

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FARS DİLİ ve EDEBİYATI (Ortak Doktora)

ANADOLU SAHASINDA YAZILMIŞ FARSÇA DİL BİLGİSİ
KİTAPLARI

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Gökhan ÇETİNKAYA

Danışman
Prof. Dr. Yusuf ÖZ
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Danışman
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ
Ankara Üniversitesi

Ocak- 2021
KIRIKKALE / ANKARA

KABUL-ONAY

Prof. Dr. Yusuf ÖZ ve Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ danışmanlığında Gökhan ÇETİNKAYA tarafından hazırlanan “*Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

.../.../2021

(İmza)

[Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU] (Başkan)

.....

[İmza]

[Prof. Dr. Yusuf ÖZ]

.....

[İmza]

[Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ]

.....

[İmza]

[Doç. Dr. Abdüsselam BİLGEN]

.....

[İmza]

[Doç. Dr. Yakup ŞAFAK]

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2021

(Doç. Dr. Abdüssamed YEŞİLDAĞ)

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Doktora Tezi olarak sunduğum “*Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dışecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

.../.../2021

Gökhan ÇETİNKAYA

ÖN SÖZ

Tarihi milattan önceye kadar uzanan Farsça çeşitli milletler aracılığı ile geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kuşkusuz bu milletler arasında Türkler ve Türklerin Orta Asya, Anadolu ve Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada kurduğu devletler başta gelmektedir. Nitekim günümüzde İran edebiyatının önde gelen eserleri arasında yer alan birçok kitap Gazneli ve Selçuklu sultanlarının himayesi ile kaleme alınmış; Osmanlı Devleti (1299-1923) döneminde de Farsça ilgi görmeye devam ederek Farsçanın sınırları Türkler vasıtasıyla Balkanlar ve Afrika'ya kadar genişlemiştir. Bu ilgi neticesinde özellikle Anadolu'da miladi on üçüncü yüzyıldan itibaren Farsçanın bir yabancı dil olarak öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla Türkçe açıklamalı Farsça manzum ve mensur sözlükler, dil bilgisi kitapları, şerhler, Farsça okuma kitapları ve konuşma kılavuzları gibi pek çok eser telif edilmiştir. Bu eserler ile ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmalarda Anadolu'da yazılan Farsça eserlerin tercüme ve şerhleri ile sözlükler üzerinde durulmuştur. Ancak dil bilgisi kitaplarına dair çalışmalar sınırlı kalmış; müstakil olarak telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarının miktarı ve mahiyeti tam anlamıyla ortaya konmamıştır. “Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları” adlı çalışmamızda, Anadolu'da uzun süre bilim ve edebiyat dili olarak kullanılan Farsçanın öğretimine yönelik Farsça dil bilgisi kitaplarının, risalelerin tespiti yapıp bu tespitler üzerinden Farsça gramer yazıcılığının Anadolu'daki seyrinin ortaya konması ve eserlerin muhteva ve usul yönünden incelenmesi amaçlanmıştır. Bu eserlerin tespitiyle Anadolu'da yabancı dil öğretimine, takip edilen yöntemlere ve dil bilgisi kitaplarının içeriklerine yönelik önemli bir kaynak ve aynı zamanda Farsça dilbilgisi çalışmalarına dair kapsamlı bir bibliyografya ortaya konmuş olacaktır.

Çalışmanın araştırma ve tespit safhasında, yazma ve matbu hâlde olan dil bilgisi kitapları ve risalelerin tespiti amacıyla yazmalar.gov.tr, Milli Kütüphane, İBB Atatürk Kitaplığı ve İSAM gibi sanal kütüphane katalogları ve *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, *Farsça Grameri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* ve *Türkiye'de Basılmış Farsça Eserler, Çeviriler ve İran'la İlgili Yayınlar Bibliyografyası* gibi basılı kataloglar ve yayınlar taranmış; *‘Osmānlı Müellifleri*, *Sicill-i ‘Osmānī* ve *Son Asır Türk Şairleri* gibi biyografik

kaynaklarda ve Latîfi'nin *Tezkiretü's-Su'arâ*'sı ve diğer Türkçe tezkirelerde Farsça dil bilgisine dair eser kaleme alan ve Farsça dersleri veren müelliflerin biyografileri incelenerek muhtevaca bu çalışmaya dâhil olabilecek eserler belirlenmiştir. İncelemeler esnasında isim benzerliğinden dolayı bazı katalog ve kütüphane kayıtlarında Farsça dil bilgisi kitabı olarak kayıtlı eserlerin, gerçekte konuşma kılavuzu, okuma kitabı, sözlük, ya da imla ve inşa konularına dair eserler, bazılarının da eser isminden hareketle farklı konu ve alanlara hasredilmiş Farsça dil bilgisi kitaplarının olduğu görülmüştür. Kütüphane kayıtlarında, basılı kaynaklarda ve yayınlarda içeriği Farsça gramerine ait gösterilen yazma ve matbu kitap ve risaleler arasında inceleme neticesinde gramere dair olmadığı tespit edilenler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca içerisinde dil bilgisine dair bir bölüm ihtiva eden sözlükler ve dil bilgisine dair pek çok bilgi barındıran Sūdi'nin *Şerh-i Gülistân*'ı gibi şerhler de çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca kaynaklardan, ilgili çalışmalardan ve yayınlardan tespit edilen on adet matbu Farsça dil bilgisi kitabının nüshası tüm araştırmalara rağmen bulunamamıştır. Bu eserlerin listesi ikinci bölümde verilmiştir. Araştırmalar ve tespitler sonucunda ulaşılan eserler ve risaleler, tertip ve muhtevalarına göre değerlendirilerek; bölüm ve başlıklar bu eserlerin ortak ve benzer özelliklerine göre oluşturulmuştur.

Çalışma bir giriş ve iki bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Giriş kısmında önce genel anlamda gramerin tarihsel seyri hakkında kısaca bilgi verilmiş; Hindistan, İran ve Anadolu sahalarında Farsça dil bilgisine dair yapılan çalışmalar tarihsel seyir içerisinde ele alınmıştır. Birinci bölümde araştırmalar sonucunda tespit edilen yirmi yedisi yazma, seksen dördü matbu olmak üzere toplamda yüz on bir eser şekil, dil, usul ve içerik özellikleri dikkate alınarak tasnif edilmiş; şekil ve muhtevaca ortak özellik taşıyan eserlerin isimleri listelenmiştir. İkinci bölümde tespit ettiğimiz dil bilgisi kitapları yazma, emsile ve matbu olarak üç başlık altında toplanmış ve bu başlıklar altında yer alan eserler telif tarihlerine göre kronolojik sıralamayla tanıtılmıştır. İkinci bölümün sonunda nüshası bulunamayan eserlerin listesi ile yeni harflerle telif edilmiş bazı Farsça dil bilgisi kitaplarının tanıtımına da kısaca yer verilmiştir.

Tanıtımlarda dil bilgisi kitabının adı, telif tarihi ve yazarı bir başlık hâlinde verilmiştir. Başlıktan sonra eser genel özellikleriyle kısaca tanıtılarak yazar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Yazara dair bilgilerden sonra yazma hâlde olan kitabın değerlendirmeye esas alınan nüshasının nüsha tavsifi yapılmış, matbu hâlde olan kitaplarda ise dil bilgisi

kitabının görülen baskısının künye bilgisi verilmiştir. Bu tanıtımlarda sırasıyla dil bilgisi kitabının adı, yazarı, telif tarihi, yazılış amacı, düzeni, içeriği, kaynakları, nüshaları veya baskıları ve esere dair yayımlar konusunda bilgi verilmeye çalışılmıştır. Son olarak, yazma hâlde olan dil bilgisi kitaplarının değerlendirmeye esas alınan nüshalarının başı ve sonu varsa itmam ve ferağ kayıtları, tespit edilebilen diğer nüshaları verilmiştir. Her bir dil bilgisi kitabının tanıtımında esere dair genel bir değerlendirme yapılmıştır. Zaman zaman tanıtılan bazı dil bilgisi kitaplarında, eserin önemini de ortaya koymak adına tanım, eleştiri, konu örnekleri ya da konuların ele alınış şekli gibi örneklere yer verilmiştir. Matbu eserlerden yapılan alıntılarda eserin metnine ait dizgi hataları düzeltilerek aktarılmış ancak hatalı olduğunu düşündüğümüz Türkçe karşılıklar ? işareti ile belirtilmiştir. Dil bilgisi kitaplarının metninden alıntılanan bilgilerde, görülen nüshanın yapraklarına ya da baskının sayfalarına gönderme yapılmıştır.

Bu çalışmanın tez konusu olarak seçilmesinde yol gösterici olan ve her aşamasında ilgisini ve desteğini bir an olsun esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Yusuf Öz'e hassaten teşekkür eder; lisans eğitimimden itibaren üzerimde emeği geçen ve katkıda bulunan ikinci danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Hicabi Kırılancık'a; her daim değerli bilgileri ve tecrübeleri ile yol gösteren muhterem hocam Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu'na ve maddi ve manevi desteğini her an yanımda hissettiğim meslektaşım ve kıymetli eşim Dr. Öğr. Üyesi Fatma Kopuz Çetinkaya'ya sonsuz saygı ve şükranlarımı sunarım. Bu çalışmanın alana katkı sağlaması ve eksiklerinin bağışlanması dileğiyle.

Gökhan Çetinkaya

Kırıkkale-2021

ÖZ

Çetinkaya, Gökhan, “Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları”, Doktora Tezi, Kırıkkale, 2021.

Türkçe ile tarih boyunca karşılıklı etki içerisinde bulunan Farsça, bizim kültürümüzde ve edebiyatımızda önemli bir yer tutmaktadır. Türkçe ve Farsçanın bu denli iç içe olmasının en önemli sebepleri bu topraklarda yaşayan şair ve ediplerin hem Türkçe hem de Farsça olarak muhtelif konularda pek çok eser kaleme almış olmaları ve Anadolu’da Farsçanın Arapça ile birlikte ikinci dil olarak öğretilmesidir. Anadolu’da Farsçanın ve Farsça olarak telif edilen eserlerin gördüğü ilgi neticesinde Farsçanın öğretilmesi amacıyla gerek Türkçe gerekse Farsça ya Arapça olarak, manzum ve mensur sözlükler, dil bilgisi kitapları, konuşma kılavuzları ve Farsça okuma kitapları telif edilmiştir. Anadolu’da ilk örneklerini Arapça-Farsça sözlüklerde gördüğümüz Farsçanın öğretimine dair ilk çalışmalar, on dördüncü yüzyıldan itibaren Farsçanın öğretilmesi amacıyla hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlükler ile devam etmiştir. Bu sözlüklerde genellikle ezber yoluyla dil bilgisi kaidelerini öğretmek amaçlanmış ve daha çok türeme bilgisi üzerinde durulmuştur. On altıncı yüzyılda Farsça-Türkçe sözlüklerin giriş kısımlarında genellikle muhtasar olarak değinilen Farsça dil bilgisi konuları yeterli görülmemiş müstakil olarak Farsça dil bilgisi kurallarını anlatan kitaplara ihtiyaç duyulmuştur. Farsça dil bilgisine dair müstakil olarak telif edilmiş ilk eserlerde Farsça dil bilgisi konuları genellikle isim, fiil ve harf başlıkları altında ele alınmış; sıklıkla Arapça dil bilgisi terimlerinden yararlanılmış ve Arapça fiil çekim usulleri ile tertip yöntemleri tercih edilmiştir. Bu kitapların büyük bir kısmında Farsça dil bilgisi konu ve kuralları Türkçe ve Arapça anlatılmış, birkaçında Farsça, bazılarında ise hem Türkçe hem Farsça izah edilmiştir. Sayıca az olan bu eserlerin muhatapları genellikle küçük çocuklar olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Farsça, Osmanlı Devleti’nde açılan yeni eğitim kurumlarının müfredatında yer almış ve bu sebeple bu okulların müfredatına göre çok sayıda Farsça dil bilgisi kitabı hazırlanmıştır. Öğrencilere belli başlı eserleri okuyup anlayacak düzeyde Farsça öğretmek amacıyla hazırlanmış bu dil bilgisi kitapları dil öğretiminde yeni yöntemlerin gelişmesiyle yerini soru-cevap, diyalog, tercüme, tahlil gibi alıştırmalar ile tüm dil becerilerini öğretmeyi amaçlayan kitaplara bırakmıştır.

Bu çalışmada Anadolu’da Farsçanın öğretiminde önemli bir yeri olan müstakil olarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitapları üzerinde durulmuştur. Böylelikle hem Farsça dil

bilgisi kitaplarının Anadolu'daki tarihi seyri tespit edilmiş hem de müderrislerin hangi usul ve yöntemlerle Farsçayı yabancı dil olarak Anadolu insanına öğrettikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Farsça, Anadolu, Farsçanın Öğretimi, Farsça Dilbilgisi Kitapları

ABSTRACT

Çetinkaya, Gökhan “Persian Grammar Books Written in Anatolia”, Phd Thesis, Kırıkkale, 2021.

Persian, which has been in mutual influence with Turkish throughout history, has an important place in our culture and literature. The most important reasons why Turkish and Persian are so intertwined are that poets and scholars living in these lands have written many works on various subjects in both Turkish and Persian in Anatolia, Persian is taught as a second language along with Arabic. As a result of the interest in Persian and works written in Persian in Anatolia, poetic and prose dictionaries, grammar books, speech guides and Persian reading books were written in order to teach this language in Turkish, Persian or Arabic. The first studies on the teaching of Persian, the first examples of which we see in Arabic-Persian dictionaries in Anatolia, continued with Persian-Turkish dictionaries in the fourteenth century. In these dictionaries, it is aimed to teach grammar rules by memorization and the knowledge of derivation is emphasized. In the sixteenth century, Persian grammar subjects, which are generally briefly mentioned in the introductions of Persian-Turkish dictionaries, were not considered sufficient, and a need arose for books describing the rules of Persian grammar. In the first independently written works on Persian grammar, Persian grammar topics were generally discussed under noun, verb and letter titles; Arabic grammar terms were used frequently and Arabic verb conjugation methods and arrangement methods were preferred. In the majority of these books, the topics and rules of Persian grammar are explained in Turkish and Arabic, in some of them in Persian, and in some both in Turkish and Persian. The addressees of these few works were generally small children. Starting from the nineteenth century, Persian has been included in the curriculum of new educational institutions opened in the Ottoman Empire, and for this reason, many Persian grammar books have been prepared according to the curricula of these schools. In these books, the grammar books prepared to teach Persian to the level that students can read certain works, have been replaced by the books that aim to teach all language skills with exercises such as question and answer, dialogue, translation and analysis.

In this study, the Persian grammar books, which have an important place in the teaching of Persian in Anatolia, are focused on. Thus, both the historical course of the Persian grammar books in Anatolia has been determined and it has been tried to be

revealed by which methods and schools the professors taught Persian as a foreign language to Anatolian people.

Keywords: Persian, Anatolia, Teaching Persian, Persian Grammar Books.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Uzun ünlüler: آ، ا، ی: ā; و: ū; ی: î

Kısa ünlüler:

َ: a,e; ِ: i,i; ُ: o, ö, u, ü

Ünsüzler:

ع	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	ژ	س	ش
'	b	p	t	s	c	ç	h	h	d	z	r	z	j	s	ş
ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق/ک	گ	ل	م	ن	و	ه	ی	
ş	z,	ţ	z	'	ğ,	f	k,ğ,	g	l	m	n	v	h	y	
	d				ğ		ñ								

Yukarıda verilen transkripsiyon işaretlerinden farklı olarak:

- Farsça hâne, nâme, zâde; Arapça abd ve dîn gibi kelimelerle kurulu adlar bitişik yazılmıştır. kitâbhâne, Mîrzâzâde, ferhengnâme, ' Abdullâh ve Şalâhaddîn gibi.
- Çalışmada tanıtılan eser adlarında Türkçe telaffuz ve ünlü uyumu dikkate alınmış; eser adlarındaki Farsça tamlama yapısı ünlü uyumuna göre -ı, -yı ya da -i, -yi şeklinde gösterilmiştir. *Gülistân-ı Kavâ'id*, *Gencîne-yi Hüner*, *Hulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî* gibi.
- Osmanlı dönemi kurum adlarında yalnızca düzeltme işareti kullanılmıştır. Mekteb-i Sultânî, Mekâtîb-i Umûmiyye Nezâreti, Dârülfünûn gibi.
- Türkçe kelimelerde hece sonunda yer alan ğ harfi ğ harfi ile gösterilmiştir. olmağla, anlayacağı, bildirmeğe gibi.
- Türkçe kelimelerde iki ünlü arasında kalan kef harfi ğ ile yazılmıştır. Eylediği değil, eylediği gibi.

KISALTMALAR

AKM	:	Atatürk Kùltür Merkezi
AÜ	:	Ankara Üniversitesi
bk.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
doğ.	:	Doğum Tarihi
DTCF	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi
Fak.	:	Fakùlte(si)
haz.	:	Hazırlayan
hk.	:	Hicri kamerî
hş.	:	Hicri şemsî
İHK	:	İl Halk Kùtùphanesi
İA	:	İslam Ansiklopedisi
İBB	:	İstanbul Bùyùkşehir Belediyesi
İSAM	:	İslam Araştırmaları Merkezi
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
Ktp.	:	Kùtùphane(si)
m.	:	Miladi
MEB	:	Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	:	Milattan önce
MÜ	:	Marmara Üniversitesi
nr.	:	Numara
ö.	:	Ölüm Tarihi
r.	:	Rumî
s.	:	Sayfa

S.	:	Sayı
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TDVİA:		Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
tlf.	:	Telif tarihi
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
vr.	:	Varak
Yay.	:	Yayınevi
YEK	:	Yazma Eser Kütüphanesi
yp.	:	Yaprak
yy	:	Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
ÖZ	IV
ABSTRACT	VI
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	VIII
KISALTMALAR	IX
İÇİNDEKİLER	XI
GİRİŞ	1
FARŞÇA DİL BİLGİSİ ÇALIŞMALARININ TARİHSEL SEYRİ	1
a) Hindistan Sahası	5
b) İran Sahası	11
c) Anadolu Sahası	15
BİRİNCİ BÖLÜM	35
FARŞÇA DİL BİLGİSİ KİTAPLARININ ŞEKİL, DİL, USUL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ	35
1.1. Şekil Özellikleri	35
1.1.1. Mensur Dil Bilgisi Kitapları	35
1.1.1.1. Yazma Hâlde Olanlar	35
1.1.1.2. Matbu Hâlde Olanlar	36
1.1.2. Manzum Dil Bilgisi Kitapları	39
1.1.2.1. Yazma Hâlde Olanlar	39
1.1.2.2. Matbu Hâlde Olanlar	39
1.2. Dil Özellikleri	39
1.2.1. Farşça Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları	42
1.2.2. Arapça Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları	42
1.2.3. Türkçe Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları	43
1.2.4. Farşça-Türkçe Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları	46
1.3. Usul ve İçerik Özellikleri	46
1.3.1. Emsile Tertibine Göre Hazırlanan Kitaplar	46
1.3.2. Şerh/Tercüme Yoluyla Telif Edilen Kitaplar	49
1.3.3. Sarf ve Nahiv Kitapları	53
1.3.4. Yeni Usul Üzerine Hazırlanan Kitaplar	56
1.3.5. Eğitim Öğretim Amaçlı Hazırlanan Kitaplar	67

İKİNCİ BÖLÜM.....	74
DİL BİLGİSİ KİTAPLARININ TANITIMI	74
2.1. Yazma Hâlde Olan Dil Bilgisi Kitapları	74
2.1.1. ‘Avâmil-i Fûrs (tlf. 918-934/1512-1528’den önce).....	74
2.1.2. ‘Avâmil-i Fûrs (tlf. 931/1524)	77
2.1.3. Risâle-yi Yâiye (tlf. 940/1534 öncesi)	80
2.1.4. Kavâ’id-i Fûrs (tlf. 940/1534’den önce).....	83
2.1.5. Menba’u’l-Kavâ’id ve Mecma’u’l-Fevâ’id (tlf. 955/1547’den önce).....	87
2.1.6. Kavâ’id-i Fûrs (tlf. 957/1550).....	91
2.1.7. Tâcu’r-Ru’ûs ve ‘İzzu’n-Nufûs (tlf. 962/1554).....	93
2.1.8. Risâle li Zabtî’l-Muzâri‘ min Lisâni’l-‘Acem (tlf. 965/1558).....	99
2.1.9. Risâle (tlf. 16. yy.)	101
2.1.10. Risâle (tlf. 16. yy.)	104
2.1.11. ‘Umdetü’l-Edîb fi Ta‘lim ve’t-Te’dîb (Kavâ’id-i Fârisiyye) (tlf. 985/1577) 107	
2.1.12. Kavâ’id-i Deriyye (tlf. 1085/1674 öncesi).....	111
2.1.13. Kavâ’id-i Fûrs (tlf. 1120/1708’den önce).....	117
2.1.14. Risâle-yi Kavâ’id-i Fârisiyye (tlf. 1129/1716).....	120
2.1.15. Risâle-yi Kavâ’id-i Kelimât-ı Fârisî (tlf. 1134/1721).....	123
2.1.16. Mefâtihu’d-Deriyye fi İşbâti’l-Kavânini’d-Dürriyye (tlf. 1157/1744 öncesi) 125	
2.1.17. el-Fevâ’idü’l-Hişâriyye fi Şerhi’l-Mefâtihu’d-Deriyye (tlf. 1157/1744).....	130
2.1.18. Mebdâ-i Fârisî (tlf. 7 Şaban 1161/2 Ağustos 1748).....	132
2.1.19. Mecma’-i Fenn-i Zarâfet (tlf. 1167/1754)	136
2.1.20. Tercüme-yi Şerhu Mefâtihu’d-Deriyye fi İşbâti’l-Kavânini’d-Dürriyye (tlf. 1173/1760)	142
2.1.21. Kavâ’id-i Fûrsiyye (tlf. 1182/1768-69).....	144
2.1.22. Şerh-i Mefâtihu’d-Deriyye fi İşbâti’l-Kavânini’d-Dürriyye (tlf. 1199/1784) 147	
2.1.23. Miftâhu’l-Mefâtihi’d-Deriyye (tlf. 18. yy.).....	148
2.1.24. İksir-i Fârisî (tlf. 18. yy.).....	149
2.1.25. Ta‘rif-i Ef‘âl-i Fârisî (tlf. 18. yy.).....	151
2.1.26. Taşrif-i Fârisî (tlf. 18. yy.)	154
2.1.27. Suhanistân (tlf. 1 Receb 1307/21 Şubat 1890).....	155
2.2. Emsile Kitapları	159
2.2.1. Arapça Açıklamalı Emsile Kitapları	159

2.2.1.1.	el-Ḳavā' id ve'l-emşile	160
2.2.2.	Türkçe Açıklamalı Emsile Kitapları	162
2.2.2.1.	Emsile ve Ḳavā' id-i Fārisiyye	163
2.3.	Matbu Hâlde Olan Dil Bilgisi Kitapları	166
2.3.1.	Ferîdetü'd-Dürriyye fî Ḳavā' id-i Fārisiyye (tlf.1207/1792)	166
2.3.2.	Ḳavā' id-i Fārisiyye (tlf.1251/1835)	172
2.3.3.	Ta' lîmu'l-Fārisî/Ta' lîm-i Fārisî (tlf.1264/1848)	184
2.3.4.	Şerḥ-i Ḳavā' id-i Fārisiyye (tlf. 20 Receb 1265/11 Haziran 1849)	190
2.3.5.	Tezkiretü'l-Müşakḳāt (tlf. 1265/1849)	193
2.3.6.	Tasrifātu'l-Fārisiyye (tlf.1267/1851)	195
2.3.7.	Tuḥfetu's-Su' adâi'l-Veysi (tlf. 1268/1852)	198
2.3.8.	Mesâ'il-i Deriyye (tlf. 1269/1853)	203
2.3.9.	Netîcetü'l-Ḳavā' id (tlf. 1269/1853)	208
2.3.10.	Gencîne-yi Hüner (tlf. 1273/1856)	210
2.3.11.	Tefşire-yi Fārisî (tlf. 1281/1864)	214
2.3.12.	Dürerü'l-Ḳavā' idi'l-Fārisî (tlf. 1285/1868)	216
2.3.13.	Dürer-i Faḥrî (tlf. 1288/1871)	222
2.3.14.	Ḳavā' id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevîn (tlf. 1288/1871)	226
2.3.15.	Güzide-yi Ḳavā' id-i Fārisî (tlf. 1289/1873)	230
2.3.16.	Destür-i Suḥen (tlf. 1289/1872)	232
2.3.17.	Gülzâr-ı Ḳavā' id-i Fārisî (tlf. 1289/1872)	245
2.3.18.	Ta' lîm-i Suḥan (tlf. 1292/1875)	248
2.3.19.	Destürçe (tlf. 1293/1876)	254
2.3.20.	Gevher-i Sencide (tlf. 1295/1878)	260
2.3.21.	Şarf-ı Fārisî (tlf. 1296/1879)	264
2.3.22.	Maḥzen-i Ḳavā' id (tlf. 1298/1880)	268
2.3.23.	Tenbihu's-Şıbyân (tlf: 1298/1880)	271
2.3.24.	Gencîne-yi Ḳavā' id-i Fārisiyye (tlf. 1299/1882)	274
2.3.25.	Ḳavā' id-i Fārisiyye-yi Selimiyye (tlf. 1299/1882)	278
2.3.26.	Uşûl-i Fārisî (tlf. 1 Zilhicce 1299/14 Ekim 1882)	284
2.3.27.	İcmâl-i Ḳavā' id (tlf. 1300/1883)	290
2.3.28.	Fārisî Ḳavā' idi (Zübde) (tlf. 1300/1883)	292
2.3.29.	Müfid Ḳavā' id (tlf. 1300/1883)	294
2.3.30.	Şevâhid-i Ḳavā' id (tlf. 1300/1883)	296
2.3.31.	Cemâl-i İcmâl (tlf. 1304/1887)	303
2.3.32.	İlâveli Uşûl-i Fārisî (tlf. 1304/1887)	305

2.3.33.	Maşrık-ı Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1306/1889).....	307
2.3.34.	Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî [Birinci Sene] (tlf. 1306/1889)	310
2.3.35.	Muhtaşar Uşûl-i Fârisî (tlf. 1307/1890)	315
2.3.36.	Nevbâve-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1307/1890).....	317
2.3.37.	Zübde-yi Şarf-ı Fârisî (tlf. 1307/1890).....	321
2.3.38.	Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî [İkinci Sene] (tlf. 1308/1891)	324
2.3.39.	Debistân-ı Pârsî (tlf: 1308/1890).....	328
2.3.40.	Mu' allim-i Fârisî (tlf. 1308/1891)	334
2.3.41.	Numûne-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1308/1892).....	341
2.3.42.	Tedrisât-ı Fârisiyye (tlf. 1308/1891).....	347
2.3.43.	Zübdetü'l-Kavâ' id (tlf. 1308/1891)	351
2.3.44.	Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1309/1892).....	355
2.3.45.	Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891).....	358
2.3.46.	Hulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)	363
2.3.47.	Mu' allim-i Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1309/1892)	365
2.3.48.	Tertib-i Cedid Ta' lîm-i Fârisî (tlf. 1309/1892).....	368
2.3.49.	Ğurerü'l-Kavâ' idi'l-Fârisiyye (tlf. 1310/1893)	371
2.3.50.	Çand-ı Pârsî (tlf. 1310/1892).....	373
2.3.51.	Numûne-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1310/1893).....	374
2.3.52.	Hâce-yi Lisân-ı ' Oşmânî, ' İlm-i Şarf-ı Fârisî ve Nahv-i Fârisî (tlf. 1311/1893) 377	
2.3.53.	Gülistân-ı Kavâ' id (tlf. 1311/1893)	383
2.2.54.	Sû' allî Cevâplı Kavâ' id-i Fârisî (tlf: 1311/1893)	386
2.3.55.	Çonçe-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1312/1894).....	389
2.3.56.	Gülşen-i Fârisî (tlf. 1313/1895)	392
2.3.57.	Mirât-ı Lisân-ı Fârisî yahud Burhân-ı Terakkî (tlf. 1313/1896)	396
2.3.58.	Uşûl ve Muntaçabât-ı Zebân-ı Fârisî (tlf. 1313/1895).....	399
2.3.59.	Yeñi Uşûl Ta' lîm-i Fârisî (tlf. 1313/1895)	405
2.3.60.	Rehber-i Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1314/1896).....	410
2.3.61.	Manzûm Kavâ' id-i Fârisî: Nazmu'l-Ferid (tlf.1315/1897).....	412
2.3.62.	' Arûsân-ı Fevâ'id der Gülistân-ı Kavâ' id (tlf. 1316/1898)	415
2.3.63.	Bedreka-yı Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1316/1898).....	417
2.3.64.	Mi' yâr-ı Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1318/1900).....	422
2.3.65.	Mufaşşal Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 8 Zilhicce 1322/13 Şubat 1905).....	425
2.2.66.	Çarż-ı Nevîn Ta' lîm-i Fârisî (tlf. 1322/1904)	430
2.3.67.	' İkdu'l-Leâlî (tlf. 1323/1905)	433

2.3.68.	Lisān-ı Fārisī (tlf. 1323/1905).....	436
2.3.69.	Āmūzgār-ı Pārsī (tlf. 1323/1905-1324/1906).....	444
2.3.70.	Zebān-ı Fārisī (tlf. 1323/1905).....	450
2.3.71.	Sū 'ālli ve Cevāplı Fezleke-yi Qavā' id-i Fārisiyye (tlf. 1324/1908).....	451
2.3.72.	Destāvīz-i Fārisī-ḥānān (tlf. 1325/1907).....	454
2.3.73.	Gencīne-yi Güftār-ı Fārisī (tlf. 1325/1909).....	456
2.3.74.	Muḥīṭ-i Uşūl-i Fārisī (tlf. 11 Temmuz 1324/24 Cemazeyilahir 1326/24 Temmuz 1908).....	461
2.3.75.	Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1327/1909).....	470
2.3.76.	Mebde-yi Taḥşīl-i Fārisī (tlf. 1328/1910).....	478
2.3.77.	Āgāz-ı Fārisī (tlf. 1329/1911).....	480
2.3.78.	Fārisī Yeñi Şarf u Nahv (tlf. 1329/1913).....	485
2.3.79.	Fārisī Lisānı (tlf. 1329/1913 sonrası).....	498
2.3.80.	Netīce-yi Qavā' id-i Fārisiyye (tlf. 1329/1911).....	505
2.3.81.	Destūr-i Zebān-ı Fārisī (tlf. 1329/1913).....	510
2.3.82.	Yeñi Uşūl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1330/1914).....	519
2.3.83.	Ta' līm-i Lisān-ı Fārisī (tlf. 1331/1915).....	525
2.3.84.	Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī (tlf. 1338/1922).....	533
2.4.	Nüşhası Bulunamayan Matbu Dil Bilgisi Kitapları.....	537
2.5.	Yeni Harfli Farsça Dil Bilgisi Kitapları.....	538
2.5.1.	Farsça Dilbilgisi.....	538
2.5.2.	Farsça Grameri.....	538
2.5.3.	Farsça Dilbilgisi.....	539
2.5.4.	Farsça Dilbilgisi.....	539
2.5.5.	Farsça Grameri Sarf ve Nahiv.....	539
2.5.6.	Farsça Dilbilgisi.....	540
2.5.7.	Uygulamalı Farsça Grameri.....	540
2.5.8.	Farsça (Dilbilgisi-Metinler-Sözlük).....	540
2.5.9.	Farsça Dilbilgisi (Konuşma-Çeviri Tekniği-Anahtar Kelimeler).....	540
SONUÇ.....		542
KAYNAKÇA.....		546

GİRİŞ

FARŞÇA DİL BİLGİSİ ÇALIŞMALARININ TARİHSEL SEYRİ

Dil bilgisi, “*insan kafasındaki düşüncüyü söze ve söz bütününe dönüştüren dili, bilimsel ölçüler içinde anlatan, o dilin anlaşılması ve kullanılması için gerekli yöntem ve kuralları bir sistem yapısı içinde öğreten bilim dalı*”¹ veya “*dilin kullanımında yerleşmiş kurallara göre dili meydana getiren sesleri, şekilleri, sözcükleri, yapı ve dizi işlem yollarını, yöntemlerini, sözcük sınıflarını, çekimlerini, cümledeki görev ve bağıntılarını düzenli olarak inceleyen bilim*”² şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda dil bilgisi, “*ses bilgisi (fonetik), şekil ve görev bilgisi (morfoloji), dizi ve sözcük grupları bilgisi, sözcük yapısı bilgisi ve söz dizimi bilgisi (sentaks), anlam bilgisi (semantik), sözcük bilgisi (leksikoloji), deyim bilgisi, kaynak ve kök bilgisi (etimoloji), dilin tarihi, yazımı (imla) ve üslup bilgisini*” içine alır.³

Günümüzde birçok dilde kullanılan gramer sözcüğünün esas anlamı Yunancada “yazı” demek olan “gramma” köküne dayandırılmaktadır ve bundan Yunanca “grammatike”, Latince “grammatica”, Fransızca “grammaire”, İngilizce “grammar” ve Almanca “grammatik” sözcükleri türetilmiştir.⁴ Araplar, Batı kaynaklı gramer terimi yerine naḥiv (sözdizimi bilimi)⁵, şarf (tasrif, çekim, büküm)⁶, ve kavā'id (kurallar, kaideler) terimlerini kullanmışlardır. Farsçada Arapçanın da etkisiyle başlangıçta şarf, naḥiv ve kavā'id terimleri kullanılmış; Mīrzā Ḥabīb-i İṣfahānī'nin *Destūr-i Suḥen* (tlf. 1289/1872) adlı dil bilgisi kitabı ile birlikte Farsçada dil bilgisi anlamına gelen “destūr” kelimesi de bu ilmin terminolojisine eklenmiştir. Türkçede ise Farsçada olduğu gibi Arapçanın etkisiyle Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına kadar şarf, naḥiv ve kavā'id terimleri tercih edilmiş; Cumhuriyetin ilanından (1923) sonra dil bilgisi ve gramer terimleri kullanılmıştır. Türkçede, Osmanlı döneminde Ahmed Cevdet'in

¹ Zeynep Korkmaz, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 2017, s. 113.

² Agop Dilaçar, “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, *Bellekten 1971*, TDK Yayınları, Ankara, 1989, s. 83.

³ Agop Dilaçar, “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, s. 83.

⁴ Agop Dilaçar, “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, s. 83.

⁵ Daha fazla bilgi için bk: İsmail Durmuş, “Nahiv”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 300-306; Selami Bakırcı-Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2019, s. 15-34.

⁶ Daha fazla bilgi için bk: Hulusi Kılıç, “Sarf”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 136-137; Bakırcı-Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* s. 189-211.

Ḳavā'id-i 'Osmāniyye ve *Medḥal-i Ḳavā'id*, Aḥmed Cevād Emre'nin *Lisān-ı 'Osmānī: Şarf u Nahv*, Şemseddin Sāmī'nin *Nev-Uşûl Şarf-ı Türkî*, Cumhuriyet yıllarında ise Tahsin Banguoğlu'nun *Ana Hatlarıyla Türk Dilinin Grameri* ve Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri* gibi eser adlarında bu terimler kullanılmıştır.

Dil bilgisi, eski devirlerden itibaren doğu ve batı toplumlarının ilgilendiği bir ilim dalıdır. Dil bilgisi ile meşgul olan ilk toplum Mısırlılar ve Sümerler olmuştur.⁷ Çin'de de dil bilgisine dair ilk çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmaların hepsi ilkel teşebbüslerle sınırlı kalmıştır. Doğuda eski din kitaplarını, batıda ise eski edebiyat anıtlarını doğru anlamak zorunluluğu şekil ve harfler ile yazıya aktarılmış dinî metinlerin, anıt ve yazıtların dilini iyi bilen kişileri, bu dile ait kelime ve anlamların öğretilmesine yönelik birtakım faaliyetlerde bulunmaya sevk etmiştir. Bu faaliyetler zamanla dilin kurallarını tespit etme çalışmalarına evrilmiştir. Bu bakımdan gramere dair ilk eserler Hintliler, Yunanlar, Romalılar ve Araplar tarafından yazılmıştır.⁸ MÖ V ya da IV. yüzyılda yaşadığı varsayılan Hint gramercisi Pānini, bugüne kadar gelebilmiş *Ashtādhyāyī* adıyla manzum bir gramer kitabı yazmıştır.⁹ Batıda gramerle ilgili ilk çalışmalar daha ziyade felsefe ve retorik etrafında şekillenmiş ve gramerle ilgilenen kişiler filozoflar olmuştur.¹⁰ Nitekim Yunanlılarda gramerin temelini atan ilk isim olarak Aristo (MÖ 384-322) gösterilmektedir.¹¹ Aristo, Yunancadaki kelime türlerini isim, fiil ve harf şeklinde tasnif etmiştir.¹² Bu tasnif Arapça sarf ve nahiv kitaplarında da esas alınmış; Arapça üzerinden Farsça ve Türkçe dil bilgisi kitaplarında da kullanılmıştır.¹³ Yunanlıların Mısır'da, İskenderiye'de kurdukları İskenderiye Okulu MÖ III. ve II. yüzyıllarda Yunan metinleri üzerine yoğunlaşmış ve bunun yanı sıra dil bilgisi alanında önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁴ Bu okulun öğrencilerinden olan Dionysios Thraks MÖ II. yüzyılda *Teknē grammatikē* (Gramer sanatı) adıyla

⁷ Agop Dilaçar, *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayınları, Ankara, 1968, s. 187.

⁸ Agop Dilaçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi", s. 123;

⁹ Eser hakkında daha fazla bilgi için bk: Ali Küçükler, "Hint-Avrupa Diline Bir Katkı: Pānini Dilbilimi", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 61, Mayıs, Haziran, Temmuz 2012, s. 267-268.

¹⁰ Faruk Z. Terek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1961, s. 3.

¹¹ Agop Dilaçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi", s. 123.

¹² Faruk Z. Terek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları*, s. 16; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2015, s. 18.

¹³ Muhammed Rızâ Bâtinî, *Nigāhî Tāze be Destūr-i Zebān-i Fārsī*, Neşr-i Āgāh, Tahrān, 1385 hş./2006, s. 11.

¹⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, s. 18.

Avrupa'daki düzenli ilk dil bilgisi kitabını yazmıştır.¹⁵ *Teknē grammatikē*, Yunancanın yıllarca model grameri olarak kullanılan bir eser olmuştur. Dionysios Thraks, kelime türlerini isim, fiil, sıfat-fiil, harf-i tarif (articulus), zamir, edat, zarf ve bağ şeklinde sekiz gruba ayırmıştır¹⁶. Romalılarda ise Marcus Terentius Varro (MÖ I. yüzyıl) *De lingua latina*¹⁷ adlı eseriyle Latincenin yirmi dört bölümlü ilk gramerini ortaya koymuştur.¹⁸

Arap gramerine dair ilk çalışmalar İslamiyet'in ilk dönemlerine kadar geriye gitmektedir. Fetihler neticesinde kitleler hâlinde İslâm'a giren ve ana dili Arapça olmayan unsurlarla Arapların karışması sonunda *Kur'ân-ı Kerîm*'in hatalı okunması daha da yaygınlaşmış; *Kur'ân*'ın doğru okunup anlaşılması zorunluluğu ve Arapçayı tahriflerden koruma ihtiyacı gramerle ilgili çalışmaların başlamasına zemin hazırlamıştır.¹⁹ Nitekim Arapçanın gramerine dair ilk çalışma *Kur'ân*'da kelime sonlarının harekelenmesi suretiyle Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)²⁰ tarafından yapılmıştır.²¹ Buna rağmen nahiv tarihçeleri arasında Arap gramerinin ilk temsilcisinin kim olduğuna dair muhtelif görüş ve rivayetler mevcuttur.²² Yaygın olan görüş Arapça gramerine dair ilk çalışmanın VII. yüzyılda Hz. 'Alî'nin işaretleriyle Ebû'l-Esved ed-Düelî tarafından yapıldığıdır.²³ Bir rivayete göre Hz. 'Alî, Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye kelime çeşitleriyle tanımlarını kapsayan bir sayfayı vermiş ve Aristo'daki üçlü esasa göre "aksâmü'l-keîâm"ı (söz bölükleri: isim, fiil, harf ve emsile) ona öğreterek bu esas üzerine Arapçanın dil bilgisini geliştirmesini istemiştir.²⁴ Arap gramerine dair ilk

¹⁵ Eser hakkında daha fazla bilgi için bk: Faruk Z. Terek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları*, s. 60-62.

¹⁶ Faruk Z. Terek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, s. 60; Muhammed Rızâ Bâtîni, *Nigâhî Tâze be Destûr-i Zebân-i Fârsî*, s. 18.

¹⁷ Eser hakkında daha fazla bilgi için bk: Faruk Z. Terek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, s. 67-71.

¹⁸ Agop Dilaçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", s. 123.

¹⁹ M. Nihad Çetin, "Arap", *TDVİA*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 296; Mehmet Yavuz, "Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar (II./VIII. Asrın Sonuna Kadar)", *Nüsha*, Yıl III, Sayı 10, 2003, s. 120; İsmail Durmuş, "Nahiv", *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 300; Ignae Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel), Vadi Yayınları, Ankara, 2012, s. 100.

²⁰ Bilgi için bk: Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebû'l-Esved ed-Düelî", *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 311-313.

²¹ M. Nihad Çetin, "Arap", s. 296;

²² Bu görüş ve rivayetler hakkında bk: Bakırcı-Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* s. 22-33.

²³ M. Nihad Çetin, "Arap", s. 296; Ignae Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 100; Bakırcı-Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* s. 25.

²⁴ Celâleddin-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", *Muqaddime-yi Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Dânişgâh-i Tahran, 1377 hş./1998, s. 115; Abdurresûl Hâyâyâmpür, *Destûr-i Zebân-i Fârsî*, İntişârât-i Tebrîz, Tebrîz, 1344 hş./1966, s. 8; Agop Dilaçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", s. 124; İsmail Durmuş, "Nahiv", s. 300.

çalışmanın Ebū'l-Esved tarafından yapıldığı görüşünü, onun biyografisine yer veren İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve's-Şu'era* ve İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist* gibi en eski kaynaklarda nahivle ilgili ilk çalışmaları yapan dilci olarak tanıtılması desteklemektedir.²⁵ Fakat Carl Brockelmann ve 'Alī Ekber Dihhodā gibi son dönem şarkiyatçı ve dilcileri Ebū'l-Esved'in gramer ile ilgili çalışmalarına dair görüş ve rivayetleri efsane kabilinden saymaktadır.²⁶ Daha sonraları Arap gramerciliğinin yayılma merkezi Irak olmuş ve orada Basra ve Kûfe şehirlerinde birbiriyle münakaşa hâlinde olan iki ayrı ekol ortaya çıkmıştır.²⁷ Basra ekolünün²⁸ büyük dilcilerinden İmam Halîl b. Aḥmed'in (ö. 178/792) öğrencisi İran asıllı olan Sibeveyhi (ö. 180/796)²⁹ Arap gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eseri kaleme almıştır.³⁰ *el-Kitāb* adlı bu eseriyle Sibeveyhi, kendi dönemine kadar dağınık bir durumda olan dil bilgisi kurallarını bir araya getirme başarısını göstermiştir.³¹ Sibeveyhi'nin çağdaşı olan ve Kûfe ekolünün³² kurucusu kabul edilen 'Alī b. Ḥamza el-Kisā'î³³ (ö. 189/804) de bu dönemde Arapçanın gramerine dair önemli çalışmalar yapmıştır.³⁴ el-Kisā'î de Sibeveyhi gibi İran asıllıdır. Sibeveyhi ve el-Kisā'î'den sonra Zeccāc (ö. 311/923) ve onun öğrencisi Ebū 'Alī-yi Fārsī (ö. 377/987) Arapça dil bilgisine dair eser telif etmişlerdir. 'Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 474/1081)³⁵ de birçok eseriyle ve özellikle de *el-Cümel* adlı eseriyle bu çalışmalara katılmıştır.³⁶ Özetle Arapça dil bilgisi alanında yapılan ilk çalışmalar hicri ilk asırda başlamış; İslamiyet'in yaygınlık kazanması ve İslamiyet'i seçen Arap olmayan toplumların Arap dilini öğrenme gereksinimleri Arapça gramerine dair yapılan çalışmaların artmasına sebep olmuştur. Böylelikle

²⁵ İbn Kuteybe 'Abdullāh b. Muslim, *eş-Şi'r ve's-Şu'era*, I, Beyrut, 1983, s. 729; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1398/1978, s. 61.

²⁶ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I, Leiden, 1943, s. 72; 'Alī Ekber Dihhodā, *Luġatnāme*, I, s. 611-612.

²⁷ Selami Bakırcı-Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2019, s. V.

²⁸ Carl Brockelmann, *GAL*, I, s. 158-177; M. Nihad Çetin, "Arap", *TDVİA*, C. 3, s. 296; Bakırcı-Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* s. 35-46.

²⁹ Carl Brockelmann, *GAL*, I, s. 160; Nihad Çetin, "Sibeveyhi" *İA*, C. 10, MEB Yayınları, İstanbul, 1980, s. 578-585; Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Sibeveyhi", *TDVİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 130-134.

³⁰ M. Nihad Çetin, "Arap", s. 296.

³¹ Müellif ve eser hakkında bilgi için bk: Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Sibeveyhi", *TDVİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 130-134.

³² Carl Brockelmann, *GAL*, I, s. 177-203; Bakırcı-Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* s. 47-52.

³³ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Tayyar Altıkulaç, "Kisâ'î Ali b. Hamza", *TDVİA*, C. 26, İstanbul, 2006, s. 69-70.

³⁴ Selami Bakırcı-Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 48.

³⁵ Hakkında bilgi için bk: Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürçânî", *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 247-248.

³⁶ Nazif Şahinoğlu, *Farsça Grameri*, s. XXXII.

Arapça dil bilgisi kuralları sarf ve nahiv şeklinde tasnif edilerek sistematik bir temele oturtulmuştur.³⁷

Başta Sibeveyhi ve el-Kisâ'î olmak üzere Arapça dil bilgisine dair yapılan çalışmaların çoğu İran asıllı gramerciler tarafından ortaya konmuştur. İran asıllı gramerciler daha ziyade Arapça grameri konusuna yoğunlaşmış ve ana dilleri olan Farsçanın dil bilgisine dair çalışmaları göz ardı etmişlerdir.³⁸ Farsça dil bilgisine dair yazılan ilk eserler daha çok bu dili öğrenmek için çaba sarf eden Türkler ve Hintliler tarafından yazılmıştır.³⁹

a) Hindistan Sahası

Tarihi milattan önceye kadar uzanan Farsça çeşitli milletler aracılığı ile geniş bir coğrafyaya yayılmış ve rağbet görmüştür. Kuşkusuz bu milletler arasında Türkler ve Türklerin Orta Asya, Anadolu ve Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada kurduğu devletler en ön saflarda yer almıştır. Nitekim V./XI. yüzyılın başlarında bir Türk devleti olan Gazneliler⁴⁰ döneminde (963-1086) özellikle de Gazneli Sultan Mahmud (998-1030) devrinde Farsça Hindistan sahasına taşınmış ve daha sonra da pek çok İranlı şair ve edibin Hindistan'a göç etmesine sebep olan Moğol saldırıları sebebiyle bu bölgede daha da yaygınlık kazanmıştır.⁴¹ Gazneli Mahmud'un Hint alt kıtasına düzenlediği sayısız sefer neticesinde bu bölge İslam dinine mensup olan Gazne Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Bu fetihler neticesinde Hindistan'a ilk defa, sekizinci asrın ikinci yarısında Araplar tarafından getirilmiş olan İslam dini daha da yaygınlık kazanmış⁴² ve Farsçanın bu topraklarda uzun süre siyasî, dinî ve edebî dil olarak varlığını sürdürmesinin yolu açılmıştır. Gazne Devleti'nin yıkılışı ile Hindistan'da Gurlular⁴³ (1000-1215), Delhi Sultanlığı⁴⁴ (1206-1526), Ludîler⁴⁵ (1451-1526), Behmenî Sultanlığı⁴⁶ (1347-1527), Babürlüler⁴⁷ (1526-1858) gibi Türk asıllı

³⁷ Celâleddîn-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 118.

³⁸ Celâleddîn-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 120.

³⁹ Celâleddîn-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 120; Zebihullâh Şafâ, *Tarih-i Edebiyât der İrân*, V/I, İntişârât-i Firdevs, Tahrân, 1366 hş./1987, s. 394.

⁴⁰ Gazneliler hakkında daha fazla bilgi için bk: Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTKYayınları, Ankara, 2007; Erdoğan Merçil, "Gazneliler" *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 480-484.

⁴¹ Ebû'l-Kâsım Râdfer, "Der Âmedi ber Zebân ve Edebiyât-i Fârsî der Şibh-i Kârre-yi Hind u Pâkistân", *Mecelle-yi Tarih-i Edebiyât*, Pâyiz ve Zimistân 1392 hş./2013, Şomâre 73, s. 184.

⁴² Khaliq Ahmad Nizami, "Hindistan, Din", *TDVİA*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 85.

⁴³ Bilgi için bk: İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *TDVİA*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 207-211.

⁴⁴ Bilgi için bk: Naimur Rahman Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *TDVİA*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 130-132.

⁴⁵ Bilgi için bk: İqtidar Husain Siddiqui, "Ludîler", *TDVİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 217-218.

⁴⁶ Bilgi için bk: Enver Konukçu, "Behmenî Sultanlığı", *TDVİA*, C. 5, İstanbul, 1994, s. 353-354.

⁴⁷ Daha fazla bilgi için bk: Enver Konukçu, "Babürlüler", *TDVİA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 400-404.

devletler hüküm sürmüştür. Kurulan tüm bu devletler Fars dili ve edebiyatının Hindistan'daki banisi olmuşlar ve saraylarında Farsça konuşan şair ve yazarları himaye ederek Farsçanın bu topraklarda altın devrini yaşamasına vesile olmuşlardır. Babürlüler devrinde Fars dili ve edebiyatı en parlak dönemini yaşamıştır.⁴⁸ Nitekim bu dönemde özellikle Celâleddin Muḥammed Ekber Şâh⁴⁹ (1556-1605) zamanında Farsça konuşan ve yazan şair ve yazarların sayısının Babürlüler ile çağdaş olan İran coğrafyasındaki Safevî Devleti'ndeki (1501-1736) şair ve yazarların sayısı ile mukayese edilemeyecek kadar fazla olduğu öne sürülmektedir.⁵⁰ Muḥammed Taḳî (Meliku'ş-şu'arâ) Bahâr bu durumu şöyle izah etmektedir: *“Delhi'de İran'ın ikinci sarayı olarak adlandırılan belki de asli sarayı olan büyük bir saray ortaya çıktı, öyle ki Delhi'deki sarayda Fars dili ve edebiyatına ilgi İsfahan'daki saraydan daha fazlaydı. İsfahan'daki sarayda padişahlar ve devlet erkanı Türkçe konuşuyordu fakat Delhi'de saray ahalisinin hepsi Farsça konuşuyordu. O dönemde Farsça Hindistan'da ilim ve edebiyat dili sayılmaktaydı ve büyük bir önem arz etmekteydi ancak İsfahan'da asla Farsça bu derece ilgi ve itibar görmemiştir.”*⁵¹

Meliku'ş-şu'arâ Bahâr'ın da işaret ettiği üzere Farsçanın İran sahasından daha ziyade Hindistan sahasında daha fazla ilgi görmesi pek çok İranlı şair, edip ve bilginin İran'dan Hindistan'a göç etmesine sebep olmuş; bu hareketlilik Hindistan sahasında muhtelif konularda özellikle tarih, edebiyat, tasavvuf, sözlük ve dil bilgisine dair eserlerin telif ve tercümesine zemin hazırlamıştır.⁵²

Farsçanın Hindistan sahasında bu denli yaygınlık kazanması ve pek çok eserin telif edilmesi o bölgede yaşayan halk tarafından Farsçanın öğrenilmesi zaruretini doğurmuştur.⁵³ Bu bakımdan ana dili Farsça olmayan bu coğrafyada yaşayan toplumlar için Farsça dil bilgisine dair eserlerin yazılması yönünde bir eğilim olmuştur. Bu yönelim neticesinde Hindistan sahasında ilk olarak Farsçanın öğrenimi ve öğretimine katkıda bulunması düşüncesiyle Farsça sözlüklerin giriş kısımlarında Farsça ve Farsça grameri hakkında temel bilgiler verilmiştir. Bu sözlüklerden ilki

⁴⁸ Ebû'l-Ḳâsım Râdfer, “Der Âmedi ber Zebân ve Edebiyât-i Fârsî der Şibh-i Ḳârre-yi Hind u Pâkistân”, s. 189.

⁴⁹ Bilgi için bk: Enver Konukçu, “Ekber Şah”, *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 542-544.

⁵⁰ Şefekât Cihân Hoteḳ, *Destûr-nivîsî der Şibh-i Ḳârre-yi Hind u Pâkistân*, Dânişgâh-i Tahrân, 1376 hş./1998, s. 5.

⁵¹ Muḥammed Taḳî Bahâr, *Sebk Şinâsî*, C. III, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân, 1380 hş./2002, s. 257.

⁵² Ebû'l-Ḳâsım Râdfer, “Der Âmedi ber Zebân ve Edebiyât-i Fârsî der Şibh-i Ḳârre-yi Hind u Pâkistân”, s. 190; Ebû'l-Ḳâsım Râdfer, “Destûr-i Zebân-i Fârsî der Kişverhâ-yi Hind u Pâkistân”, *Costârâ-yi Edebi*, Pâyîz-Zimistân 1369 hş./1991, Şomâre 90-91 s. 540.

⁵³ Şehriyâr Nakāvî, “Ferheng-nivîsî der Hind u Pâkistân”, *Armağân*, 1339 hş./1960, Şomâre 5-6, s. 172.

Muhammed b. Şeyh Lād-i Dihlevī tarafından yazılan *Mü'eyyidü'l-Fuzalā* dır.⁵⁴ 925/1519 yılında yazılan *Mü'eyyidü'l-Fuzalā*, Farsça, Arapça ve Türkçe olmak üzere yaklaşık yirmi bin madde içeren Farsça açıklamalı bir sözlüktür. Müellif “der beyān-ı kavā' id-i taşrifāt-ı Fārsī” başlığı altında Farsça dil bilgisi konularına yer vermiştir.⁵⁵ Dil bilgisi konularına yer veren diğer bir sözlük Farsçanın Hindistan sahasında yazılmış ilk kapsamlı sözlüğü kabul edilen *Ferheng-i Cihāngiri*'dir. İran asıllı dilcilerden olan Cemāleddin Huseyn b. Faḥruddin Ḥasan Īncū-yi Şirāzī (ö. 1035/1626) tarafından yazılmıştır. Īncū-yi Şirāzī, önce Deken sultanlarının sarayında, daha sonra 994/1586 yılında Celāleddin Muhammed Ekber Şāh'ın sarayında resmî görevlerde bulunmuştur.⁵⁶ *Ferheng-i Cihāngiri*, içerisinde on iki “āyīn” olan bir mukaddime, ikinci harfler esas alınarak alfabetik olarak sıralanmış yirmi dört bab ve bir hâtime kısmından oluşmaktadır.⁵⁷ Eserin on iki āyīnden oluşan mukaddime kısmı Farsça gramerine ayrılmış ve her āyīnde bir konu ya da birbiriyle ilişkili konular işlenmiştir. Her āyīn bir dil bilgisi konusuna ayrılmıştır. Birinci āyīnde İran bölgesine Fars denmesinin izahı ve Farsçanın lehçeleri; ikinci āyīnde Farsçanın mahiyeti; üçüncü āyīnde Farsça alfabe ile dāl ve zāl harfleri arasındaki fark; dördüncü āyīnde sözlüğün kaç bölümden oluştuğuna dair bilgi; beşinci āyīnde harfler arasındaki fark; altıncı āyīnde harflerin başta, ortada ve sondaki şekilleri; yedinci āyīnde zamirler; sekizinci āyīnde edat ve bağlaçlar; dokuzuncu āyīnde isim ve fiillerin sonuna gelip farklı bir anlam türeten son ekler; onuncu āyīnde kelimelerin başında ve sonunda gelen ekler; on birinci āyīnde imla ve on ikinci āyīnde sayılar işlenmiştir.⁵⁸ Bu sözlüğün giriş kısmı Farsça dil bilgisi konuları hakkında içerdiği önemli ve detaylı bilgiler sebebiyle sonraki dönemlerde yazılan sözlüklerin müellifleri tarafından da örnek alınmış ve bazı bölümleri iktibas edilmiştir.⁵⁹ Hindistan sahasında yazılan ve giriş bölümünde Farsça gramerine yer veren Farsçanın önemli sözlüklerinden birisi de *Burhān-ı Kāṭi*' adlı sözlüktür. Muhammed Huseyn Halef-i Tebrizī tarafından 1062/1652 yılında tamamlanarak Kutubşāhiler Devleti sultanlarından 'Abdullāh Kūṭb-Şāh b. Sulṭān

⁵⁴ Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der Īrān*, V/I, s. 395.

⁵⁵ Sözlük hakkında daha fazla bilgi için bk: Aşgar Dādbih, “Tāriḫ-i Destūr-i Zebān-i Fārsī”, *Tāriḫ-i Cihān-i Īrān*, C. 15, Merkez-i Dā'iretu'l-Me'ārif-i Bozorg-i İslāmī, Tahrān, 1394 hş./2015, s. 85; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yayınları, Ankara, 2010, s. 317-318.

⁵⁶ Yazar için bk: Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der Īrān*, V/I, s. 376-377.

⁵⁷ Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der Īrān*, V/I, s. 379; *Luḡatnāme-yi Dihḫudā, Muḫaddime*, s. 201; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 38.

⁵⁸ Sözlük hakkında daha fazla bilgi için bk: Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der Īrān*, V/I, s. 395; Mihīn Bānū Şanī', *Seyrī der Destūr-i Zebān-i Fārsī*, Ketāb Serā, Tahrān, 1371 hş./1992 s. 45-69.

⁵⁹ Nimet Yıldırım, “Farsça Gramerinin Tarihi Seyri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Güz 1996, s. 181.

Muhammed Kuṭb-Şāh'a (1020-1083/1612-1672) ithaf edilmiştir. *Burhān-ı Kāṭi*⁶⁰, uzun bir giriş bölümü ile, yirmi dokuz “goftār”dan oluşmaktadır. Giriş bölümü “fā’ide” başlıklı dokuz fasıldan ibarettir. “Fā’ide” başlıkları altında *Ferheng-i Cihāngīrī* nin mukaddimesindeki gibi Farsçanın kısa bir tarihçesi ve mahiyeti, Farsçanın alfabesi, Farsça harflerin birbirine dönüşmesi ve dāl ve zāl harfleri arasındaki fark, zamirler, edat, bağlaç, ön ek ve son ekler ile Farsçanın imlasına dair konular ele alınmıştır.⁶⁰ Mukaddimesinde Farsça dil bilgisi konularına yer veren diğer bir sözlük de *Ferheng-i Reşīdī* dir. Bu sözlük *Burhān-ı Kāṭi*⁶¹ dan iki yıl sonra yani 1064/1654 yılında telif edilmiştir. Müellifi ‘Abdürreşīd b. ‘Abdulgaffūr Huseyn Tetāvi’dir. Sözlüğün mukaddimesinde zamir, edat, bazı ön ek ve son ekler gibi dil bilgisi konularına yer verilmiştir.⁶¹ Fransız gezgin Jean Chardin *Ferheng-i Reşīdī* nin mukaddimesini Avrupa’da ilk Farsça dil bilgisi kitabı olarak tercüme etmiş ve 1846 yılında yayınlamıştır.⁶² Görüldüğü üzere Hindistan sahasında gramere dair ilk çalışmalara Farsça sözlüklerin giriş kısımlarında yer verilmiş; müstakil olarak yazılmış ilk Farsça dil bilgisi kitapları ya da risaleleri hicri XII. yüzyılın ilk çeyreği miladi XVII. yüzyılın sonlarında telif edilmiştir. Müstakil olarak Hindistan sahasında yazılan ilk Farsça dil bilgisinin hangi eser olduğu hakkında muhtelif görüşler vardır. Hasan Hāc Seyyid Cevādī, *Destūr-nivīsī der Şibh-i Kārre* adlı çalışmasında bu sahada yazılan ilk dil bilgisi kitabı olarak ‘Abduşşamed Zinde Tāhir-i Mūltānī tarafından 1111/1699 yılında telif edilen *Uşūl-i Fārisī* adlı eserin adını zikretmiş, diğer bazı kaynaklarda⁶³ da bu bilgi tekrar edilmiştir. Şefekāt Cihān Hōtek ise *Destūr-nivīsī der Şibh-i Kārre-yi Hind u Pākistān* isimli çalışmasında ilk Farsça dil bilgisinin 1206/1791’de Mīrzā Muhammed Hasan Kātīl (ö. 1233/1817-18) tarafından yazılan *Şeceretü’l-Emānī* adlı eser olduğu⁶⁴ görüşündedir.

⁶⁰ Eser hakkında daha fazla bilgi için bk: Burhān-ı Kāṭi⁶⁰, ön söz, s. 79-158; Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der İrān*, V/I, s. 384-386; *Lugātnāme-yi Dihhudā, Muḳaddime*, s. 201-215; Mihān Bānū Şanī⁶¹, *Seyrī der Destūr-i Zebān-i Fārsī*, s. 71-76; Mütercim Âsım Efendi, *Burhān-ı Kātī*, (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), TDK Yayınları, İstanbul, 2009, s. XI-XLIX; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 38-40.

⁶¹ Sözlük hakkında daha fazla bilgi için bk: Ferheng-i Reşīdī, ön söz, s. 11-15; Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der İrān*, V/I, s. 38-388; Âsya Kāzerūnī-‘Aṭā Muhammed Rādmeneş, “Ferheng-i Reşīdī ve Mu‘arrif-i Nusḫehā-yi An”, *Ayīne-yi Mirās*, Şomāre 58, 1395 hş./2016, s. 267-288;

⁶² Ferheng-i Reşīdī, ön söz, s. 11-12.

⁶³ Hasan Hāc Seyyid Cevādī, *Destūr-nivīsī der Şibh-i Kārre*, İntişārāt-i Merkez-i Taḫkīkāt-i Fārsī İrān ve Pākistān, İslāmābād, 1372 hş./1993. s. 9; Zülfiḳār Rahnumāyi-yi Hurremī, *Gosterde-yi Destūr-pejūhī-yi Zebān-i Fārsī der İrān ve Şibh-i Kārre (Hind u Pākistān)*, İntişārāt-i Umīd-i Mihr, Tahran, 1385 hş./2006, s. 78; Aşğar Dādbih, “Tarih-i Destūr-i Zebān-i Fārsī”, s. 87.

⁶⁴ Şefekāt Cihān Hōtek, *Destūr-nivīsī der Şibh-i Kārre-i Hind u Pākistān*, s. 12.

Bahsi geçen eserlere ilave olarak on sekizinci yüzyıldan itibaren Hindistan sahasında müstakil olarak Farsça dil bilgisine dair çok sayıda eser yazılmıştır. Bu eserlerin en meşhurları *Risāle-yi ‘Abdulvāsi’* (tlf. 1137/1723); *Cāmi‘u’l-Ḳavā’id* (tlf. 1185/1771); *Muntaḥabu’n-Naḥv* (tlf. 1216/1801); *Cevheru’t-Terkīb* (tlf: 1235/1819); *Şafvetu’l-Maṣādir* (tlf. 1256/1840); *Taḥkīku’l-Ḳavānīn* (tlf:1262/1845); *Uṣūl-i Berceste* (tlf. 1264/1885); *Çehār Gulzār* (tlf. 1273/1856); Behār-i ‘Ulūm (tlf. 1285/1869) *Eşrefu’l-Ḳavānīn* (tlf. 1293/1876); *Destūr-i Suḥen* (tlf. 1296/1879) ve *Nehcü’l-Edeb* (tlf. 1919) adlı kitaplardır.⁶⁵

Bu eserlerden ilki olan *Risāle-yi ‘Abdulvāsi’*, 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında Babürlü hükümdarı Evrengzib (1657-1707) döneminde yaşadığı bilinen ‘Abdulvāsi’ Hānsevī Ḥuseynī tarafından yazılmıştır. Eserin tespit edilen en eski nüshası 1150/1771 yılına aittir. Bu eser *Destūru’l-‘Amel* ve *Ḳavā’id-i Zebān-i Fārisī* adlarıyla da bilinmektedir.⁶⁶ *Cāmi‘u’l-Ḳavā’id*, Nevāziş ‘Alī Ḥān Şeydā tarafından 1185/1771 yılında bir mukaddime, “fā’ide” başlıklı beş ve “ḳānūn” başlıklı üç bölüm ile bir hâtime şeklinde telif edilmiştir. *Muntaḥabu’n-Naḥv*, Emīr Ḥaydar Ḥuseynī Bilgrāmī tarafından 1216/1801 yılında tamamlanmış ve 1269/1852 yılında 86 sayfa olarak neşredilmiştir. Manzum Farsça dil bilgisi kitaplarından olan *Cevheru’t-Terkīb*, Şāhchihān Pūrī’nin eseridir ve toplamda 375 beyitten oluşmaktadır. Muḥammed Muştafa Ḥān tarafından yazılan ve *Āmedennāme* adıyla da bilinen *Şafvetu’l-Maṣādir*, 1256/1840 yılında Kanpur’da 32 sayfa olarak neşredilmiştir. Ağırlıklı olarak Farsça master ve fiil konularını içeren bir eserdir. *Taḥkīkul-Ḳavānīn*, Ḥayran mahlaslı Ḥacı Muḥammed tarafından 1262/1845 yılında telif edilmiş ve 1255 yılında Bombay’da basılmıştır. Seyyid Muḥammed ‘Abdulḥaḳ Ṭālib-pūrī tarafından kaleme alınan *Uṣūl-i Berceste* de Hindistan sahasında yazılmış muteber Farsça dil bilgisi kitapları arasında gösterilmektedir.⁶⁷ *Çehār Gulzār*, Nişārī olarak da bilinen Mevlevī Nişār ‘Alī tarafından 1273/1856 yılında telif edilmiştir ve “gulzār” başlıklı dört bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde Farsça dil bilgisi konuları ele alınmıştır. *Behār-i ‘Ulūm* diğer bir manzum Farsça dil bilgisi kitabıdır. Mīndū Lāl tarafından

⁶⁵ Hindistan sahasında yazılan Farsça dil bilgisi kitapları hakkında daha geniş bilgi için bk: Ḥasan Ḥāc Seyyid Cevādī, *Destūr-nivīsī der Şibh-i Ḳarre*; Şefeḳat Cihān Ḥotek, *Destūr-nivīsī der Şibh-i Ḳarre-yi Hind u Pākistān*; Zülfiḳār Rahnumāyi-yi Ḥurremī, *Gosterde-yi Destūr-pejūhī-yi Zebān-i Fārsī der İrān ve Şibh-i Ḳarre (Hind u Pākistān)*; Ebū’l-Ḳāsim Rādfer, “Destūr-i Zebān-i Fārsī der Kişverhā-yi Hind u Pākistān”, s. 540-570.

⁶⁷ Şefeḳat Cihān Ḥotek, *Destūr-nivīsī der Şibh-i Ḳarre-yi Hind u Pākistān*, s. 21.

kaleme alınmıştır. *Eşrefü'l-Kavânin*, Seyyid Eşref 'Alî Gülşenâbâdî olarak da anılan Mevlevî Seyyid ' Abdülfettâh tarafından 1293/1876 yılında telif edilmiştir. Bu eserde konuların işlenişi kendisinden önce yazılan dil bilgisi kitapları ile benzer olsa da eser pek çok Farsça dil bilgisi konusunu bir araya getirmesi bakımından önem arz etmektedir. *Lisânü'l-'Acem* adıyla da bilinen *Destûr-i Suhen*'in müellifi Mirzâ Hasan b. Muḥammed Taḳî-yi Ṭâleḳânî'dir. *Destûr-i Suhen*, bir mukaddime ve "destûr" başlıklı dört bölümden oluşmaktadır. *Destûr-i Suhen*'in kendisine has dil bilgisi terimleriyle kendisinden önce ve sonra yazılan Farsça dil bilgisi kitapları arasında özel bir yeri vardır.⁶⁸ *Nehcü'l-Edeb*, Mevlevî Muḥammed Necm Necmu'l-ġanî Ḥân Râmpûri tarafından telif edilmiştir. Lucknov şehrinde 1919 yılında 822 sayfa olarak neşredilmiştir. Hindistan sahasında neşredilen en hacimli Farsça dil bilgisi kitaplarından birisidir. Müellif, eserde Farsça dil bilgisi konularını Arapça sarf ve nahiv kurallarına tatbik ederek ele almıştır.⁶⁹ Buraya kadar zikredilen eserlerin tümü Farsça açıklamalıdır.⁷⁰ Ayrıca Hindistan sahasında Urduca ve İngilizce açıklamalı olarak yazılmış dil bilgisi kitapları da mevcuttur. Matthew Lumsden tarafından yazılan *A Grammar of The Persian Language* (Kalküta, 1810), Seyyid ' Abdullaḳîf tarafından yazılan *The Universal Anglo-Persian Grammar* (Bombay, 1887) ve D. C. Philot tarafından yazılan *Higher Persian Grammar* (Kalküta, 1919) adlı eserler İngilizce; Ḥâfız ' Alâ'eddîn b. Ḥâfız Bahâ'eddîn tarafından yazılan *Benâ-yi Fârsî* (tlf. 1261/1835), Şeyh Zuhûr ' Alî b. Heḳîm ' İnâyet tarafından yazılan *Keşretü'l-Fevâ'id* (tlf. 1275/1859) ve telif tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Cemâleddîn adında bir şahıs tarafından yazılan *Çehâr Dâniş* (tlf. 19. yy.) adlı eserler de Urduca açıklamalıdır.

Hindistan sahasında manzum ve mensur olarak çoğunluğu Farsça olmakla beraber Urduca ve İngilizce açıklamalı yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarında Arapça sarf ve nahiv geleneği esas alınmıştır. Bu eserlerin genelinde Arapçanın da etkisiyle kelime türleri isim, fiil ve harf olmak üzere üç gruba ayrılmış ve Arapça dil bilgisi terimlerinden yararlanılmıştır. *Risâle-yi ' Abdolvâsî*, *Çehâr Gulzâr*, *Destûr-i Suhen*,

⁶⁸ Celâleddîn-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 131.

⁶⁹ Celâleddîn-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 132-133.

⁷⁰ Bu eserler hakkında daha fazla bilgi için bk: Ḥasan Ḥâc Seyyid Cevâdî, *Destûr-nivîsî der Şibh-i Kârre*, s. 74-102; Şefekât Cihân Ḥotek, *Destûr-nivîsî der Şibh-i Kârre-yi Hind u Pâkistân*, s. 12-26; Ebû'l-Ḳâsım Râdfer, "Destûr-i Zebân-i Fârsî der Kişverhâ-yi Hind u Pâkistân", s. 540-570; 'Alî Ekber Aḥmedî-yi Dârânî, Ebûzer İsfendiyârî, "Ḳavâ'id-i Zebân-i Fârsî-yi 'Abdu'lvâsî'-yi Hânsevî", *Hemâyiş-i Gird-Hemâyi-yi Beynelmilelî-yi Encumen-i Tervîc-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*, Dânişgâh-i Urûmiye, (8-10 Ekim 2019), Urûmiye, s. 262-276;

Muntaḥabu'n-Naḥv ve *A Grammar of The Persian Language* bu türden eserlere birer örnektir. Kelime türleri bazı dil bilgisi kitaplarında isim, zamir, sıfat, fiil ve fiil türleri şeklinde beş gruba ayrılmış; bazılarında bunlara harf bahsi de eklenerek kelime türleri altı grupta değerlendirilerek bunlara dair kurallar izah edilmiştir.⁷¹

b) İran Sahası

I/VII. asrın ilk yarısında Halife 'Ömer (13-23/634-644) zamanında başlayan ve ilk Emevi halifesi Mu'aviye (41-60/661-680) dönemine kadar süren Arap fetihleri neticesinde İran'ın son imparatorluğu olan Sasani İmparatorluğu (226-651) ortadan kalkmış ve bu süre zarfında Fars, Horasan, Rey, Sistan ve Maverünnehir bölgelerinin tümü Arapların egemenliği altına girmiştir. Böylelikle İran coğrafyası İslamiyet ile tanışmıştır. İslam dinini kabul eden İranlılar, İslam ve onun kutsal kitabı *Kur'ân*'ın dili olan Arapçaya büyük bir önem atfetmiştir. Bu ilgi ve değer neticesinde zamanla Arapça İran'da yaygın bir şekilde kullanılmış; İranlı bilginler ve edipler eserlerini Arapça kaleme almayı tercih etmişlerdir. Arapçanın bu denli hızla yaygınlaşması; ilim ve edebiyat mahfillerinde büyük önem kazanması Arapçayı öğrenme ve öğretme çabasının artmasına vesile olmuştur.⁷² Öyle ki ana dili Farsçaya gerekli önemi vermeyen İranlı bilginler Arap diline dair yaptığı çalışmalar ile büyük bir üne kavuşmuş; Arap gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eser olan *el-Kitâb* İran asıllı Sibeveyhi tarafından yazılmıştır.⁷³ Daha ziyade Arapça grameri konusuna yoğunlaşan İran asıllı gramerciler ana dilleri olan Farsçanın dil bilgisine dair çalışmaları göz ardı etmişlerdir.⁷⁴ İranlılar kendi ana dillerinin kurallarını tespit ve izah eden bir esere ihtiyaç duymadıklarından uzun bir süre Farsça gramerine dair bir eser yazma çabası içine girmemişlerdir. İranlı araştırmacılar, Farsça dil bilgisine dair ilk çalışmalara edebî sanatlar ile ilgili yapılan çalışmalarda ve sözlüklerin giriş kısımlarında yer vermişlerdir. Nitekim İran sahasında Farsça dil bilgisini konu alan ve günümüze kadar ulaşan ilk eser Şemseddin Muhammed b. Kays-i Râzî'nin (ö. 633/1236'dan sonra)⁷⁵ VII./XIII. yüzyılın ilk yıllarında telif ettiği *el-Mu'cem fi Me'âyir-i Eş'âri'l-'Acem* adlı eseridir. Aruz, kafiye, bedî' ilmi ve şiir tenkidine dair

⁷¹ Şefekât Cihân Hotek, *Destûr-nivîsî der Şibh-i Kârre-yi Hind u Pâkistân*, s. 9.

⁷² 'Inâyetullâh Fâtihî Nejâd, "Zebân ve Edebiyât-i 'Arab der İrân", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, C. 16, s. 692-693; Celâleddin-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 120.

⁷³ Jilâ Hâncânî, "Sibeveyh ve Ser-âgâz-i Destûr-nivîsî-yi Zebân-i 'Arabî", *Zebân-şinâht, Pejûhişgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Muṭâla'ât-i Ferhengî*, Şomâre 2, 1389/2010, s. 40.

⁷⁴ Celâleddin-i Humâ'î, "Destûr-i Zebân-i Fârsî", s. 120.

⁷⁵ Hakkında bilgi için bk: Mustafa Çiçekler, "Şems-i Kays", *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 508.

en önemli eserlerden biri olup Arapça yazılmıştır. İki bölümden oluşan eserde birinci bölüm aruz ilmine, ikinci bölüm kafiye ve şiire ayrılmıştır. Eser, esas itibarıyla bir dil bilgisi kitabı olmamakla beraber kafiye ve şiir konusunun yer verildiği ikinci bölümde “edevât” ve “hurûf-i ma‘âni” başlıkları altında maşdar, şıfat-ı fâ‘ilî, şıfat-ı mef‘ûlî, şîğa-yı tafzîl, hurûf-i râbıta ve işbât, edevât-ı liyâkat, ittişâf, muşâbehet, harf-i taşgîr, zamîr, ‘alâmet-i duâ‘, harf-i muzâri‘, harf-i ta‘accub gibi gramere dair konuları da içermektedir.⁷⁶ Hindistan sahasında telif edilen *Ferheng-i Cihāngirî*, *Burhān-ı Kātibî*, *Ferheng-i Reşîdî* de olduğu gibi sözlüklerde Farsça gramere dair bilgiler verme usulü, İran sahasında telif edilen *Ferheng-i Encümen-ârâ-yi Nâşirî* adlı sözlükte de devam etmiştir. Bu sözlük, Rızâ Kûlî Hân Hidâyet (ö. 1288 hk./1871) tarafından 1284 hk./1867’de telif edilmiştir. Beş bölümden oluşan sözlüğün giriş kısmında “arâyiş” başlıklı on iki fasılda mastar, isim, fiil, zamir ve edatlar gibi muhtelif Farsça dil bilgisi konuları işlenmiştir.⁷⁷ İran sahasında edebî sanatlara dair eserlerde ve sözlüklerin giriş kısımlarında değinilen gramer konuları haricinde İranlı edipler bir müddet Farsça gramerine ilgi göstermemişlerdir. Miladî XIX. yüzyılın sonlarına doğru diğer ülkeler ile özellikle de Avrupa ile İranlıların münasebetinin artması neticesinde Tebriz’de matbaanın tesisi, 1852’de Tahran Darülfünûnu’nun kurulması, modern eğitim vermeyi amaçlayan ilk ve orta dereceli okulların açılması gibi yenilikler olmuştur. Bu yenilikler telif ve tercüme faaliyetlerini hızlandırmış, üniversite ve ilk ve orta dereceli okullar için ders kitapları yazılmaya başlanmıştır.⁷⁸ Böylelikle Farsça gramerine dair müstakil çalışmalar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim on dokuzuncu yüzyılda müstakil olarak yazılan ilk eser ‘Abdulkerîm b. Ebû’l-Kâsım Eyrevânî’nin *Ķavâ‘id-i Şarf u Nahv-i Fârsî* adlı kitabıdır. Celâleddin-i Humâ‘î, “*Destûr-i Zebân-i Fârsî*” adlı makalesinde bu eserle ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “*Son yüzyılda yeni usulle Farsça dil bilgisine dair eser yazan ilk müellifin arayışında olan ve bu amaçla araştırma yapan kimseler benim bildiğim kadarıyla Hâc Muhammed Kerîm Hân Kirmânî’den daha da öteye gidememişlerdi. Ben de ta ki tesadüfen Tebrîz’de basılan ve telif tarihi Kerîm Hân Kirmânî’nin kitabından daha önce olan bir kitapla karşılaşınca kadar ilk müellifin o olduğunu düşünüyordum. Bu sebepten son yüzyılda telif edilen ilk Farsça*

⁷⁶ Eser hakkında bilgi için bk: Mihîn Bânü Şanî‘, *Seyrî der Destûr-i Zebân-i Fârsî*, s. 15-32; Celâleddin-i Humâ‘î, “*Destûr-i Zebân-i Fârsî*”, s. 126; Aşğar Dâdbih, “*Târih-i Destûr-i Zebân-i Fârsî*”, s. 84.

⁷⁷ Sözlük hakkında daha fazla bilgi için bk: *Luğatnâme-yi Dihhudâ, Mukaddime*, s. 220; Mihîn Bânü Şanî‘, *Seyrî der Destûr-i Zebân-i Fârsî*, s. 181-236; Ebû’l-Kâsım Râdfer, “*Nağdî ber Ferheng-i Encümen-ârâ-yi Nâşirî*”, *Kohennâme-yi Edeb-i Fârsî*, Şomâre-yi evvel, 1393 hş./2014, s. 1-30.

⁷⁸ Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 48-49; Aşğar Dâdbih, “*Târih-i Destûr-i Zebân-i Fârsî*”, s. 89.

dil bilgisi kitabı olarak bu eseri kabul ediyorum ve onu Farsça gramerine dair ilk eser adıyla tanıtıyorum.”⁷⁹ Humā’î, *Ḳavā’id-i Şarf u Naḥv-i Fārsī* adlı eseri daha genel ifadeyle XIII./XIX. yüzyılda yazılan ilk eser kabul etmiş ve bu adla eseri tanıtmıştır. Fakat Hindistan ve Anadolu sahasını saymazsak İran sahasında telif edilmiş ilk eser olarak kabul etmek mümkündür. *Ḳavā’id-i Şarf u Naḥv-i Fārsī*, taş baskı olarak Tebriz’de basılmış ve eserin sonuna 1262 hk./1845 tarihi düşülmüştür. Bu tarihin telif ya da baskı tarihi olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Dört bölümden oluşan bu eserde gramer konuları yer yer şahit beyitlerle örneklendirilmiştir.⁸⁰ İran sahasında yazılan diğer bir eser Hâc Muḥammed Kerîm Hân Kirmânî’nin *Şarf u Naḥv-i Fārsī* adlı kitabıdır. Bu eserin telif tarihi 1275 hk./1858’dir. Yazarın kitabı yazmaktaki temel amacı Arapça gramerini anlatmak olmasına rağmen yer yer bazı bölümlerde Farsça grameri ile ilgili konuları da ele almıştır.⁸¹ Yirminci yüzyılda da Farsça gramerine dair önemli eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan ilki Mîrzâ ‘Alî Ekber Hân Nâzımu’l-eṭṭibbâ’nın *Zebân-âmûz-i Fārsī* adlı kitabıdır. 1316 hk./1898 yılında telif edilmiştir. Bu kitap esasında Arapça dil bilgisi kaidelerini öğretmek amacıyla hazırlanmıştır fakat kitabın genelinde Farsça gramerine dair kural ve kaidelere daha fazla yer verilmiştir.⁸² Yirminci yüzyılda yazılan diğer bir önemli eser ise İran’ın son asırda yetişmiş önde gelen dilcilerinden olan Mîrzâ ‘Abdül’azîm Hân Ḳarîb (ö. 1344 hk./1926) tarafından telif edilmiştir. Ḳarîb, *Destûr-i Zebân-i Fārsī* adlı eserini üç devre hâlinde hazırlamış ve pek çok kez çeşitli matbaalar tarafından neşredilen bu eser uzun yıllar okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Mîrzâ ‘Abdül’azîm *Destûr-i Zebân-i Fārsī*’yi Avrupa dillerinin gramerlerini anlatan kitapları da inceleyerek telif etmiş ve eserinde Mîrzâ Ḥabîb-i İṣfahânî’nin *Destûr-i Suḥen* adlı eserinde izlediği yolu takip etmiştir.⁸³ Bu dönemde yazılmış önemli eserler arasında son olarak ‘Abdurrahîm Humâyûnferruḥ’un *Destûr-i Câmî ‘i Zebân-i Fārsī* adlı eserini de anmak yerinde olacaktır. 1324 hş./1945 yılında ilk defa neşredilen bu eser hem gramer kurallarının detaylı bir şekilde ele alınması hem de verilen örneklerin fazla olması bakımından dikkat çekmektedir.⁸⁴ Son dönemde Farsça grameri ile ilgili olarak daha kapsamlı ve modern bir dil yaklaşımı ile

⁷⁹ Celâleddîn-i Humā’î, “Destûr-i Zebân-i Fārsī”, s. 128.

⁸⁰ Celâleddîn-i Humā’î, “Destûr-i Zebân-i Fārsī”, s. 128.

⁸¹ Eser hakkında bilgi için bk: Mihîn Bânü Şanî‘, *Seyrî der Destûr-i Zebân-i Fārsī*, s. 89-114; Celâleddîn-i Humā’î, “Destûr-i Zebân-i Fārsī”, s. 128-129.

⁸² Eser hakkında bilgi için bk: Mihîn Bânü Şanî‘, *Seyrî der Destûr-i Zebân-i Fārsī*, s. 252-259; Celâleddîn-i Humā’î, “Destûr-i Zebân-i Fārsī”, s. 131.

⁸³ Celâleddîn-i Humā’î, “Destûr-i Zebân-i Fārsī”, s. 131-132.

⁸⁴ Nimet Yıldırım, “Farsça Gramerinin Tarihi Seyri”, s. 183.

hazırlanmış eserler ortaya konmuştur. Bunlar arasında Muḥammed Mu‘īn’in *Tārīḫ-i Destūr-i Zebān-i Fārsī, İsm-i Cins, Ma‘rife ve Nekre, İsm-i Maşdar ve Hāşıl-ı Maşdar, Müfred ve Cem‘, İzāfe*; Muḥammed Cevād Meşkūr’un *Destūr-nāme Der Şarfı Naḥv-i Zebān-i Pārsī*, Pervīz Nātil-i Ḥānleri’nin *Tārīḫ-i Zebān-i Fārsī ve Zebān-şināsī ve Zebān-i Fārsī*; Aḥmed Şifā‘i’nin *Mebānī-yi ‘İlmī-yi Destūr-i Zebān-i Fārsī*; Ḥusrev Ferşidverd’in *Destūr-i İmrüz*, ‘Abdurresūl Ḥayyāmpūr’un *Destūr-i Zebān-i Fārsī*; Aḥmed-i Givī-Ḥasan-i Enveri’nin *Destūr-i Zebān-i Fārsī I-II*; Muḥammed Cevād Şerī‘at’ın *Destūr-i Zebān-i Fārsī*; Muḥsin Ebū’l-Ḳāsımī’nin *Tārīḫ-i Zebān-i Fārsī ve Destūr-i Tārīḫī-yi Zebān-i Fārsī* ve Muḥammed Rızā Baṭnī’nin *Tovşif-i Sāḫtemān-i Destūr-i Zebān-i Fārsī* adlı eserleri gösterilebilir.

Hindistan, İnan sahası ve ileride değinilecek olan Anadolu sahası dışında Çin’de, Kahire ve Bađdat gibi şehirlerde Farsça gramerine dair yazılmış ve ilkler arasında sayılması gereken eserler de mevcuttur. Bu eserlerden ilki Gırnatalı meşhur dil ālimi Ebū Ḥayyān el-Endelūsī’nin (ö. 745/1344)⁸⁵ *Manṭıķu’l-Ḥurs fi Lisāni’l-Furs* adlı eseridir. Ebū Ḥayyān, 654/1256 yılında Gırnata şehrinde doğmuş; çocukluk yıllarını burada geçirdikten sonra bilgisini artırmak için doğuya seyahat ederek İskenderiye, Kahire, Medine, Mekke, Dımaşk ve Bađdat gibi devrin önemli ilim merkezlerinde dersler almıştır. Eđitimini tamamladıktan sonra Mısır’a dönerek ders verme ve telif ile meşgul olmuştur. Türkçe, Farsça, Habeřçe ve Himyeri dillerini de bilen, bu dillere dair eserleri olan Ebū Ḥayyān daha çok Arap dili ve grameri alanlarında ün yapmış, nahivde Basra mektebinin görüşlerini benimsemiş ve bu mektebin öncülerinden Sıbeveyhi’nin güçlü bir savunucusu olmuştur.⁸⁶ Onun Farsça gramerine dair yazdığı *Manṭıķu’l-Ḥurs fi Lisāni’l-Furs* adlı eseri Farsça dil bilgisi kaidelerini bir araya getiren ilk dil bilgisi kitaplarından birisidir. Arapça olarak yazılmıştır. Fakat *Manṭıķu’l-Ḥurs fi Lisāni’l-Furs*’ün adı ve muhtevasına dair bilgimiz olmakla beraber nüshası günümüze kadar ulaşmamıştır.⁸⁷ Eserin tam olarak nerede telif edildiğine dair kesin bir bilgi mevcut değildir fakat müellifin hayatının büyük bir kısmını Kahire’de geçirdiği ve eserlerinin çoğunu burada telif ettiği göz önüne alınırsa bu eserin de Kahire’de telif edilmiş olma ihtimali gerçeğe daha yakındır. Ebū Ḥayyān’ın Türk dili bakımından ayrı bir önemi vardır. O, Türk dilinin en eski gramer kitaplarından biri

⁸⁵ Müellif hakkında bilgi için bk: Mecduđ Mansurođlu, “Ebu Hayyān”, *İA*, C. 4, s. 30-32; Mahmut Kafes, “Ebū Hayyān el-Endelūsī”, *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 152-153.

⁸⁶ Mahmut Kafes, “Ebū Hayyān el-Endelūsī”, s. 152.

⁸⁷ Mihān Bānū Şanı‘, *Seyrī der Destūr-i Zebān-i Fārsī*, s. 33; Celāleddīn-i Humā‘i, “Destūr-i Zebān-i Fārsī”, s. 127.

olan ve daha sonra Doğu’da yazılan benzeri eserlere kaynaklık eden *Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk*⁸⁸ kaleme almıştır. Hindistan ve İran sahası dışında müstakil olarak yazılan ve günümüze kadar ulaşan diğer Farsça dil bilgisi kitabı İbn Mühennâ’nın (ö. 682/1283) *Hilyetü’l-İnsân fi Halbeti’l-Lisân* adlı eseridir. Tam adı Ebû’l-Fazl Cemâleddin Aḥmed b. Muḥammed b. Mühennâ el-Ḥilli olan İbn Mühennâ, VII./XIII. yüzyılda yaşamış Iraklı dil âlimidir. *İbn Mühennâ Luḡati* adıyla da bilinen *Hilyetü’l-İnsân fi Halbeti’l-Lisân*’ın miladi XIII. yüzyılın ikinci yarısında Merâğa veya Bağdat’ta yazıldığı tahmin edilmektedir.⁸⁹ Üç bölüm hâlinde tertip edilen eser, Arapça olarak yazılmıştır ve Farsça, Türkçe ve Moğolca dillerini konu alan bir sözlük ve dil bilgisi kitabıdır.⁹⁰ Birinci bölüm Farsça, ikinci bölüm Türkçe ve üçüncü bölüm Moğolcaya ayrılmıştır. Eserin Farsçaya ayrılan kısmı, dil bilgisi kurallarının anlatıldığı bir giriş ve yirmi sekiz bölümden meydana gelmektedir.⁹¹ En eski Farsça dil bilgisi kitaplarından bir diğeri de *Minhâcu’ṭ-Ṭaleb* adlı eserdir. Bu eser Muḥammed b. Ḥekim Zeynemî tarafından 1070/1660’da Çin’de telif edilmiştir. Muḥammed Cevâd Şerî’at’ın bu eser hakkında verdiği bilgilere göre⁹² eserin telif edilme amacı Çin’de ana dili Farsça olmayanlara Farsçayı öğretmektir. Farsça açıklamalı olarak yazılan bu eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kuralsız fiillerin tasrifî, mastar, mazi, müstakbel ve emir zaman ve kipleri ile bunların türeme bilgileri, ism-i fail, ism-i meful ve sıfat bahisleri; ikinci bölümde edat ve bağlaçlara yer verilmiştir.

c) Anadolu Sahası

1040 yılında Dandanakan Savaşı’nda Gaznelilerin yenilerek yerini Büyük Selçuklu Devleti’ne bırakmasının ardından Fars edebiyatı ve kültürünün hâmilîği yine Türklerin elinde kalmıştır. Fars dili ve edebiyatı; Semerkand, Buhara, Nişabur, Bağdat, İsfahan,

⁸⁸ Eser hakkında daha fazla bilgi için bk: Hayati Develi, “Kitâbü’l-İdrâk”, *TDVİA*, C. 26, Ankara, 2002, s. 108; Ünal Aldemir, “Nüshaları Işığında Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEM*, Sayı 67 (Haziran), 2018, s. 65-86.

⁸⁹ Mustafa Erkan, “İbn Mühennâ”, *TDVİA*, C. 20, İstanbul, 1999, s. 218; Mustafa S. Kaçalın, *Hilyetü’l-İnsân fi Halbeti’l-Lisân*, TDK Yayınları, Ankara, 2016, s. 12.

⁹⁰ Eserin birinci bölümü P. M. Melioransky tarafından O Turetskon Yazıke, *Kitâb-i Tercümân-i Fârsî ve Türkî ve Moğolî* adıyla (Saint Petersburg, 1900) ve tamamı Kilisli Rifat Bilge tarafından *İbn Mühennâ Luḡati, Kitâbu Hilyetü’l-İnsân fi Halbeti’l-Lisân* adıyla (İstanbul 1340/1924) ve Mustafa S. Kaçalın tarafından *Hilyetü’l-İnsân fi Halbeti’l-Lisân* adıyla (Ankara, 2016) yayınlanmıştır. Ayrıca bk: Hasan Eren, “İbn Mühennâ Luḡati Hakkında” *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Ankara, 1950 s. 127-158; Süleyman Tülücü, “İbn Mühanne Sözlüğü ve Bu Sözlükte Kadın ve Kadın Akrabalık Adları İçin Kullanılan Sözcükler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1995, s. 155-165; Mustafa Erkan, “İbn Mühennâ”, *TDVİA*, C. 20, İstanbul, 1999, s. 218-219.

⁹¹ Eserin birinci bölümü hakkında bilgi için bk: Mihîn Bânü Şanî’, *Seyri der Destür-i Zebân-i Fârsî*, s. 36-44.

⁹² Eser hakkında daha fazla bilgi için bk: Muḥammed Cevâd Şerî’at, “Minhâcu’ṭ-Ṭaleb Yekî ez Kohenterin Destürhâ-yi Zebân-i Fârsî”, *Mecelle-yi Âyende*, Şomâre 7-8, 1359 hş./1980, s. 581-587.

Merv gibi önemli ilim ve irfan merkezlerine sahip olan, Nizâmiye Medreseleri gibi devrin üniversiteleri olarak niteleyebileceğimiz devlet gözetiminde köklü bir eğitim kurumunun kurucusu, pek çok âlim ve edibin hâmisî Büyük Selçuklu Devleti (1040-1308) döneminde en büyük gelişim devrini yaşamıştır. Günümüzde İran edebiyatının önde gelen eserleri arasında yer alan birçok kitap Selçuklu sultanlarının himayesinde kaleme alınmıştır.⁹³

Tıpkı Gazneli sultanlarının yaptığı gibi Büyük Selçuklu sultanları da kendi hükümlerinin hududunu genişletirken Farsçanın da Türkistan'dan Anadolu sınırlarına kadar yayılımına aracî olmuşlardır.⁹⁴ Fars yazı dili ve edebiyatı Selçuklular devrinde altın çağını yaşamış; Mu'izzî, Enverî, Hâkânî ve Nizâmî gibi şairler Fars edebiyatının en güzel örneklerini vermiştir.⁹⁵ 1071 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan Malazgirt Muharebesi'nde Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'i yenilgiye uğratmış, böylelikle bir yandan Anadolu'nun kapılarını Türklere açarken diğer taraftan Farsçanın da bu coğrafyaya taşınmasına vesile olmuştur. Bu fetihten sonra Anadolu'ya doğru yoğun bir göç olmuş, Türkmen boyları ile İranlı göçmenler de Anadolu'ya yerleşmeye başlamıştır. Dilleri, kültürleri, gelenek ve görenekleriyle göç eden İranlılar, Anadolu'daki dil ve kültür çeşitliliğini artırmış, bunun doğal bir sonucu olarak da Türkçenin ve Türkmen kültürünün yanı sıra, Farsça ve Fars kültürü de Anadolu topraklarında yer edinmeye başlamıştır.⁹⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra kaynaklarda Selâcık-ı Rûm (Selçukiyân-ı Rûm) adıyla geçen⁹⁷ ve Süleyman Şah tarafından kurulan Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308) halefi olduğu bu devletin mirasına sahip çıkarak Farsça ile olan münasebetini devam ettirmiştir. Bu yoğun ilginin sebebi muhakkak Selçuklu sultanlarının ve vezirlerinin şair ve ediplere değer vererek onları gözetip korumuş ve

---

⁹³ Adnan Karaismailoğlu, "Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği", *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 60-75; Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Sonbahar 2014, s. 39-67.

⁹⁴ Muhammed b. 'Ömer er-Râduyânî, *Tercümânü'l-Belâğa*, haz. Ahmet Ateş, İstanbul, 1949, s. 44; Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi-I*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 244.

⁹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Selçuklular-Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat", *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 376.

⁹⁶ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Bellekten*, C. XXIV, Sayı 96, 1960, s. 593; Muhammed Emin Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 22.

⁹⁷ Faruk Sümer, "Anadolu Selçukluları", *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 380.

kendilerinin de Farsça şiirler kaleme almış olmalarıdır.⁹⁸ Türk hükümdarları kendi toprakları dışında yaşayan şair, yazar ve bilim adamlarını teşvik etmişler; kendilerine ithaf edilen eserlere karşılık çeşitli hediyeler göndermişlerdir.⁹⁹ Rukneddin Süleyman b. Kılıçarslan (ö. 600/1204), kendisi Farsça şiirler yazdığı gibi, kendisini “*Kaşîde-yi Nûniyye*”sinde İskender-i Şânî” diye öven Zahir-i Fâryâbî’ye büyük ihsanlarda bulunmuş;¹⁰⁰ Râvendî, *Râhatu’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr* adlı Selçuklu tarihine dair eserini Gıyaseddin Keyhusrev’e (ö. 677/1278) ithaf etmiştir.¹⁰¹ Selefleri gibi ilme ve sanata hürmetkar olan, hususi meclisinde daima âlimler ve şairler bulunduran Alaeddin Keykubad zamanında (1220-1237) Moğol saldırıları karşısında Harizm, Horasan, Fars coğrafyasından birçok âlim, edip, müverrih ve mutasavvıf göç ederek Selçuklu idaresindeki Anadolu topraklarına sığınmış; bu da Farsçanın Anadolu’da daha da revaç kazanmasına sebep olmuştur.¹⁰² Nitekim Farsça, Anadolu Selçukluları devrinde konuşma ve halk edebiyatı dili olarak yaşayan Türkçe yanında, uzun müddet yazışma dili olarak kullanılmıştır.¹⁰³

Moğol hamlesi sırasında, pek çok İranlı âlim, edip, mutasavvıf ve müverrih münferit olarak veya gruplar hâlinde o dönemde önemli ve ihtişamlı bir kültür coğrafyası hâline gelmiş olan Anadolu’ya göç etmiştir.¹⁰⁴ Bu şahıslardan bazıları bizzat Selçuklu hükümdarları tarafından Anadolu’ya davet edilmiştir. Onlar, bu coğrafyada ilim ve edip sever Selçuklu sultanları ve vezirlerinin himayesine girerek Farsça yazılmış edebî, ilmî ve tarihî eserlerin bu topraklarda hayat bulmasına vesile olmuşlardır.¹⁰⁵

Anadolu’ya gelen bu önemli şahsiyetler arasında, Mevlânâ’nın tesiri hem yaşadığı dönem hem de kendisinden sonra kurumsallaşan Mevlevî tekkeleri vesilesiyle başka bir güce sahip olmuştur.¹⁰⁶ Halk ve saray ahali tarafından ilgi gören hatta II.

---

⁹⁸ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi-I*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 275; Halil İnalçık, *Has Bağçede ‘Ayyu Tarab: Nedimler, Şairler ve Mutribler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 66.

⁹⁹ Adnan Karaismailoğlu, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, s. 64; Veyis Değirmençay, *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2013, s. 6.

¹⁰⁰ Selim Kaya, “Süleyman Şah II”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 108.

¹⁰¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudur ve Âyet-üs-Sürur*, I. Cilt, haz. Ahmet Ateş, TTK, 1999, Ankara, s. XVII.

¹⁰² Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi-I*, s. 275; Fâtime Muderrisi, “Zebân u Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Şağîr”, *Nâme-yi Ferhengistân*, Bahâr 1384 hş./2005, Sayı 25, s.74.

¹⁰³ Ahmet Ateş, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler”, *Türkiyat Mecmuası*, C III, s. 94.

¹⁰⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003, s. 337.

¹⁰⁵ Fâtime Muderrisi, “Zebân u Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Şağîr”, s.74.

¹⁰⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 302-312; Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Mevleviyye” *TDVİA*, C. 29, 2004, s. 468-475.

Gıyaseddin Keyhusrev (ö. 643/1246), IV. Rukneddin Kılıçarslan (ö. 664/1266), II. İzzeddin Keykavus (ö. 677/1278) gibi Selçuklu sultanları tarafından büyük bir hürmet gören Mevlânâ'nın eserlerini Farsça olarak yazması, o dönemde Anadolu'da Farsçaya olan ilginin artmasına sebep olmuştur.¹⁰⁷

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra oluşan Anadolu Beyliklerinde de şair, edip ve âlimlere gösterilen ilgi devam etmiş, özellikle Germiyanogulları Beyliği'nin himayesinde pek çok şair mensur ve manzum olarak Farsça eser telif etmişlerdir.¹⁰⁸

Türklerin kurduğu en uzun ömürlü ve karasal olarak sınırlarının en geniş olduğu devlet olan Osmanlı Devleti (1299-1923) döneminde de Farsça ilgi görmeye devam etmiş, Farsçanın sınırları bu dönemde Balkanlar ve Afrika'ya kadar genişlemiştir. Fatih Sultan Mehmed (835-886/1432-1481), Sultan II. Bâyezid (852-918/1448-1512) (886-918/1481-1512), Cem Sultan (864-900/1459-1494), Yavuz Sultan Selim (872-926/1467-1520), Kanuni Sultan Süleyman (900-974/1494-1566), II. Selim (974-982/1566-1574) ve III. Murad (982-1003/1574-1595) gibi daha birçok hükümdar ve şehzade bizzat Farsça şiirler yazmış, hatta Farsça divan ya da divançeler tertip etmişlerdir.¹⁰⁹

Farsça Anadolu Selçukluları döneminden itibaren özellikle Arapça öğretiminde kullanılmıştır. Farsça eser telifinin artmasıyla birlikte Anadolu'da yaygınlaşarak bilim ve edebiyat dili olarak Arapçanın önüne geçmiş¹¹⁰ ve bazı medreselerde eğitim dili olmuştur.¹¹¹ Nitekim, Anadolu'da yaşayan ilim ehli için Farsça Arapçadan daha kolay ve anlaşılır bir dil olarak görülmüştür.¹¹² Anadolu'da yazılmış ilk Arapça-Farsça sözlük olan *Ḳānūnu'l-Edeb'in* müellifi Ḥubeş b. İbrâhim et-Tiflisî, Arapça kelimelerin anlamları Farsça açıklandığında ilim öğrenenlerin bunları daha çabuk anlayacağı düşüncesi ile eserini Farsça açıklamalı olarak yazmıştır.¹¹³ Tiflisî'den sonra Germiyanlı şair Aḥmedî'nin *Mirḳātü'l-Edeb* ve Aḥmed-i Dâ'î'nin *Uḳūdü'l-Cevâhir*'i

¹⁰⁷ Fâtime Muderrisî, "Zebân ve Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Şağîr", s. 74.

¹⁰⁸ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi-I*, s. 439; Gökhan Çetinkaya, Osmanlı Devleti'nde Tercüme ve Farsçadan Yapılan Tercümeleler", *Tezkire Dergisi*, Sayı 63, 2018, s. 66.

¹⁰⁹ Osmanlı döneminde Farsça şiir yazan Osmanlı şairleri hakkında bk: Veyis Değirmençay, *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri*.

¹¹⁰ Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 8; Bedi'ullâh Debiri Nejad, "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum", çev. Mürsel Öztürk, *Erdem Dergisi*, C. III, S. 8, s. 487.

¹¹¹ Ahmet Ateş, "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", s. 135; Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 8.

¹¹² Ahmet Ateş, "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", s. 134.

¹¹³ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 49.

gibi Anadolu’da Arapça-Farsça sözlükler yazılmıştır. Anadolu’da bu denli ilgi gören hatta Arapça metinlerin izahında dahi kullanılan¹¹⁴ Farsçanın bir yabancı dil olarak öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla pek çok eser telif edilmiştir. İlk örneklerini Arapça-Farsça sözlüklerde gördüğümüz Farsçanın öğretimine dair çalışmalar, Farsça-Türkçe sözlükler ile devam etmiştir. Karamanoğlu Mehmed Bey’in Türkçeyi 4 Mayıs 1278’de resmî dil ilan etmesiyle Türkçenin Arapça ve Farsça karşısında geçerlilik kazanmaya başladığı on üçüncü yüzyılın sonlarında ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin parçalanması ile ortaya çıkan Anadolu Beylikleri hükümdarlarının Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme faaliyetlerini desteklediği on dördüncü yüzyılda¹¹⁵ Farsçanın öğretimine yönelik Farsça-Türkçe sözlükler hazırlanmaya başlanmıştır. İlk Farsça-Türkçe sözlüklerin giriş bölümlerinde, daha önce Anadolu’da Arapça için hazırlanan sözlüklerin Farsça karşılıklı olmalarına işaret edilerek Arapça-Farsça sözlüklerin kullanılması ve Arapça kelimelerin anlamlarının bilinmesi için önce Farsçanın öğrenilmesi gerektiği ifade edilmiş ve Farsça dil bilgisi konularına yer verilmiştir.¹¹⁶ Anadolu sahasında yazılmış ilk mensur Farsça-Türkçe sözlükler, on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyılın ilk yıllarında kaleme alınmıştır.¹¹⁷ Tespitlere göre Anadolu sahasında yazılmış ilk Farsça-Türkçe manzum sözlük *Tuḥfe-yi Ḥüsāmī* (tlf. 802/1399) ile mevcut ilk mensur sözlük *Miftāḥu’l-Edeb* (tlf. 803/1400-1) aynı yıllarda yazılmıştır.¹¹⁸ Bu iki sözlükte de Farsça dil bilgisi konularına yer verilmiştir. Ḥusām b. Ḥasan el-Konevī tarafından telif edilen *Tuḥfe-yi Ḥüsāmī*, Farsça bir giriş ile yirmi kıta ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Üç yüz beyitten oluşan sözlüğün on beş beyitlik on üçüncü kıtasında Farsça fiillere yer verilmiş ve altmış iki fiilin master hâli nazmedilmiştir.¹¹⁹ Müellif ayrıca *Tuḥfe-yi Ḥüsāmī*,’nin mukaddimesinde bu eserinden önce *Hediyyetü’l-İḥvān* adıyla Farsça için bir eser yazmış olduğuna işaret ederek *Tuḥfe*’yi başka bir tarzda yazma isteğiyle nazmen kaleme aldığını belirtmektedir.¹²⁰ Müellifin verdiği bu bilgiye göre *Hediyyetü’l-İḥvān*’ın *Tuḥfe*’den önce yani 14. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış mensur bir sözlük olduğu tahmin edilebilir. Fakat günümüze kadar ulaşılmış bir nüshası tespit edilemediğinden eserin

¹¹⁴ Ahmet Ateş, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler”, s. 134.

¹¹⁵ Agah Sırrı Levend, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, (Tarih Boyunca Türk Dili), Cilt II, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s. 332-333.

¹¹⁶ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 49.

¹¹⁷ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 56.

¹¹⁸ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 56.

¹¹⁹ Sözlük hakkında daha fazla bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 79-82.

¹²⁰ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 81.

içeriğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Muṭahhar b. Ebî Ṭālib-i Lādikī'nin *Miftāhu'l-Edeb* adlı mensur sözlüğü ise eğitim yaşına gelmiş çocuklara Farsça temel gramer kaidelerini öğretmek ve onların Farsça konuşmaya olan isteklerine cevap vermek adına yazılmıştır. İki bölüm hâlinde düzenlenmiş olan sözlüğün birinci bölümü Farsça fiillere ikinci bölümü isimlere ayrılmıştır. Birinci bölümün baş kısmı Farsça dil bilgisi konularına ayrılmış ve “ḥurūf” başlığı altında edatlar, çokluk ve zamirlere dair kurallar Farsça anlatılmıştır. Fiillerin sonunda da ilgili kurallar ve fiil çekim örnekleri verilmiştir.¹²¹ On beşinci yüzyılda Farsça-Türkçe sözlük yazımı artarak devam etmiş ve bu sözlüklerin pek çoğunda *Tuḥfe-yi Ḥüsāmī* ve *Miftāhu'l-Edeb*'de olduğu gibi Farsça dil bilgisi konularına yer verilmiştir. On beşinci yüzyılda Farsça dil bilgisi konularına yer veren manzum ya da mensur olarak telif edilen Farsça-Türkçe sözlüklerin en meşhurları *Uḫnūmu'l-‘Acem*¹²² (tlf. 807/1404), *Müfredāt* (tlf. 824/1421)¹²³, *Bahrü'l-Ġarāyib* (tlf. 850/1446)¹²⁴, *Tuḥfetü'l-Hādiye* (tlf. 864/1460'dan önce), *Luġat-ı Ḥalīmī* (tlf. 859-872/1455-1468 arası), *eş-Şiḫāhu'l-‘Acemiyye* (tlf. 850-877/1446-1473 arası), *Miftāhu'l-Lüġa* (tlf. 896/1491), *Vesiletü'l-Maḫāşid ilā Aḫseni'l-Merāşid* (tlf. 903/1498) ve *Cāmi‘u'l-Fāris* (tlf. 905/1499)'dir. Farsça dil bilgisi konuları *Tuḥfe-yi Ḥüsāmī*, *Müfredāt*, *Tuḥfetü'l-Hādiye*, *Miftāhu'l-Lüġa*, *Vesiletü'l-Maḫāşid ilā Aḫseni'l-Merāşid*'de Türkçe, *Miftāhu'l-Edeb*, *Uḫnūmu'l-‘Acem*, *Bahrü'l-Ġarāyib*'de Farsça ve *eş-Şiḫāhu'l-‘Acemiyye*'de Arapça ve *Cāmi‘u'l-Fāris*'de hem Arapça hem Türkçe açıklamalı olarak izah edilmiştir. Bu sözlüklerde genellikle ezber yoluyla dil bilgisi kaidelerini öğretmek amaçlanmış ve türeme bilgisi üzerinde durulmuştur. Fiil çekimleri, mastar, çokluk kuralları, zamirler ve edatlar gibi Farsça dil bilgisine dair konular bazen satır altı açıklamalarla kısaca bazen de örneklerle ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Fiil çekimlerinde, genellikle “kerden” ya da “dānisten” fiilleri tercih edilmiş; bu fiillerin geçmiş ve geniş zaman köklerinden yapılan türetmeler, Arapçadaki fiil çekim usulleri ve sırası esas alınarak etken ve edilgen şekilde çekimlenmiştir. On altıncı yüzyılda da Farsça-Türkçe sözlük yazımı devam etmiş; bu sözlüklerde de dil bilgisi konularına yer verilmiştir. Bu

¹²¹ Daha fazla bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 82-84.

¹²² Daha fazla bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 85-88.

¹²³ Daha fazla bilgi için bk: Abdülbaki Çetin, “Ahmed-i Dâi'nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredāt”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20-Güz, Konya, 2006, s. 113-128; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 88-89.

¹²⁴ Daha fazla bilgi için bk: Charles E. Faroe, *Lütfullah Halimi'nin Bahrü'l-Garāib'i*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü, SBE, Ankara, 1991; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 94-100.

kitaplardan ilki Aḥmed b. İshāk Baḳḳālī-yi Ḳayserī tarafından yazılan ve Farsça-Türkçe olarak tertip edilmiş bir sözlük ve Farsça açıklamalı bir dil bilgisi kitabı olan *Tācu ʾr-Ru ʾūs* ve *ʿİzzu ʾn-Nufūs*'dur. Bu sözlüğün telif tarihi konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bilinen tek nüshası Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, R-1673 numarada 962/1554 yılı kayıtlıdır. Fakat eserin 940/1534 yılından önce telif edilmiş olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. 940/1534 yılından önce yazıldığı tahmin edilen Kemāl Paşazāde'nin *Ḳavā'id-i Fürs* adındaki Farsça dil bilgisi kitabında *Tācu ʾr-Ru ʾūs* kaynak gösterilmiş ve adı açıkça zikredilmiştir. Bu sebeple *Tācu ʾr-Ru ʾūs*'un Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 940/1534 yılı olarak görülen bu kaydın eserin istinsahına ait bir kayıt olacağı açıktır. Zebihullāh Şafā ise *Tācu ʾr-Ru ʾūs*'un telif tarihinin *Uḳnūmu ʾl-ʿAcem ʾin* telif tarihi olarak belirttiği 898/1493 yılından önce olması gerektiğini ve *Şāmilü ʾl-Lüḡa* (tlf. 910/1504) ve *Tuḥfe-yi Şāhidī* (tlf. 921/1515) adlı sözlüklerden de önce olduğunu¹²⁵ öne sürmüş ancak savına bir delil göstermemiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak *Tācu ʾr-Ru ʾūs*'un on beşinci yüzyılın sonları ile on altıncı yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülmelidir. Eserin müellifi Aḥmed b. İshāk Baḳḳālī-yi Ḳayserī, Farsça olarak kaleme aldığı giriş kısmında “*isimler, fiiller ve çekimleri öğretmek için Arap dilindeki araştırmacıların birtakım deliller göstererek kurallar koyduğu açıktır. Onların dışındakiler de bu yüzden Arapça kelimelerden faydalandılar. Arapça dışında, Fars, Türk, Arap ve diğerleri birbirlerinin dilinden istifade etmeyi kolaylaştırmak için dil bilgisi kitabı yazmaya meyletmemiştir*” sözleriyle Farsça dil bilgisine dair yazılan kitapların azlığından ve Farsça dil bilgisi kaidelerinin daha çok Arapça kelime ve terkipler vasıtasıyla anlatıldığından yakınlıkla Arapça anlatımlı bu eserlerin yeterince yararlı olmadığını; kendisinin bu eksikliği gidermek adına *Tācu ʾr-Ru ʾūs*'u telif ettiğini belirtmiştir. Beş bölümden oluşan eserde sırasıyla esmā-yı zevāt, esmā-yı maʿānī, iştiḳāk, maşdar-ı mezīdun fih ve ḳavā'id ve ḥurūf başlıkları altında dil bilgisi konuları işlenmiştir. Farsça açıklamalı bu eserde yer yer bazı kelime ve izahların satır altlarında Türkçeleri yazılmıştır. On altıncı yüzyılda Farsça dil bilgisi konularına yer veren diğer manzum ya da mensur Farsça-Türkçe sözlükler ise *Şāmilü ʾl-Lüḡa* (tlf. 910/1504), *Tuḥfe-yi Şāhidī* (tlf. 921/1515), *Şiḫāhu ʾl-ʿAcem* (tlf. 1532'den önce), *Müşkilāt-ı Şāhnāme* (tlf. 954/1547), *Lüḡat-ı Niʿmetullāh* (tlf. 957/1550), *Cāmiʿu ʾl-Fürs* (tlf. 971/1563) 'dür. Bu sözlüklerde de on beşinci yüzyılda yazılan sözlüklerde olduğu gibi daha ziyade Farsça

¹²⁵ Zebihullāh Şafā, *Tarih-i Edebiyāt der İrān*, C. IV, s. 116.

fiillerin çekimleri üzerinde durulmuş, öğrencilere dil bilgisi kurallarının ezberletilmesi yoluyla Farsçanın öğretilmesi hedeflenmiştir. Sözlüklerin ilk bölümlerinde Farsça öğrenenlerin daha çok konuşmaya meyilli olmalarından dolayı Farsça fiiller sıralanmış; gramere dair bilgilerde de yine fiil bahsine genişçe yer verilmiştir.

On altıncı yüzyılda Farsça-Türkçe sözlüklerin giriş kısımlarında genellikle muhtasar olarak değinilen Farsça dil bilgisi konuları yeterli görülmemiş müstakil olarak Farsça dil bilgisi kurallarını anlatan kitaplara ihtiyaç duyulmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri on dördüncü yüzyıldan itibaren Osmanlı'da eğitimin kurumsallaşması ve medrese yapılanmasıdır. Osmanlıların ilk bir buçuk asır içinde İznik, Bursa ve Edirne'de kurduğu medreseler¹²⁶ sayesinde bilgiye, ilme erişmek mümkün hâle gelmiş ve Fatih Sultan Mehmed döneminde kurulan Medâris-i Semaniye yani Sahn-ı Seman medreseleri¹²⁷ ile eğitim geleneği oluşmaya başlamış ve Osmanlı Devleti genelinde hiyerarşik bir düzene sokulmuştur.¹²⁸ Fatih'ten sonra tahta geçen Osmanlı sultanları da gelenek hâlini alan medrese tesisini devam ettirmişler; kurulan bu Sultaniye medreseleri başta olmak üzere, zamanla örgün eğitim kurumlarının yaygınlaşmasıyla Farsça öğretimi de bu kurumların başlangıç ve orta düzey müfredatında yer almıştır. Medrese, tekke, zaviye, dârü'l-mesnevî, mevlevîhâne, vakıf gibi kurumlarda, cami ve konak benzeri mekanlarda tahsil görenler Farsçanın sözlüğüne ihtiyaç duydukları gibi, gramerine dair eserlere de ihtiyaç duymuşlardır. Ancak gramere dair bilgilerin sözlükler içerisinde yer alması nedeniyle sözlüğün tamamının istinsah edilmesinin maliyeti artırması ve zaman alması gibi sebeplerle muhtasar ve müstakil dil bilgisi kitaplarının ve risalelerinin yazılmasına gereksinim duyulmuştur. Tespitlere göre Anadolu'da Farsça gramerine dair yazılan ilk eser Şabâyi Hayreddin'in Farsça öğrenmek isteyenlerin yararlanması için telif ettiği '*Avâmil-i Fûrs*' adlı risalesidir. Eserin telif tarihi konusunda kesin bir kayıt olmamakla birlikte Şabâyi'nin ölüm tarihi olarak tahmin edilen 918-934/1512-1528 yıllarından önce telif edildiği söylenebilir. Türkçe açıklamalı olarak yazılan '*Avâmil-i Fûrs*'de dil bilgisi konularından ziyade Farsça edat, bağlaç ve ekler konusu ve çeşitli edebi sanatlar

¹²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 4.

¹²⁷ Daha fazla bilgi için bk: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, s. 9-13; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019, s. 38.

¹²⁸ Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 78; Hasan Akyol, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretim-Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar (1299-1789)-, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 100.

işlenmiştir. Anadolu sahasında müstakil olarak yazılan diğer bir eser de Kemâl Paşazâde'nin *Risâle-yi Yâiye* ve *Ḳavâ'id-i Fûrs* adlı risaleleridir. *Risâle-yi Yâiye*, Farsçada kelime sonlarına gelen “ya” (ﻱ) harfinin anlam ve görevlerinin ele alındığı bir risale olup Türkçe yazılmıştır. Kemâl Paşazâde, *Risâle-yi Yâiye*'nin mukaddimesinde Farsçayı iyi derecede bilen bir topluluk ile beraber bulunduğu sırada Farsçada kelime sonlarına eklenen “ya” (ﻱ) harfi hakkında bir münazara olduğunu ve o topluluktan birisinin bu ye harfinin vahdet, nisbet, hitap, tenkir ve masdariyet olmak üzere beş türü olduğunu söylediğini; kendisinin de buna itiraz ederek “ya” harfinin daha fazla görev ve anlamı olduğunu cevabını vererek bunu ispat etmek için *Risâle-yi Yâiye* 'yi telif ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bu şahâyif-ı pür leṭâyifun tesvîdine dâ'î-yi bâ'îş ve mazmûn-u meknûnunda müdemmec ve müderrec olan 'avârif-i ma'ârifüñ temhîdine sebeb-i ḥâdiş ol idi ki erbâb-ı faẓl ve aşḫâb-ı ma'rifetten bir cemâ'atle ki meydân-ı Fûrsüñ fârisleri idiler, luğat-ı Fârisî âḫir-i kelimeye lâḫıḳ olan ḫarf-i yânuñ ḫuşûşunda münâzara oldu. Eşnâ-yı muḫâverede ḫâzırlardan birisi ol ma'nâları beş nev'e ki vahdet ve nisbet ve ḫitâb ve tenkîr ve maşdariyyedür munḫaşırdur dedi. Faḳîr eyüttüm ondur belki ondan ziyâdedür. Andan soñra maşdariyyeye mezkûr ḫarfüñ ma'ânîsinden degildür dedim. Bu da'vâya ma'nâ taleb ettiler...Pes ol cemâ'atüñ ki ḫulâşa-yı nâs idiler vech-i ihlâş üzerine iltimâsları bâ'îş olup taḳrîr olunan maḳâle tertîb ve tezḫîb oldu.”

Kemâl Paşazâde'nin telif sebebine dair verdiği bu değerli bilgiler Anadolu'da Farsçanın gramerine dair ne denli bir ilgi ve alakanın olduğunu da ortaya koymaktadır. Kemâl Paşazâde'nin Farsça dil bilgisine dair kaleme aldığı diğer eseri de *Ḳavâ'id-i Fûrs*'dür. Eser, Arapça olarak yazılmıştır. Kemâl Paşazâde, bu eserini Farsça öğrenmek isteyenler için yazdığını ve muhteva itibariyle Farsça öğrenenlere yeterli olacağını, ayrıca kuralları da beyitler ile örneklendirdiğini ifade etmiştir. Eserde dil bilgisi konuları Arapça gramer yazımı geleneğinde olduğu gibi isim, fiil ve harf başlığı altında ele alınmıştır. On altıncı yüzyılın başlarında yazılan ilk eserlerden sonra Farsça dil bilgisine dair müstakil eserlerin telifi, Farsça-Türkçe sözlük yazımına oranla çok az olsa da devam etmiştir. Manzum Farsça-Türkçe sözlük olarak türünün en iyi örneği kabul edilen *Tuḫfe-yi Şâhidî*'nin müellifi Şâhidî İbrâhîm Dede'nin oğlu Ḥüsâm Efendi'nin *Ḳavâ'id-i Fûrs* adlı risalesi bunun bir örneğidir. Kuralları mesnevi tarzında yazılmış 403 beyitte Türkçe izah eden *Ḳavâ'id-i Fûrs*, 957/1550 yılında müellif henüz on iki yaşındayken yazılmıştır. Tespitlere göre bu eser Anadolu sahasında müstakil

olarak yazılan ilk manzum dil bilgisi kitabıdır. On altı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Farsça dil bilgisine dair müstakil hâlde telif edilen eser sayıca azdır. Bunun nedeni gramere dair bilgilerin daha çok sözlüklerde yer alması ve Farsçanın öğretiminde bu sözlüklerden ve *Bostān*, *Gülistān* ve *Pendnāme* gibi ahlakî ve tasavvufî eserlerden yararlanılmasının etkili olmasıdır. Nitekim onsekizinci yüzyılda Osmanlı medreselerinin müfredat programına dair yazılan İbrāhim Hakkı'nın *Tertīb-i 'Ulūm*¹²⁹ ve Nebî Efendizāde'nin (ö. 1200/1785-1786) *Kaşide fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-'Ulūm*¹³⁰ adlı eserlerde Farsçanın öğretiminde dair verdiği bilgiler bu duruma ışık tutmaktadır. *Tertīb-i 'Ulūm*'da İbrāhim Hakkı Arapça sarf kurallarını öğrenirken Farsçanın da öğrenilmesini ve bunun da önce manzum sözlüklerden *Tuḥfe-yi Şāhidî* ve *Nişābu'ş-Şıbyān*'in okunması ve ardından da Feriduddīn-i 'Aṭṭār'ın *Pendnāme*'si; nahiv öğrenirken de 'Abdüllatif İbn Melek'in *Luġat-ı Ferišteoġlu* adlı manzum Arapça-Türkçe sözlüğü, Sa' dî'nin *Gülistān* ve *Bostān* ile *Dīvān-ı Hāfiz*'in okunmasını önermiş; Nebî Efendizāde ise *Kaşide fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-'Ulūm*'unda Farsça öğrenmek için başlangıçta *Tuḥfe-yi Şāhidî* ve *Pendnāme*; ilerlemek için *Dīvān-ı Hāfiz* ve son olarak da *Manṭıku't-Ṭayr*'in okunmasını tavsiye etmiştir.

Tertīb-i 'Ulūm:

Şarf ile oku Fārsî luġatı

Bil *Şāhidî*'yi iç āb-ı hayātı

Andan *Nisāb-ı şıbyān* bulursun

Genc-i luġāta mālîk olursun

'Aṭṭār *Pend*'in hıfz eyle candan

Aḥlāk 'ilmin hoş öğren andan

Nahv ile oku Fārsî *Ferište*

Seyr it *Gülistān* hem *Bostān* işte

Dīvān-ı Hāfiz bil anla rāzı

¹²⁹ Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk: Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 83-92; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 47-192; Şükran Fazlıoġlu, "Ta'lim ve İrşād Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dīvān İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2005, s. 115-173.

¹³⁰ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 83-92; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 30-37; Şükran Fazlıoġlu, "Nebî Efendizāde'nin *Kaşide fi el-kutub el-meşhûre fi el-'ulūm*'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Mart 2003, s. 191-221.

Oldur ḥaḳīḳī oldur mecāzī¹³¹

Ḳaṣīde fi'l-Kütübi'l-Meṣhûre fi'l-'Ulûm:

گر بخواهی فارسی را شاهدی با پند بخوان   گر بخواهی انتها در فارسی حافظ بدان
گر ترا باید ز فیض خواجه عطار رسی   منطق الطیرش تمام از واقفش تحصیل کنی¹³²

Farsçayı öğrenmek istersen *Pend* ile *Şâhidî* oku

Farsçada ilerlemek istersen *Hâfız* oku

Feyz almak istersen 'Aṭṭâr'dan

Manṭıḳu't-Ṭayr'ını ona tümüyle vakıf olandan tahsil et

Ancak on sekizinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren Farsçanın gramerine dair eser telifinin çok arttığı görülmektedir. Araştırmalar neticesinde on altıncı yüzyılda yazılmış on bir, on yedinci yüzyılda yazılmış iki ve on sekizinci yüzyılda yazılmış on bir eser tespit edilmiştir. Verilen bu sayıların dışında emsile tarzında yazılmış risaleler de mevcuttur. Bunlar *Emsile ve Ḳavâ'id-i Fârisiyye*, *Ḳavâ'idü'l-Fürs*, *el-Emsiletü'l-Fârisiyye*, *el-Emsiletü'l-Muhtelif*, *el-Emsiletü'l-Muhtelif fi'l-Fârisî*, *Risâletü'l-Ḳavâ'idi'l-Fârisiyye*, *Risâle fi Beyâni's-Şarfî'l-Fârisî* gibi isimler taşıyan ve çoğunluğu 850-877/1446-1473 yılları arasında telif edilen *es-Şihâhu'l-'Acemiyye*¹³³ adlı Farsça-Türkçe sözlüğün “el-Ḳavâ'id ve'l-emşile” başlıklı Farsça fiil çekimlerinin işlendiği bölümün müstakil biçimde çoğaltılmış hâli olan kitaplardır. İçerik olarak çok az farklılıkların görüldüğü bu risalelerde şahıs, zaman ve yapı üzerine kurgulanmış fiil çekimleri işlenmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde geniş bir şekilde tanıtılacak olan ve çoğu yazma hâlindeki Farsça dil bilgisine dair müstakil olarak telif edilmiş ilk grup eserler olarak niteleyebileceğimiz bu eserler göz önüne alındığında bu yüzyıllarda Farsça dil bilgisine dair telif edilen eserlerin yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. Farsça dil bilgisine dair bu ilk grup müstakil kitap ve risalelerde daha çok Arapça sarf ve nahiv geleneğinin ve Arapça gramer terminolojisinin etkisi görülmektedir. Bu eserlerde Farsça dil bilgisi konuları genellikle isim, fiil ve harf başlıkları altında ele

¹³¹ İbrâhim Ḥaḳḳı, *Tertîb-i 'Ulûm* (İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, nr. Ty. 3727/1), 1165/1752, yp. 4a-4b.

¹³² Nebi Efendizâde, *Ḳaṣīde fi'l-Kütübi'l Meṣhûre fi'l-'Ulûm*, Köprülü Kütüphanesi III. Kısım, nr. 720/29, yp. 172b.

¹³³ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 109-115.

alınmış; sıklıkla Arapça dil bilgisi terimlerinden yararlanılmış ve Arapça fiil çekim usulleri ile tertip yöntemleri tercih edilmiştir. Bu kitapların büyük bir kısmında Farsça dil bilgisi konu ve kuralları Türkçe ve Arapça anlatılmış, birkaçında Farsça, bazılarında ise hem Türkçe hem Farsça izah edilmiştir. Bahsi geçen Farsça dil bilgisi kitapları, medreselerde, tekke ve zaviyelerde, dârü'l-mesnevî ile mevlevîhânelerde¹³⁴, camilerde,¹³⁵ 18. yüzyıldan itibaren okul işlevi de gören kütüphanelerde¹³⁶ eğitim gören, özel ders alan; on dokuzuncu yüzyıldan sonra da özellikle sıbyan mekteplerinde¹³⁷ tahsil gören küçük yaştaki çocuklara (sıbyan) ve eğitime yeni başlayanlara (mübtedi) *Gülistân*, *Bostân*, *Meşnevî* ve *Hâfız Divân'ı*, *Bahâristân* ve *Pendnâme* gibi ahlakî, edebî ve tasavvufî eserleri okuyup anlayacak derecede Farsça öğretmek amacıyla yazılmışlardır.¹³⁸ Bu sebeple işlenen konular muhtasar olarak ele alınmış ve örnekler sınırlı tutularak kuralların izahında Mevlânâ, Sa'îdî, 'Attâr, Hâfız, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Kemâl-i Hocendî, Mollâ Câmî gibi şairlerin şiirlerinden şahit beyitler nakledilmiştir.

Osmanlı Devleti ve toplumu 19. yüzyılın sonundan itibaren hem kültürel ve toplumsal hem de teknik ve bilimsel açıdan önemli bir değişim süreci geçirmiştir.¹³⁹ Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839'da ilanı özellikle de 17 Mart 1857'de Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin¹⁴⁰ kurulması ile birlikte, eğitim alanındaki yenilikler hız kazanmış; hem daha önce kurulmuş olan askerî meslek yüksek okullarına öğrenci hazırlamak, modernleştirilmekte olan devlet ve hükûmet kurumlarında çalışacak memurlar yetiştirmek, hem de toplumun tarım, ticaret ve sanayi hayatını bilimsel ve teknik esaslara göre yeniden canlandırmak amacıyla ilk, orta ve yüksek dereceli birçok örgün eğitim kurumu açılmış;¹⁴¹ ve ayrıca bu okullara gerekli kitapları hazırlamak için

¹³⁴ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 154-155; Gökhan Çetinkaya, "Mevlevî Şahsiyetler Tarafından Yazılan Farsça Dil Bilgisi Kitapları", s. 260-261.

¹³⁵ Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 30; Hasan Akyol, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretim-Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar (1299-1789)", s. 145-150.

¹³⁶ Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, s. 83.

¹³⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 85.

¹³⁸ Saime İnal Savi, "Anadolu'da Farsça Gramer Çalışmaları", *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995, s. 123.

¹³⁹ Ali Akyıldız, "Osmanlılar-Modern Dönem", *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 506.

¹⁴⁰ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti hakkında fazla bilgi için bk: Teyfur Erdoğan, "Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 51, S. 1, s. 183-247.

¹⁴¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Basımevi, İstanbul, 1970, s. 6; Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 86.

Encümen-i Dâniş kurulmuştur.¹⁴² Tesis edilen bu eğitim kurumlarında Farsça daha yoğun bir şekilde yer almaya başlamış; birer ikişer açılan orta ve yükseköğretim kurumlarının neredeyse tamamında okutulan iki yabancı dilden biri olmuştur. Nitekim ortaöğretim kurumlarından rüşdiye,¹⁴³ idadî ve sultanîlerin; yükseköğretim kurumlarından Mülkiye Mektebi'nin ve Dârülfünûn'un; meslekî ve teknik eğitim kurumlarından da öğretmen okullarının programlarına, daha açıldıkları tarihten itibaren Farsça dersleri konmuştur.¹⁴⁴

Tanzimat Dönemi'nde Farsçanın yoğun bir şekilde bu okulların zorunlu olarak müfredatında yer alması, Lisân-ı 'Osmânî adıyla Türkçenin bu okulların eğitim programlarında yer almaya başlamasıyla eş zamanlıdır.¹⁴⁵ Bunun en önemli sebebi Farsçadan yoğun bir şekilde kelime, terkip ve terimin girdiği Türkçenin öğretiminin, daha kolay ve daha etkin bir şekilde yapılabilmesi isteğidir. Öyle ki hem Osmanlı Türkçesinin gramerine dair eser telif eden hem de Farsça gramerine dair eser yazan müellifler Türkçenin daha iyi idrak edilebilmesi için Arapça ile Farsça öğrenmenin gerekliliği üzerinde sıklıkla durmuşlardır. Manastırlı Mehmed Rif'at, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nin sarf ve nahiv kurallarını ele aldığı eseri olan *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmânî*'nin giriş kısmında “*bundan otuz kırk sene muqaddemine gelinceye kadar lisân-ı 'Osmânîde pek çok Fârisî ve 'Arabî kelimelerle terkipler qarışıp qalmış ve bu sebebe mebnî lisân-ı 'Osmânîniñ lâyıkiyla taḥşili için 'Arabîniñ şarf ve naḥviyle kavâ'id-i Fârisî ta'allüme mecbûriyet gelmişdir ve bu lüzüm mecbûriyetiyle mekteplerimizde 'Arabî şarf ve naḥviyle kavâ'id-i Fârisîniñ tedrisine devam olunduğu gibi...*”¹⁴⁶ sözleriyle mekteplerde Farsça tedrisatın ne maksatla yer aldığına ve sürdürüldüğüne işaret etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa ve Keçecizâde Fu'ad Paşa'nın birlikte kaleme aldıkları ve Türk dilinin ilk Türkçe yazılmış dil bilgisi kitabı kabul edilen¹⁴⁷ *Kavâ'id-i 'Osmâniyye*'nin giriş kısmında “*lisânımıza alınan kavâ'id-i 'Arabîyye ve Fârisîyye ta'yîn ve beyân olunmamış olduğundan onları bilmek için*

¹⁴² Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (1773-1923), s. 61.

¹⁴³ Rüşdiye mekteplerinin müfredatında yer alan Farsça dersleri hakkında bk: Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2015 s. 30-35; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 236-270.

¹⁴⁴ Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, s. 64; Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, s. 324; Mustafa Çiçekler, “Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça Eğitimi”, *Name-yi Aşına*, Yıl:6, S. 15-16, 2004, s. 85-90.

¹⁴⁵ Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, s. 324.

¹⁴⁶ Manastırlı Mehmed Rif'at, *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmânî*, Kasbar Matbaası, 1311/1893, s. 10.

¹⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmanîyye*, haz. Nevzat Özkan, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 29; Murat Küçük, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitiminde Dil Bilgisi Kitaplarının Yeri”, *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 171.

*cemî‘-yi kavâ‘id-i ‘Arabiyye ve Fârisiyyeyi taḥşîl lâzım geldiği mişilli işbu iki lisânîñ ka‘ideleri şîve-yi lisân-ı ‘Osmâniyye ittibâ‘la ba‘zı mertebe tağyîr olunduğundan şûret-i isti‘mâllerini öğrenmek ve aşl-ı esâs-ı lisân olan Türkçeniñ kavâ‘idi daḥi nâ-mazbûṭ olduğundan onları bellemek daḥi keşret-i mûmârese ile taḥşîl-i meleke etmeğe tavaḳḳuf ediyor”¹⁴⁸ sözleriyle, Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça gramer yapılarının tam olarak tespit edilip bunların izah edilmemiş olmadığını ifade ederek Arapça ve Farsça gramer konularının öğrenilmesi ve öğretilmesi gerekliliğinden hareketle bu iki dilin Osmanlı Türkçesinde yer aldığı kadarıyla öğretilmesini tavsiye etmiştir. *Luğat-ı Nâcî* adındaki sözlüğün müellifi ve devrin önemli şair ve yazarlarından olan Mu‘allim Nâcî, Mu‘allim Feyzî’nin *Uşûl-i Fârisî* adlı eseri için yazdığı tanıtım yazısında “bizce lisân-ı Fârisîniñ taḥşîliniñ derece-yi ehemmiyetini göstermek için bu lisânı lüzûmu kadar bilmeyenlerimizniñ ‘Osmânlıcaya lâyıḳıyla vakıf olmadıklarını söylemek kâfidir”¹⁴⁹ sözleriyle Farsça öğrenmenin önemine vurgu yaparak Farsçayı yeteri kadar bilmeyenlerin Türkçeye de tam anlamıyla vakıf olamayacaklarını belirtmiştir. Mehmed Kânî, *Gülşen-i Fârisî* adlı Farsça dil bilgisi kitabının ön sözünde Osmanlı Türkçesinin Çağatayca ile birlikte Arapça ve Farsçadan alınma kelime ve deyimler barındırması nedeniyle Osmanlı Türkçesinin daha iyi konuşulup yazılabilmesi, konuşma ve yazının belagat ve fesahat unsurları katılarak güzelleştirilmesi için Arapça ve Farsçanın öğretilmesinin gerekli görülmesi üzerine Maârif Nezâreti tarafından okulların ders programlarına Arapça ve Farsça derslerinin konulduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Lisân-ı ‘Osmânîniñ esâsen Çağatayca ile birçok ‘Arabî ve Fârisî kelimât ve işlâḥâttan teşkîl edildiği naşıl âzâde-yi tezkâr ise ‘Osmânlı nâm-ı celâlet-ittisâmı ḥilye-bend-i iftiḥârî olanlar veyâḥud bu lisân-ı bedî‘ü’l-beyânı taḥşîle heveskâr bulunanlarıñ nuṭḳ u imlâ, şî‘r u inşâda ḥüsn-i taḳrîr, kitâbet, feşâḥat, selâseti ḥâ‘iz olmaları bi-ḳadri’l-ḥâce bu lisânlarıñ taḥşîline vâbeste bulunduğu öylece âşikâr olup Ma‘ârif Nezâret-i celîlesince mekâtib-i ‘Osmâniyye programlarına mezkûr lisânlarıñ muḥtaşaran şarf, naḥiv, taṭbîkât kısımlarıniñ şu ḥikmete mebnî idḥâl ḳılınmış idiği pedidârdır.”¹⁵⁰ Farsça tedrisiyle meşgul diğer müellifler de Farsçanın Osmanlı Türkçesi için önemli ve tamamlayıcı bir unsur olduğuna ve bu itibarla Farsça bilmenin bir zorunluluk olduğuna dikkat çekmişlerdir.**

¹⁴⁸ Ahmed Cevdet Paşa ve Keçecizâde Fu‘âd Paşa, *Ḳavâ‘id-i ‘Osmâniyye*, Taş Baskı, İstanbul, 1267/1851 s. 3-4.

¹⁴⁹ Ahmed Feyzî, *‘Îlâveli Uşûl-i Fârisî*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1307/1289, mukaddime.

¹⁵⁰ Mehmed Kânî, *Gülşen-i Fârisî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1313/1895, s. 2.

Muhammed Na'ım Fraşirî *Ḳavā'id-i Fārisiyye ber Ṭarz-ı Nevîn* adlı eserinde Farsça ile Osmanlı Türkçesinin münasebetini ve Osmanlılar için Farsça öğrenmenin elzem oluşunu şu sözlerle dile getirmiştir: “*Lisān-ı Fārisī 'Osmānīniñ mürekkebi olduğu elsine-yi selāşeden biri olmağla o lisāniñ bir cüz'ı meşābesinde bulunduğundan, lisān-ı 'Osmāniyi tekmiñ bilmek için lisān-ı Fārisi'yi dağı bilmeye tevekkuf eyler. Binā 'en- 'aleyh lisān-ı Fārisiniñ tağşili 'Osmānlılar için lābüddür.*”¹⁵¹ Feyzi Efendi, *Uşul-i Fārisī* adlı eserinde “*Beyāna hācet olmadığı vechle lisān-ı Fārisī Türkçeniñ erkān-ı aşliyesinden olmakla Türkçeyi gereği gibi öğrenmek Fārisiden ber vech-i maţlûb kesbi ma'lûmât etmeğe mütevaqqıfıdır. Bu şüretde Fārisiniñ ta'allüm ve tağşiline rağbet etmemek Türkçeyi mühimsememek demek olur ki menāfi' -i hađiķasından bu derece ğāfil bir şahşniñ vücudu taşavvur olunamaz.*”¹⁵² sözleriyle Farsçayı Türkçenin temel ve asıl unsurlarından sayarak Türkçeyi gereği gibi öğrenmenin Farsçayı bilmeye bağlı olduğunu, Farsçaya karşı ilgisiz kalmanın Türkçeyi ihmal etmek anlamına geleceğini ifade etmiştir. Osmanlı Türkçesinin elsine-yi selāse tabir edilen Türkçe, Arapça ve Farsça unsurlardan müteşekkil bir dil olduğu; Farsça öğrenmenin bir anlamda Osmanlı Türkçesini öğrenmek olacağı görüşü Farsça dil bilgisine dair yazılan kitaplarda pek çok kez tekrar edilmiştir.

I. Meşrutiyet dönemini de içine alan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) eğitim alanında önemli gelişmeler olmuştur. II. Abdülhamid döneminde ilk ve orta öğretim alanında, Tanzimat devrinde yapılan kanunların uygulanması ve eksiklerin giderilmesi üzerinde durularak bu seviyede eğitim veren okulların yeni usullerle eğitim veren okullara dönüştürülmesine hız verilmiş; Mekteb-i Mülkiyye, Mekteb-i Hukûk, Sanâyi-i Nefise Mektebi, Hendese-yi Mülkiyye, Dârümuallimîn-i Âliye, Maliye Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, deniz ticareti, orman ve lisan, dilsiz ve âmâ mektepleriyle Dârümuallimât ve kız sanayi mektepleri, fen ve edebiyat fakültelerinden oluşan Dârülfünûn gibi eğitim kurumları açılmıştır.¹⁵³ Bu yüksek okullara öğrenci yetiştirmek üzere ilk ve orta öğretime de önem verilerek 1878 yılından itibaren rüşdiye ve idadîlerin ıslahına ve yenilerinin açılmasına başlanmıştır;

¹⁵¹ Muhammed Na'ım Fraşirî, *Ḳavā'id-i Fārisiyye ber Ṭarz-ı Nevîn*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1303/1885, s. 3.

¹⁵² Ahmed Feyzi, *İlâveli Uşul-i Fārisī*, s. 2.

¹⁵³ Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 221.

nitekim rüşdiyelerin sayısı 250'den 600'e, idadîlerin sayısı 5'ten 104'e çıkmıştır.¹⁵⁴ Eğitim sistemindeki bu yeniliklere ilave olarak II. Abdülhamid yayın çalışmalarını bizzat desteklediği için kitap, dergi ve gazete sayısında büyük artışlar olmuş,¹⁵⁵ bu dönemde telif edilen pek çok Farsça dil bilgisi kitabının müellifi, eserlerinde kendisinden övgü ile söz ederek onun döneminde maârif-i milliyenin oluştuğu ve himayesinde pek çok kitabın telif edildiğini ifade etmiştir. Farsçanın yaygın olarak yeni kurulan eğitim kurumlarının müfredatında yer alması ve matbaanın da etkin bir şekilde kullanılması ve II. Abdülhamid'in yayın çalışmalarını bizzat desteklemesi gibi sebeplerle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Farsça dil bilgisine dair pek çok kitap telif edilmiş ve telif edilen bu kitapların da mükerrer baskıları yapılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren basılan Farsça dil bilgisi kitapları talebelerin ihtiyaçları ya da mekteplerin müfredatı dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bu kitaplardan ilki Mekâtîb-i Umûmiyye nâzırı Aḥmed Kemâl Efendi tarafından 1264/1848 yılında hazırlanan *Ta' lîm-i Fârisî* adlı eserdir. *Ta' lîm-i Fârisî*, rüşdiye mekteplerinde Farsça öğrenen öğrenciler için hazırlanan ders notlarının, onlara kolaylık sağlaması amacıyla bir araya getirilmesi ile meydana gelmiştir. Batı ile münasebetin arttığı bu dönemde Anadolu sahasında Farsçanın öğretiminde yeni bir arayış içine girilmiş ve çeşitli Avrupa şehirlerine giderek onların eğitim yöntemlerini inceleme fırsatı bulan Kemâl Efendi *Ta' lîm-i Fârisî*'de kelimedenden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem kullanmayı tercih etmiştir. Bu usul rüşdiyelerin ders programında “*tertîb-i cedîd üzere kavâ'id-i 'Arabiye ve Fârisiye*” şeklinde yer almıştır.¹⁵⁶ *Ta' lîm-i Fârisî*'den dört yıl sonra yani 1269/1853 yılında telif edilen *Mesâ'il-i Deriyye* adlı eserde Yûsuf Ziyâuddîn, daha önceki dil bilgisi kitaplarında alıştırma kısımlarının olmayışını bir eksiklik olarak görmüş ve Farsça dil bilgisi kaidelerini soru-cevap şeklinde anlatarak bu eksikliğini gidermek istemiştir. Farsça dil bilgisi kitaplarının tertip ve düzenindeki eksikliği eleştirenlerden birisi de Mîrzâ Ḥabîb-i İṣfahânî'dir. İran asıllı olan ve Türkiye'de daha çok Mîrzâ Ḥabîb Efendi ve Ḥabîb Efendi ismiyle anılmış olan Mîrzâ Ḥabîb-i İṣfahânî, İstanbul'a geldiğinde toplumun Farsçaya olan rağbetini görmüş; Farsça öğretmek için derli toplu

---

¹⁵⁴ Abdülhamid devri eğitim sistemi hakkında daha fazla bilgi için bk: Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999; Togay Seçkin Birbudak, “Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Eğitim”, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, s. 173-190.

¹⁵⁵ Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, s. 221.

¹⁵⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 93; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 236.

bir dil bilgisi kitabının olmadığını fark ederek bu alanda ilk eseri olan *Destūr-i Suḥen*'i telif etmiştir. O, *Destūr-i Suḥen*'in giriş kısmında Farsçaya olan ilgiyi ve Farsça dil bilgisine dair yazılan kitaplardaki eksikliği şu sözlerle ortaya koymuştur:

*“Bendeniz Ḥabīb-i İṣfahānī, memleketimden ayrılarak İstanbul'a geldim; burada bir müddet Farsça ve Arapça eğitimi ile meşgul oldum. Eğitim ile meşgul olduğum sırada Türk bilgin ve ediplerin Farsçaya çok ilgi ve alaka gösterdiğini ama Farsçayı öğretmek için tam bir dil bilgisi kitabının olmadığını gördüm. Farsça bilenler ana dilleri olması sebebiyle bu işe el atmamış ve Farsça öğrenenler de dil bilgisi konusunda söylenenlerden başka bir şey görmemişler. Ne yazık ki görüldüğü üzere böylesine eski ve hoş bir dil, bir düzene tabi tutulmamış ve bu yüzden kimse onu okuma yazmaya rağbet edememiş. Bu nedenle bir kitap kaleme aldım.”*¹⁵⁷

Destūr-i Suḥen, 1289/1872 yılında Ḥabīb-i İṣfahānī tarafından Farsça açıklamalı olarak yazılmış ve Farsçada “gramer, dil bilgisi” anlamına gelen “destūr” adıyla isimlendirilen ilk dil bilgisi kitabı olmuştur. *Destūr-i Suḥen*, gerek tertip gerek içerik bakımından Farsça dil bilgisi hakkında daha önce yazılmış olan kitaplardan oldukça farklı ve zengindir. Ḥabīb-i İṣfahānī, *Destūr-i Suḥen*'de yeni bir arayış içine girmiş; Farsça gramerini Arapça gramer terimlerinden arındırarak Arapça dil bilgisi kitaplarının tertip usulünü terk etmiştir. İranlı dil bilimci Celāleddīn-i Humā'ī, “*Destūr-i Zebān-i Fārsī*” adlı makalesinde Ḥabīb-i İṣfahānī hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Ḥabīb-i İṣfahānī, “destūr” kelimesini Farsça dil bilgisi kitabı adında kullanan ilk kişidir. O, Farsça gramerini Arapçadan ayırarak Arapçayı taklit ve tercümeden kurtarmıştır. Özetle, müstakil olarak Farsçanın usul ve kaidelerini derleyen ilk kişi Ḥabīb-i İṣfahānī'dir.*”¹⁵⁸

Galatasaray Sultanîsi'nde ve Darüşşafaka'da Farsça müderrisliği yapmış olan Ḥabīb Efendi, *Destūr-i Suḥen*'den sonra *Destūrçe* (tlf. 1293/1876), *Debistān-ı Pārsī* (tlf. 1308/1890), *Rehnümā-yı Fārsī* (tlf. 1309/1891), *Ḥulāşa-yı Rehnümā-yı Fārsī* (tlf. 1309/1891) adlarıyla Farsça dil bilgisine dair dört eser daha yazmıştır. Hepsi 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da neşredilen bu kitaplardaki İṣfahānī'nin Farsça kelime türlerini tasnif, konuları ele alış yöntemi, tanımlar ve kullandığı terimler genel

¹⁵⁷ Ḥabīb-i İṣfahānī, *Destūr-i Suḥen*, İzzet Efendi Matbaası, İstanbul, 1289/1872, s. 2.

¹⁵⁸ Celāleddīn-i Humā'ī, “*Destūr-i Zebān-i Fārsī*”, s. 130.

kabul görmüş ve kendisinden sonra telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarında çokça kullanılmıştır.

Anadolu sahasında Farsça dil bilgisine dair önemli eserler telif etmiş olan diğer bir İran asıllı müellif de Hâbîb-i İşfahânî'nin çağdaşı olan ve Mu'allim Feyzî adıyla bilinen Aḥmed Feyzî Efendi'dir. Mu'allim Feyzî ömrünün büyük bir kısmını Farsça öğretmeye adanmış ve bu alanda pek çok eser telif etmiştir. Onun, Farsça dil bilgisine dair yazdığı ilk eser *Ta'lim-i Suḥan*'dır. Mu'allim Feyzî, *Ta'lim-i Suḥan*'ın ön sözünde daha önce Farsça için yazılmış dil bilgisi kitapları hakkında muhtasar ve kullanışlı olmadıkları değerlendirmesinde bulunmuş; muhtasar ve yararlı bir gramer kitabı hazırlama noktasında bazı dostlarının teşviki ve desteğiyle böyle bir kitap yazma görevini üstlendiğini ifade etmiştir. Mu'allim Feyzî'nin *Uşûl-i Fârisî* (tlf. 1297/1881), *Muḥtaşar Uşûl-i Fârisî* (tlf. 1307/1890), *Ḳand-ı Pârsî* (tlf. 1310/1892), *Zebân-ı Fârisî* (tlf. 1321/1903) adlı eserleri de vardır. O, Anadolu sahasında Farsça dil bilgisine dair yazılan en önemli eserler arasında gösterilen bahsi geçen kitaplarda uygulamayı ön planda tutmuş ve dil bilgisi konularını kelimedен cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem olan terkîb-i kelâm usulü ile ders başlıkları altında çeşitli okulların müfredat programlarına göre ele almıştır. Farsça öğrenen öğrencilerin sadece dil bilgisi kuralları ile yetinmeyip alıştırmaya yaparak konuları daha iyi idrak etmesine olanak sağlamak için ele alınan her dil bilgisi konusundan sonra sunulan sözlük kısmı ve Farsçadan Türkçeye ya da Türkçeden Farsçaya tercüme gibi alıştırmaları da eserine dâhil etmiştir.

Yabancı dil öğretiminde klasik yöntemlerin sorgulanarak yeni yöntem arayışına girildiği on dokuzuncu yüzyılda Aḥmed Kemâl Efendi, Yûsuf Zîyâuddîn, Hâbîb-i İşfahânî ve Mu'allim Feyzî'nin Farsça dil bilgisi konularını işleyiş yöntemleri pek çok müellif tarafından benimsenerek örnek alınmış ve modern usullerin devreye girdiği bu yeni metotlar daha sonra telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarına da yansımıştır. Nitekim bazı dil bilgisi kitaplarının adlarına “yeñi uşûl”, “ṭarz-ı nevîn”, “tertîb-i cedîd” gibi eserin modern anlayışla hazırlandığını gösterir tanımlamalar da dâhil edilmiştir.

Bu anlayış neticesinde pek çok müellif, kendisinden önce yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarını inceleyerek onlarda gördüğü eksikliği gidermek ve daha yararlı bir kitap yazma isteği içerisinde olmuştur. Böylelikle başlangıçta fiil çekimleri veya bazı gramer kurallarını öğrencilere ezberletmek ve bu vesileyle öğrencilerin belli başlı eserleri okuyacak düzeye gelecek kadar Farsça öğretmek için hazırlanmış dil bilgisi

kitapları zamanla yerini soru-cevap, diyalog, tercüme, tahlil gibi alıştırmalar ile tüm dil becerilerini öğretmeyi amaçlayan kitaplara bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle 19. yüzyılın ikinci yarısından harf inkılabına kadar olan dönemde hazırlanan ve neşredilen Farsça dil bilgisi kitapları kuralların kuru kuru anlatıldığı bir kitap olmanın dışına çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde Farsçanın öğretimi için sözlükler ve dil bilgisi kitapları da yeterli görülmemiş; öğrencilerin yazılı metinler üzerinde öğrendiklerini pekiştirmesi ve Farsçayı gündelik hayat içinde de kullanabilmeleri adına *Fārisī Tekellüm Risālesi* (tlf. 1845), *Rehnümā-yı Muḳāleme-yi Fārisī* (tlf. 1884) ve *Fārisice Konuşalım* (tlf. 1906) gibi adlarla konuşma kılavuzları¹⁵⁹ ve *Rehber-i Fārisī* (tlf. 1912), *Berlits-i Fārisī* (tlf. 1912) ve *Zebān-āmūz-i Berlīç* (tlf. 1917) gibi adlarla okuma kitapları tarzında yardımcı kitaplar da telif edilmiştir.

Ancak 19. yüzyılda yazılmış dil bilgisi kitaplarının tamamı modern yöntemlerle kaleme alınmamıştır. Çocukların Farsça dil bilgisi kaidelerini ezber yoluyla öğrenmeleri amacıyla 1897 yılında *Nazmu'l-Ferīd*'i nazmeden Aḫmed Remzī Akyürek eski geleneği takip etmiştir. Akyürek gibi son dönem mevlevîlerinden olan ve 1910-1919 yılları arasında postnişinlik makamında da bulunan Veled Çelebī, *Lisān-ı Fārisī*'de kelime ve cümle tahliline yer vermiştir. İlk yazılan kitaplarda ise dil bilgisi konuları Farsça manzum ve mensur metinlerden yapılan seçkilerle pekiştirilmek istenmiştir. Tāhirü'l-Mevlevī, *Āmūzgār-ı Pārsī*'de dil bilgisi konularını Farsça manzum ve mensur metinlerle pekiştirmenin Farsça öğretiminde daha yararlı olacağını savunarak Mevlānā, Sa'dī, Mollā Cāmī gibi şairlerin eserlerinden bir seçki ilave ederek şiirden hiç kopmayan Mevlevī kültürünü eserine yansıtmış; Zīyā Şükun *Gencīne-yi Güftār-ı Fārisī*'nin “āhlāķī āşār-ı muntaḫabe” başlıklı ikinci bölümünde Farsça manzum-mensur metinlerden bir seçki ilave etmiş; Aḫmed Cevād da iki bölüm hâlinde hazırladığı *Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḫv*'in ilk bölümünde dil bilgisi konularını alıştırmaya, diyalog, tercüme ve sözlük gibi uygulamalar ile anlatarak eserinin ikinci bölümüne çeşitli Farsça mensur-manzum metinlerden seçki eklemiştir. Bazı müellifler ise diyalog, alıştırmaya, tercüme gibi modern uygulamalardan yararlanmakla birlikte eğitimin bir parçası olan ezber geleneğini terk etmemişlerdir. Örneğin Hüseyin Dāniş dört bölümden oluşan *Ta'lim-i Lisān-ı Fārisī*'de her dersin sonuna “mükāleme”

¹⁵⁹ Bahsi geçen konuşma kılavuzları hakkında daha fazla bilgi için bk: Gökhan Çetinkaya, Anadolu'da Farsça Öğretimi için Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fārisī Tekellüm Risālesi”, *Nüşa*, Yıl:XVIII, S. 47, 2018, s. 171-190.

başlığı altında verdiği Farsça diyalogların muallimler tarafından öğrencilere ezberletilmesini istemiştir.

1923’de Cumhuriyet’in ilanına kadar Farsça çeşitli örgün eğitim kurumlarının müfredatlarında yer almış; Cumhuriyet’in ilanından sonraki birkaç yılda da öğretimi sürdürülmüştür. Cumhuriyet’in ilanından sonraki birkaç yıl, Farsça açısından oldukça sancılı geçmiş; Arapça ve Farsçanın okutulup okutulmaması konusu tartışılmış ve nihayet 1928 yılında Arapçayla birlikte Farsça da orta dereceli okulların ders programlarından çıkarılmıştır.¹⁶⁰ Bununla birlikte, Farsça, kültür ve eğitim hayatımızdan tamamen çekilip gitmemiş; Cumhuriyet döneminde de Türkiye’nin büyük üniversitelerinde art arda açılan Fars Dili ve Edebiyatı kürsülerinde lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde öğretimi devam etmiştir.

Bu kürsülerde eğitim gören öğrenciler için de yeni harflerle Farsça dil bilgisine dair kitaplar yazılmıştır. Ahmet Ateş ve Tahsin Yazıcı tarafından İmam Hatip okullarında ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanmış *Farsça Dilbilgisi*; Ahmet Ateş ve Abdulvehhab Tarzi’nin birlikte hazırladığı ve klasik Farsçanın öğretimine yönelik olan *Farsça Grameri*, İsmail Bangi’nin *Farça Dilbilgisi* adlı eseri, Mürsel Öztürk tarafından üniversite öğrencilerine yönelik yazılan *Farsça Dilbilgisi*, M. Nazif Şahinoğlu tarafından telif edilen ve Farsça gramerine dair son dönemde ülkemizde yazılan en kapsamlı eserlerden biri olan *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*; Nimet Yıldırım tarafından kaleme alınan *Farsça Dilbilgisi* ve Hasan Çiftçi’nin *Uygulamalı Farsça Grameri* Farsçanın gramerine dair son dönemde yazılan en önemli kitaplardandır.

---

¹⁶⁰ Ahmet Çelik, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Farsça Öğretimi*, s. 325.

BİRİNCİ BÖLÜM

FARŞÇA DİL BİLGİSİ KİTAPLARININ ŞEKİL, DİL, USUL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ

1.1.Şekil Özellikleri

Anadolu sahasında yazılan dil bilgisi kitapları şekil olarak incelendiğinde pek çok eserin mensur olarak telif edildiği görülmektedir. Nitekim çalışmada emsile kitapları dışında tespit edilen toplam yüz on bir eserin sadece üçü manzum olarak kaleme alınmıştır. Tespit edilen bu mensur eserlerin yirmi iki adedi bugün yazma hâlde, seksen iki adedi ise matbu; manzum eserlerin ise sadece birisi yazma diğer ikisi ise matbu hâlde neşredilmiştir. Bu bilgiler dikkate alındığında Farsça-Türkçe manzum sözlüklerin Farsça öğretiminde gördüğü yoğun ilginin dil bilgisi kitaplarına sirayet etmediği ve gerekli izahların yapılmasını ve örneklendirmeleri kısıtlayacağı, bu itibarla beklenen faydayı sağlamayacağı düşüncesiyle tercih edilmediği ortadadır. Manzum dil bilgisi kitaplarından ilki *Tuħfe-yi Şāhidī*'nin müellifi Şāhidī İbrāhīm Dede'nin oğlu Hüsām Efendi'nin *Ḳavā'id-i Fūrs* adlı risalesidir. Kuralları mesnevi tarzında yazılmış 403 beyitte Türkçe izah eden *Ḳavā'id-i Fūrs*, 957/1550 yılında müellif henüz on iki yaşındayken yazılmıştır. Yazma hâlde olan *Ḳavā'id-i Fūrs* ten sonra on dokuzuncu yüzyıla kadar manzum olarak bir eser telif edilmemiştir. Tespit edilebilen ikinci örnek ise Aḥmed Remzī Akyürek tarafından 1897 yılında telif edilmiştir. Akyürek, *Naẓmu'l-Ferīd* adını verdiği eserini çocukların Farsça dil bilgisi kaidelerini ezber yoluyla öğrenmeleri amacıyla nazmetmiştir. 118 beyitten ibaret olan bu eser 1316/1900 yılında Kasbar Matbaası tarafından neşredilmiştir. Bu türün yirminci yüzyılın başında nazmedilen diğer manzum dil bilgisi kitabı da Meḥmed 'Ātıf İbnü'l-Ḥamdī'nin *İkdu'l-Leālī* adlı eseridir. Mesnevi tarzında ve 340 beyitten ibaret olan *İkdu'l-Leālī*, ilk defa Maârif Nezâreti celilesinin 20 Rebiülevvel 1323 ve 11 Haziran 1321 tarihli ve 177 numaralı ruhsatıyla Şirket-i Mürettibiyye Matbaası tarafından yayınlanmıştır.

1.1.1. Mensur Dil Bilgisi Kitapları

1.1.1.1. Yazma Hâlde Olanlar

- 1) 'Avāmil-i Fūrs (tlf. 918-934/1512-1528'den önce)
- 2) 'Avāmil-i Fūrs (tlf. 931/1524)
- 3) Risāle-yi Yāiye (tlf. 940/1534 öncesi)
- 4) Ḳavā'id-i Fūrs (tlf. 940/1534'den önce)

- 5) Menba' u'l-Ḳavā'id ve Mecma' u'l-Fevā'id (tlf. 955/1547'den önce)
- 6) Tācu'r-Ru'ūs ve 'İzzu'n-Nufūs (tlf. 962/1554)
- 7) Risāle li Żabṭi'l-Muzāri' min Lisāni'l-'Acem (tlf. 965/1558)
- 8) Risāle (tlf. 16. yy.)
- 9) Risāle (tlf. 16. yy.)
- 10) 'Umdetü'l-Edib fi Ta'lim ve't-Te'dib (Ḳavā'id-i Fārisiyye) (tlf. 985/1577)
- 11) Ḳavā'id-i Deriyye (tlf. 1085/1674 öncesi)
- 12) Ḳavā'id-i Fürs (tlf. 1120/1708'den önce)
- 13) Risāle-yi Ḳavā'id-i Fārisiyye (tlf. 1129/1716)
- 14) Risāle-yi Ḳavā'id-i Kelimāt-ı Fārisi (tlf. 1134/1721)
- 15) Mefātiḥu'd-Deriyye fi İşbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye (tlf. 1157/1744 öncesi)
- 16) el-Fevā'idü'l-Ḥişāriyye fi Şerḥi'l-Mefātiḥu'd-Deriyye (tlf. 1157/1744)
- 17) Mebdā'i-yi Fārisi (tlf. 1161/1748)
- 18) Mecma'-i Fenn-i Zarāfet (tlf.1167/1754)
- 19) Tercüme-yi Şerḥu Mefātiḥu'd-Deriyye fi İşbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye (tlf. 1173/1760)
- 20) Ḳavā'id-i Fürsiyye (tlf.1182/1768-69)
- 21) Şerḥ-i Mefātiḥu'd-Deriyye fi İşbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye (tlf. 1199/1784)
- 22) Miftāḥu'l-Mefātiḥi'd-Deriyye (tlf.18. yy.)
- 23) İksir-i Fārisi (tlf. 18. yy.)
- 24) Ta'rif-i Ef'āl-i Fārisi (tlf.18.yy.)
- 25) Taşrif-i Fārisi (tlf. 18.yy.)
- 26) Suḥanistān (tlf. 1307/1890)

1.1.1.2.Matbu Hâlde Olanlar

- 1) Feridetü'd-Dürriyye fi Ḳavā'id-i Fārisiyye (tlf.1207/1792)
- 2) Ḳavā'id-i Fārisiyye (tlf.1251/1835)
- 3) Ta'limu'l-Fārisi/Ta'lim-i Fārisi (tlf.1264/1848)
- 4) Şerḥ-i Kavā'id-i Fārisiyye (tlf: 20 Receb 1265/11 Haziran 1849)
- 5) Tezkiretü'l Müştakḳāt (tlf. 1265/1849)
- 6) Tasrifātu'l-Fārisiyye (tlf.1267/1851)
- 7) Tuḥfetu's-Su'adāi'l-Veysi (tlf. 1268/1852)
- 8) Mesā'il-i Deriyye (tlf: 1269/1853)
- 9) Neticetü'l-Ḳavā'id (tlf. 1269/1853)
- 10) Gencine-yi Hüner (tlf. 1273/1856)

- 11) Tefşire-yi Fārisī (tlf. 1281/1864)
- 12) Dürerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisī (tlf. 1285/1868)
- 13) Dürer-i Fahrī (tlf. 1288/1871)
- 14) Ḳavā'idi-Fārisiyye ber Tarz-ı Nevīn (tlf. 1288/1871)
- 15) Güzide-yi Ḳavā'idi-Fārisī (tlf. 1289/1873)
- 16) Destūr-i Suḥen (tlf. 1289/1872)
- 17) Gülzār-ı Ḳavā'idi-Fārisī (tlf. 1289/1872)
- 18) Ta'lim-i Suḥan (tlf. 1292/1875)
- 19) Destūrçe (tlf. 1293/1876)
- 20) Gevher-i Sencide (tl. 1295/1878)
- 21) Şarf-ı Fārisī (tlf. 1296/1879)
- 22) Maḥzen-i Ḳavā'id (tlf. 1298/1880)
- 23) Tenbīhu'ş-Şıbyān (tlf. 1298/1880)
- 24) Gencine-yi Ḳavā'idi-Fārisiyye (tlf. 1299/1882)
- 25) Ḳavā'idi-Fārisiyye-yi Selimiyye (tlf. 1299/1882)
- 26) Uşul-i Fārisī (tlf. 1299/1882)
- 27) İcmāl-i Ḳavā'id (tlf. 1300/1883)
- 28) Fārisī Ḳavā'idi (Zübde) (tlf. 1300/1883)
- 29) Müfid Ḳavā'id (tlf. 1300/1883)
- 30) Şevāhid-i Ḳavā'id (tlf. 1300/1883)
- 31) Cemāl-i İcmāl (tlf. 1304/1887)
- 32) İlāveli Uşul-i Fārisī (tlf. 1304/1887)
- 33) Maşrıḳ-ı Ḳavā'idi-Fārisī (tlf. 1306/1889)
- 34) Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī [Birinci Sene] (tlf. 1306/1889)
- 35) Muhtaşar Uşul-i Fārisī (tlf. 1307/1890)
- 36) Nevbāve-yi Ḳavā'idi-Fārisī (tlf. 1307/1890)
- 37) Zübde-yi Şarf-ı Fārisī (tlf. 1307/1890)
- 38) Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī [İkinci Sene] (tlf. 1308/1891)
- 39) Debistān-ı Pārsī (tlf. 1308/1890)
- 40) Mu'allim-i Fārisī (tlf. 1308/1891)
- 41) Numüne-yi Ḳavā'idi-Fārisī (tlf. 1308/1892)
- 42) Tedrīsāt-ı Fārisiyye (tlf. 1308/1891)
- 43) Zübdetü'l-Ḳavā'id (tlf. 1308/1891)
- 44) Ḳavā'idi-Fārisī (tlf. 1309/1892)

- 45) Rehnümā-yı Fārisī (tlf. 1309/1891)
- 46) Hūlāşa-yı Rehnümā-yı Fārisī (tlf. 1309/1891)
- 47) Mu‘ allim-i Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1309/1892)
- 48) Tertīb-i Cedīd Ta‘ līm-i Fārisī (tlf. 1309/1892)
- 49) Ğurerü’l-Kavā‘ idi’l-Fārisiyye (tlf. 1310/1893)
- 50) Kavā‘-ı Pārsī (tlf. 1310/1892)
- 51) Numūne-yı Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1310/1893)
- 52) Hāce-yı Lisān-ı ‘ Oşmānī, ‘ İlm-i Şarf-ı Fārisī ve Nahv-i Fārisī (tlf. 1311/1893)
- 53) Gülistān-ı Kavā‘ id (tlf. 1311/1893)
- 54) Sū ‘ālli Cevāplı Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1311/1893)
- 55) Gonçe-yı Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1312/1894)
- 56) Gülşen-i Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 57) Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī yāhud Burhān-ı Terakķī (tlf. 1313/1896)
- 58) Uşul ve Muntahabāt-ı Zebān-ı Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 59) Yeñi Uşul Ta‘ līm-i Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 60) Rehber-i Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1314/1896)
- 61) ‘ Arūsān-ı Fevā ‘id der Gülistān-ı Kavā‘ id (tlf: 1316/1898)
- 62) Bedreka-yı Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1316/1898)
- 63) Mi‘ yār-ı Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1318/1900)
- 64) Mufaşşal Kavā‘ id-i Fārisī (tlf. 1322/1905)
- 65) Tarz-ı Nevīn Ta‘ līm-i Fārisī (tlf. 1322/1904)
- 66) Lisān-ı Fārisī (tlf. 1323/1905)
- 67) Āmūzgār-ı Pārsī (tlf. 1323/1905-1324/1906)
- 68) Zebān-ı Fārisī (tlf. 1323/1905)
- 69) Sū ‘ālli ve Cevāplı Fezleke-yı Kavā‘ id-i Fārisiyye (tlf: 1324/1908)
- 70) Destāvīz-i Fārisī-hānān (tlf: 1325/1907)
- 71) Gencīne-yı Güftār-ı Fārisī (tlf. 1325/1909)
- 72) Muḥīṭ-i Uşul-i Fārisī (tlf. 1326/1908)
- 73) Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1327/1909)
- 74) Mebde-yı Tahşīl-i Fārisī (tlf. 1328/1910)
- 75) Āġāz-ı Fārisī (tlf. 1329/1911)
- 76) Fārisī Yeñi Şarf u Nahv (tlf. 1329/1913)
- 77) Fārisī Lisānı (tlf. 1329/1913 sonrası)
- 78) Destūr-i Zebān-ı Fārisī (tlf. 1329/1913)

- 79) Netice-yi Kavâ'id-i Fârisiyye (tlf. 1329/1911)
80) Yeñi Uşûl Fârisî: Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1330/1914)
81) Ta'lim-i Lisân-ı Fârisî (tlf. 1331/1915)
82) Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî (tlf. 1338/1922)

1.1.2. Manzum Dil Bilgisi Kitapları

1.1.2.1. Yazma Hâlde Olanlar

- 1) Kavâ'id-i Fûrs (tlf: 957/1550)

1.1.2.2. Matbu Hâlde Olanlar

- 1) Manzûm Kavâ'id-i Fârisî: Nazmu'l-Ferid (tlf:1315/1897)
2) 'Ikdu'l-Leâlî (tlf: 1323/1905)

1.2. Dil Özellikleri

Anadolu sahasında müstakil olarak yazılan ilk Farsça dil bilgisi kitapları Osmanlı medreselerinin hiyerarşik bir düzene sokulduğu on beşinci yüzyılın sonları ile on altıncı yüzyılın başlarında telif edilmiştir. Osmanlı medreselerinde verilen derslerde okutulan kitapların Arapça olmasından dolayı yazı dilinde de ağırlıklı olarak Arapçadan yararlanılmıştır. Nitekim medrese talebelerinin ilk olarak Arapça sarfa dair olan *Emsile* ve *Binâu'l-ef'âl*, *Maşşud* ve *'İzzi*; nahve dair olan *el-'Avâmil*, *el-Misbâh* ve *el-Kâfiye* kitaplarını¹⁶¹ okuması gelenek hâlini almıştı.¹⁶² İşte bu sebeple Farsça dil bilgisine dair yazılan ilk eserleri kaleme alan müelliflerin muhatapları genel olarak iyi derecede Arapça bilen medrese eğitimi görmüş öğrencilerdir. Anadolu'da ilk Farsça gramer yazarları bu öğrencilerin zihinlerinde yerleşik olan Arapça gramer terimlerinden farklı terim kullanarak karışıklığa sebebiyet vermemek ve Arapça dil bilgisini daha kolay öğretmek amacıyla eserlerini Arapça açıklamalı olarak hazırlamışlardır. Nitekim Kemâl Paşazâde, İshâk Hocası Ahmed Güzelhisârî, Mîrzâzâde Sâlim Efendi ve Muşafa b. Ebû Bekr es-Sivâsî gibi müellifler Farsça dil

¹⁶¹ Bu kitaplar hakkında daha fazla bilgi için bk: Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2002, S. I, s. 284-292.

¹⁶² Agah Sırrı Levend, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, (Tarih Boyunca Türk Dili), Cilt II, s. 341; Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, s. 28; Ali Benli, Osmanlı Döneminde Arapça Öğretiminde Başlangıç Kitabı *Emsile*'nin Serüveni", *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 126; Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", s.283.

bilgisine dair yazdığı eserlerini Arapça açıklamalı olarak yazmayı tercih etmişlerdir. Fakat aynı dönemde Türkçe açıklamalı olarak yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının sayısı da azımsanmayacak derecededir. Çoğunluğu yazma hâlde olan ve on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda telif edilmiş olan bu eserlerde ise muhataplar genellikle küçük yaştaki çocuklar olduğu için Farsça dil bilgisi kitaplarının müellifleri eserlerini Türkçe açıklamalı olarak yazmayı tercih etmişlerdir. Lâlî Aḥmed Çelebi Türkçe açıklamalı eseri *Menba‘u’l-Ḳavā‘id ve Mecma‘u’l-Fevā‘id*’in (tlf. 955/1547’den önce) giriş kısmındaki “‘*ilm-i ‘Arabīyle ve ‘ilm-i Fārisiyle furū‘a ve uṣūle menḳūlāt dan ve ma‘ḳūlāt dan olan ‘ulūmuñ ve funūnuñ taḥṣīline ḫālīb ve rāḡīb olan mübtediler için bir risāle taḫrīr etdüm.*” sözleri ile eserini Arapça ve Farsça öğrenmek isteyen başlangıç seviyesindeki öğrenciler için hazırladığını ifade etmiştir. İbrāhim Ḥaḳḳı ise *Ḳavā‘id-i Fūrsiyye*’sini (tlf. 1182/1768-69) Seyyid Reṣīd adlı oğluna hediye etmiştir. Kemāl Paṣazāde, Farsça dil bilgisine dair diğ er bir eseri olan *Risāle-yi Yāiye*’yi Türkçe olarak telif etmiş; Şabāyī Ḥayreddīn, Keṣfī Meḫmed Çelebi, Ḥüsām Efendi, Şevkī Yūsuf b. ‘Abdullāh Edirnevī, Şemseddīn Sivāsī, Neṣāṭī Aḫmed Dede Edirnevī ve Fāiz Cābizāde Ḥalīl Efendi gibi Farsça dil bilgisine dair eser veren ilk grup müellifler Türkçe açıklamalı olarak eserlerini kaleme almışlardır. Fakat yine de bu eserlerde konu ve bölüm başlıkları ile seçilen dil bilgisi terimleri Arapça ağırlıklı olmuştur. Daha sonraları ‘Abdullāh Şalāḫaddīn ‘Uṣṣāḳī, Kemāl Paṣazāde’nin *Ḳavā‘id-i Fūrs* ve Muṣṭafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī’nin *Mefātīḫu’d-Deriyye fī İṣbāti’l-Ḳavānīni’d-Deriyye* adlı Arapça yazılmış dil bilgisi kitaplarını, Farsça dil bilgisi kurallarının Arapça olarak ve Arapça gramer terimleri kullanılarak anlatılmasının bazı sorunları ortaya çıkardığını ifade ederek Türkçeye tercüme etmiştir. *Mecma‘-i Fenn-i Zarāfet* (tlf. 1167/1754) adlı bu eserde Şalāḫaddīn ‘Uṣṣāḳī yabancı dil öğretiminde yabancı dilin kurallarının ana dilde anlatılmasının daha yararlı olacağı görüşünü dile getirmiştir. Murād Naḳṣbendī, Muṣṭafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī’nin *Mefātīḫu’d-Deriyye*’sini bazı ilave konular olması ve güç anlaşılır olması hasebiyle başlangıç seviyesindeki Farsça öğrenmeye istekli olan öğrencilere kolaylık sağlaması için izahları ile önce Türkçeye tercüme etmiş ve Türkçesinde de yer alan bazı ibarelerin Arapça olmaları sebebiyle güç anlaşılacağını ve faydalı olmayacağını gerekçe göstererek eseri yeniden Farsça olarak yazmıştır. Meḫmed Murād Naḳṣbendī’nin *Kavā‘id-i Fārisiyye* adlı kitabının Farsça olarak yazılan bölümü ise Meḫmed Tevfīḳ tarafından Türkçe olarak şerh edilmiştir. Dolayısıyla müellifler arasında Farsça

gramerinin Farsça mı yoksa Türkçe mi anlatılması konusunda görüş ayrılığı olduğu ve bu görüş ayrılığının on beşinci yüzyıla kadar sürmüş olduğu görülmektedir.

On beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar olan dönemde Farsça açıklamalı kitapların sayısı oldukça azdır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi yukarıda Şalâhaddîn ‘Uşşâkı’ nin *Mecma‘-i Fenn-i Zârâfet* te zikrettiği yabancı dil öğretiminde yabancı dilin kurallarının ana dilde anlatılmasının daha yararlı olacağı görüşünün gramerciler arasında genel kabul görmesidir. Nitekim bu görüş *Gevher-i Sencîde*’de “*ibâret-i mündericeniñ lisân-ı ‘Oşmânî üzere olmasıdır çünkü her muhâtaba bilmediği yabancı bir lisân ile hitâb revâ görülemeyeceğinden ya‘nî talebeye kavâ‘id-i mevzû‘ayı henüz mazbûtu olmamış bir lisân ile kavâ‘idi tefhîme çalışmak maflûb ve mültezim olan tahşîli te hîr ve bu şüret bir emr-i düşvâr ve ‘asîr demek olacağı bedîhîdir.*”¹⁶³ ifadesiyle ve *Hâce-yi Lisân-ı ‘Oşmânî*’de “*ve çünkü bir tâlip evvelen lisân-ı mâder-zâdı üzere kavâ‘id görür de muahharan diğer lisân kavâ‘idini okursa onu pek kolay anlayacağından fakîr de bu müâlâ‘aya mebnî evvelen kavâ‘id-i Türkî ve ba‘dehu kavâ‘id-i ‘Arabîyye ve ba‘dehu kavâ‘id-i Fârisîyi yazıp onlardan sonra da taṭbîkât ve imtizâç cihetlerini göstermek tariḳini evlâ gördüm.*”¹⁶⁴ sözleriyle tekrar edilmiştir. Diğer bir sebebi de genelde müelliflerin Türkçe konuşan kişiler olmasıdır. Nitekim ileriki yüzyıllarda görüleceği üzere Farsça açıklamalı dil bilgisi kitabı telif eden müelliflerin büyük bir çoğunluğu İran asıllıdır ve ana dilleri Farsçadır. Tespitlerimize göre on dokuzuncu yüzyıla kadar olan dönemde *Tâcu ‘r-Ru ‘ûs ve ‘İzzu’n-Nufûs, Mebdî-yi Fârisî* ve *Ta‘rif-i Ef‘âl-i Fârisî* ile Meḫmed Murâd Naḳşbendî’nin *Kavâ‘id-i Fârisîyye* adlı kitabının Farsça olarak yazılan bölümü haricinde Anadolu sahasında Farsça açıklamalı olarak hazırlanmış dil bilgisi kitabı mevcut değildir. *Tâcu ‘r-Ru ‘ûs ve Ta‘rif-i Ef‘âl-i Fârisî*’de ise Farsça açıklamaların satır altı Türkçe çevirileri yapılmıştır.

Tanzimat Fermanı’ndan (1839) sonra Osmanlı Devleti’nde ilk, orta ve yüksek dereceli birçok örgün eğitim kurumunun açılmasıyla Türkçe, Lisân-ı ‘Oşmânî adıyla bu eğitim kurumlarının müfredatında ağırlıklı olarak yer almaya başlamış ve öğretim dili Türkçe olmuştur. Bu eğitim kurumlarında Arapça ve Farsça derslerinde de kaidelerin çocuklara Türkçe olarak belletilmesi ve Arapça ya da Farsça açıklamalı olan kitaplar

¹⁶³ Meḫmed Şâlih-Meḫmed Sîret-Meḫmed Hâliş, *Gevher-i Sencîde*, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-yi Şahâne Matbaası, İstanbul, 1295/1878, s. 8.

¹⁶⁴ Manastırlı Meḫmed Rif‘ at, *Hâce-yi Lisân-ı ‘Oşmânî*, s. 10.

yerine Türkçe açıklamalı kitaplardan yararlanılması tercih edilmiştir.¹⁶⁵ Bu eğilim nedeniyle 19. yüzyılın ikinci yarısından harf inkılabına (1928) kadar olan dönemde Arapça açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabı telif etme anlayışı tamamen terkedilmiş; az sayıdaki Farsça açıklamalı dil bilgisi kitapları da genellikle Mîrzâ Hâbîb-i İşfahânî, Mu‘allim Feyzî, Muhammed Huseyn b. Mes‘ûd-i Enşârî, ‘Abdûlmecîd Şîrvânî, Gulâm Huseyn-i Kâşif gibi İran asıllı müellifler tarafından kaleme alınmıştır. Sadece mevlevîlik müntesibi olan Ahmed Remzî Akyürek *Manzûm Kavâ‘id-i Fârisî: Nazmu’l-Ferîd* adlı manzum dil bilgisi kitabını Farsça olarak nazmetmiş; Hâfîz İbrâhîm *Gülzâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî* adlı eserini Farsça açıklamalı olarak kaleme almış, ikinci cildinde de aynı eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Bu dönemde çoğu rüşdiye, idadî ve sultanîlerin ve yükseköğretim kurumlarının müfredatına göre hazırlanan ve neşredilen Farsça dil bilgisi kitapları büyük oranda Türkçe açıklamalı olarak yazılmıştır. Fakat Türkçe açıklamalı olarak yazılan ve çoğu alıştırma, diyalog, tercüme gibi modern yöntemlerle hazırlanmış Türkçe açıklamalı dil bilgisi kitaplarında Arapça dil bilgisi terimlerinden istifade edilmeye devam etmiştir.

1.2.1. Farsça Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları

- 1) Tâcu’r-Ru‘ûs ve ‘İzzu’n-Nufûs (tlf. 962/1554)
- 2) Mebâdî-yi Fârisî (tlf. 1161/1748)
- 3) Gencîne-yi Hüner (tlf. 1273/1856)
- 4) Destûr-i Suhen (tlf. 1289/1872)
- 5) Tenbîhu’ş-Şıbyân (tlf: 1298/1880)
- 6) Gencîne-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye (tlf. 1299/1882)
- 7) Fârisî Kavâ‘idi (Zübde) (tlf. 1300/1883)
- 8) Debistân-ı Pârsî (tlf. 1308/1890)
- 9) Manzûm Kavâ‘id-i Fârisî: Nazmu’l-Ferîd (tlf.1315/1897)
- 10) Destûr-i Zebân-ı Fârisî (tlf. 1329/1913)

1.2.2. Arapça Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları

- 1) Kavâ‘id-i Fûrs (tlf. 940/1534’dan önce)
- 2) Risâle li Zâbî’l-Muzâri‘ min Lisâni’l-‘Acem (tlf. 965/1558)
- 3) Kavâ‘id-i Fûrs (tlf. 1120/1708’dan önce)

¹⁶⁵ Kerim Açık, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadî ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 20, S. 65, 2016, s. 320.

- 4) Risāle-yi Qavā' id-i Kelimāt-ı Fārisī (tlf. 1134/1721)
- 5) Mefātīhu'd-Deriyye fī İşbāti'l-Qavānīni'd-Dürriyye (tlf. 1157/1744 öncesi)
- 6) el-Fevā'idü'l-Hişāriyye fī Şerhi'l-Mefātīhu'd-Deriyye (tlf. 1157/1744)
- 7) Şerh-i Mefātīhu'd-Deriyye fī İşbāti'l-Qavānīni'd-Dürriyye (tlf. 1199/1784)
- 8) Miftāhu'l-Mefātīhi'd-Deriyye (tlf.18. yy.)

1.2.3. Türkçe Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları

- 1) 'Avāmil-i Fūrs (tlf. 918-934/1512-1528'den önce)
- 2) 'Avāmil-i Fūrs (tlf. 931/1524)
- 3) Risāle-yi Yāiye (tlf. 940/1534 öncesi)
- 4) Menba' u'l-Qavā' id ve Mecma' u'l-Fevā'id (tlf. 955/1547'den önce)
- 5) Qavā' id-i Fūrs (tlf. 957/1550)
- 6) Risāle (tlf. 16. yy.)
- 7) Risāle (tlf. 16. yy.)
- 8) 'Umdetü'l-Edīb fī Ta'lim ve't-Te'dīb (Qavā' id-i Fārisiyye) (tlf. 985/1577)
- 9) Qavā' id-i Deriyye (tlf. 1085/1674 öncesi)
- 10) Risāle-yi Qavā' id-i Fārisiyye (tlf. 1129/1716)
- 11) Mecma'-i Fenn-i Zārāfet (tlf.1167/1754)
- 12) Tercüme-yi Şerhu Mefātīhu'd-Deriyye fī İşbāti'l-Qavānīni'd-Dürriyye (tlf. 1173/1760)
- 13) Qavā' id-i Fūrsiyye (tlf.1182/1768-69)
- 14) İksir-i Fārisī (tlf. 18. yy.)
- 15) Taşrif-i Fārisī (tlf.18. yy.)
- 16) Feridetü'd-Dürriyye fī Qavā' id-i Fārisiyye (tlf. 1207/1792)
- 17) Ta'limü'l-Fārisī/Ta'lim-i Fārisī (tlf. 1264/1848)
- 18) Tezkiretü'l-Müştaqqāt (tlf. 1265/1849)
- 19) Tasrifātu'l-Fārisiyye (tlf.1267/1851)
- 20) Tuḥfetu's-Su' adāi'l-Veysī (tlf. 1268/1852)
- 21) Mesā'il-i Deriyye (tlf. 1269/1853)
- 22) Neticetü'l-Qavā' id (tlf. 1269/1853)
- 23) Tefşire-yi Fārisī (tlf. 1281/1864)
- 24) Dürerü'l-Qavā' idi'l-Fārisī (tlf. 1285/1868)
- 25) Dürer-i Fahri (tlf. 1288/1871)
- 26) Qavā' id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevīn (tlf. 1288/1871)

- 27) Güzide-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1289/1873)
- 28) Ta' lîm-i Suhan (tlf. 1292/1875)
- 29) Destürçe (tlf. 1293/1876)
- 30) Gevher-i Sencide (tlf. 1295/1878)
- 31) Şarf-ı Fârisî (tlf. 1296/1879)
- 32) Maḥzen-i Kavâ' id (tlf. 1298/1880)
- 33) Kavâ' id-i Fârisiyye-yi Selimiyye (tlf. 1299/1882)
- 34) Uşûl-i Fârisî (tlf. 1299/1882)
- 35) İcmâl-i Kavâ' id (tlf. 1300/1883)
- 36) Müfid Kavâ' id (tlf. 1300/1883)
- 37) Şevâhid-i Kavâ' id (tlf. 1300/1883)
- 38) Cemâl-i İcmâl (tlf. 1304/1887)
- 39) İlâveli Uşûl-i Fârisî (tlf. 1304/1887)
- 40) Maşrîḳ-ı Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1306/1889)
- 41) Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî [Birinci Sene] (tlf. 1306/1889)
- 42) Muhtaşar Uşûl-i Fârisî (tlf. 1307/1890)
- 43) Nevbâve-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf.1307/1890)
- 44) Suhanistân (tlf. 1307/1890)
- 45) Zübde-yi Şarf-ı Fârisî (tlf. 1307/1890)
- 46) Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî [İkinci Sene] (tlf. 1308/1891)
- 47) Mu' allim-i Fârisî (tlf. 1308/1891)
- 48) Numûne-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf.1308/1892)
- 49) Tedrîsât-ı Fârisiyye (tlf. 1308/1891)
- 50) Zübdetü'l-Kavâ' id (tlf. 1308/1891)
- 51) Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1309/1892)
- 52) Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)
- 53) Hülâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)
- 54) Mu' allim-i Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1309/1892)
- 55) Tertîb-i Cedîd Ta' lîm-i Fârisî (tlf. 1309/1892)
- 56) Ğurerü'l-Kavâ' idi'l-Fârisiyye (tlf. 1310/1893)
- 57) Qand-ı Pârsî (tlf. 1310/1892)
- 58) Numûne-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf. 1310/1893)

- 59) Hâce-yi Lisân-ı ‘Oşmâni, ‘İlm-i Şarf-ı Fârisî ve Nahv-i Fârisî (tlf. 1311/1893)
- 60) Gülistân-ı Kavâ‘ id (tlf. 1311/1893)
- 61) Sû ‘âlli Cevâplı Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1311/1893)
- 62) Gonçe-yi Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1312/1894)
- 63) Gülşen-i Fârisî (tlf. 1313/1895)
- 64) Mirât-ı Lisân-ı Fârisî yâhud Burhân-ı Terakki (tlf. 1313/1896)
- 65) Uşûl ve Muntahabât-ı Zebân-ı Fârisî (tlf. 1313/1895)
- 66) Yeñi Uşûl Ta‘ lîm-i Fârisî (tlf. 1313/1895)
- 67) Rehber-i Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1314/1896)
- 68) ‘Arûsân-ı Fevâ’id der Gülistân-ı Kavâ‘ id (tlf. 1316/1898)
- 69) Bedreka-yı Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1316/1898)
- 70) Mi‘ yâr-ı Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1318/1900)
- 71) Mufaşşal Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1322/1905)
- 72) Tarz-ı Nevîn Ta‘ lîm-i Fârisî (tlf.1322/1904)
- 73) ‘Ikdu’l-Leâlî (tlf. 1323/1905)
- 74) Lisân-ı Fârisî (tlf.1323/1905)
- 75) Âmûzgâr-ı Pârsî (tlf. 1323/1905-1324/1906)
- 76) Zebân-ı Fârisî (tlf. 1323/1905)
- 77) Sû ‘âlli ve Cevâplı Fezleke-yi Kavâ‘ id-i Fârisiyye (tlf. 1324/1908)
- 78) Destâvîz-i Fârisî-ñânân (tlf.1325/1907)
- 79) Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî (tlf. 1325/1909)
- 80) Muñî-i Uşûl-i Fârisî (tlf. 1326/1908)
- 81) Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1327/1909)
- 82) Mebde-yi Tahşîl-i Fârisî (tlf. 1328/1910)
- 83) Âğâz-ı Fârisî (tlf. 1329/1911)
- 84) Fârisî Yeñi Şarf u Nahv (tlf. 1329/1913)
- 85) Fârisî Lisânı (tlf. 1329/1913 sonrası)
- 86) Netîce-yi Kavâ‘ id-i Fârisiyye (tlf. 1329/1911)
- 87) Yeñi Uşûl Fârisî: Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1330/1914)
- 88) Ta‘ lîm-i Lisân-ı Fârisî (tlf. 1331/1915)
- 89) Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî (tlf. 1338/1922)

1.2.4. Farsça-Türkçe Açıklamalı Dil Bilgisi Kitapları

- 1) Ta^ç rif-i Ef^çâl-i Fârisî (tlf. 18.yy.)
- 2) Kavâ^ç id-i Fârisiyye (tlf.1251/1835)
- 3) Gülzâr-ı Kavâ^ç id-i Fârisî (tlf. 1289/1872)

1.3. Usul ve İçerik Özellikleri

1.3.1. Emsile Tertibine Göre Hazırlanan Kitaplar

“Emsile” kelimesi “örnekler, misaller” anlamına gelen bir terimdir. Bu isim özellikle Osmanlı medreselerinde Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen “*el-Emşile*” adlı eser ile Arapça kelimelerin çekim kılavuzu olarak hazırlanan sarf kitabı şeklinde bir anlam kazanmıştır. 15. yüzyıldan itibaren medreselerde okutulan ve müellifi meçhul olan bu eserde¹⁶⁶ yardım etmek anlamındaki “naşara” (نصر) fiilinin sülâsî mücerredinden türeyen fiil ve isimlerin “muhtelif” ve “muṭṭarid” çekim örnekleri yer alır ve bu sebeple “el-emşiletü’l-muhtelife” ve “el-emşiletü’l-muṭṭaride” olmak üzere ikiye ayrılır. “el-Emşiletü’l-muhtelife”, mâzî, muzâri^ç, ism-i fâ^ç il, ism-i mef^ç ül, caḥd, nefy, emir, nehy ve benzerleri olarak; “el-emşiletü’l-muṭṭaride” ise fiil ve isimlerin zamirlere göre çekiminden kaynaklanan ve yapısını değiştirmeyen sigalar şeklinde açıklanmaktadır.¹⁶⁷ el-Emşiletü’l-muhtelife’de “naşara”nın sülâsî mücerredinden türeyen en işlek fiil ve isim kalıpları tanıtılmıştır. Sayısı yirmi dört olan bu sigaların temelini on siga oluşturmaktadır. Fiilde mâzî, muzâri^ç, emir ve nehiyden ibaret dört, isimde ise maşdar, ism-i fâ^ç il, ism-i mef^ç ül, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet olmak üzere altı siga asıldır. Binâ^ç-ı merre, binâ^ç-ı nev^ç, ism-i taşğîr ve ism-i mensûb maşdara dahilken mubâlağa-yı ism-i fâ^ç il ve ism-i tafzîl ism-i fâ ile dahildir.¹⁶⁸ Bu sigalar işlerlik sırasına göre karışık şekilde dizilmiştir. Burada fiillerin adı, zamanı, etken-edilgen (mâ^ç lûm-mechûl), eril-dişil (müzekker-mü’enneş), tekil-ikil-çoğul (müfred-teşniye-cem^ç), olumlu-olumsuz hâlleri, şahsı ve anlamı; isimlerin adı, türü, tekil-ikil-çoğul, eril-dişil hâlleri gösterilmiş ve öğrencilere kolaylık sağlaması için bu çekimlerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. el-Emşiletü’l-muṭṭaride ise bu yirmi dört kalıp teker teker ele alınarak şahıslara; fiilse etken-edilgen durumuna göre her siganın anılan biçimde ayrıntılı tanıtımları ile çekimleri yapılmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, s. 286.

¹⁶⁷ Ali Benli, Osmanlı Döneminde Arapça Öğretiminde Başlangıç Kitabı Emsile’nin Serüveni”, *Osmanlı’da Dil ve Edebiyat*, s. 130.

¹⁶⁸ Ali Benli, Osmanlı Döneminde Arapça Öğretiminde Başlangıç Kitabı Emsile’nin Serüveni”, *Osmanlı’da Dil ve Edebiyat*, s. 130.

¹⁶⁹ İsmail Durmuş, “el-Emsile”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 166.

Emsile geleneğinden Farsça dil bilgisi kitaplarında da yararlanılmıştır. Daha önce Arapça öğrenmiş öğrencilerin zihinlerinde yerleşik olan Arapça gramer terimlerinden farklı terim kullanarak karışıklığa sebebiyet vermemek ve onlara Farsça dil bilgisini daha kolay öğretmek için Arapça dil bilgisi terimleri, fiil çekim usulleri ile tertip yöntemleri tercih edilmiş; Farsçanın dil bilgisi de bu terimlere göre uyarlanmıştır. Hem sözlüklerin içerisinde yer alan *es-Şihāhu'l-‘Acemiyye* gibi eserlerde Farsça dil bilgisi konularının işlendiği kısımlarda hem müstakil olarak yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarında benzer tertip ve usulden yararlanılmıştır. Farsça dil bilgisi kitaplarında çoğunlukla Arapçada “yardım etmek” anlamına gelen “naşara” fiiline karşılık olarak Farsçada “yapmak, etmek” anlamına gelen “kerden“(کردن) fiili çekimlenmiştir. “el-Emşiletü'l-muhtelif” başlığı altında yapılan bu çekimlerde, māzī-yi şuhūdī, muzāri‘, maşdar, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ul, māzī-yi menfī, muzāri‘ -i menfī, nefy-i hāl, muzāri‘ -i menfī-yi te‘kīd, emr-i gā‘ib, nehy-i gā‘ib, emr-i hāzır, nehy-i hāzır, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, binā‘-ı merre, binā‘-ı nev‘, ism-i taşgīr, ism-i mensūb, mubālağa-yı ism-i fā‘il, ism-i tafzīl ve fi‘l-i ta‘accub zaman ve kiplerinde III. tekil şahıs; “el-emşiletü'l-muṭṭaride” başlığı altında sırasıyla III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul ve I. tekil-çoğul olarak tüm şahıslarda; manası ve zamanı, etken ve edilgen hâli belirtilerek örneklendirilmiştir. Müzekker (eril) ve mü‘enneş (dişil) ile teşniye (ikil) ve cem‘ (çoğul) arasında Farsçada fark olmadığı için çekimler fiillerde altı çekim üzerinden yapılmıştır. Fiil ve isim çekimlerinde, zaman ve şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmış ve fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir. Ayrıca fiil ve isim çekimlerine Arapçadaki fiil çekim sıralanışı esas alınarak III. tekil şahıstan başlanılmıştır. Kütüphane kayıtlarında *Emşile ve Kavā‘id-i Fārisiyye*, *Kavā‘idü'l-Fürs*, *el-Emşiletü'l-Fārisiyye*, *el-Emşiletü'l-Muhtelif*, *el-Emşiletü'l-Muhtelif fi'l-Fārisī*, *Risāletü'l-Kavā‘idi'l-Fārisiyye*, *Risāle fi Beyāni’ş-Şarfī'l-Fārisī* gibi isimlerle pek çok eser kayıtlıdır. Arapça anlatımlı olan bu risalelerin çoğunluğunun telif tarihi ve müellifine dair bilgi mevcut değildir. Bu eserlerin hemen hemen hepsi 850-877/1446-1473 yılları arasında telif edilen *es-Şihāhu'l-‘Acemiyye* adlı Farsça-Türkçe sözlüğün “el-Kavā‘id ve'l-emşile” başlıklı kısmının müstakil biçimde çoğaltılmış hâlidir. Genellikle on beş, on altı ve on yedinci yüzyıllarda tertip edilen Farsça emsile kitaplarının ilk örnekleri olan bu eserler müstakil bir risale şeklinde hazırlanmıştır ve çoğu yazma hâindedir. Farsça emsile risaleleri de Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen emsile kitapları gibi Farsça öğreniminde başlangıç kitabı gibi düşünülerek hazırlanmış ve bu risalelerde öğrencilere türeme bilgisinin ezber yoluyla belletilmesi

amaçlanmıştır. Bu risalelerin belirtilen yüzyıllarda rağbet gördükleri ve Farsça öğrenmek ve öğretmek isteyenler tarafından çoğaltıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca emsile bölümlerine on altıncı yüzyıldan itibaren müstakil olarak telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarında da yer verildiği görülmektedir. Bu eserlerden ilki Leālî'nin *Menba'u'l-Ḳavā'id ve Mecma'u'l-Fevā'id* adlı eseridir. Türkçe açıklamalı bu eserde emsile kısmı ayrı bir bölüm hâlinde verilmiştir. Emsile kısmına yer veren müstakil eserlerin bir diğeri de Hüsām Efendi'nin *Ḳavā'id-i Fürs* adlı manzum dil bilgisi kitabıdır. Burada fiil çekimleri “der emsile-yi muṭṭaride” başlığı altında on dokuz beyit ile gösterilmiştir. Eser manzum olarak emsile kısmına yer vermesi bakımından dikkat çekmektedir. Bu eserlerden sonra da İbrāhim Hakkı, Vaḫyî Süleymān, Manastırlı İsmā'il Hakkı, Murād Naḫşbendî, Süleymān Veysi, Yūsuf Ziyāuddīn ve Haşan Şubḫî gibi müellifler eserlerinde emsile kısımlarına yer vermişlerdir. Bu eserlerin ortak özelliği Farsça öğrenimine yeni başlayan çocuklar için yazılmış olmalarıdır.

Müellifler işlediği konuların emsile kısımlarındaki tasrifler ile daha iyi pekişeceği düşüncesiyle bu kısımları eserlerine dâhil etmişlerdir. Nitekim *Tuḫfetu's-Su'adâi'l-Veysi*'nin müellifi Süleymān Veysi, eserinin mukaddimesinde ahlak ve tasavvuf içerikli Farsça edebî eserlerin okunup anlaşılması amacıyla Farsçaya dair pek çok dil bilgisi kitabı yazıldığını fakat bu kitaplarda emsile konusunun eksik olduğunu, gramere dair kitaplarda Farsça emsile konusuna yer verilmesinin Farsça öğrenmeye talipli olanlar için daha yararlı olacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

*“Bā ḫuṣūṣ esrār-ı ilāhî ve ma'ârif-i nâ-mütenâhî ekşeri yâ zebân-ı Fârisiyle beyân olunmuş olmağla lisân-ı Fârisiye müte'allıḳ nice nice ḳavā'id tertîb ve te'lîf olunmuş ise de ba'zî mertebe ḫâṫıra ḫuṫûr ederdî ki kelimât-ı mütenevvi'anıñ emsile-yi muḫtelife ve emsile-yi muṭṭarideleri beyân oluna mübtedîlere ve ṭalib-i zebân-ı Fârisî olanlara ḫaylice fâ'ide ve pür-eşer olmuş olurdu.”*¹⁷⁰

Çoğu on dokuzuncu yüzyılda telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarındaki emsile bölümlerinde Arapça dil bilgisi terimleri sıklıkla kullanılmış; Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile fiiller çekimlenmiş ve ism-i zamân (هنگام کردن), ism-i mekân (کردنگاه), ism-i âlet (آلت کردن), binâ'-ı merre (یکبار کردن), binâ'-ı nev' (دیگر گونه کردن), ism-i taşgîr (کردنک) ve ism-i tafzîl (کنندهتر) konularında Arapça tasrif geleneği takip edilmiştir.

¹⁷⁰ Süleymān Veysi, *Tuḫfetu's-Su'adâi'l-Veysi*, Tophâne-yi Âmire İstihkâm Alayları Litografya Destgâhları: İstanbul, 1271/1854, s. 2-3.

Fakat bazen kimi eserlerde “kerden” fiili yerine farklı fiillerin çekimlendiği göze çarpmaktadır. Örneğin *Maḥzen-i Ḳavā'id*'de “maşdar-ı basitîñ emşile-yi muhtelifesi” başlığı altında خواندن mastarı; “maşdar-ı mürekkebiñ emşile-yi muhtelifesi” başlığı altında birleşik mastar olan بر داشتن mastarı çekimlenmiştir. Bazen de (کردن) fiili yerine (دانستن), (خواستن) ve (کشیدن) gibi farklı fiillerin örnek verildiği görülmektedir. Nitekim Haşan Şubḥî'nin *Gencîne-yi Hüner* adlı eserinde (دانستن); Meḥmed Şâlih, Meḥmed Sîret ve Meḥmed Ḥâlîş'in birlikte hazırladığı *Gevher-i Sencide*'de (خواستن), Manastırlı İsmâ'il Ḥaḳḳı'nın *Mebâdî-yi Fârisî*'sinde (کشیدن) fiillerinin çekimlerine yer verilmiştir. Bazı eserlerde ise emsile kısımlarının sonunda öğrencilerin çekim kurallarını tatbik etmeleri amacıyla birkaç Farsça mastar Türkçe karşılıkları ile verilmiştir.

Emsile Bölümlerine Yer Veren Müstakil Farsça Dil Bilgisi Kitapları

- 1) Menba' u'l-Ḳavā'id ve Mecma' u'l-Fevā'id (tlf: 955/1547'den önce)
- 2) Ḳavā'id-i Fûrs (tlf: 957/1550)
- 3) Risâle (Zâdî) (tlf: 16. yy.)
- 4) Mebâdî-yi Fârisî (tlf: 1161/1748)
- 5) Ḳavâid-i Fûrsiyye (tlf:1182/1768-69)
- 6) Ferîdetü'd-Dürriyye fi Ḳavā'id-i Fârisiyye, (tlf.1207/1792)
- 7) Ḳavā'id-i Fârisiyye (tlf.1251/1835)
- 8) Tuḥfetu's-Su' adâi'l-Veysi (tlf: 1268/1852)
- 9) Mesâ'il-i Deriyye (tlf: 1269/1853)
- 10) Gencîne-yi Hüner (tlf: 1273/1856)
- 11) Gevher-i Sencide (tlf: 1295/1878)
- 12) Maḥzen-i Ḳavā'id (tlf: 1298/1880)
- 13) Şevâhid-i Ḳavā'id (tlf: 1300/1883)
- 14) Ğurerü'l-Ḳavā'id-i Fârisiyye (tlf: 1310/1893)
- 15) Numûne-yi Kavā'id-i Fârisî (tlf: 1310/1893)
- 16) Mufaşşal Ḳavā'id-i Fârisî (tlf: 1322/1905)
- 17) Suḥanistân (tlf: 1307/1890)

1.3.2. Şerh/Tercüme Yoluyla Telif Edilen Kitaplar

Anadolu sahasında telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarının dili genellikle Arapça, Türkçe ve Farsça olmuştur. Bazı müellifler Farsça öğretiminde okunan ya da okutulan Arapça veya Farsça yazılmış dil bilgisi kitaplarını öğrencilere daha yararlı olacağı

düşüncesiyle Türkçeye tercüme etme ya da Türkçe şerh etme gereği görmüşlerdir. Bu düşünceyle şerh edilen ilk eser Cābīzāde'nin *Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye* adlı eseridir. 'Osmānlı Müellifleri ile Cābīzāde üzerine yapılan çalışmalarda bu eser *Kavā'id-i Deriyye*'nin şerhi olarak gösterilse de¹⁷¹ eserin içerisinde Neşāṭī'nin adı geçen kitabının şerhi olduğuna dair bir bilgi kayıtlı değildir. Fakat Cābīzāde, eserin giriş kısmında “merhum üstadımız” diye andığı Neşāṭī Efendi'nin *Kavā'id-i Deriyye* adlı kitabını “*maḳbūl, müselleme ve ḡāyet ihtisār*” ifadesiyle değerlendirmiş ve *Kavā'id-i Deriyye*'de yer alan bazı kaide ve izahları çıkarmak, gerekli gördüğü yerlerde de ilaveler yapmak suretiyle kaynak aldığını ifade etmiştir. Hem bu bilgi göz önüne alındığında hem de iki eser karşılaştırıldığında *Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye* için tam bir şerh demek mümkün olmasa da *Kavā'id-i Deriyye*'nin tashih edilerek sadeleştirilmiş versiyonu demek mümkündür. Anadolu sahasında şerh olarak telif eserlerden ilki *el-Fevā'idü'l-Ḥişāriyye fī Şerḥi'l-Mefātīḥu'd-Deriyye'dir*. 1157/1744 yılında telif edilen eser Muştāfā b. Ebū Bekr es-Sivāsī'ye ait *Mefātīḥu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Kavānīni'd-Dürriyye* adlı eserin Muhammed b. Ebū Bekr el-Ḳayşerī el-Ḥişārī tarafından yazılmış Arapça şerhidir. Daha sonra *Mefātīḥu'd-Deriyye*, 'Abdullāh Necīb b. Muḥammed b. Şa'bān tarafından *Şerḥ-i Mefātīḥu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Kavānīni'd-Dürriyye* (tlf. 1199/1784), Muhammed Nihālī tarafından *Miftāḥ-ı Mefātīḥu'd-Deriyye* (tlf. 18. yy.) adıyla Arapça olarak şerh edilmiştir. Ebū'l-İşme Muştāfa İşāmeddīn Üskūdārī el-İstānbūlī, ise Ebū Bekr es-Sivāsī'ye ait *Mefātīḥu'd-Deriyye*'sini *Tercüme-yi Şerḥü Mefātīḥu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Kavānīni'd-Dürriyye* (tlf. 1173/1760) adıyla Türkçe olarak şerh etmiştir.

Anadolu'daki telif-tercüme eserlerden bir diğeri ise 'Abdullāh Şalāḥaddīn 'Uşşāḳī'nin *Mecma'-i Fenn-i Zarāfet* adlı kitabıdır. *Mecma'-i Fenn-i Zarāfet*, Kemāl Paşazāde'nin *Kavā'id-i Furs* ve Muştāfa b. Ebū Bekr es-Sivāsī'nin *Mefātīḥu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Kavānīni'd-Dürriyye* adlı Arapça yazılmış dil bilgisi kitaplarının Türkçeye tercüme edilerek hazırlanmış hâlidir. Müellif bu iki eseri kaynak olarak almış ve ikisinin tercümesiyle yeni bir eser hazırlamıştır. Şalāḥaddīn 'Uşşāḳī, *Mecma'-i Fenn-i Zarāfet*'in mukaddimesinde *Kavā'id-i Furs* ve *Mefātīḥu'd-Deriyye*'de Farsça dil bilgisi kurallarının Arapça olarak ve Arapça gramer terimleri kullanılarak anlatıldığı

¹⁷¹ Bursalı Mehmed Tāhir, 'Osmānlı Müellifleri, C. III, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1333/1915, s. 264-265; Özgür Kıyçak, "Cābī-zāde Halīl Fā'iz'in Türkçe Şiirleri", s. 1866; Ali Yörür, "Cābī-zāde Halīl Fā'iz Efendi'nin Rāmī Mehmed Paşa'ya Sunduğu Bahāriyye'si", s. 203.

ve bunun da bazı sorunları ortaya çıkardığını; bu sebeple bu iki eserde işlenen konu ve kuralların Türkçe anlatılmasının daha yararlı olacağı düşüncesiyle Türkçeye tercüme ettiğini ifade etmiştir. Fakat Şalâhaddîn ‘Uşşâkî’nin kaynak aldığı bu iki eser incelendiğinde *Mecma‘-i Fenn-i Zārâfet’in* büyük bir kısmının Kemâl Paşazâde’nin *Ķavâ‘id-i Fûrs* adlı eserinin Türkçeye tercümesi olduğu görülecektir.

Anadolu sahasında Arapçadan tercüme edilen diğeri bir eser Meĥmed Murâd Naĥşbendî’nin *Ķavâ‘id-i Fârisiyye*’sidir. Murâd Naĥşbendî, Murad Molla Tekkesi’nde verdiği Farsça dersleri sırasında *Mefâtîĥu’d-Deriyye*’yi pek çok kez incelediğini ancak bu risalede bazı ilave konuların varlığı ve güç anlaşılır olması hasebiyle başlangıç seviyesindeki Farsça öğrenmeye istekli olan öğrencilere uygun olmadığını gerekçe göstererek Türkçeye tercüme etmiştir. Daha sonra ise Türkçesinde de yer alan bazı ibarelerin Arapça olması sebebiyle güç anlaşılacağı ve yararlı olmayacağı gerekçesiyle Farsça olarak yeniden yazmıştır. Özetle *Ķavâ‘id-i Fârisiyye*, *Mefâtîĥu’d-Deriyye*’nin Türkçe ve Farsça tercümesidir diyebiliriz. *Ķavâ‘id-i Fârisiyye*’nin Farsça olarak yazılan bölümü ise Meĥmed Tefvîĥ tarafından Türkçe olarak şerh edilmiş ve *Şerĥ-i Ķavâ‘id-i Fârisiyye* adıyla neşredilmiştir.

Tercüme hâlinde hazırlanan *Düreri Fahri*, *Gülzâr-ı Ķavâ‘id-i Fârisi*, *Numûne-yi Ķavâ‘id-i Fârisi*, *Sû‘âlli Cevâpli Ķavâ‘id-i Fârisi* adlı kitaplar da Farsçadan Türkçeye tercüme edilen eserlerdir. Ĥalîl Fahri tarafından hazırlanan *Düreri Fahri*, Ĥasan Şubĥî’nin *Gencîne-yi Hüner* adlı Farsça açıklamalı dil bilgisi kitabının Türkçe tercümesi ve şerhi olarak hazırlanmış bir dil bilgisi kitabıdır. Müellif, tercümesinde *Gencîne-yi Hüner*’e ait Farsça ibare ya da cümleyi parantez içerisinde vererek önce Türkçeye tercüme etmiş daha sonra alıntılanan kısımda geçen kelimeleri gramer özellikleri, görevleri ve anlam bakımından kısaca izah etmiştir. Ĥâfız İbrâhim’in eseri olan *Gülzâr-ı Ķavâ‘id-i Fârisi*’de ise farkı bir usul karşımıza çıkmaktadır. Bu eserde müellif birinci ciltte dil bilgisi konularını Farsça anlatmış; “*Tercüme-yi Gülzâr-ı Ķavâ‘id-i Fârisi*” adındaki ikinci ciltte ise eserin birinci cildini olduğu gibi Türkçeye tercüme etmiştir. Meĥmed Es‘ad Dede’nin *Numûne-yi Ķavâ‘id-i Fârisi* adlı eserinde de benzer bir uygulama görülmektedir. Meĥmed Es‘ad Dede, eserin giriş kısmında daha önce Farsça yazdığı eserini dostlarının, bilhassa muallimlerin Türkçe neşrini talep etmeleri üzerine tercüme ettiğini ifade etmiştir. Anadolu sahasında Farsçadan Türkçeye tercüme edilen diğeri bir eser de *Sû‘âlli Cevâpli Ķavâ‘id-i Fârisi*’dir. Eser, ‘Ömer el-Fârûk tarafından rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere soru-cevap şeklinde hazırlanmıştır. Müellif “*mekâtib-i rüşdiyelerde Ķavâ‘id-i Fârisiyye için*

tedrīs buyurulmakta olan Risāle'yi sū'ālli cevāplı Türkçe tercüme eyledim."¹⁷² sözleriyle rüşdiye mekteplerinde okutulan bir risaleyi soru-cevap şeklinde Türkçeye tercüme ederek eserini telif ettiğini belirtmiş fakat tercüme esas aldığı esere dair bir bilgi vermemiştir.

Anadolu sahasında ilk örneklerini on sekizinci yüzyılda gördüğümüz şerh ve tercüme şeklinde telif edilen Farsça dil bilgisi kitapları dikkate alındığında Arapça açıklamalı yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının özellikle de Muşafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī'nin *Mefātīhu'd-Deriyye fī İşbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye* adlı kitabının ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim burada da görüldüğü üzere *Mecma'-i Fenn-i Zārāfet* ve *Ḳavā'id-i Fārisiyye, Mefātīhu'd-Deriyye*'nin tercümesidir. On dokuzuncu yüzyılda ise bu tercüme ve şerhlerin hemen hemen hepsinin Farsça anlatımlı eserler üzerinden yapılmış olduğu görülmektedir. Aşağıdaki listede yer alan *Şerḥ-i Kavā'id-i Fārisiyye* ve *Dürer-i Faḥrī* adlı eserler şerh, diğerleri ise tercüme yoluyla telif edilmişlerdir *Ḳavā'id-i Fārisiyye, Gülzār-ı Kavā'id-i Fārisī, Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī* ve *Sū'ālli Cevāplı Kavā'id-i Fārisī* ise tercüme şeklinde hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitabı özelliğinde karşımıza çıkmaktadır.

- 1) Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye (tlf. 1129/1716)
- 2) el-Fevā'idü'l-Ḥişāriyye fī Şerḥi'l-Mefātīhu'd-Deriyye (tlf. 1157/1744)
- 3) Mecma'-i Fenn-i Zārāfet (tlf. 1167/1754)
- 4) Tercüme-yi Şerḥu Mefātīhu'd-Deriyye fī İşbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye (tlf. 1173/1760)
- 5) Şerḥ-i Mefātīhu'd-Deriyye fī İşbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye (tlf. 1199/1784)
- 6) Miftāhu'l-Mefātīhi'd-Deriyye (tlf. 18. yy.)
- 3) Kavā'id-i Fārisiyye (tlf. 1251/1835)
- 4) Şerḥ-i Kavā'id-i Fārisiyye (tlf. 1265/ 1849)
- 5) Dürer-i Faḥrī (tlf. 1288/1871)
- 6) Gülzār-ı Kavā'id-i Fārisī (tlf. 1289/1872)
- 7) Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī (tlf. 1308/1892)
- 8) Sū'ālli Cevāplı Kavā'id-i Fārisī (tlf. 1311/1893)

¹⁷² Ömer el-Fārūk, *Sū'ālli Cevāplı Kavā'id-i Fārisī*, Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1311/1893, s. 3.

1.3.3. Sarf ve Nahiv Kitapları

Sözlük anlamı “çevirmek, döndürmek” olan sarf kelimesi terim olarak kelime bilgisi morfoloji;¹⁷³ sözlük anlamı “yönelmek, izini takip etmek” olan nahiv¹⁷⁴ ise terim olarak söz dizimi, sentaks anlamlarını ihtiva etmektedir. Sarf ve nahiv terimleri daha çok Arapça gramerinin iki temel kaynağı olarak kabul edilmiş; sarf, fiilin kökü ve çekimleri, isim ve sıfatların türetimi, bunların çoğul ve müenneslerinin yapıları gibi konuları ihtiva eden ve kelimelerin şekilleriyle ilgili olan ilim; nahiv ise kelimelerin sentaksı olan cümle bilgisine dair ilim olarak tarif edilmiştir.¹⁷⁵ Sarf ve nahiv şeklinde iki gruba ayrılan Arap gramerinin yöntemi Türkçe ve Farsça gramerine dair yazılan eserlere de sirayet etmiş; Türkçe ve Farsça grameri de sarf ve nahiv şeklinde bir ayrıma tabi tutularak anlatılmıştır. Farsça dil bilgisi kitabı müellifleri de sarf ve nahiv ilminin ne olduğuna dair izahlarda bulunmuşlardır. Meḥmed Cemāleddīn, *Muḥīṭ-i Uṣūl-i Fārisī*'de, sarfı “*lisān-ı Fārisīyi doğruca okuyup yazmaḡ fennidir*” olarak tanımlanmış; kapsam ve amacını da “*‘ilm-i ṣarf-ı Fārisīniñ mevzū‘ ya ‘nī baḡiṣ ettiḡi şey kelimāt, kelām, edevātır ya ‘nī kelimātıñ iṣtikāk ve isti‘māl ve kelāmıñ ṭarz-ı terkīb ve edevātıñ kelimāta rabṭ ve ilḡāḡı beyāndan ‘ibārettir*” ve “*‘ilm-i ṣarf-ı Fārisīniñ ḡāyeti ya ‘nī bu ‘ilmi taḡṣīlden ḡaraḡ ve fā‘ide lisān-ı Fārisīyi sehv ve ḡaṭādan sālīm olarak okuyup yazmaḡ ve kelimāt ve edevātınıñ, ṣūret-i terkīb ve edā ve isti‘māllerini bi-ḡaḡḡın ta‘allüm etmektir.*”¹⁷⁶ sözleriyle tanımlamıştır. *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī* de ise sarf, “*Fārisīde lisānını doğru söyleyip yazmaḡ ve ma‘nāsını añlamak için kelimelerin aṣlını ve imlāsını bildiren bir ‘ilimdir*”¹⁷⁷; nahiv “*Fārisī kelimelerden terkībler, cümleler, fiḡralar, maḡāleler yaparaḡ eḡhām-ı merām etmeniñ uṣulünü bildiren ḡavā‘idiñ hey‘et-i mecmū‘asına naḡv-i Fārisī denir*”¹⁷⁸ şeklinde tanımlanmıştır. *Bedreḡa-yı Ḳavā‘id-i Fārisī* de sarf, “*Fārisī lisānını doğru söyleyip yazmaḡ fennidir. Yazılan ve söylenen laḡırdılara kelām denilir ki kelimelerden ve kelimeler de ḡurūf-i heceden yapılırlar*”¹⁷⁹; nahiv ise “*kelāmıñ terkīb ve te‘līfinden baḡsedilen bir ‘ilimdir*”¹⁸⁰ şeklinde tarif edilmiştir.

¹⁷³ İsmail Durmuş, “Nahiv”, s. 300.

¹⁷⁴ Hulusi Kılıç, “Sarf”, s. 136.

¹⁷⁵ Selami Bakırıcı-Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 15.

¹⁷⁶ Meḥmed Cemāleddīn, *Muḥīṭ-i Uṣūl-i Fārisī*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1327/1911, s. 10.

¹⁷⁷ Ḥācezāde Aḡmed Cevdet, *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī*, Malumāt Matbaası, İstanbul, 1313/1896, s. 4.

¹⁷⁸ Ḥācezāde Aḡmed Cevdet, *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī*, s. 51.

¹⁷⁹ Rāṣid, *Bedreḡa-yı Ḳavā‘id-i Fārisī*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-yi Şāhâne Matbaası, İstanbul, 1316/1898, s. 4.

¹⁸⁰ Rāṣid, *Bedreḡa-yı Ḳavā‘id-i Fārisī*, s. 64.

Anadolu sahasında yazılan dil bilgisi kitaplarının genelinde öncelikli olarak sarf konularına yani daha ziyade fiil ve türeme bilgisi konularına ağırlık verilmiştir. Bunun en önemli sebebi Farsça dil bilgisi kitaplarının genellikle başlangıç seviyesindeki Farsça öğrenen öğrencilere hitap etmesi ve konuların sınırlı tutulmuş olmasıdır. Nitekim, Na‘im Fraşirî, *Ḳavā‘id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevîn* adlı Farsça dil bilgisi kitabında “her lisānîñ vāsıta-yı taḥşîli şarfıdır ve şarf mübtedilere maḥşûş olmağla teshîlât-ı muḳtaziye medār olabilecek şüret ve tertîbde bulunması lâzımadandır.”¹⁸¹ sözleriyle herhangi bir dili öğrenirken en önemli aracın sarf bilgisi olduğunu vurgulamış ve bunun da başlangıç seviyesindeki öğrencilerin düzeyine göre olması gerektiği görüşünü dile getirmiştir. Feyzî Efendi ise *Muḥtaşar Uşûl-i Fārisî*’nin mukaddimesinde *Uşûl-i Fārisî* ve ‘*İlâveli Uşûl-i Fārisî*’ adlı eserlerinde hem sarf hem de nahiv kısmı mevcut olduğu için bu iki eserin başlangıç düzeyinde Farsça öğrenenler tarafından ağır karşılandığını, bu sebeple *Muḥtaşar Uşûl-i Fārisî* adlı sadece sarf konularını içeren bu eserini birinci sınıf öğrencileri için hazırladığını belirtmiştir. Bazı Farsça dil bilgisi kitaplarında özellikle de modern öğretim kurumları ile öğrencilerin seviyesine göre hazırlan kitaplarda Farsça dil bilgisi konuları daha ayrıntılı olarak işlenerek cümle bilgisi ve terkip konularına da yer verilmiştir. Hem sarf hem de nahiv konularına yer veren Farsça dil bilgisi kitaplarından ilki ‘Abdülmecîd Şirvânî’nin *Gencâne-yi Ḳavā‘id-i Fārisiyye* adlı kitabıdır. Farsça açıklamalı olan bu eserde müellif “der beyân-i kelâm” başlığı altında cümle konusuna değinmiş; cümleler cumle-yi fi‘iliyye, cumle-yi ismiyye ve cumle-yi şartiyye başlıkları altında üç grupta incelemiştir. Sarf ve nahiv konularına yer veren diğer bir dil bilgisi kitabı *Ḳavā‘id-i Fārisiyye-yi Selimiyye*’dir. Müellif Ahmed Hamdi Şirvânî eserinin muhtevasını “mesâ‘il-i şarfiyye ve nahviyyesini cāmî‘ ve her ḳā‘ide tekellüm-i şıbyāna medār olacak şürette taḥbiḳātı müştemil” sözleriyle özetlemiştir. *Ḳavā‘id-i Fārisiyye-yi Selimiyye*’de nahiv kısmında cümle konusu daha ayrıntılı ele alınmış ve cümle bahsinde cümle-yi ihbâriyye, cümle-yi inşâiyye, cümle-yi aşliyye, cümle-yi lâḥika gibi cümle türlerine dair terimler ilk defa bu eserde kullanılmıştır. Feyzî Efendi de *Uşûl-i Fārisî* ve ‘*İlâveli Uşûl-i Fārisî*’ adlı dil bilgisi kitaplarında hem sarf hem de nahiv konularına kısaca değinmiştir. Sarf ve nahiv konularına en ayrıntılı olarak değinen kitaplardan ilki ise Manastırlı Meḥmed Rıf‘at’ın *Ḥāce-yi Lisân-ı ‘Oşmânî*’sidir. Bu

¹⁸¹ Muhammed Na‘im Fraşirî, *Ḳavā‘id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevîn*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1303/1885, s. 3.

eserde Mehmed Rıf'at, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nin sarf ve nahiv kurallarını bir arada fakat ayrı bölümler hâlinde ele almıştır. *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmanî* 'de Farsça sarfa dair konular “İlm-i Şarf-ı Fârisî” başlığı altında birinci cildinin dördüncü kitabında; nahiv konuları ise “Naḥv-i Fârisî” başlıklı ikinci cildin üçüncü kitabında ayrı bölümler içerisinde işlenmiştir. Müellif Farsçanın nahvini “*elfâz-ı Fârisiyye ile lisân-ı Fâriside müsta‘mel elfâz-ı ‘Arabiyyeniñ ma‘nâ-yı aşliyyeleri ‘itibâriyla ve lisân-ı Fârisiniñ şive-yi maḥşûşuna ri‘âyetle terkîb-i kelâm kavâ‘idini beyân eden fenne naḥv-i Fârisî tesmiye olunur*”¹⁸² şeklinde tanımladıktan sonra bu bölümde cümle ve terkip konularına yer vermiştir. Askerî rüşdiyelerde okutulan *Bedreka-yı Kavâ‘id-i Fârisî* ve *Fârisî Yeñi Şarf u Naḥv* ile rüşdiye ve idadî mekteplerinde okutulan *Muḥîṭ-i Uşûl-i Fârisî* ve *Destûr-i Zebân-ı Fârisî*’de de Farsça dil bilgisi konuları sarf ve nahiv şeklinde iki bölüme ayrılarak ele alınmıştır. Bu eserler hazırlanırken öğrencilerin seviyeleri ve bahsi geçen okulların müfredatları dikkate alınmıştır. *Bedreka-yı Kavâ‘id-i Fârisî*’de dil bilgisi konuları “ders” başlıkları altında işlenirken *Fârisî Yeñi Şarf u Naḥv*’in birinci kısmının yani sarf kısmının askerî rüşdiyelerin ikinci yılında, ikinci kısmının yani nahiv kısmının da üçüncü yılında okutulması gerektiği kaydı düşülmüştür. *Muḥîṭ-i Uşûl-i Fârisî* rüşdiye mekteplerinin ikinci ve üçüncü, idadî mekteplerinin birinci ve ikinci senesinde; *Destûr-i Zebân-ı Fârisî* ise rüşdiye ve idadî mekteplerinin birinci senelerinde okutulan Farsça derslerinin müfredatlarına göre hazırlanmıştır. Bahsi geçen bu eserlerde sarf konularının yanı sıra nahiv konuları da ayrıntılı olarak ele alınmış; Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Türkçeye tercüme, tercüme için verilmiş Farsça metinlerde geçen kelimelerin anlamlarının verildiği sözlük kısmı, diyalog, soru-cevap gibi alıştırmalar ile pekiştirilmek istenmiştir. Ayrıca *Lisân-ı Fârisî*, *Fârisî Yeñi Şarf u Naḥv*, *Fârisî Lisânı* ve *Destûr-i Zebân-ı Fârisî*’de sarf ve nahiv bakımından cümle tahlillerine yer verilmiştir. Bu çalışmada Farsça sarf ve nahiv konularını içeren on altı eser tanıtılmıştır. Bu eserler telif yılına göre şöyle sıralanmaktadır:

- 1) Gencîne-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye (tlf.1299/1882)
- 2) Kavâ‘id-i Fârisiyye-yi Selimiyye (tlf. 1299/1882)
- 3) Tenbîhu’ş-Şıbyân (tlf: 1298/1880)
- 4) Uşûl-i Fârisî (tlf. 1299/1882)
- 5) ‘İlâveli Uşûl-i Fârisî (tlf. 1304/1887)

¹⁸² Manastırlı Mehmed Rıf'at, *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmanî, Naḥv-i Fârisî*, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1311/1893, s. 3.

- 6) Hâce-yi Lisân-ı ‘Osmâni (tlf. 1311/1893)
- 7) Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî (tlf. 1313/1895)
- 8) Mirât-ı Lisân-ı Fârisî (tlf. 1313/1896)
- 9) Bedreka-yı Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1316/1898)
- 10) Mufaşşal Kavâ‘ id-i Fârisî (tlf. 1322/1905)
- 11) Lisân-ı Fârisî (tlf.1323/1905)
- 12) Muḥîṭ-i Uşûl-i Fârisî (tlf. 1324/1908)
- 13) Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî (tlf. 1325/1909)
- 14) Fârisî Yeñi Şarf u Naḥv (tlf. 1329/1913)
- 15) Destûr-i Zebân-ı Fârisî (tlf. 1329/1913)
- 16) Fârisî Lisânı (tlf. 1329/1913 sonrası)
- 17) Yeñi Uşûl Fârisî: Mükemmel Şarf u Naḥv (tlf. 1330/1914)

1.3.4. Yeni Usul Üzerine Hazırlanan Kitaplar

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile eğitim alanında yenileşme arayışları başlamış; bu yenileşme hareketleri neticesinde ortaöğretimde rüşdiye, idadî ve sultanîler; yükseköğretimde Mülkiye Mektebi ve Dârülfünûn gibi yeni okullar açılmıştır. Açılan bu okullarda ezber ve takrir gibi geleneksel eğitim yöntemleri terkedilerek; müfredat ve öğretim yöntemlerinde yenilik arayışı içine girilmiştir. Bu arayış neticesinde, ders araç ve gereçlerinden Farsça dil bilgisi kitaplarında kullanılan terimlere, konuların düzenlenişine, anlatım ve örneklendirmelere kadar pek çok değişiklik yapılmıştır. Dil öğretiminde yaşanan bu anlayış ve yöntem değişikliği “uşûl-i cedîd” ya da “uşûl-i cedîde” adlarıyla Farsça dil bilgisi kitaplarının içeriklerinde tatbik edildiği gibi adlarına da yansıtılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesi olan *Taḫvîm-i Vekâyi*'nin 1 Mart 1849'da yayınlanan sayısında uşûl-i cedîd “*uşûl-i taḥşîliyenin tarîḫ-i sehl ve âsânîsi yani eḫfâlin ṭûl müddet mekteplerde kalmayıp sūr‘at-ı taḥşîl-i ‘ilm ü kemâl eylemelerine bir uşûl-i ḥasene ittihaz olunması*” şeklinde tarif edilmiştir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bu yöntem ve anlayış “*kolaylıkla, kısa süre zarfında ve etkili bir biçimde*” öğretim yapmayı amaçlamaktaydı. Bu amaçla sınıf ve şubelerin oluşturulması düşüncesi ortaya çıkmış; böylece eskiden bir öğretmen ve yardımcısı tarafından öğrencilerle tek tek ilgilenilerek yapılan ferdi öğretim yerine sınıf ve şubeler açılarak örgün öğretim sistemine geçilmiştir. Tanzimat devri eğitimcilerinden Selim Sâbit Efendi, Türkiye’de yazılan ilk öğretim metodu kitabı olan *Rehnumâ-yı Mu‘allimîn* adlı eserinde bu hususu “uşûl-i cedîde” başlıklı kısımda “*sene-yi taḥşîliye*

‘adedince şāgirdān sınıflara tefrīk olunup sınıflar daḥi bir takım şu‘belere ayrılarak her sınıfa bir nefer sınıf başı ve her şu‘beye daḥi fevḳindeki veyāḥud evvel şu‘bede mūmāz olan şākirdlerden bir nefer müzākereci ta‘yīn kılınır ki mektebiñ intizām ve inzībāḥi işbu sınıf başular vasıtasıyla tesvīye ve dersler daḥi müzākereciler ile şāgirdāna tehiyye ettirildikten soñra mu‘allim bunları şu‘be şu‘be ḥuzūruna celp ederek bizzāt kendisi ta‘līm ve tadrīs eder’¹⁸³ şeklinde ifade etmiştir. Mekâtib-i Umûmiyye nâzırı Kemâl Efendi de bu yöntemin oluşumu ve gelişimine katkı sağlayan önemli simalardan birisi olmuştur.¹⁸⁴ Nitekim Kemâl Efendi, padişahın izniyle Avrupa’ya giderek İngiltere, Belçika, Fransa ve Almanya’nın eğitim sistemlerini bir sene boyunca yerinde inceleme fırsatı bulmuştur. Avrupa’daki eğitim öğretimi ve okulların durumunu inceleyerek bilhassa rüşdiye mektepleri için sıra, kara tahta, öğretmen kürsüsü, harita ve küre gibi ders araç-gereçleri ile tarih, coğrafya derslerinin müfredata konulması gibi pek çok yenilikle beraber geri dönmüştür.¹⁸⁵

“Uşûl-i cedīde” ile eğitim verilen ilk öğretim kurumları rüşdiyeler olmuştur. İlk devrin Mekâtib-i Umûmiyye nâzırı Kemâl Efendi’nin girişimiyle 25 Şubat 1847’de Davutpaşa’da açılan rüşdiye mekteplerinde Arapça, Farsça, hesap, coğrafya gibi dersler uşul-i cedīdeye göre okutulmuştur.¹⁸⁶ Kemâl Efendi, bu yöntem ile Arapça, Farsça, hesap ve coğrafya derslerinde başarı elde etmiştir. 1848’de rüşdiyelerden yirmi kadar çocuk sınava tabi tutulmuş; henüz sekiz yaşında olan bu çocuklara Arapça fiil çekimleri, sonra Farsçadan bazı cümleler okutturulup anlamları sorulmuş ve öğrencilerin konuşmaya epeyce yetenek kazandığı görülmüştür. Coğrafya ve hesaba dair sorulan sorulara da doğru cevaplar verme başarısı göstermişlerdir.¹⁸⁷

Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi adlı eserinde Kemâl Efendi’nin göstermiş olduğu bu başarısı hakkında, Cevdet Paşa’ya atfen kızı Fatma Aliye Hanım’dan şöyle bir hatırat nakletmiştir:

¹⁸³ Selim Sâbit Efendi, *Rehnümâ-yı Mu‘allimîn*, İstanbul, 1299/1881, s 7-8.

¹⁸⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara, 2018, s. 206; Süleyman Akyürek, *Tanzimat Dönemi İlköğretim Okullarında Usul-i Cedid Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri, 1998, s. 32.

¹⁸⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 208; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 114; İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti’nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Bahar 2009 s. 276.

¹⁸⁶ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 112.

¹⁸⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 444-445; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 92; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 206.

“Kemâl Efendi tayin olunduğu memuriyetin ehli, faal ve hamiyetkâr bir zat olduğundan numune olmak üzere Davut Paşa Mektebi’ni, Mekteb-i Rüşdiye’ye ittihaz ederek orada usul-i cedide üzere Arabî, Fârisî, hesap ve coğrafya okutturarak az vakit içinde şakirdana bazı ulûmun mebadisini ala vechi’l-ihţisar talim ile 1264/1847 senesinde bunları huzur-i hümayunda imtihan ettirdi. Bu usul-i talim herkes tarafından beğenildi bu mektebe dört mektep daha ilave olundu.”¹⁸⁸

Rüşdiye mekteplerinde elde edilen bu başarı sıbyan mektepleri ile idadî mekteplerine de sirayet etmiş, eğitim-öğretim faaliyetlerinin bu eğitim kurumlarında da yeni usulle yürütülmesi çabası içine girilmiştir.

Kemâl Efendi kendisinin tesis ettiği Davutpaşa’da açılan rüşdiye mektebinde bizzat Arapça ve Farsça hocalığı yapmış ve Farsça derslerinde okutulmak üzere *Ta’lîm-i Fârisî* adındaki kitabı hazırlamıştır.¹⁸⁹ *Ta’lîm-i Fârisî*’nin mukaddimesinde Farsça öğretimi için de yeni bir yöntem geliştirdiğini ve bu yöntemle öğrencilerin üç dört aylık bir süre sonunda bir sene boyunca Farsça eğitimi görmüşçesine gelişme gösterdiklerini; bunun üzerine bu dersler sırasında öğrencilere verilen ders notlarının bir araya getirilmesi suretiyle de eserinin ortaya çıktığını ifade etmiştir. *Ta’lîm-i Fârisî*, Farsça öğretimine önemli katkıda bulunmuş; daha sonra yazılan pek çok eserde *Ta’lîm-i Fârisî*’de uygulanan yöntem esas alınmıştır.

Nitekim Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) *Tercümân-ı Haқиkat*’ın 2380. nüshasında ve ayrıca Mu’allim Feyzî’nin *İlâveli Uşûl-i Fârisî* adlı eserinin başında yayınlanan 18 Ramazan 1306/18 Mayıs 1889 tarihli “Klasik Bir Kitap” başlıklı yazısında “*Erbâb-ı tadrîse ma’lûm olduğu üzere mekâtib-i rüşdiyemiziñ mebdâî-yi te’sîsinden beri ‘Osmanlı şâgirdânı için lisân-ı Fârisîniñ ta’allümü zmnında fâzıl-ı şehîr Kemâl Paşa merhûmuñ Ta’lîm-i Fârisî’si yegâne klasik kitabımız idi.*”¹⁹⁰ diyerek rüşdiye mekteplerinin kuruluşundan beri Farsçanın tedrisi için Kemâl Paşa’nın *Ta’lîm-i Fârisî* adlı eserinin başlıca kaynak olduğunu belirterek bu eserin önemini ortaya koymuştur. Kemâl Paşa’nın *Ta’lîm-i Fârisî*’si Farsça dil bilgisine dair yazılan kitaplara öncü olmuş ve uyguladığı öğretim usulü çeşitli okulların müfredatında yer alan Farsçanın öğretiminde de yeni usullerin denenmesine zemin hazırlamıştır. Zamanla Farsça öğretimi üzerine Kemâl Paşa’nın eserinde getirdiği yenilikler de yeterli görülmeyerek

¹⁸⁸ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 444; Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995, s. 54.

¹⁸⁹ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 113.

¹⁹⁰ Ahmed Feyzî, *İlâveli Uşûl-i Fârisî*, s. 4.

Kemâl Paşa'dan sonra gramer kitabı yazarlar bu usule farklı yenilikler getirmişler hatta bazı müellifler yeni yöntem ve anlayışla hazırlanmış bu eserleri eleştirmişlerdir. Bazı müellifler gramer kitabında alıştırma olmayışını eksiklik olarak görmüşlerdir. Nitekim Yūsuf Z̄iyāuddīn, Mekteb-i Maârif-i Adliye'de ders kitabı olarak okutulan *Ta'lim-i Fârisî*'de alıştırma kısımlarının olmayışını bir eksiklik olarak görmüştür. Bu eksikliği gidermek amacıyla *Mesâ'il-i Deriyye* (tlf. 1269/1853) adlı kitabı hazırlamıştır. Yūsuf Z̄iyāuddīn, *Mesâ'il-i Deriyye*'de Farsça dil bilgisi kaidelerini soru-cevap şeklinde ele almış ve eserin sonunda bu eserden nasıl yararlanılacağına dair şu uyarılarda bulunmuştur. Bu açıklamalara göre *Ta'lim-i Fârisî* adlı risaleyi okumaya başlayan başlangıç seviyesindeki bir öğrenciye her gün dersten sonra muallim tarafından *Mesâ'il-i Deriyye*'den birkaç soru verilip ertesi gün öğrencilerden cevabı istenmiş ve ileriki safhalarda bu soru-cevap alıştırmalarını öğrencilerin kendi aralarında yapmaları salık verilmiştir. Bu şekilde temel düzeydeki bir öğrenci *Ta'lim-i Fârisî'nin* son babına geldiğinde başta edatlar olmak üzere masterlar, fiillerin muzari köklerini öğrenip şahıslarla çekimini yapabilecek düzeye erişerek Farsça divanları okumaya başlayacağı öngörülmüştür.

‘Osmân Hayrî, *Dürerü'l-Kavâ'id-i'l-Fârisî* (tlf. 1285/1868) adlı eserinin manzum giriş kısmında yer alan aşağıdaki beyitte önceki dil bilgisi kitaplarını üslup olarak tenkit etmiştir. Bunların çoğunun şahit beyitler ve örneklendirmelerden yoksun olduğunu şu beyitle değerlendirmiştir:

Bulunmuş vâkı'an nice kavâ'id

*Olunmuş ekşeri terk-i şevâhid*¹⁹¹

İran'dan ayrılarak İstanbul'a gelen ve burada Farsça ve Arapça eğitimiyle meşgul olan Mîrzâ Hâbib-i İsfahânî, Farsça gramerine dair bir eser yazmaya karar verdiğinde mevcut gramer kitaplarını incelemiş ve bunların tekrardan ibaret ve aynı zamanda konu itibarıyla eksik ve düzensiz olduklarına *Destûr-i Suḥan*'in (tlf. 1289/1872) girişinde işaret etmiştir.

Mu'allim Feyzî, *Ta'lim-i Suḥan*'in (tlf. 1292/1875) giriş kısmında “*zebân-ı şîrîn-beyân Fârisîden dahî uşûl ve kavâ'id-i mühimmesini hâ'iz ve hâvî tarz-ı cedîd muhtaşar ve müfîd henüz bir risâleniñ sâhil-res zühûr olamaması dîde-yi te'essüfle*

¹⁹¹ ‘Osmân Hayrî, *Dürerü'l-Kavâ'id-i'l-Fârisî*, Terakki Matbaası, İstanbul, 1285/1868, s. 3.

görülmekte idi."¹⁹² sözleriyle Farsça için yazılmış dil bilgisi kitapları hakkında muhtasar ve kullanışlı olmadıkları değerlendirmesinde bulunmuş; *Uşûl-i Fârisî*'nin (tlf. 1299/1882) mukaddimesinde ise "“*ma'lûm ola ki işbu risâleden ma'şad bil-cümle hâhişmendânı ve hâşşaten mekteb-i Sultânî'de hizmet-i tedrisiyeleriyle mebâhî olduğum şâgirdânı Fârisî tekellüme alıştırmak olup bu da'hi terkîb-i kelâm uşûlünü öğrenmekle mütevaqqıf olduğundan...*"¹⁹³ diyerek bu eserini Farsça öğrenmeye istekli olan öğrencilere özellikle de Mekteb-i Sultânî'de Farsça derslerine girdiği öğrencilerine Farsça konuşma yetisi kazandırmak için hazırladığını ve bunun da terkîb-i kelâm usulü ile mümkün olacağını belirtmiştir. Mu'allim Feyzî'nin burada bahsettiği terkîb-i kelâm usulü Kemâl Paşa'nın *Ta'lîm-i Fârisî* adlı kitabındaki gibi kelimedden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntemdir.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti mektubî kalemi memuru ve *Gencîne-yi Hüner* adlı Farsça dil bilgisi kitabının müellifi olan Lebîbzâde Hâşan Şubhî *Gevher-i Sencîde*'nin (tlf. 1295/1878) baskısı için yazdığı tanıtım yazısında Farsçaya dair yazılmış eserlerin ediplerce ilgiyle ve takdirle karşılandığı ve Farsça öğretimine dair eserlerin önemsendiğini vurguladıktan sonra bu amaçla yazılmış kitaplarda kaidelerin uzun uzadıya olmasından ve eserde seçilen usulün karmaşık olmasından dolayı zihinleri zorladığı ve öğrenmeyi güçleştirdiğini söyleyerek usul eleştirisi yapmıştır.¹⁹⁴

Ahmed Hamdi Şirvânî, *Ķavâ'id-i Fârisiyye-yi Selîmiyye* (tlf. 1299/1882), adlı eserinde "şâkirdlere meleke ve rusûh gelmek için isimler ve maşdarlar okunduğu zaman yalnız onlar ile iktifâ olunmayarak hâricden birçok isim ve maşdarlar ve kavâ'ide mute'allık bir tākım emşileler da'hi yazdırılmalıdır gâh Fârisî bir kelâm veya bir lafzîñ ma'nâsı ve gâh Türkçe bir kelâm veya ismiñ Fârisîsî sū'âl ve Fârisî 'ibârelerde bulunan şarf ve nahive dâ'ir şeyler şorularak ta'hlîl ve terkîb ettirilmelidir."¹⁹⁵ sözleriyle kitabı okuturken takip edilmesi gereken yöntem ile ilgili tavsiyelerde bulunulmuştur.

Beşiktaş Rüşdiye Mektebi Farsça müderrislerinden olan Hüseyin Şefik, *Müfîd Ķavâ'id* (tlf. 1300/1883) adlı eserinde Farsça dil bilgisine dair Arapça, Farsça ve Türkçe olarak

¹⁹² Ahmed Feyzî, *Ta'lîm-i SuĶan*, 1292/1875, s. 2.

¹⁹³ Ahmed Feyzî, *Uşûl-i Fârisî*, 1299/1882, s. 4.

¹⁹⁴ Mehmed Şâlih-Mehmed Siret-Mehmed Hâliş, *Gevher-i Sencîde*, s. 2.

¹⁹⁵ Ahmed Hamdi Şirvânî, *Ķavâ'id-i Fârisiyye-yi Selîmiyye*, Matbaa-yı Osmâniyye, İstanbul, 1302/1884, s. 56.

pek çok kitabın yazıldığını fakat bu kitapların bazılarının çok ayrıntılı bazılarının ise çok muhtasar olduklarından okulların programlarına uygun olmadıklarına ayrıca emsile ve şahit beyitler içermediklerine dair eleştiride bulunmuştur.¹⁹⁶

Ahmed Râsim, *Yeñi Uşul Şarf-ı Fârisî* (tlf. 1306/1889) adlı kitabının birinci sene başlıklı ilk cildinde dil bilgisi konularını soru-cevap şeklinde işlemiştir. *Mesâ'il-i Deriyye*'den sonra Farsça dil bilgisi konularının soru-cevap yöntemiyle ele alındığı bu eserde Ahmed Râsim, Fransa'da rağbet görmüş olan *Larive ve Fleury* gramerlerini esas almıştır. Hazırlık, birinci, ikinci ve üçüncü yıl dil bilgisi şeklinde dereceli olarak telif edilen *Larive ve Fleury* serisi gramer kitaplarında tarifler ve açıklamalar numaralandırılarak verilmiş ve başlangıç kitabı da soru-cevap şeklinde hazırlanmıştır. Ahmed Râsim de bu yöntemleri olduğu gibi *Yeñi Uşul Şarf-ı Fârisî*'nin birinci senesine uyarlamıştır. *Yeñi Uşul Şarf-ı Fârisî* öncesinde de tariflerin ve açıklamaların numaralandırması usulü pek çok Farsça dil bilgisi kitabında görülmektedir. Bu kitaplardan ilki Muhammed Na'im Fraşiri'nin *Qavâ'id-i Fârisiyye ber Tarz-ı Nevîn* (tlf. 1288/1871) adlı eseridir. Bu usulü daha sonra Mirzâ Habîb-i İşfahânî, *Destûr-i Suhen*, *Destûrçe*, *Debistân-ı Pârsî ve Rehnümâ-yı Fârisî*'de; Hâcezâde Ahmed Cevdet, *Mirât-i Lisân-ı Fârisî* ve *Fârisî Lisânı* adlı eserlerinde devam ettirmiştir. Bu usul Cumhuriyet'ten sonra Latin harfleriyle yazılmış Farsça dil bilgisi kitaplarına da sirayet etmiştir. Ahmed Ateş'in *Farsça Grameri* ve Nazif Şahinoğlu'nun *Farsça Grameri* adlı kitaplarında da dil bilgisi kaideleri numaralandırılmıştır.

Ahmed Râsim, *Yeñi Uşul Şarf-ı Fârisî* (tlf. 1308/1891) adlı eserinin ikinci senesinde ise Farsçanın öğretilmesi için öncelikle ders kitaplarının uygulamalı ve teorik olması ayrıca öğreticilerin de becerikli olması gerektiği üzerinde durmuş; dolayısıyla dil bilgisi kitaplarının alıştırma, yazma, tercüme, mukayese, inceleme, ezber gibi uygulamaları içermesinin önemini vurgulamıştır.

Ders kitaplarının uygulamalı ve teorik olması gerektiği yönündeki görüşlerini Habîb Efendi *Rehnümâ-yı Fârisî* (tlf. 1309/1891) ve Meşmed Cemâleddin *Muhtâ-i Uşul-i Fârisî* (tlf. 1326/1908) adlı eserlerinde savunmuşlardır. Habîb Efendi'ye göre, yabancı bir dilin öğretilmesi için 'amelî (pratik/uygulamalı usul), ve nazarî (teorik usul) olmak üzere iki yol vardır. Bunlardan 'amelî usul, dilin bütün inceliklerini öğretme, tam anlamıyla anlama ve yazma becerisi kazandırma noktasında yeterli değildir. Habîb

¹⁹⁶ Hüseyin Şefik, *Müfîd Qavâ'id*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1300/1883, s. 2.

Efendi bu usulün dil öğretiminde yetersiz kalan yönüne “*bu ʔariḳ uşul lisāna muṭābıḳ taḫrīr ve taḫrīre ve ifāde ve istifādeye kāfī değildir*”¹⁹⁷ sözleriyle işaret etmiştir.

Meḫmed Cemāleddīn de dil öğretiminde takip edilen bu iki temel usule değinmiştir. Mehmed Cemaleddin’e göre ‘amelī usul, öğretilen dil ile ilgili konuşma kitaplarının okunması ve ezberlenmesi ile ya da o dili konuşan kişilerin arasında bulunarak onlarla sohbet ederek bir dili uygulamalı olarak öğrenme; “naḫarī” usul bir lisanın çeşitli dil bilgisi kaidelerini görerek hem sözlü hem de yazılı olarak bir dili teorik olarak öğrenmedir. “Amelī” usul, bazı durumlarda dil öğrenmek için elverişli olmasına rağmen bir dili yazma, tahlil ve ifadede kāfī değildir.”¹⁹⁸

Meḫmed Cemāleddīn, Ḥabīb Efendi ile Farsçanın öğretiminde “amelī” usulü dilin bütün inceliklerini öğretmede yetersiz olacağı görüşünde hemfikir olsa da Ḥabīb Efendi’nin *Rehñumā-yı Fārisī* ve Feyzi Efendi’nin *Zebān-ı Fārisī* adlı eserlerine dair bazı eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre *Rehñumā-yı Fārisī* ve *Zebān-ı Fārisī*’de işlenen konuların ve verilen örneklerin düzensiz, türeme bilgisi konusundaki izahların eksik ve edat bahsine de yeterince yer verilmemiştir. Bu sebeplerle de bu iki eser her ne kadar kullanışlı ve yararlı olsa da eğitim esnasında bazı güçlükler doğurmaktadır.¹⁹⁹

Ėulām Ḥuseyn-i Kāřif de rüşdiye ve idadī mekteplerinin birinci sınıflarında okutulmak üzere hazırladığı *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*’nin (tlf. 1323/1913) girişinde kendisinden önce yazılmış dil bilgisi kitaplarını özellikle de Ḥabīb-i İřfahānī ve Mu‘allim Feyzi’nin gramer kitaplarını genel bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Yazılan dil bilgisi kitaplarının alıştırma ve ödev kısımları olmaksızın telif edildiği ve bu durumda da bir dilin gramerini öğrenmenin güç olacağını belirtmiş; kendisi de bu eksikliği fark ederek Farsça gramerini anlaşılır ve kolay bir üslup ile ele alarak öğrencilerin konuları pekiştirmesine yardımcı olmak amacıyla çeşitli alıştırma ve ödevlerle *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*’yi dört kısım hālinde tertip ettiğini belirtmiştir.²⁰⁰

Ḥuseyin Dāniř dört bölümden oluşan *Ta‘līm-i Lisān-ı Fārisī*’nin birinci bölümünde Farsça dil bilgisi, konularına yer vermiş ve kitabı okutacak öğretmenlere bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerde öncelikle dil bilgisi kaidelerinin öğretmenler tarafından öğrencilere açıklanması ve açıklanan konuların gerek kitapta

¹⁹⁷ Ḥabīb-i İřfahānī, *Rehñumā-yı Fārisī*, Matbaa-yı Osmāniyye: İstanbul, 1309/1891, s. 4.

¹⁹⁸ Meḫmed Cemāleddīn, *Muḫīṭ-i Uşul-i Fārisī*, Matbaa-yı Āmire, İstanbul, 1327/1911, s. 5-6.

¹⁹⁹ Meḫmed Cemāleddīn, *Muḫīṭ-i Uşul-i Fārisī*, s. 6.

²⁰⁰ Ėulām Ḥuseyn-i Kāřif, *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*, řems Matbaası, İstanbul, 1329/1913, s. 4.

yer alan gerekse başka kitaplardan verilecek örneklerle pekiştirmesinin önemini işaret etmiştir. Daha sonra ise her dersteki Farsça metinlerin Türkçeye ve Türkçe metinlerin Farsçaya sözlü ve yazılı olarak tercüme ettirilmesi ve bu metinleri diyalog şeklinde öğrencilere okutmalarını istemiştir. Son olarak da her dersin sonundaki “mükâleme” başlığı altındaki diyalogların öğrencilere ezberletilmesini; böylelikle öğrencilerin öğrendikleri kelimelerle cümle kurabilecekleri ve yavaş yavaş konuşabileceklerini belirtmiştir.²⁰¹

Farsçanın daha kalıcı bir şekilde öğretilmesi amacıyla yeni usulleri benimseyen öğreticiler, daha çok müderrisler hazırladıkları eserlerde gramer kaide ve kuralları dışında Türkçe-Farsça ya da Farsça-Türkçe metinlere özellikle de diyalog metinlerine ve çeviri faaliyetlerine yönelik alıştırmalara ve manzum-mensur metinlere de eserlerinde yer vermişlerdir. Bu içerikte olan kitapların Farsça öğrenimi ve öğretimini kolaylaştıracağını öne sürmüşlerdir.

Dürerü'l-Kavâ'id-i Fârisî'de (tlf. 1285/1868) “medâr-ı tekellüm-i Fârisî” başlıklı üçüncü bölümde okuma parçaları Türkçe tercümeleri ile birlikte verilmiştir. Ahmed Hamdi Şirvânî, *Kavâ'id-i Fârisiyye-yi Selîmiyye* (tlf. 1299/1882), adlı eserinin sonunda “hikâyet” ve “hikmet” başlıkları altında mensur olarak çeşitli eserlerden seçilen metinler ilave etmiştir. Mehmed Emîn, *Mu'allim-i Fârisî* (tlf. 1308/1891) adlı kitabında Farsça dil bilgisi konularını alıştırma, diyalog, tercüme gibi uygulamalarla işlemiş ve ayrıca “metn-i ders” ve “hikâyât” başlıkları altında Sa'dî-yi Şîrâzî'nin *Gülistân* ve *Bostân* adlı eserlerinden seçilen mensur ve manzum metinler vermiştir. Verilen bu metinler ve hikâyelerin tercümesi istenerek öğrencilere metinlerle ilgili sorular da yöneltilmiştir. Mehmed Es'ad, *Numûne-yi Kavâ'id-i Fârisî'nin* (tlf. 1308/1892) sonunda “zeyl-i numûne-yi kavâ'id” başlığı altında Sa'dî-yi Şîrâzî'nin *Bostân* ve *Gülistân*, Mevlânâ'nın *Meşnevî*, Nizâmî-yi Gencevî'nin *Hamse*, Ferîduddîn-i 'Attâr'ın *Manîku't-Tayr*, Hâfız-ı Şîrâzî, Mollâ Câmî ve Şâ'ib-i Tebrizî'nin *Dîvân*'larından, 'Ömer Hâyyam'ın rubailerinden on altı sayfalık bir seçki yapmıştır. *Gülşen-i Fârisî*'de (tlf. 1313/1895) “makâlât-ı pîr-i Herât” başlıklı Hâce 'Abdullâh-i Ensârî'nin eserlerinden yapılan seçki; “goftâr-i Loqmân Hekîm” ve “neşâyih-i diger” adlı pasajlardan oluşan “neşâyih-i hükemâ” başlıklı ahlaki öğütler içeren Farsça bir bölüm ve “neşâyih-i manzûme” başlığı altında 'Attâr'ın *Pendnâme* ve Sa'dî'nin *Gülistân* ve *Bostân*'ından bölümlere ve Mollâ Câmî'nin *Mirâtü'l-Akâ'id* ve

²⁰¹ Hüseyin Dâniş, *Ta'lim-i Lisân-ı Fârisî*, Kısm-ı evvel, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1331/1915, s. 3.

Lüccetü'l-Esrâr kasidelerine yer verildiği kısım eklenmiştir. Bedros Zeki Garebedyân, *Uşûl ve Muntahabât-ı Zebân-ı Fârisî* (tlf. 1313/1895)'de Farsçayı öğrenmek için eskiden olduğu gibi *Gülistân* ve *Bostân* gibi eserleri baştan sona okutmanın öğrenci için faydalı olmadığını ve bunun yerine çeşitli kitaplardan seçki yapılmak suretiyle okutulması hâlinde daha isabetli olacağını işaret etmiştir. Bu amaçla da kendisinin *Gülistân*, *Bostân*, *Bahâristân*, *Târîh-i Nigâristân* gibi eserlerden seçki yaptığını; ahlakî hüviyetteki bu metinlerin altlarında “müfredât” adlı kısımlar içerisinde Farsçası ile birlikte Türkçe karşılıklarının ve ayrıca yararlı olabilecek bazı diğer bilgilerin de sunulduğunu ifade etmiştir.

Ṭâhirü'l-Mevlevî, *Âmûzgâr-ı Pârsî*'nin (tlf. 1323/1905-1324/1906) birinci kısmında dil bilgisi konularını ele almış ve ikinci kısmında Mevlânâ, Sa' dî-yi Şîrâzî, Mollâ Câmî gibi şairlerin eserlerinden seçki yapmıştır. O, bu eserini hazırlarken yabancı dil öğretimindeki yeni yaklaşımları dikkate almış ve eserin telifinde izlediği gayeyi “söyletmekten çok anlatmak” ifadesiyle açıklamıştır. Bu kitabı okutacak hocaların birinci kısımda öğrettikleri dil bilgisi konularını ikinci kısımdaki manzum ve mensur olarak verilmiş metinlerle pekiştirmesinin Farsça öğretiminde daha yararlı olacağını tavsiye etmiştir. Zîyâ Şükun da *Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî* (tlf. 1325/1909) adlı kitabında dil bilgisi kaidelerinin, kural, örnek ve alıştırmalardan ziyade Farsça manzum ve mensur metinler üzerinde tatbik edilmesinin dil öğretiminde yararlı olacağı düşüncesiyle eserinde “âhlâkî âşâr-ı muntahabe” başlığı altında ahlakî muhtevaya sahip Farsça metinlere yer vermiştir. Aḥmed Cevâd iki bölüm hâlinde hazırladığı *Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Nahv'in* (tlf. 1327/1909) ilk bölümünde dil bilgisi konularını alıştırma, diyalog, tercüme ve sözlük gibi uygulamalar ile anlatmış, ikinci bölümünde muntahabât” başlığı altında büyük bir çoğunluğu Sa' dî-yi Şîrâzî'nin *Bostân* ve *Gülistân* adlı eserlerinden seçilmiş olan Farsça mensur-manzum metinlerden seçki eklemiştir. Aḥmed Cevâd, zaman zaman seçilen bu metinlerde geçen kelimelerle ilgili izahlar yapmış ve *Mu'allim-i Fârisî*'de olduğu gibi verilen hikâyelere dair Farsça sorular sorarak öğrencilerden sorulara cevap vermesini istemiştir. Hüseyin Dâniş dört bölümden oluşan *Ta'lim-i Lisân-ı Fârisî*'nin üçüncü bölümünde Firdevsî, Sa' dî, Enverî, Hâkânî, Câmî, Muḥteşem-i Kâşânî, 'Örfî-yi Şîrâzî, Kelim-i Kâşânî, Hâtîf-i İşfahânî, Nizâmî-yi Gencevî, 'Alî Ekber Dihḥodâ ve Murtażâ Ḥân-ı Ferheng gibi Farsça şiir söylemiş klasik ve çağdaş şair ve yazarların eserlerindeki manzum-mensur parçalardan bir seçki yapmış ayrıca şair ve yazarlar

hakkında kısaca bilgi vermiştir. Tâhir Nâdî, *Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî* (tlf. 1338/1922) adlı kitabının ikinci bölümünde “güldeste-yi hikâyât-ı muṭâyabât” başlığı altında çeşitli Farsça manzum ve mensur metinlerden seçki yapmıştır.

Bahsi geçen eserler, müelliflerin görüş ve eleştirileri dikkate alındığında başlangıçta fiil çekimleri veya bazı gramer kurallarını öğrencilere ezberletmek için muhtasar olarak hazırlanan ve ele alınan konuların şahit beyitler ile örneklendirildiği Farsça dil bilgisi kitapların yerini çeşitli okulların müfredatına göre hazırlanan ve terkiib-i kelâm, soru-cevap, diyalog, tercüme, alıştırmaya gibi uygulamalardan da yararlanıldığı dil bilgisi kitapları yer almıştır.

Yeni usullerle telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarında dil bilgisi konuları “ders” başlıkları altında daha ayrıntılı olarak işlenmiş ve “ta’lîm”, “vazîfe”, “mümârese” ve “temrîn” başlıkları altında alıştırmaya; “luḡat” başlığı altında verilen alıştırmalarda geçen kelimelerle ilgili bir lugatçe; “muḥâvere” ve mükâleme” başlıkları altında diyalog; “ḥarfîyyen tercüme” ya da “tercüme” başlıkları altında metinlerin Farsçadan Türkçeye veya Türkçeden Farsçaya tercümesi; Farsçası ve Türkçe karşılıkları verilen kelimelerle terkip ve cümle oluşturma; bazı cümleleri tahlil etme; “es’ile” başlığı altında hikâye ve metinlerle ilgili sorular gibi metnin iyice anlaşılmasına dair çok yönlü uygulamalarla işlenmiştir. Hatta bazı kitaplarda alıştırmalarda boşluklara uygun kelime ya da sıfatlarla doldurulması gibi günümüzde de sıklıkla kullanılan yöntemlerden yararlanılmıştır. Müellifler hazırladıkları dil bilgisi kitaplarında matbaanın yaygınlık kazanması ve gelişmesi sayesinde şema, tablo ve şekillerden yararlanmış, dipnot ve yazıları birbirinden ayıran işaretlerden istifade edilmiştir. Bu da dil bilgisi kitaplarına bahsi geçen modern uygulamalara ilave olarak görsel açıdan da zenginlik kazandırmıştır.

Yukarıda değinilen yöntem ve anlayışlarla hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitapları içerik özelliklerine göre tasnif edilerek aşağıdaki başlıklar altında kronolojik olarak sıralanmıştır.

1.3.4.1.Soru-Cevap Yöntemiyle Hazırlananlar

- 1) Mesâ’il-i Deriyye (tlf. 1269/1853)
- 2) Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî [Birinci Sene] (tlf. 1306/1889)
- 3) Zübde-yi Şarf-ı Fârisî (tlf. 1307/1890)
- 4) Mu’allim-i Kavâ’id-i Fârisî (tlf. 1309/1892)
- 5) Sû’âlli Cevâplı kavâ’id-i Fârisî (tlf. 1311/1893)

- 6) Yeñi Uşul Ta'lim-i Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 7) Țarż-ı Nevīn Ta'lim-i Fārisī (tlf. 1322/1904)
- 8) Sū'āllı ve Cevāplı Fezleke-yi Țavā' id-i Fārisiyye (tlf. 1324/1908)

1.3.4.2. Diyalog, Tercüme, Soru-Cevap Gibi Alıştırma İçerenler

- 1) Maḥzen-i Țavā' id (tlf. 1298/1880)
- 2) Țavā' id-i Fārisiyye-yi Selīmiyye (tlf. 1299/1882)
- 3) Uşul-i Fārisī (tlf. 1299/1882)
- 4) 'İlāveli Uşul-i Fārisī (tlf. 1304/1887)
- 5) Maşrıq-ı Țavā' id-i Fārisī (tlf. 1306/1889)
- 6) Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī [Birinci Sene] (tlf. 1306/1889)
- 7) Zübde-yi Şarf-ı Fārisī (tlf. 1307/1890)
- 8) Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī [İkinci Sene] (tlf. 1308/1891)
- 9) Mu'allim-i Fārisī (tlf. 1308/1891)
- 10) Tedrīsāt-ı Fārisiyye (tlf. 1308/1891)
- 11) Zübdetü'l-Țavā' id (tlf. 1308/1891)
- 12) Țavā' id-i Fārisī (tlf. 1309/1892)
- 13) Rehnümā-yı Fārisī (tlf. 1309/1891)
- 14) Ḥulāşa-yı Rehnümā-yı Fārisī (tlf. 1309/1891)
- 15) Gülistān-ı Țavā' id (tlf. 1311/1893)
- 16) Ğonçe-yi Țavā' id-i Fārisī (tlf. 1312/1894)
- 17) Gülşen-i Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 18) Uşul ve Muntahabāt-ı Zebān-ı Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 19) Yeñi Uşul Ta'lim-i Fārisī (tlf. 1313/1895)
- 20) 'Arūsān-ı Fevā'id der Gülistān-ı Țavā' id (tlf. 1316/1898)
- 21) Bedreka-yı Țavā' id-i Fārisī (tlf. 1316/1898)
- 22) Țarż-ı Nevīn Ta'lim-i Fārisī (tlf. 1322/1904)
- 23) Zebān-ı Fārisī (tlf. 1323/1905)
- 24) Destāvīz-i Fārisī-ḥānān (tlf. 1325/1907)
- 25) Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv (tlf. 1327/1909)
- 26) Mebde-yi Taḥşil-i Fārisī (tlf. 1328/1910)
- 27) Āġāz-ı Fārisī (tlf. 1329/1911)
- 28) Fārisī Yeñi Şarf u Naḥv (tlf. 1329/1913)
- 29) Fārisī Lisānı (tlf. 1329/1913 sonrası)

- 30) Netice-yi Kavâ' id-i Fârisiyye (tlf. 1329/1911)
- 31) Destûr-i Zebân-ı Fârisî (tlf. 1329/1913)
- 32) Yeñi Uşûl Fârisî: Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1330/1914)
- 33) Ta' lîm-i Lisân-ı Fârisî (tlf. 1331/1915)
- 34) Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî (tlf. 1338/1922)

1.3.4.3.Farsça Manzum-Mensur Metinler ve Türkçe Tercümelerini İhtiva Edenler

- 1) Dürerü'l-Kavâ' idi'l-Fârisî (tlf. 1285/1868)
- 2) Kavâ' id-i Fârisiyye-yi Selîmiyye (tlf. 1299/1882)
- 3) Muhtaşar Uşûl-i Fârisî (tlf. 1307/1890)
- 4) Nevbâve-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf.1307/1890)
- 5) Mu' allim-i Fârisî (tlf. 1308/1891)
- 6) Numûne-yi Kavâ' id-i Fârisî (tlf.1308/1892)
- 7) Zübdetü'l-Kavâ' id (tlf. 1308/1891)
- 8) Gülşen-i Fârisî (tlf. 1313/1895)
- 9) Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî (tlf. 1313/1895)
- 10) Lisân-ı Fârisî (tlf.1323/1905)
- 11) Âmûzgâr-ı Pârsî (tlf. 1323/1905-1324/1906)
- 12) Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî (tlf. 1325/1909)
- 13) Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1327/1909)
- 14) Fârisî Yeñi Şarf u Nahv (tlf. 1329/1913)
- 15) Netice-yi Kavâ' id-i Fârisiyye (tlf. 1329/1911)
- 16) Destûr-i Zebân-ı Fârisî (tlf. 1329/1913)
- 17) Ta' lîm-i Lisân-ı Fârisî (tlf. 1331/1915)
- 18) Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî (tlf. 1338/1922)

1.3.5. Eğitim Öğretim Amaçlı Hazırlanan Kitaplar

Başlangıçta Farsça dil bilgisi kitapları daha çok medreselerde, tekke ve zaviyelerde, dârü'l-mesnevî ile mevlevîhânelerde, camilerde, okul işlevi de gören kütüphanelerde okutulmak üzere telif edilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren ise rüşdiye, idadî ve sultanî Darüşşafaka, Mekteb-i Maârif-i Adliye, Numune-yi Terakkî, Rehnümâ-yı Füyûzât, Mekâtib-i Rüşdiye-yi Askerîye ve Dârülfünûn gibi okulların programlarında Farsça dersleri konmuş ve bu okullarda Farsça öğretimiyle meşgul olan muallimler müfredata uygun Farsça gramer kitapları yazmışlar ya da ders notlarını zamanla kitap hâline getirerek neşretmişlerdir. Bu kitapların genellikle baskı kapaklarında ya da

mukaddime kısımlarında hangi okulun müfredatına ve sınıfına göre hazırlandığı notu düşülmüştür. Müellifler eserlerini hazırlarken mekteplerin müfredat programını dikkate almış ve her haftaya bir ders gelecek şekilde konuları “ders” başlıkları altında işlemiştir.

1.3.5.1.Rüşdiye Mektepleri İçin Yazılanlar

II. Maḥmūd devrinde, sıbyan okullarının yetersiz olduğu anlaşılınca, bunların ıslahı yoluna gidilmiş ve 1838 yılında bu okulların üstünde sınıf-ı sâni okullarının açılmasına karar verilmiştir. Daha sonra bu sınıf-ı sâni okullarının adı “rüşdiye” olarak değiştirilmiştir. 1845 yılına kadar rüşdiyelerin ilkokul ya da orta dereceli okul olduğu konusu netliğe kavuşmamış; 1845’de toplanan Muvakkat Maârif Meclisi’nde rüşdiyeler sıbyan okullarının üstünde, Dârülfünûn’a öğrenci yetiştiren orta dereceli okul hüviyetini kazanmıştır. Bu şekilde görev ve durumları tespit edilen rüşdiye mekteplerinin 1846’da Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti’nin kurulmasıyla açılmasına başlanmıştır.²⁰² Zamanla yaygınlaşan rüşdiye mekteplerinin müfredatında Farsça başlangıçtan itibaren yer almış; fakat önceleri rüşdiyelerde daha çok Türkçenin daha kolay ve daha etkin bir şekilde öğretilmesine yardımcı olması için öğretilen Farsça derslerinde *Tuhfe-yi Vehbî* ve *Gülistân* gibi eserler okutulmuştur.²⁰³ Kemâl Efendi, kendisi de bizzat hocalık yaptığı Farsça derslerinde uşul-i cedîde yöntemini uygulamaya başlamış ve bu usulle *Ta’lîm-i Fârisî* adlı Farsça dil bilgisi kitabını hazırlamıştır. *Ta’lîm-i Fârisî*, uzun yıllar rüşdiye mekteplerinde kaynak kitap olarak kullanılmış, sonraları modern yöntemlerle rüşdiyelerin müfredatına uygun olarak Farsça dil bilgisi kitapları hazırlanmıştır. Bunlar kronolojik sırasıyla şu kitaplardır:

- 1) Ta’lîmu’l-Fârisî/Ta’lîm-i Fârisî (tlf.1264/1848)
- 2) Ḥulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)
- 3) Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Naḥv (tlf. 1327/1909)
- 4) Destûr-i Zebân-ı Fârisî (tlf. 1329/1913)
- 5) Fârisî Lisânı (tlf. 1329/1913 sonrası)
- 6) Âğâz-ı Fârisî (tlf. 1329/1911)

²⁰² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 91.

²⁰³ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 98; Ahmet Çelik, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Farsça Öğretimi*, s. 102.

1.3.5.2.İdadiye Mektepleri İçin Yazılanlar

Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nde mevcut yüksek eğitim veren askerî ve sivil okullara öğrenci yetiştirmek üzere bu okulların bünyesinde bir ya da iki sene gibi kısa süreli hazırlık sınıfları kurulmuş ve bu hazırlık sınıflarına “ıdadî” adı verilmiştir. İdadî sözcüğünün bir ortaöğretim kurumunun adı olarak benimsenmesi ve bağımsız ortaöğretim kurumları olarak açılması ise Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin yürürlüğe girdiği 1869 yılından sonra gerçekleşmiştir.²⁰⁴ Zaman zaman haftalık ders saati sayısında artma veya azalma meydana gelmişse de Farsça idadîlerde 1892 yılından sonra uygulanan programlarda da yer almaya devam etmiştir.²⁰⁵ İdadiye mekteplerindeki Farsça derslerinde başlangıçta *Tuhfe-yi Vehbî*, *Gülistân*, *Bahâristân* gibi eserlerden yararlanılmış;²⁰⁶ fakat Maârif-i Umûmiyye nâzırı Zühdü Paşa'nın idadiye mekteplerindeki Farsça derslerinde yardımcı olacak ve kaidelerini uygulamalı olarak gösterecek tarzda bir risale yazılmasını istemesi üzerine Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî, *Rehnümâ-yı Fârisî* adlı eserini hazırlamıştır. İdadiye mekteplerinin müfredatına göre hazırlanan diğer eserler de Aḥmed Cevâd'ın *Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Naḥv* ve Ğulâm Hüseyn-i Kâşif'in *Destûr-i Zebân-ı Fârisî* adlı eserleridir. Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî'nin *Rehnümâ-yı Fârisî*'si sadece idadiye mekteplerine, *Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Naḥv* ve *Destûr-i Zebân-ı Fârisî* ise hem rüşdiye hem de idadiye mekteplerine yönelik hazırlanmış eserlerdir.

- 1) Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)
- 2) Destûr-i Zebân-ı Fârisî (tlf. 1329/1913)
- 3) Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf ve Naḥv (tlf. 1327/1909)

1.3.5.3.Sultânî Mektepler İçin Yazılanlar

Sultânî adı, Galatasaray'da gerçek anlamıyla kurulan ilk liseye verilmiş olan “Mekteb-i Sultânî” deyimiyile ortaya çıkmış ve daha sonra 1869'da Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nde ortaöğretim basamağının üst sınıflarını teşkil etmek üzere vilayet merkezlerinde açılması düşünülen okullara da sultânî adı verilmiştir.²⁰⁷ Bu okulların programı kısm-ı âdî ve kısm-ı âlî olmak üzere iki kısımdan oluşan ve rüşdiyelerden sonra 6 yıllık bir süreyi kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Farsça sultânî mekteplerin

²⁰⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 114; Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 45.

²⁰⁵ Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, s. 117.

²⁰⁶ Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, s. 121.

²⁰⁷ Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 47.

hem birinci hem de ikinci devresinin programında yer almış ve bu dersler için dil bilgisi kitapları hazırlanmıştır. Bu eserler şunlardır:

- 1) Netice-yi Kavâ'id-i Fârisiyye (tlf. 1329/1911)
- 2) Ta'lim-i Lisân-ı Fârisî (tlf. 1331/1915)
- 3) Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî (tlf. 1338/1922)

1.3.5.4. Darüşşafaka Mektebi İçin Yazılanlar

Darüşşafaka Mektebi'nin 12 Haziran 1873'de açılış töreni yapılmış ve açılıştan üç gün sonra eğitime başlanmıştır. Başlangıçta üç yıl şeklinde hazırlanan okulun ilk müfredatında ikinci sınıfta Farsça dersi konmuş; 1875 yılında uygulamaya konulan ve sekiz yıllık öğretim süresini kapsayan programda ise, Farsçaya 2, 3 ve 4. sınıflarda okutulan dersler arasında yer verilmiştir.²⁰⁸ Bu okulda verilen derslerde önceleri Kemâl Efendi'nin *Ta'lim-i Fârisî* adlı kitabından yararlanılmış; 1880-1895 yılları arasında Darüşşafaka'da Farsça hocası olarak görev olan Hâbib Efendi, Darüşşafaka'da Farsça dersleri için *Destürçe* (tlf. 1293/1876) adıyla bir dil bilgisi kitabı hazırlamıştır.

1.3.5.5. Maârif-i Adliye Mektebi İçin Yazılanlar

Maârif-i Adliye Mektebi, daha çok devlet dairelerine memur yetiştirmek üzere açılmış bir eğitim-öğretim kurumudur.²⁰⁹ İlki Sultan Ahmet Camii'nde 1839 yılında açılan bu okulda üç yıllık bir eğitim programı oluşturulmuştur.²¹⁰ Bu okulun programında kesintisiz olarak yer alan Farsçanın öğretimine özel bir önem verilmiştir. Okulun programında "*Farisi hocaları Vehbi Tuhfe'sinden Gülistan'a kadar Cuma günleri hariç her gün ders verecek... kabiliyetli olan öğrencilere mantık ve meâni ve Farsça'da Hafız ve Şevket divanları okutulacak*"²¹¹ ifadeleriyle Farsça eğitiminin kapsam ve hedefi vurgulanmıştır. Ayrıca bu okulda başlangıç seviyesindeki öğrencilere Farsça edatların ve dil bilgisi kurallarının öğretilmesi için Kemâl Efendi'nin *Ta'lim-i Fârisî* adlı kitabı okutulmuş;²¹² Yūsuf Ziyauddin, Mekteb-i Maârif-i Adliye'de görev yaptığı dönemde burada verilen Farsça ders notlarını

²⁰⁸ Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, s. 147.

²⁰⁹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi*, s. 43.

²¹⁰ Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 42; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 96.

²¹¹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 398; Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 98.

²¹² Yūsuf Ziyauddin, *Mesâ'il-i Deriyye*, s. 3.

düzenleyerek bu okulda okutulmak üzere *Mesâ'il-i Deriyye* (tlf. 1269/1853) adlı Farsça dil bilgisi kitabını hazırlamıştır.

1.3.5.6. Askerî Okullar İçin Yazılanlar

Osmanlı Devleti'nde askerî eğitim sahasında önemli adımlar atılmış; Bahriye, Berriye Mühendishaneleri ile Tıbbiye ve Harbiye mektepleri açılmıştır. Bu mekteplerin idadî sınıflarına öğrenci vermesi için de 1864'te Mahrec-i Mekâtib-i Askerîye adında genel bir askerî rüşdiye mektebi açılmıştır.²¹³ 1875 yılından itibaren de Mahrec-i Mekâtib-i Askerî adlı eğitim kurumu kapatılmış ve yerine, başta İstanbul olmak üzere önemli il merkezlerinde askerî rüşdiyeler açılmıştır. Açılanların beklentilere cevap vermesi üzerine, sonraki yıllarda askerî rüşdiyelerin sayısı artmış hem İstanbul'da hem İstanbul dışında yeni askerî rüşdiyeler açılmıştır. Farsça, sivil rüşdiyelerde olduğu gibi, askerî rüşdiyelerde de açıldıkları tarihten itibaren kesintisiz olarak okutulan derslerden biri olagelmıştır.²¹⁴ Bu okullarda verilen Farsça derslerine mahsus kitaplar hazırlanmıştır. Bu eserlerden birisi *Gevher-i Sencîde*'dir. *Gevher-i Sencîde* (tlf. 1295/1878), Mehmed Şâlih-Mehmed Sîret-Mehmed Hâliş adındaki ordu mensubu üç şahıs tarafından Mekâtib-i Askerîye nazırı İbrâhîm Ethem Paşa'nın (1835-1905) desteği ve isteğiyle Mekâtib-i Rüşdiye-yi Askerîyelerde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Diğer eserler de Fatih Askeri Rüşdiyesi Farsça hocalarından Maẓharuddîn Bağdâdî tarafından Askerî Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan *Maẓzen-i Kavâ'id* (tlf. 1298/1880); Kocamustafapaşa Askerî Rüşdiyesi Farsça hocalarından Mehmed 'Ârif tarafından hazırlanan *Zübdetü'l-Kavâ'id* (tlf. 1308/1891) ve Askerî mekteplerin ikinci ve üçüncü senelerinde okutulmak üzere Hâcezâde Ahmed Cevdet tarafından telif edilen *Fârisî Yeñî Şarf u Nahv*'dir (1329/1913).

1.3.5.7. Dârümuallimîn Mektebi İçin Yazılanlar

Osmanlı Devleti'nde, modern eğitimin gelişmesinde karşılaşılan en büyük güçlüklerden birisi öğretmen yetiştirme konusu ve öğretmen eksikliği olmuş; bu eksiklik uzun yıllar boyunca medrese mezunlarının öğretmen yapılmasıyla giderilmiştir.²¹⁵ Yeni okulların açılması ve eğitimde modernleşme hareketleriyle öğretmen yetiştirme konusunda da önemli adımlar atılmış; nitekim 16 Mart 1848'de Kemâl Efendi'nin gayretleriyle İstanbul Fatih'te ilk öğretmen okulu olan

²¹³ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 161.

²¹⁴ Ahmet Çelik, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, s. 107.

²¹⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 145.

Dârümuallimîn açılmıştır.²¹⁶ Modern eğitim ve öğretimde öğretmenin rolü anlaşılmiş olmasına rağmen, açılan ilk Dârümuallimîn haricinde başka bir öğretmen okulu açılmamıştır. Fakat 1862'den sonra sıbyan mektepleri ibtidaî olarak yeniden teşkilatlandırılınca bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 1868'de iki yıllık bir Dârümuallimîn-i Sıbyan açılmıştır.²¹⁷ Bu şubenin açılmasıyla ilk açılan okula 1868'de Dârümuallimîn-i Rüşdî adı verilmiştir. Medrese dışında bilimsel ve sistematik olarak öğretmen yetiştirmenin yanında usûl-i cedîde olarak adlandırılan yeni öğretim yöntemlerinin geliştirilip öğretmenler aracılığıyla yaygınlaştırılması amaçlanan bu okullarda Arapça, Farsça ve matematik derslerine ayrı bir önem verilmiştir. Nitekim bu okula alınacak öğrencilerde iyi derecede Arapça, Farsça ve matematik bilmeleri şartı aranmış ve Farsça derslerine okulun müfredatında yer verilmiştir.²¹⁸ Bu derslerde okutulmak üzere İstanbul Dârümuallimîni'nde Farsça hocası olarak görev yapan Vidîni Rüstem tarafından *Güzîde-yi Kavâ'id-i Fârisî* (tlf. 1289/1873) adıyla bir Farsça dil bilgisi hazırlanmıştır.

1.3.5.8.Rehnümâ-yı Füyûzât Mektepleri İçin Yazılanlar

Rehnümâ-yı Füyûzât, İstanbul'da 1904 yılında açılan özel okullardan birisidir. Okulun müfredatı ve verilen eğitim hakkında yeterli bilgi yoktur. Fakat Tâhirü'l-Mevlevî'nin Rehnümâ-yı Füyûzât mekteplerinde Farsça dersi verdiği²¹⁹ ve dersler için *Destâvîz-i Fârisî-ğânân* (tlf. 1325/1907) adında bir Farsça dil bilgisi kitabı yazdığı bilinmektedir.

1.3.5.9.Numûne-yi Terakkî Mektebi İçin Yazılanlar

1884 yılında Meḥmed Nâdir Bey tarafından İstanbul'da kurulan özel okullardan birisidir. Kurulduğu yıllarda sadece erkek öğrencilere ibtidaî ve rüşdiye mektepleri seviyesinde eğitim veren Numûne-yi Terakkî Mektebi'ne sonraki yıllarda kız öğrenciler de kabul edilmiştir. Zamanla idadî sınıfları da açılmıştır.²²⁰ Numûne-yi Terakkî Mektebi'nde Farsça öğretimine de özel önem verilmiş; Mevlevîlik müntesibi ve mesnevîhân olan Meḥmed Es'ad Dede bu okulda uzun yıllar Farsça hocalığı yapmış

²¹⁶ Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 56; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 145; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 63.

²¹⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 145; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 64.

²¹⁸ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 65.

²¹⁹ Âlim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *TDVİA*, C. 39, 2010, s. 407; Yakup Şafak-Yusuf Öz, Feridun Nâfiz Uzluğ'a Gönderilen Mevlevî Mektupları, Tekin Kitabevi, Konya, 2007, s. 14.

²²⁰ Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 155.

ve *Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī* (tlf. 1308/1892) adındaki Farsça dil bilgisi kitabını bu okullarda okutulmak üzere kaleme almıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİL BİLGİSİ KİTAPLARININ TANITIMI

2.1. Yazma Hâlde Olan Dil Bilgisi Kitapları

2.1.1. ‘Avāmil-i Fūrs (tlf. 918-934/1512-1528’den önce)

Şabāyī Ḥayreddīn (XV.-XVI. yy.)

Farsçadaki edat, bağlaç, ön ek ve son ekler hakkında yazılmış Türkçe açıklamalı bir kitaptır.

Müellif hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında çok fazla bilgi kayıtlı olmamakla birlikte mevcut bilgilere göre adı Ḥayreddīn mahlası Şabāyī’dir. Doğum tarihi kesin olmamakla beraber Edirne’de doğduğu bilinmektedir. XV. yüzyılın ilk yarısı ile XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olup II. Bāyezīd dönemi şairleri arasında gösterilmiştir. Şabāyī’nin ölüm tarihine dair kesin bir kayıt yoktur ancak 918-934/1512-1528 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Hakkında bilgi veren kaynaklarda iyi derecede Farsça bildiği ve aruz ilminde mahir olduğu üzerinde durularak, Türkçe ve Farsça şiirler yazdığı belirtilmiştir.²²¹ Şabāyī’nin Ferīduddīn-i ‘Atṭār’ın *Pendnāme* adlı eserinin tercümesi olan *Şırat-ı Müştakīm*, Arnavut Koca Dāvud Paşa’nın Bosna Beylerbeyliği döneminde yaptığı savaşların anlatıldığı *Gazāvātnāme* ve yine ‘Atṭār’ın *Tezkiretü’l-Evliyā* adlı eserinde Veysel Ḳaranī’yi anlattığı bölümün tercümesi olan *Menākıb-ı Üveyse’l-Ḳaranī* adlı eserleri mevcuttur.²²² Hayatı hakkındaki bilgi veren tezkirelerde ve yapılan çalışmalarda ‘*Avāmil-i Fūrs*’e dair bilgi verilmemiştir.

Nüsha: Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 5297/4

Şemseli ve zencirekli kahverengi meşin cilt içerisinde; 215x155 (145x85) mm. ölçülerinde; talik hat ile su yolu filigranlı kâğıda 17 satır olarak yazılmıştır. Eser, 126 varaktan ibaret nüshanın 115b-126b yaprakları arasındadır. Eserin müellifi kütüphane kaydında sehven eş-Şeybani olarak yazılmıştır.

‘*Avāmil-i Fūrs* hem Türkçe hem Farsça olarak yazılmış mensur ve manzum bir giriş kısmı ile başlamaktadır (yp. 115b-116b). Türkçe olarak yazılan mensur kısımda müellif eserin adı ve telif sebebine dair bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre müellif,

²²¹ Mehmed Tâhir, ‘*Osmânlı Müellifleri*, C. II, s. 375; Mustafa İsen, *Kühü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısım*, AKM Yayınları, Ankara 1994, s. 93; Rıdvan Canım, *Laṭîf, Tezkiretü’ş-Şu‘arâ ve Tabşıratu’n-Nuzemâ (İnceleme-Metin)*, AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 351.

²²² Eserleri için bk: Mehmed Tâhir, ‘*Osmânlı Müellifleri*, C. II, s. 375; Kadir Atlansoy, *Sabayi Şırat-ı Müstakim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Ü., SBE., Bursa, 1987; Rüstem Kavaklık, *On Beşinci Yüzyıl Şairi Sabâyî ve Divançesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü., SBE, İstanbul, 2008.

Farsça öğrenmek isteyenlerin yararlanması için bu eseri telif etmiş ve ‘*Avāmil-i Fūrs*’ adını vermiştir (yp. 1b).

“*Lisān-ı Fārisīde mübtedīye āsān olsun deyü bir nice şarf-ı zebān-ı ‘Aceme heves idenlere ‘ayān olmağičün vūs’-i tāqatçe beyān idüp ‘Avāmil-i Fūrs deyü ad virdüm tā ki tālibān-ı nev-hevesgere istifāde hāşıl olup du‘ā-yı hayra sebep ola’*”

Mukaddime ya da eserin sonunda telif tarihine dair açık bir bilgi verilmemiştir ancak müellifin ölüm tarihi olarak tahmin edilen 918-934/1512-1528 yıllarından önce telif edildiği söylenebilir.

‘*Avāmil-i Fūrs*’de bab ya da bölüm başlığı olmaksızın edat, bağlaç ve ekler anlatılmış; her bir edat veya bağlaç ya da ekin anlamı için şahit beyitler verilmiştir. Edat, bağlaç ve eklerin başına (بعده) ibaresi, şahit beyitlerin başında da (بیت) başlığı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eser, Şabāyī’nin “harf-i yā” hakkındaki şu yedi beyitlik gazeli ile başlamaktadır (yp. 116b):

نه زبید جز تو کس را پادشاهی	شها در تخت جانم پادشاهی
که دارد از تو داغ پادشاهی	نمی دزدد دلم را کس ز خالت
ندیدم چون تو زیبا پادشاهی	همه خوبان عالم را بدیدم
بملک گیر دیگر پادشاهی	رقیبیت شاه شهر جان من گفت
تو می کردی بجانم پادشاهی	دمی کین کشور تن بود معدوم
چرا بی مهری ای مه پادشاهی	چه بودی گر وفا بودی بخوبان
همین باشد بعاشق پادشاهی	جفای دوست از جان کش صبایی

Nūshada yukarıdaki gazel metninde geçen “ya” harfi ve türleri kırmızı mürekkeple kelimelerin satır altlarına kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre, birinci beytin ilk mısraında yer alan (پادشاهی) kelimesindeki “ya”, yā-yı muḥāṭab; ikinci mısraındaki (پادشاهی) yā-yı maşdariyye; ikinci beyitteki (پادشاهی) yā-yı nisbet; üçüncü beyitteki (پادشاهی) yā-yı vaḥdet; dördüncü beyitteki (پادشاهی) yā-yı istifhām; beşinci beyitteki (کردی) yā-yı hikāye; altıncı beyitteki (بودی) yā-yı temannā ve yedinci beyitteki (جفای) (دوست) yā-yı izāfet görevinde kullanıldığı belirtilmiştir. Manzumenin devamında “mūy” gibi bünyesinde “ya” harfi olan kelimeler ve bu kelimelerdeki “ya” harfinin hazfına dair bilgiler verilmiştir.

ب، را، بر، در، بار، باز، آن، چون، همچون، از “Ya” harfine dair izahların devamında sırasıyla برای، از بهر، بهر، بو که، از، می، همی، ش، اند، ها، ان، وش، سان، وار، هم، بس، تر، مر، تا، که، جز edat, bağlaç, ön ek ve son eklerinin hem sözcük anlamları ile hem de edat olarak kullanımlarına değinilmiş; her bir anlam için birer şahit beyit verilmiştir.

Eserde sıfat-fiil konusuna da yer verilmiş ve sıfat-fiil yapan ekler زرگر، آهنگر، شیوهگر، ستمگر، آینده، دونده، دوان، خرامان، وزان، باغبان، دربان، پاسبان، کار کم، جلو کن، عشوه کن، جلوه کنان، örnekleri ile altı farklı sıfat-fiil türetimi gösterilmiş ve şahit beyitler verilmiştir (yp. 123a-123b).

Son olarak “*maḫṣūd-u ḥaḳīḳī oldur ki zebān-ı Fārisīde bir nesne var ki aña mecāz derler her ki aña añladı Fārisīden ḥazzı tāmı oldı. Ekşer-i müte‘accimān anı fehm idemezler zīrā ki añlaması ḥaylīce müşkildir*” açıklamasından sonra Farsçadaki mecaz ve kinaye konusuna değinilmiştir (yp. 125b). Burada رفتن yerine شدن ya da ترک جان کردن yerine گفتن ترک جان گفتن kullanımı; “filan sıvıştı” ya da mecazen “başını alıp gitti” anlamına gelen فلان سر خود کرد ibaresinin esasında gerçek anlamının “kendi başına etti”; mecazen “sıvıştı” anlamındaki پای زاغ کرد ibaresinin “karga ayağına etti” gibi bir anlamının olduğu; hā-yı ğayr-i melfūz’un (آینده، رونده) örneklerinde olduğu gibi kelimenin sonuna gelip kinaye anlamı kattığı ya da miktar ve zaman gösterdiği (یک ساله) veya renk için (سیاه چشم، سبزه بوستان) şeklinde kullanıldığı anlatılmıştır.

‘*Avāmil-i Fūrs*, dil bilgisi konularından ziyade Farsça edat, bağlaç ve ekler konusunun ve çeşitli edebi sanatların işlendiği bir kitap olma özelliğini taşımaktadır. Müellif, mukaddime kısmında eseri hakkında övücü pek çok Farsça şiire yer vermiştir. Mesnevi, kıta, rubai nazım türlerinde olan bu şiirler ve beyitler müellifin kendisine aittir.

Eserde edat, bağlaç ve eklerin kullanımı şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Müellif bu beyitleri başta kendisi olmak üzere Sa‘dī ve ‘Aṭṭār gibi şairlerin şiirlerinden derlemiştir. Bu eserden Şabāyī’den “*yār-ı mu‘tādım ve kendü üstādımdur*” diye bahseden öğrencisi Keşfī Meḥmed Çelebi büyük oranda istifade etmiş; kendi eserine de ‘*Avāmil-i Fūrs* adını vermiştir.

Baş: yp. 115b

بسم الله الميسر والعمين هو الرزاق ذوالقوه المتين ... اما بعد لسان فارسیده مبدییه آسان اولسون دیو بر نجه صرف زبان عجمه هوس ایدنلره عیان اولمغچون وسع طاقتجه بیان ایدوب...

Son: yp. 126b

ما حصل هر كه فارسیده معنای مجازی فهم ایتدی فارسینك حقیقتنه مطلع اولدی نمونه اچون اكلاینه بو دكلو
مثال بسدر العارف یكفیه الاشاره و بالله التوفیق.

Ferağ kaydı: yp.126b

اول عزیزى ایكى عالمده خدا شاد ایلیه كم صباینی دعائ خیر ایله یاد ایلیه

رحمت الحکم خطاسن اصلاح ایدوب و عیبین دخی دامن عفو ایله ستر ایلیه والله اعلم بالصواب.

2.1.2. ‘Avāmil-i Fūrs (tlf. 931/1524)

Keşfî Mehmed Çelebi (ö. 931/1524)

Bu eser dibace ve manzum hâtıme kısımları ile içeriğe eklenmiş iki üç konu dışında Şabāyî'nin ‘Avāmil-i Fūrs adlı Farsçadaki edat, bağlaç, ön ek ve sok ekler hakkında yazdığı kitabının tertip ve muhteva itibarıyla bir kopyasıdır.

Keşfî Mehmed Çelebi, Sekbânbaşı ve Amasya valisi olan Hızır Ağa'nın oğludur. Meşhur münşi Tâcizâde Ca'fer (ö. 1515) ve Sa'dî Çelebilerin yanında yetişen Keşfî, Trabzon valiliği sırasında Şehzâde Selim'in hizmetine girmiş; onun padişahlığı zamanında divan kâtibi, Mısır seferinde sır kâtibi ve 926/1519 yılında Anadolu defterdarı olarak görev almıştır. Yavuz Sultan Selim'in vefatıyla (926/1520) hamisinden mahrum kalmış; sayısız iyiliğini gördüğü ve ‘Avāmil-i Fūrs’ü ithaf ettiği Yeniçeriler Kâtibi Muştafa Çelebi'nin himayesine girmiştir. Keşfî, ‘Avāmil-i Fūrs’ü telif ettiği yıl olan 931/1524’de vefat etmiştir. Şair, âlim ve ahlak sahibi bir zat olduğu ifade edilen Mehmed Çelebî şiirlerinde Keşfî mahlasını kullanmıştır. Onun en önemli eseri *Bâğ-ı Firdevs-i Güzât ve Ravzâ-yı Ehl-i Cihād* adını verdiği ve 1514’te yazmaya başlayıp 1521’de tamamladığı *Selinnâme*’sidir. İçerisinde kaside, gazel, mesnevi gibi manzum parçalar da barındıran bu eser Yavuz Sultan Selim’in tahta çıkışından (24 Nisan 1512) ölümüne (22 Eylül 1520) kadar olan olayları anlatmaktadır.²²³

Nüsha: Süleymaniye Ktp. Ayasofya No: 4188.

Kenarları kahverengi deri cilt içerisinde; 195x110 (120x60) mm. ölçülerinde; nesih hat ile 15 satır olarak yazılmıştır. 30 varaktan ibaret nüshanın 1b-24a arasında yer alır. Dibacesi tezhipli, ilk iki sayfa çerçeveslidir.

²²³ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Mehmed Tahir, ‘*Osmânlı Müellifleri*, C. III, s. 82; Şerafettin Severcan, *Keşfî'nin Selim-Namesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri, 1988; Abdurrahman Sağırlı, *Keşfî Mehmet Çelebi Selim-name veya Bağ-ı Firdevs-i Guzat ve Ravza-i Ehl-i Cihad*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ, SBE, İstanbul, 1993; Ahmet Uğur, “Selinnâme”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2000, s. 400-401.

‘*Avāmil-i Fūrs*, diğer dil bilgisi kitaplarına nazaran uzun bir hamd ü sena (yp. 1b-2a) ve devamında eserin adı, telif sebebi, ithaf ve muhtevasına dair bilgilerin verildiği uzun bir dibace kısmına sahiptir (yp. 2a-5b). Uzun zamandır Farsçanın kurallarına dair bir eser yazma niyetinde olan Keşfi Meḥmed Çelebî, eserini Farsçayı yeni öğrenenlerin ve Farsça divanları okumak isteyenlerin istifadesine sunmak ve eserini ezberleyenlerin hayır dualarını almak için kaleme almış ve dibace kısmında eserin telif sebebini şu sözlerle beyan etmiştir:

“*Ġarāz bu muḳaddemâtdan ve netice bu taṣaddî‘âtdan oldur ki gâh gâh ḥâṭır-ı ‘âṭıra ḥuṭûr iderdi ki zebân-ı Fârisiye tâlib olan mevzûn-ḳad ve şîrîn-güftârlara ve devâvîn-i ‘Acem müṭâla‘a kılmağa râġıb olan gülgûn-ḥadd ü rengîn-ruḥsârlara âsân u rûşen ve vâzîḥ u mubeyyen olmaġıçûn ‘aḳl-ı derrâkiñ ve fîkr ü idrâkiñ mütaḥammil oldukça bi-ḳaderi’l-vüsa‘ ve ‘t-tâḳati bir ḳâ‘ide-yi laṭîf ve bir uslûb-i şerîf taḥrîr ve taḳrîr ḳılam ki her kişi iz‘ân ḳıla ve mübtediye âsân ola. Şöyle ki ḥıfz idüp müstefid olanlar bir ma‘âni genḫânesine yol bulanlar bu faḳîr-i derdmend-i bî-miḳdârı ve bu ḫakîr-i müstemend-i perîşân-rûzgârı du‘â-yı ḫayrla yâd ve rûḥ-ı revânını şâd ḳıllarlar”* (yp. 2b-3a).

Keşfi yukarıdaki ifadelerini aşağıdaki iki beyitte şöyle özetlemiştir:

Ey bu uslûb-ı laṭîfi seyr iden

Ḥazz idüp çün kendün üstâd idesin

Keşfi-yi bîçâreye de luṭf idüp

Bir du‘â-yı ḫayrla yâd idesin (yp. 3a)

Keşfi, bu eserini “*yâr-ı mu‘tâdım ve kendü üstâdımdur*” dediği Şabâyi’nin “ḫarf-i yâ” beyanında yazdığı bir gazelinden hareketle yazdığını ifade etmektedir. Şabâyi Farsçada “ya” harfi, çeşitleri ve görevlerini Farsça bir gazelde anlatmıştır. Şabâyi bu gazeli Tâcizâde Ca‘fer Çelebî adına yazmış ve şerh etmiştir. Şabâyi bu gazel ve şerhini Keşfi’ye de hediye etmiştir. Ancak Şabâyi’nin bu gazel ve şerhine bir isim verip vermediği ya da bir risale hâline getirip getirmediği, Keşfi’ye hediye edilen bu gazel ve şerhin daha önce tanıtılan ‘*Avāmil-i Fūrs* olup olmadığı bilinmemektedir. Keşfi ismini vermediği bu risaleyi hediye olarak almış ve sahiplenmiştir (yp. 3b-4b).

Dibacede verilen bilgilere göre Keşfi, bu kitabı Fars edebiyatının muteber kitaplarında ve eski müderrislerin derslerinde ve şerhlerinde kullandıkları şahit beyitlerden derlemiş ve eserine alacağı maddeleri bu beyitlerden seçmiştir. Maddeleri harf sırasına göre düzenlemiş; madde başı yapılan her harfte ve kelimedede olan kinaye, mecaz ve

istiare sanatlarını eskilerin görüşleri ile ve birer Farsça şahit beyit vererek anlatmıştır. Şabāyī'nin "ḥarf-i yā" beyanında yazdığı gazeli de alan müellif eserine 'Avāmil-i Fūrs adını vermiştir:

"Bu kitāb-ı müsteṭābı ve ḥiṭāb-ı pūr-şevābı derc idüp ve nice şanāyī'-i laṭife ve bedāyī'-i nazīfe ḥarc idüp kitāb-ı mu'teberiyye-yi A'cāmdan maḥal maḥal istiḥrāc idüp ve üstād-ı selefīñ eş'ār ve mecāz yüzünden isti'māl ettikleri elfāzı cem' idüp ḥurūf-i teheccī üzerine her ḥarfde olan kināyeye ve mecāza istiḥhād için ḫudemā kelimātından ve ekābir-i A'cām ebyātından ve mezkūr Mevlānā Şabāyī ebyātında vāqı' olan ve bu fakīriñ öz iḥtirā'ından şadır ve zuhūr bulan ebyātından birer beyt yazup ve mezkūr merḥūmuñ evvel yedi beyit gazeli ma'anīsini ki yukarıda zikr olunmuştur teyemmünen ve teberrūken kitābīñ ibtidāsında sebt idüp bu küstāḥāne itnāba irtikāb gösterilüp 'Avāmil-i Fūrs diye ad virdüm." (yp. 5a-5b).

Dibacede telif tarihine dair bir kayıt düşülmemiş ise de hâtimede yer alan aşağıdaki dört beyitlik kıtada eserin 931/1524 yılında yazıldığı tarih beytinde söylenmiştir:

Keşfiyā rahmet āñā kim, eyleyüp ḫasd-ı şevāb

Bir du'ā-yı ḫayrıla geh geh bizi yād eyliye

Hem bañā vü hem Şabāyī rūḥuna iḥlāşıla

Fātiḥa iḥsān edüben rūḥumuz şād eyliye

Ger ḫaṭāsı varise iḫlāḫ kıla luṭf idüp

Setr idüp 'aybını bu vīrānı ābād eyliye

Ger su'āl olursa ne tāriḫde oldu tamām

Hicretī dokuz yüz otuz birde i'dād eyliye (yp. 24a)

Müellif her ne kadar giriş kısmında eserini kendisinin telif ettiğini ifade etmiş olsa da bu eser mukaddime ve sondaki hā-yı ḡayr-i melfūz'un (آینده، رونده) örneklerinde olduğu gibi kelimenin sonuna gelip kinaye anlamı kattığı ya da miktar ve zaman gösterdiği (یک ساله) veya renk için (سیاه چشم، سبزه بوستان) şeklinde kullanımının anlatılması (yp. 23b) haricinde Şabāyī'nin 'Avāmil-i Fūrs adlı eseri ile birebir aynıdır.

Baş: yp. 1b-2a

میا من حمد بی انتها و محاسن شکر بی انقضا اول خالق کونینه و رازق ثقلینه که (...) اما بعد اصحاب بلاغته و ارباب فصاحتہ کُن گبی روشن و مبین در کہ جنس حیواندن امتیاز انسان ادراک و ادعان و نطق و بیانله
در...

Son: yp. 24a

اما انلر كه مجازى فهم ايدهلر انلاره نمونه بو دكلو مثال بسدر العارف يكفيه الاشاره و بالتوفيق.

Ferağ kaydı: yp.24a

گر سوال اولورسه نه تاريخده اولدی تمام هجرتی طقوز یوز اوتوز برده اعداد ایلیه

Diğer nüshaları:

Millet Ktp., Ali Emiri Koleksiyonu, **Kavaid 190**; Hacı Selimağa Ktp. **Kemankeş 592**; Manisa İHK, **45 Hk 5866/5**; Konya Bölge YEK, **42 Kon 2879**; İBB Atatürk Kitaplığı, **Bel Yz K1024**.

2.1.3. Risâle-yi Yâiye (tlf. 940/1534 öncesi)

Kemâl Paşazâde Şemseddin Aḥmed b. Süleymân (ö. 940/1534)

Farsçada kelime sonlarına gelen (ى) harfinin anlam ve görevlerinin ele alındığı Türkçe yazılmış bir risaledir.

Müellifin asıl adı Aḥmed, lakabı Şemseddin'dir. Şehzade Bâyezid'e (II. Bâyezid) lalalık yapan büyükbabası Kemâl Paşa'ya nisbetle Kemâl Paşazâde ve İbn Kemâl adlarıyla bilinir. 3 Zilkade 873/15 Mayıs 1469'da Tokat'ta dünyaya gelmiştir. Babası Süleymân Çelebi İstanbul'un fethine katılmış, bir dönem Amasya muhafızlığı ve Tokat sancak beyliği görevlerinde bulunmuş bir asker, annesi İran'dan gelip Tokat'a yerleşen Fatih Sultan Mehmed dönemi kazaskerlerinden Küpelioğlu Muḥyiddin Meḥmed'in kızıdır. *Kur'ân-ı Kerîm*'i ezberledikten sonra Amasya ulemâsından Arap dili ve edebiyatı, mantık ve Farsça öğrenimi gören Kemâl Paşazâde önce askerî sınıfa girmiş ve atlı bölük sipahisi olarak II. Bâyezid'in seferlerine katılmıştır. 897/1492 yılında Arnavutluk seferindeki bir mecliste Tokatlı Müderris Mollâ Lüṭfi'ye (ö. 900/1495) gösterilen saygıdan etkilenerek ordudan ayrılmış ve ilmiye sınıfına geçmeye karar vermiştir. Bu karardan sonra ilk olarak 911/1505 yılında Edirne'deki Ali Bey (Taşlık) Medresesi müderrisliğine atanmış ve Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirilmiştir. Daha sonra bir müddet İstanbul'daki Sahn-ı Semân Medresesi ve Edirne'deki Sultan Bayezid Medresesi'nde ders vermiştir. Kemâl Paşazâde, 921/1515 yılında Edirne kadılığına atanmış, kısa bir süre sonra 14 Şâban 922/12 Eylül 1516'da Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. Anadolu kazaskerliği görevindeyken Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine katılmıştır. Sefer dönüşünde 925/1519'da Edirne Dârülhadis müderrisliğine; Kanuni Sultan Süleyman döneminde de 932/1526 yılında

Şeyhülislamlığa getirilmiştir. Bu görevdeyken 2 Şevval 940/16 Nisan 1534'de vefat etmiştir.

Hayatı boyunca üç padişahın dönemine tanık olan ve onların sevgi ve saygısını kazanan Kemâl Paşazâde hadis, tefsir, fıkıh gibi dinî ilimler başta olmak üzere tarih, edebiyat, felsefe, dil ve tıp alanlarında eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. Birçok ilme olan vukufu ve bu alanlarda verdiği eserlerle XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ilim ve kültürünün en büyük temsilcilerinden biri olarak görülen Kemâl Paşazâde Arapça, Farsça ve Türkçe olarak 300'ü aşkın eser kaleme almıştır. 17 Safer 933/13 Kasım 1526 Mohaç seferi dönüşüne kadar zamanı kapsayan *Tārīḥ-i 'Âl-i 'Osmân* adındaki kitabı, *Yūsuf u Züleyhâ* mesnevisi, *Dīvân'ı* ve Sa' di'nin *Gülistân*'ına nazire olarak yazılan *Nigāristān* ve eş anlamlı, eş sesli ya da zıt anlamlı Farsça kelimelerin kullanım farklılıklarını ve manalarını gösteren sözlüğü *Deḳāyīḳu'l-Haḳāyīḳ* ve Farsçanın dil bilgisine dair Arapça olarak yazdığı *Ḳavā'idü'l-Fürs* onun en önemli eserleridir.²²⁴

Nüsha: İstanbul Edebiyat Fakültesi Ktp. 491.5

Vişneçürüğü renginde, deri kaplı çehar kuşe yaldız cetvelli, yaldız şemseli bir cilt içerisinde 164 varaktan ibaret nüshanın 1b-21b arasındadır. Ser-levha tezhipli, 116x202 mm ölçülerinde; 19 satır olup talik hat ile yazılmıştır. 1b-2a yaldız çerçevesindedir. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Ferağ kaydı yoktur. Nüshanın 24b-162b arasında *Deḳāyīḳu'l-Haḳāyīḳ* yer almaktadır.

Risāle-yi Yâiye, kısa bir mukaddime ile başlamaktadır (yp. 1b-2a). Kemâl Paşazâde bu mukaddime kısmında *Risāle-yi Yâiye*'nin telif sebebine vesile olan hadiseden bahsetmektedir. Hadise özetle şöyledir. Kemâl Paşazâde, Farsçayı iyi derecede bilen bir topluluk ile beraber bulunduğu sırada Farsçada kelime sonlarına eklenen ya (ﻻ) harfi hakkında bir münazara olmuş ve orada hazır bulunanlardan birisinin bu ya harfinin vahdet, nisbet, hitap, tenkir ve masdariyet olmak üzere beş türü olduğunu söylemiştir. Kemâl Paşazâde de buna itiraz ederek ya harfinin daha fazla anlamı olduğunu cevabını vermiştir. O mecliste hazır bulunanlar da kendisinden bunun izahını istemiş ve o da bunun üzerine bu risaleyi kaleme almıştır:

“Bu şaḥāyīf-ı pür leṭāyīfun tesvīdine dā'ī-yi bā'is ve maẓmūn-u meknūnunda müdemmecc ve müderrec olan 'avārif-i ma'ārifün temhīdine sebeb-i ḥādīs ol idi ki

²²⁴ Yazar ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Atsız, “Kemal Paşaoğlu'nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul, 1966, s. 71; Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *TDVİA*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 202-204; İlyas Çelebi, “Kemalpaşazâde”, (Eserleri), *TDVİA*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 245-247; Mustafa Çiçekler, “*Kemal Paşazade ve Nigaristan'ı*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1994; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s 148-153.

erbâb-ı fażl ve aşhâb-ı ma‘rifetten bir cemâ‘atle ki meydân-ı Fürsüñ fârisleri idiler, luğat-ı Fârisî âhir-i kelimeye lâhik olan ħarf-i yânuñ ħuşuşunda münâzara oldu. Ešnâ-yı muĥâverede ħâzırlardan birisi ol ma‘nâları beş nev‘e ki vaĥdet ve nisbet ve ħiĥâb ve tenkîr ve maşdariyyedür munĥaşırdur dedi. Faĥîr eyüttüm ondur belki ondan ziyâdedür. Andan şoñra maşdariyyeye mezkûr ħarfüñ ma‘ânîsinden deĝildür dedim. Bu da‘vâya ma‘nâ taleb ettiler...Pes ol cemâ‘atüñ ki ħulâşa-yı nâs idiler vech-i ihlâş üzerine iltimâsları bâ‘iş olup takrîr olunan maĥâle tertîb ve tezhîb oldu.”(yp. 1b-2a).

Kemâl Paşazâde, konunun başlangıcında “*ma‘lûm olsun ki luğat-ı Fârisîde âhir-i kelimeye lâhik olan ħarf-i yâ üç cinsdir. Bir cinsi daĥı mebânîdendür ve bir cinsi de ħurûf-i ma‘ânîdendür ve bir cinsi de ħurûf-i zevâ‘iddendür*”(yp. 2a) diyerek ilk olarak kelime sonuna gelen (ع) harfini üç gruba ayırmıştır. Ĥurûf-i mebânî, “*şol ħarflerdür ki besâit-i kelimât ki vesâit-i beyân-ı ma‘ânîdür anlardan mürekkeb olur binâ-yı serâ-yı terkîb ol edâtlarla şüret-i tertîb bulur ol ħarfler de müstaķil vaz‘ı başka delâlet olmaz belki mevzû‘ olan lafz-ı dâlliñ cüzleri vaķı‘ olurlar نى ve نى gibi*”(yp. 2a); ħurûf-i ma‘ânî, “*şol ħarflerdür ki besâit-i kelimâtüñ terkîbinde dâĥil deĝildür vaz‘da ve delâletde ĝayra tab‘iyyetleri yoktur belki anlaruñ daĥı müstaķil vaz‘ları ve başka delâletleri vardur نى ve نى gibi ħarf-i nefydür*”(yp. 2a) ve ħurûf-i zevâid “*şol ħarflerdür ki ĝaraż ve anlaruñ irâdından ma‘nâya delâlet deĝildür belki fâ‘ide izdiyâd-ı taĥsîn-i lafz ve suhûlet-i telaffûzdur*”(yp. 2a-3b) şeklinde tanımlanmıştır. Daha sonra ħurûf-i mebânî ve ħurûf-i ma‘ânî sırasıyla ħiĥâb (3a-4a), vaşfiyyet (4a-5b), nisbet (5b-13b), vaĥdet (13b), ibhâm (13b-16b), ta‘lîķ (16b-17b), me‘âl (17b-18a), nefy (18a-20b) ve efrâd (20b-21a) olmak üzere dokuz gruba ayrılmış; kendi içinde vaĥdet bir; nisbet, ibhâm ve ta‘lîķ üç gruba ayrılmıştır. Son olarak ħurûf-i zevâid (21a-21b) ile birlikte (ع) harfinin yirmi adet anlam ve görevi olduĝu ifade edilmiştir. Bu anlam ve görevlerin her biri sırasıyla örnekler ve şahit beyitler eşliğinde işlenmiştir. Şahit beyitler Nizâmî-yi Gencevî, Firdevsî, Mevlânâ ve Kemâl-i Ĥocendî’nin eserlerinden seçilmiştir. “Kemâl Paşazâde’nin Farsçadaki Yâ Harfine Dair Bir Eseri: Yâiyye Risâlesi” adlı makalede bu risale muhteva açısından deĝerlendirilmiş ayrıca metni de verilmiştir.²²⁵

²²⁵ Ahmet Tanyıldız, Oĝuzhan Şahin, “Kemâl Paşazâde’nin Farsçadaki Yâ Harfine Dair Bir Eseri: Yâiyye Risâlesi” *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı Yıl 4, Aralık 2018, s. 336-370.

Baş: yp. 1b

بو صحايف پر لطايفك تسويدنه داعى باعث و مضمون مكنونده مدرج و مدمج اولان عوارف معارفك تمهيدنه سبب حادث اول اولديكه ارباب فضل و اصحاب معرفتدن بر جماعتله كه ميدان فرسك فارسلى ايديلر...

Son: yp. 21b

آخرنده واقع اولمشدر حرف زاندر ضرورة شعر ايجون كلوبدر.

Diğer Nüshaları:

Raşit Efendi YEK., **Râşid Ef. Eki 892/2**, yp. 104b-122a (972/1564);²²⁶ Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp., **34 Nk 4750/2**; Manisa İl Halk Ktp., **45 Hk 2750/2**, yp. 101b-119b, **45 Hk 1692/9**, yp. 128b-151a; Milli Ktp., **60 Hk 25/19**, yp. 193b-205a; Milli Ktp., **06 Mil Yz A 4774**, yp. 1b-8b; Milli Ktp., **18 Hk 483/6**, yp. 72b-88b; Milli Ktp., **06 Mil Yz A 9139/2**, yp. 97b-118b, Milli Ktp. **06 Mil Yz A 2978/5**, yp. 82b-104b, (1099/1687); Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., **148/II**, yp. 101a-116a, **420/VI**, yp. 40b-53a;²²⁷ Süleymaniye Yazma Eser Ktp., **34 Sü-Tarlan 184/1**, yp. 1b-16b; Balıkesir İl Halk Ktp., **10 Dur 90/2**, yp. 13b-29b.²²⁸

2.1.4. Kavâ'id-i Fûrs (tlf. 940/1534'den önce)

Kemâl Paşazâde Şemseddin Ahmed b. Süleymân (ö. 940/1534)

Eser, Arapça olarak yazılmıştır. Eserin mukaddimesinde müellifin adına dair bir kayıt yoktur. Ancak incelemeye esas aldığımız nüshanın başında kırmızı mürekkeple "*hâzâ risâletü kâfiyetü fi kavâ'id-i Fârisiyye li-İbn-i Kemâl Paşa*" ve temmet kaydında da "*İbn-i Kemâl Paşa*" kayıtlarından eserin Kemâl Paşazâde'ye ait olduğu görülmektedir. Tespit edilen yazma nüshaları da Kemâl Paşa adına kayıtlıdır. *Kavâ'id-i Fûrs*, 'Ali b. Muhammed el-Çâlî'nin *Nizâmü'l-Kelâm* adlı eserinin 1269/1853 yılı baskısının sonuna eklenerek basılmıştır. Eserin müstakil baskısı yapılmadığı için burada yazma olarak değerlendirilmiştir.

Nüsha: Milli Ktp., **06 Mil Yz A 2978/4**

Kenarları kahverengi meşin, üzeri ebru kâğıt kaplı cilt içerisinde; 200x130 (140x70) mm. ölçülerinde; ay filigranlı kâğıt üzerine nesih hat ile 15 satır olarak yazılmıştır. Metin mecmuanın 63b-81a arasındadır. Başlıklar kırmızıdır.

²²⁶ Ali Rıza Karabulut, *Râşid Efendi Yazma Eserler Kataloğu*, 1. Cilt, Mektebe Yayınları, Ankara, 1995, s. 18.

²²⁷ *Ankara Üniversitesi DTCF Yazmalar Kataloğu*, II/1, 2008, s. 87, 331.

²²⁸ Nüshaları için ayrıca bk: Atsız, "Kemalpaşoğlu'nun Eserleri", s. 79; Ahmet Tanyıldız, Oğuzhan Şahin, "Kemâl Paşazâde'nin Farsçadaki Yâ Harfine Dair Bir Eseri: Yâiyye Risâlesi" s. 343-344.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 63b). Mukaddimedede hamd ü sena ibarelerinden sonra eserin tertibi ve muhtevasına değinilmiştir. Bu mukaddimedede eserin adı *Ḳavā'idü'l-Fürs* olarak kayıtlıdır:

وسميتها لاشتمالها على بيان قواعده قواعد الفرس...

İncelemeye esas alınan nüsha *Kāfiye fi'l-Ḳavā'idi'l-Fārisiyye*, bazı nüshalar da *Risāle fi'l-Ḳavā'idi'l-Fārisiyye*, *Ḳavā'id-i Fürs* ve *Ḳavā'idü'l-Fārisiyye* adlarıyla kayıtlıdır. Eserin telif tarihine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak müellifin ölüm tarihi olan 940/1534 yılından önce yazıldığı söylenebilir. Nüshalar arasında en eski tarihli olanı Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 5866/6 numarada kayıtlı nüsha 1045/1634 yılında istinsah edilmiştir.

Müellif eseriyle ilgili olarak, bu risalesini Farsça öğrenmek isteyenler için yazdığını ve eserinin muhteva itibarıyla Farsça öğrenenlere yeterli olacağını ayrıca kuralları da beyitler ile örneklendirdiğini ifade etmiştir. Eser dört bölüm hâlinde tertip edilmiş; “bābu'l-evvel fī aḥvāli'l-ism” başlıklı birinci bölümde isim, “bābu's-şānī fī aḥvāli'l-fi'l” başlıklı ikinci bölüm fiil, “bābu's-sāliḡ fī aḥvāli'l-ḡarf” başlıklı üçüncü bölüm edat ve bağlaçlar konusuna ayrılmış; “bābu'r-rābi' fī ta'dādi'l-ism tercümetihu bi't-Türkiyye” başlıklı dördüncü bölümde çeşitli isimlere ve Türkçe karşılıklarına yer verilmiştir. Müellif eserin dört bab hâlinde düzenlendiğini söylemiş ise de (yp. 64a) risalede bazı kelimeler ve Türkçe karşılıklarını içeren ve bir lugatçe olduğu anlaşılan dördüncü bab esere dâhil edilmemiştir.

Birinci bapta isim ve zamir konusuna yer verilmiştir (yp. 64a-72a). Bu bapta “zamīru'l-bāriz” başlıklı fiillere eklenen kişi ekleri; *هست، است، نیست* ile kurulan isim cümleleri ve isim cümlesinin öğeleri, “zamīru'l-muttaşilāti'l-bāriz” başlığı altında bitişik şahıs zamirleri anlatılmıştır. Bu kısımdan sonra dil bilgisi konuları fasıl başlıkları altında işlenmiştir.

Birinci fasılda “aḥvālu'l-mużāf fi'l-Fārisiyye” başlığı altında tamlama konusu; ikinci fasılda “esmāu'l-mutażemminet li-ma'na ḡarfı'l-istifhām” başlığı altında (*که، چه*) soru zamirleri ve “cem'u'l-esmā fi'l-Fārisiyye” başlığı altında Farsça isimlerde çoğul konusu işlenmiş; örnekleri ve şahit beyitleri verilmiştir (yp. 64a-68a).

“Faşl fī terḡīm” başlıklı üçüncü fasılda (*افتادن-فتاد/بگوی-بگو/پای-پا/از-ز*) örneklerinde olduğu gibi Farsça kelimelerdeki bazı harflerin hazfedilmesi (yp. 68b-69a); “taşğīru'l-

ism” başlıklı dördüncü fasılda (کردنک، دخترک، اینک) örnekleri ile (ک) küçültme eki, (غنماک، دردناک، غناک) örnekleri ile (ناک) son eki ve (سپهرآسا، مهرآسا) örnekleri ile teşbih edatı olan (آسا) son eki (yp. 69a); “faşlu’l-muzmirāt” başlıklı beşinci fasılda ayrı ve bitişik şahıs zamirleri anlatılmıştır (69a-70b). Altıncı fasılda isim türlerine ayrılmış (yp. 70b-72a); isimler somut (ism-i ‘ayn) ve soyut (ism-i ma‘nā) olarak iki gruba ayrılmıştır. Devamında mastar konusuna yer verilmiştir. Mastarlar, mazi köklerinin son harflerine göre مصدر دالی (d’li mastar) ve مصدر تانی (t’li mastar) olarak ikiye ayrılmış; mastarlarda olumsuzluk (ندانستن); çoğul olma durumları (آموختنها); yeterlik kipi (می توان آموختن); geçmişte gelecek zaman (خواستی دانستن، خواستند دانستن، خواست دانستن); gelecek zaman (خواهد دانستن، خواهند دانستن، خواهی دانستن، خواهید دانستن، خواهیم دانستن); gereklik kipi (می باید بردن); geçişiz fiilleri geçişli fiile çevirmeye dair kurallar (رسیدن) örnekleri ile gösterilmiştir .

İkinci bapta fiil konusu ele alınmıştır (yp. 72a-77a). Fiiller māzī, emir ve mustakbel olmak üzere üç fasılda anlatılmıştır. Birinci fasılda geçmiş zaman konusu ele alınmıştır (yp. 72a-74b). Bu fasılda ilk olarak geçmiş zaman kökünün tespiti gösterilmiş; di’li geçmiş zaman (آموختند، آموختی...), miş’li geçmiş zaman (کرده اند، کرده اش), miş’li geçmiş zamanın hikâyesi (کرده بود، کرده بودند), şimdiki ve geniş zamanın hikâyesi (می آموخت)، şimdiki ve geniş zamanın rivayeti (می آموخته اند، می آموخته ام) ve yeterlik kipinin çekimi (می توان دانست) gösterilmiştir. Ayrıca (گفتش، گفتندش، گفتیش، گفتیدش، گفتمش، گفتیدش) şeklinde fiillere eklenen nesne ya da tümleç görevli bitişik şahıs zamirlerinin çekimi de verilmiştir. Fiillerin şahıslara göre çekimleri yalnızca di’li geçmiş zamanda gösterilmiş, çekim örneklerinde III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul, I. tekil-çoğul sırası gözetilmiştir. İkinci fasılda emir konusuna yer verilmiştir (yp. 74b-75a). Emir kökünün tespiti ile ilgili kurallar belirtilmiş (بخواب، بخواب، مخاب، مخاب، مده)، gibi örneklerle emir kipinin olumlu ve olumsuz kullanımlarına işaret edilmiştir. “Faşl fī mustakbel” başlıklı üçüncü fasılda geniş zaman ve şimdiki zaman konusu örnekler ve şahit beyitlerle işlenmiştir (yp. 75a-75b). Daha sonra sırasıyla emr-i gā’ib (باید که بکند، باید که بکنند); ism-i fā’il (توانا، دانا، ستایش کنان، غمزه زنان، پیمان شکن، پیمنه گان، کونده گان، کونده گان، کونده گان); ism-i mef’ul (ندارنده)، (کرده، خواسته، آموزنده گی، آموخته گی، ندارنده) ve ism-i tafzīl (خواننده تر، شنونده تر) örnekleriyle ve şahit beyitlerle izah edilmiştir (yp. 75b-77a).

“Aḥvālu’l-ḥarf” başlıklı üçüncü bapta edatlar ma‘ānī (از، ب)، istiṣnā (جز، مگر، لیکن)، (ای، نهد، نا، بی)، nefy (بهر، برای، زیرا)، ta‘līl (اگر، گر، و، ار)، (لیکن); (آری) taṣdīq (ای); (نهد، نا، بی); (بهر، برای، زیرا); (اگر، گر، و، ار); (لیکن);

istifhām (آيا); teşbih (چو); terdīd (يا); taḥṣīṣ (را); intihāu'l-gāyet (تا); teksīr (بسی); taḳlīl (بسا) başlıkları altında; ayrıca yāyu'l-efrādī adıyla birlik yası ve (فا، وا) ekleri şahit beyitlerle anlatılmıştır (yp. 77a-81a).

Ḳavā'id-i Fürs'de dil bilgisi konuları isim, fiil ve harf başlığı altında muhtasar olarak ele alınmıştır. İsim ve fiil konusunda izahlara daha çok yer verilmiş; edatlar ise sadece şahit beyitlerle gösterilmiştir. Dil bilgisi kurallarının izahında Mevlānā, Sa' dī, ' Atṭār, Hāfız, Emīr Ḥusrev-i Dihlevī, Kemāl-i Ḥocendī, Mollā Cāmī gibi şairlerin şiirlerinden şahit beyitler nakledilmiş ve şairi de belirtilmiştir. Eserde *Tācu'r- Ru'ūs ve 'İzzu'n-Nufūs ve Miftāhu'l-Edeb* adlı eserlerin adı zikredilmiş; özellikle ism-i fā' il konusunda adı geçen eserlere atıfta bulunulmuştur.

Baş: yp. 63b

بسم... الحمد لله الذى منحنى من تواتر نعمانه تدوين قواعدالفرس بكرمه و الطافه والصلوة والسلام على رسوله محمد سيد العرب والعجم والعرب و على آله و اصحابه الباتين مبانى الادب وبعد فهذه رسالة مشتملة على قواعد الفارسيه و مكتفية لمن حفظها بمعرفة لسان الفارسية...

Son: yp. 81a

واداشتن يعنى وراى داشتن و اذ ادخل على كردن يكون بمعنى گشادن و قس عليه تصتر فاتها و اعلم ان فا و وا لايدخل الا على المصدر و افعال لانهما ... بمعنى الحدوث والله اعلم.

Ferağ kaydı: yp. 81a

تمت الرسالة المقبولة المرغوبة الموسومة بقواعد الفرس المنسوبة الى المولى الفاضل الكامل الشهير بابن كمال پاشا الوزير.

Diğer nüshaları:

Milli Ktp., **06 Mil Yz A 4819/1**, yp. 1b-19b (1182/1768); **06 Mil Yz A 8375**, yp. 4b-16b (1184/1770); **06 Mil Yz A 8773/3**, yp. 28b-39a; **06 Mil Yz A 4831/2**, yp.15b-26b (1084/1673); Manisa İl Halk Ktp., **45 Hk 5866/6**, yp. 67b-76a (1045/1634); Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., **19 Hk 2830/3**, yp. 66b-86b; İstanbul Millet Ktp., **34 Ae Lügat 35/5**, yp. 10-24; Süleymaniye Yazma Eser Ktp., **34 Sü-Tarlan 72/8**, yp. 66a-72a, **34 Sü-Tarhan 184/3**, yp.115b-119a; Köprülü Yazma Esr Ktp., **34 Ma 438** (1207/1792); DTCF Ktp., **404/IV**, yp. 118b-152b (1166/1752);²²⁹ Türk Dil Kurumu Ktp., **Yz A 266/1**, yp. 1b-13a.²³⁰

²²⁹ *Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, II/1, 2008, s. 302.

²³⁰ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, s. 262.

Bu eser ayrıca ‘Alī b. Muḥammed el-Çālī’nin *Nizāmü’l-Kelām* adındaki şiir ıstılahlarına dair Arapça açıklamalı eseri ile birlikte *Ḳavā‘id-i Fürsiyye* adıyla 1269/1853 yılında Kayolzade Yahya Hariri Matbaasında neşredilmiştir.

2.1.5. Menba‘u’l-Ḳavā‘id ve Mecma‘u’l-Fevā’id (tlf. 955/1547’den önce)

Seyyid Aḥmed b. Muştafa es-Sāruhānī el-Leālī (ö. 971/1563)

Arapça ve Farsça sarf kurallarına dair olup başlangıç seviyesindeki öğrenciler için Türkçe olarak yazılmıştır.

Asıl adı Muştafa olan müellif XVI. yüzyılda yaşamış bir âlimdir. Kaynaklarda adı Lālī Aḥmed Çelebi²³¹, Lālī Aḥmed Efendi²³² şeklinde kayıtlı olup mahlası da Leālī ve Lālī şeklinde zikredilmektedir. Doğum yerinden dolayı da Sāruhānī nisbesi ile anılmaktadır. Leālī’nin hayatı ve eserleri hakkında en geniş bilgi ‘*Osmānlı Müellifleri*’nde mevcuttur. Burada verilen bilgilere göre Manisa’nın Saruhan beldesinde doğan Lālī Aḥmed Efendi, Kemāl Paşazāde’nin yetiştirdiği öğrencilerden biridir. Eğitimi tamamlandıktan sonra hocasının da rıza ve teşvikiyle kadılık görevine başlamış ve çeşitli illerde bu görevi yürütmüştür. 971/1563’de Amasya kadısı olarak görev yaptığı sırada vefat etmiştir. Leālī, fıkıh, kelam, dil ve edebiyat alanlarında eser yazmıştır. Arapça ve Farsçayı da iyi derecede bilen müellif Arapçanın ve Farsçanın gramerine dair eserler de kaleme almış; çeşitli konularda Arapçadan tercüme ve şerhler yapmıştır. Ayrıca bu dillerde şiir yazdığı da bilinmektedir.²³³

Nüsha: Beyazıt Devlet Ktp. 34 Dev Mer 454-19121/2.

Sırtı meşin, miklebli bir cilt içerisinde; 210x140 (150x80) mm. ölçülerinde; kül rengi filigranlı kâğıt üzerine nesih hat ile 17 satır olarak yazılmıştır. Metin mecmuanın 39b-58b arasındadır. Başlıklar kırmızıdır. Ferağ kaydı yoktur. Eser, *Mecma‘u’l-Ḳavā‘id ve Menba‘u’l-Fevā’id* adıyla kayıtlıdır. Nüsha sondan eksiktir. Mecmuanın 1b-38a arasında müellifin diğer bir eseri olan *el-Ḳānūnu’l-‘Avāmil ve Burhānu’l-Mesā‘il* adlı eseri vardır.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 39b). Bu mukaddime kısmında müellif kendi adını Seyyid Aḥmed b. Muştafa eş-Şehīr bi-Le’ālī şeklinde zikretmiş ve eserinin

²³¹ Mehmed Süreyyā, *Sicill-i ‘Osmānī*, C. IV/I, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1308/1891, s. 102.

²³² Mehmed Tāhir, ‘*Osmānlı Müellifleri*, C. I, s. 384.

²³³ Müellif ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Mehmed Tāhir, ‘*Osmānlı Müellifleri*, C. I, s. 384; Mehmed Süreyyā, *Sicill-i ‘Osmānī*, C. IV/I, s. 102; Hüseyin Kılınçarslan, *Ahmed b. Mustafa es-Saruhānī el-Lālī’nin Kavānīnu’s-Sarf Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Tebyizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ü., SBE, İzmir, 2007, s. 9-15; Ali Benli, “Leālī Ahmed Çelebi”, *TDVİA*, Ek.2, TDV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 150-151; Süleyman Tülücü, Bahattin Abak, “Seyyid Ahmed b. Mustafa es-Saruhānī el-Leālī ve Şerhu’l-Emsile Adlı Eseri”, *Erzincan Üniversitesi SBE Dergisi*, XI-I, 2018, s. 141-154.

telif sebebine değinmiştir. Mukaddimedeki bilgilere göre bu risale müellifin dostlarının isteği ve desteğiyle Arapça ve Farsça öğrenmek isteyen başlangıç seviyesindeki öğrenciler için yazılmıştır. İçerisinde hem Arapça hem de Farsçanın kaide ve kurallarının anlatıldığı bu eseri okuyan öğrenciler güçlük çekmeden kolaylıkla Arapça ve Farsçayı öğrenebileceklerdir.

“Bu ‘abd-i müftekir ilā’llāhi’l-müte‘ālī Seyyid Aḥmed b. Muştafa eş-Şehîr bi-Le‘ālî aḥbâb u aşhâbdan ve ihvân u ḥullândan ve ekâbir u â‘yândan bazı kimesneleriñ iltimâsı ve ilhâhı ile iḳdâmı ve ibrâmı ile ‘ilm-i ‘Arabî ile ve ‘ilm-i Fârisi ile furû‘a ve uşûle menḳulâtıdan ve ma‘ḳulâtıdan olan ‘ulūmuñ ve funūnuñ taḥşîline tâlib ve râğib olan mübtedîler için bir risâle tahrîr etdüm. İçinde nice ḳavâ‘id ve fevâ‘id zikr eyledüm ki bu risâleyi okuyup zabt iden ve ḥıfz eyleyen mübtedîler ‘Arabîden ve Fârisîden olan ‘ulūma ve funūna şurû‘ ettiklerinde ziyâde başîret ḥâşıl olup şurû‘ ettikleri ‘ilmiñ taḥşîlinde ‘usret çekmeyüp âsân vechle taḥşîl iderler.”

Telif sebebinden sonra eserin tesmiyesine dair bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre eser, iki bab hâlinde tertip edilmiş; birinci bab Arapça, ikinci bab Farsça dil bilgisi konularına ayrılmıştır ve *Menba‘u’l-Ḳavâ‘id* ve *Mecma‘u’l-Fevâ‘id* adı verilmiştir:

“Ve bu risâleye Menba‘u’l-Ḳavâ‘id ve Mecma‘u’l-Fevâ‘id deyü ad virdüm. (...) Ve bu risâleyi iki bâb üzerine ḳıldum. Evvelki bâb ‘ilm-i ‘Arabîye müte‘allıḳ olan ḳavâ‘id ve fevâ‘id beyânındadır. İkinci bâb Fârisî ‘ilmine müte‘allıḳ olan ḳavâ‘id ve fevâ‘id beyânındadır.”

Eserin telif tarihine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak mecmuanın 1b-38a arasında müellifin diğeri bir eseri olan *el-Ḳânûnu’l-‘Avâmil ve Burhânu’l-Mesâ‘il* adlı eserinin tahrir tarihi 955/1547 olarak kaydedilmiştir. Bu kayıttan hareketle *Menba‘u’l-Ḳavâ‘id* ve *Mecma‘u’l-Fevâ‘id*’in 955/1547 yılından önce yazıldığı söylenebilir.

Eserin Arapça dil bilgisi konularına ayrılmış “el-bâbu’l-evvel fi ḳava‘idil-‘ilmi’l-‘Arabî ve fevâ‘idihî” başlıklı birinci babı (yp. 39b-48b) iki fasla ayrılmıştır. Babın başında Arapça, Türkçe ve Farsçaya özgü mastar yapıları, fiillerin mazi ve müstakbel kalıpları, ism-i fâil, ism-i mefûl yapıları, mazi, muzari ve müstakbel gibi temel zamanlar ile emir kipleri ve olumsuz çekimleri üzerinde durularak her üç dilin kendine özgü farklılıklarına değinilmiştir. Bu babın “el-faşlu’l-evvel” başlıklı (yp. 41a-41b) birinci kısmında “el-ıstılâḥātu’s-şarf” başlığı altında önce sarf ilminde kullanılan hareke, sükûn, tenvîn, teşdîd, med, müteharrik gibi her üç dilde kullanılan kırk iki ortak

gamer terimi sıralanmış ve satır altlarına Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Babın devamında “el-emşiletü’l-muhtelifa” başlığı altında temel fiil kalıpları verilmiş ve fiil çekimleri gösterilmiş (yp. 41b-45b), Arapçada muzari fiillere gelen zâid harfler gösterilmiş ve fiil türleri işlenmiştir. Arapça zamir ve türleri, ism-i işaret ve zarf bu kısımda yer alan diğer konulardır (yp. 45b-48b). Arapça fiillerde kullanılan zâid harfler, fiil çeşitleri, zamir, ism-i işaret ve zarf konuları Arapça anlatılmıştır.

“el-bābu’ş-şānī fi ḳava‘idi’l-‘ilmi’l-‘Fārisī ve fevā’idihi” başlıklı ikinci bapta ise Farsça dil bilgisi konuları bir mukaddime ve on fasıl içerisinde işlenmiştir (yp. 48b-58b).

“Evvelā bilgil ki kelime üç kısımdur isimdir, fi‘ldir ve ḫarfdır” şeklinde başlayan mukaddime kısmında Farsça kelimeler isim, fiil ve harf şeklinde üç gruba ayrılmış; isimler de ism-i müştak ve ḡayr-i müştak/ism-i cāmīd olarak ikiye ayrılmıştır. İsm-i müştak konusuna ism-i fā‘ il (کننده), ism-i mef‘ ūl (کرده), şıfat-ı müşebbehe (دانا), maşdar (کردن) dâhil edilmiş; bunun dışındaki isimler ism-i cāmīd olarak kabul edilmiştir. Daha sonra fi‘ l de māzī, muzāri‘, emir ve nehy şeklinde dört gruba ayrılarak her biri kısaca izah edilerek örneklendirilmiştir (yp. 49a).

“el-Faşlu’l-evvel fi‘l-fi‘lu’l-māzī” başlıklı birinci fasılda geçmiş zaman konusuna yer verilmiştir (yp. 49b). Bu fasılda ilk olarak geçmiş zaman kökünün tespitine dair kurallar anlatılmış ve کردن fiilinin di‘li geçmiş zamanda tüm şahıslarda olumlu ve olumsuz olarak çekimi gösterilmiştir. “el-Faşlu’ş-şāliş fi‘l-fi‘lu’l-muzāri‘” başlıklı ikinci fasılda mastarların kurallı ve kuralsız oluşlarına göre geniş zaman köklerinin tespitine dair kurallar anlatılmıştır (yp. 49b-51b).

Üçüncü fasıl emir konusuna ayrılmıştır (yp. 51b-52a). Bu fasılda emr-i ḫāzır ve emr-i ḡāibin iştikakı anlatılmış; emr-i ḫāzır için بکن، بشو، گوین، کن ve emr-i ḡā‘ib için شناساد، بکنید، شناساد، داناد، برساد، بکناد örnekleri verilmiştir. Dördüncü fasılda ise emir kipinin olumsuz çekimleri gösterilmiştir (yp. 52a-52b).

Beşinci fasılda ise fiillerde meḫul ve malum konusu ele alınmıştır (yp. 52b-53a). Fi‘ l- i māzī (کرده شد)، caḫd-ı muṭlaḳ (کرده نشد)، fi‘ l-i muzāri‘ (کرده شود)، nehy-i muzāri‘ (ننشود)، emr-i ḫāzır (کرده شو)، emr-i ḡā‘ib (کرده بشود)، nehy-i ḫāzır (کرده مشو)، nehy-i ḡā‘ib (کرده مشود) meḫul çekimleri örneklerle gösterilmiş; (جهانیدن، رسانیدن، سوزانیدن،) (افروزانیدن، دارانیدن، گزرانیدن) örnekleri ile geçişsiz fiillerin geçişli yapılmasına (ta‘ diyye) dair kurallar anlatılmıştır.

“el-Faşlu’s-sādis fi emşile-yi muhtelifi ve’l- muṭṭaride” başlıklı altıncı fasılda fiil çekim örnekleri verilmiştir (yp. 53a-55a). “Emşile-yi muhtelifeti’l-Fārisiyye” başlığı altında کردن fiilinin māzī (کرد), muzāri‘ (کند), maşdar (کردن), ism-i fā‘il (کننده), ism-i mef‘ūl (کرده), caḥd-ı muṭlak (نکرد), caḥd-ı mustağrak (هنوز نکرد), nefy-i ḥāl (نمی کند), nefy-i istiḳbāl (نکنند), te‘kīd-i nefy-i istiḳbāl (هر آیینه نکند), emr-i ḡā‘ib (کنند), nehy-i ḡā‘ib (مکنند), emr-i ḥāzır (کن), nehy-i ḥāzır (مکن), ism-i mekān (کردنگاه), ism-i ālet (آلت کردن), binā‘-ı merre (یکبار کردن), binā‘-ı nev‘ (دیگر گونه کردن), ism-i tafzīl (کنندهتر), ism-i taşgīr (کردنک), mubālağa-yı ism-i fā‘il (بغایت کننده), fi‘l-i ta‘accub (چه عجب), fi‘l-i ta‘accub (چه عجب کرد), fi‘l-i ta‘accub (چه عجب کرده), fi‘l-i ta‘accub (چه عجب کننده), fi‘l-i ta‘accub (چه عجب کننده) çekimleri; “emşile-yi muṭṭaridetu’l-Fārisiyye” başlığı altında ise کردن fiilinin tüm zamanlarda şahıslara göre çekimi yapılmıştır.

Yedinci fasılda ism-i fā‘il ve şıfat-ı müşebbehe konusu (yp. 55a-56b) ve sekizinci fasılda ism-i mef‘ūl konusu (yp. 56b-57a) işlenmiştir. İsm-i fā‘il için (کننده, دارنده), şıfat-ı müşebbehe için (شناسنده, علمدار, حق شناس, خر بار بر, شیر مردم در, زرگر, کفشگر, شتربان, دربان, بادبان, کرده, شده, کردهگان) ve ism-i mef‘ūl için de (گویا, بینا, گویان, نالان, دانایان) örnekleri verilmiştir.

Dokuzuncu fasılda “aḳsāmu’l-maşdar” başlığı altında mastar konusuna yer verilmiştir (yp. 57a-58a). Farsça mastarlar iki kısma ayrılmıştır. İlk grupta, sonunda nūn-i maşdariye olup (کردن, شدن) gibi mastar anlamı taşıyan fiiller; ikinci grupta ise ḥāşıl-ı maşdar (رفتار, گفتار), ism-i maşdar (روش, کوشش, نالش) ve maşdar-ı mürekkeb (آهنگین-آهنگ) ile fiillerde malum ve çoğul konuları işlenmiş; fiillerin (دانشتها, شناختنها) şeklinde mastar hāllerinin sonuna (ها) eki getirilerek çoğul yapıldıkları belirtilmiştir.

Onuncu fasılda ise “şīḡau’l-maşādır” başlığı altında (l) harfi ile başlayan elli beş adet mastar yazılmış fakat Türkçeleri verilmemiştir (yp. 58a-58b). Değerlendirmeye esas aldığımız nüsha sondan eksik olduğu için elif ve diğer harflerde ne kadar fiilin madde başı yapıldığı bilinmemektedir.

Menba‘u’l-Ḳavā‘id ve Mecma‘u’l-Fevā‘id, hem Arapça hem Farsça dil bilgisi konularını ele alması bakımından diğer Farsça dil bilgisi kitaplarından ayrılmaktadır. Ayrıca bu dönemde yazılan Farsça dil bilgisi kitapları Arapça olarak yazılmış olmasına rağmen bu risale Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Müellif Arapça ya da Farsçayı öğrenmeye yeni başlayan öğrenciler için dil bilgisi konularını muhtasar ve sade bir şekilde ele almıştır. Diğer dil bilgisi kitaplarının aksine örneklerde şahit beyitlerden

yararlanılmamış; çocuklar için az ve akılda kalıcı örnekler verilmiştir. Eserde baplara giriş yapılırken “bilgi ki” ifadesi kullanılmıştır. Farsça dil bilgisi terimlerinde ve fiil çekimlerinde Arapçanın emsile ve sarf geleneği örnek alınmıştır.

Baş: yp. 39b

بِسْمِ... الحمد لله الذي زين اذهان المبدئين بالمثال (...) و بعد بو عبد مفتقر الى الله المتعالى سيد احمد بن مصطفى الشهير
بلاى احباب و اصحابدن و اخوان و خلاتدن و اكابر و اعياندن بعضى كمنه لرك التماسى و الحاحى ايله اقدامى و ابرامى
ايله علم عربى يه و علم فارسى يه ....

Son: yp. 58b

اغوشتن اغوشيدن اغاشيدن اغاليدن

Diğer nüshaları: *Düstūr-i Fārisī* adıyla: Milli Ktp. Adnan Ötügen İHK., 06 Hk 3765/3.
(Baştan ve sondan eksik).

2.1.6. *Ḳavā'id-i Fūrs* (tlf. 957/1550)

Ḥüsām Efendi

Bu risale Farsça dil bilgisi kuralları ile ilgili Türkçe olarak yazılmış bir manzumedir. Eser içerisinde kitabın ismi müellif tarafından açıkça belirtilmediği için kütüphane kayıtlarında *Manzūme-yi Ḳavā'id-i Fūrs*, *Tuhfe-yi Ḥüsāmī* ve *Ḳavā'id-i Fūrs* gibi farklı adlarıyla kayıtlıdır.

Ḥüsām Efendi hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılammış; sadece ‘*Osmānlı Müellifleri*’nde *Tuhfe-yi Şāhidī*’nin müellifi Şāhidī İbrāhīm Dede’nin oğlu olduğu ve Fars dili kurallarını anlatan bir eser yazdığı bilgisi verilmiştir.²³⁴

Nüsha: Milli Ktp., 06 Mil Yz A 3682/1

Ciltsiz ve 46 varak bir nüshanın 25b-33a arasında yer alır. 230x110 (210x80) mm ölçülerinde 26 satır şeklinde koç filigranlı bir kâğıt üzerine nesih hat ile yazılmıştır. Söz başları ve duracaklar kırmızıdır. Şirazesini dağılmıştır.

Ḳavā'id-i Fūrs, 957/1550 yılında müellif on iki yaşındayken yazılmıştır ve bu husus eserin sonundaki şu beyitle belirtilmiştir:

Bu kitābı on iki yaşında söyledi Ḥüsām

Kim toḳūz yüz elli yedi idi tāriḥ ey hümām

Dibace veya hâtime kısımları mevcut değildir. Müellif eserin adı, telif sebebi ve muhtevası hakkında bilgi vermemiş; sadece eserin telif tarihini düştüğü beyitte

²³⁴ Mehmed Tâhir, ‘*Osmānlı Müellifleri*, C. I, s. 94.

eserinden bu kitap diye bahsetmiştir. *Ḳavā'id-i Fürs*, 403 beyitten oluşmaktadır. Eserde dil bilgisi konuları Farsça yazılmış başlıklarla belirtilmiş ve manzumenin vezni de söylenmiştir. Mesnevi şeklinde yazılan eserde hafif bahrinin “fâ'ilâtün mefâilün feilün”; remel bahrinin “fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün”; seri bahrinin “muftailün muftailün failün”, hezec bahrinin “mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün” ve recez bahrinin” muftailün mefâilün muftailün mefâilün “vezinleri kullanılmıştır. “Risâle-yi Ḳavā'id-i Fürs-i Ḥüsâm” başlığı altındaki on üç beyit içerisinde önce kelime fiil, harf ve isim olarak üç kısma ayrılmıştır. Daha sonra isimler müştak ve ğayr-i müştak; müştak olanlar ism-i fâ' il, ism-i mef' ül, şıfat-ı müşebbehe ve ism-i maşdar olarak dört kısma; fiil ise mâzî, muzâri', emir ve nehy olarak dört gruba ayrılmıştır. Mâzî ve muzâri' fiiller müsbet ve menfî olarak iki kısma; emir emr-i hâzır ve emr-i ğâ'ib ve nehy de nehy-i hâzır ve nehy-i ğâ'ib olarak iki şekilde gruplandırılmıştır (yp. 25b). Eserde yer alan diğer konu başlıkları ve beyit sayıları şöyledir: “Der kâide-yi iştiqâk-ı mâzî” (yp. 25b) beş beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı muzâri'” (yp. 25b-26b) elli sekiz beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı emr-i hâzır” (yp. 26b-27a) beş beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı emr-i ğâ'ib” (yp. 27a) on iki beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı nehy-i hâzır” (yp. 27a) iki beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı nehy-i ğâ'ib” (yp. 27a) dört beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı mechûl” (yp. 27a-27b) altı beyit, “der beyân-ı iştiqâk-ı şıfat-ı müşebbehe” (yp. 27b) yedi beyit, “der beyân-ı maşdar” ve “der beyân-ı kâide-i maşdar” (yp. 27b-28a) on beş beyit ve “der kâide-yi maşdar-ı lâzım ve müte' addî” (yp. 28a) dört beyit.

“Der emşile-yi muṭṭaride” başlığı altında on dokuz beyit ile Farsçadaki fiil çekim ekleri gösterilmiş (yp. 28a); devamında başlıklar altında yine fiil çekimleri ile ilgili şu konulara yer verilmiştir: “Ḳâide-yi emşile-yi muṭṭaride-yi muzâri'” (yp. 28a-28b) on beş beyit; “emşile-yi muṭṭaride-yi emr-i hâzır” (yp. 28b) dört beyit, “emşile-yi mâzî-i ma' lûm ve mechûl” (yp. 28b) beş beyit, “emşile-yi muzâri' -i ma' lûm” (yp. 28b) yedi beyit, “emşile-yi caḥd-i ma' lûm” (yp. 28b) üç beyit, “emşile-yi caḥd-i mechûl” (yp. 28b) üç beyit, “emşile-yi nefy-i ma' lûm” (yp. 29a) dört beyit, “emşile-yi nefy-i mechûl” (yp. 29a) iki beyit, “emşile-yi emr-i hâzır-ı mechûl” (yp. 29a) iki beyit, “emşile-yi emr-i ğâ'ib-i ma' lûm ve mechûl” (yp. 29a) beş beyit, “emşile-yi nehy-i hâzır-ı ma' lûm ve mechûl” (yp. 29a) üç beyit, “emşile-yi nehy-i ğâ'ib-i ma' lûm ve mechûl” (yp. 29a) dört beyit, “emşile-yi ism-i fâ' il” (yp. 29a) iki beyit, “emşile-yi şıfat-ı müşebbehe” (yp. 29b) “üç beyit, “emşile-yi ism-i mef' ül” (yp. 29b) üç beyit ve “emşile-yi ism-i fâ' il, mef' ül ve şıfat” (yp. 29b) beş beyit.

Daha sonra “kâ‘ide-yi cem‘-i maşdar” başlığı altında on beş beyit içerisinde mastarların sonuna gelen eklerden olan liyakat ya’sı ve bu eki almış liyakat bildiren sıfatların کردنیها ve گفتنیها örneklerinde olduğu gibi Farsça çoğul ekleriyle çoğul yapılmaları anlatılmıştır (yp. 29b-30a). “Der kâ‘ide-yi ism-i mekân” başlığı altında دان, زار، گاه، ستان، ekleri ile yapılan mekân adları; “der kâ‘ide-yi ism-i zamân” başlığı altında گاه eki ile yapılan zaman adları ve “kâide-yi ism-i taşgîr” başlığı altında ک eki ile yapılan küçültme adları işlenmiştir (yp. 30a-30b). Son olarak edat, bağlaç, ön ek ve son ek konusuna geçilmiştir. Sırasıyla، ب، ت، ج، د، ر، ز، س، ک، م، ن، و، ه، ی، ها، یا، بر، edat, bağlaç, ön ek ve son ekleri ele alınmıştır (yp. 30b-33a).

Bu eser hakkında Tolga Elbirlik tarafından Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde “*Tuhfe-i Hüsamî (16. Yüzyıl) Çeviriyazı ve Dil Öğelerinin İncelenmesi*” başlıklı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Baş: yp. 25b

- فعله و حرفه و دخی اسمه
- کلمه منقسمدر اوچ قسمه
- مشتق و داخی غیر مشتقدر...
- اسم هم ایکی نوع اوزره اولور

Son: yp. 33a

- هر که بو نظمی اوقورسه طوغری ای پروردگار
- ایکی عالمده اکا ایله عطالر بی شمار
- بو کتابی اون ایکی یاشنده سویلادی حسام
- کیم طقوز یوز الی یدی ایدی تاریخ ای همام

Diğer nüshaları:

Milli Ktp., **06 Mil Yz A 8773**, yp. 11a-27b; Manisa İHK, **45 Ak Ze 5835/7**; TDK Ktp. **494**; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., **15 Hk 160/1**, yp. 1b-14a; Atif Efendi Yazma Eser Ktp., **34 Atf 2817/48**, yp. 220-224.

2.1.7. Tācu ‘r-Ru ‘ūs ve ‘İzzu’n-Nufūs (tlf. 962/1554)

Ahmed b. İshāk Baqqālī-yi Qayserī

Farsça-Türkçe olarak tertip edilmiş bir sözlük ve Farsça açıklamalı bir dil bilgisi kitabıdır. Farsça açıklamaların Türkçeleri satır altlarında verilmiştir. Nisbesinden Kayserili olduğu anlaşılan Ahmed b. İshāk Baqqālī tarafından kaleme alınmış ve itmam kaydına göre (yp.54a) 962/1554 yılında yazılmıştır. Kaynaklarda ve tezkirelerde yazar hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Nüsha: Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, **R-1673**.

Vişneçürüğü renginde, deri kaplı çehar kuşe yaldız cetvelli, yaldız şemseli bir cildi vardır. 212x155 mm ölçülerinde; 62 varaktan ibaret olup her varak 7 satır olarak düzenlenmiştir. Nesih hat ile yazılmıştır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. 30b, 31a, 36b, 37a sayfaları boştur ve 36b ve 37a sayfasında metinde eksiklik olduğu görülmüştür.

Tācu ʾr-Ru ʾūs'un telif tarihi konusunda kesin bir bilgi yoktur. Tespit edilen tek yazma nüshası Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, R-1673 numarada kayıtlı olup metnin sonunda 962/1554 yılı kayıtlıdır. Fakat eserin 940/1534 yılından önce telif edilmiş olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. 940/1534 yılından önce yazıldığı tahmin edilen Kemāl Paşazāde'nin *Ḳavā'id-i Fürs*'ünde *Tācu ʾr-Ru ʾūs* kaynak gösterilmiş ve adı açıkça zikredilmiştir. Bu sebeple *Tācu ʾr-Ru ʾūs*'un Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 940/1534 yılı olarak görülen bu kaydın eserin istinsahına ait bir kayıt olacağı açıktır. Zebihullāh Şafā ise *Tācu ʾr-Ru ʾūs*'un telif tarihinin *Uḡnūmu'l-ʿAcem'in* telif tarihi olarak belirttiği 898/1493 yılından önce olması gerektiğini ve *Şāmilü'l-Lüḡa* (910/1504) ve *Tuḥfe-yi Şāhidī* (921/1515) adlı sözlüklerden de önce yazıldığını²³⁵ öne sürmüş ancak savına bir delil göstermemiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak *Tācu ʾr-Ru ʾūs'un* on beşinci yüzyılın sonları ile on altıncı yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülmelidir.

Eser bir mukaddime (yp.1b-3b) ve beş bölüm olarak tertip edilmiştir. Birinci bölümde esmā-yı zevāt (somut isimler, yp. 3b-29b), ikinci bölümde esmā-yı ma'ānī (masterlar, 29b-38a), üçüncü bölümde iştiḳāḳ (türeme, yp. 38a-46b), dördüncü bölümde maşdar-ı mezīdun fīh (artırılmış/bileşik masterlar, yp. 46b-50a) ve beşinci bölümde ḳavā'id (dil bilgisi), ism-i zāt ve ism-i ma'ānī'nin çoḡul hālleri ve bazı şahıs ekleri ile kullanımı ve ḥurūf (edatlar, yp. 50a-54a) konusu ele alınmıştır. 55a-61b sayfaları arasında ise zeyl olarak Sa'dī-yi Şīrāzī'nin *Gūlistān* adlı eserinin dibace kısmından bazı beyitler satır altlarında Türkçesiyle birlikte esere eklenmiştir.

Eserin mukaddimesi Farsça olarak kaleme alınmış; birbiriyle anlam ilişkisi olan kelime öbeklerinin satır altlarında Türkçe anlamları yazılmıştır. Bu kısımda yazar, hamd ü sena ifadesinden sonra kendi ismini ve eserin adını zikretmiş; eserin telif sebebi, düzen ve içeriğine dair şu bilgileri vermiştir:

²³⁵ Şafā, *Tarih-i Edebiyat der İrān*, IV, s. 116;

... معلوم است که محققان ادب در لغات عرب استقراء و تتبع را دلیل گرفته قوانین نهاده اند که بدان اسما و افعال و متصرفات آن در می یابند و غیر ایشان نیز بسبب آن از الفاظ عرب مستفید و محظوظ می گردند و هیچکس را داعیه آن باعث نگشته است که در غیر تازی قاعده نهد تا فرس و ترک وتازی و غیر ایشان بر سبیل تسهیل از زبان یکدیگر بهره مند شوند. پس منقح این کلمات و مصحح این لغات احمد بن اسحاق البقالی القیصری سقاه الله ماء الیقین بالصالحین در اصطلاحات السنه تامل نمود و قواعد از آن خوبتر و مضبوطتر که در لسان عرب نهاده اند یافت بوسع قدرت در آن فن کلمه یی چند از اسما و افعال و حروف از آنچه بخاطر آمد بقلم آورده جریده یی موسوم بتاج الروس و عزالنفوس وضع کرد تا مواید آن فواید زبان فارس نیز مده یابد و صبی مبتدی آنرا بطریق تحقیق دریعه سازد. مشتمل بر پنج باب اول در اسماء ذوات باب دوم در اسماء معانی باب سوم در اشتقاق باب چهارم در مصدر مزید فیه باب پنجم در قواعد و حروف. بنظر تدقیق، ترتیب حروف و ولا و مراتب اسما و غیر آن نگاه داشته هر چه از این کلیمات شاهد آید این ضعیف شده باشد بقید قلم آرد مثاب و مُدخَّر گردد انشاءالله تعالی. (yp. 2a-3b)

(İsimler, fiiller ve çekimleri öğretmek için Arap dilindeki araştırmacıların birtakım deliller göstererek kurallar koyduğu açıktır. Onların dışındakiler de bu yüzden Arapça kelimelerden faydalandılar. Arapça dışında, Fars, Türk, Arap ve diğerleri birbirlerinin dilinden istifade etmeyi kolaylaştırmak için dil bilgisi kitabı yazmaya meyletmemiştir. Bu kelimeleri ve sözcükleri düzenleyip yazan Ahmed b. İshāk Bakḳālî-yi Kayşerî (Hak Teâla ona salih kişileri tanıma fırsatı verdi) dil terimleri üzerine düşünüp Türkçede ve Arapçada daha güzel konmuş kuralları ve kaideleri tespit ederek gücüm yettiğince bu teknik üzere isimler, fiiller ve edatlardan akla geleninden birkaçını yazdım. Yeni başlayan çocukların Fars dilinden lezzet almaları ve onu tahkik yoluyla idrak etmeleri için Tâcu 'r-Ru 'ûs ve 'İzzu'n-Nufûs adıyla isimlendirdim. Bu kitap beş baptan oluşur. Birinci bab esmâ-yı zevât, ikinci bab esmâ-yı ma'ânî üçüncü bab iştiḳâḳ dördüncü bab maşdar-ı mezîdun fiḥ beşinci bab kavâ'id ve ḥurûf hakkındadır. Araştırılarak harf sırasıyla ve ardından isimler sıralanarak, ayrıca isimler dışında olanlar da dikkate alınarak bu kelimelerden bendenizin hatırına gelenlerden ne yazılmış ise inşaallah sevabı ve hayrı olur.)

I. bölümde öncelikle esmâ-yı zevât konusunun tanımı ve izahı şu ifadelerle yapılmıştır:

(اسم ذات آنست که مَقْید نباشد بحدوث یعنی دلالت نکند بر معنی زمانی و اگر از وَضَع اَوَّل تغییر کند بزیاده یا بُنْقَصان معنی اَوَّل درو باقی نماند همچو آب و آتش که اگر مد را از آن بیاندازند معنی آبی و آتشی از آن ...برود بخلاف اسم معنی که بَهْر نوع متغیر کند معنی اول که از آن نرود در بابش ذکر رود و اسم ذات بَسَه مرتبه موضوع گشت. (yp. 3b-4b)

(İsm-i zāt bir şeye bağlı olmayan ve bir olay ve zamana işaret etmeyen kelimedir. Her bir türü değişen ve ilk anlamı değişmeyen ism-i ma‘ānînin aksine ism-i zātın eğer ilk hâli artarak ya da azalarak değişirse ilk anlamını kaybeder. āb (su) ve āteş gibi. Eğer meddi atarlarsa āb (su) ve āteş (ateş) anlamını yitirir. Aksine ism-i ma‘ā her türe dönüşür ve ilk anlamını kaybetmez – babında zikredilecektir. İsm-i zāt üç gruba ayrılır.)

Farsçada yer almayan dokuz harf (تَخَذُ صَضَطُ طَعَقُ) zikredilerek somut isimler üç gruba ayrılmıştır. Birinci grupta sırasıyla (ا، ب، ت، ج، خ، د، ر، ز، س، ش، ص، غ، ف، ک، ل، م، ن، ی) harfleri ile başlayan 1604 adet Arapça ve Türkçede olmayan somut isim verilmiş, Türkçeleri altlarına yazılmıştır. Bazı isimler sayfa kenarlarına yazılmıştır. Ayrıca yeri geldikçe هر جا که بعد از الف ها بود خرف الیف جایز است مثلا سیاه سیه و راه ره و گاه گه (yp.14b) gibi sonu hâ-yı melfûz ile biten kelimelerde hâ'dan önce gelen elifin hazfıyla kısaltılmış hâleriyle kullanılan kelimelere de işaret ederek tahfif hususuna değinmiştir (3b-21a).

Örnek: آستانه: eşik, آتشدان: ocak, بارانی: yağmurluk, بُلند بالا: uzun boylu, بیچش شکم: iç ağrı; دُختر: gülüş; خنده: dört bin; چهار هزار: kuşluk, چاشتگاه: sana; تُرا: uçurum, تُندی در کوه: سیاه سیمان, دبیبرستان: زَن: gelin, دبیبرستان: زَرگر: kıyımucu, سمانه: bildirecin, صدپا: çiyen vs. چَرده: kara yağız,

İkinci grupta Farsça ve Türkçede kullanılan ortak kelimeler ilk harfleri esas alınarak alfabetik sırayla (ا، ب، ت، ج، خ، د، ر، ز، س، ش، ع، غ، ف، ک، ل، م، ن، و، ه، ی) tertip edilmiştir. Burada آبدست، آواره، بازار، پُتپرست، پنجشنبه، ترازو، تخم، جامدان، جوالدز، خرما، دانشمند، دَرزی، روا، زردالو، سرباز، شُترمرغ، علمدار، غوغا، فرشته، گوشه، کیسه، لَقَلق، مناره، نُخود، یار gibi Türkçe ve Farsçadaki 333 adet müşterek somut isim verilmiş; Türkçe karşılıkları verilmeyip satır altlarına ف harfi kısaltmasıyla “ma‘rûf” ibaresi yazılmıştır (yp.21a-25a).

Üçüncü grupta Arapça asıllı olup Farsça ve Türkçede ortak kullanılan isimler ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu grupta آدم، اقلیم، باغ، بشارت، تصریف، جراح، جَنَّت، حافظ، خراج، دعا، رکوع، زُمَرود، ساقی، سلطان، شاهین، شمع، صحبت، طاقت، عسل، غَلَبه، قلم، کافور، لاجورد، مَجروح، مخراب، مَزبله، نافه، نَبات، وَشاق، ورق، هلاق، یاسمین gibi 411 adet kelime yer almaktadır. Bu kelimelerin Türkçe karşılıkları yazılmamış yine ف kısaltması yazılmıştır (yp.25a-29b).

II. bölümde esmā-yı ma‘ānī ve emir-i muḥāṭab konusu işlenmiştir. Müellif ism-i ma‘ānī konusunu şöyle izah etmiştir:

«اسم معنی مصدر را گویند. مصدر آنست که از آن چیزی بَدَر آید و بَهَر نوعی که تغیر کنند بزیاده یا بنقصان معنی اولین ازو زایل نشود و آن دو نوع است: یکی مجرد آن است که لفظ مقصود دهد همچو شدن و کردن. دوم مزید فیه آن است که در اول مصدر مجرد یک کلیمه ضم بکنند معنی مقصود بدهد. آن کلیمه خواه در نفس خود معنی دهد و خواه نه. همچو در یافتن و گرد کردن. و امر مخاطب را در این باب ذکر رفت جهت آنکه مستقبل را پارسی از امر مخاطب می گیرند. چنانکه باقی افعال را از مصدر و پس از هر.» (yp.29b-30a)

(İsm-i ma‘ānī diye mastara derler. Mastar, kendisinden bir şey türeyen ve artarak veya eksilterek değiştirilen her bir türünde ilk anlamı yok olmayan kelimedir ve o iki türdür. Birincisi mücerrettir (asıl mastar). Mastarın söyleme amacını verir şoden ve kerden gibi. İkincisi mezîdun fih’dir (birleşik mastar). Asıl mastarın önüne bir kelime eklerler ve böylece istenilen anlamı verir. O eklenen kelime bir anlam verse de vermese de. der yāften ve gird kerden gibi. Ve Farsçada emir-i muḥāṭabı gelecek zaman içine aldıkları için bu bapta emr-i muḥāṭab zikr olundu. Nitekim kalan fiilleri mastardan alırlar.)

Bu açıklama kısmından sonra müellif 230 adet etken ve edilgen basit mastarı emrin tekil ikinci şahıs çekimi ve Türkçeleri ile birlikte öptürmek » öptür : بوسانیدن « بُبسان / atmak » at : پینداز « پیندازتن » şeklinde geçissiz fiillerin geçişli, geçişli fiillerin de ettirgen hâllerini vermiştir (31a-38b).

III. bölümde iştiḳāk (türeme) konusu ele alınmış ve sekiz kısma ayrılmıştır. Birinci kısım fi‘l-i māzī (mazi de alt bölümlere ayrılmıştır), ikinci kısım fi‘l-i mustakbel, üçüncü kısım caḥd, dördüncü kısım nefy, beşinci kısım emr, altıncı kısım nehy, yedinci kısım ism-i fā‘il ve sekizinci kısım ism-i mef‘ul konusuna dairedir (yp. 38a-46b).

IV. bölümde maṣdar-ı mezîdun fih (artırılmış/bileşik mastar) konusu ele alınmış ve burada basit ve ağırlıklı olarak birleşik fiiller ilk harflerine göre “el-elfiyye”, “el-bā’iyye” ve “et-tā’iyye” gibi başlıklar altında از دم داشتن (hürmet tutmak), پاداش دادن (ıvaż virmek), تا کردن (kātlamak ya‘nī bükme) tarzında toplam yüz seksen dokuz fiil Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiştir (yp.46b-50a).

V. bölümde ḳavāid (dilbilgisi), ism-i zāt ve ism-i ma‘ānī’nin çoğul hâlleri ve bazı şahıs ekleri ile kullanımı ve ḥurūf (edatlar) konusu ele alınmıştır (yp. 50a-54a). Bu bölümde müellif öncelikle geçişli fiilleri, geçissiz fiile çevirmenin kaidelerinden bahsetmiştir.

Müellif geçişli bir fiile ا eklemek mümkün olduğunda ا ile aksi hâlde geçişli mastarın önüne دادن fiili eklenip mazi ve muzari zamanlarda çekimlenerek yapılacağını ifade etmiştir.

Örnek: رسیدن « رسانیدن

داد زادن « داد زادن – دهد زادن – ده زادن (doğuruverdi- doğuruverir- doğuruver)

Devamında ism-i zāt ve ism-i ma‘ānī’nin çoğul yapılmasından bahsetmiştir. İsm-i zāt’ın canlı varlıklar için ان cansız varlıklar için ها ekleri ile çoğul yapıldığını, ism-i ma‘ānī’nin ise çoğulu olmadığını fakat sonuna yâ-yı maşdariyet getirilerek شدنی، شدنی (olmaçlık, etmeklik) anlamı verdiğini; ayrıca bu yâ’nın ismin sonuna eklendiğinde ise سرخی (açlık, kıızıllık) mastar manası verdiğini ifade etmiştir (yp.51a-52a).

Son olarak ism-i zāt ve ism-i ma‘ānī’nin sonuna ش harfi eklendiğinde zāmīr-i gā’ib (III. tekil şahıs), ت eklenirse zamīr-i muhāṭab (II. tekil şahıs) ve م eklenirse zamīr-i nefis-i mütekellim (I. tekil şahıs) anlamı verdiği zikredilmiş, ḥurūf başlığı altında ise از، است، اند، ب، با، بر، برای، بهر، بی، تا، تر، در، را، ی، یا edatları anlamları ile birlikte verilmiştir (52a-54a).

Tācu ‘r-Ru ‘ūs’un en önemli özelliklerinden birisi satır altı Osmanlı Türkçesi tercümesi; Farsça kelimeler ve Farsça, Türkçe ve Arapça müşterek kelimeler ile Farsça-Türkçe ortak kelimelere dair üç ayrı fihrist içermesidir. Bu kitabın hedef kitlesi mukaddimedede başlangıç seviyesindeki çocuklar olarak belirtilmiş ve bu sebeple konular muhtasar olarak sade bir üslupla işlenmiştir.

Müellif mukaddime kısmında kendinden önce dil bilgisine dair kitaplar yazıldığını ifade etmiş olmasına rağmen eser içerisinde yararlandığı kaynaklara dair bir bilgi vermemiştir.

Baş: yp. 1b

بسم الله الرحمن الرحيم. حمدي كه احاطت قصور وهم به حد مركز آن نرسد و ثنائي كه اضعاف اعداد از عد آن قاصر آيد... اما بعد ذي الفهم السليم والطبع المستقيم را معلوم است كه محققان ادب در لغات، استقراء و تتبع را دليل گرفته قوانين نهاده اند كه بدان اسماء و افعال و متصرفات آن درمي يابند و غير ايشان نيز به سبب آن از الفاظ عرب مستفيد و محظوظ مي گردند...

Son: yp. 53b-54a

از (دن)، است (دُر)، اند (لرْدُر)، تا (دِكن)، تر (رِق)، در (اچ، اچنده)، را (اسمك ربودر)، ك (جق يا جغز و جك يا جكز) ، ي (بر) مثل روزي (بر گون)، يا (به).

İtmam kaydı: 54a

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب وصلى الله على سيدنا محمد و اله اجمعين تاريخ ٩٦٢ .

Diğer nüshaları:

Tācu r-Ru'ūs'a Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Mikrofilmler Fihristi ve Paris Milli Kütüphanesi Farsça Yazma Nüshalar Fihristi'nde yer verilmiş, nüsha tanıtımında eserin mukaddime kısmına da yer verilmiş ve muhtevastından bahsedilmiştir.²³⁶

2.1.8. Risāle li Żabṭi'l-Muzāri' min Lisāni'l-'Acem (tlf. 965/1558)

Yazarı bilinmiyor

Arapça açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır. Nüshaları farklı müelliflere nispet edilmektedir.

Nüsha: Milli Ktp. **06 Hk 4619**

Şemseli, zencirekli, miklebli, taba rengi meşin mukavva cilt içerisinde. 178x115 (114x64) mm. ölçülerinde; 15 satır olup kartal filigranlı kâğıda Meşmed Hİlmi tarafından nestalik hat ile yazılmıştır. Risāle, 104 varaktan ibaret muhtelif gramer risalelerini muhtevi mecmuanın 71b-84b arasında yer alır. Metin kırmızı mürekkeple çift cetvel ile çevrelenmiştir. Başlıklar kırmızıdır. Kütüphane kaydında *Ḳavā'id-i Fārisi* adıyla kayıtlıdır.

Eserin Arapça yazılmış mukaddimesinde “*Lisānü'l-'Acem*” ibaresi yer aldığından bazı nüshaları kütüphane ve kataloglarda *Lisānü'l-'Acem* adıyla, bazı nüshaları da *Risāle-yi Ḳavā'id-i Fārisiyye* adıyla kayıtlıdır. Müellifi kesin olarak bilinmemektedir. Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 2978/4 numaralı nüsha Kemāl Paşazāde adına kayıtlıdır. Nüshanın cetvel ve kırmızı kalemle çizilmiş serlevhasında ise “*risāletün li'l-fāzıl es-Sürürî rahmete*” ibaresi vardır. Bu ibare risalenin *Baḫrü'l-Ma'ārif* yazarı Muşliḫuddīn Sürürî'ye (ö. 969/1562) nispet edildiğini göstermekle birlikte Farsçai ile çok yakın alakası olan ve bu dile vukufiyeti bilinen Sürürî'nin böyle bir risalesi bilinmemektedir. Dolayısıyla bu ibarenin mecmuayı oluşturan kişi tarafından yazılmış olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Eserin başında hamd ü sena ve kısa bir giriş kısmı mevcuttur. Burada müellif Farsça fiillerin muzari halleri üzerine kendisine sorulan sorulardan hareketle mevcut kitaplardan konu ile ilgili bir derleme yaptığını ifade etmiştir (yp. 71b). Risalenin

²³⁶ E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Persans De La Bibliotheque Naionale*, s. 228-228; Muhammed Taḳī Dāniş Pejūh, *Fihrist-i Mikrofilmhā-yi Ketābhāne-yi Merkezi-yi Dānişgāh-i Tehrān*, s. 636.

görülen nüshalarında eserin adına ve müellifine dair herhangi bir kayıt yoktur. Atıf Efendi 2849/1 numarada kayıtlı nüshanın ferağ kaydında eserin istinsahının 29 Rebiülahir 965/18 Şubat 1558 tarihinde tamamlandığı kayıtlıdır:

قد وقع الفراغ من تسويد هذه النسخ في اواخر شهر ربيع الآخر بعد العشا في تاريخ سنة خمس و ستين و
تسعمائة والله اعلم سنة ٩٦٥

Yalnızca yukarıdaki kayıttan hareketle bu eserin 965 yılında ya da bu yıldan önce yazıldığını söylemek mümkündür. Eser hakkındaki bilgilerimiz bu tespitlerden ibarettir.

Eserde ilk olarak Farsça mastarlar ele alınmıştır (yp. 71b-76a). Mastarlar, mazi köklerinin son harflerine göre d'li mastar ve t'li mastar olarak ikiye ayrılmış; d'li mastarlar, d'den önce (يارنو) kısaltmasıyla da gösterilerek ر، ی، و، ا، gelen mastarlar olmak üzere; t'li mastarlar ise t'den önce ف، ش، س، خ (خسشف) harfi gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Bu mastarlar, bünyesindeki harf sayısına göre rubāi^c, ḥümāsī, sūdāsī, sebā^c i ve şemānī olarak tasnif edilmiş; her biri için liste hâlinde yüze yakın mastar örnek verilmiştir (yp. 71b-74a). Devamında kural dışı mastarlar (اغوش کردن، جاه کنن، پاک کردن، شدن، آمدن، زدن، تم زدن، ستدن) birleşik mastarlar (بايست کرد، بايد کرد) gereklik (کردنها، کردینها) çoğul hâlleri (دانش، روش) ve fiilin mazi sonuna eklenerek mastar anlamı veren şin-i maşdariyye (گفتار، رفتار) eki (ار) mastarların ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ile kullanımı (کردنش، کردن او) örneklerle işlenmiştir (yp. 74a-76a). Daha sonra fiiller māzī, (yp. 76a-77b), muzāri^c (yp. 77b-78b) ve emir (yp. 79a-79b) olmak üzere üç gruba ayrılarak bunların köklerinin tespiti ve iştikakına dair kurallar izah edilmiştir. Māzī ve muzāri^c zamanlarda fiillerin kurallı ve kural dışı türeme bilgisi gösterilirken III. tekil şahıs esas alınmıştır. Ayrıca geçmiş zamanda yeterlik (توانسن کردن، می توانست کردن) gereklik (بايست کردن) ve geçmişte gelecek zamana (بايد دانستن، شايد دانستن) yeterlik (می خواست کردن) ve geniş zamanda gereklik (خواهد دانستن) zaman ve kiplerine dair birkaç örnek verilerek Türkçe karşılıkları da yazılmıştır. Emir bahsinden sonra sırasıyla ism-i fā'il, ism-i mef'ül, ism-i zamān ve mekān, ism-i ālet, binā³-ı nev^c, binā³-ı merre, fi'l-i ta'accub, ism-i taşgīr konuları anlatılmıştır. Burada "ism-i fā'il" bahsine şıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafzīl dāhil edilmiştir (yp. 80a-81a). Son olarak "el-emşiletü'l-muhtelifa" (yp.81a-81b) ve "el-emşiletü'l-muḥtaride" (yp. 81b-84b) başlıkları altında (کردن) fiili örnek verilerek bütün zaman ve kiplerin şahıslara göre çekimi gösterilmiştir.

Risale, Arapça sarf ve nahiv geleneği esas alınarak hazırlanmıştır. Arapça açıklamalı olarak yazılan bu eserde gereklik, yeterlik kiplerine yer verilmiş ve verilen örneklerin Türkçe karşılıklarının yazılmış olması eserin önemli bir özelliğidir.

Baş: yp. 71b

بِسْمِ... الحمد لله الذي زين بنى آدم بالنطق والكلام والصلوة والسلام علي محمد... وبعد فقد سنالني من خلاني
المكرم لضبط المضارع من لسان العجم قاعدة فائقة...

Son: yp. 84b

نهى الحاضر مكن نهى حاضر مفرد مذكر مخاطب يا مونث مخاطبه معناسى ايلمه مكنيد للتثنيه والجمع معناسى
ايلمك تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب.

Diğer nüshaları:

Risāle li Żabṭi'l-Muzāri' min Lisāni'l-'Acem adıyla: Milli Ktp. 06 Mil Yz A 4830/1, 06 Mil Yz A 2727/7, yp. 105b-119a; Kastamonu İHK, 37 Hk 800/2, yp. 44b-65b.

Lisānü'l-'Acem adıyla: Milli Ktp. 06 Mil Yz A 2978/4, yp. 49b-63a.

Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye adıyla: Milli Ktp. Samsun İHK., 55 Hk 1069/2, yp. 12a-28a (1213/1798).

Kavā'id-i Fārisiyye ve't-Türkiyye adıyla: Atıf Efendi YEK. 34 Atf 2849/1, yp. 1b-30a, (965/1558) [Baş kısmı eksiktir].

Risāla fi ḍabṭ al-muḍāri' adıyla: Arabic and Persian Manuscripts in the Birnbaum Collection, Toronto, M1/IV.

2.1.9. Risāle (tlf. 16. yy.)

Şevkî Yūsuf b. ' Abdullāh Edirnevî (16 yy.)

Farsça dil bilgisi kurallarının muhtasar olarak ele alındığı Türkçe açıklamalı bir risaledir.

Müellif hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında çok fazla bilgi kayıtlı olmamakla birlikte mevcut bilgilere göre XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamıştır. Asıl adı Yūsuf olup Edirnelidir. Kâtip Şevkî mahlasıyla tanınan müellif, Edirne'de yaşlı bir kadın tarafından büyütülmüş ve öğrenim görmesi sağlanmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Manisa'ya gitmiş, burada II. Bayezid'in (1447-1512) oğullarından Şehzade Mahmud'a divan kâtibi olmuştur. Onun

ölümünden sonra ise II. Bayezid'e divan kâtipliği yapmıştır.²³⁷ Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hakkında bilgi veren kaynaklarda iyi bir hattat olduğu üzerinde durularak; Türkçe ve Farsça şiirler yazdığı ve tertip edilmiş divanı ile *Tārīh-i Āl-i 'Osmān* adlı bir eseri olduğu belirtilmiştir.²³⁸ Meḥmed Tāhir ayrıca onun *'Avāmil-i Fārisī* adında bir eser telif ettiği bilgisini de vermiştir.²³⁹ Muhtemelen bahsi geçen eser incelemeye aldığımız eserdir.

Nüsha: Milli Ktp. 06 Mil Yz FB 458/3

Sırtı yıpranmış deri, kâğıt kaplı cilt içerisindedir. 198x135 (132x80) mm. ölçülerinde 25 satır şeklinde çapa filigranlı kâğıda talik hat ile yazılmıştır. Muhtelif Farsça emsile risalelerini ve Cami' ul-Fāris adlı sözlüğü muhtevi mecmuanın 164b-167b arasında yer alır. Kütüphane kaydında *Kitāb-ı Naḥv-i Fārisī* adıyla kayıtlıdır.

Eserin başında hamd ü sena ifadeleriyle başlayan kısa bir mukaddime yer alır (yp. 164b). Müellif bu kısımda adını Yūsuf b. 'Abdullāh Edirnevī el-meşhūr bi-Şevkī şeklinde anarak büyük şairlerin divanlarını mütalaa etme şerefine nail olduğunu; edindiği bilgileri ve incelikleri bu risalesiyle Farsça öğrenme arzusunda olanlara aktarmak suretiyle gençlerin de istifade etmelerini arzu ettiğini ifade etmiştir:

“Çün kemter-ın-i āşhāb-ı dāniş ve kihter-ın-i erbāb-ı bīniş Yūsuf b. 'Abdullāh Edirnevī el-meşhūr bi-Şevkī yesserallāhu a' melehu şeref-i mütāla'a-yı devāvīn-i şu' erā-yı 'ālī ve mekātibe-yi dürer-bār-ı sevālif-i ehālī birle müşerref ve tetebbu'-ı revān esāsıyla muğtenim olur ve nükāt-ı ḥilye-yi ihtisār ve ziver-i icāz birle ārāste ve pīrāste kılam tā kim nev-cevānlar ki tālib-i belāgāt ve rāğīb-ı feşāḥat dururlar bu muḥazzaran tek cemāl-i kemālinüñ müşāhedesiyle rūḥlarına rāḥat ḥāşıl olup ferāşih-ı ṭuruf-i Fūrsī kaṭ' etmekde ercül-i ṭab'ları rācil olmayup diledim ki server-i ferrāsān-ı sinḥ olalar ve bihi'l-'avn.” (yp. 164b).

Eserin mukaddimesinde ve içerisinde risalenin adına ve telif tarihine dair bir kayıt mevcut değildir.

Risalenin “*bilmek gerekdür kim*” sözüyle başlayan gramer kısmında önce kelimenin tanımı yapılmıştır. Farsça kelimeler isim, fiil ve edat şeklinde üç gruba ayrılmış ve

²³⁷ Rıdvan Canım, *Edirne Şairleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, s. 71.

²³⁸ Meḥmed Tāhir, *'Osmānlı Müellifleri*, C.3, s. 139; Riyāzī Muhammed Efendi, *Riyāzū'ş-Şu'arā*, (haz. Namık Açıkgöz), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 195; Sehi Beg, *Heşt Bihişt* (haz. Haluk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, Turgut Karabey), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 100.

²³⁹ Meḥmed Tāhir, *'Osmānlı Müellifleri*, C.3, s. 139.

eser bu çerçevede tertip edilmiştir. Eserde ilk olarak isim konusuna yer verilerek (yp. 164b); isimler, ism-i müştak ve ism-i cāmid olarak ikiye ayrılmıştır. İsm-i müştak konusuna ism-i fā' il, ism-i mef' ūl, şıfat-ı müşebbehe dāhil edilmiş; bunlar hakkında herhangi bir bilgi ya da örnek verilmemiştir. Hemen sonrasında fiil bahsine geçilmiş; fiiller māzī, muzāri', emr ve nehy olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Fi' l-i māzī, fi' l-i muzāri', emr-i hāzır, emr-i gā'ib, nehy-i hāzır, nehy-i gā'ib, ism-i fā' il, ism-i mef' ūl, şıfat-ı müşebbehe konularının türeme bilgisi kısaca izah edilmiştir (yp. 164b-165b).

“Faşl-ı fi beyāni'l-emşiletü'l-muṭṭaride” başlığı altında (کردن) fiilinin fi' l-i māzī, fi' l-i muzāri', emr-i hāzır, emr-i gā'ib, nehy-i hāzır, nehy-i gā'ib, ism-i fā' il, ism-i mef' ūl konularının malum-meçhul tüm şahıslarla çekimi gösterilmiştir (yp. 165b-166b).

“Faşl fi şīgai'l-maṣādır” başlığı altında mastar konusu ele alınmıştır (yp. 166b). Farsça mastarlar sonunda nūn-i maṣdariye olup (کردن، شدن) gibi mastar anlamı taşıyan fiiller; emr-i hāzırın sonuna ش harfi eklenerek (روش) ya da mazi fiilin sonuna ار eki eklenerek (گفتار) yapılan ism-i maṣdar; (آگاهیدن-آگاه کردن) şeklinde yapılan maṣdar-ı mürekkeb şeklinde gruplandırılmış ve (جنیبیدن-جنیبانیدن) örneğinde olduğu gibi geçişsiz fiillerin geçişli kılınması anlatılmıştır. Devamında “ism-i cāmid” başlığı altında türememiş isimler üzerinde durulmuş ve bu bahiste ayrı ve bitişik şahıs zamirleri anlatılmıştır (yp. 166b). Son olarak، گین، ی، ی، ت، ی، ی، ا، ب، اند، است، ادات، bağlaç ön ek ve son eklerinin görev ve kullanımları; سپید-سفید örneğinde olduğu gibi kelime ve isimlerdeki harf değişimleri gösterilmiştir. Risale, dāl ve zāl harfleri arasındaki farkın anlatıldığı bir rubai ile tamamlanmıştır (yp. 167a-167b). Müellifin Zāhīr-i Fāryābī'nin adını zikrederek rubai adıyla naklettiği bu manzume farklı şairlere de isnad edilmektedir.

Bu risalede Farsça dil bilgisi konuları kısaca ele alınmıştır. Müellif dil bilgisi konularını isim, fiil ve edat şeklinde üç gruba ayırmış; bu kelime türlerine dair kurallar ayrıntıya girilmeksizin anlatılmıştır.

Baş: yp. 164b

حمد و دعا و اصناف شکر و ثنا اول پادشاه ارض و سما اوزنه اولسونکم ... اما بعد چون کمترین اصحاب دانش و کهنترین ارباب بینش یوسف بن عبدالله الادرنوی المشهور بشوقی یسر الله اماله شرف مطالعه دواوین شعرای عالی ...

Son: yp. 167b

یاد گیر از من که این نزد افاضل مبهمست

در میان فارسی فرقی میان دال و ذال

İtmam kaydı: yp. 164b

تم بعون الله الملك الوهاب.

Diğer nüshaları: *Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye* adıyla: H. Selim Ağa YEK, **Kemankeş 000592**, vr. 14-20.

2.1.10. Risāle (tlf. 16. yy.)

Zādī

Eser Zādī adında bir şahıs tarafından yazılmış Türkçe açıklamalı bir dil bilgisi kitabı, aynı zamanda konuşma kılavuzu amacıyla hazırlanmış ve içerisinde lugatçe de bulunan bir risaledir.

Müellif hakkında tezkirelerde ve biyografik kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Fakat 16. yüzyılda yazılmış olan Pervâne Bey Mecmuası'nda “*Nazîre-yi Hallâc Zādî*” ibaresiyle biri Şeyhî diğeri de Nev'î'nin gazeline nazire olarak yazılmış Zādî'ye ait iki gazel bulunmaktadır.²⁴⁰ Zādī adlı bir müellif tarafından yazılmış olan bu risalenin 16. yüzyıl şairlerinden Hallâc Zādî'ye ait olabileceğini söylemek mümkündür. Zādī bu risalesini Hızır Bālî adındaki oğlunun Farsça öğrenmesi için yazmıştır. Yine bu risalesinin sonunda “*mühimmât adlu bir mufaşşal risālemiz vardur anda tesvîd olunmuşdur*” şeklindeki kayıttan (yp. 29b) Zādî'nin *Mühimmât* adlı Farsça eklere ve edatlara dair bir risalesinin olduğunu öğreniyoruz.

Nüsha: İBB Atatürk Kitaplığı, **Bel Yz K 1024 01**

Taba rengi meşin mukavva cilt içerisinde. 195x130, 160x80 mm. ölçülerinde 23 satır olarak talik hat ile yazılmıştır. Risāle, 62 varaktan ibaret muhtelif gramer ve aruz risalelerini muhtevi mecmuanın 17a-29b arasında yer alır. Başlıklar surh ve madde başları kırmızı keşidelidir. Nüsha kütüphane kaydında *Emşile-yi Muhtelif el-Fārisiyye* adıyla kayıtlıdır.

Eser dört bölüm hâlinde tertip edilmiştir. Birinci bölümde fiil çekimlerine, ikinci bölümde konuşmaya yönelik cümle ve diyaloglara, üçüncü bölümde türeme bilgisine ve dördüncü bölümde edat ve bağlaçlara yer verilmiştir. Risalenin başında yer alan kısa mukaddimesinde risalenin telif sebebi ve tertibi hususunda aşağıdaki bilgiler verilmiştir:

²⁴⁰ Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası*, haz. Kâmil Ali Gıynaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 576 ve s. 2663; Yunus Kaplan, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (Erişim: 09.05.2020.) <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zadi-hallac-zadi>.

“İmdi bu maḳālātı taḥrīr ve bu kelimātı taḳrīrden murād ba‘zı uşul-i luḡāt ve isti‘māl-i ‘ibārāt beyān olunmaḳdur ki ol ṭālīb-i ‘ilm-i ‘ālī ya‘nī oḒlum Hızır Bālī’ye Pārsī zebān-ı an olup ve bunuñ sebebi ile niceler taḥşil-i ma‘rifet idüp şāḥib-i devlet olalar ve bu faḳīr Zādī ‘aleyhi ‘ināyetü’l-bārī dāḥi ḥayr ile yād olunup bād olunmaya. Bu risāleyi dört faşl üzerine tertīb eyledim. Faşl-ı evvel emşile-yi muḥtelife ve muṭtaride uslubunca ve faşl-ı şānī be-ṭarīḳ-i tekellüm ve faşl-ı şālīs beyān-ı zikrū’l-maşadır ve’l-esmādur ‘ale’l-ıtlāk faşl-ı rābī‘ emşile-yi ḡarībedir be-ḳānūn-i ḥarf.” (yp. 17a-17b).

Eserin adı risalenin başında “kitāb-ı emşile-yi āḥar” şeklinde kayıtlı ise de bu kaydın mecmuayı derleyen tarafından yazıldığı açıktır. Metin içerisinde risalenin özel adına dair bir kayıt düşülmemiştir. Müellif risalenin tertibine dair bilgi verirken “bu risāle” ibaresini kullanmıştır. Eserin telif tarihine dair bir kayıt mevcut olmadığı gibi mecmuada yer alan ve aynı kalemle yazılmış diğer Farsça grameri ve aruza dair risalelerin sonunda bir tarih kaydı mevcut değildir. Ancak risalenin *Tuḥfetu’l-Uşşāk, Miftāḥ-ı Zebān-ı Fārsī* gibi konuşma kılavuzu mahiyetindeki kitapçıkların revaçta olduğu 16. yüzyılda yazılmış olduğunu söyleyebiliriz.²⁴¹

Risalenin “emşiletü’l-muḥtelife ve muṭtaride” başlıklı birinci faslında, Farsça mastarların, zaman ve kiplerin genel yapılarına kısaca değinilmiş; (دانستن) maşdarı māzī, muzāri‘ -yi ḥāl, nefy-i ḥāl, muzāri‘ -i mustaḳbel, muzāri‘ -i menfī, ism-i mef‘ ūl, edāt-ı istikbāl, ism-i fā‘ il-i müşbet, ism-i fā‘ il-i menfī, ism-i mef‘ ūl, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, caḥd-ı mustaḒraḳ konuları III. tekil-çoḒul şahıs, II. tekil-çoḒul şahıs ve I. tekil-çoḒul şahıs sıralaması ile çekimlenmiş ve Türkçeleri altlarına yazılmıştır (yp. 18a-20a). Bu kısımda mastarların (دانستن، دانستها، دانستنی، دانستنیها، دانستن، ندانستها، ندانستنی، ندانستنیها) tekil ve çoḒul hālleri ile olumlu-olumsuz hālleri gösterilmiştir. Konunun devamında otuza yakın mastar muzari kökleri ile birlikte verilmiştir (yp. 20a-21a).

İkinci bölüm konuşma ve sözlük kısmından ibarettir (yp. 21a-24a). Müellif bu bölümde “Ey ferzend-i ercumend!” ibaresiyle söze başlamıştır. Farsça yazdığı bu giriş kısmında lisan bilmenin ve lisan aracılığıyla ilim öğrenmenin ve marifet kesbetmenin faziletlerinden bahsederek bu kısmı yazmadaki amacına değinmiştir. Müellif dört beş varaktan ibaret risalesinin bu kısmını tekrarla okuyanların başlangıç düzeyinde bir seviyeye erişeceklerini ve Farsçayı kolayca öğrenebileceklerini söyleyerek bu amaçla

²⁴¹Yusuf Öz, “Tuḥfetu’l-Uşşāk eşeri telif şode be menzūr-i āmūşeş-i zebān-i Fārsī be Turkān” *Nüşha*, 18 (46), 2018, s. 1-14. DOI: 10.32330/nusha.420946; Gökhan Çetinkaya, “Anadolu’da Farsça Öğretimi için Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fārsī Tekellüm Risālesi”, *Nüşha*, 18 (47), 2018, s. 171-190. DOI: 10.32330/nusha.481058.

bu bapta Farsça konuşmalarda sıklıkla kullanılan sözleri öğretmek istediğini, bu risaleyi okuyanların pek çok yarar sağlayacaklarını ifade etmiştir.

... اما این بنده میخواهد که علی طریق الاجمال یک دو سه چهار پنج کاغد باشد تا پیوسته میخوانند بعون خدای تعالی بفهم مبتدی نزدیکتر باشد و زبان پارسی بآسانی برو حاصل میشود. باب: هر سخنی که میان مصاحبت پارسی بسیار می افتد او را یاد کنیم تا که از خواندن و یاد داشتن این رساله را خایده های بسیار و عایده های بی شمار پیدا می شود (yp.21b).

Yukarıdaki sözlerin devamında önce (بدان) (بخوان) ve “bil”, “oku”, “güzel anla” gibi fiilden ibaret emir kipinde söylenmiş ifadelere yer verilmiş daha sonra بروج اگر قادر باشی (حجه وار اگر قادر اولرسک)، با همسایه گان نیکو کن همسایه گان مرنجان (قوکشولاریکله ایو لول و قوکشولارک ننجتمه)، از رحمت خدای نومید مباش (اللهک رحمتندن نومید اولمه)، راست بگو (طفر و سویله)، خشم را فرو کن (غضبک اشغه طوت)، میان ما و شما یاری و برادری و دستی هست (بزومیله سزک)، گیبی nispeten uzun cümlelere geçilmiştir. İkinci bölümün tertibinde önce Farsça sonra Türkçe kelime ya da cümle şeklinde bir usul tercih edilmiştir. Bu bölümün daha sonraki baplarında soru-cevap şeklinde cümlelere, fiil çekimlerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm lugatçe kısmından ibarettir (yp. 24a-29a). Bu bölümde kelimeler konularına göre tasnif edilerek, semavî isimler, yer ve gök cisimleri adları, erkek ve kadın uzuvları adları ve bu uzuvlara dair sıfatlar, meslek ve hayvan isimleri, sayılar ve basit ve birleşik mastarlar sıralanmış ve Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

Dördüncü bölümde ise (ستان) son eki ile yapılan هندوستان، عربستان، gibi bazı mekan adları verilmiş ve “*risāle cüz iyyedde zıkr olunmağ hilāf-ı ‘ādet olacağı için yazılmadı bu mezkūrāt āhvālını mühimmāt adlu bir mufaşşal risālemiz vardır anda tesvīd olunmuşdur*” şeklinde bir ifade ile müellif edat ve bağlaç konusuna *Mühimmāt* adlı eserinde geniş bir şekilde değindiği için burada ayrıntıya girmediğini belirtmiştir (yp. 29a).

Bu risale hem Farsça dil bilgisi konularını hem de konuşmaya dönük cümleleri ve sözlük kısmını içermesi bakımından dikkate değer bir eserdir. Dört bölüm hâlinde düzenlenen bu eserde dil bilgisi konularında ağırlıklı olarak fiil çekimleri üzerinde durulmuş; fiil çekimlerinde Arapça emsile geleneği örnek alınmıştır.

Baş: yp. 17a

بسم... الحمد لله العلی الكبير الولی النصیر... اما بعد امدی بو مقالاتی تحریر و بو کلماتی تقریردن مراد بعضی اصول لغات و استعمال عبارات بیان اولنمقدر...

Son: yp. 29a-29b

رسالمز واردر آندن اسويد اولنمشدر كه خواجه جهان دن و ملا جامى دن رحمها الله نقل اولنمشدر مراد اولنورسه اندن طلب اولنه.

İtmam kaydı: yp. 29b

تم الاوراق بعون الله الملك الخلاق و الحمد لله وحده و الصلوه على من النبى له لعه

Diğer nüshaları: Tespit edilemedi.

2.1.11. ‘Umdetü’l-Edîb fî Ta‘lîm ve’t-Te’dîb (Kavâ‘id-i Fârisiyye) (tlf. 985/1577)

Şemseddîn Sivâsî (ö. 1006/1597)

‘Umdetü’l-Edîb fî Ta‘lîm ve’t-Te’dîb, Türkçe açıklamalı mensur bir risaledir. Eserde Farsça edat ve harflerin görevleri açıklanmaktadır.

Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun kurucusu âlim ve şair olan Şemseddîn Sivâsî 926/1520’de Tokat’ın Zile kasabasında doğmuştur. Adı Aḥmed, künyesi Ebû’s-şenâ, lakabı Şemseddîn, şiirde kullandığı mahlası Şemsi’dir. Esmer olduğu için Kara Şems lakabıyla meşhur olmuştur. Şemseddîn Sivâsî yedi yaşında Zile’de başladığı tahsilini İstanbul’da tamamlamış ve burada Sahn medreselerinden birinde müderris olarak görev almıştır. İstanbul’dan ayrılıp hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz’a gitmiş, hac dönüşü Zile’ye yerleşerek halka vaaz vermeye ve öğrenci okutmaya başlamıştır. Halvetî büyüklerinden Şeyḫ Mecdüddîn-i Şîrvânî’ye intisap ederek on yıl kadar onun hizmetinde bulunmuştur. Şeyhinden hilafet aldıktan sonra kendisi de irşad faaliyetlerine başlamıştır. Sivas valisi Hasan Paşa’nın daveti üzerine Meydan Camii’nde vaaz vermek için Sivas’a yerleşmiş ve orada kendisi için yaptırılan dergâha yerleşerek pek çok talebe ve mürit yetiştirmiş, halkın teveccühünü kazanmıştır. Ünü İstanbul’a kadar ulaşan Sivâsî, Sultan III. Mehmed ile Eğri Seferi ve Haçova Meydan Muharebesi’ne katılmış tekrar Sivas’a dönerek Rebiyülevvel 1006/Ekim 1597’de vefat etmiştir.²⁴²

Şemseddîn Sivâsî, çoğu dinî, tasavvufî sahada olmak üzere manzum ve mensur yirmi dört eser yazmıştır. Bu eserlerden on ikisi manzum, on ikisi mensurdur. Manzum eserlerinin tamamı Türkçe olup mensur eserlerinden ikisi Arapça, diğerleri Türkçedir.²⁴³ Sivâsî, Farsça grameri hakkında bir risale yazmış, *İbretnümâ* adıyla

²⁴² Yusuf Yıldırım, *Şemseddin Sivasî Külliyyatı Umdetü’l-Edîb fî Ta‘lîm ve’t-Te’dîb ve es-Safâiyih fî Tercümeti’l-Levâiyih*, Sivas Belediyesi Yayınları, Sivas, Eylül 2017, s. 9-11; Hasan Aksoy, “Şemseddin Sivâsî”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 523-526

²⁴³ Yusuf Yıldırım, *Şemseddin Sivasî Külliyyatı*, s. 16.

Feriduddin-i 'Attâr'ın *İlâhinâme* adlı eserini tercüme etmiştir. Bu eserler onun Farsçaya hakimiyetini ve alakasını göstermektedir.²⁴⁴

Nüsha: Milli Ktp. 06 Mil Yz A 4884/3

Zencirekli, yıpranmış koyu bordo meşin bir cilt içerisinde 27b-31b arasındadır. 205x152 (150x90) mm ölçülerinde, 15 satır olarak harf filigranlı bir kâğıt üzerine nesih hat ile 1215/1800'de yazılmıştır. Başlıklar ve ara başlıklar kırmızıdır. Yapraklar rutubet lekeli. Eser, *Elfâz-ı Müfrede-yi Fârisî* adıyla kayıtlıdır.

Risalenin mukaddime veya diğer bölümlerinde eserle ilgili bir isim zikredilmemektedir. Ancak müellif *Menâkıb-ı İmâm-ı 'Azâm* adlı mesnevisinin sonunda yazdığı eserleri zikrederken bu eseri aşağıdaki beyitte:

Biri de 'Umde der-elfâz-ı Fûrs'e

*Olupdur muhtaşarca aḥz u ḥabse*²⁴⁵

“Umde” lafzının bu esere işaret ettiği ve bu risalenin kaynaklara *'Umdetü'l-Edîb fî Ta'lim ve't-Te'dîb* adıyla geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu eser kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında *Risâle-yi Beyân-ı Zebân-ı Fârisî*, *Emşile-yi Fârisiyye*, *Risâle fî Müfredâti Fârisiyye Meşrûhati bi't-Türkiyye*, *Elfâz-ı Müfrede-yi Fârisî*, *Ḳavâ'id-i Fârisî*, *Ḳavâ'id-i Fârisiyye* gibi isimlerle de kayıtlıdır.

Eserin başında hamd ü sena ifadelerinin de bulunduğu kısa bir mukaddime yer alır (yp. 27b-28a). Müellif bu kısımda adını Şemseddin Sivâsî şeklinde anarak eserin telif sebebi ve muhtevasına dair bilgiler vermiştir. Şemseddin Sivâsî, Farsçayı tam olarak öğrenmek isteyen kişilerin Farsçaya ait yeterince kelime öğrendikten sonra edat, harf ve bağlaçları da bilmesi gerektiğini vurgulamış; bu gereklilik sebebiyle de kendisinin daha önce bu konuda yazılmış eserleri inceleyerek bu eseri muhtasar bir şekilde hazırladığını beyan etmiştir:

“Ey piser-i men -es'adukellâh bilgil ki zebân-ı Fârs'ı şıḥḥatle bilmek murâd iden kimsenüñ evvelâ elfâz-ı müfredesinde ma'ânîsin bildikden sonra edât için yâ ḡayrı ḡarazecliçün dâḥil olan ḥurûf bilmek ehemmi-mühimmâtdan olmağın işbu 'abd-i kâdî a'nî Şemseddin Sivâsî (...) bu bâbda olan kütüb-i mütedâvileden mevârid-i isti'mâlin

²⁴⁴ Eserleri ve hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk: Mehmed Tâhir, *'Osmânlı Müellifleri*, C. I. s. 205-207; Hasan Aksoy, *Şemseddin Sivâsî, Hayatı, Eserleri ve Mevlidi: Tenkitli Neşir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1984, s. 1-60; Yusuf Yıldırım, *Şemseddin Sivâsî Külliyyatı*, s. 9-23.

²⁴⁵ Yusuf Yıldırım, *Şemseddin Sivâsî Külliyyatı*, s. 34.

ve keyfiyyet-i hâlin -mehmâ emken- tettebbu‘ idüp ‘alâ tarîki’l-ihtîşâr ħurûf-i hecâ tertîbiyle silk-i beyâna getürdi.” (yp. 27b-28a).

İncelemeye esas alınan nüshada eserin telif tarihi konusunda bir kayıt mevcut değildir. Çorum İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 5432/2 numaralı nüshada ise telif tarihi olarak 985/1577, istinsah tarihi olarak da 997/1588 yılı kayıtlıdır.²⁴⁶ Bu kaydı esas alarak eserin 985/1577 yılında telif edildiğini söyleyebiliriz.

Risalede Farsça kelimelere eklenen ekler ile edatlar alfabetik sırayla “bâbu’l-elif”, “bâbu’l-bâ, bâbu’t-tâ, bâbu’l-cîm, bâbu’l-hâ, bâbu’d-dâl, bâbu’r-râ, bâbu’z-zâ, bâbu’ş-şîn, bâbu’l-fâ, bâbu’l-kâf, bâbu’l-kef, bâbu’l-mîm, bâbu’n-nûn, bâbu’l-vâv, bâbu’l-hâ ve bâbu’l-yâ” şeklinde on yedi başlık altında işlenmiştir. Her bâbda harfin anlamı ve kelime içindeki görevi üzerinde durulmuş, ardından ilgili kaidelere dair örnekler verilmiştir.

“Ey nûr-i dîde-yi men âgâh olğıl ki” şeklinde bir hitap cümlesi ile başlayan birinci bapta kelimelerin ortasına ve sonuna eklenen elif ve hemzenin kullanılışı (yp. 28a); “bâbu’l-bâ” başlıklı ikinci bapta muzari fiillerin başında gelecek zaman ifade eden ve edat ve zarf görevinde kullanılan ب harfi (yp. 28a-28b); bâbu’t-tâ” başlıklı üçüncü bapta (جانت، دیدمت) şeklinde isim ve fiillerin sonuna eklenerek iyelik ve meful görevi gören ت harfi; te ve elif harfinin birleşmesiyle oluşan ve sayma kelimesi ve bağlaç görevinde kullanılan تا (yp. 29a); “bâbu’l-cîm” başlıklı dördüncü bapta (بنفشه-بنفشج) örneğinde olduğu gibi sonu güzel he ile biten Farsça kelimelerin sonuna eklenerek o kelimeyi Arapçalaştırdığı ifade edilen ج harfi; چ ile ہ harflerinin birleşimi ile oluşturulan چه soru zamiri (yp. 29a); “bâbu’l-hâ” başlıklı beşinci bapta (خواب، استخوان) kelimelerinde olduğu gibi Farsçada vâv-ı ma‘ düle olarak bilinen ve telaffuz edilmeyen (و) harfinden önce gelen (خ) harfi (yp. 29a); “bâbu’d-dâl” başlıklı altıncı bapta dâl ve zâl arasındaki fark (yp. 29b); “bâbu’r-râ” başlıklı yedinci bapta tahsis ve yemin bildiren (ر) edatı (yp. 29b); “bâbu’z-zâ” başlıklı sekizinci bapta (ز) edatı (yp. 29b); “bâbu’ş-şîn” başlıklı dokuzuncu bapta (ش) ve (شان) bitişik şahıs zamirleri (yp. 29b); “bâbu’l-fâ” başlıklı onuncu bapta (سفید-سپید) ile (فام-وام) örneklerindeki gibi Farsçada ف sesinin پ ve و sesine dönüşmesi (yp. 29b-30a); “bâbu’l-kâf” başlıklı on birinci bapta Farsçada sonu güzel he ile biten kelimelerin Arapçada (پیاده-بیدق/بوره-بورق) şeklinde kullanılması (yp. 30a); “bâbu’l-kef” başlıklı on ikinci bapta küçültme eki olan (ک) harfi

²⁴⁶ Yusuf Yıldırım, *Şemseddin Sivasî Külliyyatı*, s. 36.

(yp. 30a); “bābu’l-mīm” başlıklı on üçüncü bapta fiillerin başına eklenerek olumsuzluk ifade eden ve birinci tekil şahıs eki olan (م) harfi (yp. 30a); “bābu’n-nūn” başlıklı on dördüncü bapta mastar alameti olan ve fiillerin başında olumsuzluk eki görevinde kullanılan (ن) harfi (yp. 30a); “bābu’l-vāv” başlıklı on beşinci bapta atıf görevinde kullanılan و ve vāv-ı ma‘dūle (yp. 30b-31a); “bābu’l-hā” başlıklı on altıncı bapta sonu güzel he ile biten kelimelerin ek almaları durumundaki yazım kuralları (yp. 31a-31b) ve “bābu’l-yā” başlıklı on yedinci bapta kelime sonlarında birlik, hitap, masdariyet ve nispet için kullanılan ع harfi (yp. 31b) örnekler eşliğinde işlenmiştir.

‘Umdetü’l-Edīb fī Ta‘līm ve’t-Te’dīb adıyla bilinen bu risalede Farsçanın tüm dil bilgisi kurallarına değinilmemiş, sadece eklendiği kelimenin anlamını ve görevini değiştiren harf, bağlaç ve edatlar ele alınmıştır. Ele alınan konular kısaca, sade ve anlaşılır bir üslup ile anlatılmıştır. Konular zaman zaman Arapça sarf ve nahiv kuralları ile kıyaslanmış ve örnek olarak verilen bazı kelimelerin Arapça karşılıkları verilmiştir. Bu da eserin muhatap aldığı kitlenin belirli düzeyde Arapça bildiğini ortaya koymaktadır. Eserde baplara giriş yapılırken kullanılan “ey piser-i men”, “ey nūr-ı dīde-yi men āgāh olğıl ki” gibi ifadeler, müellifin eserini kendi çocukları ya da Farsça öğrenmek isteyen diğer çocuklar için yazdığını ortaya koymaktadır.

Müellif giriş kısmında “bu bābda olan kütüb-i mütedāvileden mevārid-i isti‘mālīn ve keyfiyyet-i hālīn (...) tetebbu‘ idüp” diyerek kendisinden önce bu konuda yazılmış eserleri incelediğini belirtmesine rağmen risale içerisinde herhangi bir kaynak zikretmemiştir. Risale, Yusuf Yıldırım tarafından hazırlanan *Şemseddin Sivasī Külliyatı ‘Umdetü’l-Edīb fī Ta‘līm ve’t-Te’dīb ve es-Safāyih fī Tercümeti’l-Levāyih* adlı çalışmada geniş bir şekilde tanıtılmış ve transkriptli metni de verilmiştir.

Baş: yp. 27b.

بسم... حمد و سپاس اول ایزد بی زواله سزادر که (...) ای پسر من اسعدک الله بلکل که زبان فارسی صحته بلمک مراد ایدن کمسنک اول الفاظ مفردهسندہ معانیسین بلدکدن صکره...

Son: yp. 31b.

لفظ فرسده او معناسنه عطف ایچوندر مثلاً زید آمد یا عمرو آمد ددکلری کبی و صلی الله علی سیدنا محمد و اله و صحابه اجمعین تمت.

Diğer nüshaları:

Süleymaniye Ktp., Fatih, **5359**, yp. 43a-47a; Süleymaniye Ktp., Fatih Güneren, **2**, yp. 308b-311b. *Risāle-yi Beyān-ı Zebān-ı Fārisī* adıyla: Çorum Hasan Paşa İHK, **19 Hk 5432/2**, yp. 15b-17b. *Emşile-yi Fārisiyye* adıyla: Çorum Hasan Paşa İHK, **19 Hk 1863/3**, yp. 20b-27b. *Risāle fī Müfredāi Fārisiyye Meşrūhati bi't-Türkiyye* adıyla: Mısır Milli Ktp. Türkçe Yazmaları, **S 4365**, vr. 27-30. *Ḳavā'id-i Fārisī* adıyla: Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, **417**, vr. 293-296. *Ḳavā'id-i Fārisiyye* adıyla: Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, **763**, vr. 24-25.²⁴⁷

2.1.12. *Ḳavā'id-i Deriyye* (tlf. 1085/1674 öncesi)

Neşāṭi Aḥmed Dede Edirnevī (ö. 1085/1674)

Ağırlıklı olarak fiile dair konuları işleyen Türkçe açıklamalı bir gramer kitabı olup Edirneli şair Neşāṭi Aḥmed Dede tarafından yazılmıştır.

XVII. asrın büyük şairi Neşāṭi'nin hayatı hakkında kaynakların verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte XVII. asrın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir. Edirne doğumlu olup asıl adı Aḥmed'dir. Neşāṭi gençliğinde iyi bir tahsil görmüş; Arapça ve Farsçayı en iyi şekilde öğrenmiştir. Çocukluk yıllarını Edirne'de geçiren Neşāṭi, daha sonra Gelibolu'ya giderek devrinin Mevlevî büyüklerinden olan Şeyḫ Meḥmed Efendi'den dersler almış ve ona intisap etmiştir. Neşāṭi, 1081/1670 tarihinde Edirne Muradiye Mevlevîhânesi şeyhliğine atanmıştır. Şeyhlik makamında ancak dört yıl kalabilmiş ve 1085/1674 yılında vefat etmiştir. Kabri Muradiye Camii avlusundadır. Neşāṭi'nin kuşkusuz en önemli eseri, içinde kasideler, gazeller, rubailer bulunan *Dīvān*'ıdır. Şairin *Dīvān*'ından başka *Ḥfilye-yi Enbiyā*, *Edirne Şehrengizi*, *Şerḫ-i Ḳaşā'id-i 'Örfi* (*Şerḫ-i Müşkilāt-ı 'Örfi*) adlı eserleri de mevcuttur.²⁴⁸

Nüsha: Milli Ktp. **06 Mil Yz A 4831/3**

Gömme şemseli, zencirekli, sırtı kahverengi meşin, üzeri bordo meşin bir cilt içerisinde; 205x125(153x70) mm. ebadında; 27b-34b yaprakları arasında, 21 satır olup suyolu filigranlı kâğıda, 1683/1095 yılında Seyyid b. Meḥmed b. Bilāl tarafından talik hatla istinsah edilmiştir. Söz başları ve cetveller kırmızı yazılmıştır. Yapraklar rutubet lekeli.

²⁴⁷ Nüshaları için bk: Yusuf Yıldırım, *Şemseddin Sivasî Külliyyatı*, s. 33-34.

²⁴⁸ Eserleri ve hayatı hakkında bilgi için bkz: Rıdvan Canım, *Edirne Şairleri*, s. 313-318; Bayram Ali Kaya, "Neşāṭi", *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 18-19; Esrār Dede, *Tezkire-yi Şu'arā-yi Mevleviyye*, haz. İlhan Genç, AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 484-491.

Eser kütüphane kayıtlarında ve kataloglarda *Terceme-yi Risāle-yi Kavā'id-i Fürs*, *Risāle-yi Kavā'id-i Fürs*, *Kavā'id-i Dürriyye Risāle-yi Kavā'id-i Deriyye*, *Kavā'id-i Deriyye*, *Kavā'idü'd-Dürriyye fi'l-Luġati'l-Fārisiyye* ve *Emşile-yi Fārisī* gibi birkaç farklı isimle kayda geçmiştir. İncelemeye esas alınan nüsha da kütüphane kayıtlarında *Terceme-yi Risāle-yi Kavā'id-i Fürs* adıyla kaydedilmiş olmasına rağmen eserin içerisinde *Kavā'id-i Derriyye* ismi zikredilmiş ve herhangi bir eserin tercümesi olmadığı anlaşılmıştır.

Kavā'id-i Deriyye'nin Neşāti'ye aidiyeti tartışmalıdır. Eser ilk defa Uşşākizāde İbrāhim Efendi ve Şeyhī Meḥmed Efendi'nin *Şakāyık* zeyillerinde zikredilmiştir.²⁴⁹ *Kavā'id-i Deriyye*, Muştafa Şafāyī Efendi²⁵⁰ ve Seyyid Meḥmed Rızā²⁵¹ gibi tezkireciler tarafından Neşāti'nin eserleri arasında zikredilmemiş olsa da *Sicill-i 'Osmanī*²⁵² ve *'Osmanlı Müellifleri*²⁵³ gibi kaynaklarda Neşāti'ye nispet edilmiştir.²⁵⁴ İncelemeye esas aldığımız nüshada ise ön söz kısmında Neşāti ismi geçmektedir.

Kavā'id-i Deriyye, bir mukaddime ve üç bölümden oluşur. İlk bölümde fiil, ikinci bölümde isim, üçüncü bölümde ise edatlar ve bağlaç konuları ele alınmıştır. Eser, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir ön söz ile başlar. Burada hamd ü sena kısmından sonra açıkça Neşāti olarak yazarın ismi ve *Kavā'id-i Deriyye* şeklinde eserin adı zikredilmiş ayrıca eserin telif sebebi açıklanmış, tertip ve muhtevasına değinilmiştir. Müellif bazı dostlarının isteğiyle bu işe giriştiğini, daha önce Farsça dil bilgisi ile ilgili birtakım eserlerin telif edildiğini fakat hepsinin bir düzen içerisinde olmadığını ve dostlarının isteğini kırmayarak kendisinin üç bölümden müteşekkil olan bu kitabı yazdığını ön söz kısmında ifade etmektedir:

“Bu fakīr-i ḥakīr Neşāti-yi pür-takşīrdan ba'zī yārān-ı şadākat-ünvān iltimās eyleyüp, gül-berg-i ricāyī dāmen-i niyazla bu resme nişār eylediler ki nükte-şināsān daḳāyık-ı Fürs teliflerinde her biri münāsebetle birer mikdār kavā'id-i Fürsden yazmışlar lākin tertīb üzere kaleme getürmemişler. Öyle olıcaḳ ḥuşūlünü ricā eycleriz deyü farṭ-ı ḥāhişle niyāzmend oldukları eclinden 'alā-ḳadri'-l-imkān bu vechle taḥrīre

²⁴⁹ Şeyhī Meḥmed Efendi, *Vakāyī'ul-Fuzalā* 'C I-III (*Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri- III-IV*), haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 569.

²⁵⁰ Muştafa Şafāyī Efendi, *Tezkire-yi Şafāyī*, haz. Pervin Çapan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 595-598.

²⁵¹ Zehr-i Māar-zāde Seyyid Meḥmed Rızā, Rızā Tezkiresi, haz. Gencay Zavotçu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 122.

²⁵² Meḥmed Süreyyā, *Sicill-i 'Osmanī*, C. I, s. 221.

²⁵³ Meḥmed Tāhir, *'Osmanlı Müellifleri*, C. II, s. 445.

²⁵⁴ Bayram Ali Kaya, “Neşāti”, s. 19.

āgāz idüp, üç faşl üzere mebnî kıldı. Faşl-ı evvel der beyân-ı iştiqâk-ı ef'âl ez yek dîger, faşl-ı şânî der beyân-ı iştiqâk-ı esmâ, faşl-ı şâlîş der beyân-ı ħurûf-i müsta' mele ve edevât-ı mütedâvile... bu risâle-yi ra'nâya kavâ'id-i deriyye deseler sezâdır.” (yp. 27b)

Mukaddimede “temhîd” başlığı altında kelime konusuna değinilmiş, kelime fiil, isim ve edatlar olarak üçe ayrılmıştır. Fiil; mâzî, muzâri', emir ve nehy olarak dörde, isim; müştâk ve ğayr-i müştâk (ism-i cāmîd) olarak ikiye, türemiş kelimeler ism-i fa' il, ism-i mef'ûl, şıfat-ı müşebbehe ve ism-i maşdar olarak dörde ayrılmış, her biri için örnek verilmiştir (yp. 27b-28a).

I. bölümde konular “der iştiqâk-ı ef'âl ez yek dîger”, “der iştiqâk-ı fi'l-i muzâri”, “der iştiqâk-ı emr-i ħâzır”, “emr-i ğâ'ib” ve “nehy-i ğâ'ib” başlıkları altında toplanmıştır (yp. 28a-29a).

Müellif, “der iştiqâk-ı ef'âl-i yek dîger” başlığı altında Farsların iştikak (türeme) konusunda ihtilafa düştüklerini; bazılarının iştikakta mazi kökü, bazılarının ise mastarı esas aldıklarına işaret etmiş ve Sûdî-yi Bosnevî'nin (ö. 1007/1599) *Şerĥ-i Gülistân*'da bu konu hakkındaki görüşlerine yer vermiştir (yp. 28a).

“Der iştiqâk-ı fi'l-i muzâri” başlığı altında; muzari kökün mastardan müştak olduğu ifade olunarak konu ile ilgili üç kaide beyan edilmiştir. Birinci kaidede muzari kök ile gelecek zaman kökünün müşterek olduğu, önüne می eki geldiğinde ħâl (şimdiki zaman), ب eki geldiğinde istiğbâl (gelecek zaman) anlamı verdiği ifade edilmiştir. İkinci kaidede muzari fiilin başına gelen ve ħarf-i istiğbâl olan ب (bâ-yı meksûre)"nin her zaman meksûr (kesreli) okunmayacağı, o fiilin öncesi mazmum olursa veya öncesinde şefe (dudak) harflerinden bir harf olursa بُمَانِد و بُكِنْد fiillerinde olduğu gibi ب edatının mazmum (ötreli) okunacağı anlatılmıştır. Müellif muzari kökün başına gelen ب edatının telaffuzuna dair ihtilaf konusunda da Sûdî'nin *Şerĥ-i Bostân*'daki konu ile ilgili görüşünü aynen nakletmiştir. Üçüncü kaidede ise; muzari kökleri hemze ile başlayan fiillerde bâ-yı meksûre (ħarf-i istiğbâl) kullanımı ve imlası anlatılmıştır (yp. 28b).

“Der iştiqâk-ı emr-i ħâzır” başlığı altında ise emr-i ħâzırın ve emr-i ğâ'ib'in yapımı ve çekimi anlatılmıştır. Dua kipi emr-i ğâ'ib'in ikinci türü olarak değerlendirilmiştir. Müellif konuyu Sa'dî-yi Şîrâzî'nin *Bostân*'ından naklettiği şahit beyitlerle örneklendirmiştir (yp. 29a).

II. bölüm isim konusuna ayrılmıştır (yp. 29a-30b). “Der iştiqâk-ı esmâ” ana başlığı altında (yp. 29a) sırasıyla ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe, ism-i maşdar, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i taşgîr, isimlerde çokluk ve lâzım ve müte‘addî konuları anlatılmış; konular şairi zikredilerek yer yer şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Müellif bu bölümde de ihtilaflı konularda Sûdî-yi Bosnevî, Kemâl Paşazâde ve Lûtfullâh Hâlimî’den izahlar ve kaideler nakletmiş ve Sa‘dî’den beyitleri örnek olarak vermiştir. Konular kısaca izah edilmiş, örnekleri verilmiş ve varsa konunun istisnaları ve kuralla ilgili imla hususiyetleri belirtilmiştir. Farsça örneklerin Türkçe karşılıkları gerek görüldüğü yerlerde yazılmıştır.

Neşâtî’nin bu bölümde yer alan ism-i fail konusundaki izahı, dönemin gramer kitaplarında yer alan tanımlardan farklı olması bakımından dikkate değerdir. Konuyu kolay anlaşılır kılmak adına yapıldığını düşündüğümüz bu izah şöyledir: “*İsm-i fâ‘il, muzâri‘iñ cem‘inden müştâkıdır. Meşelâ: شناسند، دانند، ki cem‘-i muzâri‘dir, âhîrlerine birer hâ-yı resmî ziyâde eyleyüp: شناسنده، داننده، desek ism-i fâ‘il olur.*” (yp. 29a)

Eserin genelinde olduğu gibi bu bölümde de konu başlıkları Farsça olup sırasıyla şöyledir:

Faşl-ı dovvom der iştiqâk-ı esmâ (yp. 29a), ism-i fâ‘il (yp. 29a), der iştiqâk-ı ism-i mef‘ûl (yp. 29a), der iştiqâk-ı şıfat-ı müşebbehe (yp. 29a), fark der meyân-ı şıfat-ı müşebbehe ve mubâlağa-yı ism-i fâ‘il (yp. 29b), der iştiqâk-ı ism-i maşdar (yp. 29b), der kâ‘ide-yi ism-i zamân (yp. 30a), der kâ‘ide-yi ism-i mekân (yp. 30a), der kâ‘ide-yi ism-i taşgîr (yp. 30a), der kâ‘ide-yi cem‘ (yp. 30b) ve fark der meyân-ı lâzım ve müte‘addî (yp. 30b).

Eserin “der ma‘âni-yi hürûf-i müsta‘mele ve edevât-ı mütedâvile” başlıklı üçüncü bölümü (yp. 30b-34b), edatlara ayrılmış ve از، در، است، اند، به، انده، است، در، از، edatlarının kullanım şekilleri ve kelimeye kazandırdıkları anlamları anlatılmıştır. Aynı bölümde همزه، çekim eklerinin، می، می، bağlaçlarının، و، که، چون، تا، هم، اگر، edatlarının، در، بر harfinin ve وار son ekinin kullanımıyla kelime ve cümleye kattığı anlamlar hakkında bilgi verilmiş; yer yer şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Müellif yine ihtilaflı konularda öncelikle Sûdî Efendi ve Kemâl Paşazâde’nin izahlarından istifade etmiştir. Ancak hemzenin kullanımı konusunda Sûdî’nin “hemze ancak tevessül için gelir” beyanına katılmayarak, onun bu hususta hataya düştüğünü ifade etmiştir (yp. 33b).

Bu bölümün sonunda “muḥākeme” başlığı altında (yp. 34a-34b), atıf vâvının kullanım şekli ve özellikle telaffuzu hususunda Seyyid ‘Alizāde ile Sürūrî Efendi’nin görüşlerini değerlendirmiştir.

Saime İnal Savi, *Taşhîḥ-i Yekî ez Mutûn-i Destûrî bâ Zıkr-i Muḥaddime-yi Kâmil Derbâre-yi Târîḥ ve Teḥavvul-i Destûr-i Zebân-i Fârsî der ‘Osmânî ve Türkiye* adıyla hazırlanmış olduğu doktora tezinin içerisinde *Ḳavâ'id-i Deriyye*'nin edisyon-kritikli neşrini ve Farsçaya tercümesini yapmıştır.²⁵⁵ Savi, çalışmasında eserin neşri için dört ayrı nüsha kullanmıştır.

Ḳavâ'id-i Deriyye'de sırasıyla fiil, isim ve edat konuları ele alınmıştır. Eser Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olsa da başlıkların isimlendirilmesinde Farsça tercih edilmiştir. Müellif, iştikak (türeme), ism-i mastar, çoğul eki ها'nın sonu hâ-yı resmî (ہ) ile biten kelimelerdeki imlası, muzari kökün başına gelen ب edatının telaffuzu, hemzenin kullanımı, atıf vavının kullanım şekli ve telaffuzu, تا edatının manası ve kullanımı benzeri ihtilafli konularda Sûdî-yi Bosnevî, Sürūrî, Kemâl Paşazāde, Ḥalîmî ve Seyyid ‘Alizāde gibi şarih ve dilcilerin eserlerindeki görüşlerine nakil ve alıntı yoluyla yer vermiştir. Konulara verdiği örnek beyitlerde ise çok sayıda şairden yararlanmış, Nev'î-yi Ḥabûşânî, Selîm-i Tahrânî ve Ḥekîm Şifâî-yi İşfahânî gibi ismine sıklıkla rastlanmayan şairlerden de beyitler nakletmiştir.

Konuların izahında Sa'dî-yi Şîrâzî'nin *Bostân*'ı, Ḥâfız-ı Şîrâzî'nin *Dîvân*'ı, Mevlânâ'nın *Meşnevî*'si, Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinden; Emir Ḥusrev-i Dihlevî, Ḥekîm Şifâî-yi İşfahânî, Mirzâ Muḥammed Ḳulî Big, Selîm-i Tahrânî, ‘Örfî-yi Şîrâzî, Selmân-i Sâvecî, Tâlib-i Âmulî, ve Nev'î-yi Ḥabûşânî gibi şairlerden şahit beyitler göstermiş ve ayrıca bazı dil bilgisi konularında Muşliḥuddîn Muştafa Sürūrî'nin (ö. 969/1562) *Şerḥ-i Gülistân*, Sûdî-yi Bosnevî'nin (ö. 1007/1599) *Şerḥ-i Gülistân* ve *Şerḥ-i Bostân*, Kemâl Paşazāde'nin (ö. 940/1534) *Risâle-yi Yâiye* ve *Deḳâyıku'l-ḥaḳâyıḳ*, Lütfullâh Ḥalîmî'nin (ö. XV. yy'ın sonları) *Baḥrû'l-Ġarâiyib* adlı eserlerindeki konu ile ilgili izahlarına yer vererek değerlendirmelerde bulunmuştur.

²⁵⁵ Saime İnal Savi, *Taşhîḥ-i Yekî ez Mutûn-i Destûrî bâ Zıkr-i Muḥaddime-yi Kâmil Derbâre-yi Târîḥ ve Teḥavvul-i Destûr-i Zebân-i Fârsî der ‘Osmânî ve Türkiye*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1348/1969, Tahran, s. 103-148.

Baş: yp. 27b

حمد بی نهاییه اول فیاض و اهب العطایه که درون علمایی لمعات عربیتله رخشنده و پرتاب و دل ظرفا و عرفایی زلال فرسله فرخنده و شاداب ایلدی.

Son: yp. 34b

... و او عاطفه داخل اولمق لازم کلسه اولنده همزه مفتوحه حذف ایدوب و او مفتوح تلفظ ایدوب و دیرلر بونده و امثالنده قاعده کلیه اوزره همزه مفتوحهنگ مقامنه قایم اولدو غیچوندر.

İtmam ve ferağ kaydı: yp. 34b

تمت الحروف بعون الله الملك الرؤف عن يد الفقير الضعيف السيد رحمت الله شريف ابن السيد بلال غفر باسم الله الكبير المتعال في اليوم ثانی عشر من شهر ربيع الآخر لسنة خَمْسَ وتسعونَ وألف من الحجره في محمية قسطنطينيه.

Diğer nüshaları:

Ḳavā'id-i Dürriyye adıyla:

Köprülü Yazma Eser Ktp., **34 Ma 439**; Atıf Efendi Yazma Eser Ktp., **34 Atf 2050/2**.

Emşle-yi Fārisī adıyla:

TDK Ktp., **Yz A333/3**, 212b-228a²⁵⁶

Ḳavā'id-i Fārisī adıyla:

İstanbul Ü. Ktp., **491.5-1**, vr. 153-162

Ḳavā'id-i Deriyye adıyla:

Köprülü Yazma Eser Ktp., **439**, 5 vr; İstanbul Millet Ktp., **34 Ae Manzum 663/2**; **34 Ae Farsça 103/3**, yp. 9-15; İstanbul Ü. Ktp., **XX(1893781.1)**, yp. 30-39; **XX(1894708.1)**, yp. 46b-58a; **XX(1891653.1)**, yp. 16b-27a; İstanbul Topkapı Sarayı, **H. 1678**, yp. 1b-13a; Ankara Ü. DTCTF. Ktp., **404/II**, yp. 73b-95a (1166/1752)²⁵⁷; Milli Ktp., **06 Mil Yz A 3554/21**, yp. 183b-185b; Mısır Milli Ktp., **Mecâmî Türkî Talat 69**, yp. 1-17; **Sarf ve Nahvi Türkî Talat 8**, 10 vr.; **Mecâmi Türkî Talat 74**, yp. 110-122; Almanya Milli Ktp., **MS.or.oct.986**, yp. 182a-188b.

Risâle-yi Ḳavā'id-i Deriyye adıyla:

²⁵⁶ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, haz. Müjgan Cunbur, Dursun Kaya, Niyazi Ünver, Hacı Yılmaz, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 259.

²⁵⁷ *Ankara Üniversitesi DTCTF Yazmalar Kataloğu*, II/1, 2008, s. 301.

Milli Ktp., **06 Mil Yz A 4884/2**, yp. 17b-27a

Ḳavā'idü'd-Deriyye fi Ḳavā'idü'l-Lisāni'l-Fārisīli't-Türkiyye adıyla:

Milli Ktp., **06 Hk 4439/2**, yp. 39b-52a.²⁵⁸

Ḳavā'idü'd-Dürriyye fi'l-Luġati'l-Fārisiyye adıyla:

Süleymaniye Ktp. **Hamidiye 843**, yp. 61-71 (1155/1743); Süleymaniye Ktp. **Hafid Efendi 297**; Süleymaniye Ktp. **Hacı Mahmud Efendi 6115**, yp. 30-38 (1071/1661); Süleymaniye Ktp. **Fatih 522**; Süleymaniye Ktp. **Carullah 1709**; Süleymaniye Ktp. **Aşir Efendi 428**; Süleymaniye Ktp. **Nazif Paşa 1446**; Süleymaniye Ktp. **Reşid Efendi 849**; Beyazıd Devlet Ktp. **4627**, yp. 133b-140b;

2.1.13. Ḳavā'id-i Fūrs (tlf. 1120/1708'den önce)

İşhak Hocası Aḥmed Güzelhisārī (ö. 1120/1708)

Eser, Arapça olarak yazılmıştır. Eserin mukaddimesinde müellifin adına dair bir kayıt yoktur. Ancak incelemeye esas aldığımız nüshanın çiçek motifli serlevhasının cetvelli başlıklı kısmında “*Ḳavā'idü'l-Fūrs li-Mevlānā Aḥmed Efendi el-‘Arif İşhak Hācesi*” şeklinde kırmızı mürekkeple yazılmış ve ferağ kaydında da “*Aḥmed Efendi el-med‘uvv İşhak Hācesi*” eserin İşhak Hocası adıyla bilinen Aḥmed Efendi'ye ait olduğu kaydedilmiştir.

Asıl adı Şemseddin Aḥmed olan İşhak Hocası Aḥmed Güzelhisārī, XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın başlarında yaşamış bir âlimdir. Aydın'ın Sobuce köyünde doğmuş; eğitim için İran'a giderek uzun süre Şirvan'da kalmıştır. Bu sebeple ‘Acem Aḥmed lakabıyla da anılmıştır. İran'dan döndükten sonra Bursa'ya gitmiş ve burada Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Aḥmed Paşa'nın tezkirecisi İşhak Efendi'nin özel hocası olunca İşhak Hocası adıyla şöhret bulmuştur. İşhak Efendi, Yıldırım, İşhak Paşa, Hudâvendigâr ve Murâdiye (Bursa) medreselerinde müderrislik yapmış; 1703'te getirildiği Bursa Murâdiye Medresesi müderrisliği sırasında 10 Şâban 1120/25 Ekim 1708'de vefat etmiştir. Türkçe şiirlerinde Aḥmedî, Farsça şiirlerinde Hāce mahlasını kullanan İşhak Hocası'nın astronomi, tıp, matematik, dil, edebiyat, belagat, tasavvuf, hadis, tefsir, mantık gibi muhtelif alanda bazıları şerh, tercüme ve haşiye olmak üzere otuzdan fazla eseri vardır. Onun en önemli eseri Zemaḥşerî'nin *Muḳaddimetü'l-Edeb*

²⁵⁸ Yazma nüshaları hakkında bilgi için bk: Saime İnal Savi, *Taşhîh-i Yekîez Mutûn-i Destûrîbâ Zikri Muḳaddime-yi Kâmil Derbâre-yi Târîḥ ve Teḥavvul-i Destûr-i Zebân-i Fārsîder ‘Osmânîve Türkiye*, s. 104-105.

adındaki lugata dair eserine *Aksâ'l-Ereb fi Tercemeti Muḳaddimetü'l-Edeb* adıyla yaptığı tercümesidir.²⁵⁹

Nüsha: Türk Dil Kurumu Ktp., **Yz A 123/2**

Sırtı ve kenarları meşin, mıklepli, soluk ebru kâğıt kaplı bir cilt içerisinde; Şeyh İbrâhim Selâmi'nin talik hattıyla 220x165 (165x75) mm. ölçüsünde, 19 satırlı 51b-69a yaprakları arasında, harf ve aslan filigranlı kâğıda 1211/1796 Cemaziyülevvelinde yazılmıştır. Mihrabiye ve ilk iki cetvel, söz başları ve noktalar kırmızı mürekkepledir.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp.51b). Mukaddimede hamd ü sena ibarelerinden sonra eserin muhtevası ve tertibine dair kısaca bilgi verilmiştir. Müellif, bu kısa mukaddimede *Ḳavâ'idü'l-Fürs* adını verdiği eserini Farsçanın dil bilgisi kaidelerini öğrenmek isteyen herkesin ihtiyaç duyduğu bir risale olarak tarif etmiş ve dil bilgisi konularının isim, fiil ve harf sırasıyla üç bölüm içerisinde işlendiğini ifade etmiştir. İncelemeye esas alınan nüsha *Ḳavâ'idü'l-Fürs*, bazı nüshaları da *Risâle-yi Ḳavâ'id-i Fârisî* ve *Ḳavâ'id-i Fârisiyye* adlarıyla kayıtlıdır. *Ḳavâ'idü'l-Fürs*'ün telif tarihine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak müellifin ölüm tarihi olan 1120/1708 yılından önce yazıldığı söylenebilir.

Eserin birinci babında isim ve isim türünden değerlendirilen zamir ve mastar konusu işlenmiştir (yp. 51ba-60b). Bu bapta “zamîru'l-bâriz” başlıklı fiillere eklenen kişi ekleri; *هست، است، نیست* ile kurulan isim cümleleri, isim cümlesinin ögeleri ve tamlama konusu işlenmiştir (yp. 51a-53a).

Bu kısımdan sonra dil bilgisi konuları fasıl başlıkları altında işlenmiştir. Birinci fasılda “elfāzu'l-mutaẓamminet li-ma' nâi'l-istifhām” başlığı altında (*که، چه، چون، کدام، کجا،*) soru zamirleri (yp. 53a-54b); ikinci fasılda ayrı ve bitişik şahıs zamirlerinin (*او را زد، ترا زد، زدت، از ایشان، از وی، غلامش، غلام ایشان*) örneklerinde olduğu gibi bazı edatlarla ve tamlama şeklinde kullanımları (yp. 54b-55a); “esmāu'l-işāre” başlıklı üçüncü fasılda işaret zamirleri (yp. 55a-55b); dördüncü fasılda mazi köklerinin son harflerine göre *مصدر دالی* (d'li mastar) ve *مصدر تائی* (t'li mastar) olarak ikiye ayrılarak Farsça mastarlar (yp. 55b-57b); beşinci fasılda ism-i fâ' il (*کننده، نازنده، کنندگان*) (yp. 57b-58a); altıncı fasılda ism-i mef' ul (*کرده، نازیده، کردگان*) (yp. 58a-58b); yedinci fasılda şıfat-ı müşebbehe (*دانا، بینا*) (yp. 58b-59b); sekizinci fasılda ism-i tafzîl (*دانندهتر، دانندهتر*)

²⁵⁹ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk: Reşat Öngören, “İshak Hocası”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 533-534; Nesrin Sofuoğlu, “İshak Hocası Ahmed Güzelhisârî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1, S. 39, s. 73-98.

(yp. 59b-60a); dokuzuncu fasılda ism-i zamān ve mekān (جای گاه، هنگام دانستن، آلت دانستن، آلت دانستها، آلتهاى دانستن) , ālet (دانشتن، کردن گاهها، هنگام دانستها، جایای دانستن), binā²-ı nev (باری کردن), binā²-ı merre (یک گونه کردن) ve ism-i taşğir (کنندیک، دانندیک، خواجهیک، خواجهک، دخترک، غلامچه، کوچه) (yp. 60a-60b) konuları işlenmiş, örnek ve şahit beyitleri verilmiştir. Dördüncü ve dokuzuncu fasıllarda işlenen konularda verilen örneklere ilave olarak “ittişālū’z-żamīru’l-merfū’u’l-muttaşıl, ittişālū’z-żamīru’l-menşūbu’l-muttaşıl, ittişālū’z-żamīru’l-munfaşıl, ittişālū’z-żamīru’l-mecrūru’l-muttaşıl” alt başlıklarında konunun ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ya da bazı edatlarla çekimleri gösterilmiştir. Örneğin ism-i fā’ il konusunda “ittişālū’z-żamīru’l-merfū’u’l-muttaşıl” başlığı altında (او زنده، وی زنده، ایشان زندگان، ایشان) (زندهاند، تو زنده، شما زندهاید، من زندهام، ما زندهایم زنده او را، زنده وی را، زندهاش، زنده ایشان را، زنده ترا، زندهات،) (ittişālū’z-żamīru’l-menşūbu’l-munfaşıl” başlığı altında (او را زنده، ایشان را زنده، ترا زنده، شما را زنده، من را زنده، ما را زنده) (ittişālū’z-żamīru’l-mecrūru’l-muttaşıl” başlığı altında (او، زنده ایشان، زنده شان، زنده تو،) (زندهات، زنده شما، زندهتان، زنده من، زنده ما) ayrı ve bitişik şahıs zamirlerinin iyelik bildiren tamlama içerisinde kullanımları gösterilmiştir.

İkinci bab fiil konusuna ayrılmıştır (yp. 60b-64b). Fiil konusu, māzī, mużārī⁶, emru’l-ḥāzır, emru’l-gā’ib ve fi’lu’t-ta’accub başlıklı fasıllar içerisinde ele alınmıştır. Her bir zaman ve kipin teşkil yöntemi, meçhul ve olumsuz hâlleri ve tasrifî örneklerle gösterilmiştir.

“Bābu’ş-şālīḫ fi’l-ḥarf” başlıklı üçüncü bapta ise bazı edat ve bağlaçlar anlatılmıştır (yp. 64b-69a). Burada sırasıyla ilşāk, muşābaḫet, mużāf, sebeb, ḫasem, zā’ide (ب); ayrılma (از); intihāu’l-gāyet (تا); şart (و، اگر، ولی، لیکن، لیک، زیرا، که،) ta’līl (بهر، برای، زیرا، که،); temennā (کاش، کاشکی،) nidā (ای); taşdiḫ (بله، آری); istifhām (آیا); tekşir (بس، بسی، نه، نا، بی، نی); taḫşiş (هین، تنبیه); teḫazzir (هان، هشاش، مگر); terdīd (یا); taḫşīḫ (چو، چون، آسا، وش، وار); taḫḫīḫ (مر) görevindeki edat ve ekleri şahit beyitlerle anlatılmıştır.

Bu eser, ele alınan dil bilgisi konularının sıralanışı, tertibi ve işlenişi, verilen örnek ve şahit beyitler bakımından Kemāl Paşazāde’nin *Ḳavā’id-i Fūrs* adlı dil bilgisi kitabıyla büyük oranda benzerlik göstermektedir. Konular Kemāl Paşazāde’nin *Ḳavā’id-i Fūrs*’ünde olduğu gibi isim, fiil, harf şeklinde sıralanarak baplar içerisindeki fasıllar da aynen tekrar edilmiş, konular benzer şekilde anlatılmış ve kuralların izahında

Mevlānā, Sa‘ dī, ‘ Attār, Ḥāfız, Emīr Ḥusrev-i Dihlevī, Kemāl-i Ḥocendī, Mollā Cāmī gibi şairlerin şiirlerinden aynı şahit beyitler nakledilmiştir. Ancak ism-i fā‘ il, ism-i mef‘ ūl, şıfat-ı müşebbehe, ism-i zamān ve mekān ve ism-i tafzīl konularını Kemāl Paşazāde fiil bahsinde işlemiş olmasına rağmen İshāq Ḥocası isim başlığı altında anlatmış; ism-i işāre, ism-i ālet, binā³-ı nev binā³-ı merre konularını da ilaveten eserine dâhil etmiştir. Ayrıca isim konusunda verilen örneklerin bazı edat ve zamirlerle çekimlenmesi de bu esere özgü bir özelliktir.

Baş: yp. 51b

الحمد لله رب العالمين و الصلوة على محمد و آله اجمعين و بعد فهذه رساله فيها يحتاج اليه كل من يريد معرفه قواعد الفرس و هو ثلثه اشياء...

Son: yp. 68b-69a

اگر دولت دهد یاری امیرم را به بینم من

به آید مر مرا آن دم سر اندازم بزیر پا

قد تم هذه الرقيم بحرمة من له العز و الشرف.

Ferağ kaydı: yp. 69a

قد تم تحرير هذه الرسالة المرغوبة المسمية بقواعد الفرس المنسوبة الى المولى احمد افندى المدعو باسحق خواجهسى رحمه الله تعالى رحمه واسعة من يد عبد الفقير المحتاج الى رحمة رب القدير السيد محمد سعيد العريف شيخ ابراهيم سلامى حفظت عن النحو سنة فى يوم التاسع و العشرين فى شهر جمادى الاولى فى شهور سنة ١٢١١ رحمة الله.

Diğer nüshaları:

Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., 19 Hk 2830/1, yp. 1b-22b; İ.Ü. Ktp. NEKTY01939.

2.1.14. Risāle-yi Ḳavā‘id-i Fārisiyye (tlf. 1129/1716)

Fāiz Cābīzāde Ḥalīl Efendi (1085-1134//1674-1722)

Risāle-yi Ḳavā‘id-i Fārisiyye, Farsça dil bilgisi kaidelerinin fiil, isim ve edat olmak üzere üç bölüm hâlinde ele alındığı Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Fāiz Cābīzāde Ḥalīl Efendi, 1085/1674’de İstanbul’da doğmuştur. Adı bazı kaynaklarda Ḥalīl bazı kaynaklarda da Meḥmed olarak geçmektedir. Cābīzāde Muştafa Efendi’nin oğlu olduğu için kendisi de Cābīzāde Ḥalīl Efendi adıyla meşhur olmuştur. Orta Cāmii ders-i âmı Bostān Şālīḥ Efendi, Kara Ḥalīl Efendi, Mestcizāde ‘Abdullāh Efendi’den ders alan Ḥalīl Efendi pek çok konuda bilgi sahibi bir

şahsiyettir. Ayrıca Neşâî Dede'den de Farsça dersleri almıştır. Özellikle astronomi ve matematik ilimlerine ilgi duymuştur. Bibliyografik kaynaklarda aşırı zeki olduğundan anlamsız hayallere dalarak şuurunu kaybettiği ve Yedikule yakınlarındaki evinde 11 Cemâziyelevvel 1134/27 Şubat 1722'de kendini astığı ifade edilmiştir.²⁶⁰

Fâiz Câbîzâde Halîl Efendi, astronomi, matematik gibi konularda eser ve risaleler telif etmiş; bazı risaleleri şerh etmiş ve kaside, gazel ve rubai türünde şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şiirlerinde “Fâiz” mahlasını kullanmış ve bu mahlas adıyla birlikte anılır olmuştur.²⁶¹

Nüsha: Milli Ktp. 06 Mil Yz A 3273/2

Ebru kâğıt bir cilt içerisinde 17 varaktan ibaret nüshanın 5b-14b arasındadır. 200x125 (175x75) mm ölçülerinde; 29 satır olup nesih hat ile suyu filigranlı kâğıda yazılmıştır. Metin altın yaldızlı çerçeve içine alınmıştır. Başlıklar ve sözbaşları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. İstinsah tarihi 1151/1738'dir. Nüshanın başında 1b-5a arasında “el-emşiletü'l-muhtelifa” başlığı altında (کردن) fiili örneği ile Farsça fiil çekimleri gösterilmiştir.

Risâle-yi Kavâ'id-i Fârisiyye, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir ön söz ile başlar (yp. 5b-6a). Önsözde hamd ü senadan sonra açıkça Fâiz olarak yazarın ismi zikredilmiş ayrıca eserin telif sebebi açıklanarak tertip ve muhtevasına değinilmiştir. Müellif, giriş kısmında risalesini ilim camiasından bazı dostlarının ricasıyla yazdığını; eserin tertibinde de “merhum üstadımız” diye andığı Neşâî Efendi'nin *Kavâ'id-i Deriyye* adlı eserini kaynak aldığını ifade etmiştir. Ayrıca “*maḳbûl, müselleme ve ḡāyet ihtişâr*” ifadesiyle değerlendirdiği *Kavâ'id-i Deriyye*'de yer alan bazı kaide ve izahları çıkarmak gerekli gördüğü yerlerde de ilaveler yapmak suretiyle bu eserini telif ettiğini belirtmiş, eserin muhtevası hakkında şu bilgileri vermiştir:

“*Bu faḳîr ya 'nî Fâiz-i pür-taḳşîrden bazı ihvân-ı ma'ârif - 'unvân iltimâs idüp merḥûm üstadımız Neşâî Efendiniñ Risâle-yi Deriyyesi gerçi maḳbûl ve müsellemdür lâkin ḡāyet ihtişâr üzere olup nice levâzım terk olunmaḡıla lüzûmu olanlar taḥrîr ve tertîb*

²⁶⁰ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmanî*, C. II, s. 507-508; Mustafa Safâî Efendi *Tezkire-yi Safâî, İnceleme-Metin-İndeks*, haz. Pervin Çapan, AKM Yay., Ankara, 2005, s. 487; Sadık Erdem, *Râmîz ve Âdâb-ı Zurafâsı (İnceleme-Tenkitledi Metin-İndeks-Sözlük)*, AKM Yay., Ankara, 1994, s. 233-324; Adnan İnce, *Tezkiretü's-Şu'arâ Sâlim Efendi*, AKM Yay., Ankara, 2005, s. 534; Mehmed Tâhir, *'Osmanlı Müellifleri*, C. III. s. 264-265; Özgür Kıyçak, “Câbî-zâde Halîl Fâ'iz'in Türkçe Şiirleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XLIII, Aralık 2019, s. 1862-1908; Ali Yörür, “Câbî-zâde Halîl Fâ'iz Efendi'nin Râmî Mehmed Paşa'ya Sunduğu Bahâriyye'si” *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, Bahar 2019, s. 201-210.

²⁶¹ Eserleri hakkında bilgi için bk: Mehmed Tâhir, *'Osmanlı Müellifleri*, C. III., s. 264-265; Özgür Kıyçak, “Câbî-zâde Halîl Fâ'iz'in Türkçe Şiirleri”, s. 1866; Ali Yörür, “Câbî-zâde Halîl Fâ'iz Efendi'nin Râmî Mehmed Paşa'ya Sunduğu Bahâriyye'si”, s. 203-204.

olunup fehm-i mübtediye takrib olunmaḡ evlā ve āḫrādur dimelerüyle iltimāsların kabūl idüp bu gūne tafzīl ve tertīb olunup” (yp. 5b-6a).

Cābīzāde Ḥalīl Efendi, yine giriş kısmında bu risalesini Sultan III. Ahmed (ö. 1149/1736) döneminde kaleme alarak divan şairi, hattat ve devlet adamı ‘İzzet ‘Alī Paşa’ya²⁶² ithaf etmiştir. Müellif eserinde Farsça dil bilgisi konularını ilk bölümde fiil, ikinci bölümde isim, üçüncü bölümde ise edatlar ve bağlaçlar olmak üzere üç bölümde ele almıştır (yp. 6a).

‘Osmānlı Müellifleri ile Cābīzāde üzerine yapılan çalışmalarda bu eser *Ḳavā‘id-i Deriyye*’nin şerhi olarak gösterilse de²⁶³ eserin içerisinde Neşāṭī’nin adı geçen kitabının şerhi olduğuna dair bir bilgi kayıtlı değildir. *Risāle-yi Ḳavā‘id-i Fārisiyye*’de işlenen dil bilgisi konuları, konuların sıralanışı ve tasnifi, alt başlıklar, konulara verilen şahit beyitler Neşāṭī’nin *Ḳavā‘id-i Deriyye* adlı eseri ile birebir örtüşmektedir. Fakat eserin giriş kısmında da ifade edildiği üzere müellif gerekli gördüğü yerlerde konuların izahına ilavelerde bulunmuş bezen de fazla gördüğü kısımları eserine dāhil etmemiştir. Örneğin mazi fiillerin iştikākına dair bölümde (yp. 6b) konuyu daha muhtasar bir şekilde anlatmış; Neşāṭī, Sūdī-yi Bosnevī’nin ilgili konu hakkındaki görüşlerine yer vermesine rağmen Cābīzāde bu görüşleri ilgili konuda nakletmemiştir. Ayrıca “iştikāk-ı emr-i ḥāzır” (yp. 8a) ve “lafz-ı est ve end” (11b) başlıklı konularda olduğu gibi bazı kuralların izahlarında da ilavelerde bulunmuş; konulara verilen örneklerde bazı değişiklikler yapmıştır.

Neşāṭī’nin *Ḳavā‘id-i Deriyye*’sinde ihtilafli konularda Sūdī-yi Bosnevī, Sürūrī, Kemāl Paşazāde, Ḥalīmī ve Seyyid ‘Alizāde gibi şarih ve dilcilerden yapılan alıntılar Cābīzāde Ḥalīl Efendi’nin eserinde de aynen yer almıştır. Neşāṭī’nin eserinde yer alan Sa‘dī-yi Şīrāzī, Ḥāfız-ı Şīrāzī, Mevlānā, Firdevsī, Selīm-i Tahrānī, ‘Örfi-yi Şīrāzī, Selmān-i Sāvecī Tālib-i Āmulī ve Nev‘ī-yi Ḥabūşānī gibi şairlerden verilen şahit beyitler *Risāle-yi Ḳavā‘id-i Fārisiyye*’de tekrar edilmiştir.

²⁶² Nurettin Albayrak, “İzzet Ali Paşa”, *TDVİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 556-557.

²⁶³ Mehmed Tāhir, ‘*Osmānlı Müellifleri*, C. III., s. 264-265; Özgür Kıyçak, “*Cābī-zāde Halīl Fā‘iz’in Türkçe Şiirleri*”, s. 1866; Ali Yörür, “*Cābī-zāde Halīl Fā‘iz Efendi’nin Rāmī Mehmed Paşa’ya Sunduğu Bahāriyye’si*”, s. 203.

Baş: yp. 5b

بسم... شكر و سپاس و حمد بی قیاس اول مالک ملک (...) اما بعد بو فقیر یعنی فائض پر تفصیردن بعض
اخوان معارف عنوان التماس ایدوب...

Son: yp. 14b

ور ورنه وز درلر بونلرده دخی و اوک مابعدی ساکندر فتحله تلفظه سبب محل محاکمه تحفیف اولنان قاعده
کلیه اوزره همزه مفتوحه نك مقامنه قائم اولدوغی ایچوندر تمت الرساله.

İstinsah kaydı: yp. 14b

قال مصنف هذه الرسالة فائض المرحوم فی آخر رسالته بللفظ التركي بو رساله مختصره سنه تسع و عشرين
و مائة و الف تاریخنده بو محله تمام اولوب دیباجه رساله ده اوصاف شریفه سی گذران ایدن و دولتو عنایتلو
ولی النعم قائم مقام علی پاشا حضرتلرینیک حضور عالیرنه همچو برگ سبز درویشانه نهاده قنددی.

Diğer nüshaları:

Milli Ktp. 06 Mîl Yz A 3255/4, yp. 50a-63a (1170/1756).

2.1.15. Risâle-yi Qavâ'id-i Kelimât-ı Fârisî (tlf. 1134/1721)

Mîrzâzâde Sâlim Efendi (ö. 1156/1743)

Farsça dil bilgisi kaidelerinin Arapça olarak anlatıldığı muhtasar bir risaledir.

Tezkire yazarı, divan şairi ve hattat Sâlim Efendi Cemâziyelâhir 1099/Nisan 1688'de İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Meḥmed olup Şeyhülislâm Mirzâ Muştafa Efendi'nin oğludur. Siyavuş Paşa Medresesi ve Süleymaniye Dârülhadisi gibi İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yapmıştır. Bir müddet Selânik ve Galata kadılığı yapmış, Serez, Trabzon, Mekke ve Bolu gibi çeşitli şehirlerde memurluk görevini yürütmüş, bir süre Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmıştır. Sâlim Efendi, 1156/1743'de İstanbul'da vefat emiştir. Devrinin önemli hattatları ve tezkire yazarları arasında olan Sâlim Efendi aynı zamanda divan şiirinin bütün türlerinde şiir yazmıştır. Onun en önemli eseri *Tezkire-yi Sâlim* adlı dört yüz yirmi üç şairin biyografisini verdiği tezkiresidir. Türkçe-Arapça-Farsça sözlüğü de olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.²⁶⁴

Nüsha: Çorum Hasan Paşa İHK, **19 Hk 1859/2**

²⁶⁴ Müellif ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Meḥmed Ṭâhir, '*Osmânî Müellifleri*, C. II, s. 355-356; Hüseyin Güfta, "Salim", *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 46-47; Adnan İnce, *Tezkiretü's-suarâ Sâlim Efendi*, s. 1-26.

Sırtı kahverengi bez, üzeri desenli kâğıt kaplı mukavva cilt içerisinde; 220x170 (160x90) mm. ölçülerinde dağ filigranlı kâğıt üzerine nestalik hat ile 21 satır olarak yazılmıştır. Metin mecmuanın 29a-30b arasındadır. Telif tarihi 1134/1721 olarak kayıtlıdır.

Eser kısa bir mukaddime ile başlar (yp. 29a). Bu mukaddime hamd ü sena ve müellifin ve babası Şeyhülislam Mîrzâ Muştafa Efendi'nin ismi zikredilmektedir. Risalenin mukaddime veya diğer bölümlerinde eserle ilgili bir isim zikredilmemektedir. Ancak incelemeye esas alınan nüshanın başında “*hâzâ risâletün Kavâ'id-i Kelimât-ı Fârisî*” kaydı mevcuttur. Bu başlık yazısı ile nüshanın metin yazısı aynı yazı karakterleriyle yazılmıştır. Dolayısıyla bu unvanın sonradan yazıldığını söylemek yanlış olacaktır. Bu itibarla eserin adı *Kavâ'id-i Kelimât-ı Fârisî*'dir. Kütüphane kaydında da aynı isim yer almaktadır. Eserin telif ve istinsah tarihine dair bilgi ise ferağ kaydında verilmiştir. Bu kayıta risalenin Sâlim Mîrzâzâde'nin kalemiyle 1134/1721 yılı Rebiulevvel ayının aydınlık bir gecesinde bir saat içerisinde yazıldığı bilgisi verilmiştir. Nüshası ise 1151/1739 yılı Zilhicce ayı salı günü istinsan edilmiştir.

Mukaddime kısmından sonra Farsça kelimeler isim, fiil ve edat şeklinde üç gruba ayrılmış ve eser bu çerçevede tertip edilmiştir. Eserde ilk olarak isim konusuna yer verilmiştir (yp. 29a). İsimler, ism-i müştak ve ism-i câmid olarak ikiye ayrılmıştır. İsm-i müştak konusuna ism-i fâ' il, ism-i mef'ûl, şıfat-ı müşebbehe dâhil edilmiş; bunlar hakkında herhangi bir bilgi ya da örnek verilmemiştir. Hemen sonrasında fiil bahsine geçilmiş; fiiller mâzî, muzâri', emr ve nehy olmak üzere dört gruba ayrılarak örnekler eşliğinde kısaca izah edilmiştir (yp. 29a-30a). Fiil bahsinde isimlerde ve fiillerde çokluk konusu da işlenmiştir. Edat kısmında ise ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ele alınmıştır (yp. 30b).

Kavâ'id-i Kelimât-ı Fârisî, muhtasar olarak yazılmış bir eserdir. Konular isim, fiil ve edat başlıkları altında çok kısa ve ayrıntıya girilmeksizin işlenmiştir. Konuların işlenişinde az sayıda örnek verilmiştir.

Baş: yp. 29a

هذا رساله قواعد كلمات فارسيه لحضرة سيدنا و مولانا المحقق الفاضل و مدقق الكامل قاضى قضاء الاسلام
اولا اولاة الانام معدن الفضل والكلم .... اعلم ان كلمات الفارسيه ثلثه اقسام اسم و فعل و ادات...

Son: yp. 30b

اما المنفصله فمنها من المتكلم وحده و ما لما فووقه و الواو الغائب المفرد و ايشان لما فووقه و تو اللمخاطب المفرد و شما لما فووقه.

Ferağ kaydı: yp. 30b

تمت الرساله بعون الله تعالى. چكیده قلم شكسته رقم سالم ميرزا زاده است كه در يك ساعتی رقم کرده بود در شبی از شبهای وراغ فی سنة ۱۱۳۴ در ربیع الاول قد وقع الفراغ من تحرير هذه الرساله الشریفه فی سنة احدی و خمسين و مائة و الف فی شهر ذی الحجه الشریفه فی يوم الثالی و فی الظهر غفر الله له ذنبه

2.1.16. Mefātīhu'd-Deriyye fī Īsbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye (tlf. 1157/1744 öncesi)

Muştafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī (ö. 1240/1825)

Muştafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī tarafından yazılmış Arapça açıklamalı Farsça dilbilgisi kitabıdır.

Devrinin önemli âlimlerinden olan Muştafa b. Ebū Bekr Sivas'ta doğmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra Mısır'a gitmiş ve orada vali katipliği görevinde bulunmuştur. 1240/1825 yılında Mısır'da vefat etmiştir.²⁶⁵

Nüsha: Milli Ktp. 06 Mil Yz A 629/1

Ciltsiz; desenli kâğıt içerisinde 17 varaktan ibaret nüshanın 2a-8a arasında yer alır. 220x165 (157x87) mm ölçülerinde; 23 satır olup talik hat ile üzüm salkımlı taç filigranlı kâğıda yazılmıştır. Metin kırmızı çizgili çerçeve içine alınmıştır. Başlıklar ve sözbaşları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. 1166/1752 yılında istinsah edilmiştir. 8b-17a arasında Surūrī'nin *Şerḥ-i Mu'ammeyāt-ı Cāmī* adlı eseri vardır.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 2a). Mukaddimedede müellif hamd ü sena ibarelerinden sonra Farsça olarak pek çok önemli eserin yazıldığını ve bu eserleri anlamak için Farsçanın kurallarını öğrenmek gerektiğini; Farsçayı öğrenmekle bu dilde yazılmış önemli eserlerin okunup anlaşılabileceğini belirtmiştir. Müellif eserin ismini *Mefātīhu'd-Deriyye fī Īsbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye* şeklinde kaydetmiştir (yp. 2a). Ancak eser isminin imlasında herhangi bir hareke kullanılmamış الدریه lafzında sadece (ة) harfi üzerine şedde konulmuştur. Kaynaklarda da eser isminin farklı okunduğu görülmektedir. Kütüphane kayıtlarında eser ismi *Mefātīhu'd-Deriyye fī Īsbāti'l-Ḳavānīni'd-Deriyye* ve *Mefātīhu'd-Dürriyye fī Īsbāti'l-Ḳavānīni'd-Deriyye* adlarıyla kayıtlıdır. Bazı çalışmalarda da *Mefātīhu'd-Dürriyye fī Īsbāti'l-Ḳavānīni'd-*

²⁶⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ārifin Esmāu'l-Müellifin ve Āşāru'l-Muşannifin*, C. I, (haz. Kilisli Rıfat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç), MEB Yayınları, Ankara, 1951, s. 455; Mehmet Yavuz, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri (XVI-XIX. Asırlar)*, Cantay Yay. İstanbul, 2008, s. 327.

Deriyye şeklinde zikredilmiştir.²⁶⁶ Bu eser üzerine yazılmış şerhlerde de eserin ismi üzerinde durulmuştur. Ebû'l-İşme Muştafa İşâmeddîn Üsküdarî el-İstânbülî (ö. 1788) şerhinde eserin isminde yer alan *Mefâtîhu'd-Deriyye* terki bindeki (دری) kelimesini “kapıya mensup” anlamına gelen başına harf-i tarif ve sonuna nisbet yası olarak Arapçalaşmış bir kelime olduğunu ve bununla Behrâm-ı Gür'un sarayında yazışmalarda kullanılan Deri Farsçası tabir edilen Farsçanın kastedildiğini söylemiştir. Aynı zamanda nisbet yasından dolayı bu kelimenin bir taife ismi, bir dağ ve muhiti ya da bir şehir ismi olabileceğine işaret etmiştir. Eser ismindeki “*fî İşbâti'l-Kavânîni'd-Dürriyye*” ibaresinde geçen (دری) kelimesini “*zamm-i dâl, teşdîd-i râ ve yâ-yı nisbet-i müşeddede-yi 'Arabî*” ile (دریہ) şeklinde okuyarak kelimenin “dürre mensup” ve “parlak” anlamlarını taşıdığını açıklamıştır. Eserin adının “*Mefâtîhu'd-Deriyye nâm risâlemiz dürer mişâl olan kavânîn ve kavâ'idü işbâtında olucudur*” anlamına geldiğini kaydetmiştir.²⁶⁷ ‘Abdullâh Necib, Muhammed Nihâlî ve Muhammed Kayşerî'nin bu esere yazdığı Arapça şerhlerde de aynı bilgiler mevcuttur.²⁶⁸ Bu şerhlerdeki izahlara dayanarak biz de bu eserin ismini *Mefâtîhu'd-Deriyye fî İşbâti'l-Kavânîni'd-Dürriyye* ismi altında değerlendirdik.

Mefâtîhu'd-Derriyye'nin telif tarihi konusunda kesin bir bilgi yoktur. Fakat 1157/1744 yılında Muhammed b. Ebû Bekr el-Halebî Kayşerî *el-Fevâ'idü'l-Hisâriyye fî Şerhi'l-Mefâtîhu'd-Deriyye* adıyla *Mefâtîhu'd-Derriyye*'yi şerh edilmiştir. Bu bilgidен yola çıkarak *Mefâtîhu'd-Deriyye*'nin 1157/1744'ten önce yazıldığı kesindir.

Kitabın sonunda ise müstensih, müellifin adı ibn-i Ebû Bekr es-Sivâsî Muştafa şeklinde anarak *Mefâtîhu'd-Derriyye*'nin daha önceki dil bilgisi kitaplarındaki usul üzere yazıldığını ve bunlardan farklı olarak eserin başına bir emsile kısmı eklediğini söylemiş ve istinsah tarihini de 1166/1752 olarak belirtmiştir (yp. 8a).

²⁶⁶ Saime İnal Savi, “Anadolu'da Farsça Gramer Çalışmaları”, s. 123; Orhan Başaran, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum, 2000, s. 36.

²⁶⁷ Ebû'l-İşme Muştafa İşâmeddîn Üsküdarî el-İstânbülî, *Tercüme-yi Şerhi Mefâtîhu'd-Deriyye fî İşbâti'l-Kavânîni'd-Dürriyye*, Süleymaniye YEK, Ragıp Paşa, nr. 001156, vr. 8a-9b.

²⁶⁸ ‘Abdullâh Necib b. Muhammed b. Şa'bân, *Şerh-i Mefâtîhu'd-Deriyye fî İşbâti'l-Kavânîni'd-Dürriyye*, Süleymaniye YEK, Hacı Mahmud Efendi, nr.05773, vr. 149b-150a; Muhammed Nihâlî'nin *Miftâh-ı Mefâtîhu'd-Deriyye*, Giresun İHK, nr. 28 Hk 3526, vr. 5b-6a; Muhammed b. Ebû Bekr el-Halebî Kayşerî'nin *el-Fevâ'idü'l-Hisâriyye fî Şerhi'l-Mefâtîhu'd-Deriyye*, Süleymaniye YEK, Hacı Mahmud Efendi, nr.006114, vr. 3b-4a.

Eserde dil bilgisi konuları “bābu’l-maṣḍar” (yp. 2a-2b), “bābu’l-māzī” (yp. 2b-3a), “bābu’l-muzāri” (yp. 3a-5a), “bābu’l-ḥurūfi’l-ma’ānī” (yp. 5a-6b) ve “bābu’l-kavā’id-i ṣettā” (yp. 6b-8a) ana başlıklar altında beş bapta işlenmiştir.

“Bābu’l-maṣḍar” başlığı altında Farsça fiiller mazi köklerinin son harflerine göre مصدر دالی (d’li mastar) ve مصدر تانی (t’li mastar) olarak ikiye ayrılmış, d’li mastarlar maṣḍar-ı dālī-yi yā’ī, maṣḍar-ı dālī-yi elifī, maṣḍar-ı dālī-yi rāī, maṣḍar-ı dālī-yi nūnī ve maṣḍar-ı dālī-yi vāvī; t’li mastarlar maṣḍar-ı ta’ī-yi ḥāī, maṣḍar-ı ta’ī-yi sīnī, maṣḍar-ı ta’ī-yi ṣīnī ve maṣḍar-ı ta’ī-yi fāī şeklinde tasnif edilmiştir. Ayrıca mastarlar bünyesindeki harf sayısına göre mastarına rubā’ī (دیدن), ḥümāsī (پريدن), sūdāsī (ارزیدن), sebā’ī (پرستیدن) ve ṣemānī (ارامیدن) şeklinde de gruplandırılmıştır.

“Bābu’l-māzī” başlığı altında mastarların mazi kökleri kurallı ve kuralsız olmak üzere iki gruba ayrılmış ve her iki grupta fiilin di’li geçmiş zaman çekimlerinde fiillere gelen kişi zamirleri gösterilmiştir.

“Bābu’l-muzāri” başlığı altında d’li ve t’li mastarların kurallı ve kuralsız oluşlarına göre muzari köklerinin tespitine dair kurallar anlatılmıştır. Fiillerin geniş zaman köklerinin tespitine dair kurallar verildikten sonra yine aynı başlık altında sırasıyla emru’l-gā’ib (yp. 4a), nehyu’l-gā’ib (yp. 4a), emru’l-ḥāzır (yp. 4a), nehyu’l-ḥāzır (yp. 4b), ismu’l-fā’il (yp. 4a), şıfatı’l-müşebbehe (yp. 4a), ismu’z-zamān ve mekān (yp. 4b), ismu’l-ālet (yp. 5a), bināu’l-merre ve bināu’n-nev’ (yp. 5a), ismu’t-tasgīr (yp. 5a), ismu’l-mensūb (yp. 5a), ismu’t-tafzīl (yp. 5a), fi’lu’t-ta’accub (yp. 5a) alt başlıklarıyla dil bilgisi konuları ele alınmıştır. Bu konuların her birinin türeme bilgisi gösterilmiş ve örnekleri verilmiştir.

Emr-i gā’ibin باید که بداند، کناد، بداند örneklerinde olduğu gibi çekimlenmelerine ve kullanımlarına dair bilgiler verilmiş; nehy-i gā’ibin نداند ve مکناد şeklinde emr-i gā’ib çekiminin başına olumsuzluk eki olan ن یا دا م ekleri getirilerek yapıldığı anlatılmıştır. Emr-i ḥāzır (بدانید، بدان)، nehy- i ḥāzır (مکن، بدان، مکن); ism-i fā’il (داند، بحثنده); şıfat-ı müşebbehe (گوین، دانا، شناساریال خندان، گروبان، سگوان، کفشگر، باغبان، فرمان، بردارنده فرمان، دولت خانه دانستگاه، هنگام دانستن، جای دانستن، گلستان، خواندنی) vb.; ism-i zamān ve mekān (وقت، نمودنی جای دیگر); ism-i ālet (آلت دانستن); bināu’l-merre (یکبار دانستن); bināu’n-nev’ (دیگر); ism-i tasgīr (پسرک، دوخترک، خواجیک، خواجکک، غلامچه); ism-i mensūb (داند، دانستهتر، دانستهتر) ve fi’lu’t-ta’accub (زهی دانستن، چه عجب دانستن، ایا دانست) ta’accub (زهی دانستن، چه عجب دانستن، ایا دانست) örneklerle anlatılmıştır. İsm-i mensūb

bahsinde ayrıca (سا) nisbet edatının (عمبرسا، مُشک سا) örneklerindeki gibi teşbih edatı olarak da kullanıldığı belirtilmiştir.

Bābu'l-ḥurūfi'l-ma'āni" başlıklı dördüncü bapta nida ve taaccüp edatı olarak hemze ve (ل) harfinin görevlerine değinerek anlatılmış; ی، و، ه، ی، م، ن، و، ه، ی harflerinin görevleri ve kullanımına dair kurallar örnekleri verilerek gösterilmiştir. Konunun devamında (تا) bağlacının sebep, amaç, şart ve sürerlik görevinde kullanılması (آدم تا (ترا ببینم/ رفتم تا بمکه/ بخدا تا تو نیایی من نیایم/ تادرین گله گوسفندی هست نه نشیند اجل ز قصابی gibi cümlelerle izah edilmiştir. Ayrıca eserde (ج) harfi için de bir başlık açılmış; Farsça asıllı olup Arapçada da kullanılan ve Arapçalaşarak ses değişimine uğrayan kelimeler üzerinde durularak (بنفشج بنفشه/ بابونج بابونه/ پیاده بیدق/ لجام لگام) örnekleri verilmiştir (yp. 6a). Eserin sonunda "kavā'id-i şettā" başlıklı beşinci bapta dokuz adet "faşl" başlığı içerisinde bitişik ve ayrı şahıs zamirleri iyelik bildiren tamlama kuralları ve telaffuzları Arapça ile kıyaslanarak anlatılmış; geçişli-geçissiz fiiller işlenmiş; sonunda (ی) harfi olup bir öncesi (ل) ve (و) harflerinden biri olan kelimelerin (پای، جای، روی، موی) örneklerinde olduğu gibi yazılışları üzerinde durulmuş; dāl ve zāl harfi arasında fark örneklerle gösterilmiş; Farsçadaki Arapçaya özgü harflere işaret edilmiş; ism-i işaret ve ism-i mevsül konularına yer verilmiş; soru kelimeleri ve bazı edatlar sıralanmış ve son olarak da sayılara değinilmiştir.

Mefātīhu'd-Deriyye, Anadolu sahasında Farsça dil bilgisine dair yazılan ilk eserlerden birisidir. Yazma nüshalarının çokluğundan da anlaşılacağı üzere bu eserden Anadolu'da Farsçanın öğretiminde yoğun bir şekilde istifade edilmiş; daha sonra pek çok müellif Farsçanın gramerine dair telif ettiği eserlerde *Mefātīhu'd-Deriyye*'den yararlanmışlardır. Meḥmed Murād Naşşbendî, bu eseri *Ḳavā'id-i Fārisiyye* adıyla hem Türkçe hem de Farsçaya tercüme etmiş; 'Abdullāh Şalāḥaddīn 'Uşşākî, kaynaklarda *Mefātīhu'd-Deriyye Şerḫi* diye de kayıtlı olan *Mecmā'-i Fenn-i Zārāfet* adlı Farsça dil bilgisi kitabını telif ederken bu eseri kaynak olarak kullanmıştır. Ebū'l-'İşme Muştafa İşāmeddīn Üsküdarī el-İstānbūlī'nin (ö. 1788) *Tercüme-yi Şerḫü Mefātīhu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye* ve 'Abdullāh Necīb b. Muḥammed b. Şa'bān'ın (ö. 1804) *Şerḫ-i Mefātīhu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye*, Muḥammed Nihālī'nin *Miftāḥ-ı Mefātīhu'd-Deriyye* ve Muḥammed b. Ebū Bekr el-Ḥalebī Ḳayşerī'nin *el-Fevā'idü'l-Ḥisāriyye fī Şerḫi'l-Mefātīhu'd-Deriyye* adıyla bu eseri şerh

etmişlerdir.²⁶⁹ Ayrıca Siyâhizâde ‘Ali Efendi’nin de *Mefâtîhu’-d-Deriyye* ‘yi şerh ettiği bilgisi mevcuttur fakat Siyâhizâde’ye atfedilen bu eser tesipt edilememiştir.²⁷⁰

Farsça dil bilgisi kaidelerinin Arapça olarak anlatılmış olması da ayrıca dikkate değer bir husustur. Müellif eserin sonunda *Mefâtîhu’-d-Deriyye* ‘nin daha önceki dil bilgisi kitaplarındaki usul üzere yazıldığını söylemiştir. Eserde Farsça dil bilgisi kaidelerinin Arapça iştikak terimleri ve tertibi esas alınarak işlendiği görülmektedir.

Baş: yp. 2a

بِسْمِ... سبحان الذى اخلص الانسان بالنطق من عالم الجماد والعجماء ... فلما كان غالب اسرار الحق علت
كلماته مصنوعة على السن العارفين باللغة الفارسية و كانت ضوابطها مفاتيح معانى الفاظهم البهية لاجرم
جرى على ذى الهمة العلية. ان يتعلم اولاً قواعد الفرس و ان يطالع ثانياً فى كتبهم بالقراءة والدرس حتى وقف
على تمام مفرداتهم بلاخطا ولاخطل (...) وسميتها بمفاتيح الدرية فى اثبات القوانين الدرية

Son: yp. 8a

بفضل الله و عونه أَلْفَه مفاتيح الفرس على الصبق النهج الاقدم و قبلها رتبته امثلة الفرس على وفق الطبع
القدم ليكوناهديتين لا ولى الالباب وجعلهما الله تعالى لهم مفتاح كلمات الاقطاب من الفقير خادم الفقراء ابن ابى
بكر السيواسى مصطفى الله الحمد فى الاولى والاخرة و على رسوله الصلاة واله الطهرة قدتمه مفتاح الفرس

Diğer nüshaları:

Milli Ktp., 06 Mil Yz A 5131/1, yp. 1b-12a, 06 Mil Yz A 4169/3, yp. 14b-34a, 06 Mil Yz A 3263/2, yp. 17b-28b, (1231/1815), 06 Mil Yz A 2688/5, yp. 68b-77b, 06 Mil Yz A 1750, vr. 1-26, 06 Mil Yz A 1340/19, 06 Mil Yz A 914/3, yp. 132b-144b (1201/1786), 06 Mil Yz A 9239/6, yp. 49b-51b, 06 Mil Yz A 9447/5, yp. 38a-47a, 06 Mil Yz A 8773/1, yp. 1b-10b, 06 Mil Yz A 9082/2, yp. 57b-65b, (1296/1878), 06 Mil Yz A 2362/1, yp. 1b-15b, 06 Mil Yz A 7116/7, yp. 83b-94a (1193/1779), 06 Mil Yz A 9648/12, yp. 111a-122b; AÜ DTCF Ktp., 87/I, yp. 1b-14a, 404/III, yp. 97b-117b, 331/II, yp. 21a-35b²⁷¹; Atıf Efendi Yazma Eser Ktp., 34 Atf 2801/2; İstanbul Millet Ktp., 34 Ae Arabi 3070/9, vr. 92-102, 34 Ae Arabi 3392/2, vr. 7-19, 34 Ae Arabi 3396/5, vr. 55-66, 34 Ae Arabi 3523/2, vr. 12-17, 34 Ae Arabi 4021/9, vr. 99-104; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. 42 Kon 4549, 42 Kon 3675/3, 32 Hk 2032/3, yp. 57b-63a, 32 Yalvaç 162/10, yp. 117a-125a (1203/1788); İstanbul Ü. Nadir Eserler

²⁶⁹ Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul. 2011, s. 1123-1124.

²⁷⁰ Reda Hamada, *Siyâhizâde Âlifendi ve Gülşen-i Ahbârı Pend-i Attâr Tercümesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2014, s. 30.

²⁷¹ *Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, I, s. 263; II/1, s. 49, 301-302.

Ktp., vr. 1-10, NECTY05818, (1209/1795), NECTY03997/02, yp. 7b-21a (1193/1779); Köprülü Yazma Eser Ktp., 34 Ma 436/3, vt. 28-36; Afyon Gedik Ahmet Paşa İHK, 03 Gedik 17759/1, yp. 1b-14b, 03 Gedik 17774; Balıkesir İHK, 10 Hk 133/3, yp. 19b-32b, 10 Hk 231/3, yp. 31b-41a; Ankara Adnan Ötüken İHK, 06 Hk 3916, vr. 50 (1256/1839), 06 Hk 4599/2, yp. 19b-30b, 06 Hk 1413, vr. 10 (1242/1825), 06 Hk 4619/4, yp. 87b-100b, 06 Hk 1823, 06 Hk 4752, yp. 101v-110a (1167/1753), 06 Hk 2004/4, yp. 77b-88a, 06 Hk 2335, vr. 11, 06 Hk 1552/1, yp. 1b-8a, 06 Hk 2570/1, vr. 12; Manisa İHK, 45 Ak Ze 1820/9, yp. 223b-240b, 45 Hk 2993/25, yp. 261b-265a, 45 Hk 5843/12, yp. 125-131a, 45 Ak Ze 6548/6, yp. 64b-69b, 45 Hk 1953/2, yp. 8b-25a; Çorum Hasan Paşa İHK, 19 Hk 23278/4, yp. 125b-132a, 19 Hk 12980/1, yp. 1b-10b, 19 Hk 5459/2, yp. 6b-13b, 19 Hk 2858/1, yp. 1b-12a, 19 Hk 12935/5, yp. 53b-63a; Amasya Beyazıt İHK, 05 Bal 168/8, yp. 194b-209b (1161/1747), 05 Ba 1775/6, yp. 93b-104b (1200/1784), 05 Ba 1551/7, yp. 75b-85a (1178/1763), 05 Ba 954/3, yp. 51b-58b, 05 Ba 1751/2, yp. 54b-61b, 05 Ba 892/1, yp. 1b-10a (1166/1752); Elâzığ İHK, 23 Hk 58/3, yp. 93b-102a; Çankırı İHK, 18 Hk 580/3, yp. 24b-32a; Adana İHK, 01 Hk 436/4, yp. 107b-132b (1275/1857); Tokat İHK, 60 Hk 18/6, yp. 132b-144b; Diyarbakır İHK, 21 Hk 1645/20, yp. 123a-132b, 21 Hk 958/8, yp. 178a-182a (1246/1829); Kastamonu İHK, 37 Hk 1451/4, yp.; İBB Atatürk Kitaplığı, OE_Yz_1353, vr. 19 (1187/1773), Bel_Yz_K_0568_01, yp. 1b-6b (1249/1833); Diyanet İşleri Başkanlığı YEK, 004228-I, 004105-XI, 004920-III, 005051-XI, 004339-V, 003594-XVI, 003180-IX, 004227, 003512-I, 002453-II, 001965, 001682-VI, 002325-I.

Ḳavā'id-i Fārisī adıyla: Samsun İHK, 55 Hk 369/9, yp. 87b-94b; *Risāletü'l-Ḳavā'id-i'l-Fārisiyye* adıyla: Amasya Beyazıt İHK, 05 Bal 190/15, yp. 241b-245a, 05 Ba 913/8, yp. 53b-58a; *Risāle-yi Ḳavā'id-i'l-Fārisiyye* adıyla: Amasya Beyazıt İHK, 05 Ba 1612/2, yp. 14b-21b, 05 Ba 913/9, yp. 58b-62b; *Risāletü's-Şarfi'l-Fārisī* adıyla: İstanbul Millet Ktp., 34 Ae Arabi 3392/3, vr. 20-28.

2.1.17. el-Fevā'idü'l-Ḥişāriyye fi Şerḫi'l-Mefātīhu'd-Deriyye (tlf. 1157/1744)

Muḥammed b. Ebū Bekr el-Ḳayşerī el-Ḥişārī

Muḫtafā b. Ebū Bekr es-Sivāsī'ye ait *Mefātīhu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye* adlı eserin Muḥammed b. Ebū Bekr el-Ḳayşerī el-Ḥişārī tarafından yazılmış Arapça şerhidir.

Kaynaklarda ve tezkirelerde yazar hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. İsmnin eserin mukaddimesinde zikredildiği üzere Muḥammed b. Ebū Bekr el-Ḳayserī el-Ḥiṣārī ve nisbesinden dolayı da Kayserili olduğu anlaşılmaktadır.

Nüsha: Diyanet İşleri Başkanlığı YEK, 003180-IV.

Şemseli, zencirekli, koyu kahverengi yumuşak meşin cilt içerisinde yer alır. 85x145 140x200 mm ölçülerinde; 25 satır olup nestalik hat ile nohudi renkte filigransız kâğıt üzerine yazılmıştır. Eser mecmuanın 24a-53b arasında yer alır. 1207/1793 yılında İstanbul'da Sultan Abdülhamid Medresesi'nde Aḥmed b. Hüseyin tarafından istinsah edilmiştir. Eserde konu başlıkları, fasıllar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmış ve şerh edilecek cümlelerin üzerine kırmızı mürekkeple keşide çekilmiştir.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 24a). Mukaddimedeki müellif hamd ü sena ibarelerinden sonra kendi ismini es-Seyyid Muḥammed b. Ebū Bekr el-Ḳayserī el-Ḥiṣārī şeklinde anmıştır. *Mefātīḥu'd-Deriyye'nin* müderris ve talebeler arasında rağbet gören bir eser olduğuna işaret ederek kendisinin de tahsil görenlerin *Mefātīḥu'd-Deriyye*'den istifadesini artırmak gayesiyle bu eseri şerh ettiğini ve eserine *el-Fevā'idü'l-Ḥiṣāriyye fi Şerḥi'l-Mefātīḥu'd-Deriyye* adını verdiğini; eseri şerh ederken güç ve anlaşılması zor olan kelime ve ibareleri çeşitli Farsça eserlerden, sözlüklerden ve şerhlerden yararlanarak açıkladığını belirtmiştir. *el-Fevā'idü'l-Ḥiṣāriyye*, itmam kaydında verilen bilgilere göre 23 Cemâziyelevvel 1157/4 Temmuz 1744 tarihinde Kayseri'de telif edilmiştir. Müellif *Mefātīḥu'd-Deriyye*'yi mukaddime kısmından eserin sonuna kadar şerh etmiştir. *Mefātīḥu'd-Deriyye* metnine ait kelime ve cümleler kırmızı keşide ile belirlenmiştir. Bazı sayfaların derkenarlarına sahha kayıtları düşülmüş ve muhtelif kaynaklardan nakledilmiş izahlar yazılmıştır.

Baş: yp. 24a

بِسْمِ... الحمد لله الذى احسن السنننا بالالفاظ والعبارات و زين ازهاننا بالمعاني و نفاة اللغات ... وبعد فيقول
العبد الفقير الى رحمة ربه الغنى القدير السيد محمد بن ابو بكر القيصرى الحصارى سلمه فى الدارين الرب
البارى لما كان كتاب مفاتيح الدرية مقبولة بين اولى الالباب...

Son: yp. 53b

ثم لنن ادركت فى نظمي فتوراً و وهنا فى البيان للمعاني فلا تنسب بنقصى ان رقصى على مقدار تنشيط الزمان
كما اعتذرت نبذا فى الديباجة

İtmam kaydı: yp. 53b

وقد استراح من كمد الانتهاض لنقل هذا الشرح من السواد الى البياض العبد الفقير المذنب الجانى السيد محمد
ابن ابو بكر القيصرى الحصارى عصمه فى الدارين رب البارى فى يوم السبت الثالث والعشرون من جمادى

الاول سنه سبع و خمسون و مائة و الف فى حصن بلدة قيصره حماها الله عن الآفات و البلية الهم اغفرلنا
ولاستاذنا و لشركائنا و لتلاميذنا و لاحبابنا و الاخواننا الذين سبقونا بالايمان برحمتك يا ارحم الراحمين و سلام
على المرسلين و الحمد لله رب العالمين.

Ferağ kaydı: yp. 53b

وقد وقع الفراغ من تحرير هذه النسخة الشريفة المرغوبة فى سنه سبع و مأتين و الف من هجرة من له العز
والشرف احمد بن حسين الساكن بمدرسة سلطان عبدالحميد احسن الله بلفه اللطيف.

Diğer nüshaları: Hacı Selim Ağa Ktp., **Hüdai Efendi, 1608**; Milli Kütüphane, **06 Mil Yz A 7302**; Çorum Hasan Paşa İHK, **19 Hk 23278/5**, vr. 133b-154b, **19 Hk 5459/3**, 15b-53b; Süleymaniye YEK, **Hacı Mahmud Efendi, 6114, Fatih, 5312, Bağdath Vehbi, 2046**; Diyanet İşleri Başkanlığı YEK, **003594-XVII, 004369, 003180-IV, 006165-VII, 002005-I**; Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, **43 Va 2210, 43 Va 2209**; Atıf Efendi YEK, **34 Atf 2193**; Trabzon İHK, 61 Hk 383; Milli Kütüphane, **06 Mil Yz A 9657/3**, 13b-31b.

2.1.18. Mebādī-yi Fārisī (tlf. 7 Şaban 1161/2 Ağustos 1748)

İsmā' il b. Ḥalīl Manāstirī (18. yy.)

Birinci kısmı Farsça dil bilgisine, ikinci kısmı aruz ve edebi sanatlara dair kuralların anlatıldığı Farsça açıklamalı bir risaledir.

Nisbesinden Manastırlı olduğu anlaşılan İsmā' il b. Ḥalīl hakkında kaynaklarda bibliyografik bir bilgiye ulaşılamamıştır. Eserin gerek mukaddimesinde gerekse hâtimesinde eser ve müellifine dair kısa kayıtlar dışında yazara dair bilgiler oldukça azdır. Yine de bu bilgiler ışığında İsmā' il b. Ḥalīl, Farsça bilgisini öncelikle Sūdī'nin tercüme ve şerhlerine borçludur. Farsça risaleler ve şiirler okuyarak Farsça bilgisini ilerletmiş ve Farsça tekellüme alaka duymuştur. İsmā' il b. Ḥalīl, İstanbul'da Şehzâde Camii'nde görevli ve burada talebe yetiştiren Giritli Ḥalīl Efendi'den dersler almıştır. Eserin telifinde 1156/1743 yılında Manastır'a müftü olarak atanan Giritli Ḥalīl Efendi'nin ısrar derecesinde bir teşviki olmuştur. Müellifin ifadesine göre eser, Farsçaya ilgi duyanların talebi üzerine, hocaların, talebelerin ve özellikle Giritli Ḥalīl Efendi'nin ısrarları ve teşviki sonucunda tamamlanmıştır. Müellif İstanbul'da iken bir ara Ḥakīm Çelebi Zaviyesi'nde ikamet etmiştir. Ancak vefat yılına dair bir bilgimiz yoktur, ancak XVIII. yüzyılda yaşamış olduğu söylenebilir.

Nüsha: Süleymaniye Ktp. **Hamidiye No: 843.**

Rika hat ile 19 satır olarak yazılmıştır. Eser, mecmuanın 71b-109b arasında yer alır. Başlıklar kırmızıdır. Müstensihî ‘Oşmân b. Aḥmed’dir. 7 Şaban 1161/2 Ağustos 1748’de Beyazıt Medresesi’nde istinsah edilmiştir.

Mebādî-yi Fārisî, kütüphane kayıtlarında Manastırlı İsmâ‘il Ḥaḳḳı (1846-1912) adına kaydedilmiştir. *Mebādî-yi Fārisî*’nin Manastırlı İsmâ‘il Ḥaḳḳı tarafından yazıldığı bilgisi yanlıştır. Bu yanlış bilgi İsmâ‘il Ḥaḳḳı hakkında yapılan çalışmalarda da tekrar edilmiştir.²⁷² ‘*Oşmânlı Müellifleri*’nde *Mebādî-yi Fārisî* İsmâ‘il Ḥaḳḳı’nın eserleri arasında anılmamaktadır. İsmâ‘il Ḥaḳḳı’nın yaşadığı dönem ve bu eserin istinsah edildiği tarih göz önüne alındığında bu bilginin doğru olamayacağı açıktır. Bu karışıklık isim benzerliğinden kaynaklanmış olmalıdır. *Mebādî-yi Fārisî*, İsmâ‘il b. Ḥalîl Manâstırî tarafından telif edilmiştir.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 71b-72a). Bu mukaddime kısmında müellif adını İsmâ‘il b. Ḥalîl Manâstırî şeklinde kaydetmiş; Sûdî-yi Bosnevî’nin tercümelemleri ve çeşitli Farsça divan ve risalelerini okuyarak Farsçasını geliştirdiğini ifade etmiştir. Esere *Mebādî-yi Fārisî* adını vermiş ve üç bölüm hâlinde düzenlemiştir. “Kısm-ı evvel der beyân-ı ḳavâ‘id-i Pârsî” başlıklı birinci kısımda dil bilgisi konuları, “kısm-ı devvom der beyân-ı ḳavâ‘id-i şî‘r” başlıklı ikinci kısımda şiir ve aruza dair kurallar ve “ḥâtîme” başlıklı üçüncü kısımda da edebî sanatlar ve kafiye konularını işlediği bilgisini vermiştir.

“Ḳavâ‘id-i Pârsî” başlıklı birinci kısımda dil bilgisi konuları üç bab içerisinde işlenmiştir (yp. 72a-88a). Birinci bab “der beyân-ı iştiḳâḳ” (yp. 72a-80a), ikinci bab “der beyân-ı aḥvâl-ı terkîb ve elfâz-ı müsta‘mele der ân” (yp. 80a-86b) ve üçüncü bab “der beyân-ı aḥvâl-i resm-i ḥatt” (yp. 86b-88a) başlığını taşımaktadır. Bu baplar da kendi içerisinde fasıllara ayrılmıştır.

Türeme bilgisine ayrılan birinci bab da iki fasla ayrılmıştır. Birinci fasıl “der beyân-ı ṭarîḳ-i iştiḳâḳ be nezd-i Sûdî” (yp. 72a-78b) ikinci fasıl “der beyân-ı ṭarîḳ-i iştiḳâḳ be nezd-i cumhûr” (yp. 79a-80a) başlığını taşımaktadır. Birinci fasılda yer alan türeme konusu Sûdî-yi Bosnevî’nin görüşlerine göre anlatılmıştır. Burada öncelikle mastar

²⁷² Nazif Ay, Manastırlı *İsmail Hakkı’nın İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 14-17; Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmâil Hakkı” *TDVİA*, C. 27, İstanbul, 2003, s. 563-564; Esra Çetiner, *Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü’t-Tefsîr Fî Usûlü’t-Tefsîr Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2019, s. 6-20.

konusuna yer verilmiştir. Farsça mastarların alametinin nūn-i sākine olduğu ve ondan önce de ya dāl-i meftūḥa ya da tā-yi meftūḥa geldiği; bunların da kıyāsī ve ġayr-i kıyāsī şeklinde iki gruba ayrıldığı belirtilmiştir. Devamında mastardan māzī (کشید), caḥd-ı muṭlaḡ (نکشید), caḥd-ı mustaḡraḡ (هنوز نکشید), ism-i mef'ūl (کشیده), mużārī' (کشد), ism-i fā' il (کشنده), nefy-i ḥāl (نمی کشد), nefy-i istiḡbāl (نکشد), nefy-i ḥāl ve istiḡbāl (هر آینه نمی کشد), emr-i ḡā'ib (باید که کشد), nehy-i ḡā'ib (نکشاد), emr-i ḥāzır (کش), nehy-i ḥāzır (مکش), ism-i mekān ve zamān (کردنگاه, هنگام), ism-i ālet (آلت کردن), binā'-ı merre (یکبار کردن), binā'-ı nev' (یکگونه کردن), ism-i mensūb (آموختین, هنرمند, زیستن ناک), şıfat-ı müşebbehe/şığa-yı mubālaḡa (گوییان, کشان, خدمتکار), şıfat-ı müşebbehe/şığa-yı mubālaḡa (شناختن ور, نازنین, غمگین), ism-i tafzīl (کشیدن تر, کشیدن تر), ism-i taşḡir (سراچه, پسرک, کردنک) ve fi'l-i ta'accub (چه عجب کرد, آیا کند, زهی کننده) zaman ve kiplerinin türeme bilgisi örneklerle anlatılmıştır. Daha sonra fiillerin meḡhul olma durumları (yp. 73a), ayrı ve bitişik şahıs zamirleri (yp. 73b-74b), isimlerde çokluk (74b) ve imlaya dair bazı hususlara (75a) yer verilmiştir. “Emşile-yi muḡtelife” başlığa altında (کشیدن) fiili tüm zaman ve kiplerde III. tekil şahıs çekimi (yp. 75a) “emşile-yi muḡtaride” başlığı altında (yp.75a-78b) ise tüm zaman ve kiplerin türeme bilgisi malum-meḡhul ve geçişli-geçişsiz durumları ile birlikte daha geniş bir şekilde ele alınarak yine (کشیدن) fiilinin tüm şahıslarla çekimi gösterilmiştir. İkinci fasılda ise mastarlar genel kabul gördüğü şekliyle dālī ve tā'ī olarak iki gruba ayrılmış; dālī mastarlar “maşdar-ı elifī, rāī, nūnī, zā'ī”, mīmī” şeklinde öncesinde (پارنو) harfleri gelen beş; tā'ī mastarlar da “tā'ī-yi ḡā'ī, sīnī, şīnī ve fāī” şeklinde dört başlıkta incelenmiş ve kısaca türeme konusuna da değinilmiştir (yp. 79a-80a). Müellif burada türeme konusunda mastar ya da fiillerin başında bā-yı zā'ide geldiğinde yaygın olan tercihin vāv, mīm ya da yā mazmūm (ötreli) olursa bā-yı zā'idenin mazmūm okunması diğerlerinin meksūr okunmasından yana olduğunu belirtmiş kendisinin türeme konusunda daha faydalı gördüğünden Sūdī'nin görüşünü tercih ettiğini beyan etmiştir.

“Der beyān-ı aḡvāl-i terkīb ve elfāz-ı müsta' mele der ān” başlıklı ikinci bapta üç fasıl içerisinde terkip konusuna yer verilmiştir. Birinci fasılda “der beyān-ı i' rāb” başlığı altında iki unsurlu izafet terkipleri (yp. 80a-81b); “der beyān-ı elfāz-ı müfrede” başlıklı ikinci fasılda şart (اور, اگر, گر); teşbīh (گون, فام, سا, وش, چون, مانند, بسان, اما, گرنه, گرنی), istidrāk (لیکن, ولی, اما, گرنه, گرنی), istiḡnā (غیر, جز, الّا), istidrāk (لیکن, ولی, اما, گرنه, گرنی), icāb (اری, بلی), istifhām (کدام, چند, کجا, کو), atf (هم, نیز, و), şıla (با, و, نیز, هم)

بر (از، در، اندر، ندر، نفی، نی، نا، بی) nefy, (سا، بسی، بسیار) tekṣīr, (پاسی، برخی) taḳlīl, istiḡrāḳ (هیئات، دریغا، دردا،) teḥessūr, (نزد، نزدیک، پیش، بر) hazret, (الا، هان) tenbīh, (هم، همه، همگان) ta' accub (حسرتا، چه عجب، زهی، آیا، الله اکبر، سبحانالله، بارکالله، تبارکالله) nidā, (ای) tevessül (می، همی، در، بر، باز، فرو، فرا) te'kīd ve taḥkīk (ا، ب، ت) mevsül ve esmā-yı 'aded konuları şahit beyitlerle birlikte anlatılmıştır (yp. 81b-85b). “Der beyān-ı elfāz-ı mürekkebe” başlıklı üçüncü fasılda birleşik isimlere yer verilmiştir (yp. 85b-86b).

“Der beyān-ı aḥvāl-i ism” başlıklı üçüncü bapta ise kelime içerisindeki harflerin değişimi, dönüşümü ve hazf edilmesi gibi Farsçadaki bazı imla kurallarına değinilmiştir (yp. 86b-88a).

Mebādī-yi Fārisī'nin “der beyān-ı ḳavā'id-i şī'r” başlıklı ikinci kısmında iki bab içerisinde şiire dair istilâhlar, aruz ve kafîye konularına yer verilmiştir (yp.88a-105b). “Der beyān-ı ıṣṭilâḥât-ı şī'r ve eczā-yi ān” başlıklı birinci bab üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda “der beyān-ı ıṣṭilâḥ-ı şī'r” başlığı altında şiirin tanımı ve müfred, meṣnevî, kıt'a, ḡazel, ḳaṣīde, terci' -i bend, terkīb-i bend, müsammaṭ gibi nazım türleri (yp. 88a-89b); “der beyān-ı eczā-yı şī'r” başlıklı ikinci fasılda aruz vezinleri ve bahirleri anlatılmış (yp. 89b-100b) ve “der beyān-ı ḳavā'id-i taḳṭī'” başlıklı üçüncü fasılda verilen şahit beyitlerle aruz vezinleri uygulamalı olarak gösterilmiştir (yp.101b-101b). “Der beyān-ı ḳavā'id-i ḳāfiye ve envā' -i ān” başlıklı ikinci bapta ise şahit beyitler eşliğinde kafîye konusu ve türleri uygulamalı olarak anlatılmıştır (yp. 101b-105b). Hâtîme kısmında ise “der beyān-ı şī'nāyi' -i şī'r ve ḳabāyiḥ-i vey” başlığı altında tecnīs-i tām, tecnīs-i nāḳıṣ, tecnīs-i zā'id, tecnīs-i mürekkeb, tecnīs-i mükerrer, tecnīs-i muṭarraf, iṣṭikāḳ-ı naẓīr, sec' -i mütevāzī, sec' -i muṭarraf, reddü'l-'acuz 'ale's-şadr, reddü'l-'acuz 'ale'l-'acuz, tezād, isti'āre, murā'āt-ı naẓīr, ihām, teşbīh-i muṭlaḳ, teşbīh-i meṣrūṭ, teşbīh-i tesviye, ḥaṣv-i meliḥ, irsāl-i meṣel, cem', tefriḳ, taḳsīm, maḳlūb, maḳlūb-i kül, maḳlūb-i müneccaḥ, maḳlūb-i müstevî, isnād gibi edebi sanatlar anlatılmıştır (yp. 105b-109b). Müellif bu aruza ve edebî sanatlara dair kısımlarda Vaḥīd-i Tebrizī'nin eserinden istifade etmiş, Vaḥīd-i Tebrizī'nin yazılarından özetle aktardığını da hâtîme kısmında (yp. 109a-109b) ifade etmiştir.

Mebādī-yi Fārisī, hem Farsça dil bilgisi konularının hem de şiir ve edebi sanatlara dair konuların anlatılması bakımından farklı bir eserdir. Eserde müellif Sūdī-yi Bosnevî'nin görüşlerine yer vermiş özellikle türeme bilgisi konusunda onun

görüşlerini kendisi de makbul saymıştır. Konular sade ve anlaşılır bir üslup ile işlenmiş, şahit beyitler ile örneklendirilmiştir.

Baş: yp: 71b

بسم... سپاس و منت بی غایت آن خدای صاحب عنایت را که ... بعد این گدای کمپایه اسمعیل بن خلیل
مناسبتی چنین معذرت خواه است که چون از قند مطالعه ترجمات سودی و از شکر مذاکره رسائل قواعد
شعر و فارسی طوطی طبعم پرورش یافت...

Son: yp:109b

رساله که خواند شاید که ز هر نوع از قواعد و اشعار دیده باشد و در عبارت پارسی گشاده دیده و الله التوفیق
و الحمد لله اتمامه والصلوة على نبیه وآله. اللهم اجعلها وسیلة السعادة الدارین لمؤلفها و مقرئها و قارئها و
کاتبها و باعثها و داعیهم و داعی والدیهم و اساتیدهم برحمتک یا الرحم الراحمین.

Ferağ kaydı: yp. 109b

تم بعونه تعالی من ید عثمان بن احمد النبذی غفر الله له لوالدیہ و احسن الیہا و الیہ فی المدرسه الجلیلة البایزید
ولی افیض علیه رحمة الباری فی ۷ شعبان سنه ۱۱۶۱.

Diğer nüshaları: İBB Atatürk Kitaplığı, **Bel Yz K 0012**; İstanbul Millet Ktp. **34 Ae Farsça 969** (1270/1853); AÜ DTCF Ktp., **162/I**.

2.1.19. Mecma^ç -i Fenn-i Zarāfet (tlf. 1167/1754)

‘ Abdullāh Şalāhaddīn ‘ Uşşākī (1117-1197/1705-1783)

Türkçe olarak yazılan bu eser Kemāl Paşazāde’nin *Ḳavā‘id-i Fūrs* ve Muştafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī’nin *Mefātīḥu’d-Derīyye fī İşbāti’l-Ḳavānīni’d-Dürriyye* adlı Arapça yazılmış dil bilgisi kitapları Türkçeye tercüme edilerek hazırlanmış tercüme-telif bir eserdir.

Halvetî-Uşşākî şeyhi, âlim ve şair ‘ Abdullāh Şalāhaddīn ‘ Uşşākī, 1117/1705’de bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Kesriye’de (Kastorya) doğmuştur. Asıl adı ‘ Abdullah Şalāhaddīn, mahlası Şalāhī’dir ve daha çok Şalāhī-yi ‘ Uşşākī diye tanınır. Ayrıca ismi kaynaklarda ve kendi eserlerinde Abdullāh Şalāhaddīn, Abdullāh Şalāhī, Şalāhī Dede, Şalāhī ‘ Abdī Efendi ve ‘ Abdī Efendi gibi farklı isimlerle de geçmektedir. Eğitimine memleketinde başlayan Şalāhaddīn ‘ Uşşākī, öğrenimini tamamlamak için İstanbul’a gitmiştir. İstanbul’da bir müddet Bâbîâlî’de Tahvil Kalemi’ne devam ettikten sonra Hekimoğlu ‘ Alī Paşa’nın hizmetine girmiş ve ‘ Alī Paşa’nın görevi dolayısıyla onunla beraber birçok yere seyahat etmiştir. Paşa ile çıktığı bir Edirne seyahati sırasında tanıştığı Halvetî-Uşşākî tarikatının Cemâliyye kolunun pîri ve

Edirnekapı Savaklar'daki Hırâmî Ahmed Paşa Tekkesi şeyhi Cemâleddîn 'Uşşâkî ile tanışmış ve ona intisap etmiştir. Daha sonra Fatih Âşık Paşa mahallesinde bulunan Tâhir Ağa Tekkesi'nin postnişinliğine getirilmiş; vefat edinceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Şalâhaddîn 'Uşşâkî, 29 Muharrem 1197/4 Ocak 1783'de vefat etmiş ve Tâhir Ağa Tekkesi'nin haziresine defnedilmiştir. Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça dillerine vakıf olan Şalâhî, dil, edebiyat, dini ilimler ve tasavvuf gibi pek çok alanda telif, tercüme ve şerh mahiyetinde eser kaleme almıştır. Onun eserlerinin sayısı tam olarak tespit edilememiş, hakkında bilgi veren tezkirelerde farklı sayılar ifade edilmiştir. Şalâhî, sadece Farsçanın gramerine dair bir eser kaleme almamış; *Riyâzu'l-Kavâ'id Hıyâzu'l-Fevâ'id* adıyla Hamîdî nispesiyle bilinen 'Ömer b. Maḥmūd el-Belhî'nin Farsça *Maḫāmāt-ı Ḥamīdī*'sini; Muhammed Pârsâ'nın Bahâeddîn Nakşibend'in sohbetlerinden derlediği eserine *Şerḥ-i Risâle-yi Kudsiyye* adıyla şerh yazmış; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 'Örfî-yi Şirâzî, Emîr Ḥusrev-i Dihlevî, Enverî, Hâkânî, Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Ḥayr gibi şairlerin şiirlerinden bazılarını şerh etmiş; Muhammed Pârsâ'nın *Risâle-yi Vücûd* ve Vahîd-i Tebrîzî'nin *İlm-i 'Arûz ve Kâfiye* adlı Farsça eserlerini tercüme etmiştir.²⁷³

Nüsha: Milli Ktp., 06 Mil Yz A 2662

Ciltsiz; 41 varaktan oluşan bir nüshadır. 202x113 (142x63) mm ölçülerinde; 19 satır olup nesih hat ile suyuolu filigranlı kâğıda yazılmıştır. Metin kırmızı çizgili çerçeve içine alınmıştır. Başlıklar ve sözbaşları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sayfa kenarlarında metin içerisinde verilen Farsça şiirlerin tercümelemleri kırmızı mürekkeple "tercüme" ibaresi ile manzum olarak verilmiştir. 1181/1767 yılında istinsah edilmiştir. Müstensihî bilinmemektedir. Eser, *Tercüme-yi Mefâihü'd-Deriyeye* adıyla kayıtlıdır.

Mukaddimede eserin adına dair bir kayıt düşülmemiş ise de eserin "naẓm li-mütercimihî" başlıklı hâtimesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde müellif eserin isminin *Mecma'-i Fenn-i Zarâfet* olduğunu söylemiş ve adını da yalnızca Şalâhî olarak zikretmiştir:

Bi-ḥamdillâh ki te'lîf-i mütercem

İrişdi lutf-i Ḥaḫḫ ile kemâle

Dinildi Mecma'-i Fenn-i Zarâfet

Muvâfık olduḡiçün vaşf-ı ḫâle

²⁷³ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Mehmet Akkuş, *'Abdullâh Salâhaddîn-i 'Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri*, MEB, Ankara, 1998; Resul Arıcı, *Salâhî'nin Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü., SBE, İstanbul, 2006; Semih Ceyhan, "Salâhî Efendi", *TDVİA.*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 17-19.

*Eşerden bir du‘adır çünkü maḳṣūd
Diriği lāyık olmaz ehl-i ḫāle*

*Ümidim müstefidān-ı zamāne
Şalāḫīye du‘ā ide havāle (yp.42b)*

Mecma‘-i Fenn-i Zarāfet’ın mukaddime kısmında eserin *Ḳavā‘id-i Fürs* ve *Mefātīhu‘d-Deriyye*’nin bir tercümesi olduğuna işaret edildiğinden bu ifade dikkate alınarak eser, kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında *Tercume-yi Mefātīhu‘d-Deriyye*, *Ḳavā‘id-i Fārisī*, *Şerh-i Ḳavā‘id-i Fārisiyye* ve *Mefātīḫ-i Deriyye* ve *Mefātīḫ-i Deriyye Şerhi* gibi isimlerle de kayıtlıdır. Eser, 1167/1754 yılında yazılmış ve telif tarihi de eserin “nazm li-mütercimihî” başlıklı manzum hâtimesinin sonunda rakam ile “sene 1167” şeklinde kaydedilmiş ayrıca aşağıdaki beyit ile tarih düşürülmüştür:

دى الفاظ جواهر ايله تاريخ   زواهر ايله ختم اولسون مقاله

İkinci mısradaki geçen noktalı harflerin ebcet hesabına göre toplamı 1167 yılını vermektedir.

Eser Arapça olarak yazılmış hamd ü sena ibareleri ile başlamaktadır. Devamında Türkçe olarak yazılmış kısa bir mukaddime mevcuttur (yp. 1b). Müellif, mukaddimede öncelikle Farsçanın öğrenilmesinin önemini ve Farsçayı öğrenmek için öncelikle gramer kurallarının öğrenilmesi gerektiğini belirttikten sonra eserin telif sebebi ve tertibi hakkında bilgi vermiştir. Burada verilen bilgilere göre *Ḳavā‘id-i Fürs* ve *Mefātīhu‘d-Deriyye* adlı dil bilgisi kitaplarında Farsça dil bilgisi kuralları Arapça olarak ve Arapça gramer terimleri kullanılarak anlatılmış ve bu da bazı sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple bu iki eser kaynak olarak seçilmiş; ortak konular ile farklı ve ihtilafli hususlar dikkate alınarak konu ve kuralların Türkçe anlatılmasının daha yararlı olacağı düşüncesiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Konular kelime, isim ve harf şeklinde tertip edilmiştir.

“Zebān-ı Fārisī üzre mütercem olmaḫdan nāşī, lisān-ı Fārisīnün ta‘allümü ehemm ve ḳavā‘idinün taḫşīli aḫdem olmaḫın Ḳavā‘id-i Fürs ve Mefātīḫ-i Deriyye nām kitāplarda ḳavānīm ve zavābīḫi lisān-ı ‘Arabī üzere cem‘ ve taṣnīf olunup, lākin beynehümāda ba‘zī mesā‘il-i iştiḳākiyyede ittifāḫ ve ba‘zında ihtilāfları olmaḫla nef‘-i ām olsun için lisān-ı Türkī üzere beynleri cem‘ ve te‘līf olunup kelime, isim ve ḫarfdan ‘ibāret olmaḫın ‘ale‘t-tertīb beyānlarına şurū‘ olundu.” (yp. 1b-2a).

Eser, üç bölüm hâlinde tertip edilmiş ve bölümlere bâb denmiştir. “Bâb-ı evvel ahvâl-i isim beyânındadır” başlıklı birinci bab isim konusuna (yp. 2a-16b), “bâb-ı şânî ahvâl-i fi’l” başlıklı ikinci bab fiil konusuna (yp. 16b-30b), “bâb-ı şâliş ahvâlu’l-ḥurûf” başlıklı üçüncü bâb edat ve bağlaç konusuna ayrılmıştır (yp. 30b-42b). Baplar içerisinde işlenen konularda da “faşl” başlığı kullanılmıştır.

Birinci bapta isim, zamir ve mastar konularına yer verilmiştir (yp. 2a-16b). İsim “*ezmene-yi şelâseniñ birine muḳârin olmaḳsızın nefsinde bir ma’nâya delâlet eyleye ve andan iḥbâr ca ĩz ola*” şeklinde tanımlanmış; devamında fiillere eklenen kişi ekleri; *هست، است، نیست* ile kurulan isim cümleleri, isim cümlesinin öğeleri ve tamlama konusu, (که، چه، چون، کدام، کجا، چنڊ، کی) soru zamirleri ve Farsça isimlerde çoğul konusu işlenmiş; örnekleri ve şahit beyitleri verilmiştir (yp. 2a-9b). Bu kısımdan sonra dil bilgisi konuları fasıl başlıkları altında işlenmiştir. “Faşlu’t-terḥîm” başlıklı birinci fasılda Farsça kelimelerdeki bazı harflerin hazfedilmesi (yp. 9b-10b); “muẓmirât” başlığı altında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri (11b-12b); “esmâ-yı işârât” başlığı altında işaret zamirleri (yp. 12b); “esmâ-yı mevşûlât” başlığı altında *او که، آنکه، آنکس، آنکه، اینان که* belgisiz zamirleri (yp. 12b) anlatılmıştır.

İkinci fasılda isim türleri ve mastar konusu işlenmiştir (yp. 12b-16b). İsimler somut (ism-i ‘ayn) ve soyut (ism-i ma’nâ) olarak iki gruba ayrılmış; ism-i ‘ayn için *اسب، مرد* ve ism-i ma’nâ için *آمدن دانستن،* fiilleri örnek olarak verilmiştir. Devamında mastar konusuna yer verilmiştir. Mastarlar, ilk olarak mazi köklerinin son harflerine göre d’li mastar ve t’li mastar olarak ikiye ayrılmış; d’den önce *ن، ر، ی، و، یارنو* harfleri gelen mastarlar olarak; t’li mastarlar ise t’den önce *ف، ش، س، خ، خسشف* harfi gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmış ve devamında birleşik mastarlara yer verilmiştir. Sıfatın sonuna eklenen yâ-yı maşdariyye (*بدی، نیکی*); emir kipinin sonuna eklenerek mastar anlamı veren şân-i maşdariyye (*دانش، روش*) ve fiilin mazi kökünün sonuna eklenerek mastar anlamı veren (*ار*) eki (*گفتار، رفتار*) örneklerle işlenmiştir. Mastar konusunda son olarak mastarlarda olumsuzluk (*ندانستن*); çoğul olma durumları (*آموختنها*); yeterlik kipi (*می توان آموختن*); geçmişte gelecek zaman (*خواست دانستن*); gereklilik (*می باید بردن*); geçişsiz fiilleri geçişli kılmaya dair kurallar (*رسیدن « رسانیدن*) örnekleri ile gösterilmiştir.

İkinci bapta fiil konusu fasıl alt başlıkları altında ele alınmıştır (yp. 16b-30b). Birinci fasılda geçmiş zaman konusu ele alınmıştır (yp. 16b-21a). Bu fasılda ilk olarak geçmiş zaman kökünün tespitine dair kurallar anlatılmış ve bu köklere kişi eklerinin

getirilmesi gösterilmiştir. Geçmiş zaman mǎzī-yi muṭlaḳ ve mǎzī-yi muḳayyed olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Mǎzī-yi muṭlaḳ yani di’li geçmiş zaman “*şol mǎzīdir ki ma‘nāsı ḳurb ve ba‘īd ve mutavassıṭtan bir şey ifade eylemeye*” şeklinde tanımlanmıştır. Mǎzī-yi muḳayyed ise üç gruba ayrılmıştır. Birincisi “*ḳurb ile muḳayyed olan mǎzī*” yani miş’li geçmiş zaman (کرده‌اند، کرده‌اش); ikincisi ba‘ī ile muḳayyed olan mazi yani şimdiki ve geniş zamanın hikâyesi (می‌آموخت) ve üçüncüsü mutavassıṭ ile muḳayyed olan mǎzī yani geniş zamanın rivayeti (می‌آموخته‌اند) olarak anlatılmıştır. “Faşl-ı mustaḳbel” başlıklı ikinci fasılda geniş zaman ve şimdiki zaman konusu örnekler ve şahit beyitlerle işlenmiştir (yp. 21a-24b). Yine fasıl başlıkları altında emr-i gǎ‘ib (گو بدان); nehy-i gǎ‘ib (نباید که کند، گو مدان); emr-i ḥāzır (باور بکن، بدان); nehy-i ḥāzır (مخواه، مدان); ism-i fā‘il (داننده، داننده‌گان); vaşf-ı terkībī (دانا، بینا، گویان); şıfat-ı müşebbehe (پیمان شکن، غمزه زن، خوناب، دولت‌خانه، شهنشاه); ism-i mef‘ūl (ندارنده، آموزنده‌گی، آموخته‌گی); ism-i zamān ve mekān (کردنی); ism-i ālet (آلت دانستن); binā‘-ı nev‘ (یکبار دانستن); binā‘-ı merre (دیگر); ism-i mensūb (دردناک، سیمین); ism-i tafzīl (داننده‌تر) ve ve fi‘l-i ta‘accub (زهی دانستن، چه عجب دانستن، ایا دانست) konuları örnekleriyle ve şahit beyitlerle izah edilmiştir (yp. 24b-30b).

“Bāb-ı şālīş āḥvālu’l-ḥurūf” başlıklı üçüncü bapta edat ve bağlaçlara yer verilmiştir (30b-42b). Edatlar “ḥurūf-i ma‘ānī” ve “ḥurūf-i teheccī” olarak iki gruba ayrılmıştır. “Ḥurūf-i ma‘ānī” olarak از، ب، بر، جز، اگر، اندرون، بهر، برای، زیرا، نه، نا، نی، ای، وی، ا، آری، “Ḥurūf-i teheccī” olarak edat, bağlaç ve eklerin görev ve kullanımları şahit beyitlerle örneklendirilmiştir (yp. 30b-38b). “Ḥurūf-i teheccī” olarak da Farsçada yer alan harfler, Farsçaya özgü olanlar ile Arapçaya özgü olanlar şeklinde tasnif edilerek bir anlam ve görev üstlenen harfler hakkında bilgi verilmiştir (yp. 38b-41b). Bu bapta son olarak “faşl-ı esmā-yı ‘adād” başlığı altında sayılar ele alınmıştır (yp. 41b-42b).

‘Abdullah Şalāhaddīn, *Mecma‘-i Fenn-i Zarāfet* adlı eserini incelerken mukaddime kısmında da ifade ettiği üzere Kemāl Paşazāde’nin *Ḳavā‘id-i Fürs* ve Muştafa b. Ebū Bekr es-Sivāsī’nin *Mefātīḥu’d-Deriyye fī İşbātī’l-Ḳavānīni’d-Dürriyye* adlı dil bilgisi kitaplarından istifade etmiştir. Kaynak olan bu iki eser incelendiğinde *Mecma‘-i Fenn-i Zarāfet’in* büyük bir kısmının Kemāl Paşazāde’nin *Ḳavā‘id-i Fürs* adlı eserinin Türkçeye tercümesi olduğu görülebilir. Nitekim müellif *Mecma‘-i Fenn-i Zarāfet’de* dil bilgisi kaidelerini isim, fiil ve harf şeklinde üç gruba tasnif ederek ele almıştır. Bu

başlıklar altındaki fasıllarda işlenen alt başlıklar ile birlikte konulara verilen örnekler ve şahit beyitler de *Ḳavā'id-i Fürs* ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Ancak *Ḳavā'id-i Fürs*'den farklı olarak birinci bapta ism-i cem' başlığı altında çoğul konusu daha ayrıntılı anlatılmış ve farklı örnekler verilmiş (yp. 9a); mastar bahsine yā-yı maşdariyye, şin-i maşdariyye, (ا) eki dâhil edilmiş; ism-i taşğir konusuna yer verilmemiştir. İkinci bapta ise fiil bahsinde geçmiş zaman mâzî-yi mutlak ve mâzî-yi muḳayyed olarak iki gruba ayrılmış; ism-i fâ' il içerisinde değerlendirilen vaşf-ı terkibî ve şıfat-ı müşebbehe konuları ayrı fasıllar içerisinde anlatılmış ve emr-i ḥâzır, nehy-i ḥâzır, ism-i âlet, binâ'-ı nev', binâ'-ı merre, ism-i mensûb ve fi'l-i ta'accub konuları da bu baba dâhil edilmiştir. Üçüncü bapta ise "ḥurûf-i me'ânî" bahsi *Ḳavā'id-i Fürs*'de olduğu gibi aktarılmış; "ḥurûf-i teheccî" başlığı altında Farsçanın alfabesi ve "esmâ-yı 'adâd" başlığı altında sayılar konusu ilave edilmiştir.

Mefâtîhu'd-Deriyye kitabı dikkate alındığında ise müellifin bu eserden daha az oranda yararlandığı söylenebilir. Çünkü *Mefâtîhu'd-Deriyye*'de dil bilgisi konuları sırasıyla maşdar, mâzî, muzâri', ḥurûfi'l-ma'ânî ve ḳavâ'id-i şettâ başlıkları altında işlenmiş ve *Mecma'-i Fenn-i Zarâfet*'de ise bu sıralama ve tasnif esas alınmamıştır. Müellif *Mefâtîhu'd-Deriyye*'den daha çok *Ḳavâ'id-i Fürs*'de eksik olan izahlarda ve konulara verdiği örneklerde ve verdiği şahit beyitlerde yararlanmıştır.

Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında *Mecma'-i Fenn-i Zarâfet*'in telif eser olmaktan ziyade Kemâl Paşazâde'nin *Ḳavâ'id-i Fürs* adlı dil bilgisi kitabının tercümesi olduğu ve konuların zeylinde *Mefâtîhu'd-Deriyye*'den de yararlandığını söylemek mümkündür.

"Salâhî'nin *Mecma'-i Fenn-i Zarâfet* Adlı Farsça Grameri" adlı makalede bu risale muhteva ve nüshaları açısından değerlendirilmiştir.²⁷⁴

Baş: yp. 1b

بِسْمِ... الحمد لله الذى علمنا ما لم نعلم والهمنا من علمه ما لم نفهم والصلوة والسلام على سيدنا محمد سيد العرب والعجم (...) بعده غالبا اسرار الهية برحكم زبان فارسى اوزره مترجم اولمقدن ناشى ...

Son: yp. 42b

²⁷⁴ Adem Uzun, Salâhî'nin *Mecma'-i Fenn-i Zarâfet* Adlı Farsça Grameri", *Nüşa*, Yıl: XX, Sayı: 50, Haziran, 2020 s. 141-164.

... و الوفك بدنئ بئكدن اون بئكه دكدر و اون بئكك بدنئ يوز بئكه دكدر باقئسى بونك اوزرئنه قئاس اولنه والله تعالئ.

Feraĝ kaydı: yp.42b

مفئد و محتصردر چونكه مطلوب دراز اتمه نئئجه وئر مألّه

دئ الفاط جواهر ائله تاريخ زواهر ائله حتم اولسون مقاله ۱۱۶۷

İstinsah kaydı: yp.42b

حزره سنه ۱۱۸۱ عن ماه صفر الخئر

Diĝer nüshaları:

Tercüme-yi Mefâîhu'd-Deriyye adıyla:

Milli Ktp., 06 Mil Yz A 2646, (1167/1753); İstanbul Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 3721.

Mefâîhu'd-Deriyye Tercümesi adıyla: DTCF Ktp. Mustafa Con A 404/I, yp. 1b-72a (1167/1754).

Ķavâ'id-i Fârisî adıyla: İstanbul Millet Ktp., 34 Ar Kavaid 163, 38 vr. (1167/1753); İstanbul Millet Ktp., 34 Ar Kavaid 164.

Şerh-i Ķavâ'id-i Fârisiyye ve Mefâîh-i Deriyye adıyla: İBB Atatürk Kitaplığı, Bel Yz K0232-02, (1201/1786).

Mefâîh-i Deriyye Şerhi adıyla: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., 402, (1196/1782).

2.1.20. *Tercüme-yi Şerhu Mefâîhu'd-Deriyye fi İşbâti'l-Ķavânini'd-Dürriyye* (tlf. 1173/1760)

Ebul-İşme Muştafâ 'İşâmuddîn Üsküdarî el-İstanbulî (ö. 1788)

Muştafâ b. Ebû Bekr es-Sivâsî'nin *Mefâîhu'd-Deriyye fi İşbâti'l-Ķavânini'd-Dürriyye* adlı kitabının Türkçe şerhidir.

Müellifin tam ismi 'İşâmuddîn Muştafâ b. 'Abdullâh b. Selîm b. Hüseyn b. Hasan b. Muhammed el-Hüseynî en-Nakşibendî el-Üsküdarî, meşhur adı 'İşâm-ı Üsküdarî'dir. Doğum tarihi konusunda kesin bilgi yoktur. Üsküdar'da doğmuştur. Nakşibendî tarikatına mensuptur. Çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, 1788 yılında Üsküdar'da vefat etmiştir. Muştafâ 'İşâmuddîn, yaşadığı dönemin önemli âlimlerinden birisidir. Dil, belâgat, dinî ilimler konularında pek çok telif, tercüme ve şerh özelliğinde eseri mevcuttur. Şerh ve telif eserlerinin çoğunu Arapça yazmıştır. Farsçadan yaptığı Türkçe tercüme ve şerhleri de mevcuttur. *Mefâîhu'd-Deriyye* haricinde Şâhidî İbrâhîm Dede'nin manzum Farsça-Türkçe sözlüğü *Tuhfe-yi Şâhidî*'ye 1163 (1750)

yılında yazdığı *Gülşen-i Şâhid*²⁷⁵ adlı şerhi ve Hüsrev-i Dihlevî'nin bir beytinin şerhi olan *Şerh-i Beyt-i Hüsrev-i Dihlevî* adlı bir risalesi de vardır.²⁷⁶

Nüsha: Süleymaniye YEK, **Ragıp Paşa, 1156.**

Vişneçürüğü renginde, deri kaplı çehar kuşe yıldız cetvelli bir cilt içerisinde 62 varaktan ibaret nüshanın 1b-58a arasında yer alır. Ser-levha tezhipli; 23 satır olup talik hat ile yazılmıştır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Metin, yaldızlı çerçeve içine alınmıştır. Müellif hattıdır. 23 Şaban 1173 tarihinde yazılmıştır.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 1b-2a). Mukaddimedeki müellif hamd ü sena ibarelerinden sonra “*Şeyhü ’z-zamân Sîvâsî-yi cihānuñ hāme-yi güher-feşān-ı ta ’bîrlerinden münharîṭ-i silk-i taḳrîr olan Mefâtîḫu ’d-Derîyye fî İṣbâti ’l-Ḳavānîni ’d-Dürriyye nām risālesin Türki lisān ile şerḥ ve beyān olunması ḥisān-ı ṭab’-ı suḥen-şināsān-ı yārān olmağın beḫ-i ḳudret-i ’ācizāne ile kilik-i ṭurfe-nigāri fersude ve der-kār eyledim*” (yp. 1b) ifadeleriyle *Mefâtîḫu ’d-Derîyye*’yi Türkçe olarak şerh ettiğini belirtmiştir. Mukaddime kısmından sonra şerhe geçilmiş; müellif *Mefâtîḫu ’d-Derîyye*’den alıntılacağı kısımları kırmızı mürekkeple yazmış ve ayrıca üzeri kırmızı keşide ile de belirlemiştir. Müellif *Mefâtîḫu ’d-Derîyye*’yi mukaddime kısmından itibaren şerh etmeye başlamıştır. Eseri kelime kelime bazen de ibareler hâlinde şerh etmeyi tercih etmiştir.

Baş: yp. 1b

حمد و ثنا اؤل مُبدِع ارباب سخن و متکلم ساز اصحاب دهن... اما بعد شاهد دلربای معرفت قواعد دریه شیوه‌گر
انواع فنون ادبیّه در بالا خانه رفیع الجناب سخن گوینان مرقات بلند پایه و متاع گران قدر فارسی به خریدار
اولان ...

Son: yp. 58a

اول فقیر ابو بکر سیواسینک اوغلی مصطفی در حمدالله تعالی به مخصوص صدر دنیا و آخرتند اؤل الله تعالی نک
رسولی اوزرینه صلات و اؤل رسولک آل طاهره‌سی اوزرینه صلات اولسون.

Ferağ kaydı: yp. 58a

²⁷⁵ Şerh için bk. Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, s. 67-70.

²⁷⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk: Mehmed Tâhir, *‘Osmanlı Müellifleri*, C. I, s. 369-370; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i ‘Osmanî*, C. III, s. 471; Es’ad Mehmed Efendi, *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-yi Safâ-Endûz’u İnceleme-Metin*, hz. Rıza Oğraş, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59393.esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduzpdf.pdf?0>, s. 145; Sadık Yazar, “Mustafa İsameddin Efendi’nin Şerhleri ve Şerh Usulü”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, Haziran 2017, s. 97-126; Gökhan Demir, *Et-Tansîsü ’l-Muntazar Fî Şerh-i Ebyâti ’t-Telhîs ve ’l-Muhtasar (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, Trabzon, 2016.

تم بالخير و عم على يدى الفقير الى ربه المنير ابوالعصمه و ابولمعصوم مصطفى عصام الدين عصمههم فى كل
آن و حين فى الثالث والعشرين من شعبان المعظم سنة ثلث و سبعين و مانه و الف. بلع مقابله مع اصله عن
١١٩٤

Diğer nüshaları:

Çorum Hasan Paşa İHK, **19 Hk 12935/1**, 1b-42a; Süleymaniye YEK, **Yazma Bağışlar, 003385**.

2.1.21. Kavā'id-i Fūrīyye (tlf. 1182/1768-69)

İbrāhim Hakkı (ö. 1194/1780)

Farsça dil bilgisine dair Türkçe açıklamalı mensur bir eser olan *Kavā'id-i Fūrīyye* İbrāhim Hakkı tarafından yazılmıştır.

Mārifetnāme adlı eseriyle tanınan âlim, sufi ve şair İbrāhim Hakkı, 2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703'de Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğmuş, 1194/1780'de Tillo'da vefat etmiştir. Babası Derviş 'Osmān Efendi, annesi Şerīfe Hanife Hanım'dır. İbrāhim Hakkı'nın *Mārifetnāme* haricinde Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden oluşan *İlāhināme* adlı divanı, *Mecmū'atü'l-İrfāniyye*, *Mecmū'atü'l-İnsāniyye*, *Mecmū'atü'l-Ma'āni*, *Kenzü'l-Fütūh* ve *Sefīnetü'r-Rūh* adlı eserleri de vardır.²⁷⁷

Nüsha: Milli Ktp. **06 Mil Yz FB 555/3**

Sırtı ve sertabı bordo meşin, mıklebli ebru kâğıt kaplı mukavva cilt içerisinde 93 varaktan ibaret nüshanın 8a-26a arasındadır. 158x100 (124x73) mm ölçülerinde; 15 satır olup nesih hat ile yazılmıştır. Metin çerçeve içine alınmıştır. Başlıklar ve cetveller kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Kütüphane kayıt fişinde mecmua içerisinde yer alan eserlerin müellif hattı ile yazılı olduğu kayıtlıdır. Serlevhada “bu risāle-yi kavā'id-i Fārīsiyyedir ki Hakkı'dan dostlarına hediye eder” yazısı yer alır.

İbrāhim Hakkı, bir mukaddime, dört bab ve bir hâtimedden ibaret eserine *Kavā'id-i Fūrīyye* adını vermiş ve bu eserini Seyyid Reşid adıyla andığı oğluna hediye etme maksadıyla telif etmiştir:

“Bir muqaddime ve dört bāb ve bir hātīme nizāmıyla ve Kavā'id-i Fūrīyye nāmıyla bir risāle buluna ve Seyyid Reşid oğlumuz hediye kılına” (yp. 8b).

Ayrıca her bab başında babın muhtevasını işaret ettikten sonra “ey benim Seyyid Reşid oğlum ma'lūmun olsun ki” cümlesini tekrar etmiştir.

²⁷⁷ Müellif hakkında bilgi için bk: Mustafa Çağrırcı, “İbrahim Hakkı”, *TDVİA*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 305-311.

Bu risalenin yazımı 1182/1768-69 yılında tamamlanmış ve telif tarihi eserin sonunda yer alan temme kaydında belirtilmiştir. Ayrıca “ğakfēb” ibaresiyle ebced hesabıyla tarih düşülmüştür. Yine bu kayıta eserin ismi “*Ḳavāid-i Fārisiyye*” olarak belirtilmiştir (yp. 26a). Müellif eserini telif etmeden önce Farsça dersler vermiş ve bu derslerde *Luġat-ı Ḥalimī*, *Luġat-ı Nimetullāh*, *Luġat-ı Ferheng-i Şu‘ūrī*, *Gūlistān*, *Bostān*, *Dīvān-ı Ḥāfiẓ* ve *Şerḥ-i Sūdī ve Surūrī* adlı eserleri okutmuştur. Farsça gramerine dair eser yazmak istediğinde ise *Kūlliyāt-ı Sa‘dī*, *Kūlliyāt-ı ‘Aṭṭār*, *Kūlliyāt-ı Mollā Cāmī*, *Dīvān-ı Şāib-i Tebrizī*, *Dīvān-ı Şems* ve *Meşnevī-yi Mevlānā* ve *Ḥamseyi Nizāmī* adlı eserleri ayrıca incelemiş ve kurallar ve örnekleri bu belirtilen eserlerden derlemiştir (yp. 8a-8b).

“*Ey benim Seyyid Reşīd oġluma ma‘lūm olsun ki*” şeklinde başlayan mukaddime kısmında İbrāhim Ḥaḳḳı, Arapça ve Farsçanın önemine, farklılıklarına değindikten sonra Farsçaya özgü harfleri anlatmıştır (yp. 8b-10b). Eserin birinci babı iştikak konusuna ayrılmıştır (10b-12a). Bu kısımda Farsça masterlar “büyük maşdar” ve “küçük maşdar” diye ikiye ayrılmıştır. Müellif büyük ve küçük mastarı şöyle tarif etmiştir: “*Maşdar eger nūnun ma-ḳabli dāl olup āniñ maḳabli yā olduysa ol büyük maşdardur کنیدن gibi ve eğer maşdaruñ nūnu ma-ḳabli yāsız dāl olduysa yāhud tā bulunduyssa ol küçük maşdardur کردن ve گفتن gibi*” (yp 10b-11a). Bu izahtan sonra bu bapta māzī (رسید، دانست)، maşdar (دانستن)، ism-i zamān (خواندنی وقت)، ism-i mekān (نمودنی جای)، ism-i mef‘ūl (دانسته)، muzari‘ (آموزد)، ism-i fā‘il (آموزنده)، emir (آموز)، nehyi (مياموز) zaman ve kiplerinin türeme bilgisine değinilmiştir. İkinci bab fiil çekimine ayrılmış ve babın muhtevasına “*zebān-ı Fārisīniñ taşrīf-i emşilesini bildirir*” ibaresiyle işaret edilmiştir. Bu bölümde küçük master olarak adlandırılan کردن fiilinin çekimi fi‘l-i māzī (کرد)، fi‘l-i muzari‘ (کند)، ism-i fā‘il (کننده)، ism-i mef‘ūl (کرده)، caḥd-ı muṭlaḳ (نکرد)، caḥd-ı mustaḡraḳ (هرگز نکرد)، nefy-i ḥāl (نمی کند)، nefy-i istiḳbāl (نکنند)، te‘kīd-i nefy-i istiḳbāl (هر آیینه نکنند)، emr-i gā‘ib (بکنند، نکنند)، nehy-i gā‘ib (نکنند، نکنند)، emr-i ḥāzır (بکن، بکنید)، nehy-i ḥāzır (مکن، مکنید)، ism-i zamān (یک وقت کردن، وقتهای)، ism-i mekān (یک آلت کردن، آلتهای کردن)، bina‘-ı nev‘ (یک گونه کردن)، binā‘-ı merre (یکبار کردن)، mubālaġa-yı ism-i fā‘il (بغایت کننده)، ism-i taşġir (کردنک)، ism-i mensūb (کردنی)، ism-i tafzīl (کنندهتر)، fi‘l-i ta‘accub (آیا) gösterilmiş, her bir çekimin Türkçe karşılığı yazılmıştır (yp. 12a-15a). “*Lisān-ı Fārisīniñ zamā‘ir ve ism-i işāretini bildirir*” şeklinde bir açıklama ile başlayan üçüncü bapta ayrı ve bitişik şahıs zamirleri fiil çekim ekleri ile (آن) ve (این) işaret zamirleri

anlatılmıştır (yp. 15a-17b). Dördüncü bab edat ve eklere ayrılmış; “kelimâta dahil ve lâhik olan ħurūfu bildirir” başlığı altında elli beş adet edat, bağlaç, ön ek ve son ek işlenmiştir (yp. 17b-24a). Hâtîme kısmında ise “izâfet-i erba‘a” başlığı altında tamlama konusu işlenmiştir (yp. 24a-26a). Tamlama türleri izâfet-i lâmiyye, izâfet-i şifatiyye, izâfet-i teşbihiyye ve izâfet-i beyâniyye adlarıyla dört grupta anlatılmış ve devamında vaşf-ı terkîbî başlığı altında birleşik sıfat konusu ele alınmıştır

Ķavâid-i Fürsiyye, muhtasar olarak yazılmış bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Dört bölüm hâlinde telif edilen bu eserde zaman ve kiplerin türeme bilgisi verilerek emsile kısmında bunların çekimleri gösterilmiş daha sonra zamirler, edat ve bağlaçlar ile birlikte tamlama ve birleşik sıfatlar işlenmiştir. *Ķavâid-i Fürsiyye*’de dil bilgisi konuları kısaca izah edilmiş ve örnekler sınırlı tutularak şahit beyitlere yer verilmemiştir. Fiil çekimlerinde ve kullanılan dil bilgisi terimlerinde Arapça emsile ve sarf geleneği örnek alınmıştır. İsm-i zamân (یک وقت کردن، وقتهای کردن), ism-i mekân (یک جای کردن، جاهای کردن), ism-i âlet konularının işlenişi ve masterların “büyük master” ve “küçük master” şeklinde tasrif edilmesi bu eserde dikkat çeken hususlardır.

Baş: yp. 8a

حمد بی نهاییه و شکر بی غایه اول بر خدایه اولسونکه جنس حیواندن نوع انسان صورتن احسن تقویم
ایلمشدر (...) اما بعد بو فقیر حقیقی ابراهیم حق دیر که ...

Son: yp. 26a

... بیش بای عربیه ایله زاند دیمکدر بس پای فارسیه ایله خلف کیرو دیمکدر و بس واو ایله بای عربیه ایله
فقط آنجق دیمکدر. بس بای عربیه ایله کفایت ایدر دیمکدر والسلام

İtmam kaydı: yp. 26a

واسلام الحمد لله علی التمام و علی نبینا افضل الصلوة و اتم السلام تم تألیف رساله المسماة بالقواعد الفارسیه
فی تاریخ عَقَبَ یعنی فی سنه الف و مائة و اثنین و ثمانین.

Diğer nüshaları:

Erzurum İl Halk Ktp., 25 Hk 23892/9, Yaprak 68b-80a; Arkeoloji Müzesi Ktp., Said Paşa, nr. 576; Türk Dil Kurumu Ktp., Yz. A/252.²⁷⁸

²⁷⁸ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, s. 260-261.

2.1.22. **Şerh-i Mefātīhu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye** (tlf. 1199/1784)
‘Abdullāh Necīb b. Muḥammed b. Şa‘bān (ö. 1804)

Muştafā b. Ebū Bekr es-Sivāsī'ye ait *Mefātīhu'd-Deriyye fī İsbāti'l-Ḳavānīni'd-Dürriyye* adlı eserin ‘Abdullāh Necīb b. Muḥammed b. Şa‘bān tarafından yazılmış Arapça şerhidir.

‘Abdullāh Necīb, Antep'te doğmuştur. Mütercim Asım Efendi'nin hocasıdır. Ömrünün sonlarına doğru Medine'ye yerleşmiş ve 1219/1804'de orada vefat etmiştir. Müellifin mantık, tasavvuf ve kelim olmak üzere muhtelif alanlarda kaleme aldığı şerhleri mevcuttur. *Kenzü'l-Vefā fī Şerhi's-Şifā, Şerhu'l-'Arā'is, Şerhu'r-Risāleti'l-Vaz'iyye* müellifin yazmış olduğu şerhler arasındadır.²⁷⁹

Nüsha: Süleymaniye YEK, **Hacı Mahmud Efendi, nr, 5733, vr. 147-176.**

Nestalik hat ile 27 satır olarak yazılmıştır. Metin mecmuanın vr. 147b-176b arasındadır. Telif tarihi 1199/1784 olarak kayıtlıdır.

Eserin başında kırmızı mürekkeple “*Şifā-yı Şerīf şārihi ‘Ayıntābī Necīb ‘Abdullāh Efendi merḥūmuñ Mefātīhu'd-Deriyye şerhi*” yazılmıştır. Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 147b). Mukaddimedede müellif hamd ü sena ibarelerinden sonra kendi ismini es-Seyyid ‘Abdullāh en-Necīb b. es-Seyyid Muḥammed b. Şa‘bān şeklinde anarak *Mefātīhu'd-Deriyye* adlı eseri şerh ettiğini belirtmiştir. Bu kısa izahtan sonra eserin şerhine geçilmiştir. Müellif *Mefātīhu'd-Deriyye*'yi mukaddime kısmından itibaren şerh etmeye başlamış; *Mefātīhu'd-Deriyye* metnine ait kelime ve cümleler kırmızı keşide ile belirlenmiştir. Bazı sayfaların derkenarlarına sahha kayıtları düşülmüş ve muhtelif kaynaklardan nakledilmiş izahlar yazılmıştır. Kaynaklardan alıntılanan izahlar “lā-minhu” kaydı ile belirtilmiştir.

Baş: yp. 147b

سبحان الذى اسرى بعبدہ ليلا من المسجد الحرام الى المسجد الاقصى ... اما بعد فيقول البانى الفقير الى توفيق
ربه الغنى القدير السيد عبدالله النجيب بن السيد محمد بن السيد شعبان اسكنهم الله تعالى فى ساحه مرضاته
بالعفو والغفران لما كانت رساله مفاتيح الدرجه ...

²⁷⁹ Hayatı ve eserleri için bk: ‘*Osmānlı Müellifleri*, C. I, s. 419; Fatma Miraç Tekeli, *Abdullah Necip el-Ayıntabî'nin er-Risāletü'l-Vaz'iyyesi ve Şerhi (Tahkik ve İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2019.

Son: yp.147b

... و فى بعض النسخ و الطاهره بالواوى التحيه الطاهره الحمد لله الذى بعزه و جلاله تتم الصالحات و منه الهدايه و التوفيق لنيل المرادات .

İtman kaydı: yp.147b

قد وقع الفراغ من التسويد هذه الشرح الموجود على البيان الوافى التحقيق الكافى منجى الفقير المفتقر فى الفاقة الظاهرية و الباطنية المدعو بعدالله النجيب بن السيد محمد حشرهما الله تعالى على الملء و السهله الحنفية فى الاخير من ليله يوم اثنين تالى الشهر المحرم الحرام من حجه تسعة و تسعين و مائة و الف من الاعوام و سبحان ربنا رب العزة عما يصفون و السلام على المرسلين.

Diğer nüshaları: Süleymaniye YEK, **Hacı Mahmud Efendi, 6330**; Manisa İHK, **45 Hk 8044/3**, yp. 149b-193a.

2.1.23. Miftāhu'l-Mefātīhi'd-Deriyye (tlf.18. yy.)

Muḥammed Nihālī

Muṣṭafā b. Ebū Bekr es-Sivāsī'nin *Mefātīhu'd-Deriyye fī İṣbāti'l-Ḳavānini'd-Dürriyye* adlı kitabının Arapça şerhidir.

Kaynaklarda ve tezkirelerde müellif Muḥammed (Mehmed) Nihālī hakkında biyografik bilgiye ulaşılamamakla birlikte *Fetḥu'l-Mefātīḥ*²⁸⁰ ve *el-Fetḥu'r-Rabbānī fi Esrāri'l-Me'ānī*²⁸¹ adlı eserlerin Muḥammed Nihālī adına kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Müellif şerh metninde kendi hakkında adını zikretme dışında bir bilgi de vermemiştir. Muḥammed Nihālī'nin on sekizinci yüzyıl divan şairi Meḥmed Nihālī olup olmadığı hususunda fikir yürütmeye delil olacak bir bulguya da sahip değiliz. *Dīvānçe* sahibi şair Nihālī²⁸², Divan-ı Hümâyun hâceganlarından olup 1186/ 1773 yılında ölmüştür.

Nüsha: Giresun İHK, **28 Hk 3526**.

Kenarları meşin bir cildi vardır. 213x150 (165x90) mm. ölçülerinde; 19 satır olup nesih hat ile sarı filigranlı kâğıt üzerine yazılmıştır. 42 varaktan ibarettir. Metin çerçeve içine alınmıştır. Başlıklar ve cetveller kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Şerh edilecek kelime ve cümlelerin üzeri kırmızı keşidelidir.

²⁸⁰ Süleymaniye YEK, H. Hüsnü Paşa, nr. 743.

²⁸¹ Süleymaniye YEK, Hafid Efendi, nr. 313.

²⁸² Meḥmed Nihālī hakkında bk: Meḥmed Süreyyā, *Sicill-i 'Osmānī*, C. IV, s. 1255; Es'ad Meḥmed Efendi, *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-yi Safa-Endüz'u İnceleme-Metin*, Hz. Rıza Oğraş, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59393.esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduzpdf.pdf?0>, s. 181; Yunus Kaplan, "18. Yüzyıl Şairlerinden Nihālī ve Dīvānçesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 57, Konya, 2011, s. 57-109.

Eserin başında kısa bir mukaddime yer alır (yp. 1b). Mukaddimedede müellif hamd ü sena ibarelerinden sonra kendi ismini Muḥammed en-Nihālī şeklinde anmıştır. Eserin ismi derkenarda “eş-Şerḥu Miftāḥu’l-Mefātīḥi’ d-Deriyye” olarak kaydedilmiştir. Telif tarihine dair bir bilgi mevcut değildir. Müellif mukaddime kısmında eseri şerh ederken güç ve anlaşılması zor olan kelime ve ibareleri çeşitli Farsça eserlerden, sözlüklerden ve şerhlerden yararlanarak açıkladığını belirtmiştir. *Mefātīḥu’ d-Deriyye* metnine ait kelime ve cümleler kırmızı keşide ile belirlenmiştir. Bazı sayfaların derkenarlarına notlar düşülmüştür.

Baş: yp. 1b

الحمد لله الذى علم الانسان مالم يعلم والهمة مكنون اسرار اللوح و القلم (...) و بعد فيقول المعترف بالعجز و العى والمفتقر الى رحمة ربه المتعالى محمد النهالى ان اللغة الفارسية لما كانت بين اللغات حالة محل القرب حد الاعجاز...

Son: yp. 42a

اي العقول وجعلهما الله تعالى لهم مفتاح كلمات الاقطاب من الفقير مؤلف الرسالة خادم الفقراء ابن ابى بكر السيواسى بلدة واسمه العلم مصطفى والله الحمد فى الآخرة و الاولى و على رسوله الصلاة و على اله الطاهرين تمت الكتاب بعونه تعالى.

Diğer nüshaları: Süleymaniye YEK, *Yazma Bağışlar*, 590.

2.1.24. İksîr-i Fârisî (tlf. 18. yy.)

Fedâî

Farsça dil bilgisine dair Türkçe açıklamalı muhtasar bir dil bilgisi kitabıdır.

Müellif hakkında kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamış; yalnızca bu eserin giriş kısmında ismini Fedâî olarak kaydetmiş ve Farsça ile uzun süredir meşgul olduğu bilgisini vermiştir.

Nüsha: Milli Ktp. **06 Mil Yz A 3153/2**.

Sırtı siyah meşin, kapakları desenli muşamba kaplı mukavva cilt içerisinde; 205x150 (140x90) mm. ölçüsünde, 13b-15b yaprakları arasında, 21 satır olup sarı ince kâğıda, talik hat ile yazılmıştır. Sözbaşları kırmızıdır. Yapraklar rutubet lekeli, şirazesı dağınıktır.

İksîr-i Fârisî'nin başında Türkçe yazılmış kısa bir ön söz mevcuttur (yp. 13b). Müellif burada hamd ü senadan sonra açıkça Fedâî olarak ismini zikretmiş; on beş yıl boyunca Farsça öğrenme gayretinin bir ürünü olarak *İksîr-i Fârisî* adıyla bu eseri kaleme aldığını mesnevi tarzında altı beyitlik girişte belirtmiştir:

“Ba‘de ḥamd-i ḥudā vü na‘t-ı resûl

Ola ma‘rûz-i pîşgâh ḳabûl

Keyledim ben Fedâi-yi ehl-i kemâl

Nîce yıl Fârisîyi istiḥşâl

Bunu on beş senede buldum ben

Cidd ü cehd ile eyledim rûşen

Bula kim ḳadrini bilüp tâlib

Ola taḥşîl cânıyla râğîb

Koldu mânend-i silk-i dürr-i nefîd

Ṭarz-ı icâz ile ziyâd müfîd

Çünkü ḳıldım bu ṭarz ile itmâm

Dedim İksîr-i Fârisî aña nâm”(yp. 13b).

Eserde dil bilgisi konuları herhangi bir bab ya da bölüm içerisinde tasnife tabi tutulmaksızın sadece metin içerisinde konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmak suretiyle maşdar (yp. 13b), fi‘l-i mâzî (yp. 13b), ism-i mef‘ûl (yp. 13b), fi‘l-i muzâri‘ (yp. 13b-14a), emr-i ḥâzır (yp. 14a), ism-i fâ‘il (yp. 14b), caḥd-ı muṭlaḳ (yp. 14b), muṭṭaride-yi mâzî (yp. 14b), muṭṭaride-yi muzâri‘ (yp. 14b-15a), ḥurûf-i ma‘ânî (yp. 15a-15b), zamâ‘ir (yp. 15b) ve esmâ-yı işâre (yp. 15b) sırasıyla işlenmiştir.

“Der ta‘rif-i maşdar” başlığı altında Farsça mastarlar ile dil bilgisi konularına başlangıç yapılmıştır (yp. 13b). Farsçadaki mastarlar, mazi köklerinin son harflerine göre d’li mastar ve t’li mastar olarak ikiye ayrılmış; d’li mastarlar, d’den önce ا، و، ی harfleri gelen mastarlar olarak; t’li mastarlar ise t’den önce ف، ش، س، خ harfleri gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Sonra fi‘l-i mâzî, ism-i mef‘ûl, fi‘l-i muzâri‘, emr-i ḥâzır, ism-i fâ‘il, caḥd-ı muṭlaḳ konularının türeme bilgisi örnekler eşliğinde gösterilmiştir. Muṭṭaride-yi mâzî ve muṭṭaride-yi muzâri‘ başlıkları altında (کردن) fiilinin geçmiş ve geniş zamanda tüm şahıslarda çekimi gösterilmiştir. “Ḥurûf-i ma‘ânî” başlığı altında و، از، در، و edat ve harflerinin görev ve kullanımları örneklerle gösterilmiştir. “Zamâ‘ir” başlığı altında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ve “esmâ-yı işâre” başlığı altında (آن) ve (این) işaret zamirleri işlenmiştir.

İksîr-i Fârisî'de fiil konusuna ağırlık verilmiş; fiil çekimlerinde çekim şekli izah edilerek şahıslara göre çekimine ikişer örnek verilmiştir. Ayrıca bazı edatlar ile birlikte şahıs zamirleri kısaca ele alınmıştır. Bu bakımdan oldukça muhtasar bir dil bilgisi kitabıdır.

Baş: yp. 13b

اوله معروض پیشگاه قبول

بسم... حمد خدا و نعت رسول

نیجه ییل فارسی استحصال

کابلدم بن فدای اهل کمال

Son: yp. 15b

...چونکه من تمام کردم چونکه بن تمام ایتم دیمک اولور اما است ادات خبردر جمع انده کلور تمت.

Diğer nüshaları:

Mısır Milli Ktp., **Mecâmi Fârisî 7, Lugat-ı Fârisî 22**; Almanya Milli Ktp., **Ms.or.oct.2778**.

2.1.25. **Ta^ç rif-i Ef^çâl-i Fârisî** (tlf. 18. yy.)

‘Abdurrahmân Hamîd b. Hâcî Hüseyin

Eser yalnızca fiiller ve fiil çekimleri ile ilgili olup Farsçaya ilgi duyanların konuşma kabiliyetlerini geliştirmek ve Farsça konuşmak isteyenlerin taleplerini karşılamak amacıyla yazılmış satır altı Türkçe tercümelili bir eserdir. Kaynaklarda ‘Abdurrahmân Hamîd b. Hâcî Hüseyin hakkında bilgi tespit edilememiştir. Eserin Farsça yazılmış kısa mukaddimesinde müellif adı Hâcî Hüseyin oğlu ‘Abdurrahmân Hamîd olarak kayıtlıdır.

Nüsha: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Ktp. **NECTY05819**

Dikdörtgen şemseli, kenarsulu kahverengi meşin bir cildi vardır. 192x128 (138x76) mm. ölçülerinde 51 varaktan ibaret olup her varak 18 satır olarak düzenlenmiştir. Metin aharlı kâğıt üzerine mavi mürekkepli çerçeve içerisine nesih hat ile yazılmıştır. Söz başları turuncu ile yazılmıştır. Duraklar turuncu ile yapılmıştır. Eser *Ta^ç rif-i Ef^çâl-i Fârisî* adıyla kayıtlıdır.

Eser kısa bir Farsça mukaddime ile başlar (yp. 1b). Farsça mukaddime metni harekelenmiştir. Hamd ü sena ifadelerinden sonra müellif Farsça öğrenmek isteyenler için birkaç söz söylemek isterim diyerek eserinin telif sebebine kısaca değinmiş ve adını zikretmiştir. Ancak eserin adına dair bir kayıt düşmemiştir.

بعد از اینها می خواهم که یک چند سخن گویم از زبان پارسی و نویسم اگر خدا یاری کند چوندهگان پارسی را ازین کمینة محتاج تر عبد بن حاجی حسین حمیدی عفا الله عنهما یادگار باشد چونکه بیاموزند بدعای خیر یاد کنند.

Esere dair yukarıdaki ifadelerin ibare ibare satır altı Türkçe karşılıkları da yazılmıştır. Müellif tarafından yapılmış satır altı tercümelere aşağıdaki çeviri metni oluşturulmuştur.

“Bunlardan sonra dilerim ki birkaç söz söyleyem. Fārsī dilinden daḥi yazam. Eger Allāh yardım iderse Fārsī isteyicilere bu muḥtācraḥ kemāneden Ḥācī Ḥüseyn oḡlı ‘Abdurrahmān Ḥamīd yedindendir - ‘afv eylesün- yādigār ola. Çünkü öğrenler hayır du ‘āyla añalar” (yp.1b).

Eserin tertibinde her bir fiil fasıl kabul edilmiş ve fasılda madde başı yapılan basit ya da birleşik fiilin bütün çekimleri gösterilmiş ve satır altlarına da çekimlerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Çekimler zaman ve kiplere göre başlıklar altında yapılmamıştır. Madde başı fiilin çekimleri belli bir sıralama takip edilerek verilmiştir. Bazı fiillerde cümle örnekleri verilmiş ve bazen de madde başı fiiller kısa diyaloglarda kullanılmıştır. İlk fasla (دانستن) fiili ile başlanmış ve fasıl ve eser (افشاندن) fiili ile tamamlanmıştır. Eserde aşağıdaki yüz on iki fiil madde başı olarak yer almaktadır. Bu fiiller sırasıyla şöyledir:

دانستن، شناختن، آموختن، خواندن، فرمودن، نمودن، رفتن، نشستن، برخواستن، بُردن، آوردن، لسیدن، خوردن، فرو بردن، نوشیدن، خوابیدن، نبشتن، چشیدن، پوشیدن، بُوئیدن، دیدن، شنیدن، پسندیدن، گرفتن، گزیدن، بوسیدن، مکیدن، نگرستن، پروردن، پذیرفتن، مالیدن، دوشیدن، لرزیدن، لغزیدن، گفتن، ترسیدن، انداختن، افkندن، نهادن، گزشتن، گذاشتن، فریفتن، پیچیدن، رُبودن، شُستن، خُفتن، آسودن، سوختن، افروختن، کوفتن، زدن، زیستن، مردن، کُشتن، گُشادن، خندیدن، گُماریدن، گُریستن، فرستن، سپردن، جفتیدن، چاهیدن، افسودن، مانستن، بایستن، شایستن، نواختن، رستن، پیوستن، بُریدن، خراشیدن، پریدن، جستن، جُستن، یافتن، فروختن، خریدن، دادن، کشیدن، ساییدن، تراویدن، پرداختن، ریختن، خیسیدن، گریختن، رستن، پرسیدن، زایدن، شناویدن، آزمودن، ستیزیدن، یاوه شدن، پاینیدن، شوریدن، سُرْفیدن، گُستردن، تراشیدن، کندن، پوشیدن، زُودن، پناهیدن، لابه کردن، باور کردن، گزیدن، کاشتن، دَرُویدن، پرسیدن، نواختن، گُنْجیدن، آلودن، پاشیدن، افشاندن.

Madde başı yapılan fiilin zaman ve kiplere, ayrıca şahıslara göre çekimleri verilmiş ve fiil kökünden yapılan türetmeler de gösterilmiştir. Eserin yöntemine örnek olması için (خواندن) fiilinin eserdeki işlenişi ve satır altlarına yazılmış Türkçe karşılıkları aşağıda verilmiştir. Satır altlarına kayıtlı Türkçe karşılıklar parantez içerisinde verilmiştir (yp. 6a-8a):

خواندن می باید (اوقومق گرک)، خواند (اوقدی)، خوانید (اوقتدی)، خواندند (اوقتدیلر)، خوانیدند (اوقتلریلر؟)، خواندی (اوقدکمی)، خواندی (اوقومدکمی)، خوانیدی (اوقتدکمی)، خوانیدید (اوقتمدکمی)،

(اوقتدكوزمى)، خواندم (اوقدم)، خوانيدم (اوقتم)، خواندم (اوقدم)، خوانيدم (اوقتم)، خواندم (اوقيدك)، خوانيدم (اوقتدق)، بخواند (اوقيه)، بخواند (اوقميه)، بخوانيد (اوقوده)، بخواند (اوقيلر)، بخواند (اوقمیلر)، بخوانم (اوقيم)، بخوانم (اوقميم)، بخوانيدم (اوقتم)، بخوانيم (اوقيلوم)، بخوانيم (اوقمیلوم)، بخواند (اوقور)، بخواند (اوقومز)، بخواند (اوقرلر)، بخواند (اوقومزلر)، بخوانم (اوقورم)، بخوانيم (اوقورز)، بخوانيم (اوقومرز)، بخوانيدم (اوقودم)، بخوانيدم (اوقتمزم)، خواننده (اوقيجى)، خواننده اند (اوقيجيلردر)، خواننده نه اند (اوقيجيلردكلدر)، خواننده هى (اوقيجىسن)، خواننده نهى (اوقيجىدكلسن)، خواننده ايد (اوقيجىسز)، خواننده ايد (اوقيجىدكلسن)، خواننده است (اوقيجىدر)، خواننده ام (اوقيجىيم)، خواننده نه ام (اوقيجىدكلم)، خواننده ايم (اوقيجىيوز)، خواننده نه ايم (اوقيجىدكلور)، خواننده بود (اوقيجىايدى)، خواننده نه بود (اوقيجىدكل ايدى)، خواننده بودم (اوقيجىايدم)، خواننده نبودم (اوقيجىدكل ايدم)، خواننده بوديم (اوقيجىايدك)، خواننده نبوديم (اوقيجىدكل ايدك)، خواننده گان (اوقيجيلر)، خواننده گانيم (اوقيجيلرز)، خواننده (اوقمش)، خواننده اند (اوقمشلر)، خواننده هى (اوقمشسن)، خواننده نهى (اوقمش دكلسن)، خواننده ايد (اوقمشسز)، خواننده نه ايد (اوقمش دكلسز)، خواننده است (اوقمشدر)، خواننده نيست (اوقمشدر دكلدر)، خواننده ام (اوقمشم)، خواننده نيم (اوقمش دكلم)، خواننده ايم (اوقمشوز)، خواننده نه ايم (اوقمش دكلوز)، خواننده بود (اوقمش ايدى)، خواننده نبود (اوقمش ايدى)، خواننده بودم (اوقمشدم)، خواننده نبودم (اوقمش دكلدم)، خواننده بوديم (اوقمشدم)، خواننده نبوديم (اوقمش دكل ايدك)، خواننده گان (اوقمشلر)، خواننده گانيم (اوقمشلرز)، اى خداوند (اى بنم افندم)، چه مى خوانى (نه اوقرسن)، كتاب مى خوانم (كتاب اوقورم)، استادت كيست (استادك كيدير)، از كه مى خوانى (كيمن اوقورسن)، از فلان مى خونم (فلاندن اوقورم)، در خواندن خوب كوشش كن (اوقومقده ابو دورش)، مردانه باش كه بدست آرى (ار اول كه اله كنى مرهسن)، از اين بهتر كمال نيست (بوندن ابو كمال يوقدر)، در دنيا و اخرت (دنياده دخی اخرته)، همچون است (ايلمدر)، هم دنيا را و هم اخرت را شايد (هم دنيايه هم اخرته يرر)، اگر مى خوانى اين زمان (اگر اوقيهسن بو زمان)، مير آن زمان شوى (اول زمانك بكى اولرسن)، از نادانانى (نادانلقدن)، برهى (قورتلهسن)، نادان مباش كه (نادان اولمه كه)، در دو جهان شرمسار مياشى (اكي جهانده شرمسار اولميهسن)، اكنون بهمت شما نيكم (شمدى سيزك همتكزده ايويم)، ديگر خواندن را از دست مگذار (داخى اوقومغى الدن قومه)، هنوز در شغلم (داخى شغلدهيم)، بكجا شغل مى كنى (قنده شغل ايدرسن)، در مدرسه مير مى خوانم (مير مدرسهسنده اوقورن)، بسيار خوانده (چوق اوقومشسن)، و ليكن چيزك نمى دانى (و ليكن بشيجك بلمزسن)، از تو بسيار مى دانم (سندن چوق بلورم)، اگر مرا باور نمى كنى بيازماى (اگر بكا انانمزن صنا)، چند آزموده ام (قچ صنالمش)، نادانى (جاهلسن)، اگر داناييم (اگر عاقلم)، وگر نادانم (وگر جاهلم)، ترا چه مى كنم (سكا نيلرم)، اگر سود نمى كنم (اگر امى ايلمزم ايلمزم)، زيانت نيز نمى كنم (سكا زيان داخى ايلمزم)، بعيب خود نگاه كن (كندى عينكه بقى)، بحق خدا طيره مشو (شكرى حقچون قاقمه)، من طيره نمى شوم (من قاقمهزين)، ولى تو گفتارت سلامت باش (ولى سن سوزك سلامت اول).

Eser Farsça öğrenmek isteyenler için pratik amaçlarla yazılmıştır. Yalnızca fiiller ve fiil çekimleri ile ilgili bir eserdir.

Baş: yp. 1b

شکر و سپاس خدای را که آفرید همه آفریده را بیچون و بی چرا و درود آن نبی را که خلعت لولاک پوشید که بکسی
میسر نشد

Son: yp. 51b

آب می افشانم که سردی شوی لختی آسوده شوم از کرم طیره مشو زیرا که از خدا است بهر حال خشنود شو تا خدا
از تو خشنود باشد.

2.1.26. Taşrîf-i Fârisî (tlf.18. yy.)

Yazarı bilinmiyor.

Farsça dil bilgisine dair Türkçe açıklamalı olarak yazılmış muhtasar bir risaledir.

Nüsha: Milli Ktp., Adana İHK, 01 Hk 200/3

Çeharkuşe kahverengi meşin, çiçekli kâğıt kaplı, zencirekli, miklebli bir cilt içerisine; 195x177-145x65 mm. ölçülerinde, arma filigranlı kâğıt üzerine talik hat ile 23 satır şeklinde yazılmıştır. Müstensihî Muştafa adında bir şahıstır. Mecmuanın 9b-12b arasında yer alır. Eser, kütüphane kaydında *Taşrîf-i Fârisî* adıyla kayıtlıdır.

Eserde mukaddime ya da hâtîme kısmı mevcut değildir ve eserin müellifi, adı ve telif tarihine dair bir kayıt düşülmediği gibi tertibine dair bilgi de verilmemiştir. Eserin adı kütüphane kaydından alınmış ve aynı adla tanıtılmıştır. Nüshanın 11b yaprağında “el-ķısmu’r-râbi’ fi’l-ķurûf ve ma’ânihâ” kaydı mevcuttur. Bu kayıttan eserde yer alan konuların dört başlık altında işlendiği anlaşılmaktadır. Ancak değerlendirilen nüshada bu başlık dışında herhangi bir konu başlığı tespit edilememiştir.

Risalede ilk olarak mastarın tanımı yapılmış; dālî ve tâî şeklinde ikiye ayrılan mastarlar mâzî muzâri’, müstaķbel ve emir köklerinin tespiti ve şahıslara göre çekimi gösterilmiştir (yp. 9b-10a). Devamında ism-i fâ’ il (dânde, şnasnde), ism-i mef’ ul (dâste), ğlstan, lâlê zar, isimlerde çokluk, ism-i mekân (daxterk, xواجهیک), ism-i taşĝir (şnaخته), ism-i zamân (صبحگاه), ma’lûm-mechûl, ayrı ve bitişik şahıs zamirleri işlenmiştir (yp. 10b-11b). Son olarak edatlara ayrılan dördüncü kısımda, ی, ب, تا, را, ای, می, بی, گین, آن, اگر, بهر, از بهر, نزد, پیش, اند, است gibi edat, bağlaç ön ek ve son ekler örneklerle birlikte anlatılmıştır (yp. 11b-12b). Konular anlatılırken “ismü’l-fâ’ il”, “ismü’l-mef’ ul” gibi konu başlığı Arapça ibareyle belirtilmiş, ilgili kural ve kaideler kısaca anlatılmış ve bir iki örnek verilmiştir. Bazen örnek kısa bir cümle hâlinde de verilmiştir. Örneklerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

Bu risalede fiil türleri, tasrif ve fiil köklerinden yapılan türetmelerin kaideleri kısaca anlatılmıştır. Ayrıca zamirlere ve edatlara yer verilmiştir.

Baş: yp 9b:

بسم...

بلگل که فارسی لغتده مصدرک اخی نون ماقبلی تا و دال و ذال مفتوحاتدر مثالی دانستن و آمدن کبی

Son: yp 12b:

... اما کتابتده حذفی واجبر مثلا مردست و نیگست بسا تعلیل ایچوندر یعنی ایدرلر ای بسا [آذر ؟] که خاک شده است الفن یایه قلب ایدوب بسی دخی دیرلر. تم الکتاب.

Ferağ kaydı: yp 12b:

الکتاب فی یدالمصطفی

Diğer nüshaları: Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. Burdur İHK., 15 Hk 643/2, yp. 95b-97b.

2.1.27. **Suḥanistān** (tlf. 1 Receb 1307/21 Şubat 1890)

Hüseyin Şabrī İbn eş-Şeyḥ Hāfız ‘Ömer Recāi el-‘Osmāncıkī (1841-1906)

Suḥanistān, müellifin ifadesine göre muhtelif eserlerden derleme bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Eserin tespit edilebilen ve değerlendirmeye esas aldığımız tek nüshası Ankara Milli Ktp. 06 Mil Yz A 2917 numarada *Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye adıyla* kayıtlı ise de metnin başında eser adı olarak “*Suḥanistān*” ibaresi mevcuttur. Eserin adı olan bu kayıt siyah mürekkeple belirgin bir şekilde yazılmıştır, aynı zamanda defterdeki metnin de müellif hattı olduğuna dair kayıt düşünülmüştür.

Hüseyin Şabrī Efendi, 20 Mayıs 1841’de Çorum’un Osmancık kazasında doğmuştur. İlk tahsiline Osmancık Sıbyan Mektebi’nde başlamış; sonrasında Osmancık müftüsü Meḥmed ‘İlmī Efendi ve Çorum müftüsü Aḥmed Feyzī Efendi gibi bazı hocalardan ders almıştır. Maddi sebeplerden dolayı tahsiline devam edememiş; çevresindeki âlim ve hocalardan istifade etmeye çalışmıştır. Şabrī Efendi, 1 Ramazan 1277/13 Mart 1861’de devlet memuriyetine girerek kırk yıldan fazla bir müddet devlet hizmetinde bulunmuş; emekliliğe ayrıldıktan kısa bir süre sonra 1323/1906’da Osmancık’ta vefat etmiştir. Müellif muhtelif sahalarda birçok eser telif etmiş fakat imkânsızlıklar sebebiyle eserlerini bastıramamıştır. Onun bilinen en önemli eserleri, kendi şiirlerinden müteşekkil *Dīvān*’ı; Arapçanın öğretimine, lehçelerine ve kelimelerin doğru kullanımına dair olan *Hıfzu’l-Lisān*, İslam tarihinin ilk dönemlerini ele alan

Risāle-yi Keffū'l-Lisān ve beşerî ve fizikî coğrafya, ilm-i nücum, hendese ilmi ve çeşitli matematiksel hesaplama usulleri hakkındaki *Nevādirü'l-Hükemā* dır.²⁸³

Nüsha: Milli Ktp. 06 Mîl Yz A 2917

Sırtı kahverengi meşin, kapakları mavi kâğıt kaplı mukavva bir cilt içerisinde. 210x170 (160x130) mm. ölçülerinde; 101 sayfadan ibaret olup her sayfa 15 satır olarak düzenlenmiştir. Rika hat ile yazılmıştır. Eser, kütüphane kaydında *Risāle-yi Kavā'id-i Fārisiyye* adıyla kaydedilmiştir. Zahriyede fihrist kısmı mevcuttur. Eser nüshanın 1-80 sayfaları arasında yer alır. Devamında sözlük ve Farsça ve Türkçe muntahap beyitler ve gazeller yer almaktadır.

Eser kısa bir mukaddime ile başlamaktadır (s. 1). Burada müellif değerli kişilerin ilim öğrenimini kolaylaştırmak için pek çok eser ve risale telif ettiğini kendisinin de bundan hareketle daha önce yazılmış olan Farsça dil bilgisi kaidelerini muhtelif kitaplardan derleyerek bu eseri yazdığını ifade etmiştir:

“Ma'lûm ola ki eslâf-i kirâm âhlâf-ı zevî'l-ihtirâmûn iktisâb-ı 'ilm ve ma'rifet eylemeleri emrinde yûsr ve suhûleti mûcib olmak üzere nice kütüb ve resâ'il te'lîf ve yâdigâr-ı lâ-yuhşa terk itmişlerdir (...) ta'tvîl-i muhil ve itnâb-ı mumilden vâreste âşâr-ı fuzalâdan birer deste iltikâf iderek işbu kavâ'id-i Fārisî risālesiniñ tahrîrine kalem-i şikeste-rağam ile cür'et itdim.” (s. 1).

Müellif ayrıca hâtime kısmında da eserin tertibi ve telif tarihine dair bilgiler verirken eserin farklı kaynaklardan derleme suretiyle yazıldığını *“kavâ'id-i Fārisiyye dâ'ir şimdiye kadar te'lîf olunan kitâplardan iltikâf ve intihâb ederek”* ifadesiyle mukaddimedeki bilgiyi tekrar etmiştir.

Hâtimedeki kayda göre eserin yazımı 1 Receb 1307 tarihinde tamamlanmıştır. Telif tarihine dair kaydın devamında müellif adını es-Seyid Hüseyin Şabrî İbn eş-Şeyh Hâfız 'Ömer Recâi el-'Osmâncıkî şeklinde anmıştır (s. 101).

Eserde konular kelime türü esas alınarak düzenlenmiştir. Farsça kelime türleri Muhammed Na'im Fraşirî'nin *Kavâ'id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevîn* adlı eserinde olduğu gibi isim, şıfat, kināye, fi'l, zarf ve edât sırasıyla altı türe ayrılmıştır.

İlk olarak isim konusuna yer verilmiştir (s. 2-6). Bu kısımda öncelikle ismin tanımı yapılarak isimler ism-i hâş, ism-i 'âm olarak ikiye ayrılmıştır. İsimlerde kemiyyet konusu işlenerek isimlerde çokluk konusu anlatılmıştır. “Ahvâl-i isim” başlığı altında

²⁸³ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Abdulhadi Uysal, “İsmi Unutulmuş Bir Müellif: Osmancıklı Hüseyin Sabri Efendi'nin Hayatı ve Eserleri” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 10, Yıl 2017, s. 327-348.

Farsçadaki ismin hâlleri mücerred, mef' ülün bih (ismin -i hâli), mef' ülün ileyh (ismin -e hâli), muzâfun ileyh (tamlayan hâli) olarak dörde ayrılarak anlatılmış, son olarak ismin hâlleri Türkçeleri ile birlikte topluca tablo içerisinde verilmiştir.

“Şıfat beyânındadır” başlıklı ikinci kısımda sıfat konusu ele alınmıştır (s. 7-12). Tanımı ve tarifî yapılan sıfatların kullanımları, mevsuf ve sıfatın durumları konusunda bilgi verilmiş; ismin hâlleri ile kullanımı gösterilmiştir. Sonrasında sayı sıfatları “esmâ-yı a' dād” başlığı altında sıfatlar asıl, sıralama, kesir ve üleştirme sıfatları olmak üzere dört gruba ayrılarak işlenmiştir. Sıfat bahsinde son olarak “vaşf-ı terkîbî” başlığı altında bileşik sıfatlar anlatılmıştır.

Farsça mastarlar sonu دن- ve تن- ile bitenler olarak ikiye ayrılmıştır. Sonra d'li mastarlar, d'den önce ن، ر، ی، و، ا، (يارنو) harfleri gelen mastarlar olarak; t'li mastarlar ise t'den önce ف، ش، س، خ، (خشف) harfî gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmış; tüm bu mastarların muzâri' köklerinin tespiti ve Türkçe karşılıkları gösterilmiştir. Son olarak da kural dışı mastarlar anlatılmıştır (s. 13-23).

Daha sonra “emşiletü'l-muhtelifa” başlığı altında çoğunda (کردن) bazen de (آمدن) ve (کند، کنی، کنند، کنید، کنم،) muzâri' (کرد، کردی، کردند، کردید، کردم، کردیم) fiilleri māzî (رفتن) (کنیم، گیرنده، گیرندگان) ism-i fâ' il (زیستن) maşdar-ı tā'î (رسیدن), maşdar-ı dālî (هرگز نکرد، هرگز نکردی، هرگز نکردند، هرگز نکردید، هرگز نکردم، هرگز نکردیم), muzâri' -i nefy-i hâl (نمی کنی، نمی کنند، نمی کنید، نمی کنم، نمی کنیم) (هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی), muzâri' -i nefy-i istiḳbāl (نکنی، نکنند، نکنید، نکنم، نکنیم) (هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی), muzâri' -i te'kîd-i istiḳbāl-i müşbet (هر آینه کند، هر آینه کنی، هر آینه کنند، هر آینه کنید، هر آینه کنم، هر آینه کنیم) (مکن، مکنید، مکن، مکنم، مکنیم) (هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی، هرگز نکردی), muzâri' -i ta'cub (عجب، کنندهتر) (بغایت شادمانم) ism-i tafzîl (زهی، چه، آیا، تا، وه، یارب، الله الله) zaman ve kiplerinde çekimi yapılmış, çekimlerin Türkçeleri verilmiştir (s. 24-27).

“Ef' āl-i Fārisiyye” başlığı altında Farsçada fiiller; zamana bağlı olmaksızın bir olayı beyan eden aşl-ı fi'l/maşdar, zata ve şahsa bağlı olarak bir olaya delalet eden zāt-ı fi'l ve zamana bağlı olmaksızın şahıs ile ilgili olan fer' -i fi'l şeklinde üç ana başlıkta işlenmiştir. Fiiller anlam bakımında müte' addî ve lâzım olarak ikiye; müte' addî de

öznesine göre ma‘lûm ve mechûl olarak tasnif edilmiş ve bunların çekimleri de gösterilmiştir (yp. 28-33).

“*Hurûf-i ma‘ânî daḥî iki kısımdır biri basîte biri mürekkebedir*” denilerek Farsçadaki bağlaç ve edatlar konusu ele alınmıştır (s. 34). Bu kısımda tek başına kullanıldıklarında anlam taşımayan ancak kelimeye birleştiğinde bir görev üstlenen harfler on iki adet olarak verilmiştir. Bunlar ا، ب، ت، د، ز، ش، ک، م، ن، و، ه، ی harfleridir. Bu harflerin her birinin görev ve kullanımları anlatılmıştır (s. 34-50).

آبا، ار، از، آیا، است، اند، اگر، اندر، اندر، با، بار، بان، بر، بی، تا، تر، چون، چه، دار، دان، در، را، زار، زهی، سار، ستان، فرو، گار، گاه، کدام، گر، گین، مگر، مند، می، نا، ناک، نه، نی، وا، وار، وند، ور، ورنه، ها، هست، هم، همچون، یار، آسا، وش، کده، بهر، از بهر، برای، از برای، جز، بجز، پی، لیکن، آما، ورس edat, bağlaç ve ekleri “*edevât-ı Fârisiyye*” başlığı altında verilmiştir (s. 51-73).

“*Kinâyât beyânında*” başlıklı kısımda, zamîr, esmâ-yı işâre, ism-i mevşûl ve mübhemât konuları işlenmiştir (s. 74-78). Zamirler; muẓmirât-ı munfaşıl, muẓmirât-ı muttasıl olmak üzere ikiye ayrılmış; “*esmâ-yı işâre*” başlığı içerisinde آن ve این işaret zamirleri; “*ism-i mevşûl*” içerisinde چه belgisiz zamirleri ve “*mübhemât*” başlığı altında خویشتن، خویش، خود، müşterek zamirleri ve چند، کدامین، چند، که، کیان، چه، کدام، کدامین، چند، که soru zamirleri anlatılmıştır. Son olarak “*kinâyât için mişâller*” başlığı altındaki tabloda bu bölümde işlenen bu konuların örnekleri verilmiştir.

Bir sonraki bölümde zırûf-i zamân, zırûf-i mekân başlıkları altında Farsçadaki zaman ve mekân zarflarına örnek verilmiş; Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler Eşrefeddîn ‘Alî’den ve “*Lâ-edri*” kaydıyla nakledilmiş kıtalar ile anlatılmış ve Farsçadaki bazı imla hususiyetlerine değinilmiştir (s. 79-80).

“*Bir kaç luğât*” başlığı altında sözlük kısmı (s. 81-87) ve “*ebyât-ı muntaḥabe*” başlığı altında (s. 90-99) Sa‘dî, Mollâ Câmî, Niẓâmî, Şâ’ib-i Tebrizî, Reşîduddîn Vatvât, ‘Unşurî, Ehli-yi Şîrâzî, Kâşifî, Necmeddîn Kübra gibi şairlerin Farsça beyitlerine yer verilmiştir. Luğatçe kısmında bazı tarihî şahsiyetlerin isimlerine de yer verilerek haklarında kısaca bilgi verilmiştir.

Suḥanistân, müellifin de ifade ettiği üzere muhtelif Farsça dil bilgisi kitaplarından derlenerek telif edilmiş bir eserdir. Müellifin eserin tertibinde hem Farsça kelimelerin tasrihi ve kullanılan dil bilgisi terimleri hem de konuların işlenişi bakımından Muḥammed Na‘îm Fraşîrî’nin *Ḳavâ‘id-i Fârisiyye ber Tarz-ı Nevîn* adlı eserinden daha çok yararlanmış. Müellif konuları ele alırken önce kuralları izah etmiş daha

sonra bu kuralların örneklerini tablolar içerisinde gösterme yolunu tercih etmiş; şahit beyitlerden çok sık yararlanmamıştır. Eserde diğer dil bilgisi kitaplarında “emşiletü’l-muhtelif” başlığı altında sadece III. tekil şahıs çekimine yer verilmiş olmasına rağmen bu eserde çekimler tüm şahıslarla çekimlenmiştir.

Baş: s. 1

بسم... حمد بی شمار لجناب پروردگار و صلوات زاکیات بر رسول کردگار و درود نا معدود ... معلوم اوله که اسلاف کرام اخلاف نوى الاحترامك اکتساب علم و معرفت ایتلمری امرنده یسر و سهولتی موجب اولمق اوزره نیجه کتب و رسائل تألیف و یادگار

Son: s. 99

بکودکی بازی بجوانی مستی به پیری سستی خدا را کی پرستی

قواعد فارسیهیه دائر شمديه قدر تألیف اولنان کتابلردن التقاط و انتخاب ایدرک اشبو رساله بیک اوچیوز یدی سنه رجب شریفک غره سنده اتمام ایدلدی.

Ferağ kaydı: s. 101

وبالله التوفیق نعم المولى و نعم الرفیق و صلى الله على سيدنا و مولانا محمد وآله و صحبه اجمعین امین یا معبد بحرمت سیدالامین قلت بقمی و رقت بقلمی و انا العبد الفقیر السید حسین صبری ابن الشیخ حافظ عمر رجائی العثمانجکی عفی عنهما الباری.

2.2. Emsile Kitapları

2.2.1. Arapça Açıklamalı Emsile Kitapları

Farsça dil bilgisine dair Arapça açıklamalı “emsile” kitapları kütüphane kayıtlarında ve kataloglarda *Emşile ve Kavā'id-i Fārisiyye*, *Kavā'idü'l-Fürs*, *el-Emşiletü'l-Fārisiyye*, *el-Emşiletü'l-Muhtelif*, *el-Emşiletü'l-Muhtelif fi'l-Fārisī*, *Risāletü'l-Kavā'idi'l-Fārisiyye*, *Risāle fi Beyāni's-Şarfi'l-Fārisī* gibi isimlerle kayıtlıdır. Bu kitapların çoğunluğu 850-877/1446-1473 yılları arasında telif edilen *es-Şihāhu'l-Acemiyye*²⁸⁴ adlı Farsça-Türkçe sözlüğün “el-ķavā' id ve'l-emşile” başlıklı Farsça fiil çekimlerinin işlendiği bölüm risale olarak müstakil biçimde çoğaltılmış ve çoğaltılan bu nüshaların başlarına yukarıda zikredilen adlardan biri yazılmıştır. Özel bir adı olmayan, bu Arapça açıklamalı emsilelerin metni, on beşinci yüz yıl ortalarında yazılan *es-Şihāhu'l-Acemiyye* adlı eserin emsile bölümüne ait olduğundan bunların da nüshalarında müellife dair bir kayıt mevcut değildir. Bazen de müstakil olarak yazılan *Risāle li Żabfi'l-Muzāri' min Lisāni'l-Acem*, *Mefātīhu'd-Deriyye fi İsbāti'l-*

²⁸⁴ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk: Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 109-115.

Ḳavānīni'd-Dürriyye gibi Farsça dil bilgisi kitaplarında emsile kısımlarına bölüm olarak yer verilmiştir. Dolayısıyla tertip bakımından aynı olan bazı emsile nüshalarının içerikleri itibarıyla birbirinden farklı olanları da vardır. Örneğin Milli Kütüphane Yz A 9712/4 *Emsiletü'l-Muhtelife* adıyla kayıtlı risalede olduğu gibi bazı risalelerin başına kısa bir hamd ü sena ibareleri ve sonuna da edat ve bağlaçlar bahsi eklenmiş ve fiil çekimlerinin altlarına “کرد (fi'l-i māzī ma'lūm müfred müzekker ve mü'enneṣ ḡā'ib ḡā'ibe ma'nāsī eyledi” şeklinde Arapça terimlerle irab eklenmiş ve son olarak çekimin Türkçe karşılığı verilmiştir. Milli Kütüphane FB 458/1 numarada *Emsiletü'l-Fārisiyye* adıyla kayıtlı nüshada ise bazı risale ve Farsça gramerine dair muhtelif risaleleri ihtiva eden mecmualarda yer alan bazı emsile nüshaları da dil, tertip ve içerik olarak aynı olmakla beraber tenkit ve farklılıkları göstermek amaçlı derkenarlara düşülmüş Sürürî'den alıntılanan notların, bir kısmında da fiil çekimlerinin Türkçe karşılıklarının metne alınmasıyla farklılıklar oluşmuştur. İştikak ve çekim bilgilerini topluca ve sade bir şekilde veren bu risalelerin Farsça öğreniminde başlangıç kitabı gibi değerlendirilerek rağbet gördükleri ve Farsça öğrenmek ve öğretmek isteyenler tarafından çoğaltıldıkları anlaşılmaktadır.

Arapça açıklamalı emsile risaleleri tertip ve muhteva olarak *es-Şihāhu'l-'Acemiyye* 'nin “el-ḳavā'id ve'l-emsile” başlıklı Farsça gramerine dair kısmına ait olduğundan bu bölümün tanıtılması uygun olacaktır. Bu bölümün tertip ve muhtevasına dair bilgiler adı geçen sözlüğün Ankara Milli Kütüphane Yz FB 33 numarada kayıtlı Ahmed b. Hızır'ın talik hattıyla 4 Muharrem 904/22 Ağustos 1498 istinsah tarihli nüshası²⁸⁵ üzerinden verilmiştir.

2.2.1.1. el-Ḳavā'id ve'l-emsile

es-Şihāhu'l-'Acemiyye 'nin “el-ḳavā'id ve'l-emsile” başlıklı üçüncü bölümü Arapça bir giriş ile başlar. Bu giriş kısmında müellif Farsça gramer konularını Arapça izah etmesini Farsça bilmeyenler için daha yararlı olacağı düşüncesiyle izah etmiş ve şu bilgileri vermiştir:

²⁸⁵ Salbek şemseli, siyah meşin cilt içerisinde. 200x140 mm. ölçülerinde satır sayısı farklı olarak şeklinde krem rengi yılan filigranlı kâğıda yazılmıştır. 11+86 yapaktır. Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiş, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları satır altlarına siyah mürekkeple kaydedilmiştir. Bazı yaprakların kenarlarında notlar vardır.

اعلم كما ان الصرفيون جعلوا الفعل و ما يشتق منه ميزانا و وزنوا غيره به كذالك جعلنا ما يرادفه في الفارسي
اعنى كردن و ما يخرج منه ميزانا و بينا فيه القواعد و الامثلة ليقاس عليه غيره مهما امكن. انما بينا بالعربية
لان الفارسي لا ينفع غير العجم زيادة نفع... (yp. 73b)

(Bil ki, dilcilerin fiil ve türemişleri için bir ölçü yaptıkları ve diğerlerini de onunla kalıplaştırdıkları gibi, biz de Farsçadaki karşılığında yani kerdn (کردن) fiilinden bir ölçü çıkarıp diğerleriyle mümkün olduğunca kıyaslanması için kuralları, isim ve fiil çekim kalıplarını onunla açıkladık. Arapça anlattık çünkü Farsça açıklama İran asıllı olmayanlar için çok fayda vermez.)

Bu açıklamadan sonra “el-emşiletü’l-muhtelifa” başlığı altında (کردن) fiili کرد (fi’l-i māzī müfred gāyib eyledi), کند (fi’l-i muzāri’ müfred gāyib eyler), کردن (maşdar, eylemek), کننده (ism-i fā’il, edici), کرده (ism-i mef’ül eyleneş), نکرد (caħd-ı mutlağ, eylemedi), هیچ نکرد (mubālağa-yı caħd, daħi eylemedi), نمی کند (nefy-i ħāl eylemez), نکند (nefy-i müstağbel, eylemez), هر آینه نکند (te’kīd-i nefy-i müstağbel, elbette eylemez), بکند (emr-i gā’ib, eylesün), مکنند (nehy-i gā’ib, eylesün), بکن (emr-i ħāzır, eyle), مکن (nehy-i ħāzır, eyleme sen), کردن گاه (ism-i zamān ism-i mekān işleyecek zamān ve işleyecek mekān), آلت کردن (ism-i ālet, idicek ālet), یکبار کردن (binā’-ı merre, bir kere eylemek), یک گونه کردن (binā’-ı nev’, bir dürlü eylemek), کنندتر (ef’al-i tafzīl eyleyicileriñ), کنندیک (ism-i taşğīr, idimcek), şeklinde III. tekil şahısta çekimi yapılmıştır (yp. 74a-74b). Fiil çekimlerinin manası ve zamanı, etken hāli belirtilmiş; zaman ve şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmış ve son olarak çekimin Türkçe karşılığı verilmiştir.

“el-Emsiletü’l-muhtaride” başlığı altında ise mine’l-māzī’l-ma’lūm, māzī’l-mechūl, el-ħikāye ani’l-ħālī’l-māziyye mine’l-ma’lūm, ve mine’l-mechūl, lafz-ı est (است), lafz-ı end (اند), el-muzāri’u’l-ma’lūm, el-muzāri’u’l-mechūl, el-maşdar, ismu’l-fā’il, ismu’l-mef’ül, mutlağ-ı caħdī’l-ma’lūm, mutlağ-ı caħdī’l-mechūl, ma’lūm-i mubālağatu’l-caħd, mechūl-i mubālağatu’l-caħd, ma’lūm-i nefyu’l-ħāl, mechūl-i nefyu’l-ħāl, ma’lūm-i nefyü’l-müstağbel, mechūl-i nefyü’l-müstağbel, ma’lūm-i te’kīd-i nefyü’l-müstağbel, mechūl-i te’kīd-i nefyü’l-müstağbel, ma’lūm-i emrū’l-ħāzır, mechūl-i emrū’l-ħāzır, ma’lūm-i nehyü’l-ħāzır, mechūl-i nehyü’l-ħāzır, ma’lūm-i emrū’l-gā’ib, mechūl-i emrū’l-gā’ib, ma’lūm-i nehyü’l-gā’ib, mechūl-i nehyü’l-gā’ib, ismu’z-zamān ve’l-mekān, ismu’l-ālet, binā’u’l-merre, binā’u’n-nev’, fi’lu’t-ta’accub ismu’t-taşğīr, ismu’t-tafzīl, başlıklı zaman ve kiplerinin yapımı izah

edilerek III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul ve I. tekil-çoğul düzeninde çekimlenerek; satır altlarında Türkçe karşılığı verilmiştir (yp. 74b-86a).

Baş: yp. 73b

اعلم كما ان الصرفيون جعلوا الفعل و ما يشق منه ميزانا و وزنوا غيره به كذالك جعلنا ما يرادفه في الفارسي
اعنى كردن يجرج منه ميزانا و بينا فيه القواعد و المثلة ليقاس عليه غيره مهما امكن...

Son: yp. 86a

نحو پسرک و دخترک و غير هما و قد مر بسبب الانحصار في الصيغتين مرارا. قد تمت الصحاح العجميه
بحسن التوفيق و التيسير التي لا بد منها لكل طالبا الفارسي من الصغير و الكبير.

Ferağ kaydı: yp. 86a

و قد وقع الفراغ من تحريره على يدى الفقير احمد بن حضر وفقه الله لمراضيه و جعل مستقبل عمره خيرا من
مأضيه فى يوم الاربع من شهر المحرم الحرام من اربع تسعمائة حامدا لله وحده والصلوه على نبيه بعد.

Diğer nüshaları:

Emşile ve Kavā'id-i Fārisiyye adıyla: Milli Ktp., **06 Mil Yz A 122/3**, 31b-40a;

el-Emşiletü'l-Fārisiyye adıyla: Afyon Gedik Ahmet Paşa İHK., **03 Gedik 18184/26**, 136b-143a; Milli Ktp., **06 Mil Yz FB 458/1**, yp. 1b-7b, (969/1562); **06 Mil Yz A 913/1**, yp. 1b-6a; **55 Vezirköprü 669/1**, yp. 1b-7a 1167 (1754).

Emşile-yi Fārisiyye adıyla: Adnan Ötüken İHK., **06 Hk 4599/3**, yp. 31a-42a; Manisa İHK., **45 Hk 2993/13**, yp. 131a-133b.

Risāle fi Beyāni's-Şarfi'l-Fārisī adıyla: Adnan Ötüken İHK. **06 Hk 2334 (a)**, yp. 1b-7b, (1158/1744).

el-Emşiletü'l-Muhtelifa adıyla: Milli Ktp., **06 Mil Yz A 4739/1**, yp. 1b-12b, (1194/1780).

Risāletü'l-Kavā'id-i Fārisiyye adıyla: Milli Ktp. **06 Mil Yz A 9712/4**, yp. 547b-65b.

2.2.2. Türkçe Açıklamalı Emsile Kitapları

Müstakil olarak yazılmış Türkçe açıklamalı emsile kitapları mevcut değildir. Ancak bazen kütüphane kayıtlarında bazı mecmualar içinde öğrencilere ezberletmek amacıyla hazırlanmış fiil çekimlerine dair risaleler mevcuttur. Genellikle emsile kısımları Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitaplarında bölüm şeklinde tertip edilmiştir. Bu eserler sırasıyla şöyledir: *Menba'u'l-Kavā'id ve Mecma'u'l-Fevā'id*,

Ḳavā'id-i Fūrs (Hüsām Efendi), *Risāle (Zādī)*, *Mebādī-yi Fārisī*, *Suḥanistān*, *Ferīdetü'd-Dürriyye fī Ḳavā'id-i Fārisiyye*, *Ḳavā'id-i Fārisiyye* (Murād Naqşbendī), *Tuḥfetu's-Su'adāi'l-Veysi*, *Mesā'il-i Deriyye*, *Gencīne-yi Hüner*, *Gevher-i Sencīde*, *Maḥzen-i Ḳavā'id*, *Ġurerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisiyye*, *Numūne-yi Ḳavā'id-i Fārisī*, *Mufaşşal Ḳavā'id-i Fārisī*. Bu kitaplardaki emsile bölümlerinde de Arapça dil bilgisi terimleri sıklıkla kullanılmış; Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile fiiller çekimlenmiş ve ism-i zamān (هنگام کردن), ism-i mekān (کردنگاه), ism-i ālet (آلت کردن), binā'-ı merre (یکبار کردن), binā'-ı nev' (دیگر گونه کردن), ism-i taşğir (کردنک) ve ism-i tafzīl (کننده تر) konularında Arapça tasrif geleneği takip edilmiştir.

Bahsi geçen dil bilgisi kitaplarındaki emsile bölümleri tanıtıldığı için burada öğrencilere fiil çekimlerini göstermek amacıyla yazılan bir risale tanıtılacaktır.

2.2.2.1. Emşile ve Ḳavā'id-i Fārisiyye

Nüsha: İstanbul Ü. Edb. Fak. NECTY00946

Sırtı kahverengi meşin, zencirekli ve kapakları sarı kâğıt ile ciltlidir. Metin altın yaldızlı cetvel içerine 231x137 (155x74) mm. ölçülerinde aharlı ve su yolu filigranlı kâğıt üzerine 21 satır olarak yazılmıştır. İlk sayfası mihrabiyeli ve tezhiplidir. 1b-11b arasındaki fiil tasrifleri iki sütun hâlinde verilmiştir. Başlıklar kırmızıdır. 31 yapraktan ibaret olan nüsha kütüphane kaydında *Emşile ve Ḳavā'id-i Fārisiyye* adıyla kaydedilmiştir.

Eser emşile ve ḳavā'id kısmı olarak iki kısma ayrılmıştır. Birinci fiil çekimlerinin işlendiği birinci bölüm herhangi bir başlık ya da mukaddime olmaksızın (کردن) fiilinin کرد، کند، کردن، کنند، کرده، نکرده، هیچ نکرد، نمی کند، نکند، هر آینه کند، کند، نکند، کن، مکن، کردن گاه، آلت کردن، یکبار کردن، دیگر گونه کردن، کردنک، نسبت کردنی، بغایت کنند، کننده تر، زهی کرد، زهی کنند şeklinde III. tekil şahıs çekimi ile başlamaktadır (yp. 1b-2b). کرد (fi'l-i māzī binā-i ma'lūm müfred müzekker gā'ib ya müfred mü'enneş gā'ibe ma'nāsı eyledi bir er veya 'avrad geçmiş zamānda) örneğinde olduğu gibi her bir çekimin satır altlarında manası ve zamanı, etken hali belirtilmiş; zaman ve şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmış ve fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir. Diğer emsile örneklerinden farklı olarak burada mubālağa ile ism-i fā'il (بغایت کننده) ve ism-i mensūb (نسبت کردنی) şeklinde çekimleri de ilave edilmiştir.

Daha sonra emşile-yi muṭṭaride-yi māzī-yi ma'lūm, māzī-yi mechūl, muzāri'-i ma'lūm, muzāri'-i mechūl, maşdar, ism-i fā'il-i müfred, ism-i fā'il-i cem', ism-i mef'ūl-i müfred, ism-i mef'ūl-i cem', caḥd-ı mutlaq-ı ma'lūm, caḥd-ı mutlaq-ı mechūl, caḥd-ı mustağrağ-ı ma'lūm, caḥd-ı mustağrağ-ı mechūl, nefy-i ḥāl-i ma'lūm, nefy-i ḥāl-i mechūl, nefy-i istiḳbāl-i ma'lūm, nefy-i istiḳbāl-i mechūl, te'kid-i nefy-i

istikbâl-i ma^ç lûm, te^ç kîd-i nefy-i istikbâl-i mechûl, emr-i gâ^ç 'ib-i ma^ç lûm, emr-i gâ^ç 'ib-i mechûl, nehy-i gâ^ç 'ib-i ma^ç lûm, nehy-i gâ^ç 'ib-i mechûl, emr-i hâzır-ı ma^ç lûm, emr-i hâzır-ı mechûl, nehy-i hâzır-ı ma^ç lûm, nehy-i hâzır-ı mechûl, ism-i zamân ve mekân, ism-i âlet, binâ^ç -ı merre-yi müfred, binâ^ç -ı merre-yi cem^ç, binâ^ç -ı nev^ç -i müfred, binâ^ç -ı nev^ç -i cem^ç, ism-i taşğîr, ism-i mensûb, mubâlağa-yı ism-i fâ^ç il, ism-i tafzîl-i müfred, ism-i tafzîl-i cem^ç, fi^ç lu'l-ta^ç accub başlıklı zaman ve kiplerinin III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul ve I. tekil-çoğul olarak tüm şahıslarda çekimlenmiş; satır altlarında yine şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmış ve fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir (yp. 2a-11b).

İkinci bölümde ise dil bilgisi kaideleri ve edat konularına yer verilmiştir. İlk olarak Farsça mastarlar ele alınmıştır (yp. 13b-14b). “el-maşdar” başlığı altında Farsça mastarlar önce müfred ve mürekkeb olarak iki gruba ayrılmış; müfred olanlar aşlî ve fer^ç î olarak tasnif edilmiştir. Ayrıca aşlî mastarlar da lâzım ve müte^ç addî olarak iki gruba ayrılmıştır. Sonrasında “*maṭlab-ı maşdar-ı fer^ç îu'l-mühimme*” başlığı altında “*zirâ maşdar-ı fer^ç î muzâri' in lafzından aḥz olunur dâlından evvel bir yâ ve âhirine nûn-ı maşdar ziyâde olunmağla şenidenin (شنیدن) muzâri' şunüddan (شنود) şineviden (شنویدن) gibi*” şeklinde bir tarif ve verilen örneklerle yapma mastarlar anlatılmıştır (yp. 13b). “Maṭlab-ı ta^ç diyye” başlığı altında geçişsiz bir fiili geçişli veya geçişliyi de ikinci kez geçişli (ettirgen) yapmak için hâl kökünün sonuna (شنوانیدن) (گشایانیدن) örneklerinde olduğu gibi ایندن eki getirmek suretiyle oluşturulan mastarlar işlenmiştir (yp. 13b-14a). “Maṭlab-ı maşdar-ı mürekkeb” başlığı altında birleşik mastarlar ve sonrasında “maṭlab-ı cem^ç u'l-maşdar ve kavâ'id-i mühimme” başlığı altında mastarlarda (کردنها) örneğinde olduğu gibi ها eki ile çoğul olma durumları, mastarların sonuna yâ-yı liyâkat eklenerek yapılan nesnelere (پوشیدنی) ve onların çoğulu (پوشیدنیها), ism-i maşdar (گفتار) ve mâzî, hikâyet-i hâl-i mâzî, muzâri^ç, ism-i fâ^ç il, şıfat-ı müşebbehe, ism-i mefûl, cahd-ı muṭlaq, cahd-ı mustağraq, nefy-i hâl, nefy-i müstaḳbel, emr-i gâ^ç 'ib, nehy-i gâ^ç 'ib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır, mechûl, ism-i zamân ve ism-i mekân, ism-i âlet, binâ^ç -ı merre, binâ^ç -ı nev^ç, ism-i taşğîr, ism-i tafzîl ve fi^ç l-i ta^ç accub zaman ve kiplerinin türeme bilgisi örnekler eşliğinde izah edilmiştir (yp. 13b-18b).

Daha sonra qa^ç ide-yi izâfe başlığı altında tamlama konusu (yp. 18b-19b); vaşf-ı terkîbî başlığı altında bileşik sıfatlar (yp. 19b-20a); kâ^ç ide-yi cem^ç başlığı altında isimlerde çokluk (yp. 20a) ve “qa^ç ide” başlıkları altında harflerin sonunda tamlama

durumundaki bazı değişiklikler, است ve اند lafızları, şahıs zamirleri ve işaret zamir ve sıfatları (yp. 20b-21b) anlatılmıştır.

Daha sonra edat ve bağlaçlar konusu işlenmiştir (yp. 22a-30b). Edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; “ḥurūfu’l-müfrede” başlığı altında sadece basit edatlar olarak tarif edilen ی، و، ه، ی، ن، م، ن، و، ه، ی harfleri; “ḥurūfu’l-mürekkebe” başlığı altında آ، اکر، اندر، با، بان، بر، بی، تا، جز، چون، در، را، کار، مگر، نا، نی، نیز، وا، ور، وار، ورا، ین آگر، اندر، با، بان، بر، بی، تا، جز، چون، در، را، کار، مگر، نا، نی، نیز، وا، ور، وار، ورا، ین edat, bağlaç, ön ek ve son ekleri ele alınmıştır. Edatlar anlatılırken, mezkur edatın kaç anlamda kullanıldığı belirtilmiş, sonrasında şahit beyitler vasıtasıyla her biri örnekleriyle tek tek izah edilmiştir.

Bu risale diğer Türkçe açıklamalı emsile risalelerinden muhteva olarak farklılık göstermektedir. Genelde diğer emsile risalelerinde “emşiletü’l-muṭṭaride” kısımlarında işlenen zaman ve kiplerin türeme bilgisi ile birlikte tüm şahıslarda çekimi verilirken bu risalede türeme konusu ayrı bir bölüm hâlinde anlatılmış; “emşiletü’l-muṭṭaride” kısmında sadece fiil çekimleri verilmiştir. Ayrıca edat, bağlaç, ön ve son eklere de risalede yer verilmiştir. Emsile kısımlarında ism-i mensüb ve mubâlağalı ism-i fâ’ il konularının da dâhil edilmiş olması da risalenin bir diğer farklılığıdır.

Baş: yp: 1b

کرد کند کردن کننده کرده نکرده...

Son: yp: 30b

ین یایله نون کلمه آخرینه ادات نسبتدر زرین کبی رانک تشدیدیلله التونلو معناسنه گاه اولور کاف عجمی لاحق اولور غمگین کبی غملو معناسنه ربّ تمّ بالخیر.

Ferağ kaydı: yp. 30b

روزی که روزگار مرا ... کند
جان عزیز از تن من جدا کند
یارب نگاه دار تو ایمان آن کسی
کین خطّ من بخواند و بر من دعا کند

Diğer emsile risaleleri:

*Emşiletü’l-Muḥtelif*e adıyla: 06 Mil Yz A 3273/1, yp. 1b-4b; Adnan Ötüken İHK., 06 Hk 618/3, yp.81b-82b; *Emşile-yi Muḥtelif*e-yi *Fārisī* adıyla: 06 Mil Yz A 4169/1, yp. 1b-9a.

2.3. Matbu Hâlde Olan Dil Bilgisi Kitapları

2.3.1. Ferîdetü'd-Dürriyye fî Kavâ'id-i Fârisiyye (tlf.1207/1792)

Vaḥyî Süleymân b. İbrâhîm (ö.1233/1817)

Vaḥyî Süleymân b. İbrâhîm tarafından yazılan bu eser ilm-i tasrif anlayışı üzerine üç bölüm hâlinde tertip edilmiştir.

Vaḥyî Efendi, Tuna Nehri kenarında yer alan İbrail adındaki bir kasabada doğmuş, sonra İstanbul'a gelmiştir. Devrin Nakşibendî ve Mevlevî şeyhi Bursalı Meḥmed Emîn Efendi'ye (ö.1228/1813) intisap etmiş; bir müddet Hoca Neş'et Efendi'den (ö.1222/1807) ders almıştır. İstanbul'da Çatladıkapı civarındaki evinde öğrencilerine Farsça dersleri vermiş ve *Meşnevî* okutmuştur. 1233/1817 yılında vefat etmiş, Topkapı yakınlarında bir kabristana defnedilmiştir.²⁸⁶

Ferîdetü'd-Dürriyye fî Kavâ'id-i Fârisiyye

(Bâb-ı Seraskerî Matbaası; İstanbul, 1257/ 37 sayfa)

Eser, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, ismini Vaḥyî Süleymân b. İbrâhîm olarak zikrederek eserin muhtevasına dair bilgiler verir (s.2-3). Müellif mukaddime kısmında eserini üç bölüm hâlinde tertip ettiğini belirterek bu bölümlerde ele aldığı konulara değinmiştir. Eserin mukaddime kısmını içeren birinci bölümü, altı kısma ayrılmıştır. Mukaddimedeki verilen bilgilere göre, birinci bölümde bir mukaddime ve birinci bölümün ilk kısmında mâzî, ikinci kısımda muzâri', üçüncü kısımda emr-i ḥâzır ve nehy-i ḥâzır, dördüncü kısımda emr-i gâ'ib ve nehy-i gâ'ib, beşinci kısımda fiillerin meçhul hâlleri ve son olarak altıncı kısımda emşile, ikinci bölümde türemiş isimler konusu üç kısım hâlinde ve üçüncü bölümde ise isim veya fiil soylu kelimelerin başlarında ya da sonlarında kullanılan ön ekler ya da son ekler ile birlikte bazı edatlar anlatılmıştır.

Birinci Bölüm

İlk bölümde başlıklar Arapça gramer terimleri ile ifade edilmiş, konular kısa bir Muḥaddime (s.3) sonrasında el-Faşlu'l-evvel fi'l-mâzî (s.3-4), el-Faşlu's-sânî el-muzâri (s.4-7), el-Faşlu's-sâliḡ fi'l-emr (s.7), el-Faşlu'r-râbia' fi'l-emri'l-gâ'ib (s.7-8), el-Faşlu'l-ḥâmis fi'l-mechûl (s.8-9), el-Faşlu's-sâdis fi'l-emşileti'l-muḥtelife ve'l-

²⁸⁶Fatîn Davud, *Hâtîmetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*, haz. Ömer Çiftçi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 433; Meḥmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, s. 608.

muṭṭaride (s.9-12) alt başlıkları altında altı kısım hâlinde Türkçe olarak açıklanarak örneklendirmiştir. Fiillerin mazi ve muzari köklerine dair kurallar anlatılmıştır.

Müellif mukaddimedede kelime konusunu ele almış ve kelimeyi isim, fiil ve edat olmak üzere üç gruba ayırmıştır. İsmi; ism-i müştak ve ğayr-i müştak (ism-i cāmid) olarak önce ikiye sonra ism-i müştakı; ism-i fā' il, ism-i mef' ul, şıfat-ı müşebbehe ve maşdar olmak üzere dörde ayırmıştır. Daha sonra fiili; fi'l-i māzī, fi'l-i muzāri', emr-i hāzır ve nehy-i hāzır olmak üzere dört grupta değerlendirmiştir (s.3).

“el-Faşlu'l-evvel fi'l-māzī” başlıklı birinci kısımda müellif, mazi köklerin mastardan türemiş olduğunu ve mastarın sonundaki nūn-i maşdariyye'nin çıkarılarak elde edildiğini ifade etmiştir. Daha sonra کردن mastarının geçmiş zaman gövdesinin Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile olumlu ve olumsuz yapıda çekimi yapılmış, şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmıştır.

“el-Faşlu's-şānī el-muzāri'” başlıklı kısımda yazar muzari fiillerin maziden türediğini ve mazi fiillerin sonunun آمد، شد، کرد، fiilleri gibi ya dāl-i sākine ya da شناخت، آموختن، gibi fiillerin tā-yı sākine ile bittiğini söylemiştir. Sonu دال olan mazi fiilleri د harfinden önce ḥarf-i ' illet yani ی، و، ا harfleri ve ḥarf-i şahiḥ yani ر harfi alan fiiller olarak ve sonu تا olan mazi fiilleri ت harfinden önce ف، ش، س، خ harfleri gelen fiiller olarak tasnif etmiştir. Bu fiillerin şimdiki/geniş zaman gövdesi ve bazı istisnai durumlar örnekler ile açıklanmıştır. Ayrıca fiillerin şimdiki/geniş zaman gövdesinin başına nūn-i nāfiye ن getirilerek olumsuz ve ب harfi ile de gelecek zaman anlamı verdiği ifade edilmiştir. Son olarak bütün şahıslarda fiillerin şimdiki/geniş zaman gövdesinin çekimi yapılmıştır.

“el-Faşlu's-şālī fi'l-emr” başlıklı kısımda emr-i hāzırın, II. tekil şahısta şimdiki/geniş zaman gövdesinin sonundaki د harfi hazf edilerek, II. çoğul şahısta ise emrin tekil şahıs çekiminin sonuna sırasıyla ی ve د harfleri eklenerek yapıldığı, olumsuz hâlinin ise emrin önüne bir م harfi getirilerek yapıldığı söylenmiş ve örnek verilmiştir.

“el-Faşlu'r-rābī fi'l-emri'l-ġā'ib” başlığı altında emr-i ġā'ibin bazen şimdiki/geniş zaman kökünün önüne ب harfi eklenerek bazen de şimdiki/geniş zaman kökünün son harfinin önüne bir ا eklenerek yapıldığı ve bu ikinci yapının genellikle dua manasında kullanıldığı beyan edilmiştir.

Örnek: بکند / بکناد

Ayrıca nehy-i hâzır ve emr-i gâ'ibin önüne bir گو lafzı eklendiğinde de dua manası verildiği zikredilmiştir

Örnek: Nehy-i hâzır: گو ممکن Emr-i gâ'ib: گو بکند

Nehy-i gâ'ibin de emr-i gâ'ibte olduğu gibi bazen şimdiki/geniş zaman kökünün önüne ن harfi eklenerek bazen de şimdiki/geniş zaman gövdesinin olumsuz hâlinin son harfinin önüne bir ل eklenerek yapıldığı söylenmiştir.

Örnek: نکند / نکنداد

“el-Faşlu'l-hâmis fi'l-mechûli'l-ef'âl” başlıklı kısımda fiillerde edilgen kipin elde edilişi izah edilmiş, edilgen fiilin mazi ve muzari yapıları ile çekimlenen di'li geçmiş zaman ve geniş zamanın olumlu-olumsuz hâlleri sadece III. tekil şahıs örneği ile anlatılmıştır.

“el-Faşlu's-sâdis fi'l-emşileti'l-muhtelifa ve'l-muṭṭaride” başlığı altında yine III. tekil şahıs örneği üzerinden کردن mastarının, māzī, muzāri', ism-i fā' il, ism-i mef' ūl, caḥd-i muṭlaq, nefy-i ḥāl, nefy-i istiḳbāl, emr-i gā'ib, nehy-i gā'ib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır yapıları verilerek, Arapça sarf yöntemiyle tasrihi yapılmıştır. Daha sora yine bu konularda کردن mastarının III. tekil-çoğul şahıstan I. tekil-çoğul şahsa doğru olmak üzere tüm şahıslarda malum ve meçhul olarak üzere çekimi yapılmıştır.

İkinci Bölüm

İkinci bölüm üç alt başlık altında ele alınmıştır. Bu bölümde yer alan konu başlıkları sırasıyla şu şekildedir: 1. el-Faşlu'l-evvel fī taḫsīmi'l-maṣdar (s.12-13) 2. el-Faşlu's-şāni fī'l-ismi'l-fā' il (s.13-15) 3. el-Faşlu's-şāliş fī'l-ismi'l-mef' ūl (s.15-16).

“el-Faşlu'l-evvel fī taḫsīmi'l-maṣdar” başlığı altında müellif mastarı iki kısma ayırır. İlki شدن کردن, شدن mastarları gibi sonunda nūn-i maṣdariye olanlar ve ikincisi mastarda mevcut olan nūn-i maṣdariyyenin ل ve ر harfine dönüşmesi suretiyle elde edilenlerdir. İkincisinden ḥāşıl-ı bi'l-maṣdar elde edilir.

Örnek: (söyleyiş) گفتار « گفتن

Bazen emir kökünün sonuna ش şān-i mu' ceme-yi sākin harfi ekleyip öncesini meksūr (kesreli) kılarak ḥāşıl-ı bi'l-maṣdar elde ederler (s.12).

Örnek: (inleyiş) نال « نالش (görüş) بین « بینش / (gidiş) رو « روش

Bazen mastardan bazı harfler çıkarılarak kalan harflerin sonuna دادن شدن, دانستن, کردن mastarlarını ekleyerek mastar anlamı elde edileceği söylenmiştir (s.13).

Örnek: آوازیدن « آواز شدن / آهنگیدن (kasd eylemek) / آهنگ کردن

نگاهیدن « نگاه داشتن (hıfz etmek) / دشنامیدن « دشنام دادن

Bazen خواهد و خواست و باید، میتوان lafızları mazi kökün önüne eklenir ve māzî, maşdar manasına dönüşür (s.13).

Örnek: باید گرفت (tutmak gerek) می توان دانست (bilmek mümkün olur)

Geçişsiz mastarı (maşdar-ı lâzım), geçişli (müte' addî) yapmak için muzari fiilin son harfi yani د harfinin önüne sırasıyla ی ، ن ، ا harflerini ilave ederek yapıldığı ifade edilmiştir (s.13).

Örnek: سوختن « سوزد » سوزانیدن

Müellif son olarak mastarları çoğul yaparken de mastarın sonuna ا ، ه harfleri eklenerek elde edildiğini zikretmiştir.

Örnek: دانستن « دانستنها

“el-Faşlu’s-sānî fi’l-ismi’l-fā’ il” başlığı altında ism-i fā’ ilin, mastarların muzari köklerinden türeme şekilleri ve kullanımları anlatılmıştır. Müellif ismin sonuna gelen ve meslek adı bildiren son eklerden گر ve بان eklerini de bu başlık altında değerlendirmiştir.

Dāl-i sākine ile biten muzari kökün sonundaki د harfi meftūh kılınıp önüne bir ن harfi ve sonuna da ه (hā-yı ğayr-i melfūze) getirilerek yapılır (s.13).

Örnek: کند « کننده

Bazen (esmā-yı ğayr-i müştak) türetilmemiş isimler emir kökü ile birleşerek ism-i fā’ il manasını ifade eder. Buna vaşf-ı terkîbî de derler (s.14).

Örnek: شعر شناس (şiir anlayıcı) / سخن دان (söz bilici)

Bazen emir kökünün sonuna (mubālağa-yı ittişāf) için bir ا harfi eklenir.

Örnek: گوی « گویا / بین « بینا / دان « دانا

Ve bunun sonuna bir ن harfi ekleyerek ittisâflarını mubâlağa ile ziyade ederler. Bu iki tür sigalara şıfat-ı müşebbehe de denir (s.14).

Örnek: گویان / پایان

Cins isimden ism-i i fā’ il elde etmek için sonuna گر veya بان ibaresi getirilir.

Örnek: کشتیبان (gemici) / زرگر (altıncı)

İsm-i i fā' ilin çoğulunda kural müfredin sonuna گان ibaresi getirilir (s.14).

Örnek: کنگان / روندگان

“el-Faşlu’s-şāliṣ fi’l ismi’l-mef’ūl” başlığı altında ism-i mef’ūlün, mastarın mazi kökünden türetildiği ifade edilmiş; türeme şekilleri ve kullanımları tarif edilmiştir:

İsm-i mef’ūl, mazi fiilin son harfinin meftūh kılınarak bir ه (hā-yı ğayr-i melfūze) getirilerek yapılır.

Örnek: کرد « کرده / شد » شده

İsm-i mef’ūlün çoğulu da ism-i i fā' il gibidir. Sonuna bir گان ibaresi getirilir.

Üçüncü Bölüm

Bu bölümde “el-bābu’s-şāliṣ fi’l-ḥurūfi’l-‘āmile ve’l-edavāt’ül-tedāvüle ve kelimātü’l-isti‘male” başlığı altında isme bitişen ve iyelik bildiren kişi zamirleri ile ek fiile bitişen kişi zamirleri, isim veya fiil soylu kelimelerin başlarında ya da sonlarında kullanılan ön ekler ve son eklerden ه، ی، د، ت، ب، ا harfleri ve isimlerin sonuna gelen harfler ve edatlar konu edilmiştir. Bu bölümde konular *Gūlistān* ve *Dīvān-ı Ḥāfiż* gibi eserlerden şahit beyitler verilerek örneklendirilmiştir.

Müellif bitişik şahıs zamirlerini üçü tekil üçü çoğul olmak üzere altı adet olduğunu ifade etmiş ve bunları sırasıyla şu şekilde izah etmiştir: III. tekil bitişik şahıs zamiri eki olan ش (ḥarf-i şīn-i mu‘ceme) harfi “zāmīr-i ğā’ib-i muttaşıl” görevinde kullanılır ve biri isme biri de fiile eklenmek suretiyle iki türü vardır. İsme eklendiğinde muzāfun ileyh manasını (سروش کردم، سرش زدم) fiile eklendiğinde ise mefullük anlamını ifade eder (بشکر اندرش مزید نعمت، در برش، کش) ve bazen edatlara da izafe edilir (دیدش، دیدمش). II. tekil bitişik şahıs zamir eki ت harfi “muttaşıl zāmīr-i ḥiṭāb” görevinde ve ش harfinde olduğu gibi isimlerin sonunda kullanıldığında muzāfun ileyh ve fiillerin sonunda kullanıldığında mefullük manasını muhteva eder. I. tekil bitişik şahıs zamir eki م isim, sıfat ve fiillere eklendiğinde “zāmīr-i mütekellim-i vaḥid” manasındadır (گوهرم، عالمم، (یا و میم) I. çoğul bitişik şahıs zamir eki میم yani میم، isim, sıfat ve fiillere eklendiğinde “zāmīr-i mütekellim ma‘al-ğayr” manasındadır (می دانیم، فاضلم، آمدیم). III. çoğul bitişik şahıs zamir eki olan ند (نون و دال)، isim, sıfat ve fiillere eklendiğinde “zāmīr-i cem‘-i ğā’ib” anlamını ifade eder (مردانند، توانگرند، رفتند). II. çoğul bitişik şahıs zamir eki یا ید (انسانید، و دال) isim, sıfat ve fiillere eklendiğinde “cem‘-i ḥāzır” manasını ihitva eder (توانگرید، آمدید) (s.16-17).

Ardından III. tekil şahıs zamiri او ism-i işâret olan این، آن، olumsuzluk bildiren ن، نا، بی، نا، ن، edatları ile; nidâ, tenbih, istifhâm, temenni, istimrâr, nisbet, tahsin-i lafz için kullanılan ا، ilşâk, muşâhabet, zarfîyet, teşbih, tevessül, te'kîd, ta' lîl ve taḥsîn manalarını ihtiva eden ب، ibtidâ-yı gâyet, intihâ-yı gâyet, taḥzîr (korkutma), mādâm (devam), ta' lîl, edât-ı şart, ta' accub, muzâ'af (iki kat, kat kat) anlamında kullanılan تا، edât-ı tasgîr anlamı olan ve kelime sonunda hâ-yı sâkine ile birlikte gelen ج، liyâkat, nisbet, ta' yin-i müddet, kader, mertebe, münâsebet anlamı ihtiva eden ه، ḥarf-i ma'ânî, ḥarf-i meyânî ve ḥarf-i zevâ'id olmak üzere üç türü olan ve pek çok anlam ifade eden و harfleri ve ekleri açıklanmıştır. Konuların izahında *Sa' dî-yi Şîrâzî, Hâfîz-ı Şîrâzî ve Şâh Ferzâne Ebû İshâk* gibi şairlerden şahit beyitler örnek olarak verilmiştir. Ayrıca bu kısımda ب harfinin *bugüyed ve bucüyed* gibi iltizami çekimlerinde mazmûm (ötreli) okunduğu ifade edilmiştir:

“ve daḥî evâil-i muzâri' de istiḳbâle ihtîşâş için irâd olunan bâ-yı müfred-i medḥülûñ harekesi mazmûm ise ol daḥî mazmûm olur meşela bugüyed ve bucüyed gibi” (s.21).

Müellif burada Farsçadaki دال ve ذال harfleri arasındaki farkı da izah etmiş ve bu izaha ilave olarak Hâce Maḥmûd b. Yemîn'in bu kuralı açıkladığı bir kıt'ası örnek olarak verilmiştir (s.23).

Son olarak faillik, sahiplik ve hükümdarlık anlamları ifade eden زار، وند، زار، مند، گار، ور، وند، زار، ekleri, küçültme anlamı ifade eden چه، و، ک، و، ekleri, liyâkat ve yakınlık anlamı ifade eden آنه، وار، ekleri, koruyan, muhafaza eden anlamı ifade eden بان، دار، ekleri, niteleme ve yakınlık anlamı ifade eden گین، ناک، ekleri, renk, ebat ve koku anlamını ifade eden چرته، چرده، گونه، گون، وام، گون، فام، فام، وام، ekleri, hüsn ve ziynet için kullanılan همی، خور، فرا، خور، مر، فر، مر، در، بر، ب، کجا، چه، کی، gibi soru edatları، اگر، چون، چون، جز، مگر، جز، edatları، edât-ı tafzîl olan تر eki, ism-i mekân ve ism-i zamân anlamı ifade eden گاه، ستن، ستن، ekleri، zarf-ı mekân manasını ifade eden دان eki ve edât-ı haber olan ve kelime sonlarında haber anlamı ifade eden است örnekler ve şahit beyitler eşliğinde izah edilmiştir.

Vaḥyî Süleymân b. İbrâhîm, eserinde *Gülistân, Pendnâme, Dîvân-ı Hâfîz* gibi eserlerden ve *Şâh Ferzâne Ebû İshâk ve Hâce Maḥmûd b. Yemîn* gibi şairlerden şahit beyitler göstererek konuları açıklamıştır. Ayrıca yazar mukaddime kısmında *“ba'zî fevâ'id ve kavâ'idden intiḥâb ve ihtiyâr edip ber nasḳ-i 'ilm-i taşrif bir risâle te'lîf*

olundu” diyerek diğere dil bilgisi kitaplarından da istifade ettiğini beyan etmiş fakat eser içerisinde bu kitaplar zikredilmemiştir.

Eserin Baskıları/Yazma Nüshaları

Vaḥyî Süleymân b. İbrâhîm’e ait olan bu eser kütüphane kayıtlarında *Ḳavâ'id-i Fârisiyye*, *Şarf-ı Fârsî* ve *Ferîdetü'd-Dürriyye* adlarıyla geçmektedir. Tespit edilebilen en eski yazma nüsha 1207/1792 tarihlidir. Eser ilk kez 1215/1800 yılında basılmış ve 1215/1800-1257/1840 yılları arasında beş altı kez basılmıştır.

Ḳavâ'id-i Fârisiyye adıyla kayıtlı yazma nüshaları:

Süleymaniye Ktp. **Darü'l-Mesnevi**, 577, 45 vrk.; **Fatih Millet Ktp.** 191, 29 vrk., (1231/1815); Türk Dil Kurumu Ktp., **Yz. A 463**, 47 vrk., (1209/1794.)²⁸⁷

Şarf-ı Fârsî adıyla kayıtlı yazma nüshaları:

İstanbul Üniversitesi Ktp. **491.5**, 20 vrk.; İstanbul Üniversitesi Ktp. **XX(1894347.1)**, 20 vrk., (1215/1800).

Ferîdetü'd-Dürriyye adıyla kayıtlı yazma nüshaları:

Milli Ktp., **06 Mil Yz A 1778**, 68 vr., (1207/1792).

Baskıları:

Ferîdetü'd-Dürriyye fi Ḳavâ'id-i Fârisiyye, 1257/1840, Bâb-ı Seraskerî Matbaası, 37 sayfa.

2.3.2. Ḳavâ'id-i Fârisiyye (tlf.1251/1835)

Meḥmed Murâd Naḳşbendî

Ḳavâ'id-i Fârisiyye, Muştafa b. Ebû Bekr es-Sivâsî'nin *Mefâtîḥu'd-Deriyye* adlı Arapça açıklama Farsça dilbilgisi kitabının tercümesidir.

Müellifin tam künyesi kaynaklarda ve kendi eserlerinde Seyyid el-Ḥâc Muḥammed Murâd b. eş-Şeyḥ el-Ḥâc 'Abdülhalîm en-Naḳşbendî el-Ahîskavî olarak geçmektedir²⁸⁸. Daha çok müntesibi olduğu tarikat itibariyle Naḳşibendî nisbesiyle anılan Murâd Naḳşbendî, 23 Muharrem 1203/24 Ekim 1788'de İstanbul'un Çarşamba semtinde doğmuştur. Yazar, *Mâ Hazar* adlı eserinin sonunda yer alan hâl tercümesi

²⁸⁷ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, s. 261.

²⁸⁸ Murad Naḳşbendî, *Kitâbu Mâ Hazar Şerhu Alâ Pend-i Attâr*, Matbaa-yı Âmire, 1328, İstanbul, s. 388; Meḥmed Tâhir, *'Osmanlı Müellifleri*, C.I, s. 159.

kısımında ve *Vekāyi'nāme* adlı eserinde hayatı hakkında bilgiler vermiştir. Yazar hakkında bilgi veren kaynaklar da bu bilgilerden istifade etmiştir. Bu bilgilere göre yazar; Çarşamba'da babası tarafından *Ḳur'ān-ı Kerīm* öğrenmek için Meḫmed Himmet Efendi'nin mektebine gönderilmiş, daha sonra Aḫmed Efendi'nin mektebinde on yaşındayken *Ḳur'ān*'ı tamamen ezberlemiştir. On iki yaşındayken Beyzāde Efendi'nin müritlerinden ve müderrislerinden Bolulu Ḥalil Efendi'den Birgivi'nin *İzhāru'l-Esrār*, Erzurumlu Şeyh Yahya Efendi'den *Kaḫfiye Şerḫi*, Meḫmed Sa'id Efendi'den Mollā Fenārī'nin *İsāgūcī Şerḫi* kitaplarını okumuş, 1815 yılında babasının vefatı üzerine eğitimine bir müddet ara vermiştir. İki yıl sonra Hoca Neş'et Efendi'nin hizmetine girerek *Tuḫfe-yi Vehbī*, *Pend-i Atṭār*, *Bostān*, *Gūlistān*, *Ḥāfız-ı Şirāzī*'nin *Dīvān*'i ile *Mefātihu'd-Deriyye* kitaplarını, daha sonra Nakşibendī şeyhi 'Abdullāh Kāşgārī'nin halifesi Şālih 'Afif Efendi'den Sā'ib-i Tebrīzī'nin *Dīvān*'ını, Hoca Neş'et Efendi'nin öğrencilerinden Süleymān Vaḫyī'den Şevket-i Buhārī'nin divānını ve Mevlānā Celāleddīn-i Rūmī'nin *Meşnevī-yi Şerif*'ini okumuştur. Ayrıca tahsili sırasında babasının emriyle Zīnet Sultan Camii'nde ikamet eden ve ömrünün sonlarında Üsküdar Selimiye Tekkesi'ne şeyh olan Ni' metullāh Nakşibendī'ye intisap etmiş ve ondan da *Mişkāt-ı Mesābih*'i, İmām Rabbānī'nin *Mektubāt*'ı ile Celāl-i Devvānī'nin *İsbāt-ı Vācib* ve *Hikmetü'l-'ayn* isimli kitapları okumuştur.

Murād Nakşibendī, babasının vefatından sonra onun yerine Rumeli Kazaskeri Damadzāde Meḫmed Murad Molla tarafından 1183/1804'te kurulmuş bir kütüphane ve tekkeden oluşan Murad Molla Tekkesi'nin meşihatına tayin edilmiştir. Bu dönemde de tahsiline devam ederek 1824 yılında Galatasaray Hümâyunu kütüphane hocası İmamzāde Ḥāfız Meḫmed Es'ad Efendi'den dinî ilimler, Benlizāde Aḫmed Efendi'den kıraat icāzeti almıştır. 15 Şevval 1249/25 Şubat 1834 yılında tamamladığı ve hâl tercümesini yazdığı *Mā Hazar* adlı eserinde ayrıca tekkede kendisinin de *Meşnevī-yi Şerif*, *Şifā-yı Şerif*, Şevket-i Buhārī ve Sā'ib-i Tebrīzī divānları, kıraat ve fıkıh dersleri verdiğini ifade etmektedir. Onun yetiştirdiği öğrencileri arasında dönemin âlimleri ve devlet adamlarından Aḫmed Cevdet Paşa ve Encümen-i Dâniş üyesi olan Ḥāfız Tevfīk Efendi gibi önemli şahsiyetler vardır.²⁸⁹

Murād Nakşibendī, Murad Molla Tekkesi'ndeki görevinden sonra kendisinin 1260/1844 yılında inşa ettirdiği Dâru'l-Mesnevī'de şeyhlik ve müderrislik yapmıştır.

²⁸⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, TTK Yayınları, 1992, C. IV, s. 13, 17; Yusuf Halaçoğlu, "Murad Nakşibendi", *TDVİA*, C.7, s.448.

Ayrıca Üsküdar Valide Camii, Beyazıt Camii gibi çeşitli camilerde de vaizlik görevini yerine getirmiştir.

Nakşibendî şeyhi ve mesnevîhan olan Murād Nakşibendî, 27 Şevval 1264/25 Eylül 1848 yılında vefat etmiştir ve kabri Dâru'l-Mesnevî'dedir.²⁹⁰

Murād Nakşibendî, şeyhlik vasfı dolayısıyla sûfî, verdiği Farsça dersler hasebiyle müderris, yaptığı şerh çalışmaları ile şârih, çeşitli camilerde verdiği vaazlar sebebiyle vaiz ve sahip olduğu divanı vesilesiyle şair olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu çok yönlülüğü kendisinden geriye kalan eserlerine de sirayet etmiştir. O, daha çok şerh alanına yönelmiş ve bu konuda önemli eserler kaleme almıştır. Şerhlerinde sadece Farsça eserlere yönelmiştir. Farsça alanında sadece şerh çalışmaları yaparak yetinmemiş Farsçanın öğretimi için de gayret sarf etmiştir. Daha çok didaktik ve tasavvufî mahiyette şiirler kaleme almış bir şairdir ve şiirlerinde tasavvuf erbabı hakkında geniş bilgi vermiş olması dikkate değerdir. Arapça olarak yazdığı tek eseri ise kürsü şeyhliği yaptığı sırada Cuma namazlarında hutbe okuyanlara kolaylık olması için hazırladığı *Mu'înu'l-Vâ'izîm*'dir.

Murād Nakşibendî'nin *Dīvân-ı Mollâ Murâd*²⁹¹; Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Meşnevî*'sine yazdığı altı ciltlik şerhi *Hülâsatü's-Şürûh*²⁹²; 1261/1845 yılında İstanbul'da meydana gelen önemli olayları içeren *Vekâyi'nâme*²⁹³; vaazlarının biraraya getirildiği *Mu'înu'l-Vâ'izîm*; Şâhidî İbrâhim Dede'nin *Tuhfe-yi Şâhidî* adlı eserine yapılan şerhi olan *Muzîlu'l-Hafâ*²⁹⁴; Ferîduddîn-i 'Atfâr'a atfedilen *Pendnâme* adlı eserin şerhi *Kitâbu Mâ Hazar Şerhu 'Alâ Pend-i 'Atfâr*²⁹⁵ ve Şevket-i Buhârî'nin bazı kasidelerini şerh ettiği *Şerh-i Kaşâid-i Mevlânâ Şevket* adında eserleri vardır.

²⁹⁰ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: M. Hüdayî Şentürk, "Murad Nakşibendî" *TDVİA*, C. 31, İstanbul, s.188-189; İbrahim Kunt, M. Ali Özkan, *Aşk Bağından Öğütler Mâ Hazar (Pendnâme Şerhi)*, Semarkand, İstanbul, 2013, s. 22-29.

²⁹¹ Daha fazla bilgi için bk: Mehmet Çetiner, "*Molla Murad ve Türkçe Divanı*" Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2010; Davut KÖSE, "*Molla Murad ve Divanı*" Fatih Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

²⁹² Daha fazla bilgi için bk: Zekiye Güntan, *Muhammed Murad Nakşibendî ve Hülâsatü's-Şürûh Adlı Mesnevî Şerhinden İlk 1001 Beyit*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya, 2011; Hasan Mahir Ağır, *Hülâsatü's-Şürûh Adlı Mesnevi Şerhinin 2. Cildinin 103-204 Varaklarının Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, Fatih Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,

²⁹³ Daha fazla bilgi için bk: M. Hüdayî Şentürk, *Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendî ve Vekâyi'-nâme'si*, İstanbul Araştırmaları, I, İstanbul, 1997.

²⁹⁴ Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya, 1999, s.79.

²⁹⁵ İbrahim Kunt, M. Ali Özkan, *Aşk Bağından Öğütler*, s. 29.

Ḳavā'id-i Fārisiyye

(Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1251/1835, 64 sayfa)

Ḳavā'id-i Fārisiyye; Farsça derslerinde öğrencilere okutulmak üzere hazırlanmış bir ders kitabıdır. Bu eser daha çok baskılarında ismi *Ḳavā'id-i Fārisiyye* olarak kayda geçtiği için bu isimle bilinir. Ayrıca eserin içerisinde emsile (örnekler) kısmı olarak hazırlanmış üçüncü bölümün başlığından dolayı *Ḳavā'id-i Emşile-yi Fārisiyye, el-Emşiletü'l-Muhtelifi bi-Lisān-ı Fārisiyye* adıyla da anılmaktadır.

Ḳavā'id-i Fārisiyye, ilk defa henüz müellif hayatta iken 1251/1835 yılında, İstanbul'da Matbaa-yı Âmire tarafından basılmıştır. Eserin içerisinde üç ayrı bölüm mevcuttur.

Birçok defa basılan bu eseri Meḥmed Tevfik Efendi, *Şerḥ-i Ḳavā'id-i Fārisiyye* adıyla şerh etmiştir.

Birinci Bölüm

İlk bölüm, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, Dāmādzāde Muḥammed Murād'ın inşa ettirdiği ve himayesinde bulunan Nakşibendî tekkesinde Farsça dersleri özellikle de Hz. Mevlānā'nın *Meşnevî*'sini okutmakla meşgul olduğu sırada Farsça dilbilgisini konu alan *Mefātīḥu'd-Deriyye* adlı eseri pek çok kez incelediğini ancak bu risalede bazı ilave konular olması ve güç anlaşılır olması hasebiyle başlangıç seviyesindeki Farsça öğrenmeye istekli olan öğrencilere kolaylık sağlaması için izahları ile birlikte Türkçe'ye tercüme ettiği bilgisini verir.

Müellif, *Mefātīḥu'd-Deriyye* isimli eserin tercümesini yaptığı bu bölümü yazma sebebini şu ifadelerle açıklar: “*Dāmādzāde Muḥammed Murād Efendinin binā ve ihyāsına muvaffak oldukları ḥānḳāh-ı Nakşibendiyede şeyh olup ḥasbe'l-maḳdūr devāvīn-i Fārsiye ve bā ḥuşūş Hazret-i Mevlānā'nın mağz-i Kur'ān olan Meşnevî-yi Şerifi müzakeresiyle evḳāt-guzār olduğumuz sebebiyle bi'd-defa'āt Ḳavā'id-i Fārisiyyeyi ḥāvī olan Mefātīḥu'd-Deriyye ismiyle müsemma risāle müzakere olunmuş idi ve lakin derūn-i risālede ḥaşv ve zevā'ide mute'allıḳ mesā'il-i mevcude olduğundan mā'adā ibaresinden murād eylediği ma'nā 'usret ile istiḥrāc olunup bu ecilden mübtedilere ta'allümü umūr-i 'asireden olmağın bināen 'ala hazā teşne-dilān-ı āb-ı zulāl-ı zebān-ı Fārsī olan mübeddīyāna āsān olmak için lisān-ı Türkiye zevā'idini tarḥ ile, tercüme olundu.”(s. 3)*

İlk bölümde başlıklar Arapça gramer terimleri ile ifade edilmiş, konular kısa bir mukaddime (s.-2-3) sonrasında bâbu'l-maşdar (s.3-7), bâbu'l-mâzî (s.7-10), bâbu'l-muzâri' (s.10-19), bâbu'l-ḥurûfi'l-ma'ânî (s.19-22), bâbu'l-ḳavâ'id-i şettâ (s.23-25) adlı beş ana başlık altında ele alınmış; bâbu'l-muzâri' içerisinde ise nefy-i ḥâl (s.16), nefy-i istiḳbâl (s.17), emr-i ḡâ'ib (s.17), nehy-i ḡâ'ib (s.17-18), emr-i ḥâzır (s.18), nehy-i ḥâzır (s.18) fi'l-i ta'accub (s.18), ism-i fâ'il (s.18), ism-i mef'ûl (s.18), şıfat-ı müşebbehe (s.18), ism-i zamân (s.18) , ism-i mekân (s.18), ism-i âlet (s.18) , binâ'-ı merre (s.19), binâ'-ı nev' (s.18), ism-i taşḡir (s.19), ism-i mensûb (s.19), ism-i tafzîl (s.19), el-emşiletü'l-muḥtelif (s.19) alt başlıkları altında örnekleriyle Türkçe açıklanmıştır.

“Bâbu'l-maşdar” başlığı altında öncelikli olarak mastarın tarifi yapılarak mazi köklerinin son harflerine göre mastarlar, d'li mastar ve t'li mastar olarak ikiye ayırmış, bunlar da kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Bu hâlde d'li mastarlar, d'den önce و، ن، ر، ی harfleri gelen mastarlar olarak tasnif edilmiş, bu harfler يارنو ibaresi ile gösterilmiştir. زدن و تم زدن، شدن، آمدن، شدن mastarlarının bu beş grubun dışında kaldığı ifade edilmiştir. Bu grup içerisinde örnek olarak verilen mastarlar, bünyesindeki harf sayısına göre tasnif edilmiştir. Örneğin دیدن mastarına rubâ'i، پریدن mastarına hüması، ارزیدن mastarına sülâsi denilmiştir. Ayrıca örnek olarak verilen mastarların *Mefâ'îlu'd-Deriyye*'de Türkçe karşılıklarının olmadığı ifade edilerek, mütercim tarafından Türkçe karşılıkları tercümeyle ilave edilmiştir. t'li mastarlar ise t'den önce ف، ش، س، خ harfi gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Mastarlar, basit (müfred) ve birleşik (mürekkep) şeklinde iki grupta değerlendirilmiş, bu mastarların başına “ب” getirilmenin uygun olacağı söylenmiştir.

Yazar mastarların çekimli hâllerini göstermek üzere “ب” ön ekinin basit ve birleşik mastarlarla birlikte kullanılmasını izah etmiştir. (يکردن، عهد ببستن) Bu kuralı açıklarken “ب” ve “م” harfi ile başlayan ya da ilk hecesi ötreli (mazmûm) okunan mastarların, önüne “ب” ön eki eklendiğinde ötreli okunması gerektiğini söylemiştir:

بستن : ببستن

مکیدن : بمکیدن

خوردن : بخوردن

Bu konuda mütercim kaynak esere ilave olarak, Sūdî Efendi'nin *Gülistân Şerhi*'nde “evâ'il-i maşâdira ne kadar bâ dâhil olur ise cümlesi meksûr (kesreli) okunur mazmûm

(ötreli) okuyan A‘cāmin ḳurvīleridir fuṣāḥānın maẓmūm okuduḡu yoktur” (s.7) ifadesini burada zikretmiş ve kendi görüşünü de tercümeyle dâhil etmiştir.

“Bābu’l-māzī” başlığı altında mastarların mazi kökleri kurallı ve kuralsız olmak üzere tarif edilmiş ve di’li geçmiş zamanda çekimleri yapılmış, çekimleri yapılan mastarların zamanı, şahsı, tekil/çoğul, eril/diştiril hâlleri Arapça dilbilgisi terimleri ile ifade edilmiştir. Zaman zaman Farsça mastarların çekimleri Arapça fiil çekimi ile kıyasla izah edilmiştir:

“کردی (kerdī) fi‘l-i māzī ma‘lūm müfred müzekker muḥāṭab ve müfred mü’ennes muḥāṭabıdır naṣarte ve naṣarti maḳāmına ḳā’imdir” (s.9).

Bu başlık altında ayrıca mazi kök ile çekimlenen zamanların kullanımı gösterilmiş ve bu zamanların etken ve edilgen yapıda çekimleri verilerek yalnızca III. tekil şahıs çekimi ile örneklendirilmiştir. Müellif, Farsça’da هیچ hiç kelimesi olumsuz mazi çekimin başına getirildiğinde; Arapça’da muzari fiilin başına (أَمْأ) getirilerek yapılan ve di’li geçmiş zamanın sürekli olumsuzluğunu ifade eden caḥd-ı müstağrak yapısına muadil bir çekim olacağını ifade etmiştir. (هیچ نکرد، هیچ نیاموخت) (s.10)

“Bābu’l-muzāri” başlığı altında kurallı ve kuralsız olarak şimdiki/geniş zaman kökü elde edilen mastarlara örnek verilmiştir. Bu bölümde dikkat çeken hususlardan biri bütün mastarların şimdiki/geniş zaman kökleri tespit edilirken üçüncü tekil şahıs çekiminin esas alınmış olmasıdır. Müellif bunu şöyle izah etmektedir:

“Fi‘l-i muzāri‘ maṣḍardan müṣṭaḳdır keyfiyyet-i iṣṭiḳāḳı şu vechle olur ki nūn-ı maṣḍarı ḥaẓf olunur eger mā-ḳablinde dāl var ise iskān olunur ve dālın mā-ḳabli daḥi meftūḥ ḳılınır eger nūn maṣḍarının mā-ḳabli tā ise dāla ḳalb olunur ve ol dāl iskān olup yine māḳabli meftūḥ ḳılınır” (s.10). Müellif konunun başlangıcında yukarıdaki açıklamayı yaptıktan sonra şimdiki/geniş zaman kökü kurallara göre tespit edilen mastarları üç grupta açıklar. Bunlar şu şekilde tarif edilmiştir: Birincisi دن ile biten mastarların sonundaki ن harfinin hazf edilip د harfi sükûn okunacak şekilde; ikincisi تن ile biten mastarların sonundaki ن harfinin yine hazf edilerek onun öncesindeki ت harfinin د harfine dönüşüp sükûn okunacak ve öncesi de fethalı okunacak şekilde; üçüncüsü دن ile biten mastarlarda د harfinden önce ی harfi olması hâlinde ise ی harfi hazf olacak şekilde yapılmaktadır (s.11).

Müellif kurallar haricinde şimdiki/geniş zaman kökü tespit edilen mastarları önce sonu دن ve تن ile biten mastarlar olarak iki gruba ayırmış, sonrasında sonu دن ile biten

mastarları د harfinden önce ا و ي harfleri gelen mastarlar, sonrasında sonu تن ile biten mastarları ise ت harfinden önce ف، ش، س، خ harfleri gelen mastarlar olarak tasnif etmiştir. Bu tür mastarların şimdiki/geniş zaman gövdesi ve bazı istisnalar örnekler ile açıklanmış verilen örneklerin Türkçe karşılıkları da tercüme ek olarak mütercim tarafından beyan edilmiştir. Ayrıca Farsça mastarların şimdiki/geniş zaman gövdesinin önüne ب harfi getirildiğinde gelecek zaman (zamān-ı istiḳbāl) anlamı vereceğini de eklemiştir (s.15).

Örnek: بدانند gelecekte bilir (s. 15).

Son olarak كردن mastarının şimdiki/geniş zaman gövdesi Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimi yapılmış, şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmıştır.

Nefy-i ḥāl (şimdiki zamanın olumsuz hâli): Konunun tarifi ve kullanımı kısaca açıklanmış, şimdiki/geniş zaman kökünün başına هر آيينه lafzı getirilerek te' kīd-i nefy-i ḥāl yapılacağı söylenmiştir: “*Ve bu nefy-i ḥāl in evveline bir her āyine lafzı geldikde te' kīd-i nefy-i ḥāl derler her āyine nemī koned (elbette yapmaz / هر آيينه نمی کند) gibi.*” (s.17)

Nefy-i istiḳbāl (gelecek zamanın olumsuz hâli): Konunun tarifi ve kullanımı açıklanmış, şimdiki/geniş zaman kökünün başına هر آيينه lafzı getirilerek te' kīd-i nefy-i istiḳbāl yapılacağı söylenmiştir: “*Bu şīḡanın evveline her āyine lafzı geldikde te' kīd-i nefy-i istiḳbāl ta' bīr olunur her āyine nekoned (هر آيينه نکند) gibi elbette gelecek zamānda etmez demektir.*” (s.17).

Emr-i ḡā'ib: Şimdiki/geniş zaman gövdesi, hem emr-i ḡā'ib manası hem geniş zaman manası ifade eder:

“*Meşelen dāned داند gibi ma'nāsı emr-i ḡā'ib olduğu şūretde bilsin demektir; fi'l-i muzāri' olduğu şūretde bilir demektir*” (s.17).

Fiilin şimdiki/geniş zaman köküne “ا” elif harfi eklendiğinde bu emr-i ḡā'ib olur, ayrıca dua kipi için kullanılır:

“*Muzāri' dālın mā-ḡabline bir elif ziyāde olunur ise yine emr-i ḡā'ib olur konād کند gibi ma'nāsı etsin demek olur lakin böyle emr-i ḡā'ib mevḳi'-i duāda musta'meldir*” (s.17).

Klasik Farsça'da geniş zaman veya emrin evveline **گفتن گو** (söylemek mastarından emir) getirmek suretiyle emr-i gā'ib teşkil edilir²⁹⁶ şeklinde tarif edilmiş olmasına rağmen bu eserde böyle bir izah mevcut değildir. Emr-i gā'ib, *Kavā'id-i Fārisiyye*'de sadece üçüncü tekil ve üçüncü çoğul şahıslarla kullanılmıştır.

Nehy-i gā'ib, emr-i hāzır, nehy-i hāzır, ism-i fā'il, ism-i mef'ül, ism-i mekân konuları anlatılmış, ne şekilde türetildikleri örnekleriyle izah edilmiştir. Fi'l-i ta'accub konusunda fiilin önüne **آيا** عجب، چه زهی، ekleri getirilerek, ism-i zamān konusunda mastarın önüne **هنگام** eki getirilerek; şıfat-ı müşebbehe'de ise emr-i hāzır kökünün sonuna “ا” veya **ان** harfleri eklenerek yapıldığı beyan edilmiş ve örnek verilmiştir.

İsm-i âlet, mastarın önüne **آلت** kelimesi getirilerek; ism-i mensüb, ismin sonuna yā-yı nisbet **ی** ve **بان**، **ور**، **مند**، **ناک**، eklenerek; ism-i taşgîr, kelimenin sonuna **چه**، **ک** izafe edilerek; ism-i tafzîl, kelimenin sonuna ziyade manasına gelen **تر** eki ilave edilerek kullanıldığı söylenmiştir.

Binā'-ı nev'، mastarın önüne “kere, kez” manasını muhteva eden **یکبار**؛ binā'-ı merre de mastarın önüne “yeni” manasına gelen **دیگر گونه** ekleri ilave edilerek yapıldığı ifade edilmiştir.

Bölümün sonunda yer alan “el-emşiletü'l-muhtelif” başlığı altında yukarıda bahsi geçen bütün konular **کردن** mastarının III. tekil şahış çekimi ile örneklerindirilmiştir (s.19)

Bābu'l-ḥurūfi'l-ma'āni: İsim veya fiil soylu kelimelerin başlarında ya da sonlarında kullanılan ön ekler ya da son eklerden **ه**، **ی**، **ش**، **ت**، **ب**، **ا** harfleri anlatılmıştır. Konu, *Gūlistān* ve *Dīvān-ı Ḥāfiẓ* ve *Tuḥfe-yi Şāhidī* gibi eserlerden şahit beyitler verilerek örneklendirilmiştir.

Bābu'l-ḳavā'id-i şettā (diğer kurallar): Bu bölümde, **تا** edatı ve bağlacı, ḥarf-i nişāne, çoğul ekleri, **یا** bağlacı ve Arapça asıllı kelimelere ait harfler konu edilmiştir. **تا** edatı ve bağlacının edāt-ı ḥaber; intiḥā-yı ḡayet, lafz-ı ta'lil, şart ve süreklilik görevlerinde kullanılması; **یا** edatının lafz-ı ta'lil, taḥsīs ve alāmet-i mef'ül olarak kullanılması; **یا** bağlacının lafz-ı terdīd görevinde kullanılması anlatılmıştır. **ان** ve **ها** çoğul ekleri açıklanmış, örnekler yine *Gūlistān*, *Pendnāme*'den verilmiştir. Son olarak Arapça

²⁹⁶ Ahmed Ateş, Abdülvehhāb Tarzi, *Farsça Grameri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1962, s. 30.

menşeli kelimelerde bulunan ع، ظ، ط، ض، ذ، ص، ح، ث harfleri, *Tuhfe-yi Vehbî*'den alıntılanmış aşağıdaki beyitle gösterilmiştir:

Ṣā ve ḥā ve zāl ve šādā-yi nūr-i ‘ayn

Daḥi zād ve ṭā ve zā ve harf-i ğayn (s.25)

Örnek:

İsm-i Taşgîr: Şol kelimedir ki âhîrinde kâf-ı ‘Arabiye-yi sâkine ola پسرک ve دخترک gibi yâḥud cîm-i Fârsiye-yi meftûḥa ola غلامچه ve دیوانچه gibi ve şol kelime ki âhîrinde hâ-yı resmiyye ola kâf-ı taşgîr ilḥâḳ olunacaḳ vaḳitte de hâ-yı resmiyye yâḥud kâfa ḳalb olunur خواجهک ve بندیک gibi.

İkinci Bölüm

Bu bölümün giriş kısmı Farsçadır. Giriş, hamd ü sena ifadesiyle başlar. Müellif bu kısımda da kendisi hakkında bilgiler vermiş; devamında Arapça olarak kaleme alınmış olan *Mefâtîḥu’ d-Deriyye* adlı eseri pek çok kez okuyup inceleyerek Türkçeye tercüme ettiğini; kitabın Arapça yazılmasından dolayı güç anlaşıldığı ve faydalı olmadığını gerekçe göstererek Farsça olarak yeniden kaleme aldığını söylemiştir. Bu bölümün içeriği ve yazılış sebebi şu ifadelerle değinilmiştir:

"کتاب مفاتیح الدرّیه را با کرات مذاکره کردیم و بلسان ترکی با طرح زوائد و ضم فواید ترجمه داشتیم. روزی در خاطر من خطور کرد که عبارت این کتاب عربیست و فصاحت و چندان فواید نیست باعباره فارسی فواید این لغت (...) جمع کنیم تا دو فائده بر خوانندگان حاصل شود. یکی تعلم قاعده و یکی آشنا شدن عباره." (s.27)

"Mefâtîḥu’ d-Deriyye kitabını defalarca inceledik ve notlar ve açıklamalar ilave ederek Türkçe’ye tercüme ettik. Bir gün bu kitapta yer alan ibareler Arapçadır ve anlaşılır ve faydalı değildir diye aklıma geldi. Farsça ibarelerle bu dilin dil bilgisini okuyucularda şu iki fayda hâsıl olsun diye bir araya getirdim. Birisi kuralların öğretilmesi ve diğeri cümle bilgisinin kazandırılması."

Mefâtîḥu’ d-Deriyye adlı kitabın tercümesi olan bu kısımda konu başlıkları kaynak esere sadık kalınarak sıralanmış fakat muhtevası zaman zaman daha kısa tutulmuştur. Bazen de yazar, tercüme edilen eserde görülen eksiklikleri eleştirerek, *Gülistân* ve *Dîvân-ı Ḥâfîz*’ı şerh eden Şüdü-yi Bosnevî’nin ve yazarın hayatı kısmında zikrettiğimiz Süleymân Vahyî ve Şâliḥ ‘Afif Efendi gibi hocalarının konuyla ilgili görüşlerini aktarmıştır:

"عهد بستن و در اغوش بکردن وین را مصدر مرکب گویند و این یا را در همه حال با کسره بخوان (وان) قاعده که صاحب مفاتیح دریه نوشته است در نزد اصحاب طبیعت چندان مقبول نیست. چنانکه شارح گلستان و حافظ سودی رحمت الله تحریر کرده است (و نیز) این فقیر از استاد بزرگوار خود جناب (سلیمان) وحیی و جناب (صالح) عقیف المنزوی تحریر سودی شنیدم (و مصدر را و دو ادات وضع کردند یکی را یای مصدریه گویند اگر در آخر کلمه لاحق شود ... و یکی را شین مصدریه لیک در آخر امر حاضر لاحق می شود" (s.28)

"Söz vermek ve kucaklamak bunlara masdar-ı mürekkeb diyorlar ve bu yâ'yı her ne olursa olsun kesre ile okuyorlar. Mefâtîhu'd-Deriyye müellifinin yazdığı bu kural söz sahiplerinin yanında o kadar makbul değildir. Nitekim Gülistân ve Hâfîz şarihi Sûdî böyle yazmıştır ve de bendeniz bizzat kendi hocalarım olan Süleymân Vaḥyî ve Şâliḥ 'Afîf el-Münzevî'den Sûdî'nin öyle yazdığını duydum: Mastarı ve iki edatı icat ettiler. Birisine eğer kelimenin sonuna eklenirse yâ-yı masdariye ve diğerine emr-i hâzır'ın sonuna eklenirse şin-i masdariye diyorlar."

İkinci bölümde konular, sırasıyla aşağıdaki başlıklar altında Farsça olarak izah edilmiş ve örneklerle konu pekiştirilmiştir:

Mukaddime (s.26-27) bâbu'l-maşdar (s.27-29), bâbu'l-mâzî (s.29-30), bâbu'l-muzâri' (s.31-32), ism-i fâ'il (s.32), ism-i mef'ûl (s.32-33), nefy-i ḥâl (s.33), nefy-i istiḳbâl (s.33), emr-i ḡâ'ib (s.33), nehy-i ḡâ'ib (s.33), emr-i ḥâzır (s.33-34), nehy-i ḥâzır (s.34), ism-i zamân (s.34), ism-i mekân (s.34), ism-i âlet (s.34) , bina'-ı nev' (s.34), binâ'-ı merre (s.34), ism-i taşḡir (s.34), ism-i mensûb (s.34), ism-i tafzîl (s.34), fi'l-i ta'accub (s.34), faşlu'l- edevât (34-38) faşlu'l-esmâi'l-cevâmid ve'l-ḡavâ'id (s.38-39).

Eserin ilk bölümünde "bâbu'l-ḡurûfî'l-ma'ânî" (s.18-22), "bâbu'l-ḡavâ'id-i şettâ" (s.22-25) başlıkları altında *Gülistân*, *Pendnâme-yi Aṭṭâr* ve *Divân-ı Hâfîz* gibi eserlerden beyitler konuların izahı için verilmiş, bu bölümde ise aynı konular "faşlu'l- edevât" (34-38) ve "faşlu'l-esmâi'l-cevâmid ve'l-ḡavâ'id" (s.38-39) başlıkları altında ele alınmış fakat burada verilen örnek beyitler sayıca daha da artırılmıştır. Ayrıca "esmâu'l-cevâmid ve'l-ḡavâ'id" başlığı altında ilk bölümde mevcut olmayan bazı dilbilgisi kuralları ilave edilmiştir.

Ḳavâ'id-i Fârisiyye adlı eserin yukarıda tarafımızca yapılan değerlendirmesi yapılırken *Mefâtîhu'd-Deriyye* adlı eserin Osmanlı Türkçesi'ne tercümesi olan ilk bölüm başlığı altında son olarak ism-i taşḡir örnek olarak verilmiştir. *Mefâtîhu'd-Deriyye*'nin Farsça tercümesi olan bu bölümün sonunda ise iki bölüm arasındaki

farklılıklara işaret etmek için tekrar ism-i taşğir konusunu eserde geçtiği üzere buraya ilave ediyoruz.

Örnek:

{ اسم تصغير } آن مصدرست که آخرش کاف تصغير باشد مثل (دانستنک) و کاف علامت تصغيرست. (s.34)

Üçüncü Bölüm

el-Emsiletü'l-Muhtelifa be-Lisân-ı Fârisiyye adlı üçüncü bölümde ise yukarıda verilen başlıklar altında izah edilen konulara kerden (کردن) mastarının çekimleri tekil/çoğul bütün şahıslarda; manası ve zamanı, etken ve edilgen hâli belirtilerek örneklendirilmiştir(s.40-43). Fiil ve isim çekimlerinde, zaman ve şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmış ve fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir. Ayrıca fiil ve isim çekimlerine Arapçadaki fiil çekim sıralanışı esas alınarak III. tekil şahıstan başlanılmıştır.

Örnek:

کرد Kerd (Fi'l-i māzī binā'-ı ma'lūm müfred müzekker gā'ib ve müfred mü'enneş gā'ibe ma'nası eyledi bir gā'ib er ya da bir gā'ibe avrat geçmiş zamanda).

کند (fi'l-i muzāri'), کردن (maşdar), کننده (ism-i fā'il), کرده (ism-i mef'ul) نکرد (cahd-ı mutlak binā'-ı ma'lūm), هیچ نکرد (cahd-ı mustağrak binā'-ı ma'lūm), نمی کند (nefy-i hāl), نکند (nefy-i istiḳbāl), هر آینه نکند (te'kīd-i nefy-i istiḳbāl), کند (emr-i gā'ib), میکند (nehy-i gā'ib), کن (emr-i ḥāzır), ممکن (nehy-i ḥāzır), کردن گاه (ism-i mekân), آلت کردن (ism-i ālet), یکبار کردن (binā'-ı merre), دیگرگون کردن (binā'-ı nev'), کردند (ism-i taşğir), کردنی (ism-i mensüb), کننده تر (ism-i tafzīl), زهی کرد (fi'l-i ta'accub)

İlk olarak bütün dilbilgisi konularına birer örnek verilmiş daha sonra tüm başlıklar altında kerden کردن mastarının tüm şahıslarda malum ve meçhul olmak üzere çekimi yapılmıştır. (s.43-63)

Örnek:

el-Emsiletü'l-Muḥtaride Mine'l-Māzi-yi Ma'lūm

Kerd کرد : Fi'l-i māzī binā'-ı ma'lūm müfred müzekker gā'ib ve müfred mü'enneş gā'ibe ma'nası etti bir gā'ib er ya bir gā'ibe avrat geçmiş zamanda.

Kerdend کردند: Fi'l-i māzī binā'-ı ma'lūm teşniye müzekker gā'ib ve teşniye mü'enneş gā'ibe ve cem'-i müzekker gā'ib ve cem'-i mü'enneş gā'ibe ma'nası ittiler

iki gâ'ib erler ya iki gâ'ibe avratlar ya cem'-i gâ'ib erler ya cem'-i gâ'ibe avratlar geçmiş zamanda.

Kerdî كرى: Fi'l-i mâzî binâ'-ı ma'lûm müfred müzekker muhâtab ve müfred mü'enneş muhâtab ma'nası ettin sen bir hâzır er ya bir hâzıra avrat geçmiş zamanda.

Kerdîd كرىد: Fi'il-i mâzî binâ'-ı ma'lûm teşniye müzekker muhâtab ve teşniye mü'enneş muhâtaba ve cem'-i müzekker muhâtab ve cem'-i mü'enneş muhâtaba ma'nası ettiniz iki hâzır erler ya iki hâzıra avratlar ya cem'-i hâzır erler ya cem'-i hâzıra avratlar geçmiş zamanda.

Kerdem كرىم: Fi'l-i mâzî binâ'-ı ma'lûm nefis-i mütekellim vahde ma'nası ettim ben geçmiş zamanda.

Kerdîm كرىم : Fi'l-i mâzî binâ'-ı ma'lûm nefis-i mütekellim me'âl-ğayr ma'nası ettik biz geçmiş zamanda.

Ķavâ'id-i Fârisiyye, baskılarının çokluğundan da anlaşılacağı üzere Anadolu'da Farsçanın öğretiminde yoğun bir şekilde istifade edilmiş bir eserdir. Muşafa b. Ebû Bekr es-Sivâsî, *Mefâtîhu'd-Deriyye*'de *Gülistân*, *Pendnâme*, *Dîvân-ı Hâfîz* ve *Tuhfe-yi Vehbî*'den şahit beyitler göstererek konuları açıklamış, Murâd Naşşbendî de tercümede zaman zaman bu beyitlerin sayısını artırmıştır. Mütercim bazen de gerekli gördüğü yerlerde bazen tenkit için bazen de konunun pekiştirilmesi için Sûdî-yi Bosnevî'nin *Şerh-i Gülistân* adlı eserinden nakiller yapmıştır. Ayrıca Murâd Naşşbendî, Süleymân Vahyî ve Şâlih 'Afîf Efendi gibi hocalarının görüşlerini de aktarmıştır.

Eserin Baskıları

Ķavâ'id-i Fârisiyye'nin ilk baskısı henüz yazar hayatta iken 1251/1835 yılında yapılmış ve 1335/1917 yılına kadar çeşitli matbaalar tarafından pek çok kez basılmıştır.²⁹⁷

- 1- Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1251/1835 (64 s.), 1253/1837 (64 s.), 1256/1840, 1262/1846 (74 s.), 1267/1852 (1-25 s.), 1275/1859, 1290/1874, 1292/1876.
- 2- Mekteb-i Harbiye-yi Şahâne Matbaası: İstanbul, 1279/1863, (15 s.)

²⁹⁷ Baskıları için bk: M. Nazif Şahinoğlu- M. Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1989 s. 7-9.

- 3- Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası: İstanbul, 1283/1867, 1288/1872.
- 4- Esad Efendi Matbaası: İstanbul, 1286/1870, 1299/1881 (40 s.)
- 5- Muhib Matbaası: İstanbul, 1287/1871. (88 s.)
- 6- Ahter Matbaası: İstanbul, 1298/1881.
- 7- Şirket-i Sahafiye-yi Osmanî Matbaası: İstanbul, 1308/1891, 1335/1917.

2.3.3. Ta' lîmu'l-Fârisî/Ta' lîm-i Fârisî (tlf.1264/1848)

Ahmed Kemâl (Paşa) Efendi (1223/1808-1304/1886)

İlk defa 1264/1848 yılında *Ta' lîmu'l-Fârisî* adıyla taş baskı olarak basılan bu risale, Mekâtîb-i Umûmiyye nâzırı Ahmed Kemâl Efendi tarafından yazılmıştır.

Ahmed Kemâl Efendi 1223/1808 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Eğitimini tamamladıktan sonra 1241/1825 yılında Defterdar Mektupçusu Kalemî görevine getirildi. 1246'da Ceride Muhasebesi Baş Kâtipliğine tayin oldu. 1250/1835'de Hacelik, bir sene sonra da Râbia rütbesi verildi. Elçilik vasıtası ile İran'a gönderilen Vakanüvis Es' ad Efendi'nin himayesinde Tahran'da bulundu ve İstanbul'a döndükten sonra İran'dan İstanbul'a gelen şehzâde ve sefaret memurlarının tercümanlığını yaptı. Özel görevler sebebiyle Tahran, Mısır ve Cizre'ye gitti. 1262/1846 yılında Mekâtîb-i Umûmiyye Nezâreti'ne tayin edildi ve 24 Muharrem 1264/1 Ocak 1848'de Vakanüvis Es' ad Efendi'nin Meclis-i Maârif-i Umûmiyye başkanlığına tayini üzerine boşalan Mekâtîb-i Umûmiyye nâzirliğine müdür unvanıyla atandı.²⁹⁸

Kemâl Efendi bu görev süresince önemli işlere imza attı. Çeşitli Avrupa şehirlerine giderek dil eğitimi üzerine yeni yöntemleri inceledi. Onun müdür olarak göreve başlamasının ardından ilk mektep olarak bilinen rüşdiye mekteplerinin temelleri atılmış oldu. İlk rüşdiye 1847'de Kemâl Efendi'nin özel gayretleriyle İstanbul'da Dâvud Paşa Mektebi'nde açıldı.²⁹⁹ Onun bu gayreti ve başarısı hakkında, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserinde Fatma Aliye Hanım, Cevdet Paşa'nın şöyle söylediğini aktarmıştır:

“Kemâl Efendi tayin olunduğu memuriyetin ehli, faal ve hamiyetkâr bir zat olduğundan numune olmak üzere Davut Paşa Mektebi'ni, Mekteb-i Rüşdiye'ye ittihaz ederek orada usul-i cedide üzere Arabî, Fârisî, hesap ve coğrafya okutturarak az vakit

²⁹⁸ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, C. V, s. 3885.

²⁹⁹ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *TDVİA*, C. 35, 2008, s. 301.

içinde şakirdana bazı ulûmun mebadisini ala vechi'l-ih̄tisâr talim ile 1264/1847 senesinde bunları huzur-i hümayunda imtihan ettirdi. Bu usul-i talim herkes tarafından beğenildi bu mektebe dört mektep daha ilave olundu.”³⁰⁰

Kemâl Efendi üç sene bu görevde kaldıktan sonra Berlin Sefâreti'ne atanmış, sonra bir müddet Tahran sefiri görevini üstlenmiştir.³⁰¹ Sefaret görevlerinden sonra Evkâf-ı Hümayûn nâzirliği, ardından Harem-i Hümayûn Nezâreti'ne atanan Aḥmed Kemâl Efendi 1304/1886 yılında vefat etmiştir. Kabri de Süleymaniye Camii haziresindedir.³⁰²

Ömrü boyunca devlet idaresinin çeşitli görevlerinde bulunmuş olan Kemâl Efendi son derece nazik ve ehl-i dil bir edib ve şairdi. Farsça ve Arapçaya son derece vakıf olmakla beraber birkaç Avrupa diline de aşina idi. *Ta'ûlîm-i Fârisî* adıyla da bilinen bu eseri dışında *Muntaḥâb-ı Şahnâme* adlı bir eseri, ayrıca Farsça ve Türkçe şiirleri de mevcuttur.³⁰³

Ta'ûlîm-i Fârisî

(Mekteb-i Fünûn-i Harbiyye Matbaası: İstanbul, 1293/1877, 32 sayfa)

Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmış Türkçe açıklamalı küçük bir risaledir. İncelemeye esas alınan baskısına göre otuz iki sayfadan ibaret olan eserin her sayfası cetvelli ve metin tablo içerisindedir. Risale, bir mukaddime ve on bab hâlinde düzenlenmiştir. Eser içerisindeki baplar ve konular şu şekildedir:

Muḫaddime (s.2), bâb-1 evvel (şahıs zamirleri ve edatlar, s. 3-4), bâb-1 sâni (bazı isimler ve şahıs zamirleri ile kullanımı, s. 4-5), bâb-1 şâliş (bazı edatlar ve onların kullanımı, s. 7), bâb-1 râbi', sıfatlar ve kullanımları, s. 7-8), bâb-1 ḫâmis (örnek cümleler, s. 9-10), bâb-1 sâdis (fiil, s.10-16), bâb-1 sâbi', (çoğul ekleri, s. 16-18), bâb-1 şâmin (sayılar ve zaman zarfları, s. 19-22), bâb-1 tâsi' (zarflar, s. 22-25) ve bâb-1 'aşır (fiil tablosu, s. 25-32).

Bu küçük risale müellifin eseri hakkında bilgi verdiği ve telif sebebini zikrettiği kısa bir mukaddime ile başlar. Müellif bu mukaddimedeki şu cümleleri zikretmiştir:

³⁰⁰ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 444; Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995, s. 54.

³⁰¹ *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. V, s. 3885.

³⁰² Mehmed Tâhir, *'Osmanlı Müellifleri*, C. II, s. 395.

³⁰³ *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. V, s. 3885; Mehmed Tâhir, *'Osmanlı Müellifleri*, C. II, s. 395-396.

“Fārisī ta‘limi için daḥi bir kā‘ide-yi cedīde iḥtirā‘ olunarak li-ecli’t-tecrübe bazı mekātib-i şāgirdāne okutturuldukda üç dört māh zarfında bir seneden ziyāde Fārisī okumuş gibi kesb-i meleke eylemiş olduklarından bundan sonra her bir rüşdiye mekteplerinde okutturulmak üzere zikrolunan şākirdlere beher hafta verilen ders varaḳaları bir yerde cem‘ olunarak tertīb ve on bāb üzere tebeyyüb olunup Ta‘līm-i Fārisī tesmiye kılınmıştır.”(s.2)

Eser, rüşdiye mekteplerinde Farsça öğrenen öğrenciler için hazırlanan ders notlarının, onlara kolaylık sağlaması amacıyla bir araya getirilmiş hâlidir. Bu risale on bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Bütün bölümlerde Farsça olarak verilen her kelime ve cümlelerin altında Türkçesi de verilmiştir.

Birinci bölümde ayrı şahıs zamirleri ve bu zamirlerin بی، برای، با، بر، از، را، ب، edatları ile kullanımları verilmiştir (s.3-4).

Örnek: ... من، بمن، مرا، از من، با من، بر من، بی من، برای من

İkinci bölümde راه، پای، دست، اسب، روی، سر kelimeleri ve onların şahıs zamirleriyle tamlamalı hâldeki kullanımları örneklerle anlatılmıştır (s.4-7).

Örnek: ... سر، سر من، سر اسب من، روی اسب من، دست اسب من

Üçüncü bölümde ilk bölümde verilen بر، از، را، ب، edatlarının, ikinci bölümde örnek olarak verilen اسب، دست، روی، سر gibi isimlerle iyelik bildiren tamlama yapısı içerisinde kullanımı gösterilmiştir (s.5-6).

Örnek: بسر من، سر مرا، از سر من، بسر اسب من، سر اسب مرا

Dördüncü bölümde دور، بزرگ، کوچک، نیک، زشت، خوب gibi on iki adet basit sıfat; bu sıfatların bir isimle ve şahıs zamirleri ile yapılmış tamlamaları ve dereceleri; است ek fiili konu edilmiştir (s.7-8).

Örnek: خوب، زشت، بزرگ / روی خوب، روی زشت، دست بزرگ / روی خوب او، اسب بد شما، سر بزرگ تو / خوب است، زشت است، بزرگ است / خوب تر، زشت تر، بزرگتر / خوبتر است، زشت تر است، بدتر است

Beşinci bölümde daha önceki bölümlerde anlatılan konular ve verilen kelimelerden istifade edilerek üstünlük bildiren sıfatların cümle içerisinde kullanımına dair örnekler verilmiştir. Cümleler isim cümlesi; şimdiki zaman ve III. tekil şahısla çekimlidir (s.9-10).

Örnek:

اسب ایشان بد است./ روی اسب او سیاه است. / اسب من از است تو خوبتر است./ سر اسب برادر من از سر اسب پدر تو بزرگتر است./ پای اسب سفید شما از پای اسب سیاه ما دراز است.

Altıncı bölümde mastarını ilk olarak şu mazi zamanlarda;

māzī-yi meşhūd (کردم), hikāyetu'l-hāl fi'l-māzī (mیکردم), hikāyetu'l-māzī fi'l-māzī (کرده شدم), mechūl-i māzī-yi meşhūd (کرده بودم)

māzī-yi menkūl (کرده ام), hikāyetu'l-hāl fi'l-māzī (mیکرده ام), hikāyetu'l-māzī fi'l-māzī (کرده شده ام), mechūl-i māzī-yi menkūl (کرده شده بودم)

İkinci olarak “fi'l-i muzāri' n āksāmı” başlığı altında geniş zaman (کنم), şimdiki zaman (mیکنم), emir ve temenni (بکنم), edilgen (meçhul) (کرده شوم) kiplerinde Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile olumlu yapıda çekimi yapılmış, şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmıştır. Sonra ism-i fā' il (کننده, کنندگان) ve ism-i mef' ul (کرده, کردگان) başlıkları altında parantez içerisindeki örnekler verilmiştir (s.11-13).

“Evvellerine nūn-i nāfiye dāhil olan fi' ller” başlığı altında ise yukarıda öncesinde verilen tüm mazi ve muzari zamanların olumsuz çekimleri tüm şahıslarda verilmiştir. Burada ism-i mef' ulün olumsuz hâli nakerdگان, nakerde olarak zikredilmiştir (s.13-15).

Bölümün sonunda fiilinin şimdiki zaman ve geçmiş zamanda olumlu ve olumsuz kullanımları cümle hâlinde bütün şahıslarla çekimlenerek gösterilmiş, kullanımı konusunda aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir:

“ve luğāt kitaplarında **dāšten** tutmak ve **dāred** tutar ile tercüme olunur ise de zirde muharrer cetvelden ma'lūm olunacağı vechle aşlen dāšten kelimesi mālīk olmağ ma'nāsına mutaẓammın olup bir şeyin mevcūt olup olmadığı kelime-yi mezkūrenin tafşilātıyla beyān olunur.” (s.15)

Örnek: (Bir atım var.) یک اسب دارم.

(Bir atım vardı.) یک اسب داشتم.

Yedinci bölümde çoğul ekleri ve çoğul eklerinin kullanımına dair imla kuralları anlatılmış, yer yer günlük konuşulan Farsçanın imlasına ve telaffuzuna şu şekilde değinmiştir:

“Faakat هā ile cem ‘lendirme ehl-i İrānın lisānlarına daha ziyāde kolay geldiğinden şimdi İrān’da canlı olsun olmasın her şeye ekseri hā ile cem ‘ ederler.” (s.16-18).

Sekizinci bölümde sayılar ve پس فردا شب، فردا شب، پس پری شب، پری شب، دی شب، امشب، شب) (شب، امشب، دی شب، پری شب، پس پری شب، فردا شب، پس فردا شب، شب... gibi bazı zaman zarfları anlatılmıştır (s.19-22),

Dokuzuncu bölümde کم، کجا، اینجا، آنجا، پس، پایان، بالا، پیش، کم zarflarının Türkçe karşılıkları verilerek cümle içerisinde kullanımı gösterilmiştir (s.22-25).

Örnek: پدر تان بشما چه گفت/ برای که اینجا آمدی/ اسب تو کدامست/ فردا کجا خواهی رفت/ از اینجا باینجا بیا بنشین/ طفل عقل پیش از همه بمکتب می آید و پیش استادش بادت نشیند و سعی می کند درس خود را پیش میبرد/ طفل بی عقل پس از همه بمکتب می آید و بدرس دقت نمیکند.

Ayrıca که چه kelimelerinin sonuna است dâhil olduğunda; sonlarındaki ه (ha) harfinin hazf edilerek است lafzının da başındaki ا (elif) harfinin de ی (ya) harfine tebdil edildiğini ifade etmiştir (s.24).

Örnek: چیست / کیست

کجا، اینجا، آنجا kelimelerinin başına gelen ب ve در edatlarının da hazf edildiği söylenmiştir (s.25).

Onuncu bölümde ise yüze yakın mastar geniş zaman kökleri ve anlamları ile birlikte tablo içerisinde sunulmuş, geniş zaman kökleri III. tekil şahıs çekimi ile çekimlenmiştir (s.25-32).

Son olarak müellif eserin sonunda Farsça öğretiminin ne şekilde yapılması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Yazar bu tavsiyelerinde kuralların öğretilmesi ve bu kuralların cümle içerisinde kullanılmasına dikkat etmiştir. Ayrıca risalenin onuncu bölümünde verilen mastarların çekimlerinin yapılmasını önermiştir:

“İşbu risāle-yi Fārisīde ḥurūf-i ma‘ānīnin isti‘mālını ve ef‘ālin taşrīfātıyla kavā‘id-i sâ‘irenin icrāsını meleke ve rūsūh ḥāşıl olmağ üzere etfāl için tertīb olunmuş ise de fakat ḥāce efendiler şākirdlere yalñz risālede muḥarrer dersi ta‘rīf ile iktifā etmeyip daima ḥāriçten daḥi okuttuğu derse münāsip mişāller getirmek ve gāh lafızdan ma‘nāyı ve gāh ma‘nādan lafzı sū’āl ederek velḥāşıl okuttuğu kâ‘idenin ‘ameliyyātını icra ettirmek ve bāb-ı ‘āşirde muḥarrer maşdarların daḥi şīgalarını çektirip belletmek lāzımdır.”(s.32)

Bu eser konuşma becerisini kazandırmak amacıyla hazırlanmış ve uygulamayı ön planda tutmuş bir gramer kitabıdır. Yazar, kelimedden cümleye giden ve kelimeyi

cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem kullanmıştır. Kitabın başından itibaren öğretilen her bir kelime ve konu, devamında yer alan konular içerisinde tekrar işlenmiş, örnek olarak verilen cümlelerde bunlardan istifade edilmiştir. Eserin bir başka önemi ise yaşayan Farsçanın imlasına dikkat etmiş olmasıdır. Aḥmed Midḥat Efendi (1844-1912) *Tercümān-ı Ḥaḳīkat*'ın 2380. nüshasında ve ayrıca Mu'allim Feyzī'nin *İlāveli Uşūl-i Fārisī* adlı eserinin başında yayınlanan 18 Ramazan 1306/18 Mayıs 1889 tarihinde kaleme aldığı "Klasik Bir Kitap" başlıklı yazısında "*Erbāb-ı tedrīse ma'lūm olduğu üzere mekātib-i rüşdiyemiziñ mebādī-yi te'sisinden beri 'Osmanlı şāgirdānı için lisān-ı Fārisīniñ ta'allümü zāmnında fāzıl-ı şehīr Kemāl Paşa merḥūmuñ Ta'līm-i Fārisī'si yegāne ḳlasik kitabımız idi.*"³⁰⁴ diyerek rüşdiye mekteplerinin kuruluşundan beri Farsçanın tedrisi için Kemāl Paşa'nın *Ta'līm-i Fārisī* adlı eserinin başlıca kaynak olduğunu belirterek bu eserin önemini ortaya koymuştur.

Yazar, eser içerisinde bazı sözlük ve dil bilgisi kitaplarını inceleyip, onlardan istifade ettiğini ifade etmiş olmasına rağmen herhangi bir kitap ismi zikretmemiştir.

Eserin Baskıları

Bu eser *Ta'līmu'l-Fārisī* ve *Ta'līm-i Fārisī* adlarıyla ilki 1264/1848 olmak üzere 1318/1900 yılına kadar pek çok defa basılmıştır. Bu baskılarında eserin müellifi olarak zaman zaman farklı isimler zikredilmiştir. Tespit edebildiğimiz 1265/1849 tarihli baskısının kapağında yer alan aşağıdaki ibareyle eserin dönemin Mekātīb-i Umūmiyye nāzırı Kemāl Efendi'ye ait olduğu söylenmektedir:

"Mekātib-i 'Umūmiye nāzırı sa'ādetlü Kemāl Efendi'nin mekātib-i rüşdiye için tertīb eylediği Ta'līmu'l-Fārisī nām risāledir."

Eserin orjinal nüshası üzerinden tashihler yapılarak 1293/1877 yılında yine Mekteb-i Fünūn Matbaası'nda yapılan baskısında "*İsm-i mezkūr ile ma'rūf olan işbu risāle-yi müfide, mekātib-i rüşdiyenin bidāyet teşkilinde etfālin müddet-i ḳalīle zarfında lisān-ı Fārisiyye mümāreseleri ḥāşıl olmaḳ üzere Ma'ārif-i 'Umūmiye nāzırı 'aṭūfetlü Kemāl Efendi ḥāzretleri tarafından tertīb olunmuş ve muahḥaran hasbe'l-lüzūm vuḳū' bulan tekerrür ṭab'ından nāşī ba'zı maḥallerinde sehv ve ḥaṭa vāḳi' olmuş olmasına mebni*

³⁰⁴ Aḥmed Feyzi, *İlāveli Uşūl-i Fārisī*, s. 4.

bu kere nüsha-yı kadime-yi ašliyesinden bit-tašhih yeniden tab' ve temsil olunmuřdur.” ifadesi kayıtlıdır.

Fakat muhtevası aynı olmakla beraber daha sonraları *Ta'lim-i Fārisī* adıyla basılan bu eserin aidiyeti başka isimlere atfedilmiştir. 1291/1875 yılındaki baskısında eserin kapağında Hāmdullāh Efendi ismi kayda geçmiştir. Baskı yılı ve matbaası yazılmamış iki ayrı baskının sonunda ise el-Hāc Muḥammed Şaliḥ ve Hulusī isimleri zikredilmiştir. Bu iki isim, baskı için metni yazanlara ait olmalıdır. Çok fazla rağbet görüp pek çok kez neşredilmesi ve eserin mukaddimesinde de ifade edildiği üzere çeşitli ders notlarının bir araya getirilerek bir derleme olması bu eserin farklı isimlere nispet edilmesine sebep olmuştur.

Eserin tespit edebildiğimiz baskıları şunlardır:

Ta'lim-i Fārisī adıyla:

- 1- İstanbul, 1264/1848, Taş Baskı, 30 sayfa.
- 2- Ahmed Kemāl Efendi, İstanbul, 1265/1849, 32 sayfa.
- 3- Aḥmed Kemāl Efendi, Mekteb-i Fünûn-i Harbiyye Matbaası: İstanbul, 1293/1877, 32 sayfa.
- 4- Aḥmed Kemāl Efendi, Şirket-i Sahafiye-yi Osmaniyeye Matbaası: İstanbul, 1303/1885, 31 s.
- 5- Aḥmed Kemāl Efendi, Arif Efendi Matbaası: İstanbul, 1313/1895, 31 s.

Ta'lim-i Fārisī adıyla:

- 1- Hāmdullāh Efendi: 1291/1875, 30 s.
- 2- Aḥmed Kemāl Efendi, Kasbar Matbaası: İstanbul, 1318/1900, 31 s.
- 3- Kemāl Efendi: İstanbul, 1318/1900, 32 s.

2.3.4. Şerḥ-i Kavā'id-i Fārisiyye (tlf. 20 Receb 1265/11 Haziran 1849) Seyyid Meḥmed Tevfiḳ Efendi (ö. 1274/1858)

Bu eser, Meḥmed Murād Naşşebendī'nin *Kavā'id-i Fārisiyye* adlı Farsça dil bilgisi kitabının şerhidir. Meḥmed Tevfiḳ, üç bölümden oluşan *Kavā'id-i Fārisiyye'nin* Farsça olarak yazılmış ikinci bölümünü Türkçeye tercüme ederek şerh etmiştir.

Seyyid Meḥmed Tevfiḳ Efendi hakkında kaynaklarda ayrıntılı bibliyografik bilgi mevcut değildir. Onun hakkındaki bilgiler '*Osmānlı Müellifleri*, Aḥmed Cevdet'in *Tezākir* ve kendi eserlerinde verilen bilgilerle sınırlıdır. Meḥmed Tevfiḳ hakkında '*Osmānlı Müellifleri*'nde İstanbul'da yaşadığı, mezar taşında yazılı mısradan

1274/1858 yılında vefat ettiği, Murad Molla Tekkesi şeyhi Meḥmed Murād Naḫşbendî'nin öğrencisi olduğu ve 'Arūz-u Cāmî ve Ḳaṣā'id-i Cāmî' adı altında Mollâ Cāmî'den şerhler yaptığı ve ilim adamlarının hâl tercümelerine dair eserlerine sahip olduğu bilgisi verilmiştir.³⁰⁵ Aḫmed Cevdet'in *Tezâkir* ve Aḫmed Cevdet'in kızı Fatma Aliye Hanım'ın babasından nakille kaleme aldığı *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserde Meḥmed Tefvîḳ'in Murād Naḫşbendî'nin en gözde öğrencisi olduğu ve Tekke'de Farsça dersleri verdiği ve zaman zaman onun yerine Sultan Ahmet Camii'nde vaaz verdiği bahsedilmiştir.³⁰⁶ Meḥmed Tefvîḳ *Mecmû'atu't-Terâcim* adlı tezkiresinin sayfa kenarlarında kim tarafından kaydedildiği bilinmeyen onun doğumu, hafızlığı, hac yolculuğuna dair tarihler düşülmüştür. Bu bilgilere göre Meḥmed Tefvîḳ 7 Rebiülahir 1229/29 Mart 1814'de doğmuş, on bir yaşında iken hafızlığı bitirmiş, vefatından bir yıl önce 26 Cemaziyelahir 1273/22 Ocak 1857'de hacca gitmiş ve 1274/1858'de vefat etmiştir.³⁰⁷ Bu eserde kaydedilen müellifin ölüm tarihi 'Osmânlı Müellifleri ile örtüşmektedir. *Şerḫ-i Ḳavâ'id-i Fârisiyye'nin* hâtimesinde müellif kendisinden "es-Seyyid Meḥmed Tefvîḳ el-mevlevî el-meşnevîhân fî dârülmeşnevî" şeklinde bahsetmektedir. Ayrıca hâtimenin basım bilgilerinin verildiği kısımda ise "veled-i ma'nevîsi es-Seyyid Meḥmed Tefvîḳ Efendi" ifadesi ile onun şeyhi Meḥmed Murād Naḫşbendî ile yakınlığı ortaya konmuştur. Devrinin önemli şarih ve mesnevihanlarından olan Meḥmed Tefvîḳ hakkında Maḫmûd Cevâd, *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Târiḫçe-yi Teşkilât ve İcrâatı* adlı eserinde Dârülfünûn için ders kitapları hazırlamak için kurulmuş olan Encümen-i Dâniş üyesi olduğu ve Dârülmuaallimîn'de Farsça hocası olduğu bilgisi mevcuttur.³⁰⁸

Kırk beş yıl kadar kısa bir ömür sürmüş olan Meḥmed Tefvîḳ Efendi, *Şerḫ-i Ḳavâ'id-i Fârisiyye* haricinde 'Arūz-u Cāmî ve Ḳaṣā'id-i Cāmî'³⁰⁹ adı altında Mollâ Cāmî ve *Üns-i Ma'nevî* adı altında Mevlânâ'nın *Meşnevî*'nin bir bölümünü şerh etmiştir.

³⁰⁵ Meḥmed Tâhir, 'Osmânlı Müellifleri, C. I, s. 274.

³⁰⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, TTK Yayınları, 1992, C.IV, s. 13; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35-36.

³⁰⁷ Ruhsar Zübeyiroğlu, *Mecmûatu't-Terâcim Mehmed Tefvîḳ Efendi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1989, s. 1-3.

³⁰⁸ Maḫmûd Cevâd, *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Târiḫçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1922, s. 52.

³⁰⁹ İsmet İpek, *Neş'e Mollâ Câmî Şiirlerinin Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.

Ayrıca *Mecmū'atu't-Terācim* adlı tezkiresi vardır. Müellifin *Kaşā'id-i Cāmī* adlı eseri İsmet İpek tarafından *Neş'e Mollâ Câmî Şiirlerinin Şerhi* adıyla yayına hazırlanmıştır.

Şerh-i Kavā'id-i Fārisiyye

(Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1285/1868, 60 sayfa)

Şerh-i Kavā'id-i Fārisiyye, kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, eserini devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e ithaf etmiştir. Bu kısa giriş kısmından sonra şerhe geçilmiştir. Müellif *Kavā'id-i Fārisiyye*'den alıntılacağı kısımları parantez içerisinde ve üstü çizili şekilde işaret etmiştir. Eserde *Kavā'id-i Fārisiyye*'nin mukaddime kısmı ve ele alınan dil bilgisi kaideleri Türkçe olarak açıklanmış; konuları örneklendirirken verilen şahit beyitler ise kelime kelime tahlil edilerek Türkçeye tercüme edilmiştir.

Şerh-i Kavā'id-i Fārisiyye'nin sonunda kısa bir hâtıme kısmı ve basım bilgilerinin verildiği kısım mevcuttur. Arapça olarak yazılan hâtıme kısmında müellif kendisinden "*es-Seyyid Meḥmed Tevfîk el-mevlevî el-meşnevîḥân fî dārülmeşnevî*" şeklinde bahsetmiş ve eserini 20 Receb 1265/11 Haziran 1849'da telif ettiğini belirtmiştir (s. 59-60):

"es-Seyyid Meḥmed Tevfîk el-mevlevî el-meşnevîḥân fî dārülmeşnevî (...) fî'l yevmi'l 'ısrîn min şehri recebi'l mücerreb. Fî seneti ḥamsin ve sittin ve mieteyn ve elf."

Basım bilgilerinin verildiği kısımda ise Meḥmed Murād Naşşbendî'nin *Kavā'id-i Fārisiyye* adlı kitabının Farsça olarak yazılan bölümünün Meḥmed Tevfîk tarafından Türkçe olarak şerh edildiği ve 1 Rebiülevvel 1285/22 Haziran 1868'de Matbaa-yı Âmire tarafından neşredildiği bilgisi verilmiştir:

"Ḥamd ü sipās ḥâlik-i cinn ü nās ḥazretlerine elyaḳ ve sezâdır ki bedreḳa-yı 'inâyet ve yâverî-yi teyessür ve hidâyetiyle Murād Mollâ Şeyḫi eş-Şeyḫ Meḥmed Murād merḥumuñ zebân-ı Fārisî üzere eşer-i ḥâmeleri olan Kavā'id-i Fārisiyye-yi mu'ciz-edâlarına veled-i ma'nevîsi es-Seyyid Meḥmed Tevfîk Efendi ḥazretleriniñ zebân-ı Türkî üzere vaz' ve tertîb ettikleri şerḫ-i laḫifîñ ṭab' ve temşîli dārüṭṭibâ'ati'l-âmirede biñ iki yüz seksen beş senesi Rebî'ülevvelî evâ'ilinde ḫitâm-pezîr oldu." (s. 60).

Eserin Baskıları

Şerh-i Kavâ'id-i Fârisiyye'nin ilk baskısı Matbaa-yı Âmire tarafından 1267/1851'de 60 sayfa olarak neşredilmiştir. İkinci baskısı yine aynı matbaa tarafından 1 Rebiülevvel 1285/22 Haziran 1868'de yapılmıştır.

2.3.5. Tezkiretü'l-Müştaqqât (tlf. 1265/1849)

Ahmed Hamdullâh b. İsmâ'il Hâmid (ö. 1307/1899)

Tezkiretü'l-Müştaqqât Osmanlı Türkçesi ile yazılmış muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Bu eser, müellifin *Tezkire-yi Kavâ'id-i Fârisiyye* adıyla kaleme aldığı eserinin sadeleştirilmiş hâlidir.

Ahmed Hamdullâh, İstanbul Galata'da doğmuştur. Babası Ankaralıdır, bu nedenle Ankaravî nisbesi ile anılmaktadır. Eğitimini tamamladıktan sonra bazı taşra kadı naipliklerinde bulunmuş, 1296/1879'da Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyeye üyeliğine atanmıştır. Vefatına kadar bu görevine devam etmiştir. 1317/1899'da İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp'te defnedilmiştir. Eserleri şunlardır:

1. *En-Nücümü'd-Derâri İlâ Irşâdi's-Sârî*: Meşhur hadis kitabı olan *Buhârî-yi Şerîf*'in fihristi mahiyetindedir.
2. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*: Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerden seçmeler şeklinde bir nevi antoloji mahiyetinde olup iki cilt üzerine tertip edilmiştir.
3. *Mazbatatü'l-Fünûn: Mecelle-yi Celîle ve Mir'âtü'l-Usûl* adlı eserlerin şerhine dairdir.
4. *Mecelle-yi Nefîse: Telhîs* adlı eserdeki ayet ve kelimelerin tefsir ve izahına dairdir.
5. *Mir'âtü'l-Mürâfikîn*: Fetva konusunda olup 3500 kadar meseleyi ihtiva etmektedir.
6. *Muhtaşaru Mir'âtü'l-Usûl*: Mollâ Hüsrev'in *Mir'âtü'l-Usûl* adıyla fıkıh usulüne dair kaleme aldığı eserin özetidir.³¹⁰

Tezkiretü'l-Müştaqqât

(Litoğraf Baskı: İstanbul, 1265/1849, 20 sayfa)

³¹⁰ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, s. 250.

Eser, Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, kendisi ve eseri hakkında kısa bir bilgi verir. Bu kısımda müellif kendi ismini anarak daha önce *Tezkire-yi Kavâ'id-i Fârisiyye* adıyla kaleme aldığı eserini sadeleştirerek *Tezkiretü'l-Müştaḳḳât* ismini verdiğini ifade etmiştir:

“Bu ‘abd-i fakir Ahmed Hamdullāh b. İsmā‘il Hāmid derki bundan aḳdem bi-‘avn-i te‘āla cem‘ idüp Tezkire-yi Kavā'id-i Fârisiyye tesmīye eylediğim risāle bu def‘a ihtişār olunup Tezkiretü'l-Müştaḳḳāt nām verildi.”

Giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına giriş yapılmıştır. Bu eserde sırasıyla maşdar (s. 2-3), mechül (s. 3), māzī (s. 3-5), caḥd-ı muṭlaḳ (s. 5-6), caḥd-ı mustaḡraḳ (s. 7-8), ism-i mef‘ül (s. 8), muzāri‘ (s. 8-11), emr-i ḡā‘ib (s. 11-12), nehy-i ḡā‘ib (s. 11-12), nefy-i istiḳbāl (s. 13-14), te‘kīd-i nefy-i istiḳbāl (s. 14-15), nefy-i ḥāl (s. 15), te‘kīd-i nefy-i ḥāl (s. 16), emr-i ḥāzır (s. 17), nehy-i ḥāzır (s.18), şıfat-ı müşebbehe (s.19), ism-i fā‘il (s.19) ve cem‘ul-elfāz-ı Fārisī (s. 20) başlıkları altında dil bilgisi konuları ele alınmıştır.

Bu başlıklar altında konuların tarifi ve izahı yapılarak her konunun sonundaki “emsile” kısmında کردن mastarının III. tekil-çoğul şahıstan I. tekil-çoğul şahsa doğru olmak üzere tüm şahıslarda malum ve meçhul çekimleri yapılmıştır. Fiil çekimlerinde Arapça iştikak terimleri ve tertibi esas alınmıştır. Cem‘ul-elfāz-ı Fārisī başlığı altında ise Farsçadaki çoğullar konu edilmiştir.

Tezkiretü'l-Müştaḳḳāt’da ele alınan dil bilgisi konuları sınırlı tutulmuş sadece fiil ve Farsçadaki çoğul konusuna değinilmiştir. Eserde, fiiller ve kipler konusunda Arapça terimleri esas alan geleneğin etkisi görülmektedir. Farsça mastarlar, mazi ve şimdiki/geniş zaman gövdesinin Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiş, şahıs ekleri Arapça ibarelerle açıklanmış; mastarlar şimdiki/geniş zaman köklerine göre kıyāsī ve semā‘i olarak gruplandırılmıştır.

Aḳmed Hamdullāh eserinin giriş kısmında *Tezkire-yi Kavā'id-i Fârisiyye* adıyla kaleme aldığı eserini sadeleştirerek bu eseri meydana getirdiğini ifade etmiştir. Müellif eser içerisinde başka bir kaynak adı vermemiş olmasına rağmen itmam kaydında İshāḳ Ḥocası’nın *Aḳşa'l-İreb* adlı eserindeki Türkçe dil bilgisi terimleri ile iştikak konusuna

dair verdiği bilgilerden ve diğer muteber Farsça dil bilgisi kitaplarından istifade ettiğini ifade etmiştir:

“İşbu risālede yazılıp emşile-yi Fārisiyye ve resā’il-i sāirede bulunmayan ba’zı şığa-yı müştakḳāt ve ta’birāt-ı Türkiyeleri Akşā’l-İreb ve sâ’ir kütüb-i mu‘tebereden ahz olunmağla nazra-yı evvelide red ve inkār olunmaya.” (s. 20).

Eserin Baskıları

Tezkiretü’l-Müştaḳḳāt İstanbul’da 9 Muharrem 1265/1849 yılında 20 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.6. Tasrifātu’l-Fārisiyye (tlf.1267/1851)

Seyyid Hāfiz ‘Oşmān Vehbî b. İbrāhîm

Tasrifātu’l-Fārisiyye, Hāfiz ‘Oşmān Vehbî b. İbrāhîm tarafından yazılmış muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Müellif hakkında kaynaklarda bibliyografik bir bilgiye ulaşılamamış; yalnızca bu eserin hâtime kısmında ismini ““*es-Seyyid Hāfiz ‘Osmān Vehbî b. İbrāhîm el-Borlevî*” olarak zikretmiş ve Dârümuallimîn’de öğrenim gördüğünü belirtmiştir.

(*Tasrifātu’l-Fārisiyye*, 1267/1851, 39 s.)

Eser, müellifin Türkçe olarak yazdığı kısa bir giriş ile başlar. Müellif burada, Dârümuallimîn’de öğrenim görürken gerekli olan Farsça kelimeleri tespit etmede kolaylık sağlaması için *Tasrifātu’l-Fārisiyye* ismiyle bir risale hazırladığını ve Farsça kelimelerin ı harfinden ى harfine kadar sıralanarak her kelimenin altına Türkçe karşılığının verildiğini ifade etmiştir.

“*Biḥamdihî te‘āla sāye-yi ma‘ārif-vāye-yi hazret-i şāhānede kuşād-pezîr buyurulan dāru’l-mu‘alliminde taḥsîl-i ‘ulūm eylemekde iken iḳtiżā iden kelimāt-ı Fārsiyyeyi defa‘eten bulmakda seyr ū suhūlet olması için Taşrifātu’l-Fārisiyye nāmıyla risāle tertîb ve ma‘naları daḥi zîrlerine vaz‘ olunarak ḥarf-i elifden ḥarf-i yāya dek işbu risāle tanzîm kılınmıştır.*” (s.1)

Bu kısa mukaddime kısmından sonra eserin fihrist kısmı verilmiştir. Daha sonra “ḥarfı’l-elif” başlığı altında öncelikli olarak *آمoxتن* masterının sırasıyla fi’l-i māzî (*آمoxت*), fi’l-i mużāri‘ (*آموزد*), maşdar (*آمoxتن*), ism-i fā’il (*آموزنده*), ism-i mef’ūl (*آمoxته*), caḥd-ı muṭlaḳ (*نیامoxت*), caḥd-ı mustağraḳ (*هیچ نیامoxت*), nefy-i ḥāl (*نمی*) (*آموزد*, nefy-i istiḳbāl (*نیاموزد*), te’kîd-i nefy-i istiḳbāl (*هر آینه نیاموزد*), emr-i

ġā'ib (آموزد), nehy-i ġā'ib (نیاآموزد), emr-i ġāzır (آموز), nehy-i ġāzır (میآموز), ism-i mekān (آموزختن گاه), ism-i ālet (آلت آموزختن), binā'-ı merre (یکبار آموزختن), binā'-ı nev' (دیگر آموزنده تر), ism-i taşġır (آموزخته نک), ism-i mensūb (آموزخته نی), ism-i tafzıl (آموزنده تر), fi'l-i ta' accub (زهی آموزخت) olarak III. tekil şahısta çekimi yapılmış ve kelimenin altına Türkçesi yazılmıştır. (s.2)

Daha sonra آرامیدن mastarı “diger nuhtelifet'ul-māzı” alt başlığı altında fi'l-i māzı, fi'l-i muzāri', maşdar, ism-i fā'il, ism-i mef'ūl, caħd-ı muṭlaq, caħd-ı mustaġraq, nefy-i ġāl, nefy-i istiġbāl, te'kīd-i nefy-i istiġbāl, emr-i ġā'ib, nehy-i ġā'ib, emr-i ġāzır, nehy-i ġāzır olarak III. tekil şahısta, “el-emşiletü'l-muṭṭaride mine'l-māzı” başlığı altında sırasıyla III. tekil-çoġul, II. tekil-çoġul ve I. tekil-çoġul olarak tüm şahıslarda çekilmiştir.

Eserde, ġarfı'l-elif (s.3-9), ġarfı-l-bā (s.9-16), ġarfı't-tā (s.16), ġarfı'l-cīm (s.17-19), ġarfı'l-ġā (s.19-21), ġarfı'l-dāl (s.21-25), ġarfı'r-rā (s.25-27), ġarfı'z-zā (s.27-28), ġarfı's-sın (s.28-29), ġarfı'ş-şın (s.29-31), ġarfı'l-fā (s.31-33), ġarfı'l-kāf (s.33-36), ġarfı'l-lām (s.36), ġarfı'l-mim (s.36-37), ġarfı'n-nūn (s.37-38), ġarfı'l-vāv (s.38), ġarfı'l-hā (s.38), ġarfı'l-yā (s.38-39) başlıkları altında aşıġdaki mastarlar verilmiş ve bu mastarların “diger nuhtelifet'ul-māzı” alt başlığı altında fi'l-i māzı, fi'l-i muzāri', maşdar, ism-i fā'il, ism-i mef'ūl, caħd-ı muṭlaq, caħd-ı mustaġraq, nefy-i ġāl, nefy-i istiġbāl, te'kīd-i nefy-i istiġbāl, emr-i ġā'ib, nehy-i ġā'ib, emr-i ġāzır, nehy-i ġāzır olarak III. tekil şahısta çekimi verilmiştir.

ġarfı'l-elif:

آرامیدن، آراستن، انگاریدن، آزمودن، ارغیدن، آسودن، آشامیدن، افتادن، افروختن، آفریدن، آلودن، آموزختن، افزودن، افشاندن، افکندن، انداختن، ایستادن

ġarfı-l-bā:

باریدن، پاشیدن، پختن، بورزیدن، بخشیدن، پذیرفتن، پرسیدن، برگشتن، بگردیدن، پروردن، پریدن، بریدن، بُردن، بستن، پنداشتن، بودن، بوسیدن،

ġarfı't-tā:

توانستن، ترسیدن

ġarfı'l-cīm:

جوستن، جاهیدن، جهانیدن، جنبانیدن، جستن، جنبیدن

Ḥarfu'l-ḥā:

خواستن، جسبیدن، خواندن، جفکردن، خوابیدن، خندیدن، خرامیدن، خوردن، خمیدن

Ḥarfu'l-dāl:

دادن، دویدن، داشتن، دیدن، دانستن، دامیدن، دمیدن، دریافتن، درخشیدن، دریدن، دوانیدن، دوزدیدن، دوختن

Ḥarfu'r-rā:

ریودن، راندن، رسیدن، رفتن، رخشیدن، رمیدن، رمانیدن، رنجیدن

Ḥarfu'z-zā:

زدن، زهیدن

Ḥarfu's-sīn:

ساختن، ستنیزیدن، سوختن

Ḥarfu'ṣ-ṣīn:

شدن، شناختن، شناسیدن، شتابیدن، شمردن، شوریدن

Ḥarfu'l-fā:

فرمودن، فزولیدن، فرسودن، فروختن، فرستادن، فریفتن، فهمیدن، فشاندن

Ḥarfu'l-kāf:

کاستن، گفتن، کاشتن، گردیدن، کُشتن، گرفتن، گذاشتن، گریختن، کوفتن

Ḥarfu'l-lām:

لغزیدن

Ḥarfu'l-mim:

مالیدن، مانیدن

Ḥarfu'n-nūn:

نگریدن، نالیدن، نازیدن، نوشتن، نوریدن، نهادن، نشاندن، نهیدن

Ḥarfu'l-vāv:

وزیدن

Ḥarfu'l-hā:

هراسیدن

Ḥarfu'l-yā:

يکسانیدن، یوزیدن، یوشیدن، یافتن

Bu masterlar içinde ارغیدن (hışm etmek), بورزیدن (uzanmak), پاشیدن (saçmak), فزولیدن (kandırmak), فریفتن (aldatmak), لغزیدن (sürçmek), نوریدن (durmak), یوزیدن (sıçramak), یوشیدن (işitmek), نهیدن (fikretmek) gibi ender kullanılan masterlar göze çarpmaktadır.

Eserin sonuna müellifin, eserin yazılış tarihinin ve müstensihinin zikredildiği şu kebbe kaydı düşülmüştür:

“es-Seyyid Ḥafız ‘Osmān Vehbīb. İbrāhīm el-Borlevīmin talebeti ‘l-dāru ‘l-mu‘allimīn sene-yi seba‘ ve sittine ve mi‘etīn ve elf min hicreti min lehu ‘l‘izze ve şeref. Ketebe Seyyid Muştafa Nazif.” (s.39)

Eserin Baskıları/Yazma Nüshaları:

- 1- *Tasrīfu ‘l-Fārisī*, 42 Kon 3040/1, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 1b-14b arası, 15 satır.
- 2- *Tasrīfātü ‘l-Fārisiyye*, Milli Ktp. EHT 1948 A 1881, 1267/1851, 39 s.

2.3.7. Tuḥfetu’s-Su‘adāi‘l-Veysī (tlf. 1268/1852)

Süleymān Veysī

Süleymān Veysī tarafından yazılan bu eser Arapça sarf nahiv geleneğine uygun olarak ilm-i tasrif anlayışı üzerine iki bölüm hâlinde tertip edilmiştir.

Müellif hakkında kaynaklarda bibliyografik bir bilgiye ulaşılamamış; yalnızca bu eserin giriş kısmında kendisi görevini ve ismini “*Şarūḥan Sancāği māl kâtibi Süleymān Veysī b. ‘Alī*” olarak zikretmiş; hâtime kısmında ise çeşitli memleketlere seyahat ettiğini ve bir müddet İstanbul’da ikamet ederek bazı memuriyetlerde bulunduğunu; Sultan Murad Han Camii’nde Mevlevî tarikatına mensup eş-Şeyḥ el-Ḥāc Aḥmed ‘Ālim Efendi’den Mevlānā’nın *Meşnevī*’sini okuduğunu ifade etmiştir.

Tuḥfetu’s-Su‘adāi‘l-Veysī

(Tophâne-yi Âmire İstihkâm Alayları Litografya Destgâhları: İstanbul, 1271/1854, 151 sayfa)

Eser, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, mesleğini ve ismini zikrederek eserin muhtevasına dair bilgiler verir (s. 2-3). Müellif bu bilgilerde ahlak ve tasavvuf kitaplarının Farsça olarak yazıldığı için Farsçaya dair pek çok dil bilgisi kitabı yazıldığı fakat emsile

(örnek) kısımlarının daha fazla olmasının Farsçayı öğrenmeye yeni başlayanlar ve öğrenmeye istekli olanlar için faydalı olacağını ifade etmiş; bir mukaddime ve emsile kısımlarından müteşekkil olan eserine *Tuḥfetu's-Su'adāi'l-Veysi* adını verdiğini belirtmiştir:

“Bā ḥuşūş esrār-ı ilāhī ve ma'ārif-i nā-mütenāhī ekşer yā zebān-ı Fārisiyle beyān olunmuş olmağla lisān-ı Fārisiyye müte'allıḳ nice nice ḳavā'id tertīb ve te'lif olunmuş ise de ba'zı mertebe ḥāṭıra ḥuṭūr ederdı ki kelimāt-ı mütenevvi'anıñ emşile-yi muḥtelife ve emşile-yi muṭṭarideleri beyān oluna mübtedilere ve ṭalib-i zebān-ı Fārisi olanlara ḥaylice fā'ide ve pür-eşer olmuş olurdu müṭāla'asında iken nāgāh 'ālem-i ma'nāda sulṭānu'l-'ārifin ḥazret-i Mevlānā Celāleddin efendimiz ile Şeyḫ Sa'di-yi Şirāzī ḥazretleriniñ işāret-i bāhiru'l-beşāretleriyle evvelā bir muḳaddime şāniyen emşile-yi muḥtelife ve emşile-yi muṭṭarideleri tertīb ve beyānına şurū' olup Tuḥfetu's-Su'adāi'l-Veysi tesmiye ḳılındı.”

Mukaddime kısmında, Farsça dil bilgisinin Arapçada olduğu gibi irab ve bina üzerine kurulmadığını ancak bazı durumlarda kelimelerin sonunun harekeli okunduğu ifade edilmiştir (s. 3). Daha sonra maşdar, fi'l-i māzī, fi'l-i muzāri', ism-i fā' il, ism-i mef' ūl, caḥd-ı muṭlaḳ, caḥd-ı mustağraḳ, nefy-i ḥāl, te'kid-i nefy-i ḥāl, nefy-i istiḳbāl, te'kid-i nefy-i istiḳbāl, emr-i gā'ib, nehy-i gā'ib, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, maşdar-ı binā'-ı merre, maşdar-ı binā'-ı nev', ism-i taşğir, ism-i mensüb, mubālağa-yı ism-i fā' il, ism-i tafzīl, fi'l-i ta' accub konularının her biri kısaca anlatılarak tarif edilmiştir (s. 4-5). Bu tarifler içerisinde Arapça dil bilgisinin etkisinde kalınarak ism-i mekanı, (دیدن گاه) örneğinde olduğu gibi mastarın sonuna (گاه) eki getirerek “görmek mekânı”; ism-i aleti, (آلت دیدن) örneğindeki gibi mastarın önüne (آلت) edatlarını ilave ederek “görmek aleti”; ism-i zamanı (هنگام دیدن) örneğindeki gibi mastarın önüne (هنگام، روزگار) edatlarını ilave ederek “görmek zamanı”; ism-i tasgiri (دیدنک) örneğinde olduğu gibi mastarın sonuna (ک) eki getirerek “görmecik” anlamında kullanıldığı anlatılmıştır.

Daha sonra Farsçadaki mastarlar, mazi köklerinin son harflerine göre d'li mastar ve t'li mastar olarak ikiye ayrılmış; d'li mastarlar, d'den önce ن، ر، ی، و، ا، و، ا harfleri gelen mastarlar olarak; t'li mastarlar ise t'den önce ف، ش، س، خ (خسشف) harfi gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Daha sonra bu mastarlar, bünyesindeki harf sayısına göre rubāi', ḥümāsī, sūdāsī, sebā'ī ve şemānī olarak tasnif edilerek emşile-yi muḥtelife kısmına geçilmiştir.

Emsile-yi muhtelif kısmında, bünyesindeki harf sayısına göre dörtlü, beşli, altılı, yedili ve sekizli olarak tasnif edilen d'li mastarlar, d'den önce gelen harflere göre dālī ve yāyī, dālī ve vāvī, dālī ve elifī, dālī ve rāyī, dālī ve nūnī olarak beş gruba ayrılarak (ى) harfinde (آرامیدن، پرستیدن، ارزیدن، پریدن، دیدن، پریدن) mastarları (s. 6-11); (و) harfinde (بودن، دادن، ستادن، افتادن، فرستادن) mastarları (s. 12-15); (ل) harfinde (افزودن، سپردن، بُردن) mastarları (s. 16-19); (ر) harfinde (کندن، راندن، آکندن، افشاندن) mastarları (s. 20-22); (ن) harfinde (کشتن، نوشتن، نوشتن، کشتن) mastarları; (س) harfinde (گذاشتن، گذاشتن، انگاشتن) mastarları ve (ت) harfinde (تافتن، فریفتن، دریافتن) mastarlarının III. tekil şahısta çekimi yapılmıştır (s. 27-42).

Emsiletü'l-muṭṭaride başlığı altında, ilk olarak daha önce d'li ve t'li mastarlar için örnek verilerek üçüncü şahısta çekimi yapılan tüm mastarlar di'li geçmiş zamanda etken ve edilgen yapıda Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiş; şahıs ekleri Arapça ibarelerle açıklanarak Türkçe karşılıkları verilmiştir. (s. 43-67).

Örnek:

Māzi-yi ma'lūm mine'l-rubā'i:

دید: Fi'l-i māzī binā'-y ma'lūm müfred müzekker gā'ib ve müfred mü'enneş gā'ibe ma' nāsı gördü bir gā'ib er ya bir gā'ibe avrat geçmiş zamanda.

Māzi-yi mechūl mine'l-rubā'i:

دید شد: Fi'l-i māzī binā'-ı mechūl müfred müzekker gā'ib ve müfred mü'enneş gā'ibe ma' nāsı görmüş oldu bir gā'ib er ya bir gā'ibe avrat geçmiş zamanda.

Geçmiş zaman sigasında ayrıca miş'li geçmiş zaman, miş'li geçmiş zamanın hikâyesinin de çekimi gösterilmiştir.

Daha sonra sırasıyla muzāri'-yi ma'lūm (بیند), muzāri'-yi mechūl (دید شد), ism-i fā' il (بیننده، بینندگان), ism-i mef'ūl (دید، دیدگان)، caḥd-ı muṭlaq-ı ma'lūm (نداد)، caḥd-ı muṭlaq-ı mechūl (داد، نداد)، caḥd-ı mustağrağ-ı ma'lūm (هیچ نداد)، caḥd-ı mustağrağ-ı

mechūl (هیچ داده نشد), nefy-i ḥāl-i ma' lūm (نمی دید), nefy-i ḥāl-i mechūl (داده نمی شود), nefy-i istiḳbāl-i ma' lūm (نیبند), nefy-i istiḳbāl-i mechūl (دیده نشود), te' kīd-i nefy-i istiḳbāl-i ma' lūm (هر آینه نیبند), te' kīd-i nefy-i istiḳbāl-i mechūl (هر آینه دیده نشود), emr-i ḡā'ib-i ma' lūm (بیند، ببیند), emr-i ḡā'ib-i mechūl (دیده شود، دیده شوید), nehy-i ḡā'ib-i ma' lūm (مببند، مبیند), nehy-i ḡā'ib-i mechūl (دیده مشود، دیده مشوید), emr-i ḥāzır-i ma' lūm (بیند، بین), emr-i ḥāzır-i mechūl (دیده شوی، دیده شوید), nehy-i ḥāzır-i ma' lūm (مببند، مبین) ve nehy-i ḥāzır-i mechūl (دیده مشوی، دیده مشوید) ve ism-i zamān (آلت دیدن، آلت دیدن گاه، دیدن گاه)، ism-i mekān (دیدن گاهها)، ism-i ālet (آلت دیدن، آلت دیدن دیگر گونه)، maṣdar-ı binā'ı merre (یکبار دیدن، یکبار دیدنها)، maṣdar-ı binā'ı nev' (دیگر گونه دیدن، دیگر گونه دیدنها)، ism-i tafzīl (بغایت ببیننده، بغایت ببینندهگان)، ism-i tafzīl (زیه دیده، زیه دیده)، fi'l-i ta' accūb-i ma' lūm (دید)، fi'l-i ta' accub-i mechūl (دیدن، ببینندهتر، ببینندهتران) (konularında Farsçadaki mastarlar bünyesindeki harf sayısına göre rubā'ı, ḥümāsī, sūdāsī, sebā'ı ve ṣemānī diye ayrılarak Arapça iştikak terimleri ve tertibi esas alınarak çekimlenmiştir (s. 68-97).

Bu kısımda Arapça etkisiyle ism-i zamān için (هنگام دیدن، هنگام دیدنها) “görecek zamān, görecek iki zamān”; ism-i mekān (دیدن گاه، دیدن گاهها) için “görecek bir mekān ve görecek iki mekān”; ism-i ālet (آلت دیدن، آلت دیدنها) için “görecek bir ālet ve görecek iki ālet”; maṣdar-ı binā'ı merre (یکبار دیدن، یکبار دیدنها) için “bir kere görmek ve iki kere görmek”; maṣdar-ı binā'ı nev' (دیگر گونه دیدن، دیگر گونه دیدنها) için “bir nev' görmek ve iki nev' görmek”; mubālağa-yı ism-i fā' il (بغایت ببیننده، بغایت ببینندهگان) için “mubālağa görücü bir er yāḥud 'avrat ve ” ve ism-i tafzīl (ببینندهتر، ببینندهتران) için “ziyāde görücü bir er yāḥud 'avrat ve ziyāde görücü iki er yāḥud 'avrat” yapılan tekil ve çoğul hâllerinin tasrifî ve bunların Türkçe karşılıkları dikkate değerdir.

Kitabın ikinci bölümünde “baḥşu'l-edevāt” başlığı altında on üç fasıl içerisinde Farsçadaki bağlaçlar, zamirler, iştikak, tamlama ve tümleç konuları anlatılmıştır (s. 98-131). Birinci fasılda (ا); ikinci fasılda (ب); üçüncü fasılda zamirler; dördüncü fasılda (ج); beşinci fasılda (د); altıncı fasılda (ه); yedinci fasılda (و); sekizinci fasılda (ز); dokuzuncu fasılda (ح); onuncu fasılda (ط); on birinci fasılda (ی); on ikinci fasılda iştikak ve on üçüncü fasılda izafet ve tümleç konusu ele alınmıştır. Bağlaçlar ve ekler görevleri ve anlamlarına göre tasnif edilerek örnekler ve beyitler eşliğinde ele alınmıştır (s. 100-130). “İştikāk” başlığı altındaki on ikinci fasılda fi'l-i māzī, fi'l-i muzāri', ism-i fā' il, ism-i mef' ūl, caḥd-ı muṭlaq, caḥd-ı mustaḡraq, nefy-i ḥāl, te' kīd-i nefy-i ḥāl, nefy-i istiḳbāl, te' kīd-i nefy-i istiḳbāl, emr-i ḡā'ib, nehy-i ḡā'ib, emr-i

hâzır, nehy-i hâzır, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet, maşdar-ı binâ³-ı merre, maşdar-ı binâ³-ı nev⁶, ism-i taşğır, ism-i mensûb, mubâlağa-yı ism-i fâ⁶ il, ism-i tafzîl, fi⁶-i ta⁶accub konularının her birinin yapılış şekli örnekler eşliğinde anlatılmıştır (s. 131-143). İżâfet başlığı altındaki on üçüncü fasılda ise tamlamalar, tamlamalara dair imla özellikleri, nesne ve tümleç konusu ele alınmıştır.

Hâtıme kısmında müellif, eserini yazmadan önceki gördüğü eğitime yaptığı seyahatlere değinerek İstanbul'da bir müddet bazı memurluklarda bulunduğu ifade etmiş; bulunduğu yerlerde edip ve âlimlerle özellikle de Farsça bilen kişiler nezdinde derslere devam etmiş farklı kişilerden Farsça divanlar okumuş. Sultan Murad Han Camii'nde iyi derecede Farsça bilen Mevlevî tarikatına mensup eş-Şeyh el-Hâc Ahmed 'Âlim Efendi'den Mevlânâ'nın *Meşnevî*'sini okumuştur. Ders okumaları esnasında bu hocaların Farsçadaki fiil çekimleri üzerinde ayrıntılı olarak durmadıkları, bu çekimler konusunda zorluklar çektiğini ifade ederek kendisinin bu zorlukları gidermek amacıyla bilhassa fiil çekimlerine önem veren bu dil bilgisi kitabını yazmak istediğini ifade etmiş, kitabın basımına vesile olacaklara hayır duasında bulunarak eserin telif tarihini söylemiştir. Bu kayda göre eser 15 Şaban 1268/4 Haziran 1852'de tamamlanmıştır (s. 147-150). Hâtıme kısmının sonunda İzmirli Kethüdâzâde Ahmed Es'ad Efendi'nin eserin basım tarihi için "*Tuħfe-yi Veysi Efendi tab'a lâyıķ bir eser*" mısraıyla miladi 1854 (1271) kaydını düşmüştür. Eserin sonunda eş-Şeyh el-Hâc Ahmed 'Âlim Efendi'nin Arapça kısa bir takriz yazısı mevcuttur (s. 151).

Tuħfetu's-Su'adâi'l-Veysi, Arapça gramer kurallarının etkisinde yazılan ve fiil çekimlerinin daha ön planda olduğu bir dil bilgisi kitabıdır. Eserde, daha önce Arapça öğrenmiş öğrencilerin zihinlerinde yerleşik olan Arapça gramer terimlerinden farklı terim kullanarak karışıklığı sebebiyet vermemek ve onlara Farsça dil bilgisini daha kolay öğretmek için Arapça dil bilgisi terimleri, fiil çekim usulleri ve teşkil yöntemleri tercih edilmiş; Farsçanın dil bilgisi de bu terimlere göre uyarlanmıştır. Müellif tarafından Farsça fiil çekimleri konusunda yaşanan güçlüğü fark edilerek bu eserin bu güçlüğü gidermek için yazılmış olması ve fiil çekimlerinde masterların bünyesindeki harf sayısına göre rubâi⁶, hümâsî, sūdâsî, sebâ⁶i ve şemânî olarak tasnif edilerek emşiletü'l-muhtelif ve emşiletü'l-muḥtaride kısımlarında bu tasnife göre çekimlenmesi dikkate değer bir husustur.

Süleymān Veysī, *Tuḥfetu's-Su'adāi'l-Veysī* adını verdiğini eserde konuları örneklendirirken verdiği beyitleri çoğunlukla Sa'dī-yi Şīrāzī'nin *Gūlistān* ve Mevlānā'nın *Meşnevī*'sinden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Eserin sonunda “*Topḥāne-yi 'Āmire İstihkām Ālāyları Liṭoğrāfya Destgāhlarında işbu kitāb-ı Tuḥfe-i Veysī ṭab' ve temşil olundu*” denilerek baskı tarihi olarak 1271/1845 yazılmıştır. Bu eserin ilk ve tek baskısıdır.

2.3.8. Mesā'il-i Deriyye (tlf. 1269/1853)

Yūsuf Ziyāuddīn Efendi (ö. 1276/1861)

Mesā'il-i Deriyye, soru-cevap şeklinde tertip edilmiş Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır. Yūsuf Ziyāuddīn, bu eseri Mekteb-i Maârif-i Adliye'de verilen Farsça ders notlarını bir araya getirerek hazırlamıştır.

Yūsuf Ziyāuddīn Efendi, Karahisarlıdır. Karahisarî 'Alī Efendi'nin oğludur. 1262/1846'da İstanbul'a gelip bir müddet Arapça öğrendikten sonra Dârümuallimîn'de öğrenci olduğu sırada 1266/1850'de Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye Farsça hocası olarak atanmıştır. *Sicill-i 'Osmānī*'de Sultan Abdülmecid devri (ö. 1861) sonlarında vefat ettiği bilgisi verilmiştir. Kaynaklarda Yūsuf Ziyāuddīn sadece şair olarak anılmaktadır. *Dîvān*'ı olup olmadığı bilinmemekle birlikte *Hâtimetü'l-Eş'âr*'da biri kafiye usulüne diğeri Farsça edatlara dair risalesi olduğu belirtilmiştir.³¹¹ Bunlar *Ḳāfiye Risālesi* ve *Mesā'il-i Deriyye* olup her ikisi de basılmıştır. *Ḳāfiye Risālesi*, Arapça olarak yazılmıştır ve dört sayfadan ibarettir. Bu risale *Mesā'il-i Deriyye*'nin sonuna eklenmiştir (s. 45-48).

Mesā'il-i Deriyye

(Taş baskı: İstanbul, 1269/1853, 44+4 s.)

Yūsuf Ziyāuddīn Efendi, *Mesā'il-i Deriyye*'nin giriş kısmında hamd ü senadan sonra devrin padişahı Sultan Abdülmecid'e övgüde bulunmuş; kendisi ve eseri hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre, kendisi Dârümuallimîn'e devam ederken Mekteb-i Maârif-i Adliye'de memur olmuştur. Bu okulda başlangıç seviyesindeki öğrencilere Farsça edatların ve dil bilgisi kurallarının öğretilmesi için Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Aḥmed Kemāl Efendi'nin telif ettiği *Ta'limu'l-Fārisi* adlı kitabı okutulmuştur.

³¹¹ Mehmed Süreyyā, *Sicill-i 'Osmānī*, C. III, s.270; Fatīn Davud, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, s. 271.

Müellif, döneminde Farsça gramerine dair kitapları bir öğrenci gözüyle değerlendirmiş ve *Mesâ'il-i Deriyye*'yi öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda hazırlamıştır. Yûsuf Ziyâuddîn, daha önceki dil bilgisi kitaplarında alıştırma kısımlarının olmayışını bir eksiklik olarak görmüş ve eserini bu eksikliği gidermek amacıyla kaleme almıştır. Müellif, soru-cevap şeklinde hazırlanmış kitapların ve konuşma kılavuzlarındaki dil bilgisi konularının ayrıntılı kısımlarının çıkarılmasının, verilen örneklerin öğrenciler tarafından anlaşılması için Türkçe tercümelerinin satır ya da kelime altına yazılmasının doğru ve daha yararlı olacağı görüşündedir. Yûsuf Ziyâuddîn, Mekteb-i Maârif-i Adliye'de görev yaptığı dönemde burada verilen Farsça ders notlarını bu anlayış çerçevesinde düzenleyerek *Mesâ'il-i Deriyye* adlı eseri bir mukaddime ve on bölüm üzerine tertip etmiştir:

“Kemterîn Yûsuf Ziyâuddîn müdâvim-i dârülmü'allîm iken mekteb-i ma'ârif-i adliye-yi şâhâneye memûr ve orada ifâ-yı hizmete bil-iftihâr mecbûr olduğundan dânişverân-ı horde-efkâr ve nûkte-şinâsân-ı rûzgârdan hâlâ mekâtib-i umûmiye nâzırı sa'âdetlü Kemâl Efendi hazretleriniñ telîf-kerdesi olan resâ'il-i mütedâvilelerinden Ta'lîmu'l-Fârisî nâm risâle-yi mu'teberesi zîver-i eyâdî-yi mâhirân ve mebâdî-yi tekellüm-i şâgirdân olduğu müselleme ve bununla edevât-ı Fârisiyye ve kavâ'idât-ı deriyyeniñ esâsinca öğredilmesi aşhâb-ı belâgat ve erbâb-ı faţânet 'inde mergûb ve muşammem olduğundan ba'd ez in daği 'aşr-ı mâ-bihî'l-fahre göre mütekellim muhâtaba ve muhâtabiñ mütekellime sū'âl ve cevâp zımnında ba'zî kütüb-i mufaşşala ve resâ'il-i mütekellimedden istihrâc olunan kavâ'id ve fevâ'idini tarh ve mişâllerini mübtedîlerin def'aten aňlaması için Türkçe tercümeleleri satır ve kelimeleri tahtına yazılması emr-i şavâb görüldüğünden benâberîn mekteb-i mezkûra ibtidâ-yı me'mûriyet-i 'âcizânemden beru ol cihetle verilen ders varağalarını bir yere cem' ve Mesâ'il-i Deriyye ismi tesmiye olunarak bir muqaddime tertîb ve on bâb üzere tebvîb olunmuşdur.” (s. 3-4).

Bir mukaddime ve on bab şeklinde tertip edilen ve baskısı kırk dört sayfadan müteşekkil olan bu risalede mukaddime kısmında ve bablar içerisinde ele alınan konular ise müellif tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

“Muqaddime uşûl-i ta'lîmeye ve bâblardan bâb-ı evvel edevât-ı basîte ve bâb-ı şânî edevât-ı mürekkebe ve bâb-ı şâliş muzmerât ve esmâ-yı mevşûlât ve esmâ-yı işârât ve bâb-ı râbi' maşâdır ve bâb-ı hâmis fî'l-i mâzî ve bâb-ı sâdis fî'l-i muzâri' ve bâb-ı sâbi' ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl ve ism-i zamân ve ism-i mekân ve esmâ-yı sâ'ire ve

bāb-ı şāmin vaşf-ı terkībī ve izāfet ve bāb-ı tāsi‘ emşile-yi muhtelifē ve bāb-ı ‘āşır maşdardan müştak olan kelimelerin maşādır ile cedveli beyānındadır.”(s. 4).

Müellif mukaddime kısmında bu risalenin nasıl ve hangi usu üzere öğrencilere okutulacağına dair izahta bulunmuştur. Bu izaha göre, *Ta‘līmu’l-Fārisī* adlı risaleyi okumaya başlayan başlangıç seviyesindeki bir öğrenciye her gün dersten sonra muallim tarafından *Mesā’il-i Deriyye’den* birkaç soru verilip ertesi gün öğrencilerden cevabı istenmiş ve ileriki safhalarda bu soru-cevap alıştırmalarını öğrencilerin kendi aralarında yapmaları teşvik edilmiştir. Bu şekilde temel düzeydeki bir öğrenci *Ta‘līmu’l-Fārisī’nin* son babına geldiğinde başta edatlar olmak üzere masterlar, muzari köklerini ve şahıslarla çekimini yapabilecek düzeye erişerek Farsça divanları okumaya başlayacağı öngörülmüştür. Dersin işleniş yöntemi müellif tarafından şu ifadelerle izah edilmiştir:

“Bir mübtedī risāle-yi Ta‘līmu’l-Fārisiye şurū‘ ve ol risāleden beher gün verilen dersin hitāmı vuķū‘unda mu‘allimīn hāzerātı taraflarından işbu Mesā’il-i Deriyye’den daħi ol mübtediniñ aşıl dersine hālel gelmemek ve ayruca bir ders olmamak için çend sū’āl verilmek ve ferdāsı günü aşıl dersiniñ ‘aķabinde ol sū’ālleri şorup cevābını almak ve dersleri ilerledükçe birbirlerini sū’āl ve cevāba havāle ile ve meleke hāşıl olacak şūretle şāgirdān teşviķe düşürülmek ve bu uşul üzere Ta‘līmu’l-Fārisiniñ bāb-ı ‘āşırına gelindikde edevātı daħi tekmiil idüp maşādıra biş-şurū‘ maşādırınñ daħi bābında muħarrer muzārī‘leri ve maşādırı ķavā‘idine taṭbiķen şīgaları çekdirilmek ve ba‘dehu naşihat ve sā’ir devāvīn-i Fārisiyyeye başladıklarında daħi böylece ifāde ve istifāde olunmaķdan ‘ibāretidir.”(s. 5).

Yukarıdaki açıklama ile mukaddime kısmı tamamlanmış ve gramer konularına geçilmiştir. Konular baplara ayrılmış, birinci bapta harf ve edatlar konusuna yer verilmiştir. Birinci bölümde Farsçadaki harfler, ħurūf-i mebānī ve ħurūf-i ma‘ānī olarak ikiye ayrılmış; ħurūf-i mebānī *“nefs-i kelimedede olan ħarfler olup ma‘nāsı āħere tecāvüz itmez”*; ħurūf-i ma‘ānī *“kelimāt evvel yāħud āħirine dāħil yā lāħıķ olup dāħil olduğu kelimededen bir ayruca ma‘nā hāşıl eylediginden aña ħurūf-i ma‘ānī dirler”* şeklinde tanımlanmıştır. Sonrasında bu bağlaçlar ve harfler soru-cevap şeklinde anlatılmıştır. Bu bölümde yirmi adet soru-cevap mevcuttur. Edatlar konusunun ilk sorusu ħurūf-i ma‘āninin kaç kısma ayrıldığı olmuş, cevabında edevāt-ı basīte ve edevāt-ı mürekkebe olarak ikiye tasnif edildiği ifade edilmiştir. Sonrasında basit edatların hangileri olduğu; basit edatlardan sayılan ا، ب، ت، ج، د، ز، ش، ك، م، ن، و، ه، ی

harflerin anlamları, türevleri ve kullanım yerleri sorulmuş; karşılığında örnek kelime ve şahit beyitlerden de yararlanılarak bu sorular cevaplandırılmıştır (s. 6-18).

Örnek:

س. لسان فارسیده حروف معانی قاج قسمدر

ج. ایکی قسمدر بر قسمنه ادوات بسیطه و بر قسمنه ادوات مرکبه دیرلر

س. ادوات بسیطه قنغی حرفلردر

ج. ا ب ت ج د ر ش ک م ن و ه ی حرفلردر

س. الفک قاج معناسی واردر

ج. معنای مشهورهسی درتدر معنای اولی ندا ایچوندر فارسیده ای ترکیده بر صوتدن عبارت الوب چاغرمق ایله تعبیر ایدرلر کریمما و پادشاهها کلمه لریک اخلرنده واقی الف ندالر کبی معناسی ای کریم و ای سلطان دیمکدر ...

İkinci bölüm birleşik edatlar konusuna ayrılmıştır. Burada bölümün başında bir izah yapılmaksızın sorulara geçilmiştir. Bu bölümde yirmi adet soru içerisinde, اگر، است، اند، edatlarının kullanımları ve görevleri sorularak cevaplandırılmıştır (s. 18-26).

Üçüncü bölümde zamirler, işaret sıfatı ve zamirleri ve sıfat cümlecığı yapan bağlaçlar konu edilmiştir. Bu kısımda beş soru-cevap içerisinde ayrı ve bitişik şahıs zamirleri این ve آن işaret sıfatları/zamirleri ve آنچه، آنکه، اوکه ve

“Der iştiḳāḳ” başlığı altındaki dördüncü bölümde Farsçadaki mastarlar ve türeme bilgisi anlatılmıştır. Bu kısımda dört adet soru-cevap mevcuttur (s. 27-29).

Beşinci bölüm mazi konusuna ayrılmıştır. Bu kısımda “*fi ‘l-i māzī neden müştakdır; fi ‘l-i māzī niñ emşile-yi muḩtaridesi kaç şīğadır; fi ‘l-i māzī şīğalarınıñ evvellerine bir mīlafzını idḩāl idince ne olur; fi ‘l-i māzī-yi müfred-i gā ‘ibiñ āḩirine bir hā-yı resmiyye ve o hā-yı resmiyyedeñ sonra būden me ‘ḩūz māzīniñ emşile-yi muḩtelifesini getürünce ne olur; fi ‘l-i māzī-i müfred-yi gā ‘ibiñ āḩirine bir hā-yı resmiyye ve şoden maşdarından me ‘ḩūz māzī şīğaların dāḩi āḩirine ilḩāḩ idince ne olur ve gerek māzī-yi meşḩūd gerek māzī-yi mechūlūñ evvellerine bir nūn-i nāfiye idḩāl idince ne olur*” soruları yönelti olarak cevapları verilmiştir (s. 29-31).

Altıncı bölümde mastarların muzari köklerinin elde edilme şekilleri ve şahıslara göre tasrif; şimdiki zaman, gelecek zaman, emr-i gā ‘ib, nehy-i gā ‘ib, emr-i ḩāzır, nehy-i

hâzır hâlleri on soru-cevap içerisinde ele alınmıştır (s. 31-36). Bu kısımda müellif “*âferîned, çîned ve bîned gibi muzâri‘leriñ iştiqâkı kaçğı maşdardandır*” sorusunun cevabında “*bunlar gibi muzâri‘lere mütekkaddimîn şâz dimişler ise de muhaqqikîn-i müte‘ahirinden Südî Efendi bunuñ gibi muzâri‘lere ayruca bir maşdar-ı dâli‘yi yâ‘î farz idüp meşelâ âferîned âferînid ve çîned kelimesi çînid maşdarından müştakdır diyerek taşîr eylemişlerdir*” diyerek Südî-yi Bosnevî’nin konu ile ilgili görüşünü nakletmiştir (s. 32).

Yedinci bölümde ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i maşdar, ism-i mensûb, ism-i tafzîl ve ism-i taşgîr konuları yine aynı şekilde anlatılmıştır (s. 36-38).

Sekizinci bölümde ilk “*vaşf-ı terkîbî neye derler kâ‘idesi nedir*” sorusuna “*bir kelimedir ki kendisinden ism-i fâ‘il yâhud şıfat-ı müşebbehe ma‘nâsı münfehim ola ve bunuñ dağı kâ‘idesi oldur ki ism-i câmidleriñ âhîrine emir şîğasını ilhâk idince vaşf-ı terkîbî olur suhendân ve şî‘r-şinâs kelimeleri gibi ma‘nâsı söz bilici şî‘r aňlayan dimekdir*” cevabı verilerek konu izah edilmiştir.

Devamında Farsçada kelime sonlarında hareke olup olmadığı sorulmuş ve muzâf, mevşûf ve ma‘tûfun ‘ileyh durumlarında kelime sonlarının harekelendiğı anlatılmış; bazı imla hususiyetlerine değinilmiştir. Son olarak Farsçadaki çoğullar konusu soru-cevap şeklinde anlatılmıştır (s. 38-41).

“Emşile-yi muhtelif” başlıklı dokuzuncu bölümde کردن fiilinin maşdar (کردن) mâzî (کرد), muzâri‘ (کن), ism-i mef‘ûl (کرده), ism-i fâ‘il (کننده), cahd-ı muṭlaq (نکرد), cahd-ı mustagraq (هیچ نکرد), nefy-i hâl (نمی کند), nefy-i istikbâl (نکنند), te‘kîd-i nefy-i istikbâl (هر آیینه نکنند), emr-i gâ‘ib (کنند), nehy-i gâ‘ib (مکنند), emr-i hâzır (کن), nehy-i hâzır (مکن), ism-i mekân (کردنگاه), ism-i âlet (آلت کردن), binâ‘-ı merre (یکبار کردن), binâ‘-ı nev‘ (دیگر کردن), ism-i taşgîr (کردنک), ism-i mensûb (کردنی) şeklinde çekimi yapılarak Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 41-42).

Onuncu bölümde “maşdar-ı dâli‘niñ envâ‘ı” başlığı altında، خواندن، پروزدن، دادن، دویدن، فرمودن ve “maşdar-ı tâ‘îniñ envâ‘ı” başlığı altında گفتن، نوشتن، خواستن، آموختن masterlarının mâzî, muzâri‘, ism-i mef‘ûl ve ism-i fâ‘il hâlleri tablo içerisinde Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 43-44)

Mesâ‘il-i Deriyye Farsça dil bilgisini soru-cevap şeklinde ele alan ilk kitaplardan birisidir. Bu risale, Kemâl Efendi’nin başlangıç seviyesindeki öğrencilerin Farsça

derslerinde okutulması için hazırladığı *Ta‘lîmu’l-Fârisî* adlı eserin yardımcı ders kitabı mahiyetindedir. Diğer bir ifadeyle adı geçen eserin alıştırma kitabıdır. Müellif mukaddime kısmında bu risaleden nasıl yararlanılacağı hakkında tavsiyede bulunmuştur. Eserde ele alınan Farsça dil bilgisi konularının sıralanışı farklılık göstermektedir. İlk olarak Farsçadaki edatlar ile konulara giriş yapılmış; zamir, fiil, isim, sıfat ile devam edilmiştir. *Mesâ‘il-i Deriyye’de* dil bilgisi konuları için verilen örnekler ve şahit beyitlerin Türkçeleri verilmiştir. Arapçanın etkisinde yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının izlediği yöntemler bu eserde de mevcuttur. Fiil çekimlerinin şahıslara göre sıralanışı, şahıs zamirlerinin adlandırılması, ism-i mekân (کردنگاه), ism-i âlet (آلت کردن) gibi uydurma tasrifler bu eserde de görülmektedir.

Mesâ‘il-i Deriyye, Kemâl Efendi’nin *Ta‘lîmu’l-Fârisî* adlı eseri esas alınarak hazırlanmış; bazı dil bilgisi konularının izahında bu eser kaynak gösterilmiştir. Bu risalede ismi geçen diğer eser Südü-yi Bosnevî’nin *Şerh-i Gülistân* adlı eseridir. Ayrıca müellif konuları örneklendirirken verdiği az sayıdaki şahit beyitleri Hâfız-ı Şîrâzî, Mollâ Câmî, Sa‘dî-yi Şîrâzî’nin şiirlerinden seçmiştir. Farsçadaki دال (dâl) ve ذال (zâl) harfleri arasındaki farkı göstermek için de Şehâbeddîn-i Kirmânî’nin bir rubaisini nakletmiştir.

Eserin Baskıları

Mesâ‘il-i Deriyye, İstanbul’da taş baskı olarak 1269/1853 yılında müellifin diğer bir eseri olan *Ḳāfiye Risâlesi* (s. 45-48) ile birlikte 48 sayfa hâlinde neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.9. Netîcetü’l-Ḳavâ‘id (tlf. 1269/1853)

Şâkî Efendi

Netîcetü’l-Ḳavâ‘id, Dârülmaârif hocalarından olan Şâkî Efendi tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Müellif hakkında kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamış; yalnızca bu eserin baskı kapağındaki “*dârülma‘ârifiñ hâce-yi evveli mekremetlü Şâkî Efendi*” ibaresinden Şâkî Efendi’nin Dârülmaârif Mektebi muallimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Encümen-i Dâniş’de görev aldığı bilinmektedir.³¹²

³¹² Abdullah Uçman “Encümen-i Dâniş” *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 176-178.

Eserin baskı kapağında yer alan “*mehd-i ulyā-yı salṭanat devletlu işmetlu sulṭān-ı aliyyetü’ş-şān efendimiz ḥazretleriniñ inşā ve ihyāsına muvāfiḳ buyurdukları dārülma’ārifin ḥāce-yi evveli mekremetlü Şākī Efendiniñ ḳavā'id-i Fārisiyyeye dā'ir ḳaleme aldığı risāledir*” ibaresinden *Netîcetü'l-Ḳavā'id*'in Sultan II. Mahmud'un eşi ve Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın (ö. 3 Mayıs 1853) desteği ve himayesi ile inşa edilen ve 20 Nisan 1850'de hizmete açılan Dârülmaârif Mektebi³¹³ muallimlerinden olan Şākī Efendi tarafından bir ders kitapçığı olarak hazırlanmıştır.

Şākī Efendi *Netîcetü'l-Ḳavā'id*'in başında herhangi bir mukaddime ya da giriş mahiyetinde bir kısım olmaksızın “*der ta'rîf-i şîḡa-yı muḥtelife*” başlığı ile dil bilgisi konularına giriş yapmıştır. Eserin tümünde başka bir başlık zikredilmemiştir. Dil bilgisi konularına maşdar ile başlangıç yapılmış daha sonra sırasıyla Farsçadaki fiil ve kipler ele alınmıştır (s. 2-6). Bunlar fi'l-i māzī binā'-ı ma'lûm, fi'l-i māzī binā'-ı mechûl, ism-i mef'ûl, fi'l-i muzâri', ism-i fâ'il, caḥd-ı muṭlaḳ, caḥd-ı mustaḡraḳ, nefy-i ḥāl, nefy-i istiḳbāl, te'kid-i nefy-i istiḳbāl, emr-i ḡā'ib, nehy-i ḡā'ib, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, ism-i zamān, ism-i mekân konularıdır. Bu konulara dair kurallar ve müştakların teşkil yöntemi kısaca anlatılmış, bir iki örnekle yetinilmiştir. Müellif zaman ve kipleri anlatırken bilinen kurallara değinmiş; daha önce Arapçanın etkisi ile ism-i zaman ve ism-i mekan gibi konular için verilen uydurma kalıpları kullanmamıştır. Farsçadaki kip ve zamanlardan sonra edat başlığı altında Farsça yapım ekleri ile bağlaçlar ve zamirlere yer verilmiştir (s. 6-16). Burada edāt-ı taşḡir, (ك، و، چه), edāt-ı nisbet (ی، ين)، edāt-ı merre (بار)، edāt-ı nev' (گونه)، edāt-ı tafzîl, (تر، ترین)، edāt-ı mubālaḡa (ان، ا)، edāt-ı cem' (ها، ان)، ḥāşıl-ı maşdar (ش)، edāt-ı teşbîh (دیس، ديس)، edāt-ı illet (که، كه)، edāt-ı liyāḳat (مانند، چون، وش، فس، پس، سار، سان، وان، ون، اسان، اسان، سار، پس، فس، وش، چون، مانند)، edāt-ı muḥāfazat (وار، نه)، edāt-ı ittişāf (گین، ناک)، edāt-ı zarfiyyet (در); edāt-ı ḥāl (می); edāt-ı nefy (بی)، edāt-ı ḥaber (است)، nidā, du'ā, fā'iliyyet, işbā' ve zā'id görevlerinde kullanılan (!); renk ve tür belirten (گون، گون، وام، فام، پام) ekleri gösterilmiş ve örnekleri verilmiştir. Edat konusunun devamında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ile

³¹³ M. Hüdai Şentürk, “Bezmiâlem Vâlide Sultan”, *TDVİA*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 108-113; M. Hüdai Şentürk, “Dârülmaârif”, *TDVİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 548-549.

edilgenlik, geçişsiz fiillerin geçişli kılınması, tamlama ve tamlamayla ilgili imla kurallarına da yer verilmiştir.

Netîcetü'l-Ķavâ'id, mastar, fiil, edat, ön ek ve son ek konularına dair kuralların kısaca anlatıldığı bir Farsça dil bilgisi kitabı olma özelliğini taşımaktadır. Anlatılan konularda ayrıntıya girilmemiş, konu ya da ilgili kaide kısaca tarif edilerek örneği verilmiştir. Eser içerisinde konu başlıkları ya da bölüm başlıkları kullanılmamış, ele alınan konular belirli bir akış içerisinde işlenmiştir. Müellif eser içerisinde herhangi bir kaynak ismi zikretmemiştir.

Eserin Baskıları

Netîcetü'l-Ķavâ'id, ilk defa İstanbul'da taş baskı olarak Takvimhâne-yi Âmire tarafından 1269/1853 yılında 16 sayfa hâlinde neşredilmiştir. İkinci baskısı 1276/1859'da Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahâne Matbaası tarafından 14 sayfa, üçüncü baskısı Artin Papazyan Matbaası tarafından 22 Şaban 1288/6 Kasım 1871'de 16 sayfa hâlinde yapılmıştır.

2.3.10. Gencîne-yi Hüner (tlf. 1273/1856)

Haşan Şubhî (ö. 1283/1866)

Gencîne-yi Hüner, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti mektubî kalemi memuru Haşan Şubhî tarafından yazılan Farsça açıklamalı bir dil bilgisi kitabıdır.

Kaynaklarda ve tezkirelerde Haşan Şubhî Efendi'nin ailesi, doğum yeri ve yılı hakkında kesin bir bilgi yoktur. İstanbullu olduğu tahmin edilmektedir. Haşan Şubhî, Mekteb-i Maârif-i Aklâm'da okumuş ve tahsilini tamamladıktan sonra Maârif-i Umûmiyye Nezâreti mektubî kalemine memur olarak tayin edilmiştir. Bir müddet görevli olarak Haleb'te gittiği, 1283/1866'da orada bulunduğu sırada vefat ettiği söylenmektedir.³¹⁴ Haşan Şubhî'nin *Gencîne-yi Hüner* haricinde iki eserinin daha olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi hesaba dair olan *Keşfü'l-Ĥesâb* risalesi diğeri *Mecmû'a-yı İbret-nümâ'da* neşrolunan *Tercüme-yi Hikâye-yi Zübâb* adlı Fransızcadan yaptığı tercümesidir. Ayrıca *Dolap* isimli dergide *Hüner* redifli bir gazeli yayımlanmıştır.³¹⁵

³¹⁴ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, s. 1740.

³¹⁵ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, s. 1739-1742;

Eserin başında *Gencîne-yi Hüner'in* baskısı için Nâmîk Kemâl (1840-1888), Recâizâde Maḥmud Ekrem (1847-1914), divan şairi İbrâhîm Hâlet Bey (1837-1878) ve Hariciye Nezareti mektupçusu Meḥmed Sa'îd Bey (1848-1920) tarafından yazılmış takdim yazıları yer alır (s. 2-11). Bu tanıtım yazılarında, kitabın yeni bir üslup ile yazıldığı ve tertibinin düzenli olduğu belirtilmiş; Farsça öğrenmek isteyenlere faydalı bir kitap olacağı vurgulanmıştır.

Gencîne-yi Hüner mukaddime, beş bab, üç fasıl ve emsile şeklinde tertip edilmiştir. Eser, Farsça olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, kitabın telif sebebi ve tertibine kısaca işaret etmiştir.

(از خلفای مکتوبیء معارف عمومیہ حسن صبحی روزی بخود گفتم کہ- یک اثر می سازم ای صبحی بوجہ اختصار/ تا بود خواهشگران فارسی را یادگار- بر مقتضای این گفتار بترتیب این رسالہ آغاز کردم و بچند باب و فصل افراز (ع) حق میسر بکنند اکمالش.)

“Ma'ārif-i 'Umūmiyye Nezāreti mektupçusu olan bendeniz Ḥaşan Şubḥī, bir gün kendi kendime (Ey Şubḥī bir eser yazayım muhtasar/ Farsça öğrenmeye istekli olanlara olsun yadigâr) sözünden hareketle bu risalenin tertibine başladım ve birkaç bab ve fasıl üzere hazırladım.”

Bu giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiş; “der beyân-ı maşadır” adı altındaki birinci bapta Farsçadaki mastarlar ve türleri ve fiilin mastar hâlinin başına gelen ب edatı anlatılmıştır (s. 3-4).

“Der beyân-ı mâzî ve müştakkeş” başlıklı ikinci bapta fiiller, mazi köklerine göre kurallı ve kuralsız iki grupta incelenmiş; دانستن fiilinin etken ve edilgen şeklinin di'li geçmiş zamanda çekimi yapılmıştır. Bu fiilin çekiminde; zamanı, şahsı, tekil/çoğul, eril/dişil hâlleri Arapça dilbilgisi terimleri ile ifade edilmiştir (s. 4-7).

“Der muzâri' ve müştakkeş” başlıklı üçüncü bapta fiillerin muzari köklerinin elde edilme şekilleri ve دانستن fiilinin şimdiki zaman, gelecek zaman, emr-i gaib, nehy-i gaib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır hâlleri şahıslara, malum ve meçhul olma durumlarına göre tasrifi yapılmıştır (s. 7-11).

“Der beyân-ı edevât” başlığı altındaki dördüncü bab üç fasla ayrılmıştır. Bu fasılların başlıkları “faşl-ı evvel edevât-ı basîte, faşl-ı devvom edevât-ı mürekkebe ve faşl-ı

siyyum zamā'ir ve ism-i işārāt ve mevşūl" şeklindedir. Birinci fasılda Farsçada kelimeye birleştiginde bir görev üstlenen on iki adet harf örnekleri ve şahit beyitleriyle anlatılmıştır (s. 12-14). İkinci fasılda kırk dokuz adet birleşik edat ve ek, örnekleri ve şahit beyitleriyle ele alınmıştır. Bu edatlar arasında daha önce yazılmış olan diğer dil bilgisi kitaplarında rastlanılmayan edāt-ı inkār olarak tanımlanmış (بر عكس بر عكس) (خیلتاش) تاش son eki ele alınmıştır (s. 14-19). Üçüncü fasılda şahıs zamirleri, işaret zamirleri ve sıfat cümlecisi yapan bağlaçlar konu edilmiştir (s. 19-20).

Beşinci bapta "der beyān-ı kavā'id-i şettā" başlığı altında yirmi bir kâ'ide içerisinde Farsçadaki çeşitli dil bilgisi kuralları anlatılmıştır (s. 20-27). Burada anlatılan kurallarda; Farsçadaki çoğullar, vaşf-ı terkībī, şıfat-ı müşebbehe, kelime içerisindeki harflerin değişimi, dönüşümü ve hazf edilmesi gibi bazı imla kurallarına değinilmiştir. Son olarak "emşile-yi muhtelif" kısmında دانستن fiilinin; māzī-yi ma'lūm, māzī-yi mechūl, ism-i mef'ūl, muzāri'-i ma'lūm, muzāri'-i mechūl, ism-i fā'il, emr-i gā'ib-i ma'lūm, emr-i gā'ib-i mechūl, nehy-i gā'ib-i ma'lūm, nehy-i gā'ib-i mechūl, emr-i hāzır-ı ma'lūm, emr-i hāzır-ı mechūl, nehy-i hāzır-ı ma'lūm ve nehy-i hāzır-ı mechūl çekimleri yapılmıştır. Fiil ve isim çekimlerinde, zaman ve şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmış ve fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir. Ayrıca fiil ve isim çekimlerine Arapçadaki fiil çekim sıralanışı esas alınarak III. tekil şahıstan başlanılmıştır (s. 28-35).

Örnek (s. 34):

	امر حاضر معلوم
دانيد	دان
امر حاضر بناء معلوم جمع مخاطب معناسی	امر حاضر بناء معلوم مفرد مخاطب معناسی
بيلكز سز لر كله جكده	بيل سن كله جكده

Gencine-yi Hüner'de ele alınan konular sınırlı tutulmuş, mastar, mazi ve muzari zamanlar ile onların türevleri, edatlar, zamirler ve bazı dil bilgisi kaideleri anlatılmıştır. Bu eserde konuların ele alınışında, fiil çekimlerinde ve kullanılan dil bilgisi terimlerinde Arapça emsile ve sarf geleneği örnek alınmıştır.

Örnek (s. 6):

(ماضى مجهول)					
دانسته شدیم	دانسته شدم	دانسته شدید	دانسته شدی	دانسته شدند	دانسته شد

دانسته شود که برای ماضی هست قسمی دیگر او را ماضی منقول گویند و آن فعلیست که اسم مفعولست نظر بصیغه و فعل ماضی نظربمعنی مثل خفته در ظالمی را خفته دیدم نیم روز. و در تصریف این فعل بر اول ادوات صیغه ماضی یک همزه علاوه باید کرد مثل
شده شده اند شده ای شده اند شده ایم شده ایم

Eserin Farsça olarak kaleme alınmış olması ve müellifinin de Türk asıllı olmasının yanı sıra Nāmīk Kemāl, Recāizāde Maḥmūd Ekrem gibi devrin önde gelen şahsiyetlerinin de bu eser için takriz yazmaları dikkate değerdir. Nāmīk Kemāl, takriz yazısında eseri “*Bu mecelle-yi nefīse ki şemse-yi cild-i güzīni āftāb-i seherden ve zulfe-yi levḥ-i nuḥustīn hāle-yi ḳamerden mu‘teber olsa gencīne-yi hūner degil bir gencīne-yi güherdir... Bu gencīne-yi zībende ḥaḳīkatde bir Gülistān-ı her dem bahār-ı ma‘rifetdir ki eḫfāl-i ḥiyāl cedāvul-i suḫūnunda şināver olduḳça tūde tūde cevāhir ve ferā‘id ve ḥiyābān-ı ḥurūfunda cevelān eyledikçe dāmen dāmen gul-berg-i fevā‘id istiḥşāl ider*” sözleriyle değerlendirmiş ve övmüştür (s. 2-3).

Ḥālet Bey ise takrizinde bu eserin, müellifin Allah vergisi kabiliyetinin bir ürünü ve adına yakışır bir eser olduğunu; Lisān-ı ‘Osmāniye canlılık kazandıran Farsçanın yararlı kurallarını içerdiğini ve Farsça fiillerin iştikak kaidelerini öğrencilere kolay yolla öğretecek bir usulle yazıldığını ifade etmiştir (s. 5-6).

Sa‘īd Bey, Farsça öğrenmeye hevesli vatan evlatlarının bu eser sayesinde Farsçayı kısa sürede öğrenmeleri niyetiyle sade bir anlatımla kaleme alınmış bu eseri başarılı bir telif olarak değerlendirmiştir (s. 8-9).

Recāizāde Maḥmūd Ekrem, “*kūteh-destān*” ibaresiyle eserin kurallarını kısaca açıklayan “*ḡāyet müfīd ve muḥtaşar*” bir dil bilgisi kitabı olduğunu; ayrıca daha önce yazılmış olan benzeri Farsça dil bilgisi kitaplarından üstün ve her yönüyle övgüye lâyık olduğunu ifade etmiştir (s. 10-11).

Ḥaşan Şubḥī, *Gencīne-yi Hūner*’de konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri çoğunlukla Sa‘īd-ı Şirāzī’nin *Gülistān* ve *Dīvān*’ından seçmiştir. Zaman zaman Ḥāfız-ı Şirāzī’nin şiirlerinden ve Farsça atasözlerinden de yararlanmıştır.

Eserin Baskıları

Gencīne-yi Hūner ilk defa İstanbul’da Tasvir-i Efkār Matbaası tarafından 1273/1856 yılında 34 sayfa olarak neşredilmiştir. İkinci baskısı yine aynı matbaa tarafından 1283/1866’da 11+34 sayfa hâlinde yapılmıştır. İkinci baskının ilk on bir sayfasında Nāmīk Kemāl, Recāizāde Maḥmūd Ekrem, İbrāhīm Ḥālet Bey ve Meḥmed Sa‘īd Bey tarafından bu eser için yazılan takrizler mevcuttur.

2.3.11. Tefşire-yi Fārisī (tlf. 1281/1864)

es-Seyyid Meḥmed Cemāleddīn b. es-Seyyid Meḥmed ‘Alī Fethī er-Rūscuḳī
(doğ.1804-ö. 1857)

Tefşire-yi Fārisī, ‘Alī Fethī Efendi tarafından Farsçayı öğrenmeye istekli olan öğrenciler için yazılmış muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Meḥmed ‘Alī Fethī Efendi XIX. asrın ilk yarısında yetişmiş muallimlik, müderrislik, kadılık yapmış ve sahip olduğu özellikler dolayısıyla Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Encümen-i Dâniş üyeliğine seçilmiş bir Osmanlı âlimidir. ‘Alī Fethī kaynaklara göre Rusçuk’ta 1219/1804-05’de doğmuştur. ‘Alī Fethī Efendi genç yaşta ilim tahsili için önce Edirne’ye sonra oradan da 1239/1824’de İstanbul’a gelmiş; burada altı yıl kaldıktan sonra 1245/1829’da tekrar memleketi Rusçuk’a dönmüştür. 1251/1836’da tekrar İstanbul’a gelen ‘Alī Fethī bir süre müderrislik yapmış; 1255/1840’de Mekteb-i Maârif-i Umûmiye hocalığına tayin olmuştur. Bu görevini 1263/1848 yılına kadar sürdürmüştür. Memuriyetinden istifa ettikten sonra Fatih Camii’nde *Tefsîr-i Şerîf* okutmaya başlamıştır. Üç sene sürdürdüğü anlaşılan derslerden sonra 1266 (1851) senesinde Meclis-i Maârif’e, bir sene sonra da Encümen-i Dâniş’e üye olmuştur. 1272/1856’da Haleb mollalığına atanmış; 22 Rebî’l-evvel 1274/10 Kasım 1857’de İstanbul’da vefat etmiştir.³¹⁶

Meḥmed ‘Alī Fethī Efendi, devrin önemli âlimlerinden birisidir. Dört senelik bir çalışma neticesinde (1850-1854) İstanbul’da bulunan kırk altı kütüphanedeki eserleri sistematik bir tasnifle *el-Āşārü’l-Āliyye fî Ĥazāini’l-Kütübi’l-‘Osmāniyye* adıyla kütüphanecilik tarihimizin ilk fihristini hazırlayarak değerli bir hizmette bulunmuştur. Ayrıca *‘İlm-i Ṭabākātü’l-‘Ārz* adındaki jeoloji hakkında Türkçe olarak basılan ilk kitap da onun imzasını taşımaktadır. Şairlik yönü de olan Fethī Efendi, yukarıda anılan iki eseri dışında ahlak felsefesine ve hadis ilmine dair eserler yazmış ve tercümelemler yapmıştır.³¹⁷

³¹⁶ Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk: Meḥmed Süreyyâ, *Sicill-i ‘Osmānî*, C. IV, s. 9; Fatim, *Ĥâtimetü’l-Eş‘âr*, s. 332; Meḥmed Ṭâhir, *‘Osmānlı Müellifleri*, C. I, s. 395; Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, s. 411; Ali Birinci, “Mehmet Ali Fethî (Rusçuklu)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1999, s. 104-105; Hüseyin Şıra, *Rusçuklu Ali Fethi Efendi, Hayatı, Eserleri ve Hilyesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2008, s. 11-36.

³¹⁷ Eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ali Birinci, “Mehmet Ali Fethî (Rusçuklu),” s. 104; Hüseyin Şıra, *Rusçuklu Ali Fethi Efendi, Hayatı, Eserleri ve Hilyesi*, s. 29-41; Âdem Ceyhan, “Fethî/Alî, Osmân Bey-zâde Fethî Mehmed Alî Efendi”, (Erişim: 26.11.2018) <http://www.turkedebiyatilismlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4583>

Eser, Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Bu giriş kısmında müellif, kendisi ve eseri hakkında kısa bir bilgi verir. ‘Alī Fethī Efendi, bu mukaddime kısmında Farsçayı öğrenmeye hevesli olan öğrencilere kolaylık olması için yaygın Farsça kelimeler, sıklıkla kullanılan zamanlar ve çekimleri, edatlar, zamirler, sıfatlar ve bazı dil bilgisi kaidelerini içeren bir risale yazdığını ve *Tefşire-yi Fārisī* adını verdiğini belirtmiştir:

“Lisān-ı zarāfet-beyān-ı Fārisiye taḥṣīle ḥāhişkār olan eṭfāl-i nev-hevesāna medār-ı besr u suhūlet olmaḡ üzere luġāt-ı meṣḥūre-yi Fārisiniñ ba‘zısını ve ekşer isti‘māl olmaḡda olan şīġalar ile edevāt ve muzmerāt ve evsāf-ı terkībī ve ba‘zı ḡavā‘idini ḥāvi bir risāle-yi muḡtaşara tanzīmi bu bende-yi āl-i ‘abā ḡaḡiru’l-verā meclis-i ma‘ārif muḡayyedi es-Seyyid Meḡmed Cemāleddīn b. es-Seyyid Meḡmed ‘Alī Fethī er-Rūscuḡī nef‘ā’lit-ṭālibīn ārzū ve murād iderek cem‘ ve tertībine şurū‘ ve Tefşire-yi Fārisī nāmıyla tesmiye eyledim.” (s. 2).

Tefşire-yi Fārisī’de konu başlıkları ve bölümler mevcut değildir. Mukaddimeden sonra Farsçada sık kullanılan bazı isimler Türkçe karşılıkları ile birlikte verilerek dil bilgisi konularına başlangıç yapılmıştır (s. 3). Devamında sırayla mastarların mazi ve muzari köklerinin elde edilme şekilleri ile şahıslara göre çekimi ve Farsçadaki iştikak konusu hakkında bilgi verilmiş; her bir konunun sonunda dört sütun hâlinde Türkçeleri altında olacak şekilde çok sayıda örnek verilmiştir (s. 4-7). İsm-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, nefy-i ḡāl, nefy-i istiḡbāl, emr-i ḡā‘ib, nehy-i ḡā‘ib, emr-i ḡāzır, nehy-i ḡāzır, ism-i zamān, ism-i mekān, şıfat-ı müşebbehe, ism-i mensūb, ism-i tafzīl ve vaşf-ı terkībī konuları kısaca örnekleriyle beraber anlatılmıştır (s. 7-9). Son olarak Farsçadaki edatlar konusu işlenmiştir. Diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi Farsçadaki edatlar basit ve birleşik olmak üzere ikiye ayrılmış; her bir harf ya da edatın ihtiva ettiği anlam ve üstlendiği görev izah edilerek örneklerle birlikte anlatılmıştır (s. 9-21). Verilen bütün örneklerin Türkçeleri de verilmiştir.

Tefşire-yi Fārisī Farsça öğrenmeye istekli olan öğrenciler için hazırlanmış bir eserdir. Bu eserde ele alınan konular öğrencilere kolaylık sağlaması düşüncesiyle sınırlı tutulmuş ve ayrıntılı olarak anlatılmamıştır. *Tefşire-yi Fārisī*, Farsça dil bilgisi terimlerini kısaca izah eden ve örneğini veren bir eser mahiyetindedir. İzah edilen terimlerin ism-i tafzīl, ism-i mensūb ve muzmerāt-ı munfaşıla gibi daha çok Arapça

kullanımları tercih edilmiştir. *Tefşire-yi Fārisī*'de kaynak olarak herhangi bir eserin adı geçmemektedir.

Eserin Baskıları

Tefşire-yi Fārisī, Matbaa-yı Âmire tarafından İstanbul'da 1281/1864 yılında 21 sayfa hâlinde neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır. Bu baskı, 'Alî Fethî Efendi'nin vefatından yedi yıl sonra yapılmıştır. Müellif hayattayken basılıp basılmadığına dair bir bilgi mevcut değildir. Hâlihazırda 'Alî Fethî Efendi hakkında bilgi veren tezkirelerde ve kitaplarda eserleri arasında *Tefşire-yi Fārisī* zikredilmemiştir.

2.3.12. Dürerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisī (tlf. 1285/1868)

'Osmān Ḥayrī Mürşid b. Ḥalīl Ṭarsūsī

Dürerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisī, üç ayrı bölümden oluşan Türkçe açıklamalı bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Eser 'Osmān Ḥayrī Mürşid b. Ḥalīl Ṭarsūsī tarafından telif edilmiştir.

Yazarın doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Eserlerinin telif tarihi ve eserlerini takdim ettiği kişiler dikkate alınarak Osmān Ḥayrī'nin on dokuzuncu yüzyılda yaşadığı söylenebilir. Müellif, *Dürerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisī*'nin sonundaki manzum hâtime kısmında eserini devrin Maârif nâzırı Şaffet Meḥmed Es'ad Paşa'ya (1815-1883)³¹⁸ bizzat takdim ettiğini; onun da bu eseri, öğretim için faydalı görerek basılmasını istediğini ifade etmiştir (s. 234).

Ma'ârif Nâzırı vâlâ-yı şânın

Ki ya'ni ḥazret-i Şafvet Paşanın

Ḥuzûruna edüp ben ânı taqdim

Menâfi'de göründü sehl-i ta'lim

'Umûma neşr için ol 'âlî himmet

Hemândem itdi ṭab'ına işâret

Dürerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisī'de yer alan itmam kaydında müellifin Tartuslu nisbesi ile anıldığı, zamanın Tartus müftüsünün öğrencilerinden olduğu bilgisi verilmiştir. Fakat müellifin nisbesi, diğer eserlerinde "Ṭarsūsī" olarak yazılmıştır. Eserin görülen baskısında müellifin nisbesi sehven "Ṭartūsī" şeklinde yazılmıştır. Meşguliyeti ve

³¹⁸ Azmi Özcan, "Saffet Mehmed Esad Paşa" *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s.467-469.

seyahatleri konusunda yine bu eserin sonundaki manzum hâtime kısmında müellifin rüşdiye mekteplerinde görev aldığı, İran'a seyahat ederek yeni tarzda yazılmış pek çok Farsça dil bilgisi kitabını görüp incelediği bilgisi verilmiştir.

İdüp rüşdiyelerde bezl-i ğayret

Ħulūşî ħātırıyla nice ħidmet

Gezüp ħaylîce deşt-i Fārisîde

Ķavā'idler ki gördüm nev-resîde

Bu bilgiden, yazarın bir müddet Fars coğrafyasında seyahat ettikten sonra İstanbul'a geldiği ve burada rüşdiye mektebinde müderrislik yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Maârif Nezâreti mektupçusu olan Râşid Efendi'nin bu eser için yazdığı tanıtım yazısında ve yazarın diğer eseri olan *Terbiyetü'l-Ezhân*'da 'Osmân Ħayrî Mürşid, "rüşdiye mektebi muallim-i evveli" unvanıyla anılmıştır.

Dürerü'l-Ķavā'idi'l-Fārisî dışında Osmân Ħayrî Mürşid'e ait dört eser daha tespit edilmiştir.

Kenzü's-Şihhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i 'Osmâniyye: Bir tıp ve ecza kitabıdır (Matbaa-yı Osmaniyye, 1298/1881).³¹⁹ *Terbiyetü'l-Ezhân*: Din ve ahlak içerikli bir risaledir (Matbaa-yı Âmire, 1289/1872). *Teshilü'l-Efkâr*: Felsefeye dair bir eserdir (Matbaa-yı Âmire, 1289). *Zirâ'at ve Ticâret ĦaĶında*: Tarım ve ticaret ile ilgilidir (Matbaa-yı Âmire, 1289). Zikredilen eserlerin farklı konularda yazılmış olması müellifin çok yönlü bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir.

Dürerü'l-Ķavā'idi'l-Fārisî

(Terakkî Matbaası: İstanbul, 1285/1868, 12+236 sayfa)

Eserin ilk on iki sayfasında doğru-yanlış cetveli yer alır. Sonrasında içindekiler kısmı ilave edilmiş (s. 4-11) ve Meclis-i Maârif azasından el-Ħâc MuĦammed Emîn Efendi'nin Arapça, Maârif Nezâreti mektupçusu olan Râşid Efendi'nin eser için yazdığı tanıtım yazıları sunulmuştur (s.11-12). Bu kısa tanıtım yazılarında, kitabın yeni bir üslup ile yazıldığı ve tertibinin düzenli olduğu belirtilmiş; Farsça öğrenmek isteyenlere faydalı bir kitap olduğu vurgulanmıştır.

³¹⁹ Burak Telli, *Kenzü's-Şihhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmâniyye İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi SBE, Adıyaman, 2017.

236 sayfadan oluşan eser, üç bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde genel olarak dil bilgisi konuları (s. 2-88), ikinci bölümde edatlar konusu ele alınmış (s. 90-218); “Medâr-ı Tekellüm-i Fârisî” başlıklı üçüncü bölümde okuma parçaları Türkçe tercümeleri ile birlikte verilmiştir (s. 220-236). Üçüncü bölümün sonunda müellife ait 28 beyitlik bir mesnevi yer alır. (s. 233-236).

Oşmân Hayrî bu mesnevisinde şahit beyitlere yer vermeyen dil bilgisi kitaplarını içerik yönüyle tenkîd etmiştir. Bunların çoğunun şahit beyitler ve örneklendirmelerden yoksun olarak değerlendirmiştir.

*Bulunmuş vâkı‘an nice kavâ‘id
Olunmuş ekşeri terk-i şevâhid*

Uzun süre şahit beyitlere dayalı, tertibi düzenli ve kolayca okunup anlaşılacak bir gramer kitabı yazma arzusunda olan Oşmân Hayrî, eserine *Dürer* adını vermiştir.

*Gelirdi hâtra her gâh gâhî
‘Înâyet eylese luğf-i ilâhî*

*Müsâ‘id olsa bir eyyâm şafvet
Şevâhidle kavâ‘id bulsa zînet*

*Dür-i maşşûdu etsem hoşca tanzîm
Suhûletle olunsa fehîm ü ta‘lîm*

‘Kavâ‘idde dürer nâmı konulsa

Bu ‘âlem mektebinde hoş okunsa (s. 233-234)

Birinci Bölüm

Birinci bölüm üç bab, on kısım ve dört fasıl hâlinde tertip edilmiştir. Bu bölümde birinci bab içerisinde mastar konusu ele alınmıştır (s. 2-13). Mastarlar, tanımı yapılarak d’li ve t’li mastarlar olarak önce ikiye; kendi aralarında da harf sayısına göre rubâ‘î, hümâsî, sūdâsî ve sebâ‘î olarak dörde; müfret ve mürekkep olarak da ikiye ayrılmıştır. Ayrıca sıfatın sonuna *ى* harfi eklenerek (بدى، نیکی) veya emr-i hâzır sigasının sonuna bir *ش* harfi getirilerek (دانش، خواهش) türetilen kelimelerin mastar anlamı taşıyacağı anlatılmıştır.

“Bāb-ı şānī: el-māzī” ile başlayan ikinci bapta (s. 13-19) mastardan mazi kökü elde etme usulü anlatılmış; کردن mastarı örnek verilerek māzī kökü (کرد) ve bu kökten türetilen ism-i mef‘ūl (کرده), caḥd-ı muṭlaḳ (نکرد), caḥd-ı mustaḡraḳ (هیچ نکرد) ve fi‘l-i ta‘accub (زهی کرد) anlatılmıştır. Bu sigaların Arapçadaki örnekleri sırasıyla نصر، لم ينصر، لما ينصر، ما ينصره، ما ينصره verilerek kıyas edilmiştir. Son olarak کردن fiili Farsça ayrı şahıs zamirleriyle نصر fiili Arapça şahıs zamirleriyle çekimlenmiştir. Farsça olarak çekimleri yapılan کردن fiilinin zamanı, şahsı, tekil/çoğul, eril/dişil hâlleri Arapça dilbilgisi terimleri ile açıklanmıştır.

Üçüncü bab olan “el-bābu’ş-şāliḥ: el-muzāri” başlığı altında (s. 19-52) kurallı ve kuralsız fiillerin şimdiki/geniş zaman köklerinin bulunması konusu örnekleriyle anlatılmıştır. Masterların şimdiki/geniş zaman kökleri tespit edilirken üçüncü tekil şahıs çekimi esas alınmıştır. Örnek olarak verilen tüm masterların sırasıyla māzī (رفت), muzāri‘ (رود), maṣdar (رفتن), ism-i fā‘il (رونده), ism-i mef‘ūl (رفته), nefy-i māzī (نرفت), caḥd-ı mustaḡraḳ (هیچ نرفت), nefy-i ḥāl (نمی رود), nefy-i istiḳbāl (نرود), te‘kid-i nefy-i istiḳbāl (هر آینه نرود), emr-i ḡā‘ib (رود), nehy-i ḡā‘ib (مرود), emr-i ḥāzır (رو), nehy-i ḥāzır (مرو), ism-i mekān (رفتگاه), ism-i ālet (آلت رفتن), binā‘-ı merre (یکبار رفتن), binā‘-ı nev‘ (دیگر گونه رفتن), ism-i taṣḡir (رفتک), ism-i mensūb (رفتنی), ism-i tafzīl (رونده تر) ve fi‘l-i ta‘accub (زهی رفت) konularında üçüncü tekil şahısta çekimi yapılmış; bahsi geçen konular ayrıca izah edilmiştir (s. 44-51). Bu bölümde konuların anlatımında zaman zaman soru-cevap yöntemi tercih edilmiştir.

Örnek:

“Ve eger sū’āl olunūrsa ki sited (ستد) kelimesi maṣdardır ve maṣdar-ı dālīdir. Hālbūki yār-ı nov (یارنو) ḥarflerinden dālīñ mā-ḳablinde bir ḥarf yoktur.”

(cevāp) Dālīñ mā-ḳablinde yār-ı nov ḥarflerinden elif bulunup lākin keṣret-i isti‘mālinden elif ḥazf olunup māzīsi sitād (ستاد), muzāri‘i sited (ستد), maṣdarı sitāden (ستادن) gelmiştir. Sitāden kelimesinin ma‘nāsı almaḳ demektir (s. 6).

“Ey ḫālīb bilesin ki zīrde beyān olacaḳ ḳā‘ide nesḳ-i ‘ilm-i ṣarf üzere on kısım ve dört faṣıl üzere beyān olunūr” kaydı ile birinci bölüm içerisinde işlenen fiil çekimlerinin ilk on kısmı şu şekilde verilmiştir:

Birinci kısımda “maṣdar” başlığı altında ilk olarak yaklaşık yüz kadar master Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiştir. Sonrasında nefyü’l-maṣdar (ندانستن/ bilmemek), cem‘u’l-maṣdar (دانستن/ bilmekler), müte‘addī (دانانیدن/ bildirtmek), cem‘u’l-

maşdari'l-müte'addī (دانانیدها/ bildirtmekler), nefyu'l-maşdari'l-müte'addī (ندانانیدن/ bildirmemekler), cem'-i nefyu'l-maşdari'l-müte'addī (ندانانیدنها/ bildirtmemekler) alt başlıkları altında mastar konusu Türkçe karşılıkları ile birlikte örneklendirilerek anlatılmıştır (s.52-58).

Geçişli mazi zamanların ele alındığı ikinci kısımda; müte'addī, hikāyāt-ı hāl-i māzī ve nefy-i hikāyāt-ı hāl-i māzī başlıkları altında دانستن mastarının tüm şahıslarda çekimi yapılmıştır (s. 59-62).

“Müte'addī-yi müstaḳbel” başlıklı üçüncü kısımda خواستن، آموختن، شناختن، دانستن mastarlarının tüm şahıslarda olumlu ve olumsuz olarak gelecek zamanının geçişli hâllerinde (بدانانید، بدانانید، بدانانید، بدانانید، بدانانید، بدانانید) çekimi yapılmıştır (s. 62-64).

“Hāl-i müte'addī” başlıklı dördüncü kısımda دانستن mastarı şimdiki zamanda geçişli olarak (... می داناند، ...) tüm şahıslarda (s. 64-65); “emr-i müte'addī” başlıklı beşinci kısımda خواستن، آموختن، شناختن، دانستن mastarları II. tekil ve II. çoğul şahıslarda olumlu ve olumsuz olarak (بدانان، بدانان، بدانانید، بدانانید، بدانان، بدانان) ve III. tekil ve III. çoğul şahıslarda olumlu olarak (داناد، داناند) (s. 65-66); “nehy-i emr-i gā'ib” başlıklı altıncı kısımda دانستن mastarı III. tekil ve III. çoğul şahıslarda olumsuz olarak (مداند، مداناند) (s. 66-67); “nefy-i müte'addī-yi hāl” başlıklı yedinci kısımda دانستن mastarı şimdiki zamanda geçişli olarak tüm şahıslarda olumsuz (... نمی داناند، ...) (s. 67-68); “caḥd-ı muṭlaḳ” başlıklı sekizinci kısımda دانستن mastarı görülen geçmiş zamanın olumsuzunda tüm şahıslarda (... ندانانید، ...) (s. 68-69); “ism-i fā'il-i müte'addī” başlıklı dokuzuncu bölümde (نداناننده، ...) (69-70) ve ism-i mef'ūl-ü müte'addī” başlıklı onuncu kısımda دانستن mastarı tüm şahıslarda (... دانانیدها، ...) çekimlenerek Türkçeleri verilmiştir (s. 71-73).

Kelimelerin anlamlarına göre gruplandırılıp dört fasılda toplandığı lugatçe kısmının konu başlıkları ve içerikleri şöyledir: “el-faşlu'l-evvel fī zikri esmāu's-semā' ve'l-arz” başlığı altında 85 adet yer ve gök cismi isimlere (s. 73-77); “el-faşlu'l-şānī fī zikri a'zā-yı zūkūr ve unāşī” başlığı altında 390 adet erkek ve kadın uzvu ve bu uzuvlara dair sıfatlar (s. 77-83); “faşlu'ş-şāliş fī ş-šanā'āt ve edevātuhā” başlığı altında 63 meslek ve alet ismi (s. 83-85) ve “faşlu'r-rābi' fī zikri esmā-yı ḥayvānāt” başlığı altında 65 adet hayvan ismi Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiştir (s. 85-86). Birinci bölümün sonunda “esmā-yı a'dād-ı Fārisī” başlığı altında Farsçadaki sayılar konu edilmiştir (s. 86-88).

İkinci Bölüm

Bu bölümde edatlar konusu işlenmiş; edatlar, bazı ön ek ve son ekler geniş bir şekilde anlatılmıştır (s. 90-232). Edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; basit edatlar ا، است، اند، اگر، اگر چه، در، اندر، بار، birleşik edatlar ve ekler ب، ت، ج، د، ز، ش، ک، ن، و، ه، ی، بان، بر، بی، چون، دار، دان، را، زار، زهی، سار، ستان، کار، گاه، کدام، گین، مگر، مند، می، نا، نی، و، یار olarak ele alınmıştır. Edatlar anlatılırken öncelikle mezkûr edatın hangi anlamlarda kullanıldığı belirtilmiş, sonrasında şahit beyitler vasıtasıyla her biri örnekleriyle tek tek izah edilmiştir. Burada başta Sūdī-yi Bosnevī'nin *Şerh-i Gülistān* adlı eseri olmak üzere Sa' dī-yi Şīrāzī, Nizāmī-yi Gencevī, Feriduddīn-i Āttār, Hāfız-ı Şīrāzī, Şā'ib-i Tebrīzī, Senā'ī, Kemāl-i Hocendī gibi şairlerden şahit beyitler verilmiş; bu beyitler "maḥşūl-i beyt" başlığı altında tercüme ve şerh edilmiştir. Müellif, س harfi ile Sūdī'nin *Şerh-i Gülistān* adlı eserine işaret ettiği kısımlarda Sūdī'nin şerh ve izahlarından alıntı yapmıştır.

Örnek:

{Tā ta' līl için gelir, S. beyt 180}

ای شکم خیره بنانی بساز تا نکنی پشت بخدمت دوتا

Maḥşūl-i beyt:

“Ey fāsīd şikem! Bir etmekle k̄ānī' ol ve ḥayvānāt gibi ekl ü şürb ve āb ü 'alef kaydına düşme tā kim ekābir mülāzemetinde ve mülūk ü selāṭin hizmetinde arkañı iki k̄at eylemeyüp pādīşāh-ı 'ālem olasın. (Müfredāt) *şikem* qarın *ḥīre* alçaq ve zebūn ma' nasına niteki ḥīre-rey dirler fāsīd fikirli kimseye. *bā* ḥarf-i muşāḥib *nān* etmek *yā* ḥarf-i vaḥdet *bā* ḥarf-i te'kīd *sāz* fi'l-i emr-i müfred-i muḥātabdır k̄ānī' ol demektir *tā* ḥarf-i ta' līl *nekonī* fi'l-i nefy-i müstakbel-i müfred-i muḥātab, eylemesin demektir *puşt* arka *du tā* iki k̄at.” (s. 126)

Üçüncü Bölüm

“Medār-ı Tekellüm-i Fārisī” adı ile ayrı bir risale özelliği taşıyan üçüncü bölümde okuma parçaları satır altlarında Türkçe tercümeleri ile birlikte verilmiş; ayrıca Osmanlı Türkçesi'ndeki bazı nasihat içerikli metinler bu kısma ilave edilmiştir (s. 220-236).

Dürerü'l-Kavā'id-i'l-Fārisī'nin sonuna eserin adı, bitiş tarihi, yazarı hakkında bilgi veren itmam kaydı düşülmüştür. Bu kayda göre eser 19 Şaban 1285/5 Aralık 1868 yılında tamamlanmıştır.

قدم ترتيب تحرير هذا الكتاب المسمى بالدرر القواعد الفارسي في العشر الثاني من الشعبان في سنة مأتين و ثمانين خمسة بعد الالف من يد عثمان الفقير الحقيير المحتاج الى ربه الغفور الطرطوس بن خليل من تلاميذ مفتي الطرطوس غفر الله لهم ولوالديه .

Dürerü 'l-Ḳavā'idi 'l-Fārisī, Arapça gramer kurallarının etkisinde yazılan bir dil bilgisi kitabıdır. Fiil çekimleri, konu başlıkları ve dil bilgisi konularının tanımında Arapçanın etkisi göze çarpmaktadır. Ayrıca zaman zaman Arapça fiil çekimleri ile Farsça fiil çekimleri mukayese edilmiştir. Birinci bölümde soru-cevap şeklinde konulara açıklık getirilmesi, ikinci bölümde örnek olarak verilen şahit beyitlerin tercüme ve şerh edilmesi, üçüncü bölümde uygulama amaçlı olarak verilen Farsça manzum ve mensur metinlerin satır altı Türkçe tercümelerinin verilmesi eserin önemli özelliklerindedir.

Eser içerisinde Sūdī-yi Bosnevī'nin *Şerḥ-i Gülistān*'ı sıkça zikredilmektedir. Konu anlatımı ve örneklendirmelerde genelde bu esere başvurulmuştur. Örnek olarak verilen şahit beyitlerin başında bulunan س harfi ile Sūdī'nin *Şerḥ-i Gülistān* adlı eserine ve bu sīn harfinin yanındaki rakamlarla da *Şerḥ-i Gülistān*'daki sayfa numaralarına işaret edilmiştir (s.3). Bunun dışında Sa' dī-i Şirāzī, Nizāmī-yi Gencevī, Feriduddīn-i Āṭṭār, Hāfız-ı Şirāzī, Şā'ib-i Tebrizī, Senā'ī, Kemāl-i Ḥocendī gibi şairlerin şiirleri de şahit beyit olarak verilmiştir.

Eserin Baskıları

Dürerü 'l-Ḳavā'idi 'l-Fārisī, Terakkî Matbaası tarafından 1285/1868 yılında 12+236 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.13. Dürer-i Fahrî (tlf. 1288/1871)

Ḥalil Fahrî

Dürer-i Fahrî, Dâr-ı Şūrâ-yı Askerî-yi Harbiye kalemi üyelerinden olan Ḥalil Fahrî tarafından Ḥasan Şubḥî'nin *Gencîne-yi Hüner* adlı Farsça açıklamalı dil bilgisi kitabının Türkçe tercümesi ve şerhi olarak hazırlanmış bir dil bilgisi kitabıdır. Bu eser iki cilt hâlinde neşredilmiştir.

Müellif hakkında kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır. O, bu eserin giriş kısmında ismini ve görevini “*Dâr-ı Şūrâ-yı 'Askerî-yi Harbiye kalemi hulefâsından Ḥalil Fahrî*” olarak zikretmiştir. Ayrıca alil Fahrî'nin Farsçadan Türkçeye çevirdiği *Hikâye-yi Rehnümâ-yı Ğarâ'ib* (tlf. 1289/1872) adında bir eserin daha olduğu bilinmektedir.

Dürer-i Fahrî

(Ali Bey Matbaası: İstanbul, 1288/1871, Cilt I, 80 s.)

Dürer-i Fahrî, Hasan Şubhî'nin telif ettiği *Gencîne-yi Hüner* adlı gramer kitabının şerhi olup iki cilt hâlinde hazırlanmıştır. Eserin baskısında “*Şerh-i Gencîne-yi Hüner kitabıdır*” kaydı düşülmüştür. Eserin birinci cildi kısa bir mukaddime ve dört baptan ibarettir. Müellif, Türkçe olarak yazılmış mukaddime kısmına hamd ü sena sözleri ile başlar. Devamında görevini ve ismini zikrederek eserin basılma sürecine ve muhtevasına dair bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre *Dürer-i Fahrî*, daha önce devrin Maârif nâzırı Şaffet Mehmed Es'ad Paşa'nın (1815-1883) desteği ile Hasan Şubhî'nin *Gencîne-yi Hüner* adlı dil bilgisi kitabıyla birlikte neşredilmiştir. Daha sonra da tek cilt hâlinde müstakil olarak basılmıştır. Müstakil baskısında eserine cumhur dediği bazı gramer yazarlarının ve özellikle Sûdî Efendi'nin Farsça gramerine dair izahlarından istifade ederek bazı ilavelerde bulunmuştur:

“Devletli Şaffet Pâşâ hazretleriniñ şî‘âr-ı himmet-dişâr lutf-i ‘inâyet-i celîleleri buyurulân böyle bir eser-i maqbûle içinde *Gencîne-yi Hüner nâm risâle üzerine fakir-i haķîr ‘abd-i kem-bizâ‘atıñ ya‘nî dâr-ı şûrâ-yı ‘askerî-yi harbiyye kalemi hulefâsından Halîl Fahrî’niñ telîf kerdesi olan Dürer-i Fahrî nâm risâleyi iki cild üzere olarak tetîb ve tanzîm olunmuş ise de bu kere hamden şümme hamden cild-i evveli bulunân risâleniñ tanzîm ve tertîbi haķķında cild-i mezkûr çend bâbdan ‘ibâret olunarak elsine-yi nâse neşriyatı hâvî bulunarak gâyet suhûletlî ve cumhûr ile Sûdî Efendilere göre kullanılan elfâzlarıñ beynlerini infikâk ederek ‘ale’t-tafşîl maħalleri geldikçe zîkr beyân olunacağı ihtâr olunur.” (s. 2-3).*

Eser, *Gencîne-yi Hüner*'in şerhidir. Müellif, *Gencîne-yi Hüner*'in metnini cümle cümle ele almıştır. Baskıda, *Gencîne-yi Hüner*'e ait Farsça ibare ya da cümle parantez içerisinde verilerek önce Türkçe tercümesi yapılmış daha sonra alıntılanan kısımda geçen kelimeler gramer özellikleri, görevleri ve anlam bakımından kısaca izah edilmiştir. Dolayısıyla *Gencîne-yi Hüner*'in metni ve tertibi esas alınmıştır. *Dürer-i Fahrî'nin* birinci babı mastar konusuna ayrılmıştır (s. 3-12). Müellif, *Gencîne-yi Hüner*'in ilk ibaresi olan (مصدر اسمیست که در آخرش نون ساکنه باشد) cümlesini ele alarak sırasıyla bu cümlede geçen her bir kelime “*maşdar ‘ilm-i naħivde mübtedâ ve ‘ilm-i mantıķda mevzû‘ ve ‘ilm-i ma‘ânide müsned demektir (است) ‘ilm-i naħivde haber ‘ilm-i mantıķda müħmel ‘ilm-i ma‘ânide müsnedun ileyh ta‘birleri ifâde ve icrâ olunur*” şeklinde görev ve anlam bakımından tek tek izah edilmiştir. Sonrasında mastar

konusu ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Müellif özellikle fiillerin muzari kökleri konusunda Sūdī'nin ve diğer gramer yazarlarının izahlarına genişçe yer vermiştir:

(اگر دال باشد) اگر harf-i şart باشد kelimesi cezâsıdır. Hâşıl-ı ma'na eger maşdar-ı dālî olursa (حرف ساکن از ترکیب) şin zāmīr dāla rāci' dir. Hâşıl-ı ma'na dālîñ mākābli (حرف ساکن از ترکیب) ی harf-i vaḥdet. Fāriside از Arabide den ve neden ta' biri murāddır. hikāyet-i ḥāl-i fi'l-i muzāri' dir. Sūdī'ye göre maşdarından fi'l-i muzāri' gelir yār-ı nov'dan yā bulunmuştur. Cumhūra göre maşdarından 'ala ḡayr-i kıyās şāz olarak fi'l-i muzāri' gelir hâşıl-ı ma'na yār-ı nov terkibinden bir harf-i sākin ola. (s. 4).

Dürer-i Faḥrî, yukarıda gösterildiği gibi *Gencâne-yi Hüner*'in Farsça metninden alıntılanan ibarelerin Türkçeye tercümesi ve hâşıl-ı ma'na ibaresiyle ilgili konunun izah edilmesinden ibaret bir eserdir.

Dürer-i Faḥrî'nin “bāb-ı devvom der beyān-ı māzî” başlıklı ikinci bölümünde mazi, ism-i meful, bazı harf ve edatlar ele alınmıştır (s. 16-31).

Bu kısımdan sonra kelimenin sonuna eklenen (ه) ve (ی) harflerinin türleri ve görevleri anlatılmıştır (s. 18-28). Mazi bahsinde son olarak ism-i mef'ül konusuna değinilmiştir.

Üçüncü bölümde “bāb-ı sevvom der beyān-ı muzāri ve müştakkeş” başlığı altında muzari zamanlar, teşbih edatları, emr-i ḡā'ib, nehy-i ḡā'ib, ism-i fā'il konuları ele alınmıştır (s. 31-51). Bu kısımda şerh ve izah edilen konular kelime ve beyitlerle örneklendirilmiştir.

Eserin, dördüncü ve son bölümünde Farsçadaki edatlar ve bağlaçlar anlatılmıştır (s. 52-80). Edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; eserin birinci cildinde “faşl-ı evvel der beyān-ı edevāt-ı basite” başlığı altında sadece basit edatlar olarak tarif edilen ا، ب، ت، ز، ش، ك، م، ن، و، ه، ی harfleri ele alınmıştır. Edatlar anlatılırken, mezkûr edatın kaç anlamda kullanıldığı belirtilmiş, sonrasında şahit beyitler vasıtasıyla her biri örnekleriyle tek tek izah edilmiştir. Bu bölümde başta Ḥasan Şu'urî'nin Ferheng-i Şu'urî adlı sözlüğü ve Sūdī-yi Bosnevî'nin *Şerḥ-i Gülistân* adlı eserleri olmak üzere Sa'dî-yi Şirāzî, Nizāmî-yi Gencevî, Feriduddîn-i Âttâr, Ḥâfız-ı Şirāzî, Mollâ Câmî, Firdevsî, Humām-ı Tebrizî, Selmân-i Sāvecî, Fuzûlî, Vehbî, Veysî gibi şairlerin şiirlerinden örnek beyitler nakledilmiştir. Müellif edat konusunun sonunda “*ma'lûm olsun ki bu ḡurûf-i basite ma'nalarını beyān ederken Şu'urî merḡûm Ferhengde bî-nihāye zabt-ı ḡalāl irtikāb eyledi*” diyerek basit edatlar konusunda Ḥasan Şu'urî'nin

yanlış bilgiler verdiği kaydını da düşmüştür. Eserin birinci cildi bu kayıt ile son bulmuştur (s. 80).

Dürrer-i Fahrî

(Ali Bey Matbaası: İstanbul, 1288/1871, Cilt II, 43 s.)

Eserin ikinci cildi birleşik edatlara ayrılmış ve edât-ı şart (اگر), edât-ı haber (است), edât-ı zarf (در، اندر), zâ-yı basit (ز), edât-ı fâ'il (ان، کار، ار), edât-ı nefy (نا، بی)، edât-ı muhâfazat (وان، دار، بان، وان); edât-ı liyâkat (وار); edât-ı şâhibiyet (وند، ور، مند); edat ve bağlaç görevindeki (تا)، edât-ı tafzîl (تر) ve son olarak edât-ı teşbih (مانند، اساء، وش، اساء، مانند) konuları işlenmiştir. Bu konular *Gencîne-yi Hüner*'de örneklendirilmeden kısaca anlatılmıştır. Bu eserde ise gerekli izahlar yapılmış, çok sayıda örnek beyit verilmiştir. Hatta Hâlîl Fahrî, ikinci cildin hemen başında "*Fâriside şî'r denilen kelâm manzûm sekiz kısma münkasımdır*" diyerek nazım türleri bahsine girmiş; beyit, ruba'î, mesnevî, kıt'a, gazel, terci'-i bend, kaside gibi nazım türleri hakkında da bilgi vermiştir. Beyit, ruba'î, mesnevî, kıt'a, gazel, terci'-i bend, kaside Türkçe; musamma't (murabba', muhammes, müseddes, müsebba', müsemmen, müttesa' ve mu'aşşer) türleri için Farsça örnekler nakletmiştir (s. 2-14). Yine aruz bahirleri ve vezinleri hakkında bilgi verilmiş; hezec, recez, remel, kâmil, vâfir, mütekârib, mütedârik, tavîl, medîd, basit, münşerih, müktezab, muzâri', müctes, serî', hafîf, qarib, cedîd, müşâkil olmak üzere on dokuz bahir anlatılmıştır (s. 22-27).

İkinci bölümde ele alınan tüm bu konularda hem Farsça hem Osmanlı Türkçesi ile yazılmış şiirler örnek olarak verilmiş; örnek beyitler Fuzûlî, 'Îmâd-ı Fağîh-i Kirmânî, Menuçehrî-yi Dâmğânî, Mollâ Câmî, Sa'dî-yi Şîrâzî, Zâhir-i Fâryâbî gibi şairlerden seçilmiştir. Farsça beyitlerin Türkçeye çevirileri de yapılmıştır.

Müellif eser içerisinde pek çok eser ve şair ismini zikretmiştir. *Dürrer-i Fahrî*'de en çok Sûdî Efendi'nin *Ķavâ'id-i Fârisî*, *Şerh-i Gülistân* ve *Şerh-i Bostân* adlı eserleri zikredilmiştir. Hasan Şu'urî'nin *Ferheng-i Şu'urî*, Muştafa b. Ebû Bekr es-Sivâsî'nin *Mefâtîhu'd-Deriyye*, Mehmed Şâkir Efendi'nin *Şerh-i Bahâristân*, Feriduddîn-i 'Atğâr'ın *Pendnâme*, Mollâ Câmî'nin *Bahâristân* gibi eserlerinden de yararlanılmıştır. Birinci ve ikinci ciltte konuların izahında verilen Farsça ve Türkçe şahit beyitler ise Sa'dî-yi Şîrâzî, Nizâmî-yi Gencevî, Feriduddîn-i Atğâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Mollâ Câmî, Firdevsî, Humâm-ı Tebrîzî, Seyf-i Buğârî, Ferruhî, Selmân-i Sâvecî, Fuzûlî, Vehbî, Veysî, Fuzûlî, 'Îmâd-ı Fağîh-i Kirmânî, Menuçehrî-yi Dâmğânî, Mollâ Câmî, Sa'dî-yi Şîrâzî, Zâhir-i Fâryâbî gibi şairlerden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Dürer-i Fahrî, ilk olarak 1288/1871 yılında Hasan Şubhî'nin *Gencîne-yi Hüner* adındaki Farsça açıklamalı dil bilgisi kitabıyla birlikte neşredilmiştir. İkinci baskısı aynı yıl içerisinde müstakil olarak Ali Bey Matbaası tarafından iki cilt hâlinde yapılmıştır.

2.3.14. **Ḳavâ'id-i Fârisiyye ber Tarz-ı Nevîn** (tlf. 1288/1871)

Muḥammed Na'îm Fraşirî (1846-1900)

Bu eser, Matbuât Kalemî müdürü ve Maârif Nezâreti Encümen-i Teftiş üyesi Arnavut milliyetçisi şair ve yazar Muḥammed Na'îm Fraşirî tarafından Türkçe açıklamalı olarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Muḥammed Na'îm, 25 Mayıs 1846'da Arnavutluk'a bağlı Fraşeri köyünde doğmuştur. Babası, Berat'tan Fraşirî'ye gelip yerleşmiş bir akıncı ailesinden olan Hâlid Bey, annesi Emine Hanım'dır. Ünlü dil bilgini ve *Ḳāmûsu'l-âlam* müellifi Şemseddin Şâmi'nin büyük kardeşidir. Na'îm Fraşirî, ilköğrenimini Türkçe öğretim yapan bir okulda tamamlamış; aynı köydeki Bektaşî Tekkesi'nde Farsçaya aşinalık kazanmış, kardeşi ile birlikte yerleştikleri Yanya'da Zosimea Rum Lisesi'ne kaydolmuştur. Burada Yunanca, Fransızca ve İtalyanca öğrenmiştir. Ayrıca Yanya'daki medreseden de Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Liseyi bitirdikten sonra 1871 yılında İstanbul'a gelmiş, bir müddet sonra rahatsızlığı sebebiyle tekrar Yanya'ya dönmek zorunda kalmıştır. 1882 yılında tekrar ailesi ile birlikte İstanbul'a gelmiş burada Matbuât Kalemî müdürlüğü ve Maârif Nezâreti Encümen-i Teftiş üyeliği görevlerinde bulunmuştur. 19 Kasım 1900'de Erenköy'deki evinde ölmüş ve Merdivenköy Şahkulu Bektaşî Dergâhı'na defnedilmiştir. Na'îm Fraşirî'nin naaşı 1978'de milli şair unvanı ile Tiran'a nakledilmiş ve Fraşirî Kardeşler Anıtparkı'na defnedilmiştir.

Ana dili Arnavutça'nın yanı sıra doğduğu köydeki Bektaşî Tekkesi vasıtasıyla Türk ve Fars dili ve edebiyatını tanıyan, Rum Lisesi'nde Yunanca, Fransızca ve İtalyanca dillerini öğrenen ve kendisi de bir şair olan Fraşirî Arnavutça, Türkçe, Yunanca ve Farsça eserler kaleme almış, bu dillerden çeviriler yapmıştır. En önemli çeviri eserlerinden birisi Homer'in *İlyada*'sıdır. Bu eseri Arnavutça ve Türkçeye ilk defa o tercüme etmiş, Türkçe tercümesi *İlyada Eser-i Homer* adıyla 1903 yılında İstanbul'da basılmıştır. Diğer Türkçe eserleri *İhtira'ât ve Keşfiyyât* (İstanbul, 1298), *Fuṣûl-i Erbâ'* (İstanbul, 1298)'dir. Ayrıca Fraşirî'nin Farsça olarak kaleme aldığı şiirleri topladığı

şiiir mecmuası olan *Tahayyülât* adlı eseri de vardır. Na‘îm Fraşirî, Arnavutça olarak yazdığı 30,000’i aşkın mısra ile XIX. yüzyıl Arnavut edebiyatında yeni çığır açmış şair olarak kabul edilmektedir.³²⁰

Ḳavā‘id-i Fārisiyye ber Ṭarz-ı Nevîn

(Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul, 1303/1885, 64 s.)

Ḳavā‘id-i Fārisiyye ber Ṭarz-ı Nevîn, dibace, mukaddime, iki fasıl, altı bab şeklinde tertip edilmiştir. Eser, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur “dibāce” ile başlar. Bu giriş kısmında müellif, Türkçenin daha iyi idrak edilebilmesi için Farsça öğrenmenin gerekliliğine değinmiş, batı dillerini öğrenmenin önemli olduğu kadar doğu dilleri olan Arapça ve Farsçanın da ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Devamında eseri hakkında bilgi vermiştir. Burada verdiği bilgilerde herhangi bir dili öğrenirken en önemli aracın sarf bilgisi olduğu görüşünü dile getirmiştir. Eseri Farsça öğrenen başlangıç seviyesindeki öğrencilerin düzeyine göre hazırlamıştır. Müellif bu nazarla kaleme aldığı eserinin ilk baskısının nüshaları tükendiği için bazı düzenlemelerle yeniden basıldığını söylemiştir:

“*Lisān-ı Fārisî ‘Osmānîniñ mürekkebi olduğu elsine-yi selāşeden biri olmağla o lisānıñ bir cüz ‘i meşābesinde bulunduğundan, lisān-ı ‘Osmānîyi tekmiñ bilmek için lisān-ı Fārisîyi dañi bilmege tavaḳḳūf eyler. Binā ‘en-‘aleyh lisān-ı Fārisîniñ tañşîli ‘Osmānlılar için lābuddur. Vāḳı ‘an bugün bir tarañdan funün-i müte ‘addiniñ ve diger tarañdan teraḳḳî-yi fevḳa ‘l-‘ādesi cihetiyle ġarb elsinesiniñ dañi tañşîli teraḳḳî-cuyāne farīza meşābesinde ise de, elsine-yi şarḳiyyeniñ dañi tañşîli ‘Osmānlılar için birinci ihtiyācdandır. Her lisānıñ vāsıta-yı tañşîli şarfdır ve şarf mübtedilere mañşūş olmağla teshîlât-ı muḳteziye medār olabilecek şüret ve tertibde bulunması lāzımadandır. Bunu piş-i nazara alarak işbū ḳavā‘idi muḳaddemen tertib ve tab ‘eylemiş idim. Bu def‘a nüshaları nādir ḳalmış olmağla ba ‘zı tañşîhātla yeñiden tab ‘ına ibtidār eyledim.”* (s. 3-5).

“Muḳaddime” kısmında dil bilgisi konularına Farsçada harfler, harekeler ve bazı imla hususiyetleri anlatılarak giriş yapılmıştır (s. 6). Eserin müellif tarafından gözden geçirilmiş ikinci baskısı değerlendirmeye esas alınmış; ilk baskısından farklı olarak ele aldığımız ikinci baskıda bu kısımdan itibaren eserin tümünde Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılmıştır. Toplamda yüz otuz beş kaide mevcuttur.

³²⁰ Bilgi için bk: Muhammed Aruçi, “Na‘îm Fraşirî”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 195-197.

Eserin “faşl-ı evvel” başlıklı birinci faslı kelime türleri konusuna ayrılmıştır (s. 7-59). “Kelime beyânındadır” başlıklı bu fasılda altı bab içerisinde Farsçadaki kelimeler sırasıyla isim, sıfat, kinaye, fiil, zarf ve edat olarak altı türe ayrılarak ele alınmıştır.

Birinci bab isim konusuna ayrılmıştır (s. 7-12). Bu kısımda öncelikle ismin tanımı yapılmış; ism-i cins, ism-i ‘alem olarak ikiye ayrılmıştır. Daha sonra isimler kemiyet itibariyle müfred ve cem‘ olarak tasnif edilmiş, devamında isimlerde çokluk konusu anlatılmıştır. “Aḥvāl-ı isim” başlığı altında Farsçadaki ismin hâlleri mücerred, mef‘ülün bih (ismin -i hâli), mef‘ülün ileyh (ismin -e hâli), muzâfun ileyh (tamlayan hâli) olarak dörde ayrılarak her biri örnekleriyle anlatılmış, örneklerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

İkinci bapta sıfat konusu işlenmiştir (s. 12-17). Tanımı ve tarifî yapılan sıfatların kullanımları, mevsuf ve sıfatın durumları konusunda bilgi verilmiştir. Sayı sıfatları “esmâ-yı a‘dâd” başlığı altında asıl, sıralama, kesir ve üleştirme olmak üzere dört gruba ayrılarak örnekleriyle birlikte işlenmiştir.

“Kinâyât beyânında” başlıklı üçüncü bölüm, zamîr, esmâ-yı işâre, ism-i mevşûl ve mübhemât konularını içerir (s. 23-29). Zamirler; zamîr-i şahşî-yi munfaşıl, zamîr-i şahşî-yi muttaşıl olmak üzere ikiye ayrılmış; “esmâ-yı işâre” başlığı içerisinde آن ve این işaret zamirleri; “ism-i mevşûl” içerisinde چه، كه belgisiz zamirleri ve “mübhemât” başlığı altında خود، خویش، خویشن مشترək zamirleri ve چہ، کدام، کدامین، چند، کیان، چه، که soru zamirleri anlatılmıştır.

Dördüncü bab fiil konusuna ayrılmıştır (s. 22-53). Farsçada fiiller; zamana bağılı olmaksızın bir olayı beyan eden aşl-ı fi‘l/maşdar, zata ve şahsa bağılı olarak bir olaya delalet eden zāt-ı fi‘l ve zamana bağılı olmaksızın şahıs ile ilgili olan fer‘-i fi‘l şeklinde üç ana başlıkta işlenmiştir. Fiiller anlam bakımında müte‘addî ve lâzım olarak ikiye; müte‘addî de öznesine göre ma‘lûm ve meçhûl olarak tasnif edilmiştir.

“Beyân-ı iştiḳāk” başlığı altında maşdar, muzâri‘, ḥâl, mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naḳlî, ḥikâye-yi ḥâl, ḥikâye-yi mâzî, istikbâl, iltizâmiyye-yi ḥâl, iltizâmiyye-yi istikbâl, emr, istimrâriyye, ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ül zaman ve kiplerinin türeme ve sarf bilgileri teferruatlı olarak anlatılmış; “emşile-yi ef‘âl-i dâliyye”, “emşile-yi ef‘âl-i tâiyye” ve “fi‘l-i meçhûl” başlıkları altında tüm bu zaman ve kiplerde bazı d’li ve t’li mastarların çekimi gösterilmiştir. Son olarak “ḳâ‘ide-yi ta‘diyye” başlığı altında اندن - ve انیدن - ekleriyle geçişsiz bir fiili geçişli yapma; “nefy ve nehy” başlığı altında fiillerde

olumsuzluk; ef'āl-i şāze" başlığı altında muzari kökleri kural dışı olan fiiller örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Altıncı bapta zurūf-i zamān, zurūf-i mekān başlıkları altında Farsçadaki zaman ve mekan zarfları anlatılmıştır (s. 53-54).

Yedinci bab edat ve bağlaçlara ayrılmıştır (s. 54-59). Bu kısımda edatlar edevāt-ı cāre (با، ب، در، اندر، بر، از، ز، بهر، از بهر، برای، از برای، جُز، جُزب، بَجُز، بی، نزد، چون، چو، تا، تاب، (ار، گر، اگر، اگر چه)، şartiyye (و، نیز، هم، نه نه، نی نی)، edevāt-ı rabīṭa [اُتفییّی (پی، وِرای، (لیک، لیکن، اما، ورنه، مگر)، istiṣnā'iyye (تا)، (چون، چونکه، که، زیرا)، sebebiyye (چند، چندان، چندین، بیش، فراوان، بسیار، کم، اندک)، edevāt-ı kemiiyye (یا، یا یا)]; edevāt-ı keyfiyye (ناگهان، ناگاه، آینه، چنان، چنین، چون); edevāt-ı icāb (آری); edevāt-ı ibā (دریغ، حیف، وای، آه، فسوس); edevāt-ı istiḡāṣe ve taḥazzün (ای، ا); edevāt-ı nidā (نی، نه); edevāt-ı ta' accub (حوشا، زهی); edevāt-ı tenbīh (ها، هان، هین) ve edevāt-ı iṣāre (اینک، پس) olarak on bir gruba ayrılmış; görevleri ve kullanımları hakkında örnekler eşliğinde bilgi verilmiştir.

Örnek:

بهر، از بهر، برای، از برای { ایچون : کدخدا را گفتم از بهر خدای.

"Terkīb beyānındadır" başlıklı ikinci fasılda vaṣf-ı terkībi, isim, sıfat, edevāt-ı mürekkebe, yā-yı maṣdariyye, yā-yı vaḥdet, ṣīn-i maṣdarī, yā-yı nisbet, elif-i nisbet, hā-yı nisbet, elif-i ittiṣāf, elif-i tevessül, elif-i muḳābele, elif-i keyfiyyet, elif-i zā'id ile (ستان، زار، دان، مند، ناک، سا، آسا، وش، انه، ین، ینه، کار، گار، گار، بان، وان، هم، طاش) ön ve son ekleri anlatılmıştır (s. 59-64).

Ḳavā'id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevīn'de Farça dil bilgisi konuları kelime ve terkīb adındaki iki fasıl altında ele alınmış; birinci fasılda konular isim, sıfat, kinaye, fiil, zarf ve edat olarak sıralanarak işlenmiştir. Dil bilgisi konularının sıralanışı, eser içindeki bölümler, her bir kaidenin numaralandırılması ve kullanılan dil bilgisi terimleri Mīrzā Ḥabīb-i İṣfahānī'nin Farsça dil bilgisi ile benzerlik göstermektedir. Na'im Fraṣīrī de Ḥabīb-i İṣfahānī gibi geleneksel usul ile yani Farsça dil bilgisi kurallarının Arapça sarf ve nahiv kurallarına uydurularak yazılma usulünü benimsememiştir. Dil bilgisi konuları ele alınırken sade ve basit bir üslup tercih edilmiş, genellikle konular kısaca tarif edilerek örnekler ile izah edilmiştir.

Eserin giriş kısmında Farsça dil bilgisine dair pek çok eser yazıldığı ifade edilmiş ve eserde konuların ele alınış şekli Ḥabīb Efendi'nin eserleri ile benzerlik gösterse de

müellif eserin kaynak ya da kaynakları konusunda herhangi bir beyanda bulunmamıştır.

Eserin Baskıları

Ḳavā'id-i Fārisiyye ber Ṭarz-ı Nevīn ilk defa 20 Muharrem 1288/11 Nisan 1871'de İstanbul'da Mühendisyan Matbaası tarafından 64 sayfa hâlinde neşredilmiştir. Eserin incelemeye esas aldığımız ikinci ve son baskısı ise Şirket-i Müretibiye Matbaası tarafından 1303/1885 yılında yapılmıştır. Ayrıca bu kitap İran'da da Sa'îd Bozorg Bîgdilî tarafından yayına hazırlanarak *Destūr-i Zebān-i Fārsī* adıyla 1396/2017 yılında neşredilmiştir.

2.3.15. Güzīde-yi Ḳavā'id-i Fārisī (tlf. 1289/1873)

Vidīnī Rüstem

Güzīde-yi Ḳavā'id-i Fārisī, Dârümuallimîn öğrencileri için hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir ders kitabıdır.

Müellif hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. *Güzīde-yi Ḳavā'id-i Fārisī*'nin mukaddime kısmından ve bu eserin telif tarihinden yola çıkarak müellifin on dokuzuncu yüzyılda yaşadığı; Vidinli olduğu ve “*mu'allim-i Fārisī darülmü'allimîn-i İstānbül müderrislerinden*” kaydı dikkate alınarak İstanbul Dârümuallimîni'nde Farsça hocası olarak görev yaptığı söylenebilir.

Güzīde-yi Ḳavā'id-i Fārisī

(Şeyh Yahya Efendi Matbaası: İstanbul, 1289/1873, 21 sayfa)

Eser, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Hamd ü sena ifadeleri ile başlayan bu giriş kısmında müellif, Güzīde adını verdiği bu risalesinin Dârümuallimîn öğrencilerinin ısrarıyla Farsça dil bilgisi konularının akılda kalıcı olmasını kolaylaştırmak maksadıyla muhtasar bir şekilde yazdığını ifade etmiştir.

“*İşbu gāyet icāzı maṭlūb olan Güzīde nāmıyla benām risāle-yi mücmele-yi bā-intizām dārülmü'allimîn talebesiniñ şüret-i ilhāḫda iltimāslarıyla zabṭ-ı ḳavā'id-i Fārisiyyeniñ ziyāde suhūleti maḳşadına mebnī mu'allim-i Fārisī dārülmü'allimîn-i İstānbül müderrislerinden Vidīnī Rüstem-i gumnām-ı nā-kāmiñ ḳalem-i piçide-müy ve perişān rakamlarıyla pīrāye-yi ser-levḫa-yı cerīde-yi 'ālem ḳılınmışdır.*”

Güzīde-yi Ḳavā'id-i Fārisī'de konu veya bölüm başlıkları mevcut değildir. Kısa bir mukaddime kısmından hemen sonra mastar konusu ile dil bilgisi konularına giriş

yapılmış; Farsçadaki mastarlar öncelikle müfred ve mürekkeb olarak ikiye ayrılmıştır. Müfred mastarlar sonu دن- ve تن- ile bitenler olarak ikiye ayrılarak d’li mastarlar, d’den önce ن، ر، ی، و، ا، (يارنو) harfleri gelen mastarlar olarak; t’li mastarlar ise t’den önce خ، ف، ش، (خششف) harfi gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır (s. 2-3).

“Baḥsu’l-māzī ve baḥsu’l-muzāri^ç başlıkları altında mastarların mazi ve muzari köklerinin elde edilme usulleri ile bu usullere göre fiilin mazi ve muzari kökünden elde edilen türevleri دمیدن fiili örnek verilerek gösterilmiştir. Türevlerin gösterilmesinde Arapça iştikak terimleri ve tertibi esas alınmıştır. دمیدن mastarının üçüncü tekil şahısla verilmiş müştakları sırasıyla şöyledir: Māzī (دمید), muzāri^ç (دمد), maṣdar (دمیدن), ism-i fā’ il (دمنده), ism-i mef’ ul (دمیده), nefy-i māzī (ندمید), caḥd-ı mustağraḥ (هیچ ندמיד), nefy-i ḥāl (نمی دمد), nefy-i istiḫbāl (ندمد), te’ kīd-i nefy-i istiḫbāl (هر آینه نمد), emr-i gā’ib (دمد), nehy-i gā’ib (مدمد), emr-i ḥāzır (دم), nehy-i ḥāzır (مدم), ism-i mekān (دمیدنگاه), ism-i ālet (آلت دمیدن), binā’-ı merre (یکبار دمیدن), binā’-ı nev^ç (دیگر گونه دمیدن), ism-i taṣḡir (دمیدنک), ism-i mensūb (دمیدنی), ism-i tafzīl (دمنده تر) ve fi’l-i ta’ accub (زهی دمید). Güzide, *Ḳavā’id-i Fārisiyye ve Dürerü’l-Ḳavā’idi’l-Fārisi*’de olduğu gibi Arapça sarf usulünü örnek alınarak yazılmıştır (s. 3-4).

Mastar konusundan sonra “*muṭlaḳa ḥurūf iki kısımdır, ḥurūf-i mebanī ve ḥurūf-i ma’ānī. Ḥurūf-i ma’ānī daḥī iki kısımdır birine edevāt-ı basīte diğeri edevāt-ı mürekkebe dirler*” denilerek Farsçadaki bağlaç ve edatlar konusu ele alınmıştır (s. 5). Bu kısımda tek başına kullanıldıklarında anlam taşımayan ancak kelimeye birleştiğinde bir görev üstlenen harfler on üç adet olarak verilmiştir. Bunlar ا، ب، ت، ی، و، ه، ی، د، ز، ش، ک، م، ن، و، ه، ی harfleridir. Bu harflerin her birinin kullanımları izah yapılmaksızın örnekler ve şahit beyitler ile gösterilmiştir (s. 5-15).

Birleşik edatlar ve ekler آیا، است، اند، اگر، اگر چه، در، اندر، بار، بان، بر، بی، تا، تر، چون، چه، دار، دان، را، زهی، کار، گاه، گر، گین، مگر، مند، می، نا، ناک، نه، نی، وا، وان، وار، ور، ورنه، ها، هر، یار şeklinde gösterilmiştir. Edatlar anlatılırken öncelikle mezkûr edatın kaç anlamda kullanıldığı belirtilmiş, sonrasında şahit beyitler vasıtasıyla her biri örnekleriyle tek tek izah edilmiştir (s. 15-19).

Son olarak zamirler; terkīb-i izāfī, terkīb-i isnādī, terkīb-i tavṣifī, terkīb-i mezcī, terkīb-i ta’ dādī ve vaṣf-ı terkībī başlıkları altında tamlamalar ve ism-i maṣdar konusu anlatılmıştır (s. 20-21).

Güzide-yi Kavâ'id-i Fârisî, Arapça gramer kurallarının etkisinde yazılan klasik usul bir dil bilgisi kitabıdır. Fiil çekimleri, konu başlıkları ve dil bilgisi konularının tanımında Arapçanın etkisi göze çarpmaktadır. Zaman zaman Farsçadaki bazı edatların ve şahıs zamirlerinin Arapçası da verilmiştir. Özellikle masterların tasnifindeki (يارنو) ve (خششف) kısaltmaları ve fiil çekimleri göz önüne alındığında *Kavâ'id-i Fârisiyye* ve *Dürerü'l-Kavâ'id-i'l-Fârisî* gibi Arapça sarf usulüyle Farsça dil bilgisi kitaplarının örnek alındığı görülmektedir. Eserde ele alınan dil bilgisi konuları master, fiil, bağlaç ve edatlar, zamirler ve tamlama konusu ile sınırlı tutulmuş; konular şahit beyitler ile örneklendirilmiştir.

Müellif konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri Sa'dî-yi Şîrâzî, Nizâmî-yi Gencevî, Feriduddîn-i Âtâr, Mevlânâ, Hâfız-ı Şîrâzî, Mollâ Câmî, Şâ'ib-i Tebrîzî, Senâ'î, Firdevsî, Hâkânî, Enverî, Kemâl-i İşfahânî, Hâcû-yi Kirmânî, Kemâl-i Hücendî, Humâm-i Tebrîzî, Seyfî-yi Buğârî, Ferruhî ve Ehlî-yi Şîrâzî gibi şairlerin beyitlerinden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Güzide-yi Kavâ'id-i Fârisî, İstanbul'da Şeyh Yahya Efendi Matbaası tarafından 1289/1873 yılında 21 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu baskının sonunda Mollâ Câmî'nin *Lüccetü'l-Esrâr* kasidesi (s. 22-29) ve İbnü'l-Fâriż'in *Hamriyye* kasidesi (s. 30-31) eklenmiştir. Risalenin tamamı 31 sayfadan müteşekkildir. Eserin tespit edilen tek ve ilk baskısıdır.

2.3.16. Destûr-i Suhen (tlf. 1289/1872)

Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî (1835-1894)

Destûr-i Suhen, 1289/1872 yılında Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî tarafından Farsça açıklamalı olarak yazılmış ve Farsçada gramer, dil bilgisi anlamına gelen "destûr" adıyla isimlendirilen ilk dil bilgisi kitabı olmuştur.

İranlı şair, edip, hattat, tercüman ve dilbilimci Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî, İşfahân yakınlarındaki bir köy olan Ben'de 1251/1835 yılında dünyaya gelmiştir. İsmi, doğum yerinden dolayı Mîrzâ Hâbib-i Benî olarak da anılmaktadır. Ayrıca İstanbul'da ikamet

ettiği dönemlerde daha çok Mîrzâ Hâbib Efendi ve Hâbib Efendi ismiyle anılmış ve Türkiye’de daha çok bu isimlerle bilinmiştir.³²¹

Köylü bir ailenin çocuğu olarak doğan Hâbib-i İşfahânî, ilköğrenimini doğduğu yer olan Ben’de tamamladıktan sonra eğitimine devam etmek için önce Tahran ve sonra Bağdat’a gitmiş; Bağdat’da ikamet ettiği dönemde fıkıh, usul, edebiyat ve Arapça dersleri almıştır. 1866 yılında tekrar Tahran’a dönmüş, burada Sadrazam Sipehsâlâr Muḥammed Hân (ö.1284/1868) hakkında yazdığı iddia edilen hicviye sebebiyle kendisine yapılan baskılara dayanamayarak 1283/1867 yılında Türkiye’ye iltica ederek İstanbul’a yerleşmiştir.³²²

İstanbul’a geldiğinde, başlangıçta Fransız Manastırı’nda ikamet etmiş, kısa süre sonra Sadrazam ‘Alî Paşa ve Moliere’in eserlerini Türkçeye tercüme eden Aḥmed Vefîk Paşa gibi devrin siyasî ve edebî simaları ile tanışmıştır. Onların yardımı sayesinde Osmanlı Devleti’nin çeşitli kurumlarında hizmetlerde bulunma imkânı elde etmiştir.³²³ Ömrünün son otuz yılını İstanbul’da geçiren Hâbib-i İşfahânî, yirmi beş yıl devlet hizmetinde bulunmuş, Galatasaray Sultanîsi’nde Farsça ve Arapça, Darüşşafaka’da Farsça ve Fransızca müderrisliği yapmış, Maârif Nezâreti “Encümen-i Teftiş ve Muayene” üyeliğinde bulunmuştur.³²⁴ Onun İstanbul’da iniş çıkışlı bir yaşantısı olmuştur. Maârif Nezâreti’nde çalıştığı dönemde düşmanları tarafından uğradığı iftira neticesinde görevinden uzaklaştırılmış fakat bir süre sonra tekrar görevine iade edilmiştir.³²⁵

Mîrzâ Hâbib, İstanbul’da iki kez evlenmiştir. İlk eşinden Kemal adında bir oğlu; ilk Çerkez asıllı olan ikinci eşinden ise Cemal ve Celal adında iki erkek çocuğu olmuştur.³²⁶

Hâbib-i İşfahânî, 1311/1893 yılında altmış yaşındayken ağır bir hastalığa yakalanmış ve kaplıca suyu ile tedavi olmak için Bursa’ya gitmiştir. Bu hastalık neticesinde

³²¹ ‘Abdulhuseyin Azereng, “Hâbib-i İşfahânî”, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, C. 12, Tahrân, 1387, s. 544.

³²² ‘Abdulhuseyin Azereng, “Hâbib-i İşfahânî”, s. 544.

³²³Tahsin Yazıcı, “Hâbib Eşfahânî”, Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/habib-esfahani> (Erişim tarihi: 09.07.2018).

³²⁴ Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, s. 399; Ali Alparslan, “Habib Efendi”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 370.

³²⁵ Yaḥya Âryânpür, *Ez Şabâ Tâ Nîmâ*, C. 1, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1372, s.395.

³²⁶ İrec Efşâr, “Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî”, *Yağmâ*, 13/10, 1339/1961, s. 494.

1312/1894 yılında Bursa’da vefat etmiş ve burada Pınarbaşı Mezarlığı’na defnedilmiştir.³²⁷

Arapça ve Fransızca bilen, Türk lehçelerine de vakıf olan Hâbib Efendi, İstanbul’da yaşadığı süre boyunca arkasında çok kıymetli pek çok eser bırakmıştır. İyi bir dilbilimci olan Hâbib Efendi, Farsça gramerine dair yazdığı eserlerle bir çığır açmış; Farsça dil bilgisi kitaplarının tertip ve muhtevasını Arapça dil bilgisi kitaplarının tercüme ve taklidinden kurtarma başarısını göstermiştir. Fransızcadan Farsçaya yaptığı tercüme; hat sanatına dair yazdığı telif eseri ve birkaç Farsça divan neşriyle birbirinden farklı alanlarda eserler ortaya koymuştur. Hâbib Efendi, Türkçe ve Farsça şiirler yazmış; bu şiirlerinin büyük bir kısmı İstanbul’da Farsça olarak basılan *Ahter* gazetesinde yayımlanmıştır. Hâbib Efendi, şiirlerinde başlarda “destân” mahlasını kullanmış ancak daha sonra mahlas kullanmaktan kaçınmıştır.³²⁸

Eserleri:

a) Telif eserleri:

Haftt ve Hafttātân, 1305/1888: Hâbib-i İşfehâni’nin en önemli eserlerinden birisi olup Türkçe olarak yazılmıştır. Eser İranlı ve Türk hattatların biyografileriyle hat sanatına dair çeşitli bilgi ve metinlerden oluşmaktadır.³²⁹

b) **Farsça dil bilgisine dair olanlar:** Bu alanda beş eseri vardır ve tamamı İstanbul’da basılmıştır. Bunlardan ikisi Farsça açıklamalı diğer üçü ise Türkçe açıklamalıdır. *Destūr-i Suhen* (tlf. 1289/1872); *Destūrçe* (tlf. 1293/1876); *Debistân-ı Pârsî* (tlf. 1308/1890); *Rehnümâ-yı Fârisî* (tlf. 1309/1891); *Hulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî* (tlf. 1309/1891).

c) **Farsça Okuma Kitapları:** *Berg-i Sebz* (tlf. İstanbul, 1304/1886) ve *Rehber-i Fârisî* (tlf. İstanbul, 1310/1892).

d) **Tercümeleri:** Moliere’in *Le misanthrope* adlı piyesini *Merdum-goriz* (tlf. İstanbul, 1286/1870); James Morier’in *The Aventures of Hajji Baba of Isfahan* adlı romanını *Hâcî Bâbâ-yı İşfehâni* (tlf. Kalküta, 1905); Rifâ‘a et-Tahtâvî’nin G. Depping’den Arapçaya yaptığı tercümeyle *Ġarâ’ib-i ‘Avâ’id-i Milel* (tlf. İstanbul, 1303/1886) adıyla Farsçaya tercüme etmiştir. Ayrıca Alain Rene Le Sage’nin *Gil Blas* adlı romanını tercüme etmiş fakat bu eser neşredilmemiştir.

³²⁷ Yağya Āryānpūr, *Ez Şabā Tā Nīmā*, C. 1, s. 395; Ali Alparslan, “Habib Efendi”, s. 370.

³²⁸ Yağya Āryānpūr, *Ez Şabā Tā Nīmā*, C. 1, s. 395;

³²⁹ Ali Alparslan, “Habib Efendi”, s. 370; Mustafa Çiçekler, “Tanzimat Sonrası Türkiye’de Farsça”, *Name-i Aşina*, Yıl: 6, Sayı:15-16, Kış-İlkbahar 2004, s. 92.

- e) **Divan neşirleri:** Ebū İshāq Hāllāc-ı Şīrāzī'nin *Dīvān-ı Eṭ'ime* (tlf. İstanbul, 1302/1885); Nizāmeddīn Maḥmūd Kārī-yi Yazdī'nin *Dīvān-ı Elbise* (tlf. İstanbul, 1303/1886) adlı divanlarını neşretmiş; *Muntaḥabāt-ı 'Ubeyd-i Zākānī* (tlf. İstanbul, 1303/1886) ve *Muntaḥabāt-ı Gülistān* (tlf. İstanbul, 1309/1891) adlı seçkilerini yayınlamıştır.

Destūr-i Suḥen

(İzzet Efendi Matbaası: İstanbul, 1289/1872, 178 sayfa)

Destūr-i Suḥen, yazarın; kitabın telif sebebi, tertip şekli ve düzeni ve basılması süreci hakkında bilgi verdiği bir dibace kısmı ile başlamaktadır (s. 2-6).

(من بنده ی مستمند حبیب اصفهانی از جا و مقام خویش دور افتادم و رخت اقامت به آستانه ی علییه ی استانبول نهادم، چندی به معلمی زبان فارسی و عربی مشغول بودم. در اثنای تعلیم و تدریس دیدم که زبان فارسی را از عرفا و ادبای آن دیار طالب و راغب بسیار است، اما قواعد و دستوری درست در آموختن آن در کار نیست. برای آن که پارسی دانان به ملاحظه ی زبان مادرزادی خود بودن، به ترتیب اصولش نپرداخته اند و فارسی آموزان نیز آن چه در باب اصول و قواعد آن گفته ندانسته و نشاخته اند. دریغ آدمم که زبانی به این قدیمی و شیرینی، چنان چه می بینی، بی ترتیب و تهذیب ماند و از آن رو کسی به رغبت و میل نوشتن و خواندن نتواند. پس کتابچه ای ترتیب دادم که:)

“Bendeniz Ḥabīb-i İsfahānī, memleketimden ayrılarak İstanbul'a geldim; burada bir müddet Farsça ve Arapça eğitimi ile meşgul oldum. Eğitim ile meşgul olduğum sırada Türk bilgin ve ediplerin Farsçaya çok ilgi ve alaka gösterdiğini ama Farsçayı öğretmek için tam bir dil bilgisi kitabının olmadığını gördüm. Farsça bilenler ana dilleri olması sebebiyle bu işe el atmamış ve Farsça öğrenenler de dil bilgisi konusunda söylenenlerden başka bir şey görmemişler. Ne yazık ki görüldüğü üzere böylesine eski ve hoş bir dil, bir düzene tabi tutulmamış ve bu yüzden kimse onu okuma yazmaya rağbet edememiş. Bu nedenle bir kitap kaleme aldım.”

Telif sebebinden sonra Ḥabīb Efendi, eserin tertip şekli ve düzeni hakkında da bilgiler vermiştir. Sekiz maddede Farsça olarak işaret edilen bu özelliklerin Türkçe tercümeleleri şöyledir:

- 1- Sadece Farsça dil bilgisi kural ve kaidelerini değil Farsçanın temel usulleri ve Arapçadan alınmış olan kelimelerin kullanım yöntemi de anlatılmıştır.
- 2- Eserde anlatılan konuların her biri darb-ı mesel olan meşhur şiirlerle örneklendirilmiş olup bunlar konuşma esnasında yeri geldikçe söylenebilir ve yazılabilir.

- 3- Bazı konularda doğru yazıp okuma becerisini kazandırmak için olduğundan fazla örnek verdim.
- 4- Ana dili Farsça olanların, Arapça kelimelerde gerek konuşma gerekse yazı dilinde yaptığı bilinen meşhur tasarrufları ana dili Farsça olan İranlıların hatası olarak bilmemeleri için gösterdim.
- 5- İlişkili Farsça ve Arapça konuları iç içe yazdım. Çünkü artık bu konulara Arapçaya has demek mümkün değildir ve bu konu ve kaideler Arapça olma özelliklerini kaybetmişlerdir.
- 6- Yalnızca bu kitaba özgü olmaması için bilinen ve sık kullanılan sarf ve nahiv tabir ve terimleri seçilmiştir.
- 7- Herkes bu kitaptan bir öğreticiye ihtiyaç duymaksızın Farsçayı hızlı ve kolay bir şekilde öğrenebilir. Her ne kadar bazı eksiklikleri olsa da *Destūr-i Suḥen* adlı bu mükemmel kitap, adından da anlaşılacağı üzere Farsça kelimelerin doğru kullanımını anlatmaktadır.
- 8- Bu kitabı iki bölüm olarak kaleme aldım. Birinci bölümde Farsçayı öğrenmek için ihtiyaç duyulan gerekli kurallar, ikinci bölümde kâtip ve yazarların işine yarayacak konuları ele aldım. İkinci bölümün ilk faslındaki Arapça ıstılahlar ve beşinci faslındaki Arapça atasözleri ve deyimleri konunun uzamaması ve ayrıntıya girmemek için tercüme etmedim ve kolaylık olması için Arapça sarf ve nahiv terimlerini içeren son bir fasıl ilave ettim (s. 3-4).

Ḥabīb Efendi, dibacede eserin basılmasına vesile olan bir anekdota da yer vermiştir. İran'ın İstanbul Elçiliği görevlilerinden Ḥasan 'Alī Ḥān ile arasında geçen ve kitabın basımına sebep olan anekdota göre; Ḥabīb Efendi eserini bitirdikten sonra, bir gün o dönem İran'ın İstanbul elçiliğinde memur olarak görev yapan Ḥasan 'Alī Ḥān'ın meclisinde bulunduğu sırada bu şahıs istifadeye lâyık bir Farsça dil bilgisi kitabının olmadığından yakınmış; bunun üzerine kendisinin bu konuda *Destūr-i Suḥen* adında bir kitap yazdığını söylemiştir. Sonrasında Ḥabīb Efendi kitabını Ḥasan 'Alī Ḥān'a takdim etmiş o da beğenip basılmasını buyurmuştur (s. 5-6).

Dibace kısmından sonra esere içindekiler kısmı dâhil edilmiştir (s. 7-8). Yazar, dibace kısmında belirttiği üzere eserini iki kısma ayırmıştır. Konular birinci kısımda on fasıl, ikinci kısımda altı fasılda ele alınmıştır.

Birinci Kısım

Birinci kısımda sırasıyla isim, sıfat, fiil, zarf, edat, bileşikler ve imlaya ilişkin konular işlenmiştir. Konu başlıkları şöyledir: Muḳaddime, der beyān-i esmā, der beyān-i şıfāt, der beyān-ı kināyāt, der beyān-ı ef'āl, der beyān-ı furū', der beyān-ı kūyūdāt, der beyān-ı ḥurūf ve edavāt, der beyān-ı mürekkebāt, der beyān-ı te'lif-i kelimāt ve der zevābiḥ-i ḥaṭ ve imlā. Bu kısımda Farsça dilbilgisine dair iki yüz kural numaralandırılarak örnekler ve şahit beyitler eşliğinde anlatılmıştır.

Ḥabīb Efendi, mukaddimede “Söz söylemek düşüncenin açıklanmasıdır. Farsçada kelimenin doğru bir şekilde kullanılması ilmine “destūr-i suḥen” denir ve bu ibare diğer dillerde olduğu gibi Farsçada da doğru konuşma sanatıdır” diyerek söze başlamıştır (s. 2). Sonrasında kelimenin tarifi yapılmış; Farsçada kullanılan harfler anlatılmıştır. Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler, Ebū Naṣr Ferāhī'nin *Nisābu 's-Şibyān* adlı eserinde manzum olarak anlattığı ve diğer dil bilgisi kitaplarının çoğunda tekrar edilen kıtasıyla³³⁰ açıklanmıştır (s. 3). “İştihāt-ı ḥurūf” başlığı içerisinde harflere dair ıstılahlar verilmiş; noktalı harfler “mu'ceme”, noktasız harfler “muḥmele”, tek noktalı olanlar “muvaḥḥide”, iki noktalılar “muṣennāt”, üç noktalılar “muṣelleṣe”, noktası üzerinde olanlar “fevḳānī”, altında olanlar “teḥtānī” olarak adlandırılmıştır. Arapçadaki (خ، ح، غ، ع، ه، و، ی) harflerine “muellef”, (ظ، ط) harflerine “ḥurūf-i ḥelḳ” (gırtlak harfleri), (ی، و، ی) harflerine “ḥurūf-i 'illet” dendiği; önüne elif lām (ا) eklenenlere “şemsi”, eklenmeyenlere “ḳamerī” dendiği yazılmıştır (s. 3-4). Sonrasında dāl ve zāl harfleri arasındaki fark Şehābeddīn-i Kirmānī ve Enverī'nin şiirleri ile izah edilmiştir. Sırasıyla bir tablo içerisinde Farsçadaki her bir harfin telaffuzu ile birlikte başta, ortada ve sonda kullanıma dair örnek kelimeler; diğer bir tabloda birbirine dönüşen harflere 36 adet örnek verilmiştir (s. 5-7).

Örnek: (ا) ایزد، باد، خدا، روا (الف)

(چ) ← (ش) : کاجی ← کاشی / (چ) ← (ژ) : پچشک ← پزشک

“Ta'rib” başlığı içerisinde Farsça kelimeler Arapçaya nakledildiğinde veya Arapça kelimeler gibi telaffuz edildiğinde onların bazı harflerinin başka bir harfe tebdil olduğu söylenerek bunların listesi verilmiştir. Burada 17 adet örnek kelime mevcuttur (s. 8-9).

³³⁰ Daha fazla bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 52.

Örnek: (خ) ← (ك): خسرو ← كسرى / (ت) ← (ث) كيومرت ← كيومرث

Ḥabīb Efendi, “İ‘rāb” başlığı altında Farsçada üç adet hareke olduğunu ve bunlara “zeber, zīr ve pīş” dendiğini ifade etmiş; (ه، و، ی، ا) harflerinin i‘rāb beyan etmek için kullanıldığı durumlarda ا harfini “zā’ide, و ve ی harfini mechūle, ه harfini resmiyye; bu üç harfin mâ-kabli elif-i meftūh, vāv-ı maẓmūm ve yā-yı meksūre olması durumunda ise bunları “medd u līn” harfleri olarak adlandırmıştır. Tenvīn yani Farsçadaki ismiyle du-zeber, du-zīr ve du-pīş örnekleriyle beraber izah edilmiştir. Farsçada harekeli olan kelimelere “müteharrik”, olmayanlara “sākin” ve tenvinli olanlara da “münevven” dendiğinden bahsedilmiştir (s. 9-10). ‘Alāmet-i imlā başlığı altında Farsçadaki medd, teşdīd ve hemze imla işaretleri konu edilmiştir (s. 10). Mukaddime kısmında son olarak “kelime” ve “aḳsām-ı kelimāt” başlığı altında kelime ve kelimenin kısımları ana hatlarıyla konu edilmiştir (s.10-15). Burada öncelikle kelime; anlamlı ya da bağımsız bir anlamı olmayan olarak ikiye ayrılmış; anlamlı kelimelerden bir zaman mefhumuna ait olanlara fiil, bir zamana ait olmayanlara isim; bağımsız bir anlamı olmayan kelimelere edat ve bağlaç denmiştir. Kelime; anlamlarına, delalet ettiği nesnelere göre küllī (genel), muṣaḥḥaṣ (özel), zāt (somut), ḥadṣ (soyut), ism-i cins, maṣdar, müṣtaḳ, fi‘l, ḥarf, zāmīr, ism-i işāre, mevṣūl ve kināyāt olarak tasnif edilmiştir.

Ayrıca kelimeler anlam ve kullanım bakımından; ḥaḳīḳat (gerçek), ğayr-i ḥaḳīḳī (mecaz), mecāz-i mürsel, isti‘are, mutevāfiḳ, luġavī, işṭilāḥī, müşterek, müterādif, elfāz-ı müterādife olarak taksim edilmiştir. Farsçadaki Arapça kelimelerin aynı anlamda kullanılması durumunda müşterek; Arapçadan Farsçaya nakil olduysa muṣtalāḥ; Farsçadan Arapçaya geçmiş ise mu‘arreb; alıntı olunan kelime değişime uğradıysa muḥarref olarak adlandırılmış; bütün bu isimlendirmeler Ebū Naṣr Ferāhī’nin bir manzumesi ile örneklendirilmiştir (s. 11-12).

Farsçaya geçen bazı Arapça kelimelerde tasarruflar yapıldığı; örneğin Arapçada sonu şeddeli okunan خط gibi kelimelerin şeddesiz okunduğu; kelimelerin sonundaki (ة) harfinin ya (ت) harfine ya da hā-yı resmiyyeye dönüştüğü; (ی) harfinin عسى örneğinde olduğu gibi (ل) olarak telaffuz edildiği; kelime sonlarında (ل) harfinden sonra gelen hemzenin hazf edildiği ifade edilmiş; şahit beyitlerle örneklendirilmiştir (s. 13-15).

İlk fasılda “Der beyān-ı esmā” (s. 17-35) başlığı altında ismin tanımı yapıldıktan sonra isimler anlamlarına, sayılarına, yapılarına ve delalet ettiği nesnelere göre ism-i ‘ayn,

ism-i ma' nā, ism-i cins/ism-i 'ām, ism-i hāş, ism-i cem', maşdar, müştak, cāmīd, müfred ve mürekkeb olarak tasnif edilmiştir.

“Keyfiyyet-i Esmā-yı Fārsī, Kemiyyet-i Esmā-yı Fārsī ve “Hāşşiyet-i Esmā-yı Fārsī” başlıkları içerisinde Farsçadaki isimler konusu üzerinde durulmuştur.

Keyfiyyet konusunda; Farsçada, Arapçadaki gibi canlı ya da cansız varlıklarda tezkir (erkeklik) ve te'nîş (dişilik) olmayıp canlılarda erkek ya da dişiyi gösteren farklı kelimeler ile birlikte ifade edildiği anlatılmıştır (s. 21).

Kemiyyet; ismin müfred, ya da cem' olması diye tarif edilmiştir. Çoğullar; cem' -i zî-rûh (ن) ile çoğul yapılan canlı varlık isimleri), cem' -i ğayr-i zî-rûh (ها ile çoğul yapılan cansız varlık isimleri) ve cem' -i şāhib-nümā ve teceddüd (hem ن hem de ها ekleri ile çoğul yapılan canlı ve cansız varlıklar) olarak üçe ayrılmıştır. Ayrıca bunlara ilave olarak Farsçada (آت) ve (جات) Arapça çoğul ekleri ile yapılan ve cumū' -i mec' üle olarak adlandırılan çoğullar olduğu da anlatılmıştır (s.23-25).

“Hāşşiyet konusunda; Farsçadaki isim tamlaması ele alınmıştır. İsim tamlamasının nisbet, temellük, ihtîşāş, ta' lîl, zarfiyet anlamları taşıyabileceği söylenerek izāfet-i lâmiyye (iyelik bildiren tamlama), izāfet-i beyāniyye'ye (açıklayıcı tamlama) örnek verilmiştir. Müellif bu konuda kendi şiirlerinden ve kendisinin Moliere'in *Le misanthrope* adlı piyesini *Merdum-gorîz* adıyla Farsçaya yaptığı tercümeden örnek beyitler aktarmıştır. İsmi, mücerred (yalın), mef' ul-i şarih (nesne), mef' ul-i ğayr-i şarih (dolaylı tümleç), muzāf (tamlanan) ve nidā hâllerinin karinelerine işaret edilmiştir. İsmi, mef' ulün anh (ismin –den hâli), mef' ulün bih (ismin -i hâli), mef' ulün fih (ismin –de hâli), mef' ulün ileyh (ismin –e hâli), mef' ulün ma' a (ismin ile hâli) hâllerinin hangi edatlar vasıtası ile elde edildiği örnek kelime ve şahit beyitlerle anlatılmış; tamlama durumundaki bazı imla tasarrufları gösterilmiştir (s.26-31). Ayrıca Esmā-yı 'Arabiyye, Aqsām-i Esmā-yı 'Arabiyye, Evzān-i Esmā-yı 'Arabiyye, Kemiyyet-i Esmā-yı 'Arabiyye ve Keyfiyyet-i Esmā-yı 'Arabiyye başlıkları altında Arapçadaki isimler konusu da anlatılmıştır (s. 18-23).

İkinci fasılda sıfat konusu ele alınmıştır (s. 35-53). Burada öncelikle sıfatlar mana bakımından şıfat-ı 'ādiyye (niteleme sıfatı), şıfat-ı kıyāsiyye/tafziliyye (üstünlük sıfatı), 'āliyye (en üstünlük), ifrāziyye (aşırılık) ve taqliliyye (azaltma, küçültme) olarak beşe ayrılmış; örneklerle birlikte bu sıfat türleri açıklanmıştır. Sıfatların genel olarak belirtilenden (mevsuf) sonra geldiği ve belirtilen ile bir tamlama kesresi (kesre-

yi tavşifi) ile birleştiği fakat bazı durumlarda sıfatların belirtilenden önce geldiği bu durumda kesrenin hazf edildiği; sıfatların çoğul olmadıkları ama belirtilenin çoğul ve hazfedilmiş olduğu durumlarda çoğul olabildiği belirtilerek Farsçadaki sıfat konusu anlatılmıştır (s. 35-37). Bu kısımdan sonra “şıfat-ı ‘Arabiyye” başlığı altında Arapçadaki sıfat konusuna değinilmiştir (s. 38-48). Son olarak “esmā-yı a’ dād” başlığı altında sayı sıfatları; asıl, sıralama, kesir ve üleştirme olmak üzere dört grupta ele alınmış; buradaki Farsça sayıların yanlarına Arapçaları da yazılmıştır (s. 48-53).

“Kināyāt” başlığı altındaki üçüncü fasılda, zamir konusu işlenmiştir (s. 53-65). Zamirler; zamīr-i şaḥṣī, zamīr-i nisbī, zamīr-i müşāreket, zamīr-i isnādī ve zamīr-i fi’ lī olarak beş bölümde incelenmiştir. Bu fasılda “esmā-yı işāre” başlığı içerisinde آن ve این işaret zamirleri; “mevşūlāt” başlığı altında كه ve چه bağlaçları; “edavāt-ı istifhām” başlığı içerisinde کدام گویا چون، مگر هیچ، کجا، چه سان، چرا، کی، کو، کجا، چه سان، مگر هیچ، چون، کدام گویا soru edatları kullanım amacına göre şahit beyitler ile örneklendirilerek anlatılmıştır (s. 58-63). Son olarak “mübhemāt” başlığı içerisinde، اند، همه، کس، هیچ، دگر، این، آن، چند، ی، خود، همه، کس، هیچ، دگر، این، آن، چند، ی، خود، همه، کس، هیچ، دگر، این، آن، چند، ی، خود gibi belgisiz zamirlere değinilmiştir (s. 63-65).

Dördüncü fasılda fiil konusu anlatılmıştır (s. 65-77). Fiil konusuna, cümlenin tanımı ve türleri; zamīr-i isnādī ve edāt-ı rabṭ olarak bilinen fiil çekim ekleri açıklanarak bir giriş yapılmıştır. Farsçada fiiller; aṣl-i fi’ l/maşdar, aḥvāl-i fi’ l, zāt-ı fi’ l ve fer’ -i fi’ l şeklinde dört ana başlıkta işlenmiştir.

“Maşdar” başlığı altında ise mastar; maşdar-ı vaż’ ī, maşdar-i ca’ lī , maşdar-ı terkībī ve maşdar-ı muraḥḥam olarak dört türe ayrılmıştır. Maşdar-ı vaż’ ī, asıl mastar (جستن); maşdar-ı ca’ lī, Arapça, Türkçe veya Farsça bir kelimedenden yapılan yapma mastar (طلبیدن); maşdar-ı terkībī, bileşik mastar (شاد شدن); maşdar-ı muraḥḥam, hafifletilmiş mastar, fiilimsi (طلب); şeklinde tanımlanmıştır (s. 67-68).

“Aḥvāl-i fi’ l ez cihet-i nisbet” başlığı altında fiiller, öznesine göre ma’ lūm ve mechūl; şahıslarına göre müfred ve cem’ ; kiplerine göre iḥbārī, inşāī ve şartī, zamanına göre māzī, ḥāl ve istiḳbāl; nesnelere göre lāzım, müte’ addī olarak izah edilmiştir. Anlam ve lafız bakımından ise fiiller; fi’ l-i ḥāṣ, fi’ l-i ‘ām, fi’ l-i mümkün ve fi’ l-i ḡayr-i mümkün, fi’ l-i ḥaḳīkī, fi’ l-i mecāzī, fi’ l-i tām, fi’ l-i müteḡayyer, fi’ l-i şāz, fi’ l-i nāḳıṣ ve fi’ l-i muṣarraf olarak sınıflandırılmıştır.

Ḥabīb-i İṣfahānī’nin fiil konusunda yaptığı bu tasnif kendisinden sonra gelen dil bilimciler tarafından da kabul görmüştür. Dil bilgisi kitaplarında vech-i iltizāmī adıyla

adlandırılan dilek-istek kipi ilk defa Ḥabīb-i İṣfahānī tarafından vech-i inṣā'ī olarak adlandırılmıştır.³³¹ Ḥabīb-i İṣfahānī bu konu hakkında *Destūr-i Soḥen*'de “fiil eğer arzu, istek, öğüt, ümit ve tereddüt kabilinden şeylerle ilgiliyse ona inṣā'ī diyorlar...” ifadesine yer veriyor (s. 67).

Fī' l-i ḥāṣ bir iş ya da durumun belirli bir şahsa ait olması (رفتن); fī' l-i 'ām, bir iş ya da durumun birden çok şahsa ait olması (بودن، شدن); fī' l-i mümkün, fiilin imkân dâhilinde fail tarafından ortaya konması (زید زد); fī' l-i ğayr-i mümkün, fiilin imkân dâhilinde fail tarafından ortaya konamaması (زید مُرد); fī' l-i ḥaḳīḳī, failin yaptığı iş (زید می رود); fī' l-i mecāzī, fail tarafından yapılmayan fakat ona nisbet edilen fiil (امروز می بارد); fī' l-i tām, hiçbir deġişim ve dönüşüm kabul etmeyen fiil (گستردن); fī' l-i mutegayyir, bazı özel kaideler ile birlikte deġişen ve dönüşen fiil (شمردن); fī' l-i şāz, herhangi bir kaide olmaksızın deġişikliğe uğrayan fiil, kuralsız fiil (گزیدن، گفتن); fī' l-i nāḳıṣ, bütün zaman, şahıs ve kiplerde kullanımı olmayan fiil (بایستن); fī' l-i munṣarif³³², çekimlenmeyen fiil (باوریدن) olarak tarif edilmiştir (s. 69-70).

“Zevāt-i fī' l” başlığı altında Farsçadaki zamanlar, zamān-ı ḥāl, māzī-yi muṭlaḳ, māzī-yi naḳlī, māzī-yi ḳarīb, māzī-yi ba' id, māzī-yi meṣḳūk, müstaḳbel, emr, muzāri', fī' l-i iltizāmī, şartī, du'āvī, ism-i fā' il ve ism-i mef' ul olmak üzere verilmiştir. Tüm bu zamanlarda malum ve meḳhul olarak شدن، بودن، گستردن masterlarının çekimi yapılmış; master ve verilen tüm bu zamanların nasıl türediği tek tek izah edilmiştir (s. 70-77).

“Der beyān-ı furū'” olarak adlandırılan beşinci fasılda ilk olarak ism-i fā' il (emr-i hâzırın sonuna نده eklenerek آورنده), şıfat-ı müşebbehe (bazı fiillerde emr-i hâzırın sonuna ل eklenerek گيرا ← گير), şıfat-ı ḥāliyye (bazı fiillerde emr-i hâzırın sonuna ان eklenerek افتافتان), şıfat-ı mubālaġa (bazı fiillerde māzī-yi muṭlaḳ'ın sonunda ا veya کار ilavesiyle خریدار کار), ḥāşıl-ı maşdar (bazı kelimelerin sonuna yā-yı maşdariyet ilavesiyle ve bazen گرما örneğindeki gibi ی'nin ل harfine dönüşmesiyle, emr-i hâzırın sonuna ش harfinin ilavesiyle روش, emrin sonuna ه ilavesiyle آویزه ve bazı mazi çekimlere ار eklenmesiyle گفتار) ism-i liyāḳat ve taḥşış (masterın sonuna ی harfinin izafesiyle رفتنی) ve رفتنی و اندن ve انیدن ekiyle geçişsiz bir fiili geçişli yapma ← نویساندن → (نویس ← نویسانیدن) konuları anlatılmıştır (s. 77-79). Sonrasında vurgu için emr-i hâzırın

³³¹ Cemşid Mezhāhirī, Seyyid Murtażāh Ḥāşimī, Seyyid Mehdī Mutevellī, “Ber-resī ve Taḥlil-i Vech-i İltizāmī der Destūr-i Zebān-i Fārsī”, *Mecelle-yi Dānişkede-yi Edebiyyāt ve 'Ulūm-i İnsānī*, Dānişgāh-i İṣfahān, Yıl: 1383, Sayı: 38, İṣfahān, s. 97.

³³² Burada fī' l-i munṣarif başlığının yazarın “انست که باوجود یافت شدن مصدر آن صرف نشود” açıklamasına göre fī' l-i ğayr-i munṣarif olması gerekir.

آمد), ism-i mürekkeb bā ḥazf-i ḥarf-i ‘atf (شتر گربه), terkīb-i zamānī/ism-i zamān (تابستان), terkīb-i mekānī/ism-i mekān (بارگاه), ism-i mürekkeb bā edāt-ı ālet (آتش زنه), terkīb-i esāsī (ساختمان), terkīb-i ‘aynī (پارچه پارچه) ve terkīb-i ihmālī (خرد و مرد) olarak anlatılmıştır. Sıfat tamlaması, terkīb-i vaşfī ve vaşf-ı terkībī başlıkları altında ele alınmıştır. Terkīb-i vaşfī; terkīb-i ittişāfī/ism-i mensūb (شرمسار، نورانی، دیوانه، نورانی)، şiffāt-i fā‘iliyyet (ستمکار)، şiffāt-ı muḥāfazat (باغبان)، terkīb-i şifati (گلفام)، terkīb-i teşbihī (پری کردار)، şifāt-ı mubālağa (دیودست) ve şifāt-ı ‘adediyye (نخستین) başlıkları altında anlatılmıştır. Vaşf-ı terkībī; değişim ve dönüşüme uğradıktan sonra kendisinde ism-i fā‘il, ism-i mef‘ul, şifāt-ı müşebbehe ve ism-i mensūb anlamı hâsıl olan kelimeler olarak tarif edilmiş ve onların elde edilme yöntemleri gösterilmiştir. Son olarak “terkīb-i edātī” başlığı altında هم، هر، و، نا، م، فرا، فرو، م، نا، و، هر، هم gibi ön edatlar örnekler ve şahit beyitler eşliğinde anlatılmıştır.

Dokuzuncu fasıl cümle konusuna ayrılmıştır (s. 130-134). Bu kısımda cümlelerin tanımıyla birlikte, cümle türleri ve cümlelerin öğeleri kısaca anlatılmıştır. Onuncu fasıl ise yazı ve imla hakkındadır (s. 134-138). Burada ه، و، ن، م، گ، ک، س، ز، د، ت، ب، ا، ب gibi harflerin bazı durumlarda hazf edilmesi, bazı durumlarda başka bir harfe tebdil olması anlatılmış; Arapçadan Farsçaya geçen kelimelerin imla ve telaffuzuna değinilmiştir.

İkinci Kısım

İkinci kısım altı fasıl hâlinde düzenlenmiştir. Birinci fasılda بیت المقدس، حاصل الكلام، لاجرم، لم یزل، علی الخصوص، عذاب، الم / عذاب، عجله/سرعت، عالم/عارف، اتمام/اکمال، عالم/عارف، عجله/سرعت gibi Farsçada kullanılan beş yüz doksan sekiz adet Arapça ıstılah verilmiş, ancak anlamları yazılmamıştır (s. 138-144). İkinci fasılda الم / عذاب، عجله/سرعت، عالم/عارف، اتمام/اکمال، عالم/عارف، عجله/سرعت gibi yaklaşık iki yüz Arapça eş anlamlı kelime Farsça açıklamaları ile birlikte sunulmuştur (s. 145-150). Üçüncü fasılda Farsça ıstılah ve tabir anlamları ile birlikte verilmiştir (s. 151-159). Dördüncü fasılda Farsçadaki meşhur deyim ve atasözleri (s. 159-170); beşinci fasılda Farsçaya geçmiş Arapça deyim ve atasözleri (s. 170-172); altıncı fasılda Arapça dil bilgisi terimleri konu edilmiştir (s. 172-178).

Destūr-i Suḥen, hem tertip hem de içerik bakımından Farsça dil bilgisi hakkında daha önce yazılmış olan kitaplardan oldukça farklı ve zengindir. Ḥabīb-i İşfahānī, *Destūr-i Suḥen*’de yeni bir arayış içine girmiş; Farsçanın gramerini Arapçadan ayırarak Arapça dil bilgisi kitaplarını taklit ve tercüme usulünü terk etmiştir. Celāleddīn-i Humā’î, “Destūr-i Zebān-i Farsī” adlı makalesinde Ḥabīb-i İşfahānī ve *Destūr-i Suḥen*

hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Ḥabīb-i İṣfahānī*, “*destūr*” kelimesini Farsça dil bilgisi kitabı adında kullanan ilk kişidir. O, Farsçanın gramerini Arapçadan ayırarak Arapçayı taklit ve tercümeden kurtarmıştır. Özetle, müstakil olarak Farsçanın usul ve kaidelerini derleyen ilk kişi *Ḥabīb-i İṣfahānī*’dir.”³³³

Destūr-i Suḥen’de Farsça dil bilgisi konuları; isim, sıfat, zamir, fiil, fiilin şubeleri, zarf, bağlaç ve edatlar, isim ve sıfat tamlaması, cümle, yazı ve imla şeklinde sırasıyla ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Dilbilgisi konuları başlıklandırılırken en doğru terim kullanılmaya çalışılmıştır. Ḥabīb-i İṣfahānī, Farsça öğrenenler için Arapçanın önemini yadsımamış, gereği kadar Arapça konular üzerinde durmuş ancak bunları Farsça metinlerde geçtiği kadarıyla sınırlandırmıştır. Birinci kısımda Farsçanın yanı sıra Arapça dilbilgisi konularının da anlatılarak kıyaslama yoluyla izah edilmesi ve ikinci kısımda Farsçada kullanılan Arapça deyim, atasözü ve dil bilgisi terimlerinin verilmesi bu kitabın önemli hususiyetlerinden birisidir.

Bu kitapta dil bilgisi konuları ele alınırken bazı farklı tarif ve tasniflerin de kullanılmış olması dikkat çeken hususlardandır. Örneğin fiillerin öznesi, nesnesi, şahsı, kipi, zamanı ve anlamlarına göre; ma’ lūm ve mechūl; müfred ve cem’; iḥbārī, inṣā’ī ve şarṭī; māzī, ḥāl ve istiḳbāl; lāzım, müte’addī; fi’l-i ḥāṣ, fi’l-i ‘ām, fi’l-i mümkün ve fi’l-i ḡayr-i mümkün, fi’l-i ḥaḳīkī, fi’l-i mecāzī, fi’l-i tām, fi’l-i müteḡayyer, fi’l-i şāz, fi’l-i nāḳış ve fi’l-i muṣarīf olarak sınıflandırılmıştır. Dilek-istek kipi ilk defa Ḥabīb-i İṣfahānī tarafından vech-i inṣā’ī olarak adlandırılmıştır. Ayrıca *Destūr-i Suḥen*’de isim ve sıfat tamlaması konusu daha önceki gramer kitaplarından farklı olarak ayrı bir başlık altında değerlendirilmiş; imla ve telaffuz konusuna özel bir bölüm ayrılmıştır. Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler ya da dāl ve zāl harfleri gibi çok bilinen konuların üzerinde çok fazla durulmayarak akılda kalması için şahit beyitler ile anlatma yolu tercih edilmiştir.

Ḥabīb-i İṣfahānī, bazı dil bilgisi konularının izahında Ebū Naṣr Ferāhī’nin *Nisābu’-s-Şibyān* adlı eserinden ve Şehābeddīn-i Kirmānī ile Enverī’nin şiirlerinden istifade etmiştir. Konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade Sa’ dī-yi Şīrāzī ve Ḥāfız-ı Şīrāzī’den seçmiş, zaman zaman da kendi şiirlerinden yararlanmıştır.

³³³ Celāleddīn-i Humā’ī, “*Destūr-i Zebān-i Fārsī*”, *Muḳaddime-yi Luḡatnāme-yi Dihḡudā*, Dānişḡāh-i Tahrān, 1377/1998, s. 130.

Eserin Baskıları

Destūr-i Suḥen, ilk defa 1289/1872 yılında İzzet Efendi Matbaası tarafından 178 sayfa olarak neşredilmiştir. Eser son olarak Tahran'da Muḥsin Mu'ayyenî tarafından 1396/2017 yılında Muḥsin Ebū'l-Ḳāsimî'nin takdim yazısı ile birlikte 222 sayfa hâlinde basılmıştır.³³⁴

2.3.17. *Gülzār-ı Ḳavā'id-i Fārisī* (tlf. 1289/1872)

Hāfız İbrāhīm

Gülzār-ı Ḳavā'id-i Fārisī, iki cilt hâlinde hazırlanmış bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Birinci ciltte dil bilgisi konuları Farsça açıklamalı olarak anlatılmış, "*Tercüme-yi Gülzār-ı Ḳavā'id-i Fārisī*" adlı ikinci ciltte ise eserin birinci cildi olduğu gibi Türkçeye tercüme edilmiştir.

Eser, Hāfız İbrāhīm tarafından hazırlanmıştır. Müellif hakkında biyografik bilgi tespit edilememiştir.

Gülzār-ı Ḳavā'id-i Fārisī

(Şeyh Yahya Efendi Matbaası: İstanbul, 1289/1872, 6+1981 s.)

Gülzār-ı Ḳavā'id-i Fārisī, iki cilt hâlinde hazırlanmış olmasına rağmen tek bir kitap hâlinde neşredilmiştir. Kitabın başında altı sayfalık doğru-yanlış cetveli ve fihrist kısmı mevcuttur.

Birinci Cilt

Gülzār-ı Ḳavā'id-i Fārisī'nin birinci cildi Farsça açıklamalı olarak hazırlanmıştır. Dil bilgisi konuları beş bapta ele alınmıştır (s. 2-139). Müellif eserin başında besmele ve hamd ü senadan sonra kelime konusuna değinerek Farsçadaki kelime türlerini isim, şıfat, fi'l, kināyāt, edevāt olarak beş türe ayırmıştır. Birinci cilt, bu beş bapta yer alan konuların Farsça izahından ibarettir.

Birinci bab isim konusuna ayrılmıştır (s. 2-7). Bu kısımda öncelikle ismin tanımı yapılmış; ism-i şahş/hāş ve ism-i cins/'ām, olarak ikiye ayrılmıştır. Daha sonra isimler kemiyet ve keyfiyet itibariyle ikiye ayrılmıştır. Kemiyet başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu, keyfiyet başlığı altında erillik-dişillik ve ismin hâlleri konuları işlenmiştir. Farsçadaki ismin hâlleri mücerred, ḥaber, mef'ül, mevşūf, muzāf, ma'ṭūfun ileyh olarak altıya ayrılarak her biri örnekleriyle anlatılmıştır.

³³⁴ Hābīb-i İṣfahānī, *Destūr-i Suḥen* (be kūş-i Muḥsin Mu'ayyenî), Neşr-i Çeşme, Tahrān, 1396 hş /2017.

İkinci bapta sıfat konusu işlenmiştir (s. 7-10). Tanımı ve tarifi yapılan sıfatlar semâ'î ve kıyâsî olarak ikiye; kıyâsî (kurallı) olanlar müfred, mürekkeb ve cümle olarak üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki olan müfred fer' -i fi'l (ism-i fâ' il, ism-i mef' ül, şıfat-ı müşebbehe), ism-i tafzîl, ism-i mensüb, sonunda (وش، آسا، وار، مانند، سار) teşbih ekleri bulunan kelimeler, a' dâd-ı vaşfiyye, (بی، نا) edatları ile olumsuz yapılan isimler, sonunda hâ-yı liyâkat bulunan cümleler olmak üzere yedi kısma ayrılarak ele alınmıştır. İkincisi şıfat-ı mürekkebe'de bileşik sıfat olan vaşf-i terkibî örnekler eşliğinde anlatılmıştır. Üçüncü olarak cümle, cümle-yi ismiyye ve cümle-yi fi' liyye olarak iki grupta anlatılmıştır. Burada isim cümlesi iki kez cumle-yi Fârisiyye şeklinde yazılmıştır. Kastedilen isim cümlesi olmalıdır.

Üçüncü bölümde fiil konusu anlatılmıştır (s. 10-39). Farsçada fiiller; aşl-ı fi' l/maşdar, zât-ı fi' l ve fer' -i fi' l şeklinde üç gruba ayrılarak her biri bir fasılda ele alınmıştır. “Faşl-ı evvel der beyân-ı maşdar” başlığı altında Farsçadaki mastarlar mastar eklerine göre d'li mastar ve t'li mastar şeklinde tasnif edilmiştir. Fiiller; müte' addî (شکستن) ve lâzım (آمدن); ma' lûm (خواندن) ve mechûl (خوانده شدن); semâ' î (کندن) ve kıyâsî (خوانانیدن); müşbet (رفتن) ve menfî (ندانستن، نادانستن); basî' (آمدن) ve mürekkeb (آتش افروختن) ve ism-i maşdar başlıkları altında örnekler ve şahit beyitler eşliğinde anlatılmıştır. “Faşl-ı devvom der beyân-ı zât-ı fi' l” başlığı altında fiiller delalet ettiği zamana göre mâzî, muzâri', hâl ve istiğbâl olarak dörde ayrılmıştır. Bu zamanlar da bâbu'l-mâzî, bâbu'l-muzâri', bâbu'l-istiğbâl ve bâbu'l-hâl başlıkları altında ayrıntılı olarak anlatılarak her biri III. tekil-çoğul şahıstan I. tekil-çoğul şahsa doğru olmak üzere tüm şahıslarda malum-meçhul ve olumlu-olumsuz çekimleri yapılmıştır. Fiil çekimlerinde Arapça iştikak terimleri ve tertibi esas alınmıştır. Fiil bahsinin ikinci kısmında ayrıca “mebhaş-ı fi' l-i vucûbî” başlığı altında gereklik, “mebhaş-ı fi' l-i iktidârî” başlığı altında yeterlik, “mebhaş-ı emir” başlığı altında emir kiplerinin çekimleri verilmiştir. Son olarak ise “mebhaş-ı şîğa-yı ' atıfiyye” başlığı altında (این سخن را گفته رفت) örneğinde olduğu gibi zarf fiillerin kullanımını anlatılmıştır. “Faşl-ı sevvom der beyân-ı fer' i fi' l” başlığı altında ism-i fâ' il, ism-i mef' ül, şıfat-ı müşebbehe, hâl terkibi (ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i taşgîr, fi' l-i ta' accub) konuları işlenmiştir.

“Bâb-i çehârom der beyân-i kinâyât” olarak adlandırılan dördüncü bölümde; öncelikle kinayenin “کنایه آن لفظیست که اسم و فعل نبوده یا شخصی و یا چیزی اشعار می کند” (kinaye, isim ya da fiil türünden olmayıp bir kişiyi ya da şeyi çağrıştıran sözdür)” şeklinde tanımı yapılarak zamîr, ism-i işâret, ism-i mevşûl ve mübhemât başlıkları altında dört gruba

ayrılmış ve kināye konusu şahit beyitler ve örnekler ile beraber ele alınmıştır (s. 39-52).

Beşinci bölümde “bāb-ı pencum der beyān-ı edevāt” başlığı altında edatlar konusuna yer verilmiştir (s. 52-82). Bu kısımda edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmıştır. Basit edatlar ا، ای، اگر، با، بر، تا، جز، ؛ birleşik edatlar ت، ز، ش، ک، م، ن، و، ه، ی؛ باشد olarak tasnif edilmiştir. Burada her bir harf ya da edatın ihtiva ettiği anlam ve üstlendiği görev izah edilerek şahit beyitlerle birlikte anlatılmıştır. Bu eserde ele alınan Farsça dil bilgisi konuları edat konusu ile tamamlanmıştır. Bu kısımdan sonra “şerh-i ebyāt” başlığı altında aşağıdaki açıklama ve açıklamanın devamında dil bilgisi konuları için verilen yüz yirmi beş adet Farsça şahit beyit, Türkçe olarak kısaca şerh edilmiştir (s. 83-133):

“Ma‘lūm ola ki bū risālede icāz ve ihtisār kâsd olunduğunu ve talebeniñ mü‘tala‘alarına maḥal ḳālmāḳ mülāḫazasına mebnī ekṣer-i ebyātiñ müfredātı şerḫinden ve muḥāl-i istiṣhādiñ beyānından ve taşavvufca olan ebyātiñ iṣārātından şarf-ı nazār olunaraḳ muḫtaşar şūretde ba‘zı müfredātıñ şerḫi ve ebyātiñ ḫāşıl-ı ma‘nālarınıñ beyānıyla iktifā ḳılındı.” (s. 83).

Örnek:

{بیت} ۱

مگر از یار من آموخت گل و سرو و چمن

که چنین خنده شیرین و خرامی دارد

(مگر) edāt-ı tereccī (از) den ma‘nāsına (یار) dost ve maḥbūb (من) ben (آموخت) öğrendi (که) edāt-ı ta‘līl (خنده) gülme ma‘nāsına ism-i maşdar (خرام) şālınma ma‘nāsına (دارد) ḫūtmaḳ ma‘nāsına olan (داشتن) den muzāri‘dir ancak bu lisānda ekşeriyye varmaḳ ma‘nāsından kināye edilir.

Ḫāşıl- ma‘nā-yı beyt:Zan ederim ki gül ve selvi ve çimen benim yārimden ta‘līm ederler

Ki böyle tātılı gülme ile şālınmaları vardır

Bu şerh ve tercüme kısmından sonra “iṣṭilāḫāt-ı ‘Acem” başlığı altında yüze yakın deyim ve atasözü Türkçe karşılıkları ile beraber verilmiştir (s. 133-139).

Örnek:

(دامن کشید- عنان پیچید- دامن افشاند) i‘ tirāz etti

(گلش از خوار و خوارش از گل در آمد) meşakḳatten ḳurtuldu (s. 138).

İkinci Cilt

“*Tercüme-yi Gülzār-ı Ḳavā‘id-i Fārisī*” başlıklı ikinci cilt birinci ciltte Farsça açıklamalı olarak ele alınan Farsça dil bilgisi konularının birebir Türkçeye tercümesidir (s. 140-198). Bu kısımda “birinci bāb isim beyānındadır” (s. 140-145); “ikinci bāb şıfat beyānındadır” (s. 135-148); “üçüncü bāb fi‘l beyānındadır” (s. 148-171); dördüncü bāb kināyāt beyānındadır” (s. 171-180) ve “beşinci bāb edevāt beyānındadır” (s. 180-197) başlıkları altında konular tercüme edilmiştir. Eserin sonunda kısa bir hâtime kısmı mevcuttur (s. 197-198). Bu hâtime kısmında müellif eserin ismi, basıldığı yer ve basım yılı hakkında bilgi vermektedir.

Güüzār-ı Ḳavā‘id-i Fārisī’de dil bilgisi konular izah edilirken yüz yirmi beş adet Farsça şahit beyit verilmiştir. Bu beyitlerin büyük bir kısmı Sa‘dī-yi Şīrāzī ve Ḥāfız-ı Şīrāzī’nin şiirlerinden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Müellif hâtime kısmında “*Güüzār-ı Ḳavā‘id-i Fārisī nāmıyla mevsüm olan işbū risāle-yi mergūbe birinci def‘a olarak Şeyh Yahya Efendi’niñ maḫba‘asında biñ iki yüz seksen doküz senesi Şaferu’l-ḥayriñ yirmi dördüncü günü emr-i ḫab‘ı ḫâtime-reside olmuşdur*” şeklinde eserin basımyeri ve basım yılına dair bilgi vermiştir. Bu kayda göre eser, ilk defa Şeyh Yahya Matbaası tarafından 24 Safer 1289/21 Nisan 1288’de basılmıştır. Eserin başka bir baskısı tespit edilememiştir.

2.3.18. Ta‘līm-i Suḫan (tlf. 1292/1875)

Aḫmed Feyzī (1258-1328/1842-1910)

Ta‘līm-i Suḫan, Galatasaray Mekteb-i Sultānisi Farsça muallimi Aḫmed Feyzī tarafından başlangıç ve orta düzeyde Farsça öğrenen öğrencilerin seviyesine göre iki cilt hâlinde hazırlanmış Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Mu‘allim Feyzī adıyla bilinen Aḫmed Feyzī Efendi, Tebriz civarında Serab’a bağlı Türkanpur köyünde 1258/1842 yılında doğmuştur. İlköğrenimi babası Es‘ad Mollā’nın yanında yapan Feyzī Efendi, Ncef’e giderek burada eğitimine devam

etmiş, daha sonra Mısır'a giderek Ezher Camii'nde eğitimini sürdürmüştür. Mısır'da vezir ' Abdurrahman Sâmi Paşa ile tanışarak onunla birlikte İstanbul'a gelmiştir.

İstanbul'da Osmanlı tabiiyetine geçen Feyzi Efendi, Amasya tahrirat kitabetine memur olarak atanmıştır. Sonra İstanbul şehremaneti mektubî kalemi mümeyyizliğine tayin edilmiştir. Bir müddet Mirgün Mektebi ve Robert Koleji'nde muallimlik yapmış, daha sonra Galatasaray Sultânîsi Farsça muallimliğine tayin edilmiştir. Feyzî Efendi otuz üç sene bu vazifede kalmıştır. 1328/1910 yılında ilerlemiş yaşından dolayı bu görevden ayrıldıktan bir müddet sonra şiddetli soğuk algınlığından dolayı rahatsızlanmış ve iki gün sonra, 16 Safer 1328/27 Şubat 1910'da vefat etmiştir. Naaşı, Üsküdar'daki Seyyid Ahmed Deresi kabristanına defnedilmiştir.

Mu'allim Feyzî ömrünün büyük bir kısmını Farsça öğretmeye adanmış ve bunun için pek çok eser telif etmiştir. Farsça dil bilgisi ile ilgili yazdığı ilk eser *Ta'lim-i Suhan*'dir. Bu eser haricinde *Uşûl-i Fârisî* (tlf. 1297/1881), *Muhtaşar Uşûl-i Fârisî* (tlf. 1307/1890), *Ḳand-ı Pârsî* (tlf. 1310/1892), *Zebân-ı Fârisî* (tlf. 1321/1903) adlı eserleri de vardır. Ayrıca devrin ilmî ve edebî mahfillerinde bilinen ve saygı duyulan Ahmed Feyzî Efendi'nin *Mâtemnâme* (1289/1872) ve *Vâveylâ* (tlf. 1314/1886) adlarında iki mersiye derlemesi, kendi şiirlerini topladığı *Eş'âr'ı* ve kendisine ait şarkı güftelerini içeren *Sûz u Gudâz* (1303/1885), Ömer Hayyam'ın rubailerini tercüme ettiği ve hayatı hakkında bilgi verdiği *Rubâ'iyât-ı Hayyam* (tlf. 1303/1885) ve *Gülşen-i Râz* tercümesi, Fransızca bir hikâyeden iktibasla kaleme aldığı *Pâk-Nihâd ve Pâk-Dâmen* (tlf. 1297/1881) adlı eserleri vardır.³³⁵

Ta'lim-i Suhan

(Mekteb-i Sanayi Matbaası: İstanbul, 1292/1875, 135 s.)

Ahmed Feyzî, mukaddime kısmında eserin telif sebebi ve tertibi hakkında bilgi vermiştir. Mu'allim Feyzî daha önce Farsça için yazılmış dil bilgisi kitapları hakkında muhtasar ve kullanışlı olmadıkları değerlendirmesinde bulunmuş, muhtasar ve yararlı bir gramer kitabı hazırlama noktasında bazı dostlarının teşviki ve desteğiyle böyle bir kitap yazma görevini üstlenmiştir. Eser iki kısım hâlinde düzenlenmiş; birinci kısmı başlangıç düzeyindeki öğrencilere göre basit ve sade bir şekilde, ikinci kısmı bazı kaide ve ıstılahları içerdiği için ileri düzeydeki öğrencilere uygun olacak şekilde hazırlanmıştır. Eser uygulamaya dayalı olduğu için *Ta'lim-i Suhan* adı verilmiştir:

³³⁵ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, s. 648-650.

“Zebān-ı şîrîn-beyān Fārisîden daḥî uşûl ve kavā'id-i mühimmesini ḥā'iz ve ḥāvî tarz-ı cedîd muhtaşar ve müfîd henüz bir risāleniñ sâhil-res zuhûr olamaması dîde-yi te 'essüfle görülmekte idi. Ba'zî iḥvān-ı kirām tarafından hem ebnā-yı cinse hem de lisān-ı mezbūruñ ğurbet illerde ālūde-yi gerd ū ğubār olan gevher-i şāhvāreniñ bi ḫ-tekrār cilādār ta'mīm ve intişār olmasına ḥidmet-i maḥşūşa olarak ber vech-i maḥlûb bir risāleniñ şîrāze-bend cem' ve te'lîf kılınması keyfiyyeti şu 'aczu kuşūruñ mişāl-i müşahḥişa bulunān 'ācize ihāle ve ifāze buyrulduğundan ve bu teklîf ise zāten ri'āyetine mecbūr bulunduğum vazîfe-yi vaṭan-perveriniñ icrāāt cihetine maḥşūr olan taşmīmātına bir zamīme ve kuvvet-i maḥşūşa demek olacağından hemān mesūle icābetle maḥşada şurū' olundu. Eşer-i mezkūreniñ cüz-i evveli sāde ve saḥḥî olarak mübtediler ve şānisi ba'zî kavā'id ve iştihāḥatı şāmil bulunduğu için müntehiler ḥaḳḳında olup iki cüz üzerine tertîb ve Ta'lim-i Suḥan ismiyle mevsūm kılındı.”

Birinci Bölüm

Kırk sayfadan oluşan eserin birinci bölümünde ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ve tamlama konusuna yer verilmiş; şahıs zamirlerinin ve tamlama örneklerinin Türkçe karşılıkları yazılmıştır (s. 6-7). Şahıs zamirleri ve tamlama konusunun peşi sıra (را، به، بی، در، اندر، از، با، بر، برای، بهر، بی) edatları Türkçeleri ve birer örnek ile birlikte tablo içerisinde sunulmuştur. Sonrasında şahıs zamirleri, tamlama ve edatlar ile kurulan terkiplere dair örnekler tablolar hâlinde verilmiş, tablolarda yer alan ilk örneğin Türkçe karşılığı yazılmış diğer örneklerin anlamları öğrenciye bırakılmıştır: “Talebeye kendi kendine ma'nāyı söküp çıkartmağa icbār için beher ma'nā ile iktifā kılındı.” (s. 7-11):

Örnek:

مکتب	دبستان
ادات مفعول ایله ترکیب	
دبستان مان را (مکتبمزی)	دبستانم را (مکتبمی)
دبستان تان را	دبستانت را
دبستان شان را	دبستانش را

Sonrasında “mürekkebat” başlığı altında anlatılan konuları içeren Farsça cümleler verilmiştir (s. 11-12).

شاگرد دبستان مان از ایشان پیش تر است.

خواجه کوچک ما از خواجه بزرگ ایشان خوبتر است.

اسب ما سفید است و اسب ایشان سیاه.

Devamında “müştakḳāt-ı aşliyye” başlığı altında maşdar, māzī, muzāri‘ ve emir konularının çekimin her birine örnek verilmiş; (خواستن) mastarı geçmiş ve geniş zamanda bitişik şahıs zamirleri ile çekimlenmiştir. Ayrıca “iki zamir ile terkib” başlığı altında daha önceki Farsça dil bilgisi kitaplarında pek rastlanılmayan (خواهت، خواهش، خواهش) şeklinde fiile bitişen nesne ve tümleç görevli zamirlerin kullanımı gösterilmiştir (s. 15). Sonrasında gelecek zaman ve emir çekimleri anlatılmıştır. “Der beyān-ı edāt-ı menfī” başlığı altında Farsçadaki fiil çekimlerinin başına eklenen ve olumsuzluk anlamı katan (ن) ve (م) edatları anlatılmıştır. Yine “kelām-ı mürekkeb” başlığı altında işlenen konulara dair cümle örnekleri sıralanmıştır.

چه را با ایشان در یک دبستان نمی خوانی؟

هر چه که آموزی از برای خودت است.

این اسب سیاه چشم از کیست و آنکه می خواهدش نامش چیست؟

Bu kısımda konuyla ilgili altmış kadar cümle yazılmış, ancak Türkçe karşılıkları verilmemiştir. Bu cümlelerin öncesinde “terkibe medār olacaḳ ba‘ zı luḡatlar” başlığı altında verilen cümlelerde geçen kelimelerin bazılarının Türkçe karşılıkları yazılmıştır (s. 17-20). Bu cümlelerden sonra “muhtaşar bir mükāleme” başlığı altında soru-cevap şeklinde mektep temalı kısa bir diyaloga yer verilmiştir. Diyalogun devamında “maşdardan ḥāşıl olan müştakḳātīñ ṭarīḳ-i iştikāḳı beyānındadır” başlığı altında māzī, muzāri‘, emir, ism-i fā‘ il, ism-i tafzīl, şıfat-ı müşebbehe, ism-i mubālaḡa, ism-i ālet, ism-i maşdar konuları sırasıyla tarif edilip teşkilleri gösterilmiştir (s. 21-29). “Māzī” başlığı altında mastarların geçmiş zaman sigasının teşkili gösterilirken örnek olarak verilen on Farsça fiil, müteferri‘ a (خواستن), aşliyye (خواهیدن) māzī (خواست) ve ma‘ nā (استدی) başlıklı sütunlar içerisinde sıralanmıştır (s. 21). Müellif “muzāri‘” başlığı altında mastarları sonu دن ve تن ile biten mastarlar olarak iki gruba ayırarak incelemiştir. Mastarların şimdiki/geniş zaman gövdesinin tespiti konusunda bilgi verilmiş ayrıca kurala uymayan fiiller de gösterilmiştir.

Daha sonra (خواندهام) fiili māzī-yi muṭlaḳ (خواندم), māzī-yi naḳlī-yi ḳarīb (خوانده‌ام), rivāyet-i māzī-yi naḳlī (خوانده بودهام), māzī-yi ba‘ id (خوانده بودم), māzī-yi imkānī (توانستم)

(خواند), māzī-yi vucūbī (خواستم خواند), māzī-yi iltizāmī (خواندنی بودم), rivāyet-i māzī-yi iltizāmī (خواندنی بودهام), muzāri‘ bā teferru‘āt (خوانم), muzāri‘-yi imkānī (توانم خواند), istiḳbāl (خواهم خواند), rivāyet-i muzāri‘ بودهام (خوانا بودهام), muzāri‘-i vucūbī ve imkānī (خواهم توان خواند), muzāri‘-i iltizāmī (خواندنییم), ḥāl (می خوانم) şeklinde I. tekil-II. tekil şahıs sırasıyla çekimlenmiş, her bir çekimin Türkçe karşılığı verilmiştir (s. 30-33).

“Der beyān-ı maşdar” başlığı altında önce mastarların “*maşdar odur ki zamāna şumūlu olmayıp yālūz ma‘nā-yı maḳşūdu ifade eyleye*” şeklinde tanımı yapılmış ve devamında basīṭ, ‘ām, ḥāş, tām, mürekkeb ve nāḳış şeklinde tasnif edilmiştir. Master konusunun devamında (بودن) fiili māzī-i muṭlaḳ, māzī-i naḳlī, muzāri‘, müstaḳbel, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, emr-i ḡā’ib, nehy-i ḡā’ib, ism-i fā’il ve ism-i mef’ūl’de çekimlenmiş; mastarlar ile ilgili birtakım kaidelere değinilerek konu tamamlanmıştır. Edāt-ı cem‘ başlığı altında Farsçadaki çoğul konusu anlatılmış, devamında da “a‘ dād-ı Fārisiyye” başlığı altında Farsçada sayılar konusu işlenmiştir (s. 38-39). Farsça sayılar için yine soru-cevap şeklinde sayılarla ilgili toplama- çarpma gibi işlemlerini ihtiva eden bir diyalog verilmiştir (s. 40).

İkinci Bölüm

Kırk iki ve yüz otuz beşinci sayfalar arasında yer alan eserin ikinci bölüm sözün (suḥan) tanımıyla başlar. Sözün manzum ve mensur olarak iki şekilde kullanıldığı belirtilerek Farsça alfabeyi oluşturan harfler ve Farsçadaki sigalar konusuna kısaca değinilmiştir (s. 42-43). Devamında ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i taşḡir, ism-i mensūb ve ism-i ālet konuları ekleri ve teşkili gösterilerek örnekler eşliğinde anlatılmıştır (s. 43-46). “Der beyān-ı eczā-yı kelām” ismin, mücerred (yalın), mef’ūl-i şariḥ (nesne), mef’ūl-i ḡayr-i şariḥ (dolaylı tümleç), muzāf (tamlanan) ve nidā hāllerinin karinelerine işaret edilmiştir. İsm-in, mef’ūlün anh (ismin –den hāli), mef’ūlün bih (ismin -i hāli), mef’ūlün fih (ismin –de hāli), mef’ūlün ileyh (ismin –e hāli), mef’ūlün ma‘a (ismin ile hāli) hāllerinin hangi edatlar vasıtası ile elde edildiği örnekleriyle anlatılmıştır (s. 47). “Edevāt-ı istifhām” başlığı altında (آیا، كه، چه، كى، كو، كجا، چون، چند، چگونه، چرا، چسان، مگر، كدام، گویا) soru edatlarının kullanıldığı yer ve görevleri belirtilerek örnekler eşliğinde ele alınmıştır (s. 50-51). “Der beyān-ı terkībāt” başlığı altında Farsçadaki tamlamalar terkīb-i izāfī, terkīb-i vaşfi, terkīb-i ‘atfī, terkīb-i terādufi, terkīb-i tenāsübī, terkīb-i tebāyunī, terkīb-i şıfat-ı fā’iliyyet, terkīb-i şıfatī, terkīb-i mekānī, terkīb- nisbī başlıkları altında örnekler eşliğinde anlatılmıştır (s. 51-58). “Der beyān-ı mütē‘addī” başlığı altında Farsça fiillerde

geçişli-geçişsiz olma durumları; “der beyān-ı cümle” başlığı altında fiil ve isim cümlesi anlatılmıştır.

Daha sonra edat konusuna geçilmiş, “der beyān-ı edevāt-ı basīte” başlığı altında sadece basit edatlar olarak tarif edilen ی، ه، و، ن، م، ک، ش، ز، ت، ب، ا، harfleri; sonrasında “edevāt-ı mürekkebe” başlığı altında yüze yakın birleşik edat ve ön ve son ek işlenmiştir. Edatların ve eklerin kullanımı Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir (s. 58-68). Edatlar anlatılırken, ilgili edatın kaç anlamda kullanıldığı belirtilmiş, sonrasında şahit beyitler vasıtasıyla her biri örnekleriyle tek tek izah edilmiştir.

“Der beyān-ı ma‘ānī-yi maşādır” başlığı altında beş yüze yakın basit ve birleşik mastar harf sırasına göre gruplandırılarak Türkçe karşılıkları ile beraber verilmiştir (s. 69-79). Mastarlardan sonra “kināyāt ve ta‘bīrāt-ı maḥşūşa” başlığı altında Farsçada pek çok sayıda deyim Türkçe karşılıkları ile birlikte harf sırasına göre liste hâlinde sunulmuştur (s. 79-129).

Örnek:

(آب از جگر بخشیدن) کندی مالندن عطیه و احسان ایلمکدن کنایه در مال اصلیسى (جگردن صو باغشلامق) دیمکدر. (s. 79)

Deyimlerden sonra “esliḥa ve ālet-i ḥarbe maḥşūş ta‘bīrāt” başlığı altında (قلج، اوق،) gibi bazı silahlar ve savaş aletleri (s. 130); “dildārīn zāt ve şifātına maḥşūş ta‘bīrāt” başlığı altında sevgilinin boy, zūlf, göz, kirpik, kaş, dudak, ağız, yanak gibi vasıfları ve uzuvlarına dair tabirler [جام گوهری، چشمه خضر، خاتم] (s. 130-131); “bādeden kināye olān ta‘bīrāt” başlığı altında şarap ile ilgili (آب آتش زا، آب مریم، خون کبوتر، دختر آفتاب) gibi kelimeler (s. 131-132); “dünyāya maḥşūş ta‘bīrāt” başlığı altında (سرای ششدر، عالم گون و فساد، کهن دیر، مهمان سرای، فانوس) gibi dünya ve felek ile ilgili tabirler (s. 132); “seyyāreye maḥşūş ta‘bīrāt” başlığı altında (قمر) gibi gezegen ve yıldızlara ait kinayeli kullanımlar (s. 133); “güneşe maḥşūş ta‘bīrāt” başlığı altında (آتش صبح، چتر) gibi güneşe dair kelime ve terkipler (s. 134-135); “geceye maḥşūş ta‘bīrāt” başlığı altında (چتر عنبرین، دزیای قیر،) gibi geceye dair teşbihler (s. 135) Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiştir. Böylelikle eserde ele alınan konular tamamlanmış; ayrıca kitabın sonuna üç sayfalık bir doğru-yanlış cetveli ilave edilmiştir.

Ta'lim-i Suhan, başlangıç ve ileri düzeydeki öğrencilere göre iki kısım hâlinde hazırlanmış bir dil bilgisi kitabıdır. Eserin birinci bölümünde Farsçayı öğrenmeye yeni başlayan öğrencilerin daha kolay öğrenmesi için sırasıyla şahıs zamirleri, tamlama, edatların birbiri üzerine konularak anlatılması ve bu anlatılan konulara örnek cümlelerin verilmiş olması eserin önemli özelliklerindedir. *Ta'lim-i Suhan*'ın birinci bölümünde dikkate değer bir husus da daha önceki dil bilgisi kitaplarında hiç rastlanılmayan iki şahıs zamiri ile yapılan (خواهت، خواهش) şeklindeki tasrifdir. Ayrıca birinci bölümde zaman zaman soru-cevap şeklindeki anlatımlar da dikkat çekmektedir. İleri düzeydeki öğrenciler için hazırlandığı ifade edilen ikinci bölümde anlatılan dil bilgisi konularına ilave olarak Farsçadaki bazı deyim ve tabirlerin verilmiş olması da eserin bir diğer özelliğidir.

Müellif eserin giriş kısmında Farsça dil bilgisine dair daha önceden muhtasar ve faydalı bir dil bilgisi kitabının yazılmadığını ifade ederek daha önce yazılmış ve basılmış gramer kitaplarını usul ve içerikleri itibarıyla dikkate almadığını ima etmiştir. Örneklendirmelerde verilen şahit beyitler Sa' dî-yi Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî, Hilâlî-yi Çağatâyî gibi şairlerin şiirlerinden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Eserin ilk ve tek baskısı Mekteb-i Sanayi Matbaası tarafından 1292/1875 yılında yapılmıştır. Baskının arka kapağında eserin, devrin adliye nazırı ve Osmanlı sadrazamı Aḥmed Midḥat Paşa'nın (1822-1884)³³⁶ teşviki ve desteğiyle basıldığına dair “*işbu risâle-yi nâzır-ı bî-nazîr dîvân-ı aḥkâm-ı ‘adliye übbehetlü devletlü Midḥat Paşa ḥazretleriniñ teşvîkât-ı celîle-yi ma‘ârif-perverâneleriyle şahîfe-ârây cem‘ ve telîf ve yine paşa-yı müşârun-ileyhiñ ‘uluvv-i himmet ve ‘inâyetiyle mekteb-i şanâ’î’de pîrâye-yi destgâh tab‘ ve temşîl olmuşdur*” kaydı mevcuttur.

2.3.19. Destürçe (tlf. 1293/1876)

Mîrzâ Ḥabîb-i İşfahânî (1835-1894)

(Mihran Matbaası: İstanbul, 1303/1885, 96 sayfa)

Kitabın kapağında yer alan “*Dârüşşafaḳa-yı İslâmiyede tedrîs olunmak üzere Cem‘iyet-i Tedrîsiye-yi İslâmiye tarafından intihâb ve kabûl olunmuşdur*” ibaresinden de anlaşılacağı üzere Destürçe, Darüşşafaka’da okutulmak için hazırlanmış Türkçe

³³⁶ Gökhan Çetinsaya-Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *TDVİA*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 7-11.

açıklamalı bir ders kitabıdır. Hâbib Efendi, Darüşşafaka'da Farsça dersleri verdiği dönemde Destūrçe'yi ders kitabı olarak kullanmıştır.

Hâbib Efendi eserin girişinde Farsçada yer alan harfler, harekeler ve imla hususiyetlerine dair bilgiler vermiştir (s. 2-3). *Destūrçe*'de dil bilgisi konuları isim, sıfat; kinaye (zahir); fiil; fiil türleri; fiillerde şahıs ve zaman, zarflar; edatlar ve ünlem olmak üzere yedi fasıl içerisinde ele alınmış; bir hâtîme kısmı ile eser tamamlanmıştır. *Destūr-i Suhen*'de olduğu gibi Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılmış ve örnekler eşliğinde doksan altı kaide anlatılmıştır.

İlk bölüm isim konusuna ayrılmıştır (s. 3-14). Başlangıçta ismin “*eşhâş veya eşyâdan haber veren kelimedir*” şeklinde tanımı yapılmış ve isimler; ism-i cins, ism-i ‘alem, ism-i câmid, ism-i müştak, ism-i müfred, ism-i mürekkeb, ism-i mevşûf, şıfat, ism-i ‘ayn, ism-i ma‘nâ olmak üzere on kısma ayrılmış; her bir tür örneklerle izah edilmiştir. “Keyfiyyet-i Esmâ, Kemiyyet-i Esmâ ve “Hâşsiyyet-i Esmâ” başlıkları altında isimlerde erillik-dişillik ve ismin hâlleri konuları üzerinde durulmuştur. Keyfiyyet konusunda; isimlerde cinsiyet anlatılmıştır. Kemiyyet; ismin tekil ya da çoğul olması olarak tarif edilmiş; Farsçadaki ان ve ها çoğul eklerinin kullanımı gösterilmiştir. “Hâşsiyyet-i Esmâ” başlığı altında ismin, mücerred (yalın), mef‘ûl-i şarih (nesne), mef‘ûl-i ğayr-i şarih (dolaylı tümleç) hâllerinin karinelerine işaret edilmiştir. İsm-in, mef‘ûlün anh (ismin –den hâli), mef‘ûlün bih (ismin -i hâli), mef‘ûlün fih (ismin –de hâli), mef‘ûlün ileyh (ismin -e hâli), mef‘ûlün ma‘a (ismin ile hâli) hâllerinin hangi edatlar vasıtası ile elde edildiği örnek cümlelerle gösterilmiştir.

Örnek:

مفعول صريح / باغ را دیدم (باغی کوردوم) مفعول به

مفعول غیر صريح / بباع رفتم (باغه کیتدیم) مفعول الیه

اضافت / باغ بهشت (جنت باغی) مضاف

Devamında izâfe (isim tamlaması) konusuna değinilmiştir. İsim tamlamaları lâmiyye, beyâniyye ve isti‘âriyye olarak üç kısma ayrılmış; bazı durumlarda tamlamanın parçalarını birbirine bağlayan tamlama esresinin kaldırıldığı terkîb-i izâfî-yi maḳtû‘ (پدر ُزن) ve bazen tamlayanın önce tamlananın sonda geldiği ve tamlama esresinin hafz edildiği terkîb-i izâfî-yi maḳlûb (سمن برگ) türlerine değinilmiştir (s. 8-9).

“Esmā-yı mürekkebe” başlığı altında birleşik isimler, birleşik oluşturan tamlama yapıları ve ikilemler konusu anlatılmıştır. Esmā-yı menkûle ve ism-i maşdar yapım ekleri de bu başlık altında değerlendirilmiştir. Birleşik kelime oluşturan tamlamalardan *“terkīb-i ‘atfī ‘vāv-ı ‘atf ile olur o da iki kısımdır”* denilerek mezcî ve ğayr-i mezcî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Terkīb-i mezcî *“vāv-ı ‘atf ħazf veyāħud elife ħalb olunarak iki yā ziyāde isim bir isim şūretine ħonulur”* diye tarif edilerek شتر کمپیش شتر گاو پلنگ، شکر آب، شتر گاو پلنگ، تکاپو، کمپیش örnekleri verilmiştir. Terkīb-i ğayr-i mezcî ise tekerrürî ve itbā‘î olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Terkīb-i tekerrürî *“lafzen yā aşlen mutteħid yā ma‘nen murādif iki ismiñ yekdigerle terkībine deniyor”* denerek tarif edilmiş ve شو و شست و گفتگو، خار خار کelimeleri örnek olarak gösterilmiştir. Terkīb-i itbā‘î’ye *“ismiñ müħmel bir lafız ile terkībinden ‘ibārettir”* denmiş ve هرج و مار، هرج و پوچ کelimeleri ile misal verilmiştir (s. 10). Esmā-yı menkûle *“ismin ma‘nāsını bir münāsebet ve müşābehetten ötürü ‘umumdan ħuşūşa naħil içün āħirīne bir (hā-yı resmiyye) ‘ilāve olunup ānā (hā-yı naħliyye) deniyor”* diyerek tarif edilmiştir. Bu tarif (نام=اسم)، (نامه=مکتوب)، (دندان=دیش)، (دندان=بیر شینک دیشی) örnekleri ile pekiştirilmiştir. ش، ار، ه؛ (خوبی، پادشاهی) harfinin ilavesiyle isim ve sıfattan (شکنجه، گفتار، خواهش) örneklerle beraber anlatılmıştır (s. 11).

Devamında ism-i zamān, ism-i mekān ve ism-i taşğir konuları yine örnekleriyle anlatılmıştır. “Taħşīş ve ta‘mīm” başlığı altında bir ismin önüne یک sayı sıfatı ya da sonuna yā-yı tenkīr (birlik yası) getirilerek belirsizlik durumu; isimlerin önüne gelerek genel bir anlam ifade eden هر ön edatı ve isimlerin önüne dāhil olduğunda olumsuzluk anlamı katan هیچ ön edatı anlatılmıştır (s. 13-14).

İkinci bölüm sıfat hakkındadır (s. 14-23). Burada sıfatlar öncelikle semā‘î ve kıyāsî olarak ikiye; kıyāsî (kurallı) olanlar şıfat-ı ‘adiyye, tafzīliyye (üstünlük) ve ifrāṭiyye³³⁷ (en üstünlük) olmak üzere üç grupta işlenmiştir. Yazar, en üstünlük bildiren sıfat konusunun devamında sıfat tamlamasını işlemiş; tamlama kesresinin ħazf edildiği yapılarını terkīb-i şıfatī-yi maħtū‘ olarak adlandırmıştır. “Şıfat-ı mürekkebe” yapısı, *“ismiñ āħirīne ba‘zı edevāt ‘ilāvesiyle şıfat olur ve āħsām-ı meşhūresi beşdir”* diye tarif edilmiş ve bunlar; ی، انه، آگین، آگین، گن، ان، مند، ور، ور، ین، ینه، یار، ناک، اک، edatlarının ilavesiyle yapılanlar ve nispet bildiren sıfatlar; ی، کار، گار، بان، وان، ار، ی، گون، چرده، چرته، فام، وام، گون، چرده، چرته، فام، son ekleri ile yapılanlar şıfat-ı fā‘iliyyet; فام، وام، گون، چرده، چرته، فام، son ekleri ile yapılanlar şıfat-ı

³³⁷ Destūr-i Suħen’de şıfat-ı ‘aliyye olarak adlandırılmıştır.

levniyye; وش، پش، فش، سان، اسا، يس، ديسه، ديز son ekleri ile yapılanlar şıfat-ı teşbihîyye; isim ve edatın birleşimiyle meydana gelenler terkîb-i edâtî sıfatları şeklinde tasnif edilmiştir (s. 17-19). Birleşik sıfatlar (vaşf-ı terkîbî) *“terkîb-i şıfat olmayup ancak kendisinden şıfat ma‘nâsı anlaşılan bir nev‘ terkîbden ‘ibâretidir”* diyerek tarif edilmiş ve yedi kısma ayrılmıştır. Birincisi izâfe-yi lâmiyye-yi maqlûb ile olan (ماه پرتو); ikincisi izâfe-yi beyâniyye-yi maqtû‘e ile (ماه رو); üçüncüsü tamlama esresinin hazfî ile (رو سياه); dördüncüsü sıfatın mevsufun önüne gelmesi ile (سياه رو); beşincisi maşdar-ı taḥfîfî ile (سر نوشت); altıncısı ism-i mef‘ûl ile (دامن آلوده) ve yedincisi emr-i ḥâzır ile (سخندان) yapılanlar şeklinde gruplandırılmıştır (s. 20-21). Sıfat konusunda son olarak “esmâ-yı a‘dād” başlığı altında sayı sıfatları; asıl, sıralama, kesir ve üleştirme olmak üzere dört gruba ayrılarak örnekleriyle birlikte ele alınmıştır (s. 21-23).

“Kinâyât beyânında” başlıklı üçüncü bölüm, zamîr, esmâ-yı işâre, mevşûlât ve sâ‘ir mübhemât ve edavât-ı istifhâm konularını içerir (s. 23-29). Zamirler; zamîr-i şahşî-yi munfaşıl, zamîr-i şahşî-yi muttaşıl/zamîr-i nisbî ve zamîr-i isnâdî olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır.³³⁸“Esmâ-yı işâre” başlığı içerisinde آن ve اين işaret zamirleri; “mevşûlât ve sâ‘ir mübhemât” başlığı altında هیچ، مگر، چوند، چون، کدام، چه، که soru ve belgisiz zamirler; “edavât-ı istifhâm” başlığı içerisinde کجا، چون، چسان، کی، کجا، خود، خویش، خویشان، ی، اند، همان، یکی، بسا، بسیاری، خیلی، دیگری، ve کو، کدام، همگی، هیج، همه، فلان gibi belgisiz zamirlere değinilmiştir.

Dördüncü bölüm fiil konusuna ayrılmıştır (s. 29-70). Fiil konusuna mastar konusu ile giriş yapılmıştır. Dālî ve tā‘î diye adlandırılan mastarlar; maşdar-ı basîṭ, maşdar-ı mürekkeb, maşdar-ı ca‘lî, maşdar-ı taḥfîfî/muraḥḥam olmak üzere dörde ayrılmıştır (s. 29-30). شدن ve بودن fiilleri; fi‘l-i ‘âm, geri kalan diğer fiiller ise fi‘l-i ḥâş başlığı altında değerlendirilmiştir. Bazı fiillerin kendine has isimlendirmeleri olduğu belirtilerek خواستن fiili irādî; دانستن ve توانستن fiilleri iktidârî; شایستن fiili imkânî; بایستن fiili vucûbî olarak adlandırılmış ve bu fiillerden sonra daima başka bir mastar geldiği anlatılmıştır. Değişim ve dönüşüme uğramayan fiiller fi‘l-i tām; bir kural çerçevesinde değişenler fi‘l-i kıyâsî; herhangi bir kurala tabi olmaksızın değişikliğe uğrayan fiiller fi‘l-i şâz adıyla anılmış; fiil çekimlerinde şahıslar müfred-i mütekellim, cem‘-i mütekellim, müfred-i muḥâṭab, cem‘-i muḥâṭab, müfred-i gâ‘ib ve cem‘-i gâ‘ib olarak altıya

³³⁸ Destûr-i Suḥen’de zamirler; zamîr-i şahşî, zamîr-i nisbî, zamîr-i müşâreket, zamîr-i isnâdî ve zamîr-i fi‘lî olarak beş bölümde anlatılmıştır

ayrılmıştır. Yazar, şahıs zamirlerini adlandırmada Arap gramerinin etkisinde kalmıştır (s. 32-33). Fiil çekimleri بودن ve خواندن fiilleri örnek verilerek zamān-ı hāl/muzārī, māzī-yi şuhūdī, hikāye-yi şuhūdī, māzī-yi naqlī, hikāye-yi naqlī, müstaḳbel-i şariḥ, emr-i ḥāzır, inşā`i-yi müfred, inşā`i-yi mürekkeb, ism-i fā`il ve ism-i mef`ul başlıkları altında gösterilmiş ayrıca bu yapılarının tekil ve çoğul hâlleri gösterilmiştir (s. 34-38).

“Uşul-i iştiḳāk” başlığı altında mastar esas alınarak; mastarın sonundan bir ن harfinin hazfiyla maşdar-ı taḥfifi (آورد) ve maşdar-ı taḥfifi`ye ه ilavesiyle ism-i mef`ul (آورده), şahıs zamirleri eklenerek māzī-yi şuhūdī (آوردم); māzī-yi şuhūdī`nin önüne می ilavesiyle hikāye-yi şuhūdī (میاوردم); ism-i mef`ul`ün sonuna şahıs zamirlerinin eklenmesiyle māzī-yi naqlī (آورده ام) ve şahıs zamirlerinden önce بودن fiilinin ilavesiyle hikāye-yi naqlī (آورده بودم); çekimi yapılacak fiilin maşdar-ı taḥfifi`sine خواستن fiilinin muzarisinin ilavesiyle müstaḳbel-i şariḥ (خواهم آورد); mastarın sonundan دن ve تن eklerinin atılmasıyla emr-i ḥāzır (آور); emr-i ḥāzıra şahıs zamirleri ve öncesine de می ilavesiyle fi`l-i inşā`i-yi basit (میاورم); بودن fiilinin muzari hâlinin önüne tasrif olunacak fiilin ism-i mef`ülü eklenerek inşā`i-yi mürekkeb (آورده باشم); emr-i ḥāzırın ikinci tekil şahıs çekiminin sonuna نده eklenerek ism-i fā`il (آورنده) gibi zaman ve kipliklerin teşkili anlatılmıştır (s. 41-42). Şıfat-ı müşebbehe (شنوا), şığa-yı ḥāliye (افتان), şığa-yı mubālağa (آموزگار), ism-i maşdar (دانش، گفتار) ve ism-i âletin (آویزه) de türeme bilgileri örnekleriyle izah edilmiştir (s. 42-43). Fiillerde, müte`addi, mechul, nefy ve nehy olma durumları karine ve örnekleri ile beraber izah edilmiştir. “Ef`âl-i kıyâsiye” başlığı altında mastarların sonundaki دن ve تن`den önce (زمین خوش فارس) harflerinden birinin bulunması durumunda Farsçadaki mastarların muzari köklerinin tespiti ile ilgili kurallardan bahsedilmiştir (s. 47-51). Konunun devamında “ef`âl-ı meşhûre-yi Fârsiyye” başlığı altında Farsçadaki yaklaşık iki yüz elli dokuz yaygın mastar Türkçe karşılıkları ve muzari sigaları ile birlikte (یافتن – بولمق، اكلامق – ياب) harf sırasına göre verilmiştir (s. 52-65).

Devamında özellikle Türkçe edebî metinlerde yaygın olarak kullanılan birleşik sıfat-fiiller “mişâl olmak üzere ba`zı iştilâhât-ı Türkiyye” başlığı altında verilmiştir (s. 65-69).

Örnek: (دل ارا = مفرح)، (افتاده = دوشکون)، (خیر خواه = دوست)، (رنجیده = انجینمش)، (نهفته = گیزلو)

ebdāl” başlığı altında başka bir harfe dönüşen harflerin listesi verilmiş; Farsça kelimelerde zaman zaman hazf edilen ve ziyade olunan harfler anlatılmıştır (s. 86-93).

Örnek: ر ← ل = تار و مار ← تال و مال : طاغينق

Son olarak “elfāz-ı ‘Arabiyeye dā’ir ba‘zı izāhāt” başlığı altında Farsçaya geçen ve kullanılan bazı Arapça kelimelere dair birtakım izahlar verilmiştir. Ayrıca aslı Farsça olup Arapçalaşan ve Arapçalaşmış hâliyle Farsçada kullanılan dokuz kadar kelime de liste hâlinde ilave edilmiştir (s. 93-96).

Destūrçe, Hâbib Efendi’nin *Destūr-i Suhen*’den sonra yazdığı ikinci eseridir. Hâbib Efendi ilk kitabı olan *Destūr-i Suhen*’i Farsça dil bilgisi konusunda herhangi bir temel kaynak eser olmaması ve Farsça öğrenmeye yardımcı olması gerekçesiyle kaleme almıştır. Görünen o ki Farsça olarak kaleme aldığı bu eseri tedrisata uygun olmadığını fark ederek Türkçe açıklamalı olarak daha muhtasar Farsça bir dil bilgisi kitabı yazma ihtiyacı hissetmiştir. *Destūrçe*’de bir ders kitabı olarak hazırlanması sebebiyle konular daha muhtasar olarak ele alınmış; Arapça dil bilgisinin anlatıldığı bölümler bu esere dâhil edilmemiştir. Verilen örnek cümle ve kelimelerin, fiil çekimlerinin Türkçe karşılıkları verilmiştir. *Destūr-i Suhen*’de kullanılan bazı dil bilgisi terimleri bu eserde farklı şekilde adlandırılmıştır. Örneğin şıfat-ı ‘âliyye olarak adlandırılan en üstünlük sıfatı burada şıfat-ı ifrâtiyye; mâzi-yi qarib, mâzi-yi naqli; mâzi-yi nakli, hikâye-yi şuhûdî; mâzi-yi muṭlaḳ, mâzi-yi şuhûdî; mâzi-yi ba‘id, hikâye-yi nakli olarak adlandırılmıştır.

Eserin Baskıları

Destūrçe, ilk defa 1303/1885 yılında Mihran Matbaası tarafından 96 sayfa olarak neşredilmiş ve bu matbaa tarafından aynı yıl içerisinde üç kez basılmıştır. Bir diğer baskısı ise 1313/1895 yılında Kasbar Matbaası tarafından 94 sayfa olarak yapılmıştır.

2.3.20. Gevher-i Sencide (tlf. 1295/1878)

Mehmed Şâlih-Mehmed Siret-Mehmed Hâliş

Gevher-i Sencide, Mekâtib-i Rüşdiye-yi Askeriye’lerde okutulmak üzere Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eser, ordu mensubu üç müellif tarafından hazırlanmıştır. Eseri hazırlayan Mehmed Şâlih, Mehmed Siret ve Mehmed Hâliş hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılamamıştır. Yalnızca ordu mensubu olduğu bilinmektedir. Eserin giriş kısmının

sonunda müellifler için “Şâlişeden Seyyid Meḥmed Siret, müderrisinden Meḥmed Ḥâliş ve Kâ’immaḳâm es-Seyyid Meḥmed Şâliḥ” ibareleri kullanılmıştır. Bu bilgilere göre; Meḥmed Siret’in Osmanlı yönetiminde mülkiye rütbelerinin üçüncü derecesi olan binbaşı (şâlişe), Meḥmed Ḥâliş’in Askeri mekteplerde müderris ve Meḥmed Şâliḥ’in de yarbay (kâ’immaḳâm) olarak görev yapmış olduğu söylenebilir. *Gevher-i Sencîde*’nin baskısı için Lebîbzâde Ḥaşan Şubḥî tarafından yazılan tanıtım yazısında Meḥmed Şâliḥ için Mollâ Câmî’nin *Lüccetü’l-Esrâr* adlı kasidesini şerh ettiği *Mühcetü’l-Ebrâr* adlı eserin sahibi olduğu ifade edilmiştir. Bu tanıtım yazısında bahsi geçen *Mühcetü’l-Ebrâr* adlı eser için Ḥâce Mecîd Efendi tarafından yazılan tanıtım yazısında ise müellif için “*udebâ-yı ‘asır ve ‘urefâ-yı dehrden Mekteb-i İ‘dâdiye-yi Şâhâne Fârisî ḥâcesi binbaşı es-Seyyid Meḥmed Şâliḥ Efendi*” ifadesini kullanmıştır.³³⁹ Bu bilgilerden yola çıkarak Meḥmed Şâliḥ hakkında *Mühcetü’l-Ebrâr*’ın müellifi olduğu; İdadiye mekteplerinde Farsça hocası olarak görev yaptığı; binbaşı rütbesine sahip bir asker olduğu ve devrin önde gelen bilgin ve ediplerinden birisi olarak anıldığı da söylenebilir.

Gevher-i Sencîde

(Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-yi Şâhâne Matbaası: İstanbul, 1295/1878, 36 s.)

Eserin başında *Gevher-i Sencîde*’nin baskısı için Maârif-i Umûmiyye Nezâreti mektubî kalemi memuru ve *Gencîne-yi Hüner* adlı Farsça dil bilgisi kitabının müellifi Lebîbzâde Ḥaşan Şubḥî tarafından mensur olarak Türkçe ve şair Remzî Efendi tarafından manzum olarak Farsça ile yazılmış takdim yazıları yer alır (s. 2-6). Bu tanıtım yazılarında, Ḥaşan Şubḥî Farsçaya dair yazılmış eserlerin ediplerce ilgiyle ve takdirle karşılandığı ve Farsça öğretimine dair eserlerin önemsendiğini vurguladıktan sonra bu amaçla yazılmış kitaplarda kaidelerin uzun uzadıya olmasından ve eserde seçilen usulün karmaşık olmasından dolayı zihinleri zorladığı ve öğrenmeyi güçleştirdiğini söyleyerek usul eleştirisi yapmaktadır (s. 2). Ayrıca eserin müellifi Meḥmed Şâliḥ hakkında Mollâ Câmî’nin *Lüccetu’l-Esrâr* adlı kasidesini şerh ettiği *Mühcetü’l-Ebrâr* adlı eserin yazarı olduğu bilgisini vermiş; ilim, irfan ehli, meydân-ı kemâlin eri ve asrın gencinesi ifadeleriyle övmüştür (s. 3). Remzî Efendi ise on üç beyitlik manzum takrizinde eseri ve müellifleri övdükten sonra aşağıdaki mısralar ile eserin 1295 yılında yazıldığına dair tarih düşmüştür:

³³⁹ Meḥmed Şâliḥ, *Mühcetü’l-Ebrâr Şerḥ-i Lüccetü’l-Esrâr*, Mühendishâne-yi Berrî-yi Hümâyûn Matbaası, İstanbul, 27 Şaban 1288/10 Kasım 1871, s. 5.

Eserin mukaddime kısmında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunulmuş; *Gevher-i Sencîde*'nin Mekâtib-i Askerîye nazırı İbrâhîm Ethem Paşa'nın (1835-1905) desteği ve isteğiyle Mekâtib-i Rüşdiye-yi Askerîye'lerde okutulmak üzere hazırlandığı belirtilmiştir. Eser, beş husus dikkate alınarak yazılmıştır. Birincisi eserin Türkçe yazılması; ikincisi kurallar için verilen örneklerin öğrencinin zihnini fazlaca meşgul edeceği düşüncesi ile beyitler ve uzun cümleler yerine kısa ve akılda kalıcı örneklerin verilmesi; üçüncüsü yazılı eğitimde konuşma kitaplarında verilenler yerine çok konuşulan, ezberlenmesi ve yazılması daha önemli ve ifadesi mükemmel olan ve daha yaygın kullanılan kurallardan müteşekkil olması; dördüncüsü konular için verilen örneklerin bazılarının Türkçe karşılıklarının verilmesi, kalanların ise kitabı okutacak olan muallimlere bırakılması; beşincisi öğrenciler için bir sene boyunca elli iki haftaya denk gelecek şekilde olan bir program dâhilinde okunacak şekilde hazırlanmasıdır:

“Risâlemizde ihtisâr edilen meslek beş esâsa müstenid olup birincisi ‘ibâret-i mündericeniñ lisân-ı ‘Osmânî üzere olmasıdır çünkü her muhâtaba bilmediği yabancı bir lisân ile hitâb revâ görülemeyeceğinden ya ‘nî talebeye kavâ‘id-i mevzû‘ayı henüz mazbûtu olmamış bir lisân ile kavâ‘idi tefhîme çalışmak maflûb ve mültezim olan taḥşîli te ḥîr ve bu şüret bir emr-i düşvâr ve ‘asîr demek olacağı bedîhidir. İkincisi emşileniñ bir tākım ebyât-ı muḥayyele ve ‘ibârât-ı dakîke ile istişhâdı zihnî maflûbdan fazla ve ḥâric bir çok şeylerle doldurup kuvve-yi müfekkire taḥmîl-bâr şakîl olacağından şarf-ı nazarla buña bedel emşile-yi muhtaşar iltizâm edilmiştir. Üçüncüsü ber vech-i muḥarrer, emr-i ta‘lîmde icâz-ı maḥbûl cihetiniñ ihtiyârıyla tekellüm kitabından kalîlu ‘l-istimâl olanlarıñ yerine zebân-zed ve zabṭ ve ḥıfzı ehem ve elzem ve ifâdât-ı maflûbece etem bulunduğu hâlde keşîru ‘l-istimâl olan kavâ‘id derc edilmiştir. Dördüncüsü irâd olunan emşileden fakâṭ sîga-yı muhtelifeye ta‘alluḫ edenleriñ ma‘nâsı derc ve işâret kılinarak elfâza ta‘alluḫ edenlerde ma‘ânîniñ takrîr ve tefhîmi mu‘allimîn-i kirâm ḥâzerâtınıñ müsellemler olan kifâyet ve himmetlerine bırakılmıştır. Beşincisi naql-i kelâm olunca şagirdân-ı mekâtibiñ tanzîm buyrulan program icâbınca bir sene-yi kâmile zarfında elli iki nöbet derslerine kâfi bir şüret-i ḥasene tertîb olunup imtiḥân-ı ‘umûmlarınıñ ḥîn-i icrâsında taḥşîliñ nâkış bırakılması gibi teşvîşe uğratılması ḥuşûsları iltizâm olmuştur.” (s. 8-10).

Giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. Gramer konuları, herhangi bir tasnife tabi tutulmaksızın sırasıyla maşdar (s. 12), fi' l-i māzī (s. 13), fi' l-i muzāri' (s. 14-15), ism-i mef' ūl (s. 14), ism-i fā' il (s. 16), caḥd-ı muṭlaq (s. 17), caḥd-ı mustağraḳ (s. 17), nefy-i ḥāl (s. 17), nefy-i ḥāl-i istiḳbāl (s. 18), te' kīd-i nefy-i istiḳbāl (s. 18), emr-i ḡā'ib (s. 18), nehy-i ḡā'ib (s. 18), emr-i ḥāzır (s. 19), nehy-i ḥāzır (s. 19), ism-i zamān (s. 19), ism-i mekān (s. 19), ism-i taşgīr (s. 20), ism-i mensūb (s. 20), binā' -ı merre (s. 20), binā' -ı nev' (s. 20), fi' l-i ta' accub (s. 20), ism-i tafzīl (s. 21), edevāt (s. 21-26), esmā-yı işāret (s. 27), zemā'ir-i munfaşıla (s. 27), edāt-ı cem' (s. 27), kavā' id-i şettā (s. 28-30) ve emşile-yi muḥtelife (s. 30-35) başlıkları altında ele alınmıştır.

Farsçadaki masterlar sonu -دن- ve -تن- ile bitenler olarak ikiye ayrılmıştır. Sonra d'li masterlar, d'den önce ن، ر، ی، و، ا، (يارنو) harfleri gelen masterlar olarak; t'li masterlar ise t'den önce ف، ش، س، خ، (خششف) harfi gelen masterlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Fi' l-i māzī, fi' l-i muzāri', ism-i mef' ūl, ism-i fā' il, caḥd-ı muṭlaq, caḥd-ı mustağraḳ, nefy-i ḥāl, nefy-i ḥāl-i istiḳbāl, te' kīd-i nefy-i istiḳbāl, emr-i ḡā'ib, nehy-i ḡā'ib, emr-i ḥāzır ve nehy-i ḥāzır başlıkları altında konuların tarifi ve izahı yapılarak (کشیدن) ve (سوختن) fiillerinin bahsi geçen zaman ve kipe göre III. tekil-çoğul şahıstan I. tekil-çoğul şahsa doğru olmak üzere tüm şahıslarda çekimi yapılmıştır. *Gevher-i Sencide*, her ne kadar konuların ele alınış sırası ve kullanılan Arapça terkipler bakımından daha önce Arapçanın etkisinde yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarına benziyor olsa da ism-i mekān (کردنگاه), ism-i ālet (آلت کردن), ism-i taşgīr (کردنک) gibi uydurma tasrifler bu eserde görülmemektedir. Bunun yerine ism-i zamān için “سحرگاه، [سحرگاه،] “kelimeleriniñ ‘ilavesiyle olur” (روزگار، هنگام، گاه) ve muḥaffefi olan (که) [قبلهگاه]; ism-i mekān için “(که) ve (که) lafızlarınıñ ilḥāqıyla olur” [کاف] veya (و) sākinе yāḥud (چه) lafzı ilḥāqıyla olur” [پسرک، پسر، باغچه] şeklinde kısaca anlatılmış ve bir iki örnekle yetinilmiştir (s. 19-20).

Edevāt başlığı altında; Farsçadaki edatlar, bazı ön ek ve son ekler işlenmiştir (s.21-26). Edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; basit edatlar ا، ب، ت، ج، د، ز، ش، ک، و، ه، ی birleşik edatlar ve ekler görevleri ve anlamlarına göre tasnif edilerek örnekler ve beyitler eşliğinde ele alınmıştır.

Örnek: (دربان، نان وان، زرگر، آموزگار) fā' iliyyet edātıdırlar (ان، گر، گار) (s. 24-25).

“Kavā‘ id-i ŧetta” başlığı altında yedi kâ‘ ide içerisinde fiile bitişen ön eklerin yazımına, işaret zamirleri ile üçüncü tekil şahıs zamirine bitişen edatların imlasına ve bazı kelimelerdeki hazf ve kısaltma kurallarına yer verilmiştir (s. 29-30).

“Emşile-yi muhtelif” kısmında خواستن fiilinin; māzī-yi ma‘lūm, māzī-yi mechūl, muzāri‘-yi ma‘lūm, muzāri‘-yi mechūl, ism-i mef‘ūl, ism-i fā‘il, caḥd-ı mutlak-ı ma‘lūm, caḥd-ı mutlak-ı mechūl, caḥd-ı mustagraḥ-ı ma‘lūm, caḥd-ı mustagraḥ-ı mechūl, nefy-i ḥāl-i ma‘lūm, nefy-i ḥāl-i mechūl, nefy-i istiḳbāl-i ma‘lūm, nefy-i istiḳbāl-i mechūl, te‘kīd-i nefy-i istiḳbāl-i ma‘lūm, te‘kīd-i nefy-i istiḳbāl-i mechūl, emr-i ḡā‘ib-i ma‘lūm, emr-i ḡā‘ib-i mechūl, nehy-i ḡā‘ib-i ma‘lūm, nehy-i ḡā‘ib-i mechūl, emr-i ḥāzır-ı ma‘lūm, emr-i ḥāzır-ı mechūl, nehy-i ḥāzır-ı ma‘lūm ve nehy-i ḥāzır-ı mechūl ve fi‘l-i te‘accūb çekimleri yapılmıştır.

Gevher-i Sencīde’nin sonunda yirmi kadar mastar verilmiş ve “*temette’l-keḷām bi-ināyeti’l-meliku’l-‘allām*” denilerek eser tamamlanmıştır.

Gevher-i Sencīde’de konular örneklendirilirken verilen örnek beyitler Sa‘dī-yi Şīrāzī’nin *Gūlistān adlı* eserinden alınmıştır.

Eserin Baskıları

Gevher-i Sencīde’nin ilk baskısı Mekteb-i Fünūn-i Harbiye-yi Şahāne Matbaası tarafından 27 Zilḥicce 1295/22 Aralık 1878 tarihinde; ikinci baskısı ise aynı matbaa tarafından 1302/1885 yılında yapılmıştır.

2.3.21. Şarf-ı Fārisī (tlf. 1296/1879)

el-Ḥāc Meḥmed

Eserin baskı kapağında “*eşer-i Meḥmed*” kaydı vardır. Bu kayıttan *Şarf-ı Fārisī*’nin Meḥmed adlı bir şahıs tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak eser içerisinde müellife dair başka bir bilgi mevcut değildir. Eser, Darüşşafaka’nın üçüncü sınıflarında okutulmak üzere Türkçe açıklamalı olarak hazırlanmış ve ders kitabı olarak okutulmuştur.

Şarf-ı Fārisī

(Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul: 1305/1888, 34 s.)

“*Dārüşşafakanıñ üçüncü senesinde tedris olunmaḡ üzere Cem‘iyyet-i Tedrisiyye-yi İslāmiyye tarafından intihāb ve ḡabūl olunan*” *Şarf-ı Fārisī*, mukaddime ve dokuz bab şeklinde tertip edilmiştir. Eser, “ifāde-yi merām” başlıklı Türkçe yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Bu giriş kısmında müellif, kitabın telif sebebi ve tertibi

hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre eserini daha önce telif edilmiş ve çeşitli okullarda okutulan *Şarf-ı Türkî* adlı muhtasar bir risaleyi esas alarak hazırlayan müellif *Şarf-ı Türkî* de olduğu gibi kendi eserinde de dil bilgisi konularını dokuz bab içerisinde ele almıştır. Kurallara dair verilen Farsça örneklerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Eserin tertibi ve içeriği konusunda şu bilgiler verilmiştir:

“Mekteblerce intihāb ve tedrīs olunan ve fevā’id-i ‘azīmesi görülmekde bulunan Şarf-ı Türkî nām risāle-yi muhtaşaraya taṭbīk ve her bir bābı yine o uşūle tevfiḳ ile kelimāt-ı Fārisīyye dokuz bāba taḳsīm ve fi’lleriñ şūret-i taṣrīf ve iştikāḳları daḫi bir şūret-i vāziḥda beyān ve tefhīm ve edevāt-ı basīṭ ve mürekkebe ise elifbā tertibi üzere ba’de’t-tahrīr kelimeleriñ mişālleriyle beraber Türkçeleri daḫi zīrlerine vaż’ ve terḳīm edilerek te’lif ve tanzīmine ibtidār ve ismine Şarf-ı Fārisī tesmiye olunarak mübtediyān-ı erbāb-ı taḫṣīle yādigār kıldı.” (s. 2).

Müellif, dil bilgisi konularına sarfin tanımını yaparak başlamıştır. Burada sarf, *“Fārisīde lisānını doğru söyleyip yazmak ve ma’ nāsını añlamak için kelimeleriñ aşlını ve imlāsını bildiren bir ‘ilimdir’”* şeklinde tarif edilmiştir (s. 3). Daha sonra kelimenin tarifi yapılarak alfabe konusuna, Arapça ve Farsçaya özgü harflere ve bazı imla hususiyetlerine ve harekelere değinilmiştir. Müellif, Farsçada kelime türlerini isim, şıfat, zāmīr, ism-i işāret, mübhemāt, maşdar, fi’l, fer’-i fi’l ve edevāt olmak üzere dokuz bapta incelenmiştir. İsmi sıfat gibi her bir kelime türü bir bab içerisinde ele alınmıştır.

Birinci bab isim konusuna ayrılmıştır (s. 4-6). Bu kısımda öncelikle ismin tanımı yapılmış; isimler anlam bakımından ism-i cins, ism-i ‘alem; sayıları bakımından ise müfred ve cem’ olarak tasnif edilmiş, devamında isimlerde çokluk konusu anlatılmıştır. İsimler birbirleriyle ilişkilendirildiğinde üstlendikleri görevler mücerred, mef’ ulün bih (ismin -i hāli), mef’ ulün ileyh (ismin -e hāli) ve izāfet (isim tamlaması) olarak dört gruba ayrılarak her biri örnekleriyle anlatılmış, örneklerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır.

İkinci bapta sıfat konusu işlenmiştir (s. 7-9). Tanımı ve tarifi yapılan sıfatlar aşliyye (kuralsız) ve kıyāsiyye (kurallı) olarak ikiye ayrılarak kullanımları, mevsuf ve sıfatın durumları konusunda bilgi verilmiştir. Daha sonra birleşik sıfatlar ele alınarak bunlar yapıları itibariyle dört ayrı grupta anlatılmıştır.

Üçüncü bab, zamir konusuna ayrılmıştır. “İsim yerini tutan kelimedir” şeklinde tanımlanan zamirler; zamîr-i şahşî, zamîr-i izâfî, zamîr-i nisbî, zamîr-i fi‘lî ve zamîr-i vaşfî olarak beş kısma ayrılarak anlatılmıştır (s. 9-11). Bu kısımda ayrı şahıs zamirleri zamîr-i şahşî, bitişik şahıs zamirleri zamîr-i izâfî, ek fiil zamîr-i nisbî, fiil çekim ekleri zamîr-i fi‘lî olarak adlandırılmıştır. “Zamîr-i vaşfî ise “şifât ma‘nâsına gelen zamîrlerdir ve bunlar zamîr-i şahşîler olup ism-i işâretler ile birleştiği vakitte şifât ma‘nâsı ifâde eder” şeklinde tarif edilmiş; (آن او، آن تو، آن من، آن ایشان، آن شما، آن ما) şeklinde gösterilerek Türkçe karşılıkları onunki, seninki, benimki, onlarınki, sizinki, bizimki şeklinde verilmiştir.

Dördüncü bab içerisinde işaret sıfatı ve zamirleri (s. 12); “mübhemât” başlıklı beşinci bapta خويشتن، خویش، خود، مشترک zamirleri ve چند، کدامین، کدام، چه، کیان، كه soru zamirleri işlenmiştir (s. 12-14).

Altıncı bab içerisinde mastar konusu ele alınmıştır (s. 14-19). “Bir zâta nisbet edilmeksizin ve kendisi için bir zaman düşünülmeyle bir eşyâ veyâhüd bir hâli bildiren kelimeye denir” şeklinde tanımlanan mastarlar, lafız bakımından dâlî (رسیدن) ve tâ‘î (آموختن); terkip bakımından basî (دادن) ve mürekkeb (بازی کردن); nesnesi bakımından lâzım (نشستن) ve müte‘addî (دوانیدن); öznesi bakımından ma‘lûm (شنیدن) ve mechûl (شنیده شدن); anlamı bakımından müşbet (آمدن) ve menfî (نیامدن) ve kullanımı itibariyle aşl-ı maşdar (آمدن)، hâşıl-ı maşdar (روش) ve ism-i maşdar (خنده، گفگو) olarak altı gruba ayrılarak anlatılmıştır.

Yedinci bapta fiillerde zaman konusu işlenmiştir (s. 19-27). Farsça fiiller yapıları bakımından basit ve mürekkeb olarak ikiye ayrılmış, basit fiiller, mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naqlî, muzâri‘, fi‘l-i iltizâmî, emr-i gâ‘ib ve emr-i hâzır olarak altı başlık altında değerlendirilerek her birinin yapılışı ve çekimi gösterilmiştir. Birleşik fiiller ise “mürekkeb şîğalar yardımcı fi‘ller denilen (بود) ve (تواند) fi‘lleriyle (تواند)، (خواهد) ve (باید) کە kelimelerini i‘ânesiyle yâhüd evveline edât getirilmekle yapılır” şeklinde izah edilerek mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naqlî, hâl, istiğbâl, fi‘l-i vucûbî başlıkları altında çekimleri verilmiştir. Bu kısımda “istiğbâl” başlığı altında gelecek zaman konusu irâdî ve mekânî olarak ikiye ayrılmıştır. İstiğbâl-ı irâdî (خواستن) mastarı ile (خواهد پرسید،) şeklinde; istiğbâl-i imkânî (توانستن) mastarı ile (تواند پرسید،) şeklinde; (خواهند پرسید)

şeklinde çekimlenmiştir (s. 26-27). Gereklik kipi de fi' l-i vucūbī³⁴⁰ başlığı altında (باید که پرسند) şeklinde çekimlenmiştir.

Sekizinci bapta fer' i fi' l" başlığı altında ism-i fā' il, ism-i mef' ūl, sıfat-ı müşebbehe konuları ele alınmıştır (s. 27-28).

Dokuzuncu ve son bab ise edat ve bağlaç konusuna ayrılmıştır (s. 29-35). “Başlı başına kendisinden bir ma' nā çıkmayıp başka kelimeleriñ birleşmesine âlet olarak kullanılan kelimelere denir” şeklinde tanımlanan edat, basit ve mürekkebe olarak iki grupta işlenmiştir. Basit edatlar kelime ya da isimlerin önüne gelen (و، ن، ب، ع) ve sonuna gelenler (ا، ت، د، ش، ك، م، ه، ی) olarak iki gruba ayrılarak örnekleriyle birlikte anlatılmıştır (s. 29-31). “Edevāt-ı mürekkebe” başlığı altında، است، اند، از، اسا، سا، آری، چون، وش، مانند، وار، اگر، ار، ور، آن، وان، بان، گر، کار، گار، آیا، ای، با، باری، بر، برای، بهر، بی، نه، نا، پس، تا، جز، چه، دان، زار، سار، ستان، كده، لاخ، گین، مند، وند، می، وار، هر، همه، هم، یا، edatları ile ön ekler ve son ekler örnekleriyle izah edilmiştir. (s. 31-35).

Şarf-ı Fārisī, muhtasar olarak hazırlanmış bir dil bilgisi kitabı özelliğini taşımaktadır. Eser, sadece Farsça sarf konularını içermekte olup nahiv konularına yer verilmemiştir. Farsçayı yeni öğrenmeye başlayan öğrencilere yönelik hazırlandığı için *Şarf-ı Fārisī*'de dil bilgisi konuları izah edilirken sade bir üslup tercih edilmiş, genellikle konular kısaca tarif edilerek örnekler ile izah edilmiştir. Eser içerisinde kurala dair verilen her bir örneğin Türkçe karşılığı yazılmıştır.

Eserde dil bilgisi konularının sıralanışı, mastar konusu ile başlangıç yapan diğer dil bilgisi kitaplarına nazaran değişiklik göstermektedir. Ele alınan konular, isim, sıfat, zamir, işaret sıfat ve zamirleri, belgisiz zamirler, soru zamirleri, mastar, fiil ve fiil çekimleri, bağlaç ve edatlar şeklinde sıralanmıştır. Bu yönüyle Hābīb-i İşfahānī'nin dil bilgisi kitaplarına benzemektedir.

Şarf-ı Fārisī'de özellikle zamir konusunda yeni terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Zamirlerin zamīr-i şahşī, zamīr-i izāfī, zamīr-i nisbī, zamīr-i fi' lī ve zamīr-i vaşfi olarak beş kısma ayrılarak zamīr-i vaşfi başlığı altında seninki, benimki gibi anlamlarda kullanılan zamirlerin anlatılması; mastarların lafız, terkip, nesne, özne, anlam ve kullanım itibariyle altı gruba ayrılması; “istikbāl” başlığı altında gelecek zamanın irādī ve imkānī olarak ikiye ayrılması; yeterlik kipinin gelecek zamanda değerlendirilmesi; gereklik kipinin (باید که پرسد) şeklinde (که) ile çekimlenmesi ve basit

³⁴⁰ Bu başlık eserde sehven “fi' l-i vucūbī” şeklinde yazılmıştır (s. 27).

edat ve harflerin kelimenin öncesinde ve sonrasında gelenler olarak ikiye ayrılması *Şarf-ı Fārisī'nin* kendisinden önceki gramer kitaplarından ayrılan ve dikkat çeken önemli özelliklerindedir.

Eserde konuların sıralanışı Hābīb Efendi'nin eserleri ile benzerlik gösterse de müellif eserin kaynak ya da kaynakları konusunda herhangi bir beyanda bulunmamıştır.

Eserin Baskıları

Şarf-ı Fārisī'nin ilk baskısı 1296/1879 yılında Mihran Matbaası tarafından otuz beş sayfa hâlinde neşredilmiştir. İkinci baskısı ise Karabet ve Kasbar Matbaası tarafından 1305/1888'de yılında yapılmıştır.

2.3.22. Maḥzen-i Kavā'id (tlf. 1298/1880)

Mazharuddīn Bağdādī

Maḥzen-i Kavā'id, Fatih Askerî Rüşdiyesi Farsça hocalarından Mazharuddīn Bağdādī tarafından Askerî Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Mazharuddīn Bağdādī hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgi verilememektedir. Yalnızca Fatih Askerî Rüşdiyesi'nde Farsça hocası olduğu bilinmektedir.

Maḥzen-i Kavā'id

(Mahmud Bey Matbaası, İstanbul: 1303/1886, 44 s.)

Maḥzen-i Kavā'id, “dibāce” başlıklı mensur bir giriş ile başlar (s. 2-3). Müellif bu giriş kısmında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunmuş; Askerî Mektepler nâzırı Zekî Paşa'nın (1849-1914) desteği ve eğitim konusundaki görüşlerinden bahsetmiştir. Eserini Askerî Rüşdiye mektepleri öğrencilerine okutmak üzere beş bab şeklinde hazırladığını belirten müellif dibacede şu bilgileri vermiştir:

“Nāzır-ı Mekātib-i 'Askeriyye sa'ādetlü Zekî Paşa ḥāzretleriniñ daḥi uşūl-i tadrīsiniñ tariḳ-i eshel ve vech-i ekmel üzere ceryānı ḥuşūşunda kemāl-i diḳḳat ve ḥüsn-i himmetleri maşrūf olduḡu ḥayşiyetle mekātib-i Rüşdiye-yi 'Askeriyyede sermāye-yi fuyūzāt-ı şūveriyye ve ma'nevîyyeniñ iktisābına ḥaşr-ı evḳāt etmekte olan nev-residegāna bir ḥidmet-i maḥşūşa olmaḡ üzere lisān-ı leṭāfet-resān Fārisiyyi taḥşil eylemeleri için işbu risāle tanzīm ve beş bāb üzerine taḳsīm olundu.”

Bu giriş kısmından sonra *Maḥzen-i Kavā'id*'de dil bilgisi konuları beş baba ayrılarak “ders” başlıkları altında numaralandırarak anlatılmıştır. Fiil konusuna ayrılan birinci

bapta on dört, isim konusundaki ikinci bapta üç, sıfat konusundaki üçüncü bapta iki, zamir bahsinin ele alındığı dördüncü bapta beş ve edat ve bağlaçlar konusunun anlatıldığı beşinci bapta ise dokuz ders olup toplamda otuz bir adet ders mevcuttur. Dersler içerisinde “luğat” başlığı altında sözlük, “vazîfe” başlığı altında bahsi geçen dil bilgisi konusu ile ilgili alıştırmalar verilmiş; zaman zaman “tenbih” başlığı altında önemli notlar ilave edilmiştir.

Fiil konusunun işlendiği birinci babın ilk ve ikinci dersinde mastar konusu ele alınmıştır (s. 4-5). Burada aşl-ı fi‘l mastar olarak kabul edilmiş ve mastarları sonu دن ve تن ile bitenler şeklinde iki grupta incelenmiştir. Daha sonra mastarlar müte‘addî ve lâzım olarak gruplandırılmış; müte‘addî olanlar ise semâ‘î ve kıyâsî olarak tasnif edilmiştir. Üçüncü derste ism-i maşdar ve hâşıl-ı maşdar konuları ele alınarak fiil konusuna geçilmiştir (s. 5-6). İsm-i maşdar sonunda yâ-yı maşdar bulunan (خوبی), mastar anlamındaki fiiller (داد و ستد), muzari fiilden sonra gelen mazi fiil (خواهد آمد) ve bir fiilin mazi kökü ile emr-i hâzır sigasının birleşimi (گفتگو) olarak dört gruba; hâşıl-ı maşdar ise emr-i hâzırın sonuna ش harfi eklenenler (کوشش) ve ار eki eklenenler (رفتار) olarak iki gruba ayrılarak anlatılmıştır. Fiil konusunun ele alındığı derste öncelikle “fi‘l-i mâzî” başlığı altında (s. 6) mazi fiiller mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naqlî, hikâye-yi mâzî ve hikâye-yi hâl-i mâzî olarak dörde ayrılmıştır.

Eserin dördüncü dersinde “vazîfe” başlığı altında soru-cevap şeklinde cümlelere yer verilmiştir:

(س) پدرت در خانه است؟ (ج) در خانه نیست. (س) بکجا رفت؟ (ج) به چارسو رفت (س) کی رفت؟ (ج) نیم ساعت پیش از این (س) شما دیروز به دبستان رفتید؟ (ج) آری رفتم (س) کدام سبق خوانده شد؟ (ج) سبق فارسی خوانده شد ولی خوب فهمیده نشد (س) چرا؟ (ج) سبب به تنگی وقت خواجة فارسی تقریر را تمام ناکرده بیرون شد. (s. 7)

Alıştırma kısmından sonra mâzî-yi naqlî, hikâye-yi mâzî ve hikâye-yi hâl-i mâzî konuları anlatılmıştır.

Beşinci derste önceki derslerde ele alınan konular ile ilgili yine soru-cevap şeklinde Farsça cümle örnekleri verilmiştir (s. 7-8). Altıncı derste şahıs çekim ekleri anlatılarak bazı mastarların geçmiş zamanda malum ve meçhul çekimleri gösterilmiş; “vazîfe” başlığı altında yine soru-cevap şeklinde cümle örneklerine yer verilmiştir. Son olarak fi‘l-i muzâri‘ başlığı altında muzari zamanlara değinilmiştir (s. 8-9). Yedinci derste mastarların muzari köklerinin elde edilme şekilleri anlatılmıştır (s. 9-10). Sekizinci

derste fi‘l-i hâl-i müşbet ve nefy-i hâl konuları ele alınmış sonrasında yine soru-cevap şeklinde anlatılan konuyla ilgili cümleler yazılmıştır (s. 10-11). Dokuzuncu derste “fi‘l-i istiḳbâl-i müşbet” başlığı altında gelecek zaman konusu işlenmiş (s. 11-12); onuncu derste fi‘l-i vucûbî, fi‘l-i iḳtidârî, emr-i ḡā’ib, nehy-i ḡā’ib, emr-i ḥâzır ve nehy-i ḥâzır konuları kısaca izah edilmiş (s. 12-13); on birinci derste bir önceki derste işlenen konular ile ilgili alıştırmalar verilmiş (s. 13); on dördüncü derste “fer‘-i fi‘l” başlığı altında ism-i fâ‘il ve ism-i mef‘ûl konuları ele alınmış ve yine soru-cevap tarzında cümle örnekleri ilave edilmiştir. On üçüncü ders, sıfat-ı müşebbehe konusuna ayrılmış ve devamında “maşdar-ı basītiñ emşile-yi muḥtelifesi” başlığı altında خواندن mastarı tüm zaman ve kiplerde III. tekil şahsa göre çekimlenmiş ve bu çekimlerin Türkçe karşılıkları da altlarına yazılmıştır (s. 14-15). Birinci babın son dersi olan on dördüncü derste “maşdar-ı mürekkebiñ emşile-yi muḥtelifesi” başlığı altında birleşik mastar olan بر داشتن mastarı tüm zaman ve kiplerde yine III. tekil şahsa göre çekimlenmiştir. Bu dersin sonunda öğrencilerin çekimlemesi için yirmi adet mastar Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiştir (s. 15-16).

İkinci bab isim konusuna ayrılmıştır (s. 18-20). İlk babın son dersi on dört olmasına rağmen bu kısımdaki ilk ders on üçüncü ders olarak numaralandırılmıştır. On üç, on dört ve on beşinci dersler isim konusuna ayrılarak ismin hâlleri, izafet (tamlama) ve sayı isimleri, mevsim, ay ve gün adları anlatılmıştır. İsim konusunda da ilk bölümde olduğu gibi soru-cevap şeklindeki cümle örneklerinden istifade edilmiş fakat bu bölümde ilk bölümün aksine alıştırmalarından önce “luḡat” başlığı altında alıştırmalarda geçen kelimelerle ilgili bir luḡatçe de ilave edilmiştir.

On altı ve on yedinci dersleri içerisinde barındıran üçüncü bapta sıfat konusu işlenmiştir (s. 21-23). Bu kısımda sıfatlar, semâ‘î ve kıyâsî olarak ikiye ayrılarak anlatılmıştır.

“Kinâyât beyânındadır” başlıklı dördüncü bapta yer alan on sekiz ve yirmi ikinci derslerde ayrı ve bitişik şahıs zamirleri, ism-i işâre, ism-i mevşûl ve ism-i tecrîd konuları anlatılmıştır (s. 24- 30).

Beşinci bab ise edat, bağlaç ön ve son ekler konusuna ayrılmıştır (s. 31-44). Edatlar basit ve mürekkep olarak iki grupta anlatılmıştır. Bu bab içerisinde önceki bölümlerin aksine alıştırmalar ve sözlük kısımlarına yer verilmemiştir. Yirmi üç ve yirmi dördüncü derslerde “edevât-ı basīte” başlığı altında (ا، ب، ت، ث، ش، م، ن، ك، و، ه، ي) harfleri; yirmi

beş ve yirmi dokuzuncu derslerde ise “edevât-ı mürekkebe” başlığı altında birleşik edatlar ve bağlaçlar örnekler eşliğinde anlatılmıştır. Bu bölümün sonunda “kavâ‘id-i şettâ” başlıklı otuzuncu derste terkîb-i izâfî, terkîb-i tavşîfî, terkîb-i ta‘dâdî ve terkîb-i mezcî konusu işlenmiştir (s. 43-44).

Maḥzen-i Kavâ‘id’de dil bilgisi konuları fiil, isim, sıfat, zamir ve edat sırasıyla işlenmiştir. Dil bilgisi konuları Feyzî Efendi’nin Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi “ders” başlıkları altında alıştırmaya ve sözlük kısımları ile birlikte anlatılmıştır. Fakat *Maḥzen-i Kavâ‘id*’de Feyzî Efendi’nin kitaplarından farklı olarak “vazîfe” başlıklı alıştırmaya kısımlarında soru-cevap şeklindeki cümle örneklerinin verilmesi tercih edilmiştir. Bu yönüyle *Maḥzen-i Kavâ‘id*’de sadece dil bilgisi konularını anlatmakla yetinilmemiş soru-cevap şeklindeki cümle örnekleriyle uygulama yapılarak konuşma becerisi de kazandırılmak istenmiştir.

Eserin Baskıları

Maḥzen-i Kavâ‘id’in ilk baskısı Mihran Matbaası tarafından 1298/1880 yılında İstanbul’da otuz bir sayfa hâlinde yapılmıştır. İkinci baskısı İstanbul’da 1303/1886 yılında 44 sayfa olarak Mahmud Bey Matbaası tarafından; üçüncü ve son baskısı ise Karabet Matbaası tarafından 1307/1890 yılında elli bir sayfa olarak *‘İlâveli Maḥzen-i Kavâ‘id* adıyla yayınlanmıştır.

2.3.23. Tenbîhu’ş-Şıbyân (tlf: 1298/1880)

Muḥammed Ḥuseyn b. Mes‘ūd b. ‘Abdurraḥîm-i Enşârî (1259-1311/1843-1894)

Eser bir dönem İran’ın Trabzon Konsolosluğu’nda çalışmış olan Muḥammed Ḥuseyn tarafından kaleme alınmış Farsça açıklamalı bir dil bilgisi kitabıdır.

Eserin müellifi Muḥammed Ḥuseyn b. Mes‘ūd b. ‘Abdurraḥîm-i Enşârî, 2 Safer 1259/4 Mart 1843’de Tahran’da dünyaya gelmiştir. Tahran’da eğitimini tamamladıktan sonra Dışişleri Bakanlığı’nda memuriyete başlamıştır. 1300hş./1882 yılında dönemin İran İstanbul Büyükelçisi olan Mîrzâ Muḥsin Ḥân tarafından İstanbul’a çağırılmış ve sonra İran’ın Trabzon’daki birinci komiserliğine memur olarak atanmış ve dört yıl boyunca bu görevde bulunmuştur. Trabzon’da bulunduğu süre içerisinde Fransızca öğrenmiş, aynı zamanda Arapça ve Fransızca için yazılmış gramer

kitaplarını incelemekle meşgul olmuştur.³⁴¹ Burada Farsça imlaya dair *Numūne-yi Efkār*, çocukların Farsça alfabeyi öğrenmesine yardımcı bir kitap olan *Teshīlū't-ta' līm* ve *Tenbīhu's-Şibyān*'i kaleme almıştır. Trabzon'daki görevi bittikten sonra bir müddet Tifles'de memuriyete devam etmiş oradan da Tahran'a geri dönmüştür. Tahran'da bir yıl kalmış ve Hindistan'ın Bombay şehrine konsolos olarak atanmış ve yedi yıl da bu görevi yürütmüştür. 7 Zilhicce 1311/11 Haziran 1894'de vefat etmiştir.³⁴²

Tenbīhu's-Şibyān

(Ahter Matbaası: İstanbul, 1298/1880, 138 sayfa)

Tenbīhu's-Şibyān, Farsça yazılmış bir mukaddime, iki bölüm ve bir hâtimedden ibarettir. Eser, ana dilinin gramerini iyi bilenlerin yabancı bir dili kavrama ve öğrenmede zorluk yaşamayacağı düşüncesinden hareketle kaleme alınmış ve ana dili Farsça olanlar için yazılmıştır (s. 2-4). Müellif eserini yazmadan önce Fransızca ve Arapça gramer kitaplarını incelemiş; mütalaaları sonucunda belirlediği usule göre hazırladığı eserine *Tenbīhu's-Şibyān* adını vermiştir. Mukaddimedeki müellif ve eser hakkında verilen bilgiler şöyledir:

«... این بنده ... محمد حسین بن مسعود بن عبدالرحیم انصاری به تقدیر باری در سنه ۱۲۹۸ یک هزار و دویست و نود و هشت که به شغل کارپردازی اول دولت علیه ایران در طرابوزان اقامت داشت و در زمان بیکاری ضمناً به تکمیل و تحصیل زبان فرانسه می پرداخت، ملاحظه نمود که اطلاع تام بر آن قواعد و قواعد السنه دیگر از عربی و غیره برای فارسی زبانان وقتی آسان شود که قوانین فارسی را که لغت اصلیه ایشان است بدانند. اگرچه فطرة بدان متکلمند، لکن ملتفت قواعد آن نشده‌اند، چنانکه خود با وجود آگاهی از قواعد لسان عرب چون تعمق نظر در قواعد زبان فارسی ننموده، بزحمت و دقت باید ملتفت شوم و بسی واضح است که اهل هر لسان را قبل از شروع به تحصیل لسان دیگر دانستن قواعد لسان خود باید تا بر بصیرت باشد. زیرا که آن لسان را به لسان خود تطبیق می نماید، چنانکه در تمام فرنگستان مسلم و متداول است، لهذا شروع به ترتیب قواعد زبان فارسی نموده، پاره‌ای از آن را به رشته تحریر آوردم که خدمتی به ملت نموده و یادگار بماند...»

و این رساله را تنبیه الصبیان نام نهاده‌ام، امید است که نافع افتد و طالبان این فن را بهره بسیار بخشد و آن را ترتیب دادم بر یک مقدمه و دو باب و خاتمه. مقدمه در بیان پاره‌ای مطالب که پیش از شروع در مقصود باعث بینش طالبان است و در آن چند فصل است.

³⁴¹ Muḥammed Huseyn b. Mes'ūd b. 'Abdurrahīm-i Enṣārī, *Tenbīhu's-Şibyān*, Ahter Matbaası, İstanbul, 1298/1880, s. 3.

³⁴² Müellif hakkında daha fazla bilgi için bk: Mihīn Bānū Ṣanī', *Seyrī der Destūr-i Zebān-i Fārsī*, s. 237-238.

(Bendeniz, Muhammed Huseyn b. Mes'ud b. 'Abdurrahim-i Ensarî, Allah'ın takdiriyle, İran Devletinin birinci komiserliği göreviyle Trabzon'da ikamet ettiğim ve boş zamanlarda Fransızcamı geliştirmek ve öğrenmekle meşgul olduğum 1298 yılında ana dili Farsça olanlar için Fransızcanın, Arapça gibi diğer dillerin kurallarını tam öğrenmenin Farsçanın kuralları bilindiğinde kolaylaşacağını anladım. Doğuştan bu dili konuşmalar da kurallarına özen göstermezler. Nitekim Arapça dil bilgisi kurallarını bilmekle beraber Farsça gramerini önemsemediklerinden çaba ve titizlikle buna dikkat çekmek istedim. Bir dili konuşanların başka bir dili öğrenmeye başlamadan önce kolayca kavramaları için ana dilinin kurallarını bilmeleri gerektiği açıktır. Çünkü bütün batıda kabul gördüğü ve geçerli olduğu üzere o dili kendi lisanına uyarlayacaktır. Bunun için Farsçanın kurallarını düzenlemeye başladım ve milletime bir hizmette bulunmak ve bir armağan bırakmak üzere bir kısmını kaleme aldım (...).

Bu risaleye Tenbîhu's-Sıbyân adını verdim. Umarım yararlı, dil öğrenenlere çok faydalı olur. Kitabı bir mukaddime ve iki bab ve bir hâtîme şeklinde düzenledim. Mukaddime, temel konulara başlamadan önce öğrencilere fikir verecek bazı konuların izahı hakkındadır. Mukaddimedede birkaç fasıl vardır.)

Eserin mukaddime kısmında yer alan üç fasıl içerisinde sırasıyla “ilm-i şarf”, “ta'rif-i kelime ve kelâm” konularına değinilerek Farsça çekim bilgisi ve isim, fi'l, harf olarak üç türde kelime bilgisi hakkında temel bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölümde “der beyân-ı şarf-ı Fârsî” başlığı altında fasıllar içerisinde sarfa dair konulara yer verilmiştir (s. 8-44). Bu bölümde sırasıyla birinci fasılda ism-i câmid ve ism-i müştak, ikinci fasılda ism-i maşdar, ism-i fâ' il ve ism-i mef' ul, üçüncü fasılda lâzım ve müte' addî, dördüncü fasılda fiil konusu ele alınmıştır. Fiil konusunda fiilin tanımı yapılarak Farsça fiiller mâzî, muzâri' ve emir olmak üzere üç temel zamana ayrılmıştır. Mâzî zamanlar kendi içerisinde mâzî-yi muṭlaḳ (خوردم), mâzî-yi ba' id (خوردہام), hikâyetü'l-hâl fi'l-mâzî (می خوردم), hikâyetü'l-mâzî fi'l-mâzî (خوردہ بودم), hikâyetü'l-hâli'l-mâzî fi'l-mâzî (می خوردہ باشم) ve inşâ' iye-yi mâzî (خوردہ خواهم) olarak tasnif edilmiştir. Fiiller daha sonraki fasıllarda durumuna, yapılarına, anlamına, nesnesine ve öznesine göre müşbet-menfî, lâzım-müte' addî, fâ' il-mef' ul ve ma' lûm-mechûl başlıkları altında incelenmiştir.

İkinci bölümde ise “der beyân-ı mesâ'il-i naḥv-i Fârsî” başlığı altında Farsçanın nahiv kurallarına dair konulara yer verilmiştir (s. 44-129). Bu bölümde öncelikle “lafz”

kelimesinin tanımı yapılmış; kelimeler yapı bakımından müfred ve mürekkebe olarak iki grupta incelenmiştir. Yine fasıl başlıkları altında ism-i cins, ism-i ‘ām, ism-i cem‘, şıfat, maşdar, zamīr, ism-i işāre, ism-i mevşūl, terkīb, cümle ve harf konuları anlatılmıştır. Sıfatlar ‘adiyye, kıyāsiyye ve ‘aliyye olarak üç grupta, mastarlar yapıları itibarıyla basit ve mürekkebe olmak üzere iki başlıkta; zamīr konusu muttaşıl ve muntaşıl olarak iki başlık altında anlatılmıştır. “Terkīb” başlığı altında tamlama konusu ele alınmıştır. “Cümle” başlığı altında, Farsça cümleler anlam ve yapı bakımından inşā’iye ve aḥbār ile tām ve ğayr-i tām şeklinde tasnif edilerek izah edilmiştir. “Harf” başlığı altında alfabetik olarak edat ve bağlaçlara yer verilmiş; her bir edat ve bağlacın muhtelif kullanımları üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur.

Birinci ve ikinci bölümlerde ele alınan dil bilgisi kurallarının izahında Firdevsī, Mevlānā, Sa‘dī-yi Şirāzī, Hāfız-ı Şirāzī, Vaḥşī-yi Bāfiķi, Qāānī-yi Şirāzī, Emīr Ḥusrev-i Dihlevī ve Hātıf-ı İşfahānī gibi şairlerin beyitlerinden örnekler verilmiştir.

“Ḥātıme” başlıklı son bölümde ise ilk olarak “der beyān-i şināḥten-i elfāz ve kelimāt-i ‘Arabiyye” başlığı altında Arapça kökenli harfler ve bu harflerin telaffuzları ile imla hususiyetleri üzerinde durulmuştur (s. 129-134). Son olarak ise müellif “der ‘uyūb-i ḥatt-i ḥāliyye ve luzūm-i tağyir-i ān” başlığı altında alfabele yaşanan sorunlara ve yapılması gereken ıstılahatlara değinmiştir (s. 134-138).

Tenbīhu’ş-Şıbyān’da konuların işlenişinde Mīrzā Ḥabīb-i İşfahānī’nin *Destūr-i Suḥen* adlı eserinin etkisi görülmektedir. Eserde işlenen konular muhtasar olarak ele alınmış, anlatılan her konu hakkında birden fazla şahit beyte yer verilmiştir.

Eserin Baskıları

Tenbīhu’ş-Şıbyān, ilk defa 1298/1880 yılında Ahter Matbaası tarafından 138 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu neşir eserin ilk ve tek baskısıdır.

2.3.24. Gencīne-yi Kavā‘id-i Fārisiyye (tlf. 1299/1882)

‘Abdülmecīd Şirvānī

Gencīne-yi Kavā‘id-i Fārisiyye, Erzurum Maārif müfettişi ve Mekteb-i Feyziyye, Galatasaray Mekteb-i Sultānisi ve Vefa İdadī Mektebi Farsça hocası ‘Abdülmecīd Şirvānī tarafından Farsça açıklamalı olarak hazırlanmış bir dil bilgisi kitabıdır.

‘Abdülmecīd Şirvānī hakkındaki bilgilerimiz müellifin yazmış olduğu *Gencīne-yi Kavā‘id-i Fārisiyye* ve *Netīce-yi Kavā‘id-i Fārisiyye* adlı dil bilgisi kitaplarındaki bilgilerle sınırlı kalmaktadır. *Gencīne-yi Kavā‘id-i Fārisiyye*’nin baskı kapağında

“müfettiş-i ma‘ârif-i Erzurûm” ve mukaddime kısmında “hâcegî-yi Fârisî Mekteb-i Feyziyye”; *Netîce-yi Kavâ'id-i Fârisiyye*'nin baskı kapağında ise “Ğalağa mekteb-i sulţânisi, Vefâ i 'dâdîsi Fârisî mu'allimi” kaydı düşülmüştür. Bu kaynaklardan onun bir dönem Erzurum Maarif müfettişliği görevinde bulunduğu; Feyziyye mekteplerinde, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi ve Vefa İdadî Mektebi'nde Farsça hocalığı yaptığını öğrenmiş oluyoruz.

Gencîne-yi Kavâ'id-i Fârisiyye

(Mahmud Bey Matbaası, İstanbul: 1299/1882, 70 s.)

Gencîne-yi Kavâ'id-i Fârisiyye, “dibâce-yi kitâb” başlıklı Farsça mensur bir giriş ile başlamaktadır (s. 2-4). Müellif bu giriş kısmında hamd ü sena ifadelerinden sonra devrin Maârif nâzırı Muştafa Nûri Paşa'nın (1824-1890)³⁴³ desteğinden bahsederek devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunmuş ve kitabın telif sebebi hakkında şu bilgileri vermiştir:

(پس این نیازمند عبدالمجید شروانی باوجود عجز و ناتوانی مدتی که خواجگی فارسی مکتب فیضیه را در عهده داشتیم آثار فصحای پارسی گویان را از نظم و نثر بچندین محنت و مشقت و هزار جد و جهد تتبع بلیغ نموده رساله مشتمل بر قواعد فارسی که موسوم به گنجینه قواعد فارسیه باشد بزبان شیرین بیان فارسی که یکی از اجزای لطافت‌رسان لسان عثمانیست بجهت تسهیل تحصیل کودکان نورسیدگان ترتیب و تألیف نمودم.)
“Tüm bu acziyeti ve güçsüzlüğüne rağmen bir müddet Mekteb-i Feyziyye Farsça hocalığı görevinde bulunan bendeniz ‘Abdülmeçîd Şirvânî, akıcı bir şekilde Farsça şiir söyleyen şair ve ediplerin nazım ve nesir olarak yazdığı eserlerinden bin bir güçlülükle inceleyerek şahit gösterdim. *Gencîne-yi Kavâ'id-i Fârisiyye* adıyla Farsça dil bilgisini içeren bu risaleyi Osmanlı Türkçesinin bir parçası olan güzel ifadeli Farsçayı başlangıç seviyesindeki öğrencilerin öğrenmesini kolaylaştırmak için hazırladım.”

Eserde ilk olarak “der beyân-ı ta‘rîf-i maşdar” başlığı altında “sonunda (تن) ve (ن) olan her kelimeye mastar denir” şeklinde tarif edilen Farsçadaki mastarlar “der beyân-ı taḫsîm-i maşdar” başlığı altında ise müfred ve mürekkeḫ ve lâzım (geçişsiz), müte‘addî (geçişli) olarak tasnif edilmiştir. Müfred olan mastarlar da d’li mastar ve t’li mastar olarak ikiye ayrılmıştır (s. 6-7). Mastarlar ayrıca “der beyân-ı ḥâşıl-ı maşdar” başlığı altında altı grup içerisinde değerlendirilmiştir. Birincisi (خواهش) örneğinde olduğu gibi fiilin emir kökünün sonuna (ش) harfi gelen; ikincisi (بزرگی) örneğinde

³⁴³ Daha fazla bilgi için bk: Tahsin Özcan, “Mustafa Nuri Paşa”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 342-343.

olduğu gibi ismin sonuna (ى) harfi gelen ve masdariyet anlamı taşıyan; üçüncüsü (رفتار) örneğinde olduğu gibi mazi fiil kökünün sonuna (ر) eki gelen; dördüncüsü (رفت) örneğinde olduğu gibi iki farklı mazi fiilin kökünün birleşiminden meydana gelen; beşincisi (گفتگو) örneğinde olduğu gibi mazi ve muzari köklerin birleşimiyle meydana gelip mastar anlamı taşıyan; altıncısı (سوز دل) örneğinde olduğu gibi emir sigasının bir isimle tamlama yapılmasıyla meydana gelen ve mastar anlamı taşıyanlar şeklinde tarif edilerek anlatılmıştır (s. 7-8).

Farsçadaki mastarlardan sonra fiil ve fiil çekimi konusuna geçilmiş; iştiqâk-ı mâzî, iştiqâk-ı mâzî-yi istimrârî, fi' l-i mâzî-yi mechûl, ism-i mef'ûl, mâzî-yi naklî, iştiqâk-ı fi' l-i muzâri', fi' l-i hâl, fi' l-i müstakbel, fi' l-i muzâri' -i menfî, nefy-i hâl, nefy-i müstakbel, muzâri' -i mechûl, şîğa-yı emr, emr-i mudâmî, ism-i fâ' il, emr-i gâ'ib, nehy-i gâ'ib, kelime-yi mubâlağa, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i taşgîr, ism-i mensûb, binâ'-ı merre, binâ'-ı nev', ism-i tafzîl ve kelime-yi ta' accub konuları işlenmiş ve tasrifleri gösterilmiştir (s. 8-18). Fiil çekimlerinde Arapçadaki fiil çekim usulleri olan III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması esas alınmıştır.

Fiil bahsinden sonra “beyân-ı bedel-i hürûf” başlığı altında kelime içerisindeki harflerin değişimi, dönüşümü ve hazf edilmesi gibi Farsçadaki bazı imla kurallarına değinilmiştir (s. 19-20). “Der beyân-ı taqsim-i kelimât” başlığı altında kelime türleri üzerinde durulmuştur. Farsçadaki kelimeler isim, sıfat, fiil ve harf olarak dört türe ayrılarak her birinin kısaca tanımı yapılmıştır. Sonrasında Farsça alfabede yer alan harfler ve Arapçaya özgü harfler anlatılmıştır (s. 21). Devamında Farsçadaki bağlaç ve edat konusuna geçilmiştir. “Der beyân-ı hürûf-i basîte” başlığı altında sadece basit edatlar olarak tarif edilen ا، ب، ت، ز، ش، ك، م، ن، و، ه، ی harfleri; sonrasında “der beyân-ı hürûf-i mürekkebe” başlığı altında yüze yakın birleşik edat ve ön ekler ile son ekler işlenmiştir (s. 30-49). Burada her bir harf ya da edatın ihtiva ettiği anlam ve üstlendiği görev izah edilerek kullanımı gösterilmiş ve şahit beyitlerle örneklendirilmiştir.

Edat ve bağlaçlardan sonra “der beyân-ı ism-i işâret, der beyân-ı zamâ'ir, der beyân-ı ism-i mevşûl, der beyân-ı esmâ-yı a' dâd başlıkları altında işaret zamir ve sıfatları, şahıs zamirleri, sayı sıfatları anlatılmıştır (s. 49-55). Bu kısımda (این) ve (آن) işaret sıfat ve zamirleri ve şahıs zamirlerinin imlasındaki bazı tasarruflar da gösterilmiştir. Örneğin (ا) harfinin bazı durumlarda (هین) örneğinde olduğu gibi (ه) harfine dönüşmesi; (من) zamirinin sonundaki (را) edatıyla birleştiğinde (ن) harfinin hazf edilmesi gibi imlaya dair kullanımlar gösterilmiştir.

“Der beyān-ı mevşūf ve şıfat” başlığı altında Farsçadaki sıfat konusuna değinilmiş; “*ismın sonuna ilave edildiğinde ismin durumunu, nitelik ve niceliğini açıklayan kelimedir*” şeklinde sıfatın tanımı yapılmış, mevşuf (nitelenen) ve şıfatın tamlama içindeki yer ve durumuna göre sıfat konusu kısaca örnekleriyle birlikte anlatılmıştır.

“Der beyān-ı terkīb-i izāfī” başlığı altında kısaca tamlamanın tanımı ve tarifi yapıldıktan sonra tamlamalar, izāfet-i beyāniyye (açıklayıcı tamlama), izāfet-i lāmiyye (iyelik, ihtisas ve nispet bildiren) ikiye ayrılmış; ayrıca izafet kesresi ile ilgili imla özellikleri açıklanmıştır (s. 58-59).

“Der beyān-ı kelām” başlığı altında cümle konusuna geçilmiş; cümlenin tarifi yapıldıktan sonra isim cümlesinin öğelerinden olan mübtedā ve haber anlatılmıştır (s. 60-62). Daha sonra cümleler cümle-yi fi‘iliyye, cümle-yi ismiyye ve cümle-yi şartiyye başlıkları altında üç grupta incelenmiştir (s. 62-64).

Son olarak “der beyān-ı resm-i haṭṭ-i Fārisī” başlığı altında Farsçadaki şimdiki zaman eki (می), dilek-istek eki (به) gibi ek ve harflerin imlası ve uğradıkları değişim, çeşitli harflerin hazf edilmesi ile bazı telaffuz ve imla hususiyetlerine değinilmiş (s. 65-69); “der beyān-i cem‘-i edevāt” başlığı altında verilen çokluk ekleri ile eserde ele alınan dil bilgisi konuları tamamlanmıştır (s. 69-70).

Genc̄me-yi Kavā‘id-i Fārisiyye, Farsçayı yeni öğrenmeye başlayan öğrenciler için temel düzeyde hazırlanmış bir dil bilgisi kitabı olarak hazırlanmış, eserde ele alınan konular mastar, fiil, birleşik kelime yapıları, edat ve bağlaçlar, zamir, sıfat, tamlama, cümle ve imla özellikleri ile sınırlı tutulmuştur. Hem sarf hem de nahiv konusuna değinilmiştir. Eserde en çok dikkat çeken husus pek çok konuda imla konusuna değinilmiş olmasıdır. *Genc̄me-yi Kavā‘id-i Fārisiyye*, Farsça olarak yazılmasına rağmen fiil çekimlerinde, konu başlıklarında Arapça gramer kurallarının etkisi görülmektedir.

Eser içerisinde zaman zaman gerekli görülen yerde özellikle de edat ve bağlaçlar için verilen örneklerde Sa‘dī-yi Şirāzī’nin *Bostān* ve *Gūlistān*, Hāfız-ı Şirāzī’nin *Dīvān*’ından seçilen şahit beyitler kullanılmıştır.

Eserin Baskıları

Genc̄me-yi Kavā‘id-i Fārisiyye, İstanbul’da 1299/1882 yılında 70 sayfa olarak Mahmud Bey Matbaası tarafından neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.25. **Ḳavā'id-i Fārisiyye-yi Selīmiyye** (tlf. 1299/1882)

Aḥmed Ḥamdi Şirvānī (1247/1831-1307-1890)

Ḳavā'id-i Selimiyye adıyla da bilinen bu eser, Farsça dil bilgisi konularının daha çok örnekler üzerinden uygulamalı olarak anlatıldığı Türkçe açıklamalı bir kitaptır.

Müdürris 'Abdullāh Efendi'nin oğlu olan Aḥmed Ḥamdi Şirvānī, günümüz Azerbaycan sınırları içinde yer alan Şirvan eyaletinin idare merkezi olan Şemahi şehrinde 1247/1831 yılında doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu şehirde alan Aḥmed Ḥamdi, burada Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenmiştir. Daha sonra 1855 yılında İstanbul'a göç etmiş ve eğitimine burada devam etmiştir. İstanbul'da Arapça ve Farsçaya ek olarak Fransızca'yı da öğrenmiş, bu üç dilde çeviriler yapmıştır.

Aḥmed Ḥamdi, İstanbul'da çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. 1277/1860'da Şebinkarahisar Rüşdiye Mektebi'ne atanmış, daha sonra İzmir Rüşdiye Mektebi başmuallimliğine görevine tayin edilmiştir. 1281/1864 yılında devriye müdürrisliği görevine getirilmiş; bir müddet sonra bu görevinden ayrılarak 1283/1866'da Tahrîr-i Emlāk Kalemine girmiş; 1289/1872 senesinde Tahrîr-i Emlāk Riyâseti müdür yardımcılığına atanmıştır. Bu senenin sonlarında devriye mevleviyetine, 1294/1877 senesinde de mahreç mevleviyetine terfi etmiştir. Aynı yıl görevlendirme ile Hindistan, Afganistan ve Svāt'a konsolos olarak tayin edilmiştir. 8 ay sonra görevini tamamlayıp İstanbul'a dönmüş; İstanbul'a döndüğünde görevi esnasında karşılaştığı olayları, kişileri, örf ve adetleri anlattığı bir *Seyahatnâme* kaleme almıştır. İstanbul'a döndükten sonra 1298/1881'de Matbaalar İdaresi Müdürlüğüne, 1299/1882'de ise Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyasetine atanmıştır. 1300/1883'de Meclis-i Maârif azalığına tayin edilmiştir.

Aḥmed Ḥamdi, bütün bu idari görevlerinin yanı sıra eğitim faaliyetlerinden geri durmamış; Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi bünyesinde açılan Hukuk Mektebi'nde 1875-1880 yılları arasında usûl-i fıkıh, 1881-1882 yıllarında ise Arazi Kanunnâmesiyle Tapu Nizamnâmeleri ve Muamelâtı hocalığı yapmıştır. Hocalığı süresinde Maârif Nâzirliği tarafından kendisine bazı ilim dallarında ders kitabı hazırlama görevi verilmiştir. Bu görev çerçevesinde mekteplerde okutulmak üzere irili ufaklı birçok eser yazmıştır.

İyi derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Aḥmed Ḥamdi, bürokrat ve müderrisliğine ilave olarak telif ve tercüme faaliyetlerinde de bulunarak bu dillerde yazılmış pek çok eseri Türkçeye kazandırmıştır.

Aḥmed Ḥamdi Şirvānī, kendi asrındaki âlimler gibi farklı alanlara ilgi duyan çok yönlü bir şahsiyettir. Matematik, tabî ilimler, astronomi, fıkıh usulü, fıkıh, dil, belagat, münazara, cedel ve mantık gibi çeşitli alanlarda eserler yazmış, çeviriler yapmıştır. Toplamda 21 adet kitabı, 5 makalesi ve 1 risalesi bulunmaktadır.

Osmanlı Türkçesi ve Arapça grameri, aruz ve edebî sanatlara dair eserleri olan Aḥmed Ḥamdi Şirvānī, *Rehnümā-yı Mükāleme-yi Fārisī* (tlf. 1301/1884) adıyla bir Farsça konuşma kılavuzu da hazırlamıştır.³⁴⁴

Ḳavā'id-i Fārisiyye-yi Selīmiyye

(Matbaa-yı Osmaniyye: İstanbul, 1302/1884, 56 s.)

Ḳavā'id-i Fārisiyye-yi Selīmiyye, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Bu giriş kısmında Aḥmed Ḥamdi, devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunduktan sonra eserin kitabın hazırlanma süreci, telif sebebi ve tertibine dair bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre müellif, gençlerin Farsça dil bilgisi kurallarını kolaylıkla öğrenebileceği muhtasar bir kitapçık hazırlamak için Nezâret-i Celîle-yi Maârif'in onayı ve teklifi ve Meclis-i Kebîr-i Maârif'in kararı ve onayıyla görevlendirilmiştir. Ancak işlerinin yoğunluğu dolayısıyla bu işi bir süre ertelemiştir. Daha sonra sadrazam Sa'îd Paşa³⁴⁵ (1838-1914) ve devrin Maârif nâzırı 'Alî Fu'âd Bey'in³⁴⁶ (1840-1885) teşviki ve yardımıyla Farsça dil bilgisi konularını sarf ve nahiv olmak üzere ele alan ve her bir kuralın soru-cevap şeklindeki diyaloglarla uygulamalı olarak anlatıldığı *Ḳavā'id-i Fārisiyye-yi Selīmiyye* adlı bu kitabı hazırlamıştır.

“İşte sâye-yi hümâvâye-i ḥazret-i mülk-dârîde âftâb-ı ma'ârifden envâr-ı iktibâs eden gençlerimiz için ḳavā'id-i Fārisîniñ mükemmeliyyet taḥşîlinde suhûlet-baḥş olacak bir şûret-i muḥtaşar ve şîve-yi müfidede olmak üzere bir risâle-yi Fārisiyyeniñ te'lîf ve tertibi ḥuşûşu Nezâret-i Celîle-yi Ma'ârifîñ taşvîb ve teklifi ve Meclis-i Kebîr-i Ma'ârifîñ karar ve tensîbiyle 'uhde-yi bendegânıma ihâle buyrulmuş olduğu ḥâlde her

³⁴⁴ Gökhan Çetinkaya, “Anadolu’da Farsça Öğretimi için Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fârisî Tekellüm Risâlesi”, s. 178.

³⁴⁵ Zekeriya Kurşun, “Küçük Said Paşa” *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 576-578.

³⁴⁶ Teyfur Erdoğan, “Maârif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 51, s. 1, 1996, s. 237.

naşıl̄sa bir müddetten beri keşret-i işğāl-i ‘ācizānem bu emriñ te’hîr-i incāzına sebebiyyet vermiş idi.”

Feḫāmetlũ Sa‘īd Paşa ḫazretleriniñ muellifin ḫaḫında derkār olan teveccühāt-ı seniyyeleri ve Neẓāret-i Celile-yi Ma‘ārif-i ‘Umūmiyye revnaḫ-efzā ‘atūfetlũ ‘Alī Fūād Bey Efendi ḫazretleriniñ bil-fi‘l neşr-i ‘ulũm ve ma‘ārif-i ḫaẓiyye-yi mu‘tenā-behāsına maşrũf olan himmāt-i bergüzīde-yi ‘aliyyeleri sā’iḫasıyla sālifũ’z-zikr Ḳavā‘id-i Fārisiyye risālesi fen-i mezkūruñ mesā’il-i şarfıyye ve naḫviyyesini cāmī‘ ve her ḫā‘ide tekellũm-i şıbyāna medār olacaḫ şũrette taḫbıḫātı müştemil olduğu ḫalde ‘ācizāne te’līf ve tertīb olunaraḫ Ḳavā‘id-i Fārisiyye-yi Selimiyye nāmıyla tesmiye kılındığı ḫalde mevḫi‘-i intişāra vāẓ‘ olundu.” (s. 2-3).

Giriş kısmından sonra doğrudan dil bilgisi konularına geçilmemiş; “esāmī-yi müfred” başlığı altında bazı isimler liste hālinde Türkçe karşılıkları ile birlikte sunulmuştur (s. 4-8). Bu isimler kendi içerisinde sırayla dini terimler (خدا، پیامبر)، doğa olayları (برف، زن، بچه)، zaman belirten isimler (سالی، دیروز، شنبه)، aile üyelerinin adları (سرمای، عروس)، bazı eşya isimleri (آهن، زر، شمشیر، تفنگ)، organlar (دندان، مژه)، yiyecekler (نان، آرد)، hayvan isimleri (گوسفند، روباه)، bitkiler (درخت، انگور)، çeşitli maden ve bunlardan üretilen alet adları (تفنگ، زر، شمشیر، آهن) olarak listelenmiştir. Daha sonra “esmā-yı a‘ dād” başlığı altında Farsça sayılar Türkçeleri ile birlikte listelenmiştir (s. 8-10).

Bir nevi sözlük kısmı diyebileceğimiz bölümün sonunda şahıs zamirleri ve işaret zamirleri verilerek dil bilgisi konularına giriş yapılmıştır (s. 11). “Taḫbıḫāt” başlığı altında verilen bu zamirler ile Farsça cümleler verilmiş; karşılıklarına Türkçeleri yazılmıştır. Bu alıştırmalar genelde iki sütun hālinde düzenlenmiş; parçalara ayrılan cümleler aşağı doğru yazılmıştır. Eserin tümünde bu uygulama tekrar edilmiş, ele alınan her konunun sonunda konu ile ilgili örnek amaçlı Farsça ve Türkçe cümleler verilmiştir.

Örnek:

<u>ترکی</u>	<u>فارسی</u>	<u>ترکی</u>	<u>فارسی</u>
قان دوکیجی قامه‌دن	و از خنجر خونریز	کوندزی	و روز را
جواهر یازان قلم	قلم جواهر رقم	کیجه‌یی	و شب را
دها ایودر	بهتر است	بز بنده لر اچون	برای ما بندگان

Zamir bahsinden sonra Farsçadaki kelimeler fiil, isim ve edat olarak üç kısma ayrılmış, her biri kısaca tarif edilmiştir. Eserde Farsça isimler; ism-i zāt, ism-i şıfat ve maşdar olarak üç grupta incelenmiştir. Fiiller bir tarif ya da tasnife tabi tutulmaksızın “fi‘l-i māzī” başlığı altında māzī-yi şuhūdī (آموخت), māzī-yi naqlī (آموخته), hikāye-yi hāl-i māzī (می آموخت), hikāye-yi hāl-i māzī der māzī (آموخته بود) olarak mazi zamanlar dörde ayrılmış ve her birinin tanımı ve üçüncü tekil şahıs çekimi gösterilmiştir. Sonra muzāri‘ fiillerin şimdiki/geniş zaman köklerinin tespiti konusunda bilgi verilmiş; fi‘l-i muzāri‘-yi istiḳbāl adı altında gelecek zaman, iḳtidāriyye adı altında gereklik ve yeterlik kipleri anlatılmıştır. Gelecek zamanın tasrifi (خواهد آموخت) şeklinde gösterilirken gereklik kipi (باید که بخواند) ve yeterlik kipi (تواند که بخواند) şeklinde çekimlenmiştir (s. 16-17). Daha sonra emir kipine geçilmiş; emr-i hāzır (آموز), emr-i ḡā‘ib (بياموز) çekimleri gösterilmiştir (s. 17-18).

“Maşadır” başlığı altında Farsçadaki mastar konusu kısaca anlatılmış; mastarlar son harflerine göre d’li ve t’li mastarlar olarak ikiye ayrılarak yirmi beş adet mastar Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 18-19). Ayrıca maşadır-ı şāze başlığı altında kural dışı mastarlar, maşadır-ı ta‘adiyye başlığı altında edilgen mastarlar gösterilmiştir. Mastar konusunun sonunda “Şāgirdiñ vazīfesi bu bir kaç şeylerdir” başlığı altında öğrencilere alıştırmaya verilmiştir. Bu kısımdan sonra anlatılan d’li mastarlar emşile-yi māzī-yi şuhūdī ez maşdar-ı dālī, hikāye-yi hāl-i māzī-yi şuhūdī, hikāye-yi hāl-i māzī der māzī, māzī-yi şuhūdī-yi mechūl, māzī-yi naqlī-yi mechūl; t’li mastarlar emşile-yi māzī-yi şuhūdī tā‘ī ma‘lūm, māzī-yi naqlī tā‘ī ma‘lūm, hikāye-yi hāl-i māzī-yi şuhūdī, hikāye-yi hāl-i māzī der māzī, māzī-yi şuhūdī tā‘ī ma‘lūm, māzī-yi tā‘ī-yi naqlī-yi mechūl başlıkları altında çekimlenmiş; her bir başlığın altında tatbikat kısımları ile uygulama yapılmıştır (s. 20-29).

Örnek:

ماضی شهودی تانی مجهول

öğrenildiñiz	آموخته شدید	öğrenildi	آموخته شد
öğrenildim	آموخته شدم	öğrenilindiler	آموخته شدند
öğrenildik	آموخته شدیم	öğrenildiñ	آموخته شدی

تطبیقات

هر کس خوب شما در مکتب siz i‘dādiyede

شناختند tānındı (s. 28) اعدادیه نوشته شده اید (s. 28) mektebe yazılmıñsıñız

Daha sonra fi‘l-i muzāri‘-i dālī-yi ma‘lūm, fi‘l-i muzāri‘-i tā‘ī-yi ma‘lūm, mechūl-i muzāri‘-i tā‘ī, emr-i dālī-yi ma‘lūm, emr-i tā‘ī-yi ma‘lūm, mechūl-i emr-i dālī, mechūl-i emr-i tā‘ī, nehy-i dālī-yi ma‘lūm, nehy-i tā‘ī-yi ma‘lūm, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, menfī-yi ism-i mef‘ūl, mubālağa-yı ism-i fā‘il, ism-i mekân, ism-i zamân başlıkları altında fiil çekim örnekleri verilerek peşlerinden “taḥbiḳāt” başlıkları altında alıştırmalar sunulmuştur (s. 29-39). Fiillerin sonunda binā‘-ı merre ve binā‘-ı nev‘ konuları anlatılmıştır (s. 39).

Fiil çekimlerinden sonra edat konusu işlenmiştir. Farsçada edatlar, edāt-ı müfrede ve edāt-ı mürekkebe olarak iki grupta ele alınmıştır (s. 40-43).

Edat bahsinden sonra nahiv kısmına geçilmiştir. Bu kısımda cümle konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır (s. 41-51). Farsçadaki cümleler “*Arabīde olduğu gibi Fārisīde daḥi cümle-yi ismiyye ile cümle-yi fi‘liyye bulunur. Cümle-yi ismiyye mübtedā ve ḥaberden ve cümle-yi fi‘liyye fi‘l ile fā‘il veya nā‘ib-i fā‘ilden terkīb eden cümlelerdir. Bunlara terkīb-i isnādī ve kelām denir*” şeklinde tarif edildikten sonra Farsçadaki cümlelerin ya cümle-yi tāmme ya da cümle-yi mütemmime olacağı ifade edilmiştir. Cümle-yi tāmme “*müsned ve müsnedün ileyh ile (است و نیست) gibi edāt-ı rabṭlar ve zamā‘ir-i nisbiyyelerle tamam olan cümlelerdir*” şeklinde; cümle-yi mütemmime “*erkān-ı aṣliyyesinden biriniñ ikmāl için mefā‘il-i ḥamse denilen mef‘ulün bih, mef‘ulün ileyh, mef‘ulün leh, mef‘ulün fih, mef‘ulün ma‘a ile ḥāl ve şıfat ve izāfet ve istiṣnādan birine muḥtaç olan cümlelerdir*” şeklinde tarif edilmiştir. Daha sonra cümle-yi mütemmime için aşağıdaki cümle örnek verilerek öğeleri olan mef‘ulün bih, mef‘ulün ileyh, mef‘ulün leh, mef‘ulün fih, mef‘ulün ma‘a, ḥāl ve şıfat ve izāfet konuları kısaca anlatılmıştır (s. 44-46).

در روز پنجشنبه مرا بادگیر شاگردان برای مسابقت بمعارف خواستند.

Daha sonra cümle türlerine geçilerek cümleler önce cümle-yi iḥbāriyye, cümle-yi inşāiyye, cümle-yi aṣliyye, cümle-yi lāḥiqa olarak tasnif edilmiş; cümle-yi lāḥiqa kendi içerisinde cümle-yi lāḥiqa-yı mu‘ayyene ve cümle-yi lāḥiqa-yı muvazẓıḥa olarak ayrılmıştır. Cümle-yi lāḥiqa-yı mu‘ayyene; cümle-yi şartıyye, cümle-yi ma‘kūliyye ve cümle-yi istiḥāmiyye olarak; cümle-yi lāḥiqa-yı muvazẓıḥa; cümle-yi tafşiliyye, cümle-yi tefsiriyye, cümle-yi tavşifiyye, cümle-yi beyāniyye, cümle-yi ızrābiyye, cümle-yi mu‘terize olarak gruplandırılmıştır. Bu cümlelerin her birinin tanımı yapılmış ve sonra örnekleri verilmiştir. Örnek olarak verilen cümlelerde *Tārīḥ-*

i Fürs, Tārīḥ-i Hind, Tārīḥ-i Ḥulefā, Tārīḥ-i ‘Acem, Humāyūnnāme adlı mensur eserlerden yararlanılmıştır.

Örnek:

Cümle-yi istināfiyye

Mā-ḳablinde bulunan cümleñ mefhūmundan ḥātıra tevārud edecek sū’āl-i zımnıyye cevāb ve cümle-yi mezkūreye ‘illet maḳāmına vāḳi’ olan cümledir.

مثالی

آثار اقبال سلاطین بتربیت خداوندان هنر باقی چه نتایج اقلام و فواید رایهای ایشان ابد الدهر بر صفحه روزگار پایدار می مانده (از تاریخ فرس) (s. 49)

Kitabın sonunda “ḥikāyet” ve “ḥikmet” başlıkları altında mensur olarak çeşitli eserlerden seçilen metinler ilave edilmiş (s. 52-56) ve son olarak “iḥṭār” başlığı altında kitabı okuturken takip edilmesi gereken yöntem ile ilgili uyarılarda bulunulmuştur. Bu uyarı kısmında öğrencilere kitap okutulurken eserde verilen isim ve mastarla yetinmeyip başka isimler, mastarlar ve dil bilgisine dair fiil çekimlerinin de yazdırılması, bazen Farsça bir kelimenin Türkçesi bazen Türkçe bir kelimenin Farsçası sorularak dil bilgisine dair hususların tahlil edilmesi tavsiye edilmiştir:

“Şākirdlere meleke ve rusūḥ gelmek için isimler ve maşdarlar okunduğu zaman yalnız onlar ile iktifā olunmayarak ḥāricden birçok isim ve maşdarlar ve ḳavā’ide mute ‘allık bir ṭāḳım emşileler daḥi yazdırılmalıdır gāḥ Fārisī bir kelām veya bir lafzıñ ma’nāsı ve gāḥ Türkçe bir kelām veya ismiñ Fārisī sū’āl ve Fārisī ‘ibārelerde bulunan şarf ve nahive dā’ir şeyler sorularak taḥlil ve terkib ettirilmelidir.”

Ḳavā’id-i Fārisiyye-yi Selimiyye’de Farsça dil bilgisi konuları uygulamalı olarak anlatılmıştır. Farsçası verilen cümlelerin Türkçe karşılıklarının verildiği bu uygulama kısımlarından öğrencilerin konuşma becerilerini geliştirmek için faydalanmaları istenmiştir. Ayrıca kitabın çeşitli konulara dair verilen kelimeleri eserin uygulama kısımlarında tekrar edilmiş ve bu şekilde başta verilen kelimelerin zihinde canlı kalması sağlanmıştır. Sarf ve nahiv olarak ele alınan dil bilgisi konuları, kısaca tarif edildikten sonra fiil çekimleri ve örnek cümlelerle anlatılmıştır. Nahiv kısmında daha önce yazılmış dil bilgisi kitaplarına nazaran cümle konusu daha ayrıntılı ele alınmış; cümle bahsinde kullanılan cümle-yi iḥbāriyye, cümle-yi inşāiyye, cümle-yi aşliyye, cümle-yi lāḥiḳa gibi çoğu dil bilgisi terimi ilk defa bu eserde kullanılmıştır.

Müellif kaynak aldığı bir dil bilgisi kitabının ismini zikretmemiş ancak cümle bahsinde ve kitabın sonundaki “hikâyet” ve “hikmet” başlıkları altında *Tārîḫ-i Fûrs*, *Tārîḫ-i Hind*, *Tārîḫ-i Hulefâ*, *Tārîḫ-i ‘Acem*, *Humâyûnnâme* adlı eserlerden pasajlar nakletmiştir.

Eserin Baskıları

Ḳavâ‘id-i Fârisiyye-yi Selîmiyye, 1302/1885 yılında Matbaa-yı Osmaniyye tarafından İstanbul’da elli altı sayfa olarak basılmıştır. Bu eserin ikinci baskısıdır. Baskı kapağındaki kayda göre Aḫmed Ḥamdi bu eseri neşrettiği sırada Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığı görevini yürütmektedir. İlk baskısı ise Esad Efendi Matbaası tarafından 1299/1882 yılında yapılmıştır.

2.3.26. Uşûl-i Fârisî (tlf. 1 Zilhicce 1299/14 Ekim 1882)

Aḫmed Feyzî (1258-1328/1842-1910)

Uşûl-i Fârisî, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi Farsça muallimi Aḫmed Feyzî³⁴⁷ tarafından Farsça dil bilgisi hakkında yazılan ikinci kitaptır. Türkiye’de basılmış Farsça dil bilgisi kitaplarının en önemlilerinden sayılan ve pek çok kez baskısı yapılan bu eser Türkçe açıklamalı olarak hazırlanmıştır.

Uşûl-i Fârisî

(Ahter Matbaası: İstanbul, 1299/1882, 96 s.)

İncelemeye esas aldığımız bu baskı *Uşûl-i Fârisî*’nin ilk baskısıdır. Feyzî Efendi “ifâde-yi maḥşûşa” başlıklı giriş kısmında eseri hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre *Uşûl-i Fârisî*, Farsça gramerine dair önemli kurallar ile ilgili alıştırmaya ve uygulamaları kapsayan bir eserdir. Farsçayı Türkçenin temel ve asıl unsurlarından sayan müellif, Türkçeyi gereği gibi öğrenmenin Farsçayı bilmeye bağlı olduğunu ifade etmiştir. Feyzî Efendi, dil bilgisi kurallarını örneklendirirken verdiği şiirleri Firdevsî, Ḥâkânî, Nizâmî, Ḥâfız ve Mevlânâ gibi şairlerin eserlerinden seçmiştir. *Uşûl-i Fârisî*, devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’e ithaf edilmiştir.

“İşbu mecmû‘a lisân-ı Fârisîniñ kavâ‘id-i mühimmesiyle beraber taḥḫîkâtını câmi‘ bir risâledir. Beyâne ḥâcet olmadığı vecihle lisân-ı Fârisî Türkçeniñ erkân-ı aşliyesinden olmakla Türkçeyi gereği gibi öğrenmek Fârisiden ber vech-i maḫlûb kesb-i ma‘lûmât etmeğe mütevaḫḫıftır. Bu şüretde Fârisîniñ ta‘allüm ve taḫşiline rağbet etmemek

³⁴⁷ Yazar hakkında bilgi için bk: s. 240-241.

Türkçeyi mühimsememek demek olur ki menâfi‘-i haқиқasından bu derece gâfil bir şahşıñ vücūdu taşavvur olunamaz. Derūn-i risālede irād olunān şevāhid ve emşile Firdevsī, Hāḳānī, Nizāmī, Hāfız, Mevlānā ve digerāñā bir ehl-i lisānıñ āşār-ı bedi‘alarından olup hem teḳşīr-i sevādı mūcib olmamak ve hem talebeye zābtı āsān olmaḳ üzere āşār-ı mezkūre içinden hemān mā-ḳabl ve mā-ba‘dine merbūḫ olmayan mışrā‘lar intihāb ḳılınmıştır.” (s. 2-3).

Feyzī Efendi “ifāde-yi maḥşūşa” başlığı altındaki girişten sonra “muḳaddime” kısmında eserin usulü hakkında bilgi vererek *Uşūl-i Fārisī*’yi Farsça öğrenmeye istekli olan öğrencilere özellikle de Mekteb-i Sultānī’de Farsça derslerine girdiği öğrencilerine Farsça konuşma yetisi kazandırmak için hazırladığını ve bunun da terkīb-i kelām usulü ile mümkün olacağını belirtmiştir:

“Ma‘lūm ola ki işbu risāleden maḳşad bil-cümle ḥāhişmendānı ve ḥāşşeten mekteb-i Sultānī’de ḥidmet-i tedrisiyeleriyle mūbāhī olduḡum şāḡirdānı Fārisī tekellūme alıştırmaḳ olup bu daḡı terkīb-i kelām uşūlünü öğrenmekle mütevaḳḳıf olduḡundan ve mürekkebatıñ daḡı başlıca envā‘ı terkīb-i izāfi ve terkīb-i vaşfiden ‘ibāret bulunduḡundan maḳşūda şurū‘dan evvel mezkūr terkīblerin mücmelen beyānına ibtidār ḳılındı.” (s. 4)

Ayrıca “muḳaddime” kısmında tamlama yapısı ve ögeleri ile sıfat ve sıfat tamlaması hakkında genel bir bilgi verilmiştir.

Terkīb-i kelām anlayışıyla yazılan *Uşūl-i Fārisī*’de ilk dil bilgisi konusu ayrı şahıs zamirleridir. “Zamā’ir-i şahşıyye-yi munfaşıla” başlığı altında bu zamirler, Türkçeleri ile birlikte verilmiş; “luḡat” başlığı altında bu dil bilgisi kuralıyla kullanılacak kelimeler verilmiştir. “Terkīb” başlığı altında iyelik bildiren zamirler ve verilen kelimelerin tamlama hâlinde kullanılması gösterilmiştir. “Ders” başlığı altında anlatılan dil bilgisi konusu ve daha önceden verilen “luḡat” başlığı altında verilen kelimelerle Farsça cümle örnekleri oluşturulmuş; “vazīfe” başlığı altında aynı kurallar ve verilen kelimelerin Türkçelerini içeren cümle örnekleri yazılarak “vazīfeler şāḡirdān tarafından Fārisiyye tercüme olunacaktır” denilerek bütün derslerde yer alan vazifelerdeki Türkçe metinlerin Farsçaya çevrilmesi istenmiştir. *Uşūl-i Fārisī*’nin tümünde bu usul takip edilmiştir. Zaman zaman dersler içerisinde ḳā‘ide başlığı altında bahsi geçen dil bilgisi konusu ile ilgili diḡer bazı kurallar ve “tenbīh” ve “ihḫār”

başlığı altında önemli notlar ilave edilmiştir. Eserde toplamda on yedi adet ders mevcuttur. Birinci derste zamir konusu şu şekilde ele alınmıştır:

ضمایر شخصیة منفصله

جمع			مفرد		
(ایشان)	(شما)	(ما)	(او-وی)	(تو)	(من)
انلر	سز	بز	او-اول	سن	بن

(لغت)

(دوات)	قلمتراش	(قدزن)	(کاغز)	(خط)	(نامه)	(خامه)
دویت-حقه	قلمتراش	مقطع	کاغز	یازی	کتاب-مکتوب	قلم

(ترکیب)

خامه من. مامه تو. خط او. کاغز ما. دوات کوچک. نامه بزرگ. قدزن شما. قلمتراش ایشان.

(لغت)

نه-نی	ست-است	اندک	بسیار	بد	خوب
یوق-دکل	در	آز	چوق	فنا-کوتی	کوزل

(تنسیبه)

(نی) است اداتنه متصل الدفده الفی خذف ایله (نیست) اولور.

(درس ۱)

خامه من خوب است نامه تو بزرگ است. خط او بد نیست. کاغذ ما بسیار کوچک است. قد زن شما بد است. دوات ایشان کوچک نیست. قلمتراش بزرگ تو بد است. خامه کوچک شما بسیار خوبست. کاغذ من بسیار اندک است. مرکب دوات وی بسیار بد است. قلمتراش کوچک تو بسیار خوبست.

(وظیفه)

سکک یازک کوزلدر. بنم کتابم فنا دکلدرد. انک کوچک قلمتراشی چوق کوزلدر. بزم کاغدمز فنادر. انک کوچک مقطعی کوزلدر. سزک دویتکزچوق کوچوکدر. انلرک بیوک کتابنک یازیسی کوزل دکلدرد. بزم کاغدمز اذر.

(s.-6-8)

İkinci derste edevāt-ı mefā' il (8-10); üçüncü derste ism-i işâret ve isimlerde çokluk (s. 10-12); dördüncü derste “ef' âliñ iştikâkı beyânındadır” başlığı altında fiillerde türetim konusu ele alınmış ve iştikakta mâzî-yi muṭlağ ve emr-i ḥâzır köklerinin esas alındığı

belirtilmiştir. Devamında māzī-yi muṭlaḳ anlatılmış, şahıs zamirleri ile çekimi gösterilmiştir (s. 12-15). Beşinci derste zamīr-i ḥiṭāb, edāt-ı vaḥdet ve tenkīr, edāt-ı istimrār, zamīr-i nisbī ve edāt-ı maşdariyye görevlerinde kullanılan (ى) harfi konu edilmiştir (s. 15-16). Altıncı derste māzī-yi ḳarīb (s. 16-18); yedinci derste māzī-yi ba‘īd konularının teşkili ve çekimleri ile birlikte bitişik şahıs zamirleri ile bazı isimlerin tasrihi ve (پرسیدمت، دادمش) şeklinde fiile bitişen nesne ve tümleç görevli zamirlerin kullanımı gösterilmiştir (s. 19-22). Sekizinci derste ḥikāye-yi ḥāl-i māzī (s. 22-23); dokuzuncu derste müstaḳbel (s. 23-25); onuncu derste fi‘l-i iḳtidārī (25-27); on birinci derste fiillerde edilgen yapı (s. 27-29) anlatılmıştır. On ikinci derste (گفتن) fiilinin māzī-yi muṭlaḳtan müştak olan māzī-yi ḳarīb, māzī-yi ba‘īd, ḥikāye-yi ḥāl-i māzī, fi‘l-i istiḳbāl, iḳtidārī-yi māzī, iḳtidārī-yi muzāri‘, māzī-yi mechūl ve muzāri‘ -i mechūl zaman ve kiplerinde çekimleri yapılmıştır. “Maşdar beyānındadır” başlığı altında Farsçadaki mastarlar yapıları bakımında basit ve mürekkebe olarak iki grupta değerlendirilmiş ve her bir grup ayrıca sonu -دن ve -تن ile bitenler olarak ikiye ayrılmıştır. D’li ve t’li mastarlar kök harflerine göre yine kendi içerisinde sınıflandırılmıştır. Bu ders içerisinde mastar konusundan sonra “emr-i ḥāzır teşkili beyānındadır” başlığı altında öncelikle mastarların geniş zaman/emir gövdesinin tespiti konusunda bilgi verilmiş ayrıca kurala uymayan fiiller de gösterilmiştir. “Emr-i ḥāzırdan müştak olan ef‘āl ve şıfatıñ beyānındadır” başlığı altında emir kökünden türeyen muzāri‘, ḥāl, nehy-i ḥāzır, emr-i ḡā‘ib, ism-i fā‘il, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı ḥāliyye, ḥāşıl-ı maşdarın teşkil yöntemleri örnekler eşliğinde anlatılmıştır. On ikinci derste son olarak (بخشیدن) fiili, māzī-yi muṭlaḳ ve emr-i ḥāzır köklerinden türeyen zaman ve kiplerde III. tekil şahıs çekimi yapılmış ve Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 30-42). On üçüncü derste bir önceki derste anlatılan konularla ilgili diğer bazı hususiyetlere değinilmiş (s. 42-44); on dördüncü derste lāzım ve müte‘addī konusu ele alınmıştır (s. 44-47).

On beşinci derste maşdar-ı mürekkebe başlığı altında (آغاز کردن) mastarının māzī, muzāri, müstaḳbel ve emir zaman ve kiplerinde olumlu ve olumsuz çekimi yapılmıştır (s. 47-51). On altıncı derste isim konusuna geçilmiştir (s. 51-61). İsimler öncelikle ism-i cins ve ism-i ‘alem (ism-i ḥāş) ve basit ve ḡayr-i basit müfred ve mürekkebe olarak tasnif edilmiştir. Devamında terkib konusuna geçilmiş; terkibe esas olan başlıca edat ve harfler edevāt-ı nisbiyye (مند، ناک), edevāt-ı teşbihe (وار، آسا), edevāt-ı fā‘iliyye (گر، کار), edevāt-ı levniyye (فام، گون) olarak dört gruba ayrılmıştır. Sonrasında “terkib-i

ismi” başlığı altında “iki ismiñ yāhud bir isim ile bir şıfatıñ terkibinden ‘ibāretdir ki bu kısma terkib-i vaşfī tesmiye kıılır” diyerek bileşik isimler örnekler eşliğinde ele alınmıştır. İsim konusunda son olarak “esmā-yı mürekkebe” başlığı altında “terkib-i esmā ya izāfe ile yāhud ħarf-i ‘aṭf vāsıtasıyla ve yāhud edevāt-ı maḥşūsa ile ḥāşıl olur” denilerek bileşik isimler, birleşik kelime oluşturan tamlama yapıları ve ikilemler konusu anlatılmıştır. Bu terkipler de terkib-i izāfī bā kesre (جام جم), terkib-i izāfī bī kesre (جامه خواب), terkib-i izāfī-yi maḳlūb (دست رنج), terkib-i terādūfī bā ħarf-i ‘aṭf (گفت و گو), terkib-i tenāsübī (شاخ و برگ), terkib-i tebāyini (فراز), terkib-i bilā ħarf-i ‘aṭf (شتر گربه), terkib bā edevāt-ı mekān (آتشکده), terkib bā edevāt-ı zamān (تابستان), terkib-i ‘aynī (رفته رفته) şeklinde ele alınmıştır.

On yedinci ders içerisinde “der beyān-ı izāfe” başlığı altında tamlama konusu işlenmiş; tamlamalar beyāniyye, lāmiyye ve teşbihiiyye olarak üç grupta değerlendirilmiştir. Daha sonra cümle konusuna geçilmiş; cümleler, yüklemelerine göre cümle-yi ismiyye, cümle-yi fi‘liyye olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ders içerisinde son olarak “esmā-yı a‘dād-ı Fārisi” başlığı altında Farsçadaki sayılar konu edilmiştir (s. 61-72).

Eserin sonunda “der beyān-ı edevāt ve ħurūf” başlığı altında Farsçadaki edat, bağlaç ve eklere yer verilmiştir (s. 72-94). Diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi edatlar basit ve birleşik olarak ayrılmaksızın harf sırasına göre ele alınmıştır. Edatlar ve ekler anlatılırken öncelikle mezkūr edat ya da ekin kaç anlamda ve hangi anlamlarda kullanıldığı belirtilmiş, her biri için beyit ve cümle şeklinde örneği verilmiştir. Verilen örnek beyit ve cümlelerin Türkçeleri yazılmıştır.

Örnek:

(پس)

Zarfıyet içindir (پس از روی جوانان گل مرویاد) tazeleriñ yüzünden şoñra gül bitmesin ve edāt-ı neticedir (پس در هر نفسی دو نعمت موجود است) imdi her bir nefeste iki ni‘ met vardır (s. 78).

Kitabın sonuna iki sayfalık bir doğru-yanlış cetveli ilave edilmiştir (s. 95-96).

Uşūl-i Fārisi, terkib-i kelām usulüyle Farsça öğrenmeye istekli olan öğrencilere konuşma becerisi kazandırmak amacıyla hazırlanmış ve uygulamayı ön planda tutmuş bir gramer kitabıdır. Yazar, kelimedden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem kullanmıştır. Ele alınan her dil bilgisi konusundan sonra sunulan sözlük kısmı ve örnek olarak verilen Farsça

cümlelerin akabinde öğrencilerden, Türkçe verilen cümlelerin Farsçaya tercümesinin istenmesi bu kitap ile Farsça öğrenen öğrencilerin sadece dil bilgisi kuralları ile yetinmeyip alıştırmaya yaparak konuları daha iyi idrak etmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca Farsça dil bilgisi konularının ders başlıkları altında anlatılması eserin bir müfredat programı dikkate alınarak hazırlandığını göstermektedir. Klasik dil bilgisi kitaplarından farklı olarak konulara şahıs zamirleri, tamlama ve ب، را، از، بر، با، برای، بی edatları ile başlanılmış, konuların her biri bir önceki konuyla birleştirilmiştir. Bu yönüyle *Uşūl-i Fārisī*, Kemāl Paşa'nın *Ta'lim-i Fārisī* adlı eserinin devamı niteliğindedir.

Türkiye'de neşredilmiş Farsça dil bilgisi kitaplarının en önemlilerinden birisi olan *Uşūl-i Fārisī* hakkında zamanının edipleri ve münekkitleri de değerlendirmelerde bulunmuştur. Nitekim Mu'allim Nācī eser hakkında bir tanıtım yazısı yazmış ve 1307/1889 tarihli bu yazısı eserin beşinci baskısıyla birlikte basılmıştır. Aḥmed Midḥat Efendi (1844-1912) *Tercümān-ı Haḳīkat*'ın 2380. nüshasında eserin değerini ortaya koyan bir yazı kaleme almış; bu yazısı daha sonra yine eserin beşinci baskısının başında yer almıştır.

Mu'allim Nācī, tanıtım yazısında Farsça öğrenmenin önemine vurgu yaparak Farsçayı yeteri kadar bilmeyenlerin Türkçeye de tam anlamıyla vakıf olamayacaklarını söyleyerek söze başlamıştır. Sonra Farsça dil bilgisine dair telif edilen kitaplar hakkında bir değerlendirmede bulunarak *Uşūl-i Fārisī* adlı eserin Farsçanın gerekli olan dil bilgisi kurallarını içerdiği ve uygulama ve alıştırmalarla beraber hazırlandığı için öğrencilere faydalı olacağı ve hatta Farsçayı öğrenmek isteyen birisinin bu eseri okuyarak kendi kendine dahi Farsçayı öğrenebileceğini ifade etmiştir.³⁴⁸

Aḥmed Midḥat Efendi ise yazısında rüşdiye mekteplerinin kuruluşundan beri Farsçanın tdrisi için Kemāl Paşa'nın *Ta'lim-i Fārisī* adlı eserinin başlıca kaynak olduğu ancak bir zaman sonra bu kitabın yeterli görülmemesi üzerine *Ta'lim-i Fārisī ber tarz-ı nevīn* gibi isimlerle pek çok kitap telif edildiğini belirtmiş; buna rağmen bu telif edilen kitapların hiçbirisinin Kemāl Paşa'nın eseri kadar klasik bir kitap olma özelliğini taşımaya muktedir olmadığını fakat Mu'allim Feyzī'nin *Uşūl-i Fārisī* adlı eseri ile bunu başardığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Aḥmed Midḥat Efendi, tanıtım yazısının sonunda "*Uşūl-i Fārisī lisān-ı 'Osmānīmiziñ erkān-ı şelāsesinden*

³⁴⁸ Aḥmed Feyzī, *'İlāveli Uşūl-i Fārisī*, s. 5.

*bulunmak hasebiyle bizce ehemmiyeti aşlā münkir olamayan Fārisī lisānınıñ teshīl-i taḥşīlini te'mīn eylemiş bulunduğundan*³⁴⁹ diyerek *Uşūl-i Fārisī*'nin Osmanlı Türkçesi'nin temel taşlarından biri olan Farsça'nın kolay öğretilmesinde yararlı bir kaynak olduğunu beyan etmiştir.

Eserde müellif bir kaynak ya da kendisine örnek aldığı bir eser ismi zikretmemiş, yalnızca örnek olarak kullandığı beyitlerin şairlerini söylemiştir. Şahit beyitler Firdevsī, Ḥāḳānī, Nizāmī, İbn-i Yemīn, Ḥāfız ve Mevlānā'nın şiirlerinden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Uşūl-i Fārisī'nin ilk baskısı Ahter Matbaası tarafından 1299/1882 yılında yapılmıştır. İkinci baskısı Mihran Matbaası tarafından 1301/1884 yılında yapılmıştır. *Uşūl-i Fārisī*, üçüncü baskısından itibaren bazı ilave ve düzenlemelerle birlikte *İlāveli Uşūl-i Fārisī* adıyla neşredilmiş; ilk iki baskısı *Uşūl-i Fārisī*, kalan on iki baskısı ise *İlāveli Uşūl-i Fārisī* adıyla toplamda on dört kez basılmıştır.³⁵⁰

2.3.27. İcmāl-i Kavā'id (tlf. 1300/1883)

‘Ali Nazīf Surūrī

İcmāl-i Kavā'id, Divân-ı Hümâyûn kalemlerinden olan Âmedî kaleminde görev yapan ‘Ali Nazīf tarafından Türkçe yazılmış muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

‘Ali Nazīf 1861’de Antalya’da doğmuş fakat babası ‘Ali Surūrī Paşa’nın görevi dolayısıyla İstanbul’a gitmiş ve hayatının tamamını burada geçirmiştir. ‘Ali Nazīf, Osmanlı Devleti’nde önemli memuriyetlerde bulunmuş bir bürokrat ve belâgat, hukuk, siyaset ve dil bilgisi gibi çeşitli konularda yazdığı eserleriyle öne çıkan bir müelliftir. Farsçaya hâkimiyetini yaptığı tercüme ve telif ettiği dil bilgisi kitapları ile yansıtan Alī Nazīf’in, Farsça dil bilgisi hakkında *Cemāl-i İcmāl* (1304/1888) adında başka bir kitabı ve Vahīd-i Tebrizī’nin *Miftāḥü'l-Bedāyi*‘ adlı Farsça eserinin Türkçeye çevirisi olan *Tercüme-yi Miftāḥü'l-Bedāyi*‘ (1300/1883) adlı eseri mevcuttur. Ayrıca belâgat, hukuk, siyaset alanında *Zīnetü'l-Kelām* (1306/1888), *Numūne-yi Edebiyāt-ı Adliyye* (1309/1891), *Menāzīr-i Kalemīyye* (1310/1892), *Gencāne-yi Servet* (1311/1893), *Şerḥ-i Kānūn-i Tābi‘iyyet* (1324/1908), *Terbiye-yi*

³⁴⁹ Ahmed Feyzī, *İlāveli Uşūl-i Fārisī*, s. 5.

³⁵⁰ Baskıları için bk: M. Nazif Şahinoğlu- M. Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, s. 21.

İslâmiyye (1326/1910), *Son Fırsat* (1334/1918) ve *Dört Büyük Harika, Dört Büyük Vazife* (1339/1923) adlı eserleri de mevcuttur.³⁵¹

İcmâl-i Kavâ'id

(Saruhan Matbaası, İstanbul: 1300/1883, 24 s.)

Eserin başında *İcmâl-i Kavâ'id*'in baskısı için yazarın ifadesiyle “*fâzîl-ı meşhûr-ı zamân ve 'ale'l-ḥuşûş şî'r ve inşâda müşârûn bi'l-benân semâḥetlü Ḥaydar Bek Efendi*” ve “*'ulemâdan üstâd-ı muḥterem fazîletlü Emîn Efendi*” adındaki şahısların takriz yazıları vardır. Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş mümtaz simalarından ve önde gelen hukukçularından olan 'Alî Ḥaydar Efendi (Küçük)³⁵² Osmanlı Türkçesi ile yazdığı kıtasıyla ve Emîn b. Mecîd Köstencevî Efendi ise Arapça olarak yazdığı kısa bir mensur metinle bu eseri ve müellifini övmüştür (s. 2-3).

İcmâl-i Kavâ'id'de önce mastar konusuna yer verilmiştir. Mastarlar sonu -دن ve -تن ile bitenler olarak ikiye ayrılmıştır. d'li ve t'li mastarlar kök harflerine göre yine kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Farsçadaki fiiller; fi' l-i mâzî (mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naqlî, ḥikâye-yi ḥâl-i mâzî, mâzî-yi ba'id, mechûl-i fi' l-i mâzî), fi' l-i muzâri', emr-i ḥâzır, emr-i gâ'ib başlıkları altında anlatılmıştır. Bu başlıklar altında tarif ve teşkil yöntemleri anlatılan zamanların her birinin malum-meçhul ve olumlu-olumsuz çekim örnekleri verilmiştir (s. 5-16). Fiil bahsinden sonra “kavâ'id-i şettâ” başlığı altında zamirler; “tafzîl” başlığı altında üstünlük sıfatı, “taşgîr” başlığı altında küçültme sıfatı ekleri ve örnekleri gösterilmiştir (s. 16-17). Daha sonra edat konusuna yer verilerek edatlar basit ve birleşik olarak iki grupta değerlendirilmiş ve kullanım amaçları belirtilip örnekleri verilmiştir (s. 18-21).

Örnek: تاجور، اور، گین، مند، ناک edevât-ı ittişâfdır.

Son olarak ise “dâli ve tâ'iden bir kaç maşdar” başlığı altında otuz kadar mastar Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiş (s. 22-23); doğru-yanlış cetveli ile eser tamamlanmıştır (s. 24).

³⁵¹ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Kadim Polat, *Alî Nazîf'in Zinetü'l-Kelâm'ı ve Türk Belâgatindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara, 2016; Ahmet Yaman, *Nazîf Sürûri'nin Terbiyeyi-i İslâmiyye Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*, İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya, 2016, s. 17-23.

³⁵² Daha fazla bilgi için bk: H. Mehmet Günay “Son Dönem Hukukçusu Küçük Ali Haydar Efendi (1853-1935); Hayatı, İlmî Faaliyetleri ve Eserleri” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2005, s. 179-188.

İcmāl-i Kavā'id'de ele alınan dil bilgisi konuları sınırlı tutulmuş sadece fiil, zamirler ve edat konusuna değinilmiştir. Eserde, fiiller ve kipler konusunda Arapça terimleri esas alan geleneğin etkisi görülmektedir. Farsça masterlar, mazi ve şimdiki/geniş zaman gövdesinin Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiş, çekimlenen fiillerin her birinin Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Eserin Baskıları

İcmāl-i Kavā'id, İstanbul'da 1300/1883 yılında 24 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.28. Fārisī Kavā'idi (Zübde) (tlf. 1300/1883)

Mehmed Necib Anṭākī

Fārisī Kavā'idi, Farsça öğrenmeye istekli olan başlangıç düzeyindeki öğrencilerine okutulmak üzere hazırlanmış Farsça açıklamalı dil bilgisi kitabıdır.

Müellif hakkında kaynaklarda bibliyografik bir bilgiye rastlanılamamıştır. Fakat bu eserde müellifin kendisi hakkında verdiği bilgilere göre bir dönem Mısır'da bulunmuş ve Farsça dersleri vermiştir.

Fārisī Kavā'idi (Zübde)

(Bulak Matbaası, Kahire: 1300/1883, 39 s.)

Fārisī Kavā'idi, Türkçe olarak yazılmış kısa bir mensur giriş ile başlar. Bu giriş kısmında müellif, kitabın telif sebebi hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilerde müellif, daha önceden verdiği Farsça dersleri sırasında Sūdī-yi Bosnevī'nin (ö.1007/1599) *Şerḥ-i Gülistān* ve Hālef-i Tebrizi'nin (XI./XVII. yy.) *Burhān-ı Kāṭi'* gibi eserlerini inceleyerek ve meşhur şairlerin beyitlerini şahit göstererek hazırladığı eserinin Farsça öğrenmeye istekli olanlara az da olsun fayda sağlayacağını düşündüğünü ve eserini Zübde adıyla neşrettiğini ifade etmektedir:

“Evā'il-i ḥālimde ba'zı ṭalabeye Fārisī müzākeresiyle uğraşdığım eṣnālarda Gülistān Şerḥ-i Sūdī ve Burhān-ı Kāṭi' vesā'ir kütüb-i mu'tebereden iltikāṭ ve şüe'rā-yı benāmiñ eṣ'ārından rengīn beyitlerle şahid ityān olunarak perīṣān arasında kalmış olan işbu kavā'id gerçi kitābhāne-yi kabūle vāz' olunacak derece i'tināya şāyān bir şey olmadığını bilirsem de Fārisī ta'allümüne ḥāhişger olan nev-hevesāna az buçuk fā'ideden gayr-i ḥālī olacağı inkār olunmaz zannındayım. Benāberīn gūşe-yi terk ve

nisyānda böceklere naşib olmaqtan ise mevki‘-yi intişāra vaz‘ olunması bi ‘tensib bu kere Zübde nām ‘ünvānı altında bir risāle kılığında tab‘ ve neşrine ibtidār olundu.”

Giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. Eser içerisinde ele alınan dil bilgisi konuları bab, fasıl gibi bölümlere ya da mastar, isim gibi konulara ayrılmaksızın her bir konunun başlığı parantez içerisinde verilerek işlenmiştir. Eserde yer alan dil bilgisi konuları sırasıyla şöyledir: Maşdar (s. 2), māzī (s. 2), muzāri‘ (s. 3), emr-i gā‘ib (s. 4-5), nehy-i gā‘ib (s. 5), emr-i hāzır (s. 5), nehy-i hāzır (s. 5-6), fi‘l-i ta‘accub (s. 6), ism-i mef‘ūl (s. 6), ism-i fā‘il (s. 7), mubālağa-yı ism-i fā‘il (s. 7), şıfat-ı müşebbehe (s. 7), ism-i tafzīl (s. 7), ism-i mensūb (s. 7), ism-i zamān (s. 7), ism-i mekān (s. 7), ism-i ālet (s. 7), binā‘-ı nev‘ (s. 7), binā‘-ı merre (s. 8), ism-i taşgīr (s. 8), vaşf-ı terkībī (s. 8), hāşıl-ı maşdar (s. 9), ism-i maşdar (s. 9), cem‘ (s. 10-12), zamīr (s. 12-14), esmā-yı işārāt (s. 14) ve edevāt (s. 14-39). Anılan bu konular anlatılırken konunun tarifi, teşkil yöntemi, kullanımı gösterilmiş; her bir kullanım için çok sayıda örnek beyit verilmiştir. Bu eserde konuların ele alınışında, fiil çekimlerinde ve kullanılan dil bilgisi terimlerinde Arapça fiil çekim usulü ve sarf geleneği örnek alınmıştır.

Müellif giriş kısmında belirttiği üzere Sūdī-yi Bosnevī’nin *Şerh-i Gülistān* ve Halef-i Tebrizi’nin *Burhān-ı Kātī‘* adlı sözlüğünün mukaddime kısmında Farsça gramerine dair verdiği bilgileri inceleyerek eserini kaleme almış; konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri Sa‘dī-yi Şirāzī, Feriduddīn-i Āttār, Mevlānā, Hāfız-ı Şirāzī, Mollā Cāmī gibi şairlerin şiirlerinden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Eseri incelerken ele aldığımız nüsha Bulak Matbaası tarafından Kahire’de 1300/1883’te neşredilen eserin ilk ve tek baskısıdır. Bu nüshanın sonunda devrin Mısır Hidivi Mehmed Tevfik Paşa (1852-1892)³⁵³ zamanında Hüseyin Hüsnü ve Mehmed Hüsnü Bey’in yardımı ve öncülüğünde 20 Rebiülevvel 1300/29 Ocak 1883 yılında Bulak Matbaası tarafından basıldığına dair kayıt düşülmüştür:

“Tertib-kerde-yi ‘ācizi olan işbu Fārisī kavā‘idi hudiv-i eḥam Mehmed Tevfik Paşa (1852-1892)(...) efendimiz hazretlerinin ‘aşr-ı ma‘ārif-i hudivānelerinde meşhūr-i āfāk olan Bulāk maḥba‘a-yı ‘āmiresinde ‘izzetli Hüseyin Hüsnü Bey efendimiziñ hüsn-i

³⁵³ Daha fazla bilgi için bk: Ş. Tufan Buzpınar, “Hidiv Tefik Paşa”, *TDVİA*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 14-15.

idāre ve nezāret ve izzetli Mehmed Hüsni Beyiñ vekālet ve gayretleriyle biñ üçyüz sene-yi hicriyyesi Rebi'ü'l-evveliniñ 'aşir-i ahirinde tab' ve temşil olunmuşdur” (s. 39).

2.3.29. Müfid Kavā'id (tlf. 1300/1883)

Hüseyin Şefik

Müfid Kavā'id, Beşiktaş Rüşdiye Mektebi Farsça müderrislerinden olan Hüseyin Şefik tarafından Türkçe yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Müellif hakkında kaynaklarda bibliyografik bir bilgiye ulaşılamamış; yalnızca bu eserin baskı kapağındaki “*Müderris-i kirāndan Beşiktaş Mekteb-i Rüşdiyesi Fārisi mu'allimi*” ibaresinden Hüseyin Şefik'in Beşiktaş Rüşdiye Mektebi Farsça muallimi olduğu anlaşılmaktadır.

Müfid Kavā'id

(Mihran Matbaası: İstanbul, 1300/1883, 20 s.)

Eser, kısa bir mensur giriş ile başlar. Bu giriş kısmında müellif, Farsça dil bilgisine dair Arapça, Farsça ve Türkçe olarak pek çok kitabın yazıldığını fakat bu kitapların bazılarının çok ayrıntılı bazılarının ise çok muhtasar olduğunu ve okulların programlarına uygun olmadığını ifade ederek eleştiride bulunmuş; kendisinin ise eserini üç bölüm bir hâtime ve otuz sekiz ders hâlinde *Müfid Kavā'id* adıyla hazırladığını belirtmiştir:

“Elsine-yi şelāse ya'nī 'Arabī ve Fārisī ve Türki' ibāreler ile şimdiye degin kavā'id-i Fārisiyyeye dā'ir te'lif ve tedsis ve neşir olunan resā'ilden ba'zıları 'ibārāt-ı zā'ideyi hāvi ve gāyet mufaşşal ve ba'zıları dahī ziyādece muhtaşar ve mücmel ve bir tākım mesā'il-i lāzıma metrük ve mühmel bırağıldıktan başka bunlar mektebleriñ programına dahī gayr-i muvāfık olduğundan hıfz ve zabta mücib yesser olmak ve bir sene zarfında hüsni hitām ile berāber icrā-yı taṭbik zımnında ol sene hilālinde diger risāleniñ dahī tedsis ve irā'esine vakit bulunmak üzere ba'zı emşile ve şevāhid-i vāzıha terk olunduğu ve her bir meseleniñ bidāyeti evā'il ve ... suṭüre derc kılındığı hâlde işbu risāle-yi muhtaşara-yı nācizānem tanzīm ve üç bāb ve bir hātime ve otuz sekiz derse bi't-taksīm ve Müfid Kavā'id nāmıyla tevsīm kılındı.” (s .2).

Hüseyin Şefik, mukaddime kısmında belirttiği üzere eserini üç bab ve bir hâtime şeklinde düzenlemiş; dil bilgisi konularını otuz sekiz derse ayırmıştır. Birinci derste

Farsçadaki kelimeler fiil, isim ve edatlar olarak üç kısma ayrılmış ve her biri bir bab içerisinde ele alınmıştır.

Birinci bab fiil konusuna ayrılmıştır (s. 3-10). Fiil konusunda on yedi ders mevcuttur. Müellif Farsçadaki fiilleri aşl-ı fi'l, zāt-ı fi'l ve fer'-i fi'l olarak üç grupta ele almıştır. Aşl-ı fi'l başlığı altında, maşdar; zāt-ı fi'l başlığı altında, māzī, muzāri', emir, nehy, fi'l-i vucūbī ve fi'l-i iktidārī; fer'-i fi'l başlığı altında, ism-i fā' il, ism-i mef' ul, şıfat-ı müşebbehe, hāl-i terkibi, ism-i zamān, ism-i taşgīr, ism-i mensūb, maşdar-ı merre, maşdar-ı nev', fi'l-i ta' accub, ism-i tafzīl ve vaşf-ı terkibi kuralları anlatılmıştır.

On sekizinci ve yirmi altıncı dersleri ihtiva eden ikinci bapta isim konusu ele alınmıştır (s. 10-14). On sekizinci derste Farsçadaki isimler önce hāş ve 'ām olarak ikiye ayrılmıştır. On dokuzuncu derste tamlama konusu ele alınmış; tamlamalar lāmiyye ve beyāniyye olarak iki grupta değerlendirilmiştir. Yirminci derste kināye konusuna geçilmiş; zamīr, ism-i işāret, ism-i mevsūl, ism-i tecrīd (خود، خویش، خوشتن) ve ism-i istifhām konuları kinaye başlığı altında anlatılmıştır. Yirmi üçüncü derste “mesā'il-i şettā” başlığı altında bazı kelimelerdeki hazf ve kısaltma kurallarına yer verilmiştir.

Üçüncü bapta Farsçadaki edatlar, bazı ön ek ve son ekler işlenmiştir (s. 14-19). Bu bölümde on bir ders yer almaktadır. Edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; on bir adet harften (ا، ب، ت، ث، ج، د، ه، و، ز، ح، ط، ی) müteşekkil olan basit edatlar yirmi altı ve yirmi dokuzuncu dersler arasında; birleşik edatlar ve ekler otuz ve otuz altıncı dersler arasında görevleri ve anlamlarına göre tasnif edilerek örnekler eşliğinde ele alınmıştır.

Hâtime kısmındaki otuz yedi ve otuz sekizinci derslerde Farsçadaki tamlama konusu ve bazı harflerin dönüşümü anlatılmıştır (s. 19-20). Otuz yedinci derste terkipler, terkib-i isnādiyye, terkib-i izāfī, terkib-i tavsifī, terkib-i ta' dādī ve terkib-i mezcī olarak beş gruba ayrılarak örneklerle beraber anlatılmıştır. Otuz sekizinci derste، آب، کج، کژ، سپید، سفید، فام، وام؛ نوشته، نبشته harfler gösterilerek eser tamamlanmıştır (s. 20).

Müfīd Kavā'id fiil, isim ve edat sırasıyla dil bilgisi konularının muhtasar olarak ele alındığı bir kitaptır. Bu kitapta ele alınan konular çok detaya girilmeksizin kısaca tarif edildikten sonra örneklendirilerek anlatılmıştır. Örnek olarak verilen kelime ya da ibarelerin Türkçe karşılıkları verilmemiştir. Müellif mukaddime kısmında daha önce

Farsça dil bilgisine dair kitaplar yazıldığını ifade etmiş olmasına rağmen eser içerisinde herhangi bir kaynağa işaret etmemiştir.

Eserin Baskıları

Müfīd Kavā'id'in ilk baskısı Mihran Matbaası tarafından 1300/1883 tarihinde; ikinci baskısı Cemal Efendi Matbaası tarafından 1305/1888; üçüncü baskısı Karabet Matbaası tarafından 1307/1890 yılında yapılmıştır.

2.3.30. Şevāhid-i Kavā'id (tlf. 1300/1883)

el-Hāc Mehmed Hülüşī ibn İlyās

Şevāhid-i Kavā'id, Farsça çekimli fiillerin şahit beyitler vasıtası ile anlatıldığı Türkçe açıklamalı dil bilgisi kitabıdır.

Eserin müellifi el-Hāc Mehmed Hülüşī ibn İlyās hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında detaylı bilgiye rastlanılamamış fakat *Şevāhid-i Kavā'id*'in mukaddime kısmında müellif kendi hakkında bazı bilgiler vermiştir. Bu giriş kısmında müellif ismini “*bu ‘abd-i kem bizā’a Turkiyyü’l-āşl, hanefiyyü’l-mezheb el-Hāc Mehmed Hülüşī ibn İlyās min şehr-i Tiflis-i Kaḫkāsī*” olarak belirtmiştir (s. 4). Bu künyeden yola çıkarak Mehmed Hülüşī'nin Tiflis şehrinde dünyaya geldiği, Hanefi mezhebine mensup bir Türk olduğu ve babasının isminin İlyās adını taşıdığını öğreniyoruz. Mehmed Hülüşī, 1300/1883 yılında Sultanahmet Camii'nde hademe olarak görevlendirilmiş, aynı zamanda Mekteb-i Osmānî'de Farsça hocası olarak görev yapmıştır:

“*Tārīḫ-i hicretiñ biñ üç yüz senesinde idi ki Sultān Aḫmed-i evvel ṭābe şerāhu ḫāzretleriniñ İslāmbül şānek-allahda vāki‘ cāmi‘-i pür-lāmi‘inde ferāşet ḫidmeti ile muvazzafān müstaḫdem bulunduğum zamān ki mekteb-i ‘Osmāniyyeniñ Fārisi mu‘allimliği vazīfesine daḫi devamım ešnāsında bi’z-zarūr İslāmbül’da vāki‘ kütüphānelere devam edip taṭbīk-i ders için ‘ulemā-yı sābık rahmetullāh ḫāzretleriniñ dīvānlarını ‘alā ḫadri’l-istiṭā‘a müṭāla‘aya mecbūr olurdum.*” (s. 5).

Şevāhid-i Kavā'id

(Matbaa-yı Mekteb-i Sanayi: İstanbul, 1307/1890, 240 s.)

Müellif, *Şevāhid-i Kavā'id*'in Feriduddīn-i Āṭṭār, Ḥusrev-i Dihlevī, Nizāmī-yi Gencevī, Sa‘dī-yi Şirāzī, Mollā Cāmi'nin hamd ü sena mahiyetindeki beyitlerinden alıntılarla oluşturulmuş; “mukaddime” ve “ammā ba‘d” kısımlarında da önce kendi

ifadelerine ve ardından maksada ve merama uygun manzum parçalara yer vermiştir (s. 2-4). Manzum-mensur “muḳaddime”, “ammā ba‘d” ve “tārīḫ-i kitāb li-müellifihi” başlıklı kısımlarda devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’e övgüde bulunmuş ve kendisi, kitabın telif sebebi, tertip şekli ve telif tarihi hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre, kendisi 1300/1883 yılında Sultanahmet Camii’nde hademelik yaptığı ve aynı zamanda Mekteb-i Osmânî’de de Farsça hocası olarak görev aldığı sırada İstanbul’daki çeşitli kütüphanelere giderek burada önde gelen şairlerin divanlarını ve manzum eserlerini incelemiştir. Bu incelemeler esnasında Farsça master ve çekimli fiilleri tespit ederek zamanlarına göre tasnif etmiş ve anlamlarıyla birlikte bir deftere kaydetmiştir. On yıl boyunca kaydettiği notları bir Farsça masterlar ve çekimli fiiller kitabı olacak şekilde bir araya getirmiş ve bu kitaba *Şevāhid-i Kavā‘id* adını vermiştir.

Şevāhid-i Kavā‘id, üç bab ve bir hâtîme kısmından oluşmaktadır. Birinci bab türeme bilgisi, ikinci bab müfredat; üçüncü bab edat ve bağlaçlardan hâtîme kısmı ise bazı hikâye ve methiyelerden oluşmaktadır. *Şevāhid-i Kavā‘id*, Farsçadaki masterların türlerini, fiil çekimlerinin zaman ve şahıslara göre taksimi ve tatbikini, kelimelerin kullanımını tanıklarıyla gösteren aynı zamanda farklı edebî metinleri anlamaya yardımcı olacak bir kitap niteliğindedir. Müellif eseri hakkında şu bilgileri vermiştir:

“(...) Bulduğum divāndan daḫi maşâdır ve diğ̄er münāsib luğatları terkīb-i kavā‘ide taṭbīk için bir defter-i maḫşûşa kayd ederdim ki on sene zarfında bir maşdar kitâbi tertibinde cem‘ edip bu sencidenāme-yi deryûze-çideye Şevāhid-i Kavā‘id nām tesmiye olundu. Şevāhid-i Kavā‘id nām kitâp üç bâb bir hâtîme üzere tertip olunmuştur. Evvelki bâb iştikâktan bâḫis, ikinci bâb müfredâtta bâḫis, üçüncü bâb hurûf-i hecânîñ aḫvâlinde bâḫis. Hâtîme daḫi muḳtesebât ve hikâyât ve medhiyyeye mute‘allıktır. Erbâb-ı efkârı için bir şevāhiddir ki hem envā‘-ı maşâdurdan icnās-i ef‘âlîñ iştikâkıñ taḫsîmâtı hem taşrifât-ı ef‘âlîñ taṭbîkâtı hem kelimâtıñ terākīb-i müfredâtı hem isti‘mâl-i luğat görülmek hem müṭâla‘-ı âdâb için bir eşerdir.” (s. 5-6).

Bu giriş kısmından sonra *Şevāhid-i Kavā‘id*’de dil bilgisi konuları üç baba ayrılarak “ders” başlıkları altında anlatılmıştır. Eserde toplamda on bir ders mevcuttur. “Ders” başlıkları altında mensur olarak izah edilen dil bilgisi konularının tatbiki için örnek beyitler ve manzum parçalar Sa‘dî-yi Şirâzî, Nizâmî-yi Gencevî, Feriduddîn-i Âttâr, Mollâ-yı Rûm (Mevlânâ), Hâfız-ı Şirâzî, Mollâ Câmî, Husrev-i Dihlevî, ‘Ömer Ḥayyâm, İmâm Herevî, Ebû’l-Ḳâsım (Firdevsî), Şâ‘ib-i Tebrizî, Selîm-i İsfahânî, Hilâlî-yi Çağatâyî, Zâhîr-i Fâryâbî, Selmân-i Sâvecî, Kemâl-i Ḥocendî, Nedîm-i

İşfahānī, ‘Örfī-yi Şīrāzī, Tālib-i ‘Āmulī, Bīdil-i Dihlevī, Şeyh Maḥmūd-i Şebūsterī, Kemāl-i İşfahānī, Ḥākānī, Kāānī-yi Şīrāzī, Yağmā, Mirzā Cān Şīrāzī, Ġazzālī, ‘Unşurī, Senā’ī, Enverī, Daḳīkī-yi Tūsī, Ferruḥī, Ebū Naşr-i Ferāhī, Ġanī-yi Keşmīrī, ‘Abdullāh-i Kāşğārī ve Nergīsī gibi şairlerden ve *Fīrūznāme*, *Āhlāk-i Muḥsinī*, *Merzubānnāme* adlı eserlerden nakledilmiş ve şairin ya da kaynağın adı söylenmiştir.

Birinci derste mastar konusu izah edilmiştir (s. 7-32). Mazi köklerinin son harflerine göre mastarlar, d’li mastar ve t’li mastar olarak ikiye ayrılmış, bunlar da kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Bu hâlde d’li mastarlar, d’den önce ن، ر، ی، و، ا، (يارنو) harfleri gelen mastarlar olarak tasnif edilmiş, t’li mastarlar ise t’den önce ف، ش، س، خ، harfi gelen mastarlar olarak kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Bu kitapta, *Mesā’il-i Deriyye*’de olduğu gibi d’li mastarlar maşdar-ı dālī-yi yā’ī, maşdar-ı dālī-yi elifi, maşdar-ı dālī-yi rāī, maşdar-ı dālī-yi nūnī ve maşdar-ı dālī-yi vāvī; t’li mastarlar maşdar-ı ta’ī-yi ḥāī, maşdar-ı ta’ī-yi sīnī, maşdar-ı ta’ī-yi şīnī ve maşdar-ı ta’ī-yi fāī olarak kendi içerisinde tasnif edilmiştir. Daha sonra d’li mastarlardan ilki olan maşdar-ı dālī-yi yā’īnin mazi ve muzari kullanımları tarif edilerek örnek beyitlerle anlatılmıştır. Eserin tertip ve usulüne örnek olmak üzere birinci dersteki “maşadır-ı dālī-yi yā’īnin fi’l-i muzāri” bahsinin metni verilmiştir:

{Birinci Ders}

Ehline ma’lūmdur ki me’ḥaz-ı āşlī maşdardır. Taḳsīmātı daḥi bu vechledir ki maşadır-ı dālīde (يارنو) kelimesiniñ beş ḥarfından biri maşdarıñ āḥirindeki nūn-i sākinden evvel dāl-i meftūḥuñ evvelinde sākin bulunmak kıyāsen şarttır. Bu taḳtirce maşadır-ı dālīniñ envā’ı beş olur. Ḥafī olmaya ki maşad-ı āşlī fi’l-i muzāri’lerin envā’ından her birini ayrıca, birer birer müştak-ı menhī ḥūkm olunan maşdarlarına taḥbīken ta’rifdir ki zebān-ı Fārisīde ‘umūmen fi’l-i muzāri’lerin kelimelerini teşkil eden ḥarflerden nihāyet ḥarfī muḥlaḳā dāl-ı sākin bulunmak şarttır. İkinci şartı daḥi āḥirindeki dāl-ı sākiniñ evvel tarafında bulunan ḥarfīñ ḥarekesi fetḥa olmaktır. Üçüncü şartı müştak-ı menhī ḥūkm olunan maşdar ne ma’ nā cihetinden muḥābık bulunmak kıyāsen şarttır.

جامی فرماید

فعل نیک از نیک خوبان جو که در تصریف دهر

مشتق اندر صورت و معنی بوفق مصدر است

(Zebān-ı Fārisīde ‘ale’l-‘umūm maşdarlarıñ lafzen ve ma’nen ta’rifidir.)

Maşdar lafzınıñ nihāyet ḥarfī nūn-i sākin olup ma‘ nāsı ḥālden ve keyfiyetten ve işten ḥaber veren kelimedir.

(Maşādır-ı dālī-yi yā’iniñ fi‘l-i muzāri‘lerini taṭbīk için birinci mişālīñ ta‘rifidir.)

(یارنو) lafzınıñ evvelindeki yā ḥarfī hangi bir maşdarıñ āḥirindeki nūn-ı sākinden evvel dāl-ı meftūḥa evvelinde sākin bulunursa maşdar-ı dālī-yi yā’i tesmiye olunur. Maşdar-ı dālī-yi yā’ilerin fi‘l-i muzāri‘leri ‘ale’l-‘umūm maşdarına yedi vezn üzere taṭbīk mümkün olabilir ki birinci maşdarıñ āḥirinden nūn-i sākiniñ ḥazfıyla dāl-ı meftūḥanıñ evvelindeki yā-yı sākin düşdükten soñra dālīñ fetha ḥarekesi daḥi mā-ḳablinde bulunan ḥarfe naḳıl ile fi‘l-i muzāri‘-i müfred-i gā’ib kelimesi ḥāşıl olur.

{Birinci Mişālīñ Taṭbīki}

جامی	زنا کوشیدن خود در خروشم	کوشیدن
جامی	بده توفیق کوشش تا بکوشیم	چالشمق
جامی	بقدر وسع در اصلاح کوشد	کوشد
جامی	وگر اصلاح نتواند بیوشد	چالیشر

(İkinci taṭbīk) Maşdarıñ āḥirindeki nūn-ı sākine dālīñ fetha ḥarekesini verip dāl ile dāldan evvelki yā ḥarfiniñ ara yerine ḳalb-i mekān ṭarīḳi üzere naḳl ile fi‘l-i muzāri‘ müfred gā’ib kelimesi ḥāşıl olur.

عطار	آفریدن رایگانم چون رواست	آفریدن
سعدی	رایگانم گر بیمارزی رواست	یراتمق
سعدی	بدیعی که شخص آفریند ز گل	آفرید
سعدی	روان و خرد بخشد و هوش و دل	یرادر

Üçüncü taṭbīki= Maşdarıñ āḥirindeki nūn-ı sākine dālīñ fetha ḥarekesini alıp dāl ile dāldan evvelki yā’iniñ ara yerine geçdikten soñra maşdarıñ evvelindeki dāl daḥi ḥilāfu’l-ḳıyās bā-yı mevḥūdeye ḳalb ile fi‘l-i muzāri‘ müfred gā’ib kelimesi ḥāşıl olur.

جامی	ازو خواهی جمال دوست دیدن	دیدن
سعدی	و زو خواهی بمقصودت رسیدن	گورمك
سعدی	کسی نیک بیند بهر دو سرای	بیند
سعدی	که نیکی رساند بخلق خدای	گورر

Dördüncü taḥbīḳi= (شنیدن) maṣḍarından fi‘l-i muḏāri‘ (بیند) geldiği gibi maṣḍarından daḥi ḥilāfu’l-ḳiyās (نیوشد) gelmek iḳtizā eder. Çünkü (بودن) maṣḍarından (بُود) muḏāri‘ geldiği ḳiyās üzere (شُودن) maṣḍarından daḥi (شُود) muḏāri‘ i‘tibār olunmak iḳtizā eder. Ḥafī olmaya ki (نیوشد) fi‘l-i muḏāri‘ için diğeri bir maṣḍar yāḥud fi‘l-i māzī bulunmuştur lākin nādir olarak Şeyḫ Sa‘dī’niñ *Bostān* kitābında (نیوشیده) vezninde bir kelime-yi mürekkebe bulunmuştur.

	اگر نیک است درد سر کشیدن	شنیدن
نظامی	ز تو گفتن ز من یک یک شنیدن	ایشتمک
	درین ماجرا گفت هر کسی بسی	نیوشد
خسرو	که استواری نیوشد ز گفت کسی	ایشیدر

Maṣḍar-ı dālī-yi yā‘iden müştak muḏāri‘ iñ beşinci taḥbīḳi = Maṣḍarın āḥirinden nūn-ı maṣḍariyyeyi ba‘de’l-ḥazf dālīñ fetḥa ḥarekesini mā-ḳabline naḳlinden soñra yādan evvelki hemzeyi daḥi ḥilāfu’l-ḳiyās ḥazfıyla muḏāri‘ müfred gā‘ib kelimesi ḥāşıl olur.

	اگر نیک است درد سر کشیدن	شنیدن
نظامی	ز تو گفتن ز من یک یک شنیدن	ایشتمک
	درین ماجرا گفت هر کسی بسی	نیوشد
خسرو	که استواری نیوشد ز گفت کسی	ایشیدر

Maṣḍar-ı dālī-yi yā‘iden müştak muḏāri‘ iñ altıncı taḥbīḳi = (گزد) maṣḍarından (گزیدن) muḏāri‘ i geldiği gibi (گزاید) vezninde daḥi gelir. Çünkü (گزاید) muḏāri‘ i için diğeri bir maṣḍar yāḥud fi‘l-i māzī yāḥud ism-i mef‘ūl kelimeleri bulunmamıştır ve vaṣf-ı terkībīleri daḥi (گزاید) muḏāri‘ inden müştak emirler ile bulunur. *Gūlistān*’da (حاجی مردم) (گزای) gibi.

	بتدبیر باید جهان خورد و لوس	گزدن
سعدی	چو دستی نشاید گزیدن بیوس	ایصیرمق
	به تندی سبک دست بردن به تیغ	گزد
سعدی	بدندان گزد پشت دست دریغ	ایصیرر
	گرت زندگانی نوشته است دیر	گزاید
سعدی	نه مارت گزاید نه شمشیر و تیر	ایصیرر

Maṣdar-1 dālī-i yā'īden muṣtaḳ muẓārī' iñ yedinci taṭbīki = (آرامیدن) maṣdarından fi'1-i muẓārī' (آرامد) vezninde gelir yani ekṣeriyā maṣdarıñ ortasından elifiñ ḥazfıyla bulunur.

امام هروی	نمی سازد دلم چون طپیدن	آرامیدن
	که مرگ شعله باشد آرامیدن	راحتلنمق
	چون شب آمد همه را دیده بیارآمد و من	آرامد
سعدی	گوئی اندر بن مویم سرنشتر می شد	راحتلنور

«Tamām-1 ders»

{Maṣādır-1 dālī-yi yā'ilerden muṣtaḳ fi'1-i māzīleriñ taṭbīki}

ابوالقاسم	بدانست ترسان شد از جان خویش	شتابید
	شتابید نزدیک درمان خویش	چابق اولدی
	بگفتا مپرس از من این ماجرا	پسندیدم
سعدی	پسندیدم آنچ او پسندد مرا	بکندم
	دویدند خدمت کنان سوی من	دویدند
سعدی	بعزت گرفتند بازوی من	سکرتدیلم
	گرت زندگانی نوشته است دیر	گزاید
سعدی	نه مارت گزاید نه شمشیر و تیر	ایصیرر
	پریشان شد ز گفتگوی ایشان	بگردانید
جامی	بگردانید روی از روی ایشان	دوندردی
	سر تا پایش بکف بخارید	بارید
نظامی	زو گرد وز دیده اشک بارید	یاغدیردی
	چون گشاندیدت بدین شیوه بدام	گشانید
ملای روم	حمله بینی بعد از آن اندر ز حام	چکدیردی
	شکر آن را که دگر بار رسیدی به بهار	رسیدی
حافظ	بیخ نیکی بنشان و گل توفیق ببوی	ایرشدک
	چند طاوس آورید از بهر نام	آورد
عمر خیام	فیل و طوطی و سمندر آن همام	کتیردی
	بسوی نامه عرفی که ایزد متعال	بر گزید
عرفی	ز بندگان خودش بر گزید و کرد آزاد	اختیار ایتدی

İkinci derste öncelikle mastarların muzari köklerinin elde edilme şekilleri; sonra d'li mastarlarda d'den önce (پارنو) harflerinden (ل) harfi bulunan mastarlar (s. 32-41); üçüncü derste (و) harfi bulunan mastarlar (s. 41-51); dördüncü derste (ن) harfi bulunan mastarlar (s. 51-61); beşinci derste (و) harfi bulunan mastarlar (s. 61-72); altıncı derste ikinci grup mastarlar olan t'li mastarlardan (خسشف) harflerinden (خ) harfi bulunan mastarlar (s. 73-84); yedinci derste (س) harfi bulunan mastarlar (s. 84-98); sekizinci derste (ش) harfi bulunan mastarlar (s. 99-111); dokuzuncu derste (ف) harfi bulunan mastarlar (s. 111-124) mazi ve muzari çekimli hâlleri tarif edilerek örnek beyitlerle anlatılmıştır.

Onuncu derste (آمدن، شدن، زدن، سندن) gibi muzari hâllerinin tespiti kural dışı olan fiiller ve bu fiillerle oluşturulan birleşik fiiller yukarıdaki usul üzere anlatılmıştır (s. 124-148). On birinci ve son derste “emşile-yi muhtelif” başlığı altında fi' l-i māzī (کرد), fi' l-i muzāri' (کند), maşdar (کردن), ism-i fā' il (بخشنده), ism-i mef' ūl (آموخته), māzī-yi menfī-yi caḥd-ı muṭlaḳ (نکرد), māzī-yi menfī-yi caḥd-ı mustaḡraḳ (هرگز نکرد), muzāri' -i nefy-i ḥāl (نمی کند), muzāri' -i menfī-yi nefy-i istiḳbāl (نکند), muzāri' -i müşbet-i te' kīd-i istiḳbāl (هر آینه کند), muzāri' -i te' kīd-i nefy-i istiḳbāl (هرگز نکند), emr-i ḡā'ib müfred (کناد), nehy-i ḡā'ib müfred (مکناد), emr-i ḥāzır müfred (بکن), nehy-i ḥāzır müfred (مکن), ism-i zamān (هنگام جستن), ism-i mekān (نشستگاه), maşdar-ı muraḥḥam (گفت), binā' -ı merre (یکبار گشت), binā' -ı nev' (دیگر گونه داشت), ism-i mensūb (آمدنی), ism-i ālet (آلتیم), ism-i taşḡir (گفتنی) ve ism-i tafzīl (بیننده تر) konularının türeme kaideleri anlatılmış, örnekleri ve şahit beyitleri verilmiştir (s. 148-240).

Şevāhid-i Kavā'id, mastar konusunun en geniş biçimiyle ve pek çok şahit beyit ile ele alan bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Müellif her ne kadar giriş kısmında eserinin üç bab ve bir hâtime kısmından ibaret olduğunu ifade etmiş olsa da incelemeye esas aldığımız nüshada sadece birinci bab mevcuttur. Eserin baskısında sayfalar biri dar diğeri geniş olmak üzere iki sütun hâlinde düzenlenmiş; sayfanın sağında yer alan dar sütunda Farsça kelime ve altında Türkçe karşılıkları, geniş sütunda ise şahit beyitlere ya da manzum parçalara ve şairin ismine yer verilmiştir.

Bu eserde, Arapçanın etkisinde yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarında uygulanan yöntem görülmektedir. Fiil çekimlerinin şahıslara göre sıralanışı, şahıs zamirlerinin adlandırılması, ism-i zamān (هنگام جستن), ism-i mekān (نشستگاه), binā' -ı merre (یکبار گشت), binā' -ı nev' (دیگر گونه داشت), ism-i taşḡir (گفتنی) ve ism-i tafzīl (بیننده تر) gibi

uydurma tasrifler bu eserde de görülmektedir. Ayrıca Arapçanın etkisinde yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarında ism-i âlet konusu genelde (آلت کردن) şeklinde anlatılırken bu eserde ilk defa rastladığımız (آلت، آلتد، آلتيم) şeklinde gösterilmiş ve bu konuya Sa‘ dî-yi Şîrâzî’nin şu beyti örnek olarak verilmiştir (s. 156):

سعدى	من و تو در کارگاه آلتيم نه صنعتگرى آلت خلقيم		آلتيم بز آلتيز
------	---	--	-------------------

Müellif, dil bilgisi terimlerini Arapça emsile ve sarf geleneğinden almış olsa da örnek aldığı ya da yararlandığı hiçbir eser ismini zikretmemiştir. Eserin özellikle Farsça kelimeler ve beyitler kısmında çok sayıda dizgi hatası göze çarpmaktadır.

Eserin Baskıları

Şevâhid-i Kavâ‘id, Matbaa-yı Mekteb-i Sanayi tarafından İstanbul’da 1307/1891 yılında 240 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.31. Cemâl-i İcmâl (tlf. 1304/1887)

‘Alî Naẓîf Surûrî³⁵⁴

Cemâl-i İcmâl, Divân-ı Hümâyûn kalemlerinden olan Âmedî kaleminde görev yapan ‘Alî Naẓîf tarafından Farsça dil bilgisine dair yazılan ikinci kitaptır. Bu eser de Türkçe açıklamalı olarak hazırlanmıştır.

Cemâl-i İcmâl

(Karabet ve Kasbar Matbaası: İstanbul, 1034/1887, 32 s.)

‘Alî Naẓîf, eserin başında yer alan “fâtiha-yı Cemâl-i İcmâl” başlıklı giriş kısmında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’e duada bulunmuş ve onun döneminde maârif-i milliyenin gelmiş olduğu duruma işaret etmiştir. Divân-ı Hümâyûn âmedî hulefasından olan müellif eserini II. Abdülhamid’e ithaf etmiştir (s 2-3).

Giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiş ve ilk olarak Farsçadaki mastar konusu dâli ve tâ’î olarak ikiye ayrılarak örnekler eşliğinde ele alınmıştır (s. 4-5). Farsçada fiillerin tarif ve tasrifine girilmeden önce temel zamanlar mâzî, hâl ve istikbâl olarak üçe ayrılmıştır. “Fi‘l-i mâzî” başlığı altında mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naqlî, mâzî-yi istimrârî (hikâye-yi hâl-i mâzî), mâzî-yi ba‘îd olarak mazi zamanlar dörde ayrılmış ve her birinin tarif ve tasrifi gösterilmiştir. Ayrıca mazi zamanların

³⁵⁴ Yazar hakkında bilgi için bk: s. 282-283.

olumsuzluk ve edilgen çekimleri de verilmiştir (s. 5-9). “Fi‘l-i muzāri” başlığı altında kurallı ve kuralsız olarak şimdiki/geniş zaman kökü elde edilen mastarlara örnek verilerek çekimleri gösterilmiştir (s. 9-12). “İstiḳbāl” başlığı altında gelecek zaman konusu ele alınarak; Farsçadaki kiplere geçilmiştir. Emr-i ḥāzır, emr-i ḡā’ib, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, ism-i tafzīl, ism-i taṣḡīr, ism-i işāret, Fāriside cem‘, müte‘addi, fi‘l-i iḳtidārī, fi‘l-i inṣā’ī, fi‘l-i iltizāmī başlıkları altında emir, dilek-istek, yeterlik, gereklilik kipleri, etken ortaç, edilgen ortaç, isimlerde çokluk, küçültme isimleri, üstünlük sıfatı, işaret zamirleri anlatılmıştır (s. 12-18). “Şıfat-ı müşebbehe” başlığı altında (دانا) ve (سوزان) örneklerinde olduğu gibi bazı fiillerde emr-i ḥāzırın sonuna (ل) ya da (ن) eklenerek yapılan isimler, “terkīb-i ismī” başlığı altında isim tamlamaları ve “zamā’ir” başlığı altında zamirler ele alınmıştır (s. 18-19). Sonra “edavāt” başlığı altında Farsçadaki edatlar ile ön ve son eklere değinilmiştir (s. 19-26). Burada edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; anlatılan her bir edat veya ek, görevleri ve anlamlarına göre tasnif edilmiş ve örnekleriyle anlatılmıştır. *Cemāl-i İcmāl*’de son olarak “tetimme” başlığı altında، سخن، گفت، گوی، گفتگو، کدخدا، خان، هین، هان، دام در، روان، ده، داستان، دوستان، بر-بار-میوه، گرم، گرمابه، سرد، چنگال، بال، مینا، کالبد، ناو، نم، پادشاه، تاب، توش، اخگر، پاداش، تاش، دشت، گشت، کمان، کنیزک، راست، خم، آیین، تایی، ستون، بیم، پاک، باز، بازی، پنهان، همای، همایون، آفرین، گردونه، تیز گرد، گنج، kelime ve ibarelerinin her biri tek tek Türkçe karşılıkları verilerek örnekler ile beraber açıklanmıştır (s. 26-32).

Örnek:

ده: köy demektir. Bir de (دادن) maşdarından emr-i ḥāzır şığasıdır. Esmā-yı a‘dāddan daḡi ondur (s. 28).

Müellif eserin sonundaki “ḡātime” kısmında “*tetimmeniñ muḡāzırātı bundan ‘ibaret olmayup daha bir ḡayli müfredātı şāmil ise de Cemāl-i İcmāl’iñ tafşile ‘adem-i müsā‘adesi cihetiyle iḡtiyār iḡtişār edildi. Te‘ālī neşri arzū edilen diğeri bir risālede tafşil ve tekmil olunacaḡdır*” diyerek tetimme başlığı altında verilen kelimelerin sınırlı tutulduğunu fakat daha sonra yazılacak olan başka bir eserde daha ayrıntılı olarak daha fazla kelime ve ibarenin anlatılacağını ifade etmiştir (s. 32).

Cemāl-i İcmāl’de sırasıyla mastar, fiil ve kipler, isimlerde çokluk, bazı sıfatlar, zamirler, isim tamlamaları, edatlar konuları ele alınmış, eserin sonuna bazı Farsça kelimelerin ve ibarelerin açıklandığı sözlük kısmı eklenmiştir. Burada geçen kelimeler teferruatlı olarak izah edilmiştir. Nispeten bu eserde ele alınan dil bilgisi konuları

İcmāl-i Kavā'id'e göre daha fazladır. *İcmāl-i Kavā'id*'de olduğu gibi bu eserde de bazı Arapça dil bilgisi terimlerinden istifade edilmiş ve Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiştir.

Eserin Baskıları

Cemāl-ı İcmāl, Kasbar ve Karabet Matbaası tarafından İstanbul'da 1304/1887 yılında 32 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.32. 'İlâveli Uşûl-i Fārisī (tlf. 1304/1887)

Ahmed Feyzī (1258-1328/1842-1910)

(Mahmud Bey Matbaası: İstanbul, 1304/1887, 94 s.)

*Feyzi Efendi'nin*³⁵⁵ *Uşûl-i Fārisī* adlı eseri, üçüncü baskısından itibaren *'İlâveli Uşûl-i Fārisī* adıyla neşredilmiştir. Müellif eserin "ifāde-yi maḥşūşa" başlıklı giriş kısmında *Uşûl-i Fārisī*'nin birinci ve ikinci baskısının rağbet gördüğü ve nüshâlarının tükendiği için üçüncü baskısının yapıldığını belirtmiştir. Eserin üçüncü baskısında, örnekler ve alıştırmalar konusunda eklemeler yapıldığından eserin adı bu üçüncü ve daha sonraki baskılarda *'İlâveli Uşûl-i Fārisī* şeklinde değiştirilmiştir.

"Birinci ve ikinci tab'ın revāciyla, raġbāt-ı 'āmmeye mazhariyyetinden ḥuşûle gelen teşekkürâtım, bu üçüncü tab'ı daḥi sāḥa-yı vücûda getirdi. Bu nüsha muḳaddemki nüshalara nisbetle daha eṭrāflı ve daha elverişli olduğundan ve bunuñ temrīnāt ve kavā'id ve emsile ve şevāhidi evvelkilerden ziyāde bulunduğundan mergūbiyeti daḥi o nisbetde olacağından eminim."

'İlâveli Uşûl-i Fārisī'de dil bilgisi konularının sıralanışı ve ele alınış yöntemi *Uşûl-i Fārisī*'de olduğu gibi korunmuştur. Her bir gramer konusu "ders" başlığı altında anlatılmıştır. Alıştırma ve sözlük kısımları da olduğu gibi esere dâhil edilmiştir. Alıştırma kısımlarında *Uşûl-i Fārisī*'de "vazīfe" başlığı kullanılırken bu eserin beşinci baskısından itibaren "temrīn" başlığı tercih edilmiştir. *Uşûl-i Fārisī*'de on yedi adet ders varken bu eserde ders sayısı yirmi dörde çıkmıştır. Birinci derste zamā'ir-i şahsiyye (s. 4-5); ikinci derste edevāt-ı mefā'il (5-7); üçüncü derste edāt-ı cem' ve ism-i işāret (s. 7-11); dördüncü derste māzī-yi muṭlaq ve zamā'ir-i fi'liyye (s. 11-13); beşinci derste zamā'ir-i izāfiyye/mülkiyye ve māzī-yi qarīb (s. 13-15); altıncı derste

³⁵⁵ Yazar hakkında bilgi için bk: s. 240-241.

(ع) harfi ve māzī-yi ba‘id (s. 15-16); yedinci derste hikāye-yi hāl-i māzī (s. 18-19); sekizinci derste fi‘l-i müstaḳbel (s. 19-20); dokuzuncu derste fi‘l-i iḳtidārī (s. 20-22); onuncu derste fi‘l-i meḥūl (s. 22-24); on birinci derste maṣdar (s. 24-25); on ikinci derste fi‘l-i emr (s. 25-30); on üçüncü derste muzāri‘, hāl, fi‘l-i inṣā‘ī, fi‘l-i vucūbī, nehy-i ḥāzır, emr-i ḡā‘ib, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı hāliyye, ḥāşıl-ı maṣdar (s. 30-33); on dördüncü derste (گفتن) fiili, māzī-yi muṭlaḳ ve emr-i ḥāzır kökleriyle çekimlenen zaman ve kiplerde III. tekil şahıs çekimi (s. 33-36); on beşinci derste lāzım ve müte‘addī (s. 37-40); on altıncı derste maṣdar-ı mürekkebe, isim, şıfat, şıfat-ı mürekkebe (s. 40-44); on yedinci derste terkīb-i ismī, vaşf-ı terkībī, terkīb-i vaşfi (s. 45-51); on sekizinci derste terkīb-i isnādī, cümle-yi ismiyye, cümle-yi fi‘liyye (است) ve (هست) arasındaki fark (s. 51-55); on dokuzuncu derste esmā-yı a‘dād (s. 55-58); yirminci derste (ب، آ، ا، ب) harfleri ile başlayan edat, bağlaç, ön ve son ekler (s. 58-64); yirmi birinci derste (چ، ج، تا، پ، ب) harfleri ile başlayan edat, bağlaç, ön ek ve son ekler (s. 65-71); yirmi ikinci derste (خ، د، ر، ز، س) harfleri ile başlayan edat, bağlaç, ön ek ve son ekler (s. 71-75); yirmi üçüncü derste (ش، ف، ک، گ) harfleri ile başlayan edat, bağlaç, ön ek ve son ekler (s. 75-80); yirmi dördüncü derste (ی، و، ن، م) harfleri ile başlayan edat, bağlaç, ön ek ve son ekler ele alınmıştır. Ayrıca yirmi dördüncü dersin sonunda ilk Farsça şiir söyleyen şairler hakkında bilgi verilmiştir. “*Farsça şiir söyleyen ilk kişi kimdi?*” anlamında Farsça bir soruyla başlayan bu derste, Behrām-ı Gūr, Soḡdī-yi Semerḳandī, Ebū’l-‘Abbās Mervezī, Rūdeki’den Farsça beyitler nakledilmiş ve tercümeleri de verilmiştir (s. 80-91). Edat, bağlaç, ön ek ve son ekler için verilen örnek beyit ve cümlelerin Türkçe karşılıkları dipnotlarda verilmiştir.

Eserin sonunda “*Nizāmī der naşihat-i ferzend gūyed*” başlığı altında Nizāmī-yi Gencevī’nin oğluna hitap ettiği yirmi dört beyitlik pendnamesi ile Mu‘allim Feyzī’nin oğlu Şafā Feyzī adına yazdığı bir pendnamesi yer alır (s. 91-94). Mu‘allim Feyzī, “ḥiṭāb-i müellif be-ferzend-i ḥiş” başlığı altında Türkçe olarak kaleme aldığı bu manzumesinde sekiz yaşını geçmiş ve tahsil zamanı gelmiş olan oğlu Şafā’ya Arapça ve Farsça öğrenmesi konusunda nasihatte bulunmuştur.

Eserde müellif bir kaynak ya da kendisine örnek aldığı bir eser ismi zikretmemiş, yalnızca örnek olarak kullandığı beyitlerin şairlerini söylemiştir. Şahit beyitler, Firdevsī, Hāḳānī, Nizāmī, Hāfiz ve Mevlānā, Sa‘dī-yi Şirāzī, Menūçehrī, Soḡdī-yi Semerḳandī, Ebū’l-‘Abbās Mervezī ve Rūdeki’nin şiirlerinden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Uşûl-i Fârisî, üçüncü baskısından itibaren bazı ilave ve düzenlemelerle birlikte *‘İlâveli Uşûl-i Fârisî* adıyla neşredilmiştir. *‘İlâveli Uşûl-i Fârisî* adıyla ilk defa Mahmud Bey Matbaası tarafından 1304/1887, 94 sayfa hâlinde basılmış; bu baskıdan sonra on bir defa daha çeşitli matbaalar tarafından basılmıştır. Son ve on dördüncü baskısı ise Kitabhâne-yi Sûdî tarafından 1339/1923 yılında yapılmıştır.

2.3.33. Maşrık-ı Kavâ‘id-i Fârisî (tlf. 1306/1889)

Meḥmed Behçet

Maşrık-ı Kavâ‘id-i Fârisî, Maşrık-ı Füyûzât Mektebi Farsça hocalarından Meḥmed Behçet tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eserin baskı kapağında ve giriş kısmında yazılmış kayıtlara göre Meḥmed Behçet, Maşrık-ı Füyûzât Mektebi’nde Farsça hocası olarak görev yapmıştır. Müellif hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Maşrık-ı Kavâ‘id-i Fârisî

(Ebuzziya Matbaası, İstanbul: 1306/1889, 42 s.)

Maşrık-ı Kavâ‘id-i Fârisî, eserin telif sebebinin ve tertip şeklinin belirtildiği “sebeb-i telif ve tertib” başlıklı mensur bir giriş ile başlamaktadır (s. 3). Bu giriş kısmındaki bilgilere göre müellif, arkadaşı Rıf‘at Efendi’nin isteği üzerine Maşrık-ı Füyûzât Mektebi’nde Farsça hocalığı görevini üstlenmiştir. Buradaki görevi sırasında Farsça öğretmek için Ḥâfız İbrâhim’in yazmış olduğu *Gülzâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî* adlı Farsça dil bilgisi kitabından istifade etmiştir. Müellif, *Gülzâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî*’yi öğrencileri için özetlemiş; kendisi de alıştırma ve kelime ilavesi yaparak ayrıca öğrencilerin tuttuğu ders notlarını da gözden geçirerek *Maşrık-ı Kavâ‘id-i Fârisî*’yi hazırlamıştır.

“Civarımızda bulunan Maşrık-ı Füyûzât nâm mekteb-i feyz-meksebiñ müdür-i fezâ ‘il-semîri Mekteb-i Sulţânî mu‘allimlerinden e‘azz-ı aḥbâ-yi ‘âcizânemden olan ‘izzetlü Rıf‘at Efendi ḥâzretleriniñ talep ve iş‘ârları üzerine mekteb-i mezkûrede Fârisî mu‘allimliğini der-‘uhde etmiş idim. Evvel emirde şâgirdâna muḥtaşaran bir kavâ‘id-i Fârisî tadrîs olunmaḵ lâzım geleceğinden üstâd-ı ekremim fâzıl-ı şehîr müteveffâ Ḥâfız İbrâhim Efendi ḥâzretleriniñ Gülzâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî nâm kitabını ihtiyâr ettim. Kitâb-ı mezkûr ise mufaşşal olduğundan telhîş ve ba‘zî mümâreseler ve biraz esmâ-yı Fârisiyye ‘ilâve eyleyerek şâgirdâna ders be-ders yazdırmış idim. Ba‘de’l-itmâm bir risâle olup Maşrık-ı Kavâ‘id-i Fârisî nâmıyla benâm kılındı.”(s. 3).

Dil bilgisi konularına “bābu’l-maṣḍar” başlığı altında Farsça mastarlar bahsi ile başlangıç yapılmıştır. Mastarlar öncelikle mastar eklerine göre d’li mastar ve t’li mastar şeklinde tasnif edilerek anlam ve görevlerine göre müte‘addī ve lāzım; ma‘lūm ve mechūl; semā‘ī ve kıyāsī; müşbet ve menfī; basīṭ ve mürekkeb, ism-i maṣḍar ve ḥāşıl-ı maṣḍar başlıkları altında anlatılmıştır (s. 5-10).

Mastarlardan sonra fiil konusuna geçilmiş; fiiller delalet ettiği zamana göre māzī, muzāri‘, müstaḳbel ve ḥāl olarak dört temel zamana ayrılarak her biri III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul, I. tekil-çoğul şahıs sırasıyla tüm şahıslarda malum-meçhul ve olumlu-olumsuz olmak üzere çekimleri yapılmıştır (s. 11-21). Fiil çekimlerinde Arapça iştikak terimleri ve tertibi esas alınmıştır. Eserde ele alınan dil bilgisi konuları ile ilgili “mümārese” başlığı altında öğrencilere alıştırmaya verilmiştir. Örneğin māzī-yi şuhūdī konusu işlendikten sonra “Şāgirdān bu maṣḍarlardan māzī-yi şuhūdīniñ ma‘lūm ve mechūl şīgalarını taḳriren taşrif edeceklerdir” (s. 13) denilerek Farsçası ve Türkçe karşılıkları verilen aşağıdaki mastarların öğrenciler tarafından çekimlenmesi istenmiştir:

Örnek:

پرسیدن	پسندیدن	پوشیدن	ترسیدن	خوردن	ماندن
صورمق	بکنمق	کیمق	قورقمق	بیمق	قالمق
نگریستن	ورزیدن	نشستن	شناختن	خواستن	دویدن
باقمق	چالشمق	اوطورمق	طایمق	استمق	قوشمق

Fiil konusunun devamında sırasıyla ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, şıfat-ı müşebbehe, vaşf-ı terkibī, emr-i ġā‘ib, emr-i ḥāzır, ism-i mekān, ism-i zamān, ism-i mensūb, ism-i taşğır, ism-i tafzīl, fi‘l-i ta‘accub, fi‘l-i vucūbī, fi‘l-i iḳtidārī, zamīr ve ism-i işāret konuları işlenmiştir (s. 22-30).

“Fi‘l-i vucūbī” başlığı altında ma‘lūm ve mechūl olarak ikiye ayrılarak anlatılan gereklik kipinin çekiminde farklılık söz konusudur. Gereklik kipinin ma‘lūm (etken) çekimi خواندنش باید، خواندنشان باید، خواندنت باید، خواندن شما باید، خواندم باید، خواندن ما باید şeklinde; mechūl (edilgen) çekimi ise دانسته شدندش باید، دانسته شدندشان باید، دانسته شدندت باید، دانسته شدند شما دانسته شدندش باید، دانسته شدند ما باید، دانسته شدند شما şeklinde çekimlenmiştir (s. 27-28).

Maşrık-ı Kavâ'id-i Fârisî'de son olarak edat, bağlaç, ön ve son ek konuları ele alınmıştır (s. 30-35). Basit ve birleşik olarak ikiye ayrılan edat, bağlaç, ön ve son eklerin ihtiva ettiği anlam ve üstlendiği görevler izah edilerek şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Edat konusundan sonra “esmâ-yı Fârisiyye” başlığı altında bazı isimler liste hâlinde Türkçe karşılıkları ile birlikte sunulmuştur (s. 37-41). Bu isimler konularına göre tasnif edilerek organ isimleri (لب، مژگان، گیسو، لب)، giysi isimleri (پیراهن،)، aile üyelerinin adları (مادر، مام، شوهر، دختر)، zaman belirten isimler (بهار، سال،)، hayvan adları (زمین، کوچه، چارسو)، yer adları (دوات، نامه، خامه)، yazıya dair isimler (دیروز، شنبه)، yiyecekler (نان، پیاز، انگور)، bazı sıfatlar (لاغر)، (خوب، نزدیک، لاغر) şeklinde listelenmiştir.

Son olarak “vazîfe” başlığı altında (s. 41-42) چشم او، یک خانه دارم، دست من کوتاه است روی شما خوبست، پیراهن ما تنگ است، من بدبستان با ادب نشینم، سال آینده مرا شهادتنامه بدهند، اگر من امروز gibi verilen isimlerle oluşturulan terkip ve cümlelerin öğrenciler tarafından Türkçeye tercümeleri istenmiştir.

Mehmed Behçet, *Maşrık-ı Füyuzât Mektebi*'nde Farsça derslerinde Hâfız İbrâhîm'in *Gülzâr-ı Kavâ'id-i Fârisî* adlı eserini okutarak öğrencilere yazdırmış; anılan eserde ele alınan dil bilgisi konularının izahlarını özetleyerek, örnekleri zenginleştirerek ve alıştırmalar eklemek suretiyle *Maşrık-ı Kavâ'id-i Fârisî*'yi telif etmiştir. Her ne kadar *Maşrık-ı Kavâ'id-i Fârisî* hazırlanırken *Gülzâr-ı Kavâ'id-i Fârisî*'den yararlanılmış olsa da iki eserde dil bilgisi konularının ele alınış sırasında ve tasniflerinde farklılık görülmektedir. *Gülzâr-ı Kavâ'id-i Fârisî*'de dil bilgisi konuları isim, şıfat, fi'l, kinâyât, edevât sırasıyla beş bab içerisinde işlenirken bu eserde maşdar, fi'l, isim, şıfat, zamîr ve edevât şeklinde bir bölüm başlığı olmaksızın ele alınmıştır. Her konunun sonunda “mümârese” başlığı altında alıştırmalara yer verilmesi ve eserin sonunda çeşitli isimlerin Türkçe karşılıklarını içeren bir lugatçe verilmiş olması bu eseri *Gülzâr-ı Kavâ'id-i Fârisî*'den farklı kılan özelliklerdendir.

Müellif sebab-i telif kısmında Hâfız İbrâhîm'in yazmış olduğu Farsça dil bilgisi kitabı olan *Gülzâr-ı Kavâ'id-i Fârisî* adlı eserinden istifade ettiğini belirtmiştir. Ayrıca dil bilgisi konuları izah edilirken Farsça şahitler beyit verilmiş; bu beyitlerin büyük bir kısmı Sa'dî-yi Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî'nin şiirlerinden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Maşrûk-ı Kavâ'id-i Fârisî, ilk defa Ebuzziya Matbaası tarafından 1306/1889'da basılmıştır. Eserin başka bir baskısı tespit edilememiştir.

2.3.34. **Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî [Birinci Sene]** (tlf. 1306/1889)

Ahmed Râsim (1865-1932)

Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî, öğrencilerin yaş ve seviyeleri dikkate alınarak birinci ve ikinci sene olmak üzere iki kitap hâlinde hazırlanmıştır. Birinci sene için hazırlanmış *Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî*, soru-cevap şeklinde tertip edilmiş Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Ahmed Râsim, 1865'te İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Bahâeddin Efendi, annesi ise Nevber Hanım'dır. Posta ve telgraf memuru olan Bahâeddin Efendi, tayini Tekirdağ'a çıkınca eşi Nevber Hanım ve oğlu Ahmed Râsim'i İstanbul'da bırakmış; Ahmed Râsim'i annesi tek başına büyütmek zorunda kalmıştır. Ahmed Râsim, ilk tahsiline Sofular'daki mahâlle mektebinde başlamış; sonra sırasıyla Kırkçeşme'de Tezgâhçılar, Haydar'da Çukurçeşme, Sarıgözel'de Hâfız Paşa mekteplerinde okumuştur. 1876'da Dârüşşafaka'ya girmiştir. Burada bir yandan Fransızca öğrenerek Fransız yazar ve şairlerini tanımış, diğer yandan da bilhassa Şinâsî, Nâmîk Kemâl, Ziyâ Paşa ve Ahmed Midhat Efendi'nin eserlerini okumuş; biraz da onların tesiriyle şiir ve makaleler yazmaya başlamıştır. 1883'te okulu birincilikle bitirdikten birkaç ay sonra diğer Dârüşşafaka mezunları gibi Posta ve Telgraf Nezâreti'nde memur olarak göreve başlamıştır.

Binbaşı Bilâl Bey'in kızı Sadberk Hanım'la evlenen Ahmed Râsim memuriyeti bir türlü benimseyememiş; hayatını yazı yazarak kazanmak hevesine düşmüştür. Fransızca'dan çevirdiği bazı yazıları Ahmed Midhat Efendi'ye okutmuş ve onun yönlendirmesiyle *Tercümân-ı Haқиқat*'te yazı hayatına başlamıştır (1885). 1885-1908 yılları arasında *Şafak*, *Gülşen*, *Hamîyyet*, *Sebat*, *Berk*, *Envâr-ı Zekâ*, *Ma'ârif*, *Resimli Gazete*, *Hazîne-yi Fünûn*, *Mekteb*, *Mecmûa'-yî Ebuzziyâ*, *Pul*, *Muşavver Fen ve Edeb*, *İrtika'a* ve *Servet-i Fünûn* dergileriyle *Tercümân-ı Haқиқat*, *İkdâm*, *Şabah*, *Başîret* ve *Sa'âdet* gazetelerinde makaleler, tercüme ve şiirler yayımlamıştır. Hüseyin Rahmî ile birlikte *Boşboğaz* ile *Güllâbî* adlı bir mizah gazetesi çıkarmıştır (1324). Bu arada okullar için yazdığı tarih, dil bilgisi, imlâ ve aritmetik gibi çeşitli konulardaki eserlerini bastırmıştır. Ahmed Râsim, 1927'de İstanbul'dan

milletvekili seçilmiş; üçüncü ve dördüncü dönem milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bulunmuştur. 21 Eylül 1932'de Heybeliada'daki evinde ölmüş; cenazesi adadaki Abbas Paşa Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Ahmed Râsim, tarih, coğrafya, gezi, gramer, roman ve hikâye gibi çok değişik konu ve türde yüzden fazla eser vermiş üretken bir yazardır. O, daha çok deneme, musâhabe, fıkra ve hâtıra yazıları ile ün kazanmıştır.³⁵⁶ Ahmed Râsim, her ne kadar şair ve gazeteci kimliği ile bilinse de dil sahasındaki çalışmalarıyla da dikkate değer bir kişidir. Onun hem Türkçe hem de Farsçanın dil bilgisine dair yazdığı pek çok kitabı mevcuttur. *Yeñi Uşûl Muhtaşar Şarf-ı Türki*, *Yeñi Uşûl Mu'allim-i Şarf*, *Amelî ve Nazarî Ta'lîm-i Lisân-i 'Osmânî*, *Yeñi Şarf*, *Tecrübeli Şarf (Birinci Sene)*, *Tecrübeli Şarf (İkinci Sene)*, *Yeñi Şarf Dersleri (Dördüncü Sınıf-Birinci Kısım)*, *Yeñi Şarf Dersleri (Beşinci Sınıf-İkinci Kısım)*, Ahmed Râsim'in Türkçe dil bilgisine dair telif ettiği eserleridir.

Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî (Birinci sene)

(Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul, 1307/1890, 81 s.)

Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî, müellifin kitabın telif sebebi, tertip şekli ve düzeni hakkında bilgi verdiği "ifâde-yi merâm" başlıklı mensur bir giriş ile başlamaktadır. Müellif bu giriş kısmında eserini batıda rağbet görmüş olan *Larive ve Fleury* gramerlerine "tatbiken" yazdığını belirtir:

"*Âhîren meydân-ı intişâra çıkan ve lisân-ı 'Osmânî*'niñ kavâ'id-i mahşûsasını hâvî bulunan "*Yeñi Uşûl Muhtaşar Şarf-ı Türki*", "*Yeñi Uşûl Mu'allim-i Şarf*", gibi kitâplarımnda Fransada kabûl-i 'âmmeye mazhar olmuş olan "*Lârive ve Fleury*" grameri esâs tutmuş ve ekşer-i mekâtipde fâ'idesi görülmüş olduğundan az zamânda nüsağ-ı mevcûdesi kalmayıp ikinci ve üçüncü def'a olarak tab' edilmiştir. *Lisân-ı Fârisî* ise lisân-ı mâder-zâdemiziñ bir rûknü olduğundan uşûl-i mütteħaze-yi mezkûreyi bu kerre *Fârisî* lisânına da taḥḫik ederek şu eşeri neşre cesâret ettim." (s. 4).

Bu gramercilerin kitapları dereceli olarak "*L'annèe preparatoire de grammaire, par demondes et par rèponses, La première annèe de grammaire, Le douxieme annèe de grammaire, La troisieme annèe de grammaire*" (hazırlık, birinci, ikinci ve üçüncü yıl dil bilgisi) şeklinde dereceli olarak yazılmıştır. Bu kitapların hepsinde tarifler ve

³⁵⁶ Daha fazla bilgi için bk: Şerif Aktaş, Nuri Özcan "Ahmed Rasim" *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 117-119.

açıklamalar numaralandırılarak verilmiştir.³⁵⁷ “*L’annèe preparatoire de grammaire, par demondes et par rèponses*” isimli kitap ile *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisî*’nin birinci senesi soru-cevap usulüyle yazılması açısından birbirine benzerlik gösterir. İkisinde de sayfa altlarında numaralandırılarak alıştırma verilmştir. Ayrıca Aḥmed Rāsım’in *Yeñi Uşul Muḥtaşar Şarf-ı Türki* adlı eseri de soru-cevap şeklinde yazılmıştır.

Aḥmed Rāsım, “ifāde-yi merām” başlıklı giriş bölümüne basit ve anlaşılabilir bir yöntemle pek çok kitap yazdığını; “*Yeñi Uşul Muḥtaşar Şarf-ı Türki*”, “*Yeñi Uşul Mu‘allim-i Şarf*” gibi kitaplarında da *Larive ve Fleury* gramerlerinin anlatış tarzını benimsediğini söyleyerek devam eder. Rāsım, Farsça dil bilgisi için pek çok kitap yazıldığını belirterek *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisî* adlı eserinin derslerin kademeli olarak işlenmesi görüşüne dayanarak birinci sene ve ikinci sene olarak ikiye ayrıldığı bilgisini verir:

“*Fi l-vākī‘ eyādī-yi istifādede bu cinsten pek çok kitāb var ise de bir şeyin ziyādeleşmesi ihtiyācı tehvīne bā‘iş olacağından eşer-i ‘ācizānem daḥi kendi kıymetiyle kıymettārdır. Dersleriñ tedricen ve talebeniñ zekā ve sinnleriyle mütenāsiben ifā edilmesi şerā‘i-i tederisten olmakla biz de o uşüle ittibā‘ ederek Şarf-ı Fārisî’yi lüzüm ve ehemmiyetiyle mütenāsib olarak Birinci ve İkinci Sene nāmıyla iki kısma ayırdık.*” (s. 4).

Eserde Osmanlı Türkçesinde ortak olarak kullanılan beş altı yüz kadar Farsça kelime, Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiş; Farsça dil bilgisi kural ve kaideleri seksen iki maddede soru-cevap yöntemiyle anlatılmıştır. Eserde ele alınan dil bilgisi konularının öğrenciler tarafından tatbiki için de konulara ilişkin kırk beş alıştırma verilmiştir.

Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisî’de dil bilgisi konuları beş bab içerisinde anlatılmıştır. Birinci bapta “isim”, ikinci bapta “ism-i işāret”, üçüncü bapta “şıfat”, dördüncü bapta “zamīr” ve beşinci bapta “maşdar”, “fi‘l” ve “edevāt” başlıkları altında dil bilgisi konuları soru-cevap şeklinde işlenmiştir. Soru-cevap şeklinde ve “temrīn” başlığı altında numaralandırılarak ele alınan dil bilgisi konularına giriş yapılmadan önce “*Fāriside kaç ḥarf vardır? Bu ḥarfler kaç türdür? Fāriside ḥareke kullanılır mı? Ḥurūf-i medd hangilerdir? خويش، خواجه، خوار، gibi kelimeler nasıl okunur? Kelime kaç türdür?*” sorularına verilen cevaplar ile Farsçanın alfabesi ve imla kuralları anlatılmış;

³⁵⁷ Nesrin Bakış, *Ahmed Rasim’in Dilbilgisi Kitapları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, s. 72.

Farsçadaki kelimeler tür olarak sırasıyla isim, fiil ve edat şeklinde üç gruba ayrılmıştır (s. 6).

Birinci bab içerisinde toplamda yirmi dokuz soru-cevap içerisinde isim konusu ele alınmıştır (s. 7-21). Bu bapta dokuz ve yirmi dokuzuncu sorular arasında “*İsim nedir? Kaç türüdür? İsimler kaç hâl üzere bulunur?*” türünden sorular ile ism-i h̄aṣ, ism-i cins, ism-i müfred, ism-i cem^c, ismin hâlleri ve isim tamlaması konularına yer verilmiştir. Eserde 11 numaralı kaide olarak “özel isim” şu şekilde tanımlanmış ve örneklendirilmiştir:

- اسم خاص نيه ديرلر؟

- بللی بر انسان ویا حیوان ویا بر شی اچون سویلنوب بشقه انسان ویا حیوان ویا بر شیه سویلنمین

بر اسمدر. فریدون (بر پادشا اسمی)، آدم، هوا، شیراز گبی. (s. 8)

İsim konusu ele alınırken “temrîn” başlıkları altında yirmi beş adet alıştıрма verilmiştir. Bu alıştırmalarda örnek olarak bazı isimler verilerek bunların hangisinin hayvan, insan, eşya, hangisinin özel, cins, tekil ve çoğul isim olduğu sorularak öğrencilerden bu soruları cevaplamaları ve ezberlemeleri; isimler ile kurulan terkip ve cümleleri Türkçeye tercüme etmeleri ve bazı isimleri edatlar ile kullanmaları istenmiştir:

تمرین

اسم جنس، اسم خاصلری آیرملی.

نامه - دیر (مناستر) - کاغز - شوکت - قلمتراش - حسین - سلانیک - ادرنه - مکه - آب (صو) - همسایه (قومشو) - جام (بارداق) - ماهی (بالق) - سلیم - ذهن - خامه - خدا (الله) - دوات - علی - روزن (پنجره) - هزار (بلبل) - موی (قیل) (s. 9)

İkinci bapta ism-i işâret konusu dört adet soru-cevap içerisinde (s. 24-27), üçüncü bapta şıfat konusu “*Şıfat neye denir? Fâriside şıfat nerede gelir? Mevsûf nedir? Şıfat ve mevsûf nasıl bulunur? Şıfat nasıl cem^c edilir? Mevsûf müfred ise şıfat ne olur? Şıfatlar kaç türüdür?*” tarzında on soru ve bunlara verilen cevaplar ile anlatılmıştır (s. 27-33). “Zamîr” başlıklı dördüncü bapta kırk altı ve elli beşinci maddeler arasında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ele alınmıştır (s. 33-38).

Beşinci bab ise mastar, fiil ve edat konularına ayrılmıştır (s. 38-81). Bu bapta yirmi altı adet soru-cevap mevcuttur. Bu bölümde ilk olarak mastar konusu işlenmiştir (s. 38-41). Daha sonra fiil bahsine geçilerek “*Fi‘l nedir? Fâ‘il nedir? Fi‘illerde kaç şahıs*

vardır? Fi‘ilde kaç zamān vardır? Fi‘iller ma‘nāca kaç kısma ayrılır? Fi‘iller kaç şîğaya takṣīm olunur?” sorularına verilen cevaplarla fiil konusuna giriş yapılmıştır. Bu cevaplarda kısaca fiil ve failin tanımı yapılarak fiiller zaman bakımından māzī, hāl ve istiḳbāl; anlam bakımından müte‘addī ve lāzım; siga bakımından ise muzāri‘, hāl, māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naklī, hikāye-yi hāl, hikāye-yi māzī, istiḳbāl, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i iltizāmī-yi māzī, emir ve istimrārī olarak tasnif edilmiştir. Daha sonra (بودن) fiili bütün zaman ve kiplerde çekimlenmiştir. Devamında “taṣrīf-i ef‘āl” başlığı altında “Bir maṣdardan hangi şîğalar çıkar? Māzī nasıl çıkarılır? Bir maṣdardan muzāri‘ nasıl çıkarılır?” türünden sorular ve bu sorulara verilen cevaplar ve örneklerle mastarların mazi, muzari ve emir köklerinin tespiti ve ism-i fā‘il ve ism-i mef‘ūlün türetimi gösterilmiştir. ستودن، ماندن، خوردن، استادن، باوریدن، fiilleri, fiil bahsinde işlenen zaman ve kiplerde I. tekil, II. tekil, III. tekil sırasıyla tüm şahıslarda çekimlenmiştir. Konunun sonunda “ef‘āl-i şāze” başlığı altında fiillerin mastar hâlleri kuralsız olarak bilinen bazı mastarlar listelenmiş; bu mastarların muzari kökleri ve Türkçe karşılıkları belirtilmiştir (s. 42-61). “Maṣdar ve fi‘l” başlıkları altında da ilk bölümlerde olduğu gibi “temrīn” başlığı altında alıştırmalar mevcuttur.

Beşinci bapta son olarak Farsçadaki edat, bağlaç, ön ek ve son ek konuları anlatılmıştır (s. 62-81). Bu kısma kadar ele alınan diğer dil bilgisi konularının aksine edat bahsinde soru-cevap yöntemi terk edilmiştir. Ayrıca alıştırma kısımları da bu bölüme dâhil edilmemiştir. “Edevāt” başlığı altında “*edevātīñ baṣlı baṣına ma‘nāsı yoktur. Başka kelimeler ile birleşip ma‘nā hāşıl ederler*” şeklinde tanımlanan edatlar diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmaksızın harf sırasına göre listelenerek örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī, tespitlere göre *Mesā‘il-i Deriyye*‘den sonra Farsça dil bilgisi konularının soru-cevap şeklinde ele alındığı ikinci kitaptır. Bu eserde konuların sıralanışı, bölümlerin tasnifi, alıştırma kısımlarının olması gibi özellikler *Mesā‘il-i Deriyye*‘ye göre farklılık göstermektedir. Eserde dil bilgisi konuları hem soru-cevap şeklinde anlatılmış hem çeşitli alıştırmalar ile uygulama yapılmıştır. Bu tür bir uygulama ile öğrencilere kolay ve kalıcı bir şekilde Farsça dil bilgisi konularını öğretmek amaçlanmıştır.

Müellif, giriş kısmında eserini *Larive ve Fleury* gramerlerine uyarlayarak yazdığını açıkça ifade etmiştir. Bu itibarla *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī*’nin birinci senesinde izlenen

yöntem “*L’annèe preparatoire de grammaire, par demondes et par rèponses*” isimli kitaptan örnek alınmıştır.

Eser, Muhittin Turan tarafından yeni harflere aktarılarak *Yeni Usul Sarf-ı Fārisi (Metin-Terimler-Dizin-Lügatçe)* adıyla yayınlanmıştır (Kesit Yayınları, İstanbul, 2017).

Eserin Baskıları

Yeñi Uşûl Şarf-ı Fārisi'nin (Birinci Sene) ilk baskısı Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından 1306/1889'da 64 sayfa hâlinde; incelemeye esas aldığımız ikinci baskısı 1307/1890'da yine Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından 81 sayfa olarak neşredilmiştir. Üçüncü baskısı 1327/1910'da Kasbar Matbaası tarafından; dördüncü baskısı ise Yeni Osmanlı Matbaası'nda 1329/1912'de yapılmıştır.

2.3.35. Muhtaşar Uşûl-i Fārisī (tlf. 1307/1890)

Ahmed Feyzī (1258-1328/1842-1910)

(Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul, 1307/1890, 40 s.)

Muhtaşar Uşûl-i Fārisī, Feyzī Efendi'nin³⁵⁸ daha önce kaleme aldığı *Uşûl-i Fārisī* adlı eserinin muhtasarıdır ve bu eserde sadece fiiller ve fiil çekimleri konu edilmiştir. *Muhtaşar Uşûl-i Fārisī*, rüşdiye mekteplerinin birinci sınıf müfredatına göre hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Bu husus eserin baskı kapağında şu ifadeyle belirtilmiştir:

“*Ma‘ārif-i ‘umūmiyye nezāret-i celīlesi tarafından mekātib-i rüşdiyyeniñ programına dāhil olmuştur. Birinci sene şāgirdānına mahşūşdur.*”

Müellif, eserin başındaki “muqaddime” kısmında daha önce *Uşûl-i Fārisī* ve *‘İlāveli Uşûl-i Fārisī* adıyla pek çok kez basılan eserinin rağbet gördüğünü fakat bunların hem sarf hem de nahiv kısmı mevcut olduğu için başlangıç seviyesindeki öğrencilere okutulurken güçlük çekilmesi sebebiyle birinci sınıftaki öğrenciler için sadece sarf konularını içeren bu muhtasar risalenin hazırlandığını belirtmiştir:

“*Yine bu nām ile muqaddemā ṭab‘ ve neşrine muvāfiq olduğum eser-i nāçiz, mūcib-i şükrān-ı ‘azim olacağ derecede rağabāl-ı ‘āmmeye mazhar oldu. Ancak eser-i mezkūr hem sarf hem nahiv kısmı hā’iz bulunduğu cihetle zabt ve ihātası mübtedilerce bādī-*

³⁵⁸ Yazar hakkında bilgi için bk: s. 240-241.

yi müşkilât olduğu ledeyye't-tecrübe aňlaşıldıđından bu def'a anı ikinci sene talebesine terk ve tahşîş ile birinci sene için dağı yalnız şarf kısmını muhteva olmak üzere şu tertîb-i vecîziñ tesvîdine ictisâr kılındı."

Bu giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. *Uşûl-i Fārisī* ve *‘İlāveli Uşûl-i Fārisī’de* dil bilgisi konuları ders başlıkları altında ele alınmış olmasına rağmen *Muhtaşar Uşûl-i Fārisī’de* konuların ders şeklinde düzenlenmesi yöntemi terk edilmiş; sadece konu başlığı belirtilmiştir. Feyzî Efendi, terkîb-i kelâm usulünü bu eserinde de devam ettirmiştir. Dil bilgisi konularına mastar ile başlanmıştır. “Maşdar” başlığı altında (خواندن، نوشتن، کردن) mastarları anlamları ile beraber verilmiş; (خواندن) mastarı di’li geçmiş zamanda çekimlenmiştir. Sonrasında ayrı şahıs zamirleri vererek “luğat” başlığı altında (غلط، درست، خوب، بد، بسیار، اندک) sıfatları ve (است) ek fiili ile “terkîb” başlığı altında maşdar, māzī,” luğat” başlığı altında (من درست خواندم. تو خوب خواندی. او) gibi cümleler oluşturulmuştur. “Terkîb” başlığı altında verilen cümlelerin Türkçe karşılıkları yazılmamıştır (s. 4). Bu uygulamalar eserin tümünde uygulanmıştır. Önce konu başlığı yazılmış; bazı kaideler kısaca anlatılmıştır.

Devamında “luğat” başlığı altında Farsça kelimeler Türkçe karşılıkları ile beraber verilmiş, sonrasında “terkîb” başlığı altında konuyla ilgili Farsça cümleler yazılmıştır. Bu usul eserin tümünde uygulanmıştır. Mastar konusu içerisinde sırasıyla edevât-ı mef’ûl (s.5), edât-ı cem’ (s. 6), zâmâ’ir-i muttaşıla-yı izāfiyye (s. 7), māzī-yi naqlī (s. 8), hikāye-yi hāl-i māzī (s. 9), müstaḳbel (s. 10), emr-i ḥāzır (s. 10-11), şāz maşdarlar (s. 13-15), mużāri’ (s. 15), ḥāl ve mużāri’ (s. 15) ve ism-i fā’il (s. 16) konuları işlenmiştir. Bu konulara dair verilen Farsça metinler soru-cevap şeklinde olup öğrencilerin konuşma yeteneklerini geliştirmeleri arzu edilmiştir. Fiil bahsinden sonra isim ve sıfat konusuna geçilmiştir. Farsçadaki isimler ve sıfatlar ism-i basit ve ism-i mürekkeb; şıfat-ı basit, şıfat-ı mürekkeb olmak üzere iki grupta işlenmiştir (s. 17-18).

Daha sonra mastar konusuna tekrar dönülmüş; kurallı ve kuralsız fiillerin meşhur olanları harf sırasına göre listelenerek mastar hâlleri ve muzari kökleri Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiştir. Kurallı ve kuralsız fiillerin çekimli hâlleri metin içerisinde gösterilmek amacıyla Pîr-i Herāt adıyla da tanınan Ḥāce ‘Abdullāh-i Ensāri’den “maḳālāt-ı pîr-i Herāt” başlığı altında pasajlar nakledilmiştir. Daha sonra “mevrid-i isti’ māli mutteḥid olan ta’bîrāt ile ḍurûb-i emşāl” başlıklı kısımda müellif lafız ya da anlamca her iki dilde benzer olan bazı deyim ve atasözünü Türkçe karşılıkları ile birlikte vermiştir (s. 27-39). Öğrencilerin bu atasözü ve deyimleri daha

iyi kavraması için Türkçelerine ilave olarak “luġāt” kısımlarında deyim ve atasözlerinde geçen bazı kelimelerin ayrıca Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eserin sonunda Hâtıf-i İřfahānī’den kendi çocuġuna öġüt olarak yazdığı on beyitlik şiiri ve on iki beyitlik “der haġġ-i ustād” başlıklı Farsça bir şiir verilmiş; bu şiirin öġrenciler tarafından Türkçeye tercümesi istenmiştir (s. 39-40).

Bu eserin kaynağı müellifin yazmış olduğu *Uřūl-i Fārisī* adlı eserdir. Bu eserde *Uřūl-i Fārisī’nin* sarf kısmında anlatılan fiil ve fiil çekim konuları muhtasar olarak ele alınmıştır.

Eserin Baskıları

Muġtařar Uřūl-i Fārisī’nin ilk baskısı 1308/1890 yılında Artin Asadoryan şirket-i Mürettibiye Matbaası, ikinci ve üçüncü baskıları yine aynı matbaa tarafından 1308/1890 ve 1312/1894 yıllarında yapılmıştır. Dördüncü baskısı ise 1314/1896 yılında Mehdi Efendi Matbaası tarafından neşredilmiştir.³⁵⁹

2.3.36. Nevbāve-yi Ķavā‘id-i Fārisī (tlf. 1307/1890)

řāfi Üsküdarī (1862-1901)

Nevbāve-yi Ķavā‘id-i Fārisī, Zeyrek Rüşdiyesi ve Çiçek Pazarı Rüşdiyesi Farsça hocası Üsküdarlı řāfi tarafından Türkçe açıklamalı olarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

řāfi, 1862-1901 yılları arasında yaşamış bir şairdir. Üsküdarlı řāfi olarak tanınan şairin asıl adı Mustafa olup babası şair Meġmed Emīn Nüzhet Bey’dir. řāfi, 1862 yılında babasının defterdar olarak çalıştığı Yanya’da doğmuştur. Bir süre sonra ailesiyle birlikte İstanbul’a gelerek Üsküdar İhsaniye mahallesine yerleşmiştir. İlk tahsilini Üsküdar Fındıklı Mektebi’nde tamamlamıştır. Paşakapısı Rüşdiyesi’ni de bitirdikten sonra bir süre Selimiye Camii’nde Abdurrahman Efendi’nin derslerine devam etmiş; burada Köysancaklı şair ‘Abdulġadīr Efendi’den Arapça, Farsça ve edebiyat dersleri almıştır. Bir müddet Zeyrek Rüşdiyesi’nde, Farsça öġretmenliğı yapan ayrıca bu eserin baskı kapağında “*Çiçek Pāzār Rüşdiyesi Fārisī mu‘allimi řāfi*” şeklindeki kayıttan 1308/1981 yılında Çiçek Pazarı Rüşdiyesi’nde Farsça hocalığı yaptığını da öġrendiğimiz řāfi, Üsküdar Bidāyet Mahkemesi kâtipliğı, Askerī Tekāüt Sandığı tahrirat memuru, Fırka-yı Askeriyye mühimme kâtipliğı ve Halep mektupçu muavinliğı gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. Halep mektupçu

³⁵⁹ Baskıları için bk: řahinoġlu, M. Nazif, Çöġenli, M. Sadi, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, s. 12.

muavinliği görevinde iken yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulamayarak 19 Haziran 1901’de vefat etmiş ve Cübeyle Kabristanı’na defnedilmiştir.

Şâfî, genç sayılabilecek bir yaşta ölmesine rağmen yaşadığı dönemde eserleriyle dikkatleri üzerine çekmiş, Nâmîk Kemâl, Mu‘allim Nâcî, Süleymân Nazîf ve Rızâ Tevfîk (Bölükbaşı) gibi edebiyatçıların övgüsüne mazhar olmuştur. Şiirlerinde “Şâfî” mahlasını kullanmıştır. Şairin, üç şiirle kırk iki gazel, on üç kıta ve on müfred’ten müteşekkil bir *Dîvânçesi*, Sa‘dî’nin *Gülistân*’ından bir bölümün manzum tercümesi olan 164 beyitlik *Cidâl-i Sa‘dî bâ-Müdde‘î* adlı mesnevisi, Hz. Ömer’in müslüman oluşunun anlatıldığı *İslâm-ı Hazret-i ‘Ömer (yahut Bir Harika)* adlı 353 beyitlik mesnevisi ve bazı şiirlerinden müteşekkil *Şi‘r-i Şâfî* adlı eserleri vardır.³⁶⁰ Ayrıca müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklarda belirtilmeyen 1308/1891’de İstanbul’da Kasbar Matbaası tarafından on altı sayfa olarak basılan *Şîve-yi Lisân-ı Fârisî* adında Farsça deyim ve atasözlerinin kısaca izahlarını vererek Sa‘dî-yi Şîrâzî, Nizâmî-yi Gencevî, Husrev-i Dihlevî, Hilâlî-yi Çağatâyî, Zahir-i Faryâbî gibi şairlerin şiirleriyle örneklendirdiği bir eseri daha mevcuttur. *Şîve-yi Lisân-ı Fârisî*, tertip ve içerik olarak Mirek Muhammed’in *Nevâdiru’l-Emşâl* adlı Farsça deyim ve atasözleri sözlüğünün bir telhisi niteliğindedir.

Nevbâve-yi Kavâ‘id-i Fârisî

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1307/1890, 74 s.)

Nevbâve-yi Kavâ‘id-i Fârisî, “ifâde” başlıklı mensur bir giriş ile başlar (s. 2-3). Giriş kısmında verilen bilgilere göre müellif, Farsça dil bilgisine dair pek çok kitap yazılmış olmasına rağmen kendisi de bir kitap yazmak istemiştir. Müellif, Farsçada önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğü kinaye ve ıstılahları da kitabına eklemek istemiş ise de zaman azlığı sebebiyle esere dâhil edememiş; sadece Farsça dil bilgisine dair temel konuları, fiil çekimlerini ve terkipleri konu etmiştir. Müellif, “ifâde” başlıklı ön söz kısmında eserin telifi ve muhtevası hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Fârisiye muta‘allık haylî kitâb-ı güzîn tevdi‘-i dest-i tâlibîn edilmiş olduğuna ve ‘âcizleri o lisân ile meşgûl bulunduğuma binâ’en resâ’il-i nevîn ve ümmehât-ı kütübdan ictinâ ettiğim ba‘zî mebahîşîñ serdiyle bir kavâ‘id-i Fârisiyye yazmak istedim ve ihtîşârî iltizâm eyledim. Zirâ kavâ‘idiñ taşrifât ve terkîbâtı gösterecek kadarı

³⁶⁰ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. C. IV., 2029-2035; Mehmed Tâhir, *‘Osmânî Müellifleri*, C. II, 292; Âlim Yıldız, “Şâfî Üsküdarlı” *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 470-471.

mūcib-i fevā'id, andan ötesi maḳūle-yi zevā'iddir. Fārisiniñ nişf-ı ā'zamı ma'nā-yı aşliyesiniñ ğayrinde musta'mel ve istiḫzārı mertebe-yi vucūbda olan bir ḫāqım kināye ve iştılāḫdan müteşekkil ise de onları yazmağa zamānım ve iḳtidārım müsā'id olmadığından şimdilik şu risālecige bi't-tanzīm "Nevbāve-yi Ḳavā'id-i Fārisi" nāmıyla tevsīm ederek nāşir-i āşār Kitāpçı Ḳaşbār Efendiniñ Tedrisāt-ı Rüşdiye Kütüphānesine idḫāl eyledim." (s. 2).

Müellif, yukarıdaki bilgilerden sonra "*Lisān-i Fārisiyye dā'ir ma'lūmāt-ı mücmele*" başlığı altında Farsçanın tarihi süreçte aldığı isimlere kısaca değinmiş; burada verdiği bilgilerde İbn-i Kemāl, *Muḳaddimetü'l-Edeb*'i şerh eden Hâce Āḫmed-i Türki, ve *Tuḫfe-yi Vehb*'nin müellifi Sünbülzāde Vehbī Efendi'nin görüşlerinden yararlanmış (s. 4), "*Fārisiniñ ba'zı imtiyāzātı*" başlığı altında ise Arapça ve Farsçaya özgü harfler hakkında bilgi vermiştir (s. 5).

Farsçanın tarihi süreçteki adları ve alfabesine dair bilgilerden sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. Gramer konuları, herhangi bir bab ya da bölüm içerisinde tasnife tabi tutulmaksızın sırasıyla maşdar (s. 5-16), māzī (s. 17-19), muzāri' (s. 19-23), müstaḫbel-i şariḫ (s. 23-24), fi'l-i iḳtidārī (s. 24-25), emr-i ğā'ib (s. 25), nehy-i ğā'ib (s. 25-26), emr-i ḫāzır ve nehy-i ḫāzır (s. 26-27), ism-i fā'il (s. 27), ism-i mef'ūl (s. 27), fi'l-i meḫūlī (s. 28), fi'l-i müte'addī (s. 28-29), maşdar-ı muraḫḫam (s. 29), şıfat-ı müşebbehe (s. 30), şıfat-ı ḫāliyye (s. 30-31), ism-i zamān (s. 31), ism-i mekān (s. 32), ism-i taşgīr (s. 33), nisbet şığası (s. 33), ism-i ālet (s. 34), isim (s. 34-35), esmā-yı a'dād (s. 35-37), esmā-yı işāret (s. 37-38), ism-i mevşūl (s. 38-39), zamā'ir (s. 39-43), şıfat (s. 43-45), terkībāt (s. 45-52), edevāt (s. 52-72), ḫurūfa dā'ir mülāḫaza (s. 72), medār-ı mükāleme (s. 73-74) başlıkları altında ele alınmıştır.

Eserde önce mastar konusuna yer verilmiştir. Mastarlar sonu دن- ve تن- ile bitenler olarak ikiye ayrılmış; bunlar da kendi içerisinde gruplandırılmıştır. "Şāzlar" başlığı altında ذن و تم ذن، شدن، آمدن، ستن mastarları kural dışı olarak gösterilmiştir. Mastarların önüne bazen bā-yı zā'ide eklenebileceği bunun da daima ötreli okunacağı belirtilmiştir. Daha sonra "maşadır-ı mec'ūle" başlığı altında (طلبیدن، رقصیدن) gibi yapma mastarlar; "maşadır-ı ğayr-i mutaşarrife" başlığı altında "bir veya iki üçten ziyāde müstaḫḫātı olmayan maşdarlardır" diye tarif edilen (گسیختن، آهیختن، آختن) gibi çekimlenmeyen mastarlar gösterilmiştir (s. 7-8). Mastar bahsinde son olarak "ba'zı maşadır-ı mürekkebe" başlığı altında yüz elli adet birleşik mastar Türkçe karşılıkları ile birlikte harf sırasına göre listelenmiştir (s. 8-16).

“Māzī” bahsinde, māzī-yi şuhūdī ve rivāyet-i māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naqlī ve māzī-yi ba‘īd başlıkları altında görülen (di’li) geçmiş zaman, şimdiki zamanın hikâyesi, duyulan (miş’li) geçmiş zaman, duyulan geçmiş zamanın hikâyesi; “muzārī” bahsinde fiillerin muzari köklerinin elde edilme şekilleri; “müstaḳbel-i şarīḥ” başlığı altında gelecek zaman; “fi‘l-i iḳtidārī” başlığı altında yeterlik kipi; “emr-i ḡā’ib, nehy-i ḡā’ib, emr-i ḥāzır ve nehy-i ḥāzır” başlıkları altında emir kipi; “ism-i fā‘il” başlığı altında etken ortaç; “ism-i mef‘ūl” başlığı altında edilgen ortaç; “fi‘l-i mechūlī ve fi‘l-i mütē‘addī” başlıkları altında fiillerde edilgen ve geçişli olma durumları; “maşdar-ı muraḥḥam” başlığı altında hafifletilmiş mastar; “şıfat-ı müşebbehe” başlığı altında (گویا) örneğinde olduğu gibi bazı fiillerde emr-i ḥāzırın sonuna (ل) harfi eklenerek yapılan isimler; “şıfat-ı ḥāliyye” başlığı altında şıfat-ı müşebbehenin sonuna (ن) harfinin eklendiği isimler; “ism-i zamān, ism-i mekān ve ism-i taşḡir” başlıkları altında isimlerin sonuna bazı ekler eklendiğinde zaman, yer ve küçültme anlamı taşıyan isimler; “nisbet şīḡası” başlığı altında aitlik bildiren sıfatlar; “ism-i ālet” başlığı altında (أویزه، قلمتراش) gibi alet isimleri; “isim” başlığı altında cins isim ve özel isim; “esmā-yı a‘dād” başlığı altında sayı sıfatları; “esmā-yı işāret” başlığı altında (آن) ve (این) işaret sıfatları; “ism-i mevşūl” başlığı altında آنکه آنچه bağlaçları; “zamā’ir” başlığı altında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ile fiil çekim ekleri; “şıfat” başlığı altında bazı sıfatlar ve onların edatlarla kullanımı; “terkibat” başlığı altında vaşf-ı terkibī, terkib-i ‘atfī, terkib-i mezcī, terkib-i terādufī ve tezādī konuları; “edevāt” bahsinde edevāt-ı cem‘, edevāt-ı mefā‘il, edevāt-ı nefy, edevāt-ı istifhām ve edevāt-ı basīte ve edevāt-ı mürekkebe başlıkları altında çokluk, şahıs, olumsuzluk, soru ve basit ve birleşik edatlar; “ḥurūfa dā’ir mülāḥaza” başlığı altında (ماه=مه، پای-پا، روی-رو) gibi bazı kısaltmalar ve imla hususiyetleri örnekler ve şahit beyitler eşliğinde işlenmiştir. Konu anlatımlarında örnek olarak verilen beyitlerin Türkçeleri dipnotlarda verilmiştir. Son olarak “medār-ı mükāleme” başlığı altında Sa‘dī’nin *Bostān* adlı eserinden on altı beyitten oluşan üç manzum hikâye okuma metni olarak verilmiştir.

Nevbāve-yi Kavā‘id-i Fārisī, Farsça dil bilgisine dair mastar, fiil, sıfat, isim, zamir ve edatlar gibi temel konuları, fiil çekimlerinin ve tamlama konusunun ele alındığı bir dil bilgisi kitabıdır. İzahlarda öğrencilerin daha iyi anlaması için anlaşılır ve sade bir üslup tercih edilmiştir. Eserde Arapçanın etkisi ile yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının etkisi görülmektedir. Nitekim bazı Arapça dil bilgisi terimlerinden istifade edilmiş ve

Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiştir.

Müellif giriş kısmında “*risā’ il-i nevīn ve ümmehāt-ı kütübden icinā ettiğim ba’zı mübāhişin serdiyle*” diyerek eserini oluştururken Farsça dil bilgisine dair yazılmış güncel kitaplar ve başlıca eserlerden istifade etmiş olduğunu işaret etmiş olmasına rağmen herhangi Farsça dil bilgisi kitabın ismi açıkça söylenmemiştir. Fakat Farsçanın tarih boyunca aldığı adlara dair bilgi verdiği ilk kısımda İbn-i Kemāl, Hâce Aḥmed-i Türkī, ve Sünbülzāde Vehbī Efendi’nin görüşlerine yer vermiştir.

Eserin Baskıları

Nevbāve-yi Kavā’id-i Fārisī, ilk defa İstanbul’da Kasbar Matbaası tarafından 1307/1890 yılında 74 sayfa hâlinde neşredilmiştir. İkinci baskısı yine Kasbar Matbaası tarafından 1309/11982’de yapılmıştır. Eserin başka bir baskısı tespit edilememiştir.

2.3.37. Zübde-yi Şarf-ı Fārisī (tlf. 1307/1890)

Mihri (Mihrān) Apikyan

Zübde-yi Şarf-ı Fārisī, soru-cevap şeklinde tertip edilmiş Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Mihri Apikyan, 1855’de Samatya’da doğmuştur. 1872 yılında Samatya’daki Sahakyan Mektebinden mezun olduktan sonra ertesi yıl mezun olduğu mektebe Türkçe hocası olarak tayin edilmiştir. 1873-1903 yılları arasında Bab-ı Seraskeri Tercüme Kalemünde ve muhtelif Ermeni mekteplerinde Türkçe, Farsça ve Arapça dersleri veren Apikyan 1938’de İstanbul’da vefat etmiştir.

Eserlerinde genellikle Mihrān yerine Mihri adını kullanan ve Türk edebî çevrelerinde bu adla meşhur olan Apikyan, Türk dilini öğretmek ve tanıtmak amacıyla otuza yakın eser telif etmiştir. En önemli eseri olarak kabul edilen ve okullarda yıllarca ders kitabı olarak okutulan *Güldeste* isimli resmi yazı örneklerini içeren kitabıdır. Onun diğer önemli eserleri arasında *Leṭā’if-i Āşār*, *Muṭavvel Şarf-ı ‘Osmānī*, *Muḥtaşar Şarf-ı ‘Osmānī*, *Hulāşa-yı Kavānīn-i ‘Osmānī*, *İksir-i Elifbā-yı ‘Osmānī*, *Taḥbīkāt-ı Münşeāt* ve *Mezāk-ı Edebiyāt-ı ‘Osmāniyye* gibi kitapları zikredilebilir.³⁶¹

³⁶¹ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 25-26; Kasım Ertaş, Türk Dili ve Ermeniler: Osmanlı’nın Ermeni Dilbilimcileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 53, s. 151-162.

Zübde-yi Şarf-ı Fārisī'de Farsça dil bilgisi kural ve kaideleri yetmiş altı maddede soru-cevap yöntemiyle anlatılmıştır. Eserde ele alınan dil bilgisi konularının öğrenciler tarafından uygulamalı olarak öğrenilmesi için de “taḥbīkāt” başlıkları altında konulara ilişkin alıştırmalar verilmiştir. Ayrıca “tebdilāt” başlıkları altında zaman zaman işlenen kaideye dair önemli notlar yine soru-cevap şeklinde ilave edilmiştir.

Zübde-yi Şarf-ı Fārisī'de dil bilgisi konularına “*Lisān-ı Fārisīde kelimeler esāsen kaç nev' dir?*” sorusuyla başlangıç yapılmış; Farsçadaki kelimeler tür olarak sırasıyla isim, fiil ve harf şeklinde üç gruba ayrılmıştır (s. 3). *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī*'de ilk olarak isim bahsi ele alınmıştır.

İsim konusunun ilk sorusu Farsçada isimlerin kaç türe ayrıldığı olmuş, cevabında isimler ism-i zāt, şıfat, kināyet ve şibh-i fi' l olarak dört gruba ayrılmıştır (s. 3). Daha sonra “cem'” başlığı altında isimlerde çokluk (s. 3-6); “aḥvāl-ı ism” başlığı altında isimlerin yalın hālleri ve başlarına ve sonlarına getirilen bulunma, yönelme, ayrılma bildiren edatlarla kullanımı (s. 6-7); ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, ism-i taşgīr başlıkları altında yer, zaman, alet ve küçültme adları (s. 7-8) ve “izāfet” başlığı altında isim tamlaması (s. 9-10) soru-cevap şeklinde izah edilmiştir. Eserde “ism-i ālet” konusu şu şekilde tarif edilmiş ve sonunda öğrencilerin yapması için alıştırma verilmiştir:

{ اسم آلت }

س. فارسیده اسم آلت نصل یاپیلور؟

ج. کلمه‌نک نهایتنه (دان) علاوسیله. مثلا گلاب گل صوی گلابدان گل صوینه مخصوص قاب. جامه روبه جامه‌دان رویابه مخصوص قاب.

بعضا دخی (ه) ایله یاپیلور. مثلا تاب حرارت، تابه تاوه دنیلان آلت.

تطبیقات

آتی الذکر کلمه‌نک اسم آلت ایدلمسی.

نمک طوز. بخور. آتش. تیر اوق. سرمه. (s. 8)

İsim bahsinden sonra sıfat konusuna geçilmiş; “*Fārisī şıfatlar kaç kısmdır?*” sorusuna cevap olarak “*Dört kısmdır. Evvelā ism-i mensūb, şāniyen vaşf-ı terkībī şālīşen şıfāt-ı aşliyye rābi' en şıfāt-ı müştak*” denilerek sıfatlar ism-i mensūb, vaşf-ı terkībī, şıfāt-ı aşliyye ve terkīb-i vaşfi başlıkları altında yine soru-cevaplarla anlatılmıştır (s. 10-20). Zamir konusu ise “kināyāt” başlığı altında üç gruba ayrılarak zāmīr, ism-i işāret,

mübhemât alt başlıkları ile ayrı ve bitişik şahıs zamirleri, fiil çekim ekleri, işaret zamirleri ve **چه، کجا، کدام، آن تو، آن من، آن او،** soru zamirleri anlatılmıştır (s. 20-26). Zamir bahsinde ayrı şahıs zamirleri *zāmīr-i şahşī*, bitişik şahıs zamirleri *zāmīr-i izāfī* olarak adlandırılmış; *zāmīr-i vaşfī* veya *mülkī* ise el-Hâc Meḥmed'in *Şarf-ı Fârisī* adlı eserinde olduğu gibi (**آن تو، آن من، آن او،**) şeklinde gösterilerek Türkçe karşılıkları benimki, seninki, onunki şeklinde verilmiştir (s. 23-24). Şibh-i fi'1 başlığı altında maşdar ve fer' -i fi'1 konuları ele alınmıştır (s. 26-31). Masterlar “maşdar-ı aşlī, maşdar-ı taḥfifī ve ḥāşıl-ı maşdar olarak üç türe ayrılmış (s. 26-27); fer' -i fi'1 bahsinde Farsça fiillerin mazi ve muzari köklerinden yapılan türetmeler ism-i fâ' il, ism-i mef' ūl, şıfat-ı müşebbehe ve mubālağa-yı fâ' il alt başlıkları ile anlatılmıştır (s. 29-31). Burada mubālağa-yı fâ' il kaidesi “*emr-i ḥāzırīn nihāyetine (گار) lafzı 'ilāvesiyle meşelā (آموز) öğren (آموزگار) daima öğreten. Mu'allim.*” şeklinde tarif edilmiştir (s. 31).

Fi'1 başlığı altında ilk olarak “*ef'āl-i Fârisīnīn kâç şīğası vardır*” şeklindeki sorunun cevabında Farsçadaki fiiller sığa bakımından muzâri', ḥāl, māzī-yi şuhūdī, hikāye-yi māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naklī, hikāye-yi māzī-yi naklī, müstaḫbel, iltizāmī, emr-i ḥāzır ve emr-i ḡā'ib olarak tasnif edilmiştir (s. 31). Bu zaman ve kiplerin her biri yine soru cevap şeklinde kısaca tarif edildikten sonra “mecmūa' -ı emşile” başlığı altında (**خوردن**) fiili tüm bu zaman ve kiplerde bütün şahıslarda çekimlenmiştir (s. 39-41).

Fiil bahsinde son olarak “nefy-i ef'āl” başlığı altında fiillerde olumsuzluk (s. 41); “binā'-ı ef'āl” başlığı altında fiillerin etken-edilgen hâlleri (s. 41-42); “fi'1-i 'ām” başlığı altında (**سعی نمودن، عنایت**) fiillerinin (**ساختن، نمودن، فرمودن، کردن، باشیدن، شدن**) gibi birleşik fiil olarak şeklindeki kullanımları (s. 42-43) ve “istiṭrād” başlığı altında (**برم**) “beni götür” (**دیدمش**) “onu gördüm” şeklinde fiile bitişen nesne ve tümleç görevli zamirlerin kullanımı gösterilmiştir (s. 43).

“Ḥarf yāḥud edāt” başlığı altında Farsçadaki bağlaç, edat, ön ek ve sok ek konusu işlenmiştir (s. 43-56). Bu eserde edat ve bağlaçlar diğer dil bilgisi kitaplarından farklı olarak ḥarf-i cer, ḥarf-i 'atf, ḥarf-i nidā ve ḥurūf-i şettā olarak dört ayrı başlık altında yine soru-cevap yöntemiyle izah edilmiştir.

“Ḥarf-i cer” başlığı altında (**تا، برای، از، به، از، در، از، بهر، اندر، بر، برای، جز، بجز، را، تا**) edat, bağlaç, ön ve son ekleri (s. 44-46); “ḥurūf-i 'atife-yi Fârisiyye” başlığı altında (**و، پس، تا، چون، چونکه، زیرا، مگر، ولی، لیک، لیکن، که، اگرچه، گرچه، یا، یاخود، باری، هم، بلکه،**)

Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisi (İkinci Sene)

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1327/1910, 112 s.)

Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisi, “ifāde” başlıklı mensur bir giriş ile başlar. Müellif, bu giriş kısmında bir dil bilgisi kitabının hangi özellikleri taşıması gerektiği konusunda görüşlerini dile getirmiş; ayrıca eseri hakkında bilgi vermiştir (s. 3). Bu bilgilere göre; Türkçe üzerinde etkisi olan Farsçanın öneminin öğrencilere aktarılabilmesi ve öğretilmesi için öncelikle ders kitaplarının uygulamalı ve teorik olması ayrıca öğreticilerin de becerikli olması gerekmektedir. Dolayısıyla dil bilgisi kitapları alıştırmaya, yazma, tercüme, mukayese, inceleme, ezber gibi uygulamaları içermelidir. Ahmed Rāsim, yine girişte kitaptan istifadeyi artırmak düşüncesiyle müderrislere tavsiyede bulunmuş ve onlara kitap içinde verilen alıştırmalara ilaveten birkaç alıştırmaya daha yaparak öğrencilere ödev vermelerini salık vermiş ve böylelikle kitap baştan sona okunduğunda öğrencilerin konuşma ve yazma becerilerini kazanabileceklerini ifade etmiştir:

“Zebān-ı ‘azbū’l-beyān Fārisīniñ lisān-ı māder-zādımız üzerindeki te ‘şir-i laţfī terkīb-i vaşfī ve vaşf-ı terkībī ile şifāt-ı Fārisiyyeniñ Türkçeyi tezyīm etmekdeki hüsn-i hidmeti erbāb-ı kalemīñ teslīm-kerdesidir. Fakat bu te ‘şir-i laţf ve hüsn-i hidmeti izhān-ı şāgirdāna nakş etmek ve bu şüretle Fārisīniñ ehemmiyetini anlatmak evvel emirde kitābıñ şüret-i tahrīrīne, ba‘dehu hāceniñ dirāyet ve takrīrīne vābeste olduğundan kitāplarıñ ‘amelī ve nazārī olması taht-ı elzemiyette hāceleriñ hüsn-i takrīrī daħi mecbūriyetedir. Kitāplarıñ ‘amelī olması için temrīn, tahrīr, tercüme, taţbīk, taḥlīl, ezber gibi mevādd-ı mühimmeniñ metn-i kitāba muvāfīk olarak derci lāzımeden olduğundan biz de evvelce neşir ve üçüncü def‘a olmak üzere tab‘ ettiğimiz Birinci Sene Şarf-ı Fārisimizdeki kavā‘idi tevsī‘ ve İkinci Sene nāmıyla tevsīm ederek enzār-ı kārī‘ine ‘arz eyledik. Mu‘allimīn-i kirām her derste lā-aḳal üç dört temrīn ile bizim temrīnlerimizi büyültecek vezā‘if ihtirā‘ edecek olurlar ise tekellüm ve tahrīr denilen meziyet hitām-ı kitāpta müyesser olur. Gülistān, Bostān ve devāvīn-i Fārisiyyeden şevāhid ve emşāl nakl ve şāgirdāna taḥlīl ve tercüme ettirilmesi kitābın nāḩıq olduğuyuhüleli bir kat daha ‘ayān edeceğinden bu taraf daħi hācegānıñ himmetine bırakılmıştır.”

Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisi’de dil bilgisi konuları sadece birinci bab içerisinde anlatılmıştır. Bu kitapta *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisi*’nin birinci senesinde uygulanan soru-cevap şeklindeki anlatım terk edilmiş; fakat kaidelerin numaralandırılması ve “temrīn”

başlığı altındaki alıştırma kısımları korunmuştur. Eserde toplam doksan bir kaide ve kırk sekiz alıştırma yer verilmiştir. Bu alışırtmalarda öğrencilerden *Gülistân*'dan seçilen manzum ve mensur metinleri ya da verilen cümle ve terkipleri Farsçadan Türkçeye veya Türkçeden Farsçaya tercüme etmeleri; Farsçası ve Türkçe karşılıkları verilen kelimelerle terkip ve cümle oluşturmaları; bazı cümleleri tahlil etmeleri; kelime ve mastarları ezberlemeleri; bazı alışırtmalarda verilen boşluklar uygun kelime ya da sıfatlarla doldurmaları istenmiş; ayrıca fiil çekim örnekleri gösterilmiştir.

Örnek:

تمرین ۲۵

آشاغیدهکی صفرلی یرلره برر صفت بولک.

سرو . . . خامه . . . نامه . . . در . . . سیب . . . جام . . . باغ . . . نان . . . رخ . . . دل . . . چشم . . .
(s. 40)

Ayrıca eserin birinci senesinden farklı olarak bu kitapta “lugat” başlığı altında alışırtmalarda geçen kelimelerle ilgili bir lugatçe de ilave edilmiştir.

Dil bilgisi konuları isim, sıfat, zamir, mastar, fiil ve edat sırasıyla işlenmiştir. *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisi*'de ilk olarak isim konusu ele alınmıştır (s. 5-28). Bir ve otuz yedinci kaideler arasında öncelikle ismin tanımı yapılarak isimler ism-i hâş, ism-i cins olarak iki gruba ayrılmıştır. Sonrasında “keyfiyyet” başlığı altında isimlerde eril ve dişil olma durumları (s. 5-6); “kemiyyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu anlatılmıştır (s. 6-11). “Ahvāl-ı ism” başlığı altında ismin hâlleri ve isim tamlaması (s. 11-14); “isimleriñ envā’ı” başlığı altında ism-i zamān (s. 16-17), ism-i mekân (s. 17-19), ism-i taşgîr (s. 19), mübhemāt (کجا، چنن، کی، خود، چند، چون، کدامین، چه، کدام، کد امین، چون، چند، خود، کی، کجا، چنن،) (s. 20-28), ism-i işāret (s. 26-28) konuları işlenmiştir. İsim konusunun devamında sıfat bahsine geçilmiştir. Sıfat konusu otuz yedi ve kırk yedinci dersler arasında “şıfat-ı tafzīliyye, esmā-yı a‘ dād ve vaşf-ı terkībī” başlıklarıyla alışırtmalar eşliğinde ele alınmıştır (s. 28-51). Daha sonra “zamīr” başlığı altında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri kırk sekiz ve elli dokuzuncu kaideler içerisinde anlatılmış (s. 51-57); devamında mastar konusuna yer verilmiştir (s. 57-63). “*Ne zamāna ve ne de bir zāta ‘ā’id olup zihinde bir ma‘nā hāşıl eden kelimedir*” (s. 57) şeklinde tanımı yapılan mastarlar, dālī ve tā’i; basit ve mürekkebe; ca‘ li ve taḥfifi olarak tasnif edilerek anlatılmıştır. Mastar bahsinin sonunda mastarlardan bir takım isim ve sıfatların türetildiği; bunların da ism-i fā’ il, ism-i mef’ ul ve şıfat-ı müşebbehe

oldukları belirtilmiştir. Master bahsinden sonra kısaca emr-i hâzır konusu ele alınarak fiil konusuna geçilmiştir. Altmış beş ve doksan birinci kaideler arasında ele alınan fiil konusunda, önce fiil ve failin tanımı yapılmıştır. Fiiller şahıs bakımından mütekellim, muhâtab ve gâ'ib; zaman bakımından mâzî, hâl ve istikbâl; anlam bakımından müte'addî ve lâzım; sığa bakımından ise muzâri', hâl, mâzî-yi şühûdî, mâzî-yi naklî, hikâye-yi hâl, hikâye-yi mâzî, istikbâl, fi'l-i iltizâmî, fi'l-i iltizâmî-yi mâzî, emir ve istimrârî olarak tasnif edilmiştir. Daha sonra (بودن) fiili bütün zaman ve kiplerde çekimlenmiştir. “Taşrif-i ef'âl” başlığı altında fiillerin mazi, muzari ve emir köklerinin tespiti ve ism-i fâ' il ve ism-i mef' ülün türetimi gösterilmiş; باوریدن، استادن، پذیرم، پذیرى، پذیرد، پذیریم، پذیرید، پذیرند fiilleri, fiil bahsinde işlenen zaman ve kiplerde I. tekil, II. tekil, III. tekil sırasıyla tüm şahıslarda çekimlenmiştir (s. 74-89). Konunun sonunda “ef'âl-i şâze” başlığı altında bazı kuralsız fiillerin master hâlleri listelenmiş; bu masterların Türkçe karşılıkları verilerek geniş zamanda tüm şahıslarda çekimlenmiştir (s. 89-93).

Örnek:

مضارع	معنا	مصدر
پذیرم، پذیرى، پذیرد، پذیریم، پذیرید، پذیرند	قبول ایتمک	پذیرفتن

“Edevât-ı Fârisiyye” başlığı altında Farsçadaki edat, bağlaç, ön ek ve son ek konuları anlatılmıştır (s. 93-112). Edat bahsine herhangi bir tanım ya da tasnif yapılmaksızın (!) harfî ile başlangıç yapılmış; sırasıyla، اگرچه، از، آسا، اگر-گر، ان، انه، اندر، آيا، ای، اگرچه، افسوس، ب، با، بان، بارى، بر، برای، بسى، بهر، بى، پس، ت، تا، تر-ترین، بس، جز-بجز، چون، چه، چرا، چنين-چنان، چند، خود-خویش، خواه، د، دان، دار، در، دریغ-دریغا، زهى، زنهار، زار، ستان، سار، سان، فام، گار-گر، كده، گون-گونه، گین، كه، گاه، گه، كجا، كدام-كدامین، مگر، مند، ن، نا، نیز، وار، وش، ه، ولی، edat, bağlaç, ön ek ve son ekleri görev ve kullanım yerleri izah edilmiştir. Edat konusunda verilen örneklerin Türkçe karşılıkları verilmiş; alıştırma kısımları bu bölüme dâhil edilmemiştir.

Müellif tarafından *Yeñi Uşûl Şarf-ı Fârisî*'nin Birinci Senesi'nin genişletilmiş hâli olarak tarif edilen bu eserde soru-cevap şeklindeki konu anlatımı terk edilerek farklı bir uygulamaya gidilmiştir. Eserde her bir kaide numaralandırılarak anlatılmıştır. Birinci Sene için hazırlanmış *Şarf-ı Fârisî*'de anlatılan dil bilgisi konuları bu eserde de aynı sıra ile ele alınmıştır. Fakat bu eser hem sayfa sayısı olarak hem de konuların daha detaylı bir şekilde işlenmesi bakımından farklılık göstermektedir. İsim bahsinde *Birinci Sene*'den farklı olarak “keyfiyyet” başlığı altında isimlerde eril ve dişil olma

durumları, “mübhemāt” başlığı altında soru zamirleri ve sıfat bahsinde şıfat-ı tafziliyye, vaşf-ı terkibi ve esmā-yı a‘dād konuları anlatılmış; mastarlar, dālī ve tā’ī; basīṭ ve mürekkeḥ; ca‘lī ve taḥfifī olarak tasnif edilmiş; “temrīn” başlığı altındaki alıştırmalar artırılarak çeşitlendirilmiş ve bir lugaṭçe de ilave edilmiştir.

Müellif, *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī’nin Birinci Senesi’nin* giriş kısmında öğrencilerin seviyelerini göz önünde bulundurarak iki senelik tedrisata uygun olarak hazırladığı eserlerini *Larive ve Fleury* gramerlerine uyarlayarak yazdığını belirtmiştir.

Eser, *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī (Birinci Sene)* ile birlikte Muhittin Turan tarafından yeni harflere aktarılarak *Yeni Usul Sarf-ı Farisi (Metin-Terimler-Dizin-Lügaṭçe)* adıyla yayınlanmıştır (Kesit Yayınları, İstanbul, 2017).

Eserin Baskıları

Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī (İkinci Sene) ilk defa Âlem Matbaası tarafından 1308/1891’de neşredilmiş; ikinci baskısı 1327/1910’da Kasbar Matbaası tarafından yapılmıştır.

2.3.39. Debistān-ı Pārsī (tlf: 1308/1890)

Mīrzā Ḥabīb-i İşfahānī (1835-1894)³⁶²

(Mahmud Bey Matbaası: İstanbul, 1308/1890, 136 sayfa)

Debistān-ı Pārsī, Ḥabīb-i İşfahānī’nin Farsça dil bilgisine dair kaleme aldığı üçüncü, Farsça açıklamalı olarak yazdığı ikinci dil bilgisi kitabıdır. Eserin dibace kısmında verilen bilgilere göre; Ḥabīb-i İşfahānī’nin daha önce kaleme aldığı ve baskısı yapılan *Destūr-i Suḥen* adlı eseri rağbet görmüş fakat nüshâlarının tükenmek üzere olduğundan dolayı o, ana dili Farsça olanların ve mektep çocuklarının bu dili öğrenmeleri için Farsça kaidelerin bir kısmını Farsça olarak bir kitapçık şeklinde hazırlama isteğindedir. Bu nedenle *Destūr-i Suḥen*’den biraz daha muhtasar ama muhteva açısından daha mükemmel bir kitap olan bu eseri yazmış ve Arapça kısımları bu esere dâhil etmemiştir. Birkaç yıllık öğretmenlik tecrübesinin ürünü olan bu esere *Debistān-ı Pārsī* adını veren müellif eserini Ḥāc Mīrzā Ḥüseyin Şerif’e eserini ithaf etmiştir (s. 2-3).

(من بنده شرمنده، حبیب اصفهانی پس از دستور سخن و چاپ کردن آن به اهتمام بندگان جناب مستطاب اجل اکرم حسنعلی خان امیر نظام مدظلّه العالی چون دیدم که نسخه آن در کار انجام پذیرفتن است و به نظر پاره‌ای نسخه آن قدری مطول می نماید، خواستم تا جزو قواعد پارسی آن را با همان زبان، باز کتابچه‌ای سازم که

³⁶² Yazar hakkında bilgi için bkz: s. 224-225.

عموماً از آن بهره اندوزند و کودکان کتّاب و دبستان از آن، دستور زبان خویش آموزند. در عبارت قدری از نسخهٔ پیش مختصرتر ولی در معنی بسیار مکملتر نوشتم و جزو عربی آن را طرح کردم و این محصول چندین سالهٔ تعلیم خود را مسمّی به دبستان پارسی گردانیم و دیباجهٔ آن را به نام نامی حاج میرزا حسین شریف که از القاب و اوصاف مستغنی و بی نیازند و باعث چاپ و انتشار این نسخهٔ بی انباز، موشح و مطرز نمودم.)

“Bendeniz Ḥabīb-i İsfahānī, Ḥasan ‘Alī Hān’ın yardımıyla Destūr-i Suḥen basıldıktan sonra baskıların tükendiğini ve onun bir miktar da ayrıntılı bir kitap olduğunu fark ettim. Bu yüzden ana dili Farsça olanların ve öğrencilerin Farsçayı öğrenmeleri için Farsça olarak daha muhtasar bir dil bilgisi kitabı yazmak istedim. Daha önceki kitaplara göre biraz daha kısa ama daha mükemmel olarak yazdım ve Arapça kısımları çıkardım. Birkaç yıllık öğretmenlik tecrübesinin ürünü olan bu esere Debistān-ı Pārsī adını verdim ve önsözünde bu eserin basılmasına vesile olan Ḥāc Mirzā Hüseyin Şerīf’in adını andım.”

Ḥabīb Efendi eserinin başlangıcında Fars dili ve lehçeleri ile ilgili kısa bir malumat vererek Farsçayı Pārsī-yi Bāstānī, Zebān-ı Pehlevī, Zebān-ı Derī ve Lorī, Herevī, Soğdī gibi günümüzde unutulmuş lehçeler olmak üzere dört türe ayırmıştır (s. 4-5). *Debistān-ı Pārsī’de* de Ḥabīb-i İsfahānī diğer eserlerindeki geleneğini sürdürmüş ve Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılarak anlatılmıştır. Bu eserde yüz üç kaide örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Dil bilgisi konularına Farsçada kullanılan harfler anlatılarak giriş yapılmıştır. Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler, Ebū Naşr Ferāhī’nin *Nisābu’ş-Şıbyān*³⁶³ adlı eserinde manzum olarak anlattığı kıtası örnek verilerek işlenmiştir. Sonrasında Farsçada kullanılan hareketler ve imla işaretleri anlatılmıştır. Giriş kısmında son olarak kelime ve kelimeler konusuna değinilmiştir. Gramer konuları ism, şıfat, kināyāt, fi‘l, fer‘-i fi‘l, muta‘allikāt-i fi‘l, ḥurūf, edevāt ve eşvāt başlıkları altında dokuz fasılda anlatılmıştır (s. 6-10).

Birinci bölümde isim konusu ele alınmıştır (s. 11-30). İsmın *“isim bir şey ya da bir kişiyi adlandıran kelimedir”* şeklinde tanımı yapılarak isim, yapı, tür ve anlamlarına göre sırasıyla ism-i cins, ism-i ‘alem, ism-i ‘ayn, ism-i ma‘nā, ism-i cāmīd, ism-i müştak, ism-i mücerred, ism-i mezīdun fih, ism-i müfred, ism-i mürekkeb, ism-i cem‘ ve ism-i ‘aded olmak üzere on iki kısma ayrılmıştır. Kaidelerin her biri

³⁶³ Daha fazla bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 52.

örneklendirilmiştir. Bu kısımda esmā-yı menkûle olarak da bilindiği ifade edilen ism-i mezîdun fih ve ism-i mürekkebe konusunda daha tefarruatlı bir izah mevcuttur. İsm-i mezîdun fih (عمدة اسماء مزيدفيه آن است كه با های وصل به جهت مناسبتی از معنی اصل به معنی) diyerek tarif edilmiş; müşābehet (چشمه), müddet (هفته), renk (زرد), esas (باره), sayı (دهه), bitkiler (ریشه، شاخه), çevre (دامنه) alet (آویزه) harekenin beyanı (جامه) gibi durumlarda kullanıldığı anlatılmıştır (s. 12-13). İsm-i mürekkebe ise terkîb-i izāfî, terkîb-i ħarfî, ism-i zamān, ism-i mekân, ism-i âlet ve ism-i muşāğğar olmak üzere altı kısımda ele alınmıştır (s. 13-18). “Ĥavāş-ı esmā” başlığı altında isimlerde erillik-dişilik, teklik-çokluk hâlleri; basit ve bileşik isimler; ismin cümle içerisinde nesne, dolaylı tümleç olma durumları ve isim tamlaması ve türleri anlatılmıştır (s. 24-29). “Taĥşîş ve ta‘mîm” başlığı altında Farsçada belirtili nesne (ma‘ rife) ve belirtisiz nesne (nekre) konusuna değinilmiştir (s. 29-30)

İkinci bölüm sıfat hakkındadır (s. 30-41). Burada sıfatların tanımı yapılarak semā‘î ve kıyāsî olarak ikiye; anlam bakımından şîfat-ı ‘adiyye, tafzîlî, ifrātî, ‘ālî ve mutesāvî (eşitlik) olarak beş kısma ayrılmıştır. “Şîfat-ı mürekkebe” başlığı altında bileşik sıfatlar terkîb-i vaşfî ve vaşf-ı terkîbî olarak ikiye ayrılmıştır.

Terkîb-i vaşfî “*isme ya da fiile edat eki eklemek suretiyle sıfat manası kazanan kelime olup türleri çoktur*” şeklinde olarak tarif edilerek şîfat-ı nisbiyye, şîfat-ı müşebbehe, şîfat-ı hâliyye, şîfat-ı mubālağa, şîfat-ı elvān, şîfat-ı müşābehet, şîfat-ı muĥāfazat, şîfat-ı fā‘iliyyet, şîfat-ı liyāqat, şîfat-ı edātî ve şîfat-ı iğrāk ve ifrāt olmak üzere on bir türe ayrılmıştır. Şîfat-ı nisbiyyenin, (ی، مند، ین، ناک، آک، یار، ور، آنه، آن، گان); şîfat-ı müşebbehenin (emr-i ĥāzırın sonuna ا), şîfat-ı hâliyyenin, (آن); şîfat-ı mubālağanın, (mazi fiillerin sonuna گر، گار، ار); şîfat-ı elvānın, (ه، ی، گون، ی، ه); şîfat-ı müşābehetin, (وار، سار، سان، آسا، وش، فش، دیس); şîfat-ı muĥāfazatın (وار، وار، ه); şîfat-ı liyāqatın, (گر، گار، کار، ی); şîfat-ı fā‘iliyyetin (ی، بان، وان، یار، کد، سالار، بد); şîfat-ı edātînin (هم، فرا، نا، ه); şîfat-ı iğrāk ve ifrātın (شاه، ب، با، بر، بی، در، فر، فرو، فرا، نا، هم) ön ve son ekleri eklenerek yapıldığı örnekleriyle beraber gösterilmiştir (s. 33-40).

Bileşik sıfatlar (vaşf-ı terkîbî) ise kısaca tarif edilmiş ve birincisi izāfe-yi lâmiyye-yi maĥlûb ile olan (ماه پرتو); ikincisi izāfe-yi teşbihî-yi maĥtû‘a ile (ماه رو); üçüncüsü sıfatın mevsufun önüne gelmesi ile (سیاه رو); dördüncüsü tamlama esresinin hazfı ile (رو سیاه); beşincisi maşdar-ı taĥfîfi ile (سر نوشت); altıncısı ism-i mef‘ûl ile (دامن آوده)

ve yedincisi emr-i hâzır ile (سخندان) yapılanlar olarak yedi kısımda anlatılmıştır (s. 40-41).

“Der beyân-ı kinâyât” olarak adlandırılan üçüncü bölümde; öncelikle kinayenin “*İsim şeklinde olmayıp ismin özelliğini barındıran ve bir ipucu vesilesiyle bilinen kelimedir*” şeklinde tanımı yapılarak ve zamir, ism-i işâre, mevşulât, edavât-ı istifhâm, mübhemât konuları anlatılmıştır (s. 41-54). Zamirler; zamir-i şahşî, zamir-i nisbî ve zamir-i isnâdî olarak üçe ayrılarak şahit beyitler ve örnekleriyle izah edilmiştir. Şahıs zamirlerinin mef’ûl-i şarih (مرا), mef’ûl-i gayr-i şarih (به من، از من، در من)، muzâf (من بیچاره) durumundaki kullanımları gösterilmiştir. “İsm-i işâre” başlığı altında آن ve این işaret zamirleri; “mevşulât” başlığı içerisinde كه ve چه bağlaçları; “edavât-ı istifhâm” başlığı içerisinde کدام آیا، چند، كه، چگونه، چه، چرا، كى، كو، كجا، چه سان، مگر، هیچ، چون، کدام ve “mübhemât” başlığı içerisinde ی، اند، همه، كس، هیچ، دگر، این، آن، چند، فلان، خیلی، بسا، خود، بسیار، بس gibi belgisiz zamirler kullanım amacına göre şahit beyitler ile örneklendirilerek anlatılmıştır (s. 48-54).

Dördüncü bölümde fiil konusu anlatılmıştır (s. 54-85). Fiil konusuna, cümlenin tanımı ve türleri anlatılarak başlanmıştır. Cümle, cümle-yi ismiyye ve cümle-yi fi’liyye olarak iki türe ayrılmıştır. İsim ve sıfattan müteşekkil olan isim cümlesinin temel ögeleri mübtedâ ve haber; isim ve fiilden müteşekkil olan fiil cümlesinin temel ögeleri fâ’ il ve fi’l olarak gösterilmiştir. Yazar, fiilleri aşl-ı fi’l, zât-ı fi’l ve fer’-i fi’l şeklinde üç gruba ayırmıştır. Aşl-ı fi’l mastar olarak kabul edilmiş ve dâli ve tâ’î diye adlandırılan mastarlar; maşdar-ı aşlî, maşdar-ı ca’lî, maşdar-ı basîf, maşdar-ı mürekkeb, maşdar-ı taḥfîfi/muraḥḥam ve maşdar-ı deyyumî olmak üzere altıya ayrılmıştır (s. 56). Ḥabîb-i İṣfahânî, fiilin muzari köküne یدن eki eklenerek elde edilen mastara, maşdar-ı deyyumî adını vermiş ve örneklerini (بازیدن)، فریفتن (فریبیدن)، باختن (گدازیدن) fiilleri ile göstermiştir. Fiiller, öznesine göre ma’lûm ve mechûl; nesnelere göre lâzım, müte’addî; kiplerine göre iḥbârî, şartî, emrî, nehyî, inşâî, iltizâmî ve istimrârî zamanına göre mâzî, ḥâl ve istikbâl; olarak tasnif edilmiştir (s.60-61). Farsçadaki zamanlar, zamân-ı ḥâl, mâzî-yi şuhûdî, ḥikâye-yi şuhûdî, mâzî-yi naklî, ḥikâye-yi naklî, müstaḥbel-i şarih, emr-i hâzır, inşâ’î-yi müfred, inşâ’î-yi mürekkeb, ism-i fâ’ il ve ism-i mef’ûl olmak üzere verilmiş; tüm bu zaman ve kiplerde بودن ve خواندن fiillerinin çekimi yapılmıştır (s. 65-70). Vucûh-i iştiḳâḳ” başlığı altında ise bahsi geçen zaman ve kiplerin türeme ve sarf bilgileri teferruatlı olarak anlatılmıştır (s. 70-75). “Ef’âl-i kıyâsiyye” başlığı altında mastarların sonundaki دن ve تن’den önce

(زمین خوش فارس) harflerinden birisi bulunduğu durumlarda Farsçadaki mastarların muzari gövdelerinin tespitinde birtakım kuralların olduğundan bahsedilmiştir (s. 75-79). Fiil konusunda son olarak “cedvel-i ef’āl-i meşhûre” başlığı altında Farsçadaki yaygın mastarlar muzari gövdeleri ile birlikte harf sırasına göre verilmiştir (s.79-85).

Örnek: پنداشتن – پندار

“Furū’ -i ef’āl” başlığı altındaki beşinci bölümde kısaca ism-i fā’ il, ism-i mef’ ul, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı hāliyye, şıfat-ı mubālağa, ism-i maşdar ve ism-i ālet konularına değinilmiştir (s. 85).

“Muta’ allıqāt-ı ef’āl” adındaki altıncı bölümde Farsçadaki zarf konusu ele alınmıştır (s. 86-90). Zarflar; zurūf-i zamān, zurūf-i mekān, kıyūd-i tertib ve te’kid, kıyūd-i kemiyet ve kıyās, kıyūd-i keyfiyyet ve vaşf, kıyūd-i nefy ve selb, kıyūd-i icāb ve taşdik, kıyūd-i şekk ve zann, kıyūd-i istifhām ve kıyūd-i şart başlıkları altında anlatılmıştır.

Yedinci bölümde “Der beyān-ı ħurūf” başlığı altında Farsçadaki bağlaçlar konu edilmiştir (s. 90-108). Bağlaçlar (آنچه نسبت میان دو کلمه یا جمله را بیان کند، یا برای اکتساب بعض معانی باشد آن را حرف و ادات گویند. ما مفردات آن را حروف و مرکبات را ادوات نامیم و گوئیم) şeklinde tarif edilmiştir. Bu kısımda basit olan bağlaçlar on üç adet olarak verilmiştir. Bunlar ا، ب، ت، چه، د، ش، ک، م، ن، و، ه، ی bağlaçlarıdır. Bu bağlaçlardan ilki olan (ا) başta, ortada ve sonda olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Başta geldiği durumlarda hemze olarak adlandırıldığı ve ašlī, vaşlī ve ‘āriyetī olarak üç kısma ayrıldığı; ortada geldiği durumlarda elif-i du’ ā, elif-i mulāzemet ve iltibās, elif-i tevessül ve cem’, elif-i zāid, elif-i ‘atf; sonda geldiği durumlarda elif-i nidā, elif-i ta’ accüb ve keşret, elif-i du’ ā, elif-i fā’ iliyet, elif-i nisbet, elif-i temennī görevlerinde kullanıldığı anlatılmıştır (s. 90-96). (ب) bağlacının fiillerin başında geldiği ilsāk, muşāḥabet ve hemrāhī, ḳasem ve sovgend, isti’ ānet ve yārī, zarfiyyet, isti’ lā ve berterī, ta’ līl, taḫšīš, te’kid, zāid; (ت) bağlacının kelimelerin başında zamīr-i muḫāṭab, isim ve mastarların sonunda “sen” manasında olduğu anlatılmıştır (s. 96-99). (چه) bağlacının edāt-ı taşgīr; (د) bağlacının edāt-ı rābiṭa; (ش) bağlacının ‘alāmet-i ism-i maşdar; (ک) bağlacının edāt-ı taşgīr; (م) bağlacının ‘alāmet-i mütekellim ve ḫarf-i nehy; (ن) bağlacının ḫarf-i nefy olarak kullanıldığı gösterilmiştir (s. 99-100). (و) bağlacının vāv-ı ma’ dūle, vāv-ı beyān-ı zamme, vāv-ı taşgīr, vāv-ı mulāzemet, vāv-ı zāid, vāv-ı iṭlāk, vāv-ı ‘atf görevlerinde kullanıldığı; (ه) bağlacının hā-yı ašlī ve melfūzī ve hā-yı vaşlī ve muḫtefī olarak ikiye

ayrıldığı; (ع) bağlacının ma' rûf ve mechûl olarak ikiye ayrıldığı ma' rûf olanların yâ-yı nisbî, yâ-yı hîṭâb, yâ-yı maşdarî, yâ-yı liyâkât, yâ-yı elkâbî, yâ-yı müşâbehet, yâ-yı ta' zîm, yâ-yı taḥkîr, yâ-yı ta' accub, yâ-yı işbât-ı şîfat ve yâ-yı itlâk olarak on bir kısımda mechûl olanların yâ-yı tenkîr, yâ-yı vaḥdet, yâ-yı zâid, yâ-yı şîfatî, yâ-yı istimrârî, yâ-yı muḳadder, yâ-yı işâre ve yâ-yı şart olarak sekiz kısımda kullanıldığı ifade edilmiştir. (s.100-108). Tüm bu bağlaçlar şahit beyitler ve örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

“Edevât” başlığı altındaki sekizinci bölümde doksan dokuz adet edat örnekler ve şahit beyitler eşliğinde işlenmiştir (s. 108-124). Bu edatlar şunlardır: آن، آگین، آفرین، آسا، آفرین، آگین، آن، آنک، آوخ، آه، آيا، آيين، ابا، ابر، ابي، ار، از، است، نادر، ای، با، بار، باری، باز، بان، بر، برای، بس، بسا، بسی، بهر، بو، بی، پاد، پس، په په، تا، تر، تفو، جز، چون، چه، خنک، خواه، خود، خهی، دان، در، را، زار، زهی، زی، زنهار، زیر، سار، ستان، فام، فر، فره، فرا، فراز، فرو، فرود، گار، گاه، گون، گویا، کاش، کاشکی، کدام، کدامین، کده، کی، لاک، لیک، مان، مانا، مبادا، مگر، مند، نا، ناک، نیز، وا، وار، وای، ور، وند، وه، ها، هان، هین، هر، هر آینه، هرگز، هم، همانا، یا، یار

Dokuzuncu ve son bölüm ünlem (eşvât) hakkındadır (s. 124-135). Bu kısımda، آوخ، آوه، آه، آخر، افسوس، اینت، باش، به نام ایزد، به به، پس، پناه بر خدا، په پ، چه چه، حاشا، حیف، خاموش، زهی، زی، زنهار، زنی، کاش، گم شو، وه وه، هان، هین، هله، mutluluk, takdir, hayret, uyarı, feryat gibi amaçlarla kullanılan ibare ve lafızlar verilmiştir. Ayrıca bu bölümde dâl ve zâl harfleri arasındaki fark; “ḳalb ve ebdâl” başlığı altında birbirine dönüşen harflere örnek kelime verilmiştir (s. 124-128).

Örnek:

(پ) ← (ف) : سپید ← سفید / (د) ← (ت) : زردشت ← زرتشت

“Ta' rîb” başlığı içerisinde Farsça kelimeler Arapçaya nakledildiğinde veya Arapça kelimeler gibi telaffuz edildiğinde onların bazı harflerinin başka bir harfe tebdil olduğu söylenerek bunların listesi verilmiş; Farsçadaki bazı imla ve telaffuz hususiyetlerine değinilmiştir. (s. 128-132).

Örnek: (ج) ← (ش) : جاروب ← شاروب / (پ) ← (ف) : پالیز ← فالیز

Eserin sonunda “Fihrist-i luğât-ı müşkil” başlığı altında Farsçadan Farsçaya olan bir sözlük kısmı mevcuttur. Burada yaklaşık yüz kadar kelime verilmiştir (s.133-135). En sonda ise doğru yanlış cetveli esere dâhil edilmiştir (s. 136).

Ḥabīb-i İřfahānī, *Debistān-ı Pārsī*'de diğer eserlerindeki dil bilgisi konularını ele alma usulünü ve konu tertibini muhafaza etmiştir. Konu anlatımlarında kullanılan örnekler *Destūr-i Suḥen* ile benzerlik göstermektedir. Farsça olarak kaleme alınan bu eserde Ḥabīb Efendi öğreticilik tecrübelerinden yola çıkarak dil bilgisi konularının daha iyi anlaşılması için anlaşılır ve sade bir üslup tercih etmiştir. *Destūr-i Suḥen*'de anlatılan Arapça dil bilgisi konuları bu esere ilave edilmemiştir. Yazarın diğer dil bilgisi kitaplarında mastarlar dörde ayrılırken burada altıya ayrılmış ve fiilin muzari köküne بِن eki eklenerek elde edilen mastar olarak tarif edilen “maşdar-i deyyumī” ilk defa anlatılmıştır.

Ḥabīb-i İřfahānī, *Debistān-ı Pārsī*'de bazı dil bilgisi konularının izahında Şehābeddīn-i Kirmānī'nin şiiirlerinden istifade etmiştir. Konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade Sa' dī-yi Şirāzī ve Ḥāfız-ı Şirāzī olmak üzere Mevlānā, Vaḥşī-yi Bāfikī, Nizāmī, Ḥaḳānī, Enverī gibi şairlerden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Debistān-ı Pārsī, 1308/1890 yılında Mahmud Bey Matbaası tarafından 136 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk baskısıdır. İkinci baskısı 1324/1906 yılında Tebriz'de, Kitābhāne-yi Tebriz tarafından yapılmıştır. Son olarak Tahran'da 1392/2013 yılında Meryem Ṭāife Kaşşāyī tarafından Cemşid Surūşyār'ın mukaddimesi ile birlikte 215 sayfa hâlinde yayınlanmıştır.³⁶⁴

2.3.40. Mu'allim-i Fārisī (tlf. 1308/1891)

Meḥmed Emīn

Mu'allim-i Fārisī, Farsça dil bilgisi konularının alıştırma, diyalog, tercüme gibi uygulamalarla beraber anlatıldığı Türkçe açıklamalı bir kitaptır. Kitabın baskı kapağında “*Nev uşul kavā'id-i Fārisīdir*” ibaresiyle eserde Farsça dil bilgisi konularının yeni ve farklı bir yaklaşımla işlendiğine dair kayıt düşülmüştür.

Müellif hakkında kaynaklarda bibliyografik bir bilgiye rastlanılamamıştır.

Mu'allim-i Fārisī

(Mahmud Bey Matbaası, İstanbul: 1308/1891, 234 s.)

Mu'allim-i Fārisī'de dil bilgisi konuları isim, sıfat, fiil, zamir, edat ve zarf sırasıyla işlenmiştir. Dil bilgisi konuları “ders” başlıkları altında numaralandırılarak ele

³⁶⁴ Ḥabīb-i İřfahānī, *Debistān-ı Pārsī* (be ihtimām-i Meryem Ṭāife Kaşşāyī), İntişārāt-i Dejnepişt, Tahran, 1392/2013.

alınmıştır. Toplamda otuz altı adet ders mevcuttur. Dil bilgisi konuları, “ta‘ līm” başlığı altında alıştırma, “luġat” başlığı altında verilen alıştırmalarda geçen kelimelerle ilgili bir lugatçe; “muġāvere” ve mükāleme” başlıkları altında diyalog; “ef āl” başlıkları altında fiiller ve Türkçeleri ve “mrekkabāt ve mřtaġġāt” başlıkları altında bu fiillerin muzari kökleriyle oluşturulan birleşik sıfat fiil kipleri; “metn-i ders” ve “ġikāyāt” başlıkları altında Farsça metinler ve “ġarfıyyen tercüme” başlığı altında bu metinlerde geçen kelime ve kelime öbeklerinin tek tek tercümesi; “es’ile” başlığı altında hikāye ve metinlerle ilgili sorular; “ıřılāġāt ve isti‘ārāt-ı Fārisiyye” başlıkları altında bazı deyim ve atasözleri gibi metnin iyice anlaşılmasına dair çok yönlü uygulamalarla işlenmiştir. Eserde toplamda altmış sekiz adet alıştırma verilmiş; bu alıştırmaların tümünde Türkçe olarak verilen metinlerin Farsçaya, Farsça olarak verilen metinlerin Türkçeye tercümesi istenmiştir.

Müellif eserine bir mukaddime yazmamış; birinci ders ile dil bilgisi konularına başlangıç yapmıştır. Birinci derste ilk olarak Farsçada kelime türleri esmā, şıfat, ef āl ve fur -i ef āl, kināyāt, ġurf ve edevāt, ġuydāt olmak üzere altı gruba ayırmıştır (s. 2). Bu tasniften sonra ilk derste isim konusuna yer verilmiştir (s. 2-6). Bir ile beşinci dersler isim konusuna ayrılmıştır (s. 2-23). Birinci derste ismin tanımı yapılarak isimler yapı ve anlam bakımından ism-i ‘ayn, ism-i ma‘anī, ism-i ‘ām/ism-i cins, ism-i ġāř/ism-i ‘alem, ism-i mrekkab şeklinde tasnif edilmiştir. Sonra “keyfiyyet-i esmā-yı Fārisiyye” başlığı altında isimlerde erillik-dişillik konusuna deġinilmiřtir. İkin-ci derste “esmā-yı Fārisiyyeniġ kemiiyeti” başlığı altında ise isimler sayıları bakımından müfred ve cem‘ olarak tasnif edilerek isimlerde okluk konusu anlatılmıştır (s. 6-10). nc derste “izāfet” başlığı altında isim tamlaması (s. 10-15); dördüncü derste “esmā-yı Fārisiyyeniġ aġvālī” başlığı altında ismin hālleri (s. 15-18); beşinci derste “mebġař-i ta‘rif ve tenkīr” başlığı altında ise “*Fāriside gerek edāt-ı ta‘rif ve gerek edāt-ı tenkīr (ع) ġarfıdır ki kelimeniġ āġirine ‘ilāve olunur*” tanımıyla yā-yı vaġdet ve yā-yı tenkīr alıştırma, sözlük, diyalog gibi uygulamalar eřliġinde anlatılmıştır (s. 19-23). Altıncı dersten itibaren birlikte sıfat konusuna geçilmiş; sıfatlar řıfāt-ı ‘ādiyye, řıfāt-ı ġiyāsiyye, řıfāt-ı ‘āliyye, řıfāt-ı ifrātiyye ve řıfāt-ı taġlīliyye olarak beşe ayrılmıştır. Bu tasniften sonra altıncı derste ilk olarak řıfāt-ı ‘ādiyye olarak adlandırılan niteleme sıfatları anlatılmıştır (s. 23-27). Yedinci derste řıfāt-ı ġiyāsiyye ya da řıfāt-ı tafzīliyye olarak adlandırılan üstünlük sıfatları, řıfāt-ı ‘āliyye olarak adlandırılan en üstünlük sıfatı, (زياده، خيلي، غايت، بسيار) gibi okluk ifade eden zarflar ile yapılan ve řıfāt-ı ifrātiyye olarak adlandırılan aşırılık sıfatları ve azlık ifade eden n ek görevli (كم) bazı

sıfatların önüne getirilmesiyle yapılan şıfāt-ı taḳlīliyye örnekler eşliğinde işlenmiştir (s. 27-32). Sekizinci derste “esmā-yı a‘ dād başlığı altında sayı sıfatlarına geçilmiş; sayı sıfatları da kendi içerisinde a‘ dād-ı aṣliyye, a‘ dād-ı vaṣfiyye, a‘ dād-ı kesriyye ve a‘ dād-ı tevzī‘ iyye olarak tasnif edilerek dokuz, on ve on birinci dersler sayı sıfatlarına ayrılmıştır (s. 32-45).

On bir, on iki, on üç ve on dördüncü dersler “kināyāt” başlığı altında zamir konusuna ayrılarak bu derslerde sırasıyla zāmīr, ism-i işāret ve mübhemāt konuları ele alınmıştır (s. 46-67). Kinaye “*bir şahşı yāḥud bir şeyi iş ‘ār eden kelimedir ve bunlar da üç kısım ya ‘ni zāmīr, ism-i işāret ve mübhemāt*” şeklinde tarif edilmiştir (s. 46). Zamirler; zāmīr-i şahṣī, zāmīr-i nisbī, zāmīr-i müṣāreket, zāmīr-i izāfi ve zāmīr-i fi‘ lī olarak beş gruba ayrılmış; on birinci derste zāmīr-i şahṣī olarak adlandırılan ayrı şahıs zamirleri (s. 46-51); on ikinci derste zāmīr-i nisbī olarak adlandırılan bitişik şahıs zamirleri ve zāmīr-i müṣāreket olarak adlandırılan (خود، خویش، خوشتن) pekiştirme zamirleri (s. 51-56); on üçüncü derste zāmīr-i izāfi, zāmīr-i fi‘ lī ve esmā-yı işāret konuları işlenmiştir (s. 56-62). On dördüncü derste “mübhemāt” başlığı altında (که، چه، کس، چیز) belgisiz zamirler ele alınmıştır (s. 62-68).

On beşinci ders ile fiil bahsine geçilmiş; on beş ve on dokuzuncu dersler bu konuya ayrılmıştır (s. 68-101). Fiiller; aṣl-ı fi‘ l/maṣdar, aḥvāl-ı fi‘ l, zāt-ı fi‘ l ve fer‘ -i fi‘ l şeklinde dört ana başlıkta işlenmiştir. On beşinci derste ilk olarak aṣl-ı fi‘ l/maṣdar ele alınmıştır. “*Maṣdar ya ‘ni aṣl-ı fi‘ l isim ḳabilinden olup zāta ya ‘ni bir mevṣūfā mensūb ve zamāna meḳārin olmadığı hālde bir işe yāḥud bir hāl ve keyfiyyete delālet eder*” şeklinde tarif edilmiş (s. 68) ve mastarlar son harflerine göre d’li ve t’li; yapılarına göre basit ve mürekkeb olarak ikiye ayrılmıştır. Birleşik mastarlar yapılarına göre maṣdar-ı ca‘ lī ve maṣdar-ı terkībī olarak tasnif edilmiş; maṣdar-ı ca‘ lī, Arapça veya Farsça bir kelimenin sonuna (-یدن) mastar ekinin ilavesiyle yapılan yapma mastar, maṣdar-ı terkībī ise bileşik mastar şeklinde tanımlanmıştır. Fiiller ise “aḥvāl-ı fi‘ l” başlığı altında nesnelere göre lāzım, müte‘ addī; anlam ve lafız bakımından fi‘ l-i ḥāṣ, fi‘ l-i ‘ām; tasrif bakımından ise fi‘ l-i tām, fi‘ l-i müteḡayyir, fi‘ l-i ṣāz ve fi‘ l-i nāḳiṣ şeklinde tasnif edilmiştir. On altıncı derste “zāt-ı fi‘ l” başlığı altında d’li ve t’li mastarlara örnek verilerek “*Fārisīde müṣtaḳḳāt on dōrttür*” denilerek Farsçadaki zaman ve kipler māzī-yi muṭlaḳ/ māzī-yi ṣuhūdī, ḥikāye-yi ḥāl-i māzī, māzī-yi ḳarīb, māzī-yi ba‘ id, māzī-yi meṣḳūk, müstaḳbel, emr, muzāri‘, ḥāl, fi‘ l-i iltizāmī, fi‘ l-i ṣarṭī, fi‘ l-i du‘ āvī, ism-i fā‘ il ve ism-i mef‘ ūl başlıkları altında ele alınmış; bu konuların her biri on altı, on yedi ve on sekizinci derslerde izah edilerek örnekler ve alıştırmalar

eşliğinde gösterilmiştir (s. 73-92). Mehmed Emin, mazi, muzari ve emir gibi üç temel zaman dışında hikâye ve istek kiplerini de “müştakqât” konusuna dâhil etmiş, diğer taraftan bazı gramer kitaplarında olduğu gibi ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet konularına yer vermemiştir. On dokuzuncu derste ism-i fâ’ il, şîfat-ı müşebbehe, şîfat-ı mubâlağa, ism-i maşdar ve hâşıl-ı maşdar konuları ele alınmıştır (s. 94-100).

Yirminci derste tekit için emr-i hâzırın önüne gelen (ب), şimdiki zaman ve şimdiki ve geniş zamanın hikâyesinin çekimi için kullanılan (می), fiillerin öncesi ya da sonrasına gelen ve süreklilik ifade eden (همی), mazi köklerin sonuna ilave edilerek dua, şüphe ve süreklilik anlamı veren (ی) ve muzari kökün üçüncü tekil şahıs çekimindeki (د) harfinden önce gelerek dua anlamı veren (ل) ekleri anlatılmıştır (s. 101-109). Yirmi birinci, yirmi ikinci ve yirmi üçüncü derslerde “esmâ-yı mürekkebe” başlığı altında isim tamlaması ve tamlama biçimleri ele alınmıştır (s. 109-150). Farsçadaki birleşik isimler “*Fārisīde esmā-yı mürekkebe gāyet keşīru ’l-isti’ māldir. Mürekkebāt ya izāfet tariķiyle olur ya ħurūf ve edevāt i’ānesiyle.*” şeklinde tarif edilerek birleşik isimlerin yapıları üzerinde durulmuştur (s. 109).

“Mebħaş-ı esmā-yı mürekkebeniñ mā-ba’ di” başlıklı yirmi ikinci derste قیل و قال، شست (و) ‘atf harf-i ile yapılan ikilemelerin yazılış ve oluşum şekilleri ve edat ve bağlaçları anlatılmıştır (s. 116-124). Aynı başlığı taşıyan yirmi üçüncü derste ise edatlar yardımıyla yapılan birleşik isimlerden ism-i zamân/terkīb-i zamānī, ism-i mekân/terkīb-i mekānī, ism-i âlet, ism-i taşğir, ism-i mensüb/ism-i fâ’ iliyet, ism-i muħāfazat ve ism-i teşbīh konuları örnekleriyle işlenmiştir (s. 124-133). Yirmi dördüncü derste terkīb-i vaşfī ve وا، فرو، در، باز، بر، اند، ön ve son ekleri (s. 133-142); yirmi beşinci derste isimlerin sonuna getirilen (بان، ان، وان، سالار) gibi eklerle yapılan şîfat-ı muħāfazat; isimlerin sonuna gelen (فام، گونه، وام، گون، چرده) gibi eklerle yapılan şîfat-ı levniyye; isimlerin sonuna getirilen (انه، وش، آسا، وار، مانند، نظیر، صفت) ekler ve kelimelerle türetilen şîfat-ı teşbihiyye; isimlerin başına ya da sonuna gelerek birleşik oluşturan (شاه، دیو، نره، ارد، پیل، خر، فر) şîfat-ı mubâlağa; sayı adlarının sonuna (گانه،) ekleri getirilerek yapılan şîfat-ı ‘adediyye konuları ele alınmıştır (s. 142-150). Yirmi altıncı ders vaşf-ı terkībī (s. 151-157); yirmi yedinci ders terkīb-i edātī konularına ayrılmıştır (s. 158-169).

Yirmi sekizinci ve devamı dersler zarf konusuna ayrılmış; yirmi sekizinci derste kıyūd-i zamân (s. 169-176); yirmi dokuzuncu derste kıyūd-i mekân (s. 177-183);

otuzuncu derste kıyūd-i kemiyyet (s. 183-190); otuz birinci derste kıyūd-i keyfiyyet (s. 190-198); otuz ikinci derste kıyūd-i kıyāsiyye (s. 198-205); otuz üçüncü derste kıyūd-i istifhām ve kıyūd-i nefyi ve işbāt (s. 205-212); otuz dördüncü derste kıyūd-i şekk ve zan ve kıyūd-i te'kid ve tertīb (s. 2012-218) başlıkları altında Farsçadaki zaman, mekan, azlık-çokluk, nicelik, miktar, soru, olumsuzluk ve tasdik, şüphe ve zan, pekiştirme ve sıralama zarfları anlatılmıştır. Otuz beşinci derste ħurūf-i 'atf başlığı altında ویا، لیک، ولی، بلکه، زیرا، پس، نیز، وانگهی، بنابراین، بر عکس، ازینرو، با وجود این، اگر چه، همینکه (s. 218-225). Otuz altıncı ders ise ünlem (eşvāt) hakkındadır (s. 225-234). Bu derste آوخ، هله اینت، خنک، زهی، وه وه، هان، هین، هله gibi üzüntü, mutluluk, takdir, hayret, uyarı, feryat gibi amaçlarla kullanılan ibare ve lafızlar verilmiştir.

Eserde dil bilgisi konularının ele alınış yöntemini göstermek adına kıyūd-i keyfiyyet bahsinin ele alındığı otuz birinci dersin tamamı kaynağın dili ve formatıyla aşağıda aktarılmıştır:

{درس سی و یکم – اوتوز برنجی درس}

قیود کیفیت

ارزان. اوجوز. آسان. قولای. آهسته. یواش. بد. فنا. به. ایی. بزور. زورله. بآسانی. قولایقله. بر خاسته. قالمش. پاکیزه. تمیز. پیاده. بیا. خوب. گوزل. دشوار. گوج. سوار. بینمش. گران. بهالی. باد هوا. میانه. نشسته. اطورمش. هموار. دوز. یکسان. برابر.

{متن درس}

بیر مردی پخته و جهان دیده در کاروان بود. گفت ای یاران من ازین بدرقه شما اندشناکم نه چنانکه از دزدان چنانکه حکایت کنند که اعرابی را درمی چند گرد آمده بود. شب از تشویش لوریان در خانه تنها خوابش نبرد. یکی را از دوستان بنزد خود برد تا وحشت تنهایی بیدار او منصرف گرداند و شبی چند در صحبت او بود. چندانکه بر درمهاش وقوف یافت ببرد و سفر کرد. بامدادان عرب را دیدند عریان و گریان. گفتند حال چیست؟ مگر آن درمهای ترا دزد برد گفت لا والله بدرقه برد. قطعه: هرگز ایمن ز مار ننشستم. تا بدانستم آنچه خصلت اوست. زخم دندان دشمنی بتراست. که نماند بچشم مردم دوست.

{حرفیاً ترجمه}

بیر مردی - بر اختیار آدم/ پخته و جهان دیده - یتشکین و جهان گورمش/ در کاروان بود - کاروانده ایدی / گفت - دیدی / ای یاران - ای رفیقئر / من ازین بدرقه شما - بن بو سزک قلاغوز کزدن / اندیشناکم - خوف ایدجی بم / نه چنانکه از دزدان - خرسز لردن زیاده / چنانکه - نتکیم، نصل که / حکایت کنند که - حکایه ایدرلر که / اعرابی را - بر اعرابینک / گرد آمده بود - طویلانمشیدی / شب - گیجه / از تشویش لوریان -

سارقارک قورقوسندن / در خانه - اوده / تنها - یالکز / خوابش نبردی - اووییه‌مزدی / یکی را از دوستان - دوستلرندن برینی / نزد خود برد - کندی یاننه گتوردی / تا وحشت تنهایی - تا کیم یالکزلق وحشتی / بیدار او - انک دیداریله / منصرف گرداند - ازاله اوله / و شبی چند - و بر قاج گججه / در صحبت او بود - انک صحبتنده بولندی / چندانکه - نه زمانکه / در مهاش وقوف یافت - اقبه‌لرینه مطلع اولندی / ببرد - گتوردی (چالدی) / و سفر کرد - و سفر ایتدی (قاچدی) / بامدادان - علی الصباح / عرب را دیدند - عربی گوردیلر / عریان و گریان - چپیللق و اغلیجی / گفتند - دیدیلر (صوردیلر) / حال چیست - حال ندر (بو نه حالدر) / مگر آن درمهای ترا - مگر سنک اقبه‌لریکی / دزد برد - خرسز لر می گتوردی (چالدی) / گفت - دیدی / لا والله - لا والله / بدرقه برد - قلاغوز چالدی / هرگز - اصلا / ایمن ز مار - بیلانندن امین / نه نشستم - اوتورمدم / تا بدانستم - بیلمدن بری / آنچه خصلت اوست - انک خصلتیدر / زخم دندان دشمنی - دشمنک دیشی یاره‌سی / بتراست - بتزدر / که نماند - که گورینور (گوریننجه) / بچشم مردم - انسانک گوزینه / دوست - دوست.

{اسنله}

در کاروان که بود؟ آنکه در کاروان بود چه گونه آدم بود؟ پیر مرد چه گفت؟ پیر مرد از که اندیشناک بود؟ چه حکایت کنند؟ اعرابی را چه گرد آمده بود؟ چرا شب در خانه تنها خوابش نبردی؟ اعرابی بنزد خود کرا برد؟ چرا؟ آن دوست در صحبت او چند شب بود؟ بچه وقوف یافت؟ چه کرد؟ بامدادان عرب را چه گونه دیدند؟ عرب چه گفت؟ چرا هرگز ایمن ز مار ننشستم؟ زخم دندان دشمنی چیست؟ چرا؟

{افعال}

باختن - باز - اوینامق / باریدن - بار - یاغمق / باوریدن - باور - اینانمق / پراکندن - پراکن - طاغمق / پرهیزیدن - پرهیز - پرهیز ایتمک ، اجنتاب ایتمق / بافتن - باف - طوقومق / پذیرفتن - پذیر - قبول ایتمک / پرداختن - پرداز - جلاله‌مق، دوزمک، فارغ اولمق / پاشیدن - پاش - صاچمق / بونیدن - بوی - فوقمق / بر چیدن - بر چین - طوپلامق، دیوشیرمق / پسندیدین - پسند - بکنمک / بالیدن - بال - بیومک / پرانیدن - پران - اوچورمق / پروریدن - پرور - بسلمه‌مق / پرستیدن - پرست - طاپمق.

{مرکبات}

دل‌باز. سحر باز. حقه‌باز. جانباز. کهربار. زر باف. دل‌پذیر. کارپرداز. جان‌پرور. دل‌پسند. لمعه‌پاش. خداپرست. پت پرست. اتفاق‌پذیر. آذر پرست. بالین پرست. شکم پرست. تن پرست. بوریا باف. پرداخت. ترانه پرداز. چهره پرداز. حق پسند. خود پرست. خود پسند. خونبار. دانش‌پذیر. دنیا پرست. پرتوپاش. زوال‌پذیر. سبک پرواز. سخن پرداز. صفا‌پذیر. ظاهر پرست. گریه پاش. لولو بار. مشکل پسند. معارف‌پرداز. ناز پرور. دل‌پرور. نتیجه‌پذیر. نصیحت‌پذیر. نغمه‌پرداز. نکته‌پرداز. نور پاش. هما پرواز. شعبده باز. شیوه باز. طلب‌باز. پرهیز پراکنده. بازیچه. باران. باور. بوی. بر جین. پرستش.

{تطبیقات}

فارسی بعض اصطلاحات و استعارات وارد کرد که بونلر عباره ارالرنده کثرتله مستعمل اولدقلری جهته اک مشهورلری صره سیله کرک بو درسه و کرک دروس آتیده ده ذکر اولنه جقدر.

اصطلاحات و استعارات فارسیه، ترکجه معنالی

آب ارغوان – شراب / آب آدرسا – شراب / آب بیکران – بیلدیزلر / آب خصر، آب حیات – علم لدنی / آب گردان، آبگینه طارم – فلک / آب مریم – عصمت / آبشخور، آبخور – قسمت / آب شدن – خجالت / آب آتش شد – فتنه قویدی / آب از سر گذشت – ایش ایشدن کچدی / آب در چشم دارد – مفلسدر / آب در جوی نمادند – بدبختلق / آب از جگر بخشید – کندی مالندن ویردی / آب بزیر هشتن – حیلله ایتمک / آب در چشم ندارد – حیا سزدر / آب در هوان سودن – بیهوده چالشقمق / کیک دریاچه افکندن، کیک در شلوار افکندن – مضطرب و متلاشی اولمق.

{اللی یدنجی تعلیم}

زانکه (از آنگاه) که ترا بر من مسکین نظر است. آثارم از آفتاب مشهورترست. گر خود همه عیبها بدین بنده درست. هر عیب که سلطان پسندد هنر است. هر که آمد عمارتی نو ساخت. رفت و منزل بدیگری پرداخت. هر که بنیادش بدست بصحبت صالحان تربیت نپذیرد و خوی خردمندان نگیرد. ابلهی گفت و کاهلی باور کرد. اندکان بر چیده است. از سر شب تا سحر بودند در بزم بدن. پشه‌ها سازنده کیک (پره) بازنده بنده چنگ زن. ندهد هوشمند روشن رای. بفرومایه کارهای خطر. بوریا باف اگر چه بافندست نبرندش بکار گاه حریر. خداوند بخشنده و دستگیر. کریم و خطا بخش و بوزش (عذر) پذیر.

{حکایت}

یکی توبه بسیار کردی و باز بشکستی تا یکی از مشایخ بدو گفت چنین پندارم که بسیار خوردن عادت داری و قید نفس از موی باریکترست یعنی توبه و نفس را چنین که تو می پروری زنجیر بگسلاند و آید روزی که ترا بدر. بیت: یکی بچه گرک می پرورید. چوپرورده شد خواجه را بردرید.

{اللی سکزنجی تعلیم}

چاملیجده اوینیان حقه بازی سیر ایلدیم: یابدیغی معرفتگر گوج دکل قولای شیردر. بو هفته پک چوق یاغور یاغدی عادتا سواقلردن یایا کیدلمز اولدی. بو قماشلی کیم طوقیور زیرا پک گوزل و پک اوچزدر. بو سوزه اولیه قولایقله اینانلمز. بو چیچک نه گوزل قوقیور. عقللی چوجقلر پدرلرینک نصیحتلرینی قبول ایدرلر. بوگون هوایه بر بالون اوچوره جقلر سیری باد هوادر یواش یواش کیدهلم بر مناسب محلده اوتوره رق سیر ایدهلم. دون اسن روزگار اوراقمی ماصه نك اوزرندن طاغندی. هایدی باغچه یه کیدهلم چیچک طوپلایه لم. بیلانی بسله مه صکره سنی صوقار. فنا آدملردن اجتناب ایله و کیمسه یه کستخانه معامله ایتمه. خود پسند اولمه که هرکسک یاننده مقبول اوله سک. کار تقدیره نه در چاره رضادن غیری. (s. 190-198)

Mu'allim-i Fārisi'de Farsça dil bilgisi konuları; isim, sıfat, fiil, filin şubeleri, zamir, isim ve sıfat tamlaması, bağlaç, edatlar ve zarf sırasıyla “ders” başlıkları altında ele alınmıştır. Eserde öğrencilere sadece dil bilgisi konusu anlatılmakla yetinilmemiş

konuların izahında verilen alıştırma, diyalog, tercüme, sözlük ve metin gibi uygulamalar ile onların konuşma, yazma ve anlama becerilerinin de geliştirilmesi amaçlanmıştır. Diğer dil bilgisi kitaplarında olmayan uygulamalar içermesi bakımından içeriği ve usulüyle dikkat çeken bir dil bilgisi kitabıdır. Örneğin “ef’âl” başlıkları altında fiiller ve Türkçeleri ve “mürekkebat ve müştakqât” başlıkları altında bu fiillerle oluşturulan birleşik sıfat-fiiller; “metn-i ders” ve “hikâyat” başlıkları altında verilen Farsça metinlerin “harfiyyen tercüme” başlığı altında kelime kelime tercümesi; “es’ile” başlığı altında bu hikâye ve metinlere ilişkin sorular ilk defa bu eserde görülen uygulamalardır.

Mu’allim-i Fârisî, dil bilgisi konularının “ders” başlıkları altında ele alınması, konu ve metinlere ilişkin alıştırma ve lügatçe bölümleri içermesi bakımından Mu’allim Feyzî’nin Farsça dil bilgisi kitaplarına; konuların sıralanışı ve kullanılan dil bilgisi terimleri bakımından ise Hâbib-i İşfahânî’nin dil bilgisi kitapları ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. *Mu’allim-i Fârisî*’de Farsça isim, sıfat, zamir ve fiillerin tasnifi ve başlıklandırmalar Hâbib-i İşfahânî’nin *Destûr-i Suhen* adlı dil bilgisi kitabıyla birebir örtüşmektedir. Ayrıca zarflar ve ünlem konusu da *Destûr-i Suhen*’de olduğu gibi anlatılmıştır. Diğer dil bilgisi kitaplarında rastlamadığımız ve sadece Hâbib-i İşfahânî’nin kitaplarında gördüğümüz fi’l-i tām, fi’l-i müteğayyir, fi’l-i şâz, fi’l-i nâkış, fi’l-i şartî, fi’l-i du’âvî mâzî-yi meşkük, şîfât-ı ‘âdiyye, şîfât-ı kıyâsiyye ve esmâ-yı mürekkebe gibi gramer terimleri de bu eserde tekrar edilmiştir.

Müellifin dil bilgisi konularının izahında Mu’allim Feyzî ve Hâbib-i İşfahânî’nin Farsça dil bilgisi kitaplarından yararlandığı açıktır ancak müellif örnek aldığı ya da yararlandığı hiçbir eserin ismini anmamıştır. Ayrıca “metn-i ders” ve “hikâyat” başlıkları altında Sa’dî-yi Şîrâzî’nin *Gülistân* ve *Bostân* adlı eserlerinden seçilen mensur ve manzum metinler verilmiştir.

Eserin Baskıları

Mu’allim-i Fârisî, Mahmud Bey Matbaası tarafından 1308/1891’de 234 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.41. Numûne-yi Kavâ’id-i Fârisî (tlf. 1308/1892)

Meşmed Es’ ad Dede (1257/1842-1329/1911)

Numûne-yi Kavâ’id-i Fârisî; Numûne-yi Terakkî Mektebi Farsça muallimi olan Meşmed Es’ ad Dede tarafından başlangıç seviyesindeki öğrencilere Farsça öğretmek

için Farsça açıklamalı olarak kaleme alınan bir dil bilgisi kitabının Türkçeye tercümesidir.

Mevlevîlik müntesibi ve mesnevîhân olan Es'ad Dede 1257/1842 yılında Selanik'te doğmuştur. Selanik eşrafından olan Recep Efendi'nin oğludur. Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını doğduğu şehirde geçiren Es'ad Dede, 1280/1863 yılında İstanbul'a gelerek Çayırılı Medresesi'ne yerleşmiştir. Hoca Şevket Efendi, Gelibolulu 'Âdil Efendi gibi dönemin önde gelen âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi 'Osmân Selâhaddîn Dede'ye intisap etmiştir. Eskişehir Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Hüsni Dede'den hilafet ve mesnevîhânlık icazeti alan Mehmed Es'ad, çeşitli mekteplerde Farsça hocalığı yapmış ve bazı mescit ve camilerde *Meşnevî* okutmuştur. Vefatından iki yıl önce Kasımpaşa Mevlevîhânesi mesnevîhânlığına tayin edilmiştir. Es'ad Dede 13 Şaban 1329/9 Ağustos 1911 tarihinde vefat etmiş ve Mevlevîhâne haziresine defnedilmiştir.

Mehmed Es'ad Dede, Hindistanlı mutasavvıf İmdâdullâh b. Muhammed Fârûkî Tehânevî'nin *Żiyâ'ül-Kulûb*'unu, 'Abdurrahman Câmî'nin *Risâle-yi Tarîk-i Hâcegân*'ını Türkçeye çevirmiş, *Meşnevî*'nin ilk 360 beytini ve İbnü'l-Fâriż'in *Kaşîdetü't-Tâ'iyye*'sinin ilk beyitlerini, Ebû Sa'îd Ebû'l-Ĥayr ve 'Abdurrahman Câmî'nin bazı rubailerini şerh etmiştir.³⁶⁵

Numûne-yi Kavâ'id-i Fârisî

(Karabet Matbaası: İstanbul, 1308/1891, 105 sayfa.)

Eser; bir ön söz, dil bilgisi konularının ele alındığı dört bab, *Bostân*, *Gülistân* gibi eserlerden seçki yapılan Farsça okuma metinleri, bu metinlerde geçen kelimeler için hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlük kısmı, sık kullanılan basit ve birleşik mastarların muzâri gövdeleri ve anlamları ile birlikte verildiği fiiller sözlüğü kısımlarından ibarettir. Eserin baskısında Mirdühîzâde 'Abdurrahman Şüreyyâ (1841-1904) ve Mu'allim Nâcî (1849-1893) tarafından yazılmış takdim yazıları yer alır. Ayrıca bir yanlış-doğru cetveli de eklenmiştir.

"İfade-yi merâm" başlıklı giriş kısmında müellif, pek çok seneden beri Farsça öğretmekle meşgul olduğunu ve bu sırada Farsça dil bilgisine dair Farsça açıklamalı bir kitap hazırladığını, yakın dostlarının ihtarı ve teşvikiyle *Numûne-yi Kavâ'id-i*

³⁶⁵ Eserleri ve hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk: Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, s. 326-329; Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz, "Mehmed Esad Dede", *TDVİA*, C. 28, İstanbul, 2007, s. 469-470.

II. bapta “ef’āl” başlığı altında fiil konusu işlenmiştir (s. 9-26). Öncelikle fiilin tarifi yapılmış sonrasında fiiller zamana göre māzī, muzāri‘ ve emir olarak üçe; anlama göre ise müşbet ve menfī olarak ikiye ayrılmıştır. Müşbet ve menfī fiiller, lāzım ve müte‘addī olarak iki kısma taksim edilmiştir. Devamında “iştikāḡ-ı māzī”, “māzīniñ ba‘zı aḡsāmı”, “iştikāḡ-ı muzāri‘ ve müştakḡāt-ı sā’ire”, “emr-i ḡā’ib, nehy-i ḡā’ib, emr-i ḡāzır, nehy-i ḡāzır”, “ef’āl-i mu‘āvene”, ve “şibh-i fi‘l ve şifāt ve bunlara mülḡaḡ ba‘zı esmā” başlıkları altında fiil konusu ele alınmıştır.

“İştikāḡ-ı māzī” başlığı altında mazi fiillerin köklerinin elde edilme yöntemi ve māzī -yi taḡribī ve ism-i mef’ūl konusu izah edilmiş; کردن mastarının bu iki zamanda çekimi yapılmıştır. “Māzīniñ ba‘zı aḡsāmı” başlığı altında mazi fiiller; māzī-yi muḡlaḡ ve māzī-yi muḡaḡḡaḡ (کرد), māzī-yi taḡribī ve muḡayyed (کرده), ḡikāye-yi ḡāl-i māzī-yi muḡayyed bi’l-māzī’il-muḡlaḡ (کرده بود), ḡikāye-yi ḡāl-i māzī-yi muḡaḡḡaḡ bi’l-ḡāl (می کرد) ve māzī-yi iḡtidārī (توانست گفت) olarak tasnif edilmiş ve کردن mastarının bu zamanlarda Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoḡul şahıs, II. tekil-çoḡul şahıs ve I. tekil-çoḡul şahıs sıralaması ile çekimi yapılmış, şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmıştır. “İştikāḡ-ı muzāri‘ ve müştakḡāt-ı sā’ire” başlığı altında mastarların muzari köklerinin elde edilme şekilleri anlatılmış, harf sırasına göre muhtelif mastarlar muzari gövdeleri ile birlikte liste hālinde verilmiştir. Devamında muzari siganın önüne می lafzı geldiğinde şimdiki zaman, ب (bā-yı meksūre) veya خواهد lafzı geldiğinde istikbāl/gelecek zaman; bunlara bir ن eklenirse nefy-i istikbāl ve muzāri‘-i menfī sigaları elde edileceḡi ifade edilmiştir. Nefy-i istikbālın önüne bir هر آيينه lafzı eklendiğinde te‘kīd-i nefy-i istikbāl, eḡer mazi kök üzerine تواند yardımcı fiili gelirse muzāri‘-i iḡtidārī anlamı vereceḡi söylenmiş, sonrasında emşile-yi muḡtaride içerisinde کردن mastarı bahsi geçen muzari zamanlarda çekilmiştir. “Emr-i ḡā’ib, nehy-i ḡā’ib, emr-i ḡāzır, nehy-i ḡāzır” başlığı altında ise bahsi geçen zamanlar tarif edilerek örneklendirilmiştir. “Ef’āl-i mu‘āvene” başlığı altında بايستن، توانستن، خواستن، بودن، شدن mastarlarından müştak olan fiillerin bu görevde kullanıldığı ifade edilmiştir. “Şibh-i fi‘l ve şifāt ve bunlara mülḡaḡ ba‘zı esmā” başlığı altında ise ism-i fā‘il, ism-i mef’ūl, şifāt-ı müşebbehe, ism-i tafzīl, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet konuları anlatılmıştır.

III. bapta “edevāt” başlığı altında edat konusu ele alınmıştır (s. 27-45). Burada öncelikle ی، و، ه، م، ن، و، د، ز، ش، ك، م، ن، و، ه، ی ön ve son ekleri izah edilmiş; “ba‘zısı edāt, ba‘zısı isim olan bir taḡım ḡurūfāt ve kelimāt” başlığı altında edāt-ı şart olarak اگر، گر،

Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī, çocuklar için hazırlanmış bir dil bilgisi kitabı olması bakımından dikkate değer bir eserdir. Bu eserin farklı bir üslubu ve tarzı vardır. Eserde dil bilgisi kitaplarında çok sık rastlamadığımız dipnot usulü tercih edilmiş; bu dipnotlarda konular için bazı hatırlatmalar, Farsça kelime ve terimlerin anlamları, konuların izahı için örnek olarak verilen şiirlerin tercümeleleri sunulmuştur. Eserde konu başlıklarında yer yer Osmanlı Türkçesi yer yer Farsça tercih edilmiştir. Müellif anlatılan dil bilgisi konularının tatbikinin sağlanması amacıyla eserin sonuna Mevlānā, Hāfız-ı Şīrāzī, Sa'dī-yi Şīrāzī, Ferīduddīn-i 'Attār gibi şairlerin eserlerinden bir seçki ilave etmiş; bu seçkinin sonunda bu metinlerde geçen bilinmesi güç kelimeler için bir Farsça-Türkçe sözlük hazırlamıştır. *Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī*'de mastar ve tamlama konusu için ayrı bir başlık açılması eserin diğer mühim özelliğidir. Eserde mastar konusu teferruatlı olarak ele alınmıştır. Mastarların mensūb-u ileyh'e ait olanlar ve olmayan diye ikiye ayrılması; mensūbun ileyhe ait olanları maşdar-ı muṭlaḳ, maşdar-ı muḥaḳḳaḳ ve maşdar-ı mec'ūl olarak üçe; mensūbun ileyhe ait olmayanları ism-i maşdar/hāşıl-ı maşdar altında değerlendirerek onları da beşe ayrılması konunun izahı için farklı bir yol izlendiğini ortaya koymaktadır. Tamlama konusuna da, terkīb-i izāfe (lāmiyye ve beyāniyye), terkīb-i tavşifi, vaşf-ı terkībī, terkīb-i mezcī, terkīb-i 'atfī, terkīb-i ta' dādī ve terkīb-i terādufī başlıkları altında kapsamlı bir şekilde değinilmiştir. Eserde bazı dil bilgisi terimleri için farklı isimlendirmeler de yapılmıştır. Örneğin müellif, duyulan (miş'li) geçmiş zaman için māzī-yi taḳrībī, māzī-yi muḳayyed; fā' il ya da mef'ūl yerine mensūbun ileyh terimlerini kullanmıştır.

Konuların izahında Mevlānā, Şeyḫ Maḥmūd-i Şebusterī, Hāfız-ı Şīrāzī, Sa'dī-yi Şīrāzī, Kemāl-i İşfahānī, Nizāmī-yi Gencevī, Ferīduddīn-i 'Attār, Mollā Cāmī, Şā'ib-i Tebrīzī, Emīr Şāhī-yi Sebzvārī gibi pek çok şairin şiirleri şahit beyit olarak verilmiş; örnek olarak verilen bu beyitlerin dipnotta veya hemen altında Türkçesi yazılmıştır. Mehmed Es'ad ayrıca Farsçadaki dāl ve zāl harfleri arasındaki farkı da Hāce Maḥmūd b. Yemīn'in bu kuralı açıkladığı bir kıt'ası, Zāhīr-i Fāryābī'nin bir şiiri ve Şehābeddīn-i Kirmānī'nin bir rubaisini nakletmiş, dil bilgisine dair yazılmış manzumelerden de istifade etmiştir.

Eserin Baskıları

Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī ilk defa 1308/1891 yılında Karabet Matbaası'nda 105 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen tek ve ilk baskısı budur.

2.3.42. Tadrīsāt-ı Fārisiyye (tlf. 1308/1891)

Ahmed Keşfi

Tadrīsāt-ı Fārisiyye, Kastamonu İdadî-yi Mülkîsi Farsça hocası Ahmed Keşfi tarafından Türkçe açıklamalı olarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Tadrīsāt-ı Fārisiyye

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1310/1892, 112 s.)

Tadrīsāt-ı Fārisiyye, 23 Mart 1308 tarihinde Kastamonu'da yazılmıştır. Eserin baskısı "bir kaç söz" başlıklı mensur bir giriş ile başlar (s. 2-3). Müellif bu giriş kısmında *Tadrīsāt-ı Fārisiyye*'nin Maârif Nezâreti celilesinin 19 Teşrinievvel 1307/31 Ekim 1891 tarihli ve 695 numaralı ruhsatıyla basılacak olduğunu fakat kendi isteği ile gerekli gördüğü bazı tashih ve ilaveleri yapmak için baskısının bir müddet geciktiğini belirtmiştir.

Daha sonra devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunmuş ve onun döneminde maârif-i milliyyenin geliştiğini belirterek kendisinin Kastamonu vilayetinde kurulan Mekteb-i İdadî-yi Mülkî'de bir müddetten beri Farsça öğretmekle meşgul olduğunu belirtmiştir. Bu okulda verdiği Farsça derslerindeki notlarını *Tadrīsāt-ı Fārisiyye* adı altında bir kitap hâlinde neşretme sebebinin kitabının mükemmel olmasından ziyade Osmanlı matbaasının canlılığından kaynaklandığına işaret etmiştir:

"Velini 'metimiz pâdişâh-ı zî-şânımız şevket-me 'âb efendimiz hâzretleriniñ ma 'ârifiñ terakkîsi cihetine maşrûf olan 'inâyet-i 'âliyye-yi hilâfet-penâhileri meâsir-i celîlesinden olmağ üzere Kaşamonu vilâyet-i celîlesi merkezinde te 'sîs edilen mekteb-i i 'dâdî-yi mülkîde bir müddetten beri vâki' olan tadrīsāt-ı Fārisiyyemi, "Tadrīsāt-ı Fārisiyye" nâmı altında neşre cesâret edişim Tadrīsāt-ı Fārisiyye'niñ şahîhen mükemmel bir kitap olduğundan değil eñ ziyâde maṭbū'ât-ı 'Osmâniyye 'alemini cidden revnaqdâr eden teveccühât-ı muḳaddese-yi hâzret-i pâdişâhîniñ bu muḫarrir-i a'cize daḫi i 'tâ eylediği heves-i nâşirânededen münba' işdir." (s. 2).

Her ne kadar müellif mukaddimede ismen zikretmese de Farsça tedrisatında kaynak kitaba ulaşmada baskı adedinin azlığından dolayı temini hususunda Kastamonu gibi bir yerde zorluk yaşandığını ima ederek, eserin biraz da ihtiyaca cevap vermek üzere kaleme almıştır.

Bu giriş kısmının devamında müellif, Farsçanın önemi üzerinde durarak Farsçayı Osmanlı Türkçesinin bir kolu olarak görmüş; Farsçayı bilmeyenlerin Osmanlı Türkçesini doğru konuşup yazmada eksikliği olacağı görüşünü dile getirmiş; Farsça öğrenmeye istekli olanların, özellikle de Farsça öğretmekle meşgul olanların var olan Farsça dil bilgisi kitaplarının ihtiyacı karşılamadığını itiraf ettiklerini ve *Tedrisât-ı Fârisiyye*'nin bu eksikliği gidereceğini ümit ettiğini ifade etmiştir.

Dil bilgisi konularına “muḳaddime” başlığı ile giriş yapılmış; bu kısımda Farsça harfler, harekeler ve bazı imla hususiyetleri anlatılmıştır (s. 4-6). Müellif, Farsçada kelime türlerini isim, ism-i işâret, mübhemât, zâmîr, şîfat, ism-i ‘aded, fi‘l, ve edât olmak üzere sekiz gruba ayırmış; dil bilgisi konularını bu başlıklar altında sırasıyla ele almıştır.

“*Şahıştan yâhud şeyden haber veren kelimedir*” şeklinde tanımı yapılan isim; ism-i ‘âm, ism-i hâş, ism-i cāmîd, ism-i müştak, ism-i basîṭ olarak ayrılmış; her bir tür örnekleriyle izah edilmiştir (s. 7-15). İsimlerde erillik-dişillik ve ismin hâlleri konuları “keyfiyyet ve kemiyyet” başlığı altında işlenmiştir. İsim bahsinde son olarak “izâfet” başlığı altında isim tamlaması konusuna değinilmiş; isim tamlamaları lâmiyye, beyâniyye ve teşbihiyye olarak tasnif edilerek örnekleriyle anlatılmıştır.

İsm-i işâret başlığı altında اِن ve اِن işaret zamir ve sıfatları ile bunların türevleri ele alınmıştır (s. 16-19). Bu kısımdan itibaren anlatılan dil bilgisi konularına “luḡat” başlığı altında sözlük ve “temrîn” başlığı altında sözlük kısmında verilen kelimelerle oluşturulan Farsça terkip ve cümlelerden oluşan alıştırmalar dâhil edilmiştir. Eserde alıştırma olarak toplamda yirmi üç adet metin verilmiştir. Farsça metinler kısmen soru-cevap şeklinde oluşturulmuştur. Müellifin bu metinleri sorulu cevaplı şekilde yazmakla konuşmaya yönelik bir hedef gözettiğini söyleyebiliriz.

“Mübhemât” başlığı altında “*bir takım isimler vardır ki mu‘ayyen olmayan şahşı yâhud şeyi bildirirler. Onlara ism-i mübhem, hepsine birden mübhemât tesmiye olunur.*” şeklinde bir izahattan sonra خویش، خویش، خود، müşterek zamirleri ve كه، كى، چه، كدام، كجا، چند، كو، چون soru zamirleri işlenmiştir (s. 19-22).

Zamirler, aynı başlık altında; zâmîr-i şahşî, zâmîr-i izâfî, zâmîr-i nisbî ve zâmîr-i fi‘lî olarak dört kısma ayrılarak anlatılmıştır (s. 22-29). Bu kısımda ayrı şahıs zamirleri

zāmīr-i şahşī, bitişik şahıs zamirleri zāmīr-i izāfī, ek fiil zāmīr-i nisbī, fiile bitişen kişi ekleri zāmīr-i fi‘ lī olarak adlandırılmıştır.

Zamir bahsinden sonra sıfatlara geçilmiştir. Tanımı yapılan sıfatlar, aşliyye (kuralsız) ve kıyāsiye (kurallı) olarak ikiye ayrılarak kıyāsi sıfatlardan vaşf-ı terkībī; bazı edat, ön ve son eklerin ilavesiyle yapılan sıfatlar ve “müştak şıfatlar” başlığı altında ism-i fā‘ il, ism-i mef‘ ul ve şıfat-ı müşebbehe örnekleri verilerek anlatılmış; “şıfatlar hakkında müṭāla‘ āt-ı ‘umūmiyye” başlığı altında ise mevsuf ve sıfatın durumları hakkında bilgi verilmiştir (s. 29-38). Daha sonra “esmā-yı a‘ dād” başlığı altında sayı sıfatları ele alınmıştır (s. 39-43).

Müellif fiil konusunu üç başlıkta işlemiş; mastarlar aşl-ı fi‘ l, çekimli fiiller zāt-ı fi‘ l ve fiil sigaları da fer‘ -i fi‘ l başlığı altında ele alınmıştır. Eserde, aşl-ı fi‘ l, “zāta, zamāna delālet etmediği hālde bir işe bir hāl ve keyfiyyete delālet eden kelimedir. Bunlar maşdardırlar, zāt-ı fi‘ ller ve fer‘ -i fi‘ ller bunlardan müştak olur.”; zāt-ı fi‘ l, “hem zāta, zamāna hem de bir işe bir hāl ve keyfiyyete delālet eder. Yalñz olarak fi‘ l denince bunlar anlaşılır”; fer‘ -i fi‘ l, “zāta delālet edip zamāna delālet etmediği hālde yine bir işe bir hāl ve keyfiyyete delālet eden kelimelerdir. Bunlar kıyāsi sıfatlardan ma‘ dūddur.” şeklinde tarif edilmiştir (s. 43-44).

“Aşl-ı fi‘ l” başlığı altında mastarlar lafız bakımından dālī ve tāī olmak üzere iki gruba ayrılmış; ayrıca dālī ve ve tāī mastarlar, -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre tasnif edilmiştir. Bu tasnife göre dālī mastarlar maşdar-ı dālī-yi yāī, maşdar-ı dālī-yi elifī, maşdar-ı dālī-yi rāī, maşdar-ı dālī-yi nūnī, maşdar-ı dālī-yi vāvī; t‘li mastarlar maşdar-ı tāī-yi hāī, maşdar-ı tāī-yi şīnī, maşdar-ı tāī-yi sīnī, maşdar-ı tāī-yi fāī şeklinde gösterilmiştir. Daha sonra mastarlar yapı bakımından basī ve mürekkebe; nesnesi bakımından lāzım ve mütē‘ addī olarak gruplandırılarak anlatılmıştır.

“Zāt-ı fi‘ l” başlığı altında māzī-i şuhūdī, māzī-yi naqlī, emr-i hāzır, muzāri‘, istiḳbāl, hāl, fi‘ l-i iltizāmī, fi‘ l-i vucūbī ve emr-i gā‘ib zaman ve kipleri tarif edilerek örnekler eşliğinde ele alınmış; hepsinin etken-edilgen, olumlu-olumsuz hālleri gösterilmiştir. “Hikāye ve rivāyet fi‘ illeri” başlığı altında hikāye-yi māzī-yi naqlī (نوشته بودم), rivāyet-i māzī-yi naqlī (گفته بودام), hikāye-yi muzāri‘ ve hāl (می رفتم) ve rivāyet-i muzāri‘ ve hāl (می دانسته ام) adlarıyla duyulan geçmiş zamanın hikāyesi, duyulan geçmiş zamanın rivayeti, şimdiki zamanın hikāyesi ve şimdiki zamanın rivayeti işlenmiştir. “Ta‘ diye”

başlığı altında geçişsiz bir fiili geçişli ve geçişliyi de ikinci kez geçişli (ettirgen) yapmak için hâl kökünün sonuna (يُنْ -) ekini getirmek suretiyle yapılan fiiller ve hâşıl-ı maşdar konusu ele alınmıştır.

“Fer‘-i fi‘l” başlığı altında, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ül, şıfat-ı müşebbehe konuları anlatılmıştır (s. 77-79).

Fiillerden sonra edat, bağlaç, ön ek ve son ek konularına yer verilmiştir (s. 79-112). Bu eserde müellif diğer dil bilgisi kitaplarının aksine edatları basit ve birleşik olarak ikiye ayırmayı doğru bulmamış, harf sırasına göre numaralandırarak görev ve kullanımlarını örnekler ve şahit beyitler eşliğinde göstermiştir. Toplamda doksan dört adet edat, bağlaç, ön ek ve son ek ele alınmıştır. Bu bahiste verilen şahit beyitlerin büyük bir çoğunluğu Sa‘dî-yi Şîrâzî’nin *Gülistân*’ından ve *Dîvân-ı Hâfîz*’dan seçilmiştir. Alıntılarda kaynağın adı verilmiş ya da şairi söylenmiştir.

Tedrîsât-ı Fârisiyye’de dil bilgisi konuları isim, ism-i işâret, mübhemât, zâmîr, şıfat, ism-i ‘aded, fi‘l, ve edât sırasıyla sade ve anlaşılır bir üslup ile anlatılmıştır. Öğrencilerin anlatılan kaideleri daha iyi anlaması için sözlük ve alıştırma kısımları esere dâhil edilmiş; konu anlatımlarında örnek olarak verilen kelime ve terkiplerin Türkçe karşılıkları altlarına yazılmıştır. *Tedrîsât-ı Fârisiyye*’de diğer dil bilgisi kitaplarında çok sık rastlamadığımız şimdiki ve duyulan geçmiş zamanın hikâyesi ve rivayeti ile “ta‘diye” başlığı altında fiillerde ettirgenlik bahsinin anlatılmış olması dikkate değer bir husustur. Ayrıca edatlar da basit ve birleşik olarak ayrılmadan harf sırasına göre işlenmiştir. Müellif eser içerisinde kaynak olarak kullandığı bir Farsça dil bilgisi kitabının ismini doğrudan zikretmemiş ise de bazı konuların tasnif ve tarifinde bazı kaynaklardan yararlandığı görülmektedir. Örneğin fiiller Hâbîb-i İşfahânî’nin *Destûr-i Suhen* ve Hüseyin Şefîk’in *Müfîd Kavâ‘id* kitaplarında olduğu gibi aşl-ı fi‘l, zât-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l olarak üç grupta ele alınmış; zamirler, *Destûr-i Suhen* ve *Şarf-ı Fârisî*’deki gibi zâmîr-i şahşî, zâmîr-i izâfî, zâmîr-i nisbî ve zâmîr-i fi‘lî şeklinde tasnif edilerek işlenmiştir.

Eserin Baskıları

Tedrîsât-ı Fârisiyye, İstanbul’da 9 Muharrem 1310/3 Ağustos 1892 yılında 112 sayfa olarak Kasbar Matbaası tarafından neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.43. Zübdetü'l-Ḳavā'id (tlf. 1308/1891)

Mehmed 'Ārif

Zübdetü'l-Ḳavā'id, Kocamustafapaşa Askerî Rüşdiyesi Farsça hocalarından Mehmed 'Ārif tarafından Askerî Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Mehmed 'Ārif hakkında bilinen kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamış; yalnızca *Zübdetü'l-Ḳavā'id*'in baskı kapağındaki “*Ḳoca Muştafa Pāşā rüşdiye-yi 'askeriyyesi Fārisi mu'allimi*” ibaresinden Kocamustafapaşa Askerî Rüşdiyesi'nde Farsça hocası olduğu bilgisine ulaşılabilmektedir.

Zübdetü'l-Ḳavā'id

(Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-yi Şahâne Matbaası, İstanbul: 1308/1891, 60 s.)

Zübdetü'l-Ḳavā'id, Askerî mekteplerin müfredatına göre hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir Farsça dil bilgisi kitabıdır. Bu husus eserin baskı kapağında “*mekâtib-i rüşdiye-yi 'askeriyye şāgirdânına tadrîs olunmağ üzere tertîb ve meclis-i ma'ârif-i 'askerî tarafından taşdîk olunmuşdur.*” ifadesiyle belirtilmiştir.

Zübdetü'l-Ḳavā'id'in başında herhangi bir giriş ya da mukaddime kısmı mevcut değildir. Dil bilgisi konuları dört baba ayrılarak “ders” başlıkları altında anlatılmıştır. Master konusuna ayrılan “bābu'l-maşdar” başlıklı birinci bapta bir, fiil konusundaki “bābu'l-fi'l” başlıklı ikinci bapta on, isim konusundaki “bābu'l-ism” başlıklı üçüncü bapta beş ve edat ve bağlaçlar bahsinin ele alındığı “bābu'l-edevât” başlıklı dördüncü bapta ise yirmi dört ders olup toplamda kırk adet ders mevcuttur. Dersler içerisinde “temrîn” başlığı altında bahsi geçen dil bilgisi konusu ile ilgili (*Maşdar neye derler ve kaç kısımır? Maşdar-ı dālīde dāldan evvel hangi harften biri bulunur? Maşdar-ı tā'ide tādān evvel hangi harften biri bulunur? Şāz olan maşdarlar hangileridir?*) şeklinde alıştırmalar verilmiş (s. 3); zaman zaman “tenbîh” başlığı altında kurallara dair önemli notlar ilave edilmiştir.

Zübdetü'l-Ḳavā'id'de birinci babın ilk dersinde kısaca master konusu ele alınmıştır (s. 2-3). Farsçadaki masterlar diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi sonu دن ve تن ile bitenler şeklinde iki grupta incelenmiştir. Bunlar da yapıları bakımından basit ve mürekkep olarak tasnif edilmiştir.

Fiil konusunun ele alındığı ikinci babın ilk dersinde “*kendisinden bir ma'nā aiflaşılip hey'etiyle zamāna delālet eden kelimedir*” şeklinde tanımlanan fiiller zaman

bakımından m̄āzī, h̄āl ve istiḳbāl olarak üç; siga bakımından ise “m̄āzī, muz̄ārī”, emir ve nehy” olarak dörde ayrılmıştır. Daha sonra fi‘l-i m̄āzī başlığı altında mazi fiiller m̄āzī-yi şuhūdi, m̄āzī-yi naḳlī, hik̄āye-yi m̄āzī ve hik̄āye-yi h̄āl-i m̄āzī olarak dörde ayrılarak örnekler eşliğinde anlatılmıştır (s. 3-4). Üçüncü derste “m̄āzī-yi ma‘lūmuñ uşūl-i taşrīfi” ve dördüncü derste “m̄āzī-yi mechūlūñ uşūl-i taşrīfi” başlığı altında (رفتن) fiilinin olumlu ve olumsuz h̄ālî tablo içerisinde III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul, I. tekil-çoğul sırasıyla mazi zamanlarda çekimlenmiş; her bir çekimin Türkçe karşılığı altına yazılmıştır (s. 4-7). Ayrıca dördüncü derste “tenbīh” başlığı altında “*kesret-i isti‘māline binā‘en fuşāḥā-yı ḳavm ba‘zī maşdarlarıñ m̄āzīsī ile emr-i ḥāzırını birleştirip maşdar ma‘nāsī murād etmişlerdir ve onlar tekşir ma‘nāsını ifāde ederler* [(çok yıkmak) شست شو (çok süpürmek) رفت و روب ، (çok arayış) جستجو ، (çok söyleyiş) گفتگو] gibi ve ba‘zī maşdarları ef‘āl-ı müteḳābile hey‘etine koyarak yine maşdar ma‘nāsī murād etmişlerdir ve onlar maşdar-ı muraḥḥame tesmiye olunmuştur [(yatmak ḳalkmak) خيز و خفت ، (almak şatmak) خرید و فروخت (ḳalkmak oturmak) بر آram و خرام (diñlenmek, yürümek) داد و ستد (almak, vermek) خواست و نشست] gibi” şeklinde ilave bilgiler verilmiştir (s. 7).

Beşinci derste “fi‘l-i muz̄ārī” başlığı altında d’li masterlar *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī ve Şevāhid-i Kavā‘id*’de olduğu gibi maşdar-ı dālī-yi yā‘ī, maşdar-ı dālī-yi elifī, maşdar-ı dālī-yi rā‘ī, maşdar-ı dālī-yi nūnī, maşdar-ı dālī-yi vāvī; t’li masterlar maşdar-ı tā‘ī-yi ḥā‘ī, maşdar-ı tā‘ī-yi şīnī, maşdar-ı tā‘ī-yi sīnī, maşdar-ı tā‘ī-yi fā‘ī tasnif edilerek fiillerin muzari köklerinin elde edilme şekilleri gösterilmiştir (s. 8). Sonrasında bir tablo içerisinde kurallı masterların muzari kökleri ve Türkçe karşılıkları ile birlikte bir listesi verilmiştir. Bu listede yirmi altı adet master vardır (s. 9). Altıncı derste (بُردن) fiili etken-edilgen ve olumlu-olumsuz olarak tüm şahıslarda çekimlenmiştir (s. 10-11). Yedinci derste “fi‘l-i istiḳbāl” başlığı altında gelecek zaman (s. 11-12); sekizinci derste “emr-i ḡā‘ib, nehy-i ḡā‘ib, emr-i ḥāzır ve nehy-i ḥāzır” başlıkları altında emir kipi (s. 13); dokuzuncu derste “fi‘l-i iḳtidārī” başlığı altında yeterlik kipi, “fi‘l-i vucūbī” başlığı altında gereklik kipi ve “fi‘l-i mechūlī ve fi‘l-i müte‘addī” başlıkları altında fiillerde edilgen ve geçişli olma durumları (s. 14-15); onuncu derste “ism-i fā‘il” başlığı altında etken ortaç, “ism-i mef‘ūl” başlığı altında edilgen ortaç ve “cem‘” başlığı altında isimlerde çokluk konusu (s. 16) ve on birinci derste “şifat-ı müşebbehe” başlığı altında fiil kökünün başına gelen (نا) ve sonuna gelen (ل) ve (ان) ekleriyle yapılan türetmeler (گویا، ناتوان) gösterilmiştir. Müellif (ان) ekiyle elde edilen sıfata şifat-ı

hâliyye demiş ve جوشان، خوشان، (koşmak) دوان (arayan) جویان örneklerini vermiştir (s. 16-17).

“Bābu’l-ism” başlıklı ikinci bapta isim, sıfat, zamir ve tamlama konuları işlenmiştir (s. 17-24). Bu bölümde önce ismin tanımı yapılarak isimler ism-i h̄āş ve ism-i ‘ām olarak ikiye ayrılmış; daha sonra ism-i mensūb, ism-i zamān, ism-i mekān konuları kısaca izah edilmiştir. Her konuda bir iki örnek verilmekle yetinilmiştir.

İsm-i zamān “evvelinde (هنگام) ve yāḥud āḥirinde zamāna delālet eden elfāzdan biri bulunur (هنگام تنگدستی، سحرگاه) gibi” şeklinde tarif edilerek Mesā’il-i Deriyye ve Netīcetü’l-Ḳavā’id gibi dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi Arapçanın etkisi ile yapılan tasrifler kullanılmıştır (s. 17). On ikinci derste sıfat bahsi ele alınmıştır (s. 18-19). Bu ders içerisinde sıfatlar, şıfat-ı kıyāsiyye ve şıfat-ı semā’iyye olmak üzere ikiye ayrılmıştır. “Ḳıyāsī şıfatlar” başlığı altında ism-i fā’ il, ism-i mef’ūl, ism-i mensūb, ism-i tafzīl ve şıfat-ı müşebbehe konuları kısaca anlatılmış ve yine bir iki örnek verilmiştir. “Esmā-yı” işāre başlığı altında (آن) ve (این) işaret sıfatları anlatılmıştır. On üçüncü derste “zamā’ir munfaşıla” ve “zamā’ir muttaşıla” başlıkları altında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri ile zamirler ile kurulan tamlamalardaki çeşitli imla hususiyetleri anlatılmıştır (s. 20-21). On dördüncü derste “izāfet” başlığı altında isim tamlamaları izāfet-i lāmiyye ve izāfet-i beyāniyye olarak ikiye ayrılarak işlenmiştir (s. 21-22). On beşinci derste “mürekkebat” başlığı altında terkīb-i izāfī, vaşf-ı terkībī, terkīb-i ta’ dādī, terkīb-i mezcī ve terkīb-i isnādī konuları ele alınmıştır (s. 22-23).

“Bābu’l-edevāt” başlıklı üçüncü bapta edat, bağlaç, ön ek ve son ekler örnekler eşliğinde anlatılmış; okuma metinleri, mukaleme kısımları ve fiil listesi verilmiştir (s. 24-60). Bu bölümün başında edatlar, edevāt-ı basīte ve edevāt-ı mürekkebe olarak ikiye ayrılmıştır. On yedi, on sekiz ve on dokuzuncu derslerde basit edat olarak ifade edilen (ا، ب، ت، ث، ش، ك، م، ن، و، ه، ی) ön ve son ekleri (s. 24-29); yirmi ve otuzuncu dersler arasında ise birleşik edatlar görev ve kullanımları gösterilerek örneklerle birlikte anlatılmıştır (s. 29-44). Otuz birinci derste “esmā-yı eyyām-ı hafta”, “esmā-yı şuhūr”, “esāmī-yi fuşūl”, “esmā-yı a’ dād” başlıkları altında gün, ay ve mevsim adları ile sayılar belirtilmiştir (s. 44-45). Otuz ikinci derste (دوم، دومی، دومین) gibi sıra sayı sıfatları (باب، قبضه، طوب، دست، رأس، نفر) gibi sayma kelimeleri gösterilmiştir (s. 45-46). Otuz üçüncü derste “der tevḥīd” başlığı altında Allah’ın isimleri peygamberler ve dört halife hakkında kısa cümleler ile oluşturulmuş okuma metni (s. 46-47); otuz dört, otuz beş, otuz altı, otuz yedi ve otuz sekizinci derslerde “mükāleme” başlığı altında müellif tarafından oluşturulan aşağıdaki gibi diyalog cümleleri verilmiştir. (s. 47-51).

این مرد کجا بیست، چه نام دارد؟ بغدادی ست ولی نام او را ندانم. چیزی خوانده است. آری. خط دارد؟ بلی، خوش نویس است. شما چه خوانده‌اید؟ اندکی عربی خوانده‌ام ولی فراموش کردم. دیروز کجا بودید؟ در خانه بودم. فردا کجا خواهی رفت؟ بدبستان خواهم رفت. در دبستان شما شاگردان خوش خط هستید؟ آری. یافت می‌شود. روز آدینه آینده بیایید که بگشت باغ برویم. اگر شما بروید. من تیز میروم. در باغ شما چه میوه هست؟ هر چه که بخواهی. خصوصا انگور شیرین، سیب رنگین، خربزه شاداب، به پشمینه پوش چون صوفیان ریاضت کش زرد روی و لطیف است. انار هم دارد؟ آری، انار شیرین و ترش هم دارد. انجیرش چطور است؟ مانند حلواى قند است. پس فردا بانجا رفته قدری میوه بخانه هم بیاریم. (s. 48)

آتش اگر سوزنده (Otuz dokuz ve kırkıncı derste ise “naşāyih-i hikmetiyye” başlığı altında) gibi ata sözleri ve öğüt tarzında kısa metinler verilmiş; okuma metinlerinde bazı Farsça kelimelerin altlarına Türkçe karşılıkları yazılmıştır (s. 48-53). *Zübdetü'l-Ḳavā'id*'de son olarak harf sırasına göre iki yüz kadar Farsça mastar, muzari kökleri ve Türkçe karşılıkları ile birlikte liste hâlinde verilmiştir (s. 53-60).

Bir ders kitabı olarak hazırlanmış olması sebebiyle *Zübdetü'l-Ḳavā'id*'de her bir dil bilgisi kaidesi “ders” başlığı altında izah edilmiştir. Öğrencilerin işlenen bu konuları pekiştirmeleri için alıştırmalar verilmiş; öğrencilerin okuma alıştırmaları için Farsça metinler ve konuşma becerisi kazanması için de kitabın sonuna diyalog şeklinde cümleler dâhil edilmiştir. Eserde Arapça sarf geleneği ile yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının etkisi görülmektedir. Nitekim bazı Arapça dil bilgisi terimlerinden istifade edilmiş, Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiş ve ism-i zamân bahsinde olduğu gibi uydurma tasrifler yapılmıştır.

Zübdetü'l-Ḳavā'id'de Arapça sarf geleneği ile yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının etkisi ya da *Maḥzen-i Ḳavā'id*, *Uşûl-i Fārisī* ve *Müfīd Ḳavā'id* gibi dil bilgisi kaidelerinin “ders” başlıkları altında ele alındığı kitaplardaki usulün örnek alındığı görülse de müellif herhangi bir Farsça dil bilgisi kitabının ismine açıkça işaret etmemiştir.

Eserin Baskıları

Zübdetü'l-Ḳavā'id, ilk defa İstanbul'da taş baskı olarak Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-yi Şahâne Matbaası tarafından 1308/1891 yılında 60 sayfa hâlinde neşredilmiştir. İkinci ve üçüncü baskısı da yine aynı matbaa tarafından 1310/1893 ve 1312/1895'te yapılmıştır.

2.3.44. *Ḳavā'id-i Fārisī* (tlf. 1309/1892)

Şirvānī Bahā'eddīn Efendi

Ḳavā'id-i Fārisī, Şam-ı Şerif Mekteb-i İdadî-yi Mülki ve Mekteb-i Rüşdiyye-yi Askeriyye Farsça hocası Şirvānī Bahā'eddīn Efendi tarafından Türkçe açıklamalı olarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Şirvānī Bahā'eddīn Efendi hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamış; yalnızca *Ḳavā'id-i Fārisī*'nin baskı kapağındaki “*Şām-ı Şerīf Mekteb-i İ'dādī-yi Mülki ve Rüşdiyye-yi 'Askeriyye Fārisī mu'allimī*” ibaresinden Şam'da bulunan bir askerî orta okul ve bir lisede Farsça öğretmenliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Ḳavā'id-i Fārisī

(Suriye Vilayet Matbaası, Şam: 1309/1892, 31 s.)

Ḳavā'id-i Fārisī, kısa bir mensur giriş ile başlar (s. 3). Müellif bu giriş kısmında *Ḳavā'id-i Fārisī* adlı eserini beş bab şeklinde tertip ettiğini; birinci bapta fiil, fiillerin iştikakı ve çekimlerine, ikinci bapta sıfat; üçüncü bapta zamir, dördüncü bapta edat ve bağlaç ve beşinci bapta çeşitli dil bilgisi kaidelerine yer verdiğini; örnek olarak verdiği beyit ve mısraları numaralandırıp bunların tercümelerini aynı numarayla kitabın sonunda verdiğini ifade etmiştir:

“İşbu *Ḳavā'id risālesi* beş bāb üzere tertip olunmuştur. Birinci bāb *ef'ālī ve ef'ālīn iştikāk ve taşrifātını bildirir. İkinci bāb şıfatūn āhvāl ve aḳsāmını bildirir. Üçüncü bāb kināyātı bildirir. Dördüncü bāb edevāt ve ḥurūf-i ma'āniyi bildirir. Beşinci bāb Ḳavā'id-i muhtelifeyi bildirir. İşbu risālede istişhād için irād olunan ebyāt ve mışrā'larıñ 'aynıyla ma'naları erḳām işāretiyle zeyl-i risālede taḥrīr olunmuştur.”*

(s. 3).

Bu giriş kısmından sonra *Ḳavā'id-i Fārisī*'de dil bilgisi konuları beş baba ayrılarak ele alınmıştır. Baplar içerisinde işlenen dil bilgisi konusu zaman zaman verilen şahit beyitlerle örneklendirilmiş; bölüm sonunda “vazīfe” başlığı altında bahsi geçen dil bilgisi konusu ile ilgili alıştırmalar ve “vazīfelerde vāḳı' luḡatlar” başlığı altında bu alıştırmalarda geçen Farsça kelimelerle ilgili luḡatçe verilmiştir. Ayrıca zaman zaman “ihṫār” başlığı altında önemli notlar ilave edilmiştir.

Eserin birinci babında “ef'āl” başlığı altında mastar ve fiil konusu anlatılmıştır (s. 4-13). Mastarlar, mastar eklerine göre d'li mastar ve t'li mastar şeklinde tasnif edilmiştir.

Mastar bahsinden sonra fiil bahsine geçilmiş; fi‘l-i māzī, fi‘l-i muzāri‘, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, fi‘l-i ḥāl, fi‘l-i istiḫbāl, emr-i ḡā’ib, emr-i ḥāzır, fi‘l-i iḫtidārī, fi‘l-i vucūbī ve fi‘l-i ta‘accub başlıkları altında zaman ve kipler anlatılmış; bu zaman ve kiplerin türeme bilgisi gösterilmiştir. Son olarak (کوشیدن) fiili işlenen zaman ve kiplerde yalnızca III. tekil şahsa göre çekimlenmiştir (s. 10-11). Bu tasrif kısmından sonra “iḥṭār” başlığı altında eserin tümünde alıştırmaya ve alıştırmalar için verilen sözlük kısımlarından nasıl yararlanacağına dair bilgi verilmektedir. Bu bilgilere göre öğrencilerden verilen kelimelerin ezberletilmesi, alıştırmalardaki cümlelerin tercüme ettirilmesi ve cümlelerdeki fiillerin hangi zamanda çekimlendiği ve hangi anlamla geldiğinin yazılarak ilgili fiilin diğer zaman ve şahıslarda da çekimlerinin yazdırılması tavsiye edilmiştir:

“Şıfat bahşi tedris olunduğda ders ittihāz olunmamağ üzere gösterilmiş olan luğatların ezberlenmesi ve vazīfelerde vāqı‘ cümlelerin tercümesi ve cümlelerde vāqı‘ e‘āliñ naşıl olduğunu ve emşile-yi muḥtelifeleriyle muḥtarideleri ma‘nālarıyla beraber şāgirdāndan taḥrīren talep edilmelidir.” (s. 11).

Konunun sonunda sözlük kısmında verilen kelime ve fiillerden sonra “vazīfe” başlığı altında üç adet ayrı alıştırma verilmiştir. Birinci ve ikinci alıştırmalarda dilek-istek ve emir kiplerinde cümleler verilmiş üçüncü alıştırmada ise çeşitli zaman ve kiplerde soru-cevap şeklinde diyalog oluşturulmuştur:

وظیفه ۱

خدا را فراموش مکن. چشم بگشای. وقت را مگذران. مباح هوش بر سردار. سوگند مخور. دروغ مگو. کسی را میازار. گیزن مشو. از بزرگان شرم دار.

وظیفه ۲

پند را فراموش مکن. خوشنودی پدر و مادر را تحصیل کن. در دبستان هر چه گویند گوش دار. با بدان حرف مزن. درسها را روان کن. پرورنده تو خواجهگان توست. پند را خوار مدان.

وظیفه ۳

س. دیروز کجا رفته بودی؟ ج. بدبستان رفته بودم.
س. امشب چه خواهی کرد؟ ج. درس عربی را روان خواهم کرد و سی سطر نوشتنی دارم آنرا هم باید بنویسم.
س. امروز سبق فارسی خوانده میشد؟ ج. آری، آنرا روان کرده‌ام. خدا یارت باد.

İkinci bapta sıfat konusu ele alınmıştır (s. 13-16). Sıfat “*bir ismiñ hâl ve keyfiyyetini beyân eden kelimedir*” diye tarif edilerek mevsuf (nitelenen) ve sıfatın tamlama içindeki yer ve durumuna göre sıfat konusu kısaca örnekleriyle birlikte anlatılmıştır.

Daha sonra sıfatlar semâ‘î ve kıyâsî olarak ikiye; anlam bakımından şıfat-ı kıyâsî ise basî‘ ve mürekkeb olarak iki gruba ayrılmıştır. Şıfat-ı mürekkebe-yi kıyâsiyye başlığı altında vaşf-ı terkîbî anlatılmıştır. Bu kısmın sonunda da sözlük ve alıştırma kısmı mevcuttur.

“Kinâyât beyânındadır” başlıklı üçüncü bapta ayrı ve bitişik şahıs zamirleri, ism-i işâre, ism-i mevşûl, mübhemât (soru zamirleri) anlatılmıştır (s. 17- 19).

Dördüncü bab ise edat ve bağlaç konusuna ayrılmıştır (s. 19-27). “*Edât luğatde âlet ma‘nâsındadır ıştılahda kelimelere ma‘nâ-yı huşûşiyet-i zâ‘ide veren ve cümleleri yekdiğerine rabt eden harfdır*” şeklinde tanımlanan edat, basî‘ ve mürekkeb olarak iki gruba ayrılmış; her bir edat ve bağlacın anlamı, türevi ve kullanım yeri gösterilerek örnek kelime ve şahit beyitlerle işlenmiştir.

“Fevâ‘id-i şettâ beyânındadır” başlıklı beşinci bapta terkîb-i isnâdî, terkîb-i izâfî, terkîb-i vaşfî, terkîb-i ta‘dâdî terkîb-i mezci konuları ve bazı imla hususları ele alınmıştır (s. 27-29). Bu bölümde diğer bapların aksine alıştırma ve sözlük kısmı verilmemiştir. Kitabın sonunda konu anlatımlarında numaralandırılarak verilen beyit ve mısraların Türkçeleri verilmiştir (s. 30-31). Bu ilave kısmında otuz üç beyit ya da mısraın tercümesi mevcuttur. Bu beyitler genellikle Sa‘dî-yi Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî, Firdevsî, ‘Örfî-yi Şîrâzî’nin şiirlerinden seçilmiştir.

Ķavâ‘id-i Fârisî’de dil bilgisi konuları fiil, sıfat, zamir, edat ve tamlamalar sırası ile ele alınmış; isim, zarf gibi bazı konulara ise değinilmemiştir. Müellif bu eserde bazı dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi konu izahlarında alıştırma ve sözlük gibi uygulamalardan istifade etmiştir. *Ķavâ‘id-i Fârisî*’de müellif ele alınan her dil bilgisi konusundan sonra sunulan kelime ve fiillerin ezberlenmesi ve alıştırmalardaki cümlelerin tercümesini ve cümlelerdeki fiillerin nasıl tasrif edildiği ve hangi anlamlara geldiğinin yazılmasını özellikle istemiştir. Bu da müellifin, Farsça öğrenen öğrencilerin sadece dil bilgisi kuralları ile yetinmeyip alıştırma yaparak konuları daha iyi idrak etmesini amaçladığını göstermektedir.

Eserin Baskıları

Eserin ilk ve tek baskısı Suriye Vilayet Matbaası tarafından 1309/1892’da otuz bir sayfa hâlinde yapılmıştır.

2.3.45. Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)

Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî (1835-1894)

(Matbaa-yı Osmâniyye: İstanbul, 1309/1891, 129 sayfa)

Kitabın kapağında yer alan “*Ma‘ârif Nezâret-i celîlesiniñ emr ve tensîbî üzerine mekâtib-i i‘dâdiyyede tedris olunmak üzere tertîb kılınmıştır*” ibaresinden de anlaşılacağı üzere *Rehnümâ-yı Fârisî*, idadiye mekteplerinde okutulmak için hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir ders kitabıdır.

Hâbib Efendi, eserin başında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’e övgüde bulunmuş; Maârif-i Umûmiyye nâzırı Zühdü Paşa’nın idadiye mekteplerinde okutulmak üzere, Farsça öğrenimine yardımcı olacak ve kaidelerini uygulamalı olarak gösterecek tarzda bir risale yazılmasını istediğini, böyle bir eserin hazırlanması için kendisini görevlendirdiğini ve kendisinin de *Rehnümâ-yı Fârisî* adıyla bu eseri yazdığını söylemiştir:

“*Ma‘ârif-i ‘umûmiyye nâzırı devletlü (Zühdü Paşa) hazretleriniñ umûr-i ma‘ârifîñ ıslâhına sa‘y ve ihtimâm ve mekâtibiñ tensîk-i tedrisâtına iqdâm buyurmakda oldukları cihetle idâdiyyede kıra‘at ve tedris ettirmek üzere tahşîl-i lisân-ı Fârisîyi teshîl idecek ve beyân-ı kavâ‘id-i aşliyye ile ma‘an ta‘tibîk ve temrîn uşulunü irâ‘e eyleyecek tarz-ı müfîd ve üslûb-i mahşûşda bir risâle tanzîm ve tedvînini arzu birle hıdmet-i te‘lîf ve telfîke ‘âcizîyi memûr buyurdıklarından işbu risâle ‘ale‘l-‘acele cem‘ ve tertîb ve nâzır-ı müşârun ileyh hazretleriniñ tensîb-i ‘âlîleri üzerine (Rehnümâ-yı Fârisî) isim ve ‘unvânıyla tevsîm kılındı.*” (s. 3).

Hâbib Efendi, mukaddime kısmında bir dilin öğrenilmesi için (‘amelî) ve (nazarî) olmak üzere iki yol olduğunu ifade ederek ‘amelî usulü “*mükâlemeye da‘ir olan kitâblar ve keşret üzere muhâvere ile öğrenmekdir*”, nazarî usulü ise “*bir lisânda müsta‘mel müfredât ve mürekkebât luğatı ve cevâmid ve müştakqâtı ve envâ‘-ı teşârif ve terâkibi ta‘allüm ve temrîn ile tahşîl idüp şifâhen ve tahriren hîtâbet ve kitâbete muhtedir olmakdır*” olarak tarif etmiştir (s. 3).

Hâbib Efendi, dil öğretiminde pratik usulü (‘amelî usulü), dilin bütün inceliklerini öğretme, tam anlamıyla anlama ve yazma becerisi kazandırma noktasında yeterli

görmeyerek bu görüşünü “*bu ʔariq uşul lisāna muʔābıq taħrır ve taħrīre ve ifāde ve istifādeye kāfī deġildir*” sözleriyle ifade etmiştir (s. 4).

Mukaddime kısmındaki yukarıdaki izahlardan sonra “medħāl” başlığı altında Farsça alfabede yer alan harfler, Arapçaya özgü harfler ve telaffuzları harekeler ve imla hususiyetleri üzerinde durulmuş; önemli ve bilinmesi gerekli görülen kuralları içeren beyit örnekleri “ezberlenmesi” kaydıyla verilmiştir (s.4-8).

Rehnümā-yı Fārisi’de dil bilgisi konuları isim; sıfat; zamir; fiil; fiil türleri; zarflar; bağlaçlar; edatlar ve ünlem olmak üzere on fasıl içerisinde ele alınmış; bir hātıme kısmı ile eser tamamlanmıştır. Ĥabīb-i İşfahānī’ nin daha önce kaleme aldığı Farsça dil bilgisi kitaplarında adet olduğu üzere Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılmış; örnekler ve şahit beyitler eşliğinde iki yüz yirmi sekiz kaide anlatılmıştır.

“Faşl-ı evvel” başlığı altındaki birinci bölüm isim konusuna ayrılmıştır (s. 8-30). İsimler; ism-i cins, ism-i ‘alem, ism-i ‘ayn, ism-i ma‘nā, ism-i cem‘, ism-i mezīdun fih, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, ism-i muşāġġar, mürekkebāt-ı esmā, esmā-yı a‘dād olmak üzere on iki kısma ayrılmış; her bir tür örnekler ve şahit beyitlerle izah edilmiştir. Ayrıca konuları ele alırken bazı isimler vermiş; bunların hangi isim türüne ait olduğunu öğrencilerin cevaplamasını istemiştir. “Ĥavāş-ı esmā” başlığı altında “ismiñ ĥāşşası üçdür” diyerek bunları keyfiyyet, kemiyyet ve ĥayşiyyet olarak zikretmiştir. Keyfiyyet “*te ʔniş ve tezkır dimektir*” ve kemiyyet “*kemiyyet-i esmā efrād ve cem‘inden ibaretdir*” olarak tarif edilmiştir. Devamında esmā-yı menķūle olarak da bilindiği ifade edilen “esmā-yı mezīdun fih” konusuna geçilmiş ve “*bir isimde ĥarf-i zā ʔid bulunmaz ise añā (mücerred) ve ĥarf-i zā ʔid bulunur ise (mezīdun fih) dirler ve mezīdun fihiñ ‘umdesi hā-yı naqliyye iledir. İşbu hā-yı naqliyyeniñ āhir-i kelimeye tezyidi ma‘nāyı ĥaķiķiyi ednā bir mülābese ile ma‘nā-yı mecāziye tebdīl ider ve ol kelimāte esmā-yı menķūle denür*” diyerek tarif edilmiştir (s. 14). Konu tarif edildikten sonra, شاهانه، نيمه، زرده، روزانه، ساله، چشمه، زمانه gibi çeşitli kullanımlarına dair örnekler verilmiştir (s. 14-16). Devamında ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i alet ve ism-i muşāġġar konuları yine örnekleriyle anlatılmıştır (s. 16-18).

“Mürekkebāt-ı esmā” başlığı altında; terkīb-i izāfī, terkīb-i ‘atfī, terkīb-i mezcī, terkīb-i ġayr-i mezcī, terkīb-i terādüfī, terkīb-i tebāyini, terkīb-i tekerrurī, terkīb-i tenāsübī, terkīb-i ihmālī, terkīb-i āhengī konularına değinilmiş her birine örnek verilmiştir.

Konunun sonunda “temrîn” başlığı altında alıştırmalar sunulmuştur (s. 18-20). “Esmâ-yı a‘dād” başlığı altında sayı sıfatları; asıl, sıralama, kesir ve üleştirme olmak üzere dört grupta ele alınmıştır. “Ḥayşiyet-i Esmâ” başlığı altında ismin, mücerred (yalın), mef‘ül-i şariḥ (nesne), mef‘ül-i ğayr-i şariḥ (dolaylı tümleç) hâllerinin karinelerine işaret edilmiş ve ismin hâllerine değinilmiştir (s. 25-27). Son olarak “izāfet” başlığı altında isim tamlaması konusuna değinilmiş; isim tamlamaları lâmiyye, beyāniyye, teşbihîyye ve isti‘ariyye olarak tasnif edilmiştir. Terkîb-i izāfî-yi maḳtū‘ ve terkîb-i izāfî-yi maḳlûb örneklerle izah edilmiş ve son olarak isim tamlamasının mülkiyet, ihtisās, ittisāf, anlamları taşıyabileceği söylenerek örnek verilmiştir (s. 27-30).

İkinci fasılda sıfat konusu ele alınmıştır (s. 30-39). Sıfat “*bir ismiñ hâl ve keyfiyyetini beyân için aña ‘ilāve kılmān lafızdır*” diye tarif edilerek semā‘î ve kıyāsî olarak ikiye; anlam bakımından şıfat-ı ‘adiyye, tafzîlî, ifrātî, ‘ālî ve mütesāvî (eşitlik) olarak beş kısma tasnif edilmiştir. “Şıfat-ı mürekkebe” başlığı altında bileşik sıfatlar terkîb-i vaşfî ve vaşf-ı terkîbî olarak ikiye ayrılarak anlatılmıştır (s. 33-39).

Üçüncü fasılda zamir konusu ele alınmıştır (s. 39-43). Zamirler; zamîr-i şahşî-yi munfaşıl, zamîr-i şahşî-yi muttaşıl/zamîr-i isnādî ve zamîr-i fi‘lî olmak üzere üç bölüme ayrılmış; konular mısra ya da şahit beyitler ile örneklendirilmiş ve alıştırmalar verilmiştir.

“Mübhemāt ve kināyāt beyânındadır” başlıklı dördüncü fasılda ism-i işaret, mevşulāt ve edavāt-ı istifhām ve kināyāt alt başlıkları altında işaret zamirleri, bazı bağlaçlar ve muhtelif soru zamirleri ve belgisiz zamirler örnekler eşliğinde ele alınmıştır (s. 43-50).

Dördüncü bölüm fiil konusuna ayrılmıştır (s. 50-82). Fiiller, aşl-ı fi‘l, zāt-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l olmak üzere üç grupta incelenmiştir (s. 50). Aşl-ı fi‘l mastar olarak kabul edilmiş ve dālî ve tā‘î diye adlandırılan mastarlar; maşdar-ı aşlî, maşdar-ı ca‘lî, maşdar-ı taḥfîfî/muraḥḥam ve maşdar-ı mürekkebe olmak üzere dörde ayrılmıştır. بودن ve شدن fiilleri; fi‘l-i ‘ām, geri kalan diğer fiiller ise fi‘l-i ḥāş başlığı altında değerlendirilmiştir. Bazı fiillerin kendine has isimlendirmeleri olduğu belirtilerek خواستن fiili irādî; دانستن ve توانستن fiilleri iktidārî; شایستن fiili imkānî; بایستن fiili vucübî olarak adlandırılmış ve bu fiillerden sonra daima başka bir mastar geldiği anlatılmıştır (s. 51). Geçişsiz bir fiili geçişli ve geçişliyi de ikinci kez geçişli (ettirgen) yapmak için hâl kökünün sonuna (-یدن) ekini getirmek suretiyle yapılan maşdar-ı şāneviyye (ikincil mastarlar) için “*ba‘zî fi‘liñ emr-i ḥāzırını alup āḥirine (-یدن) ilḥākıyla diğer bir maşdar yaparlar ve ekşeriyye*

tea' diyye ma'nāsını ifade ider" tarifi yapılmış ve (باختن-بازیدن، جستن-جهیدن، گداختن-) örneklere verilmiştir (s. 53). Fiiller, nesnelere göre lâzım, müte' addî; öznesine göre ma' lûm ve mechûl olarak ayrılmış; ayrıca taşıdıkları anlam gereği hem geçişli hem de geçişsiz fiiller "*fi 'l-i lâzımda kabul ma'nāsı bulunursa aña muḥāva'at denir. (شکستن) kırılmak gibi kırılmasını kabul itdi dimektir*" diyerek izah edilmiştir (s. 54).

Devamında fiiller kiplerine göre iḥbārî, şartî, emrî, nehyî, inşâî, iltizâmî ve istimrârî; zamanına göre ise mâzî-yi şuhûdî, hikâyet-i şuhûdî, mâzî-yi naklî, rivâyet-i naklî, ḥâl, istikbâl, muzârî' olarak tasnif edilmiştir. Tüm bu zaman ve kiplerde بودن ve خواندن fiillerinin çekimi yapılmış, şahit beyitlerle örneklendirilmiştir (s. 54-63). Vucûh-i iştiḳâḳ" başlığı altında ise bahsi geçen zaman ve kiplerin türeme ve sarf bilgileri teferruatlı olarak anlatılmıştır (s. 63-65). "Ḥaşâiş-i ef'âl" başlığı altında bazen tekit için kullanılan ب bâ-yı meksûre; "edât-ı istimrâr" başlığı altında süreklilik anlamı ifade etmek için (ی) ve (همی) edatları; "ḳâ'ide-yi ta' diyye" başlığı altında اندن - ve انیدن - ekleriyle geçişsiz bir fiili geçişli yapma; "nefy ve nehy" başlığı altında fiillerde olumsuzluk; "ef'âl-i kıyâsiyye" başlığı altında mastarların sonundaki دن- ve تن-'den önce (زمین خوش فارس) harflerinden birisi bulunduğu durumlarda Farsçadaki mastarların muzari gövdelerinin tespitinde bir takım kuralların olduğundan bahsedilmiştir (s. 65-70). Son olarak Farsçadaki kurallı ve kuralsız fiiller mastar hâlleri ile alfabetik olarak sıralanmış, muzari gövdeleri ve Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 70-82).

"Furû' -i ef'âl" başlığı altındaki beşinci fasılda kısaca ism-i maşdar, ḥâşıl-ı maşdar, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı ḥâliyye, şıfat-ı mubâlağa, ism-i âlet konularına değinilmiştir (s. 82-84).

Altıncı fasılda ḳuyûd-i zamân, ḳuyûd-i mekân, ḳuyûd-i kemiyet ve kıyâs, ḳuyûd-i keyfiyyet ve vaşf, ḳuyûd-i icâb ve nefy, ḳuyûd-i şekk ve zan ve ḳuyûd-i istifhâm başlıkları altında Farsçadaki zaman, mekân, azlık-çokluk, nicelik, miktar, soru, olumsuzluk, şüphe ve zan zarfları anlatılmıştır (s. 84-88).

Yedinci fasılda "ḥurûf beyânında" başlığı altında Farsçadaki bağlaçlar konu edilmiştir (s. 90-108). Bağlaçlar "*ba'zı me'ânîyi iktisâb için cümle ve kelâma dâhil olan elfâza ḥurûf ve edevât denür*" şeklinde tanımlanmıştır. Bağlaçların tek harften ibaret olanlarına "besâ'it ḥurûf" ve birleşiklerine "edevât" denmiştir. Bu kısımda ا، ب، ت، د،

ی، ه، و، ک، ش، س، ز، harfleri basit bağlaçlar grubunda değerlendirilmiştir. Bunların her birinin kullanımları örnekler ve şahit beyitler ile anlatılmıştır (s. 88-101).

“Edevāt” başlığı altındaki sekizinci fasılda yüze yakın edat örnekler ve şahit beyitler ile işlenmiştir (s. 108-12).

Dokuzuncu ve son bölüm ünlem (eşvāt) hakkındadır (s. 120-124). Bu kısımda، آه، اوح، هله، افسوس، باش، دردا، خنک، زهی، وه وه، هان، هین، هله uyarı, feryat, tembih bildiren ibare ve lafızlar verilmiş, şahit beyitlerle örneklendirilmiştir.

Hâtıme kısmında “ba‘ zı mülâhazāt beyânındadır” diye şerh düşülmüş ve öncelikle “mechûl ve ma‘ rûf” olarak و ve ی harfleri üzerinde durulmuştur. “*Vāviñ mā-ḳabli zamm-ı ḥālîş ve işbā‘ ile ve yāniñ mā-ḳabli kesr-i ḥālîş ve işbā‘ ile okunursa anlara ma‘ rûf ve ‘aksi ḥalinde mechûl denir.*” diyerek konu izah edilmiş; vāv-ı ma‘ rûf için (دور) vāv-ı mechûl için (گور) yā-yı ma‘ rûf için (پیر) ve yā-yı mechûl için (دیر) örnek verilmiştir (s. 125). Devamında “ḳalb ve ebdāl” başlığı altında birbirine dönüşen harflere örnek kelimeler verilmiştir (s. 125-127). Sonrasında “idgām” başlığı altında birbirinin benzeri iki harfi tek harf yazarak şeddeli okuma (دم); “isḳāt” başlığı altında tahfif için bazı harflerin düşürülmesi (سپیدار); “taḥfif” başlığı altında bazı kelimelerdeki şeddelerin hazfı (تره) gibi bazı telaffuz ve imla hususiyetlerine değinilerek eser sona ermiştir (s. 125-129).

Ḥabîb Efendi, *Rehnümā-yı Fārisî*’de diğer Farsça dil bilgisi kitaplarında olmayan bir yöntem tercih etmiştir. Burada anlatılan her bir kaide “temrîn” başlığı altındaki alıştırmada uygulamalı olarak ele alınmıştır. Müellif burada öğrencilerden anlatılan konuları “temrîn” kısmında verilen alıştırmaları çözerek veya kelimeleri ezberlemelerini isteyerek pekiştirmeyi amaçlamıştır. Temrin kısımlarında önemli gördüğü yerlerde “ezber olunacak” kaydını düşmüştür. Ayrıca verilen tüm örneklerin ve şahit beyitlerin Türkçeleri altlarında verilmiştir. Dil bilgisi konularının ele alınış sıralanışı ve eser içindeki bölümler müellifin diğer kitaplarıyla benzerlik göstermektedir. Müellif zaman zaman “tekmil, izāḥ, iḥṭâr, tenbîh” gibi başlıklar altında ele aldığı dil bilgisi konusu ile ilgili açıklayıcı notlar düşmüştür.

Ḥabîb Efendi’nin *Rehnümā-yı Fārisî*’de uyguladığı yöntem ve konuları ele alış şekli bir başka Farsça dil bilgisi kitabı sahibi Meḥmed Cemâleddîn tarafından eleştirilmiştir. Meḥmed Cemâleddîn, *Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisî* adlı Farsça dil bilgisi kitanın giriş

kısımında kendi eserini kaleme almadan önce Hâbib Efendi'nin *Rehnümâ-yı Fârisî'sini* incelediğini; bu eser her ne kadar kullanışlı bir faydalı eser olsa da işlenen konuların ve verilen örneklerin düzensiz olması, türeme bilgisi konusundaki izahların eksikliği ve edat bahsine de yeterince yer verilmemesi sebebiyle eğitim esnasında bazı güçlükler doğurduğunu belirtmiştir.³⁶⁶

Rehnümâ-yı Fârisî'de yazarın diğer eserlerinde kullanmadığı bazı farklı dil bilgisi terimleri mevcuttur. Geçişsiz bir fiili geçişli ve geçişliyi de ikinci kez geçişli (ettirgen) yapmak için hâl kökünün sonuna (ن-ی) ekini getirmek suretiyle yapılan mastarlar, maşâdır-ı şâneviyye (ikincil mastarlar) ve ayrıca taşıdıkları anlam gereği hem geçişli hem de geçişsiz fiiller, muṭāva' at olarak adlandırılmıştır.

Hâbib-i İṣfahânî, *Rehnümâ-yı Fârisî*'de bazı dil bilgisi konularının izahında Şehâbeddîn-i Kirmânî'nin şiirlerinden istifade etmiş ve birkaç yerde Edîb Naṭanazzi'nin *Düstûru'l-lügâ* (tlf. V./XI. yy.) adlı eserini kaynak göstermiştir. Konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade Sa' dî-yi Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî olmak üzere Mevlânâ, Vaḥşî-yi Bâfiḳî, Nizâmî, Firdevsî, 'Atṭâr, Muḥteşem-i Kâşânî, Feyz-i Kâşânî ve 'Aşşâr-ı Tebrîzî gibi şairlerden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Rehnümâ-yı Fârisî, ilk defa 1309/1891 yılında Matbaa-yı Osmâniyye tarafından 129 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eser aynı yıl içerisinde rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere muhtasar hâle getirilerek *Hulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî* adıyla basılmıştır.

2.3.46. Hulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî (tlf. 1309/1891)

Mîrzâ Hâbib-i İṣfahânî (1835-1894)

(Matbaa-yı Osmâniyye: İstanbul, 1309/1891, 96 sayfa)

Kitabın kapağında yer alan “*Ma'ârif Nezâret-i celîlesiniñ emr ve tensîbî üzerine mekâtib-i rüşdiyede tedris olunmak üzere tertîb kılınmışdır*” ibaresiyle de işaret edildiği üzere *Hulâşa-yı Rehnümâ-yı Fârisî*, rüşdiye mekteplerinde okutulmak için hazırlanmış Farsça dil bilgisi kurallarını özet olarak anlatan Türkçe açıklamalı bir ders kitabıdır.

³⁶⁶ Bk: Meḥmed Cemâleddîn, *Muḥîṭ-i Uşûl-i Fârisî*, s. 6.

Ḥabīb Efendi, eserin mukaddimesinde devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'i övmüş; devamında telif sebebinden bahsetmiştir. Bu kısımda verilen bilgilere göre, *Ḥulāşa-yı Rehnümā-yı Fārisī* Maârif nâzırı Zühdü Paşa'nın idadiye mekteplerinde okutulmak üzere Ḥabīb Efendi tarafından yazılan "*Rehnümā-yı Fārisī*" adlı Farsça dil bilgisi kitabının rüşdiye mektepleri için elverişli hâle getirilerek daha muhtasar bir kitap hazırlamasını istemesi üzerine yazılmıştır:

"Mekâtib-i idâdiyede tedrîs olunmak üzere ḥālâ Nâzır-ı Umûr-i Ma'ârif-i 'Umûmiye (devletlü Zühdü Paşa) ḥâzretleriniñ te'lîf ve tedvînini bende-yi şermendeleri (Ḥabīb) kim naşibe emr ve ḥavâle buyurdıkları (Rehnümā-yı Fārisī) nâm kavâ'id-i Fārisiyye risâlesiniñ mekâtib-i rüşdiye için elverişli olmak üzere bir ḥulâşasınıñ daḥi tertibi muşârun ileyh ḥâzretleri tarafından emir buyurulmakla mücibince risâle-yi ma'rûza ihtîşâren yeñiden tertîb olunarak (Ḥulâşa-yı Rehnümā-yı Fārisī) ism ve 'unvânıyla tevsîm kılındı."(s. 2)

Ḥulâşa-yı Rehnümā-yı Fārisī, müellifin daha önce kaleme aldığı *Rehnümā-yı Fārisī* adlı eserinin muhtasarıdır. Ḥabīb Efendi, *Rehnümā-yı Fārisī*'de sırasıyla isim (s. 4-18); sıfat (s. 18-26); zamir (s. 26-31); mübhemât, belgisiz zamir, soru zamiri (s.31-37); fiil (s. 37-64); fiil türleri (s. 64-65); zarflar (s. 65-70); bağlaçlar (s. 70-77); edatlar (s. 77-92) ve ünlem (s. 92-96) olmak üzere on fasıl içerisinde ele aldığı konuları bu eserde de aynı başlıklar altında daha kısa ve öz bir biçimde anlatmıştır. Konuların izahında verilen örnekler ve şahit beyitler bu eserde nispeten daha azdır. *Rehnümā-yı Fārisī*'de Farsça dil bilgisine dair iki yüz yirmi sekiz kaide bulunurken bu eserde yüz doksan kaide mevcuttur. Ḥabīb Efendi, *Rehnümā-yı Fārisī*'de olduğu gibi bu eserde de öğrencilerden anlatılan konuları "temrîn" kısmında verilen alıştırmaları çözerek veya kelimeleri ezberlemelerini isteyerek pekiştirmeyi amaçlamıştır. Verilen örnekler ve şahit beyitlerin Türkçesi de *Rehnümā-yı Fārisī*'de olduğu gibi satır altlarında verilmiştir.

Ḥabīb-i İşfahânî, *Rehnümā-yı Fārisī*'de verdiği örnekleri, şahit beyitleri sayıca daha az olmakla beraber bu eserinde de aynen kullanmıştır.

Eserin Baskıları

Ḥulâşa-yı Rehnümā-yı Fārisī ilk defa 1309/1891 yılında Matbaa-yı Osmâniyye tarafından 96 sayfa olarak neşredilmiştir. İkinci baskısı Karabet Matbaası tarafından 1316/1900'da yapılmıştır.

2.3.47. Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī (tlf. 1309/1892)

Ḥācezāde Aḥmed Cevdet (Öğretmenoğlu)

Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī, soru-cevap şeklinde tertip edilmiş Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eserin yazarı Ḥācezāde Aḥmed Cevdet hakkında kaynaklarda ve tezkirelerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Fakat müellifin Farsça dil bilgisi hakkında yazdığı *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī yāḥud Burhān-ı Terakķī* (1313/1896) adlı kitabın kapağında “*Burhān-ı Terakķī mektebi ‘akā’id, mantıķ, kitābet ve elsine-yi şelāşe mu‘allimi*” ve *Şukūfezār* adındaki Farsça okuma kitabının kapağında ise “*Mekteb-i Funūn-i Harbiye-yi Şāhāne şunūf-i maḥşūşası ‘Arebī, ‘ulūm-i diniyye ve Beşiktaş Rüşdiye-yi ‘Askeriyyesi Fārisī mu‘allimi*” ibaresinden Burhān-ı Terakķī Mektebi, Beşiktaş Rüşdiye Mektebi ve Harbiye Mektebi’nde akaid, dini ilimler, mantık, imla ve Türkçe, Arapça, Farsça muallimliği yaptığı bilgisi mevcuttur. Aḥmed Cevdet, Farsçanın öğretimi için yoğun bir çaba göstermiş ve bu amaçla Farsça dil bilgisini konu edinen farklı düzeylerde kitaplar kaleme almıştır. Müellifin *Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī* ve *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī yāḥud Burhān-ı Terakķī* adlı kitaplarının haricinde Mekteb-i Askeriyye’de okutulan Farsça dil bilgisi kitaplarından biri olan ve iki ayrı kitap hâlinde neşredilen *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv* (tlf. 1329/1913) ve rüşdiye mektepleri için hazırladığı *Fārisī Lisānı* adlı Farsça dil bilgisi ve *Şukūfezār* (tlf. 1324/1908) adlı Farsça okuma kitapları da vardır.

Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1309/1892, 32 s.)

Aḥmed Cevdet eserin başlangıç kısmında eseri hakkında kısa bir izah yazmıştır. Bu kısımda *Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī* adıyla kaleme aldığı bu eseri öğrencilere kolaylık olması için soru-cevap şeklinde tertip ettiğini belirtmiştir:

“*Kavā‘id-i Fārisiyyeniñ hemān kāffesini cāmi‘ olān işbu Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī talebeye suhūlet-baḥş ve müzākereci maķāmına ķā’im olacaķ tarzda sū’āl ve cevāb tariķiyle yazıldı.*” (s. 2).

Bu kısa girişten sonra konulara geçilmiş; konular bölümlere ayrılmaksızın her bir dil bilgisi konusu, bir başlık altında soru-cevap şeklinde ele alınmıştır. *Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī*’de konu başlıkları sırasıyla şöyledir:

Maşdar (s. 3-5), māzi-yi şuhūdī (s. 5), hikāye-yi şuhūdī (s. 5), ism-i mef' ul (s. 6), māzi-yi naklī (s. 6-7), hikāye-yi naklī (s. 7), emr-i hāzır (7-8), zamān-ı hāl (s. 9), müstaḳbel-i şariḥ (s. 10), ism-i fā' il (s. 10), emr-i ḡā'ib (s. 11), ism-i zamān (s. 11), ism-i mekân (s. 11), ism-i tasgir (s. 11), ḳā' ide-yi mechul (s. 12), nefy ve nehy (s. 12), ḳā' ide-yi müte' addī (s. 12-13), fi' l-i irādī (s. 13), fi' l-i iḳtidārī (s. 13), fi' l-i vucübī (s. 13), fi' l-i imkânī (s. 13), fi' l-i 'ām ve fi' l-i hāş (s. 14), zamīr (s. 14), esmā-yı işāret (s. 15), keyfiyyet-i esmā (s. 15), kemiyyet-i esmā (s. 15), şıfat (s. 16-20), terkībāt (s. 20-27), zurūf (s. 27-32).

Mu'allim-i Ḳavā'id-i Fārisī' de Farsça dil bilgisi konuları, sırasıyla mastar, fiil, zamir, isim, sıfat, tamlama, edat ve zarf başlıklarıyla ele alınmıştır.

Aḫmed Cevdet mastar konusu ile dil bilgisi konularına giriş yapmış; "maşdar" başlığı altında mastarın tanımı, kaç kısma ayrıldığı gibi konular sorulu cevaplı bir şekilde işlenmiştir. Mastarlar aşl-ı maşdar, maşdar-ı mürekkeḳ, maşdar-ı ca' lī, maşdar-ı taḫfiḫī, ḫāşıl-ı bi' l-maşdar olarak gruplandırılmış; mastar kökünde –den (دن) ve –ten (تن) mastar eklerinden önce (زمین خوش فارس) terkibindeki harflerinden birisinin bulunması şart kabul edilmiştir.

Devamında Farsçadaki zamanlar konusu ele alınmış; burada mazi, muzari, gelecek zaman, ism-i fail, emir kipi, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i tasgir, fiil çekimlerinde olumsuzluk, fiillerin geçişli olma durumları, yeterlik, gereklik, dilek-istek kipleri anlatılmıştır.

Daha sonra zamirler, işāret sıfatı ve zamirleri; isimlerde erillik-dişilik ile çoḡul olma durumları izah edilmiştir. Sıfat konusunda ise Farsçadaki sıfatlar semā'ī ve ḳiyāsī olarak ikiye; anlam bakımından şıfat-ı ' adiyye, şıfat-ı tafziliyye, şıfat-ı ifrāḫiyye, şıfat-ı mürekkeḳe olarak dört kısma tasnif edilerek anlatılmıştır. Tamlama türleri, yapıları ve bileşik sıfatlar, terkīb-i izāfī, terkīb-i tavsifī, terkīb-i ' aḫfī (atıf tamlaması گل و بلبل) terkīb-i ta' dādī (iki ya da daha fazla sayı isminden meydana gelmiş sayı terkipleri) sayı sıfatları ve vaşf-ı terkībī (bileşik sıfatlar) başlıkları altında yine soru cevap şeklinde işlenmiştir.

Örnek:

س- ترکیب تعدادی قاچ جزودن مرکبدر؟

ج- ترکیب تعدادی ایکی جزودن مرکبدر.

ج۔ آنلرك برنجيسنه عدد ايكنجيسنه معدود دينور. هزار دينار، يك خانه كبي. (s. 23)

Edatlar konusunda sadece edevāt-ı istifhām (soru edatları) gösterilmiş fakat birleşik sıfatlar konusunda edāt-ı nisbet, edāt-ı fā‘iliyyet, edevāt-ı levniyye ve edevāt-ı teşbih ekleri ile yapılan sıfatlar anlatılmıştır. Son olarak zūrūf-i zamān, zūrūf-i mekân, kıyūd-i şart, kıyūd-i nefy, kıyūd-i icāb ve taşdik, kıyūd-i hāliyye, kıyūd-i tertibiyye, kıyūd-i te’kid, kıyūd-i kemiyye, kıyūd-i kıyāsiyye başlıkları altında zaman, mekân, azlık-çokluk, nicelik, miktar, soru, olumsuzluk, şüphe ve zan zarfları anlatılmıştır.

Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī, tespitlere göre *Mesā‘il-i Deriyye*, *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī (Birinci Sene)*, *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī*’den sonra Farsça dil bilgisi konularının Türkçe açıklamalı olarak soru-cevap şeklinde ele alındığı dördüncü kitaptır. Bu kitaplarda amaç öğrencilere kolay ve kalıcı bir şekilde Farsça dil bilgisi konularını öğretmektir. *Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī*’de dikkati çeken önemli bir farklılık ise daha önce Farsça dil bilgisini ele alan kitaplarda Arapça sarf kurallarının da etkisi ile III. tekil-III. çoğul şahıs ile başlanmasına rağmen *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī* ile birlikte bu eserde de fiil çekimlerinde günümüzde kullanılan I. tekil, II. tekil ve III. tekil şahıs sırası ile yapılmış olmasıdır. Ayrıca soru-cevap yöntemiyle yazılan dil bilgisi kitaplarında zarf konusu ilk defa bu eserde işlenmiştir. Konu anlatımlarında cevap kısmında verilen örneklerin Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Yazar, eser içerisinde herhangi bir kitap ismi zikretmemiş fakat bu eserde daha önce ilk defa Hābīb-i İşfahānī tarafından *Debistān-ı Pārsī* adlı Farsça dil bilgisi kitabında Farsçadaki دن ve تن ile biten asıl mastarlarda bu eklerden önce (زمین خوش فارس) terkindeki harflerin geldiği ifade edilmiş burada da aynı terkip kullanılmıştır.

Eserin Baskıları

Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī, Tedrīsāt-ı Rüşdiye Kütüphanesi yayınlarının otuz altıncı eseridir. Bu eser İstanbul’da Kasbar Matbaası tarafından 1309/1892 yılında 32 sayfa hâlinde neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

Eser, ayrıca Hidayet Verim tarafından yeni harflere aktarılarak *Su‘alli ve Cevābli Muallim-i Kavā‘id-i Fārisī* adıyla yayınlanmıştır (Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2018).

2.3.48. Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī (tlf. 1309/1892)

‘Alī Naẓīmā

Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī, idadî ve rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmış dil bilgisi kitabıdır. Eserin baskı kapağında “*Mekâtib-i İ‘dādiyye-yi Mülkiyye-yi Şāhāne ile Mekâtib-i Rüşdiyye’de tadrīs olunmağ üzere kabul buyrulmuştur*” kaydı düşülmüştür.

Eserlerinde ‘Alī Naẓīmā, adını kullanan müellifin esas adı Meḥmed ‘Alī’dir. Soyadı kanunu çıkınca Yiğit soyadını alan ‘Alī Naẓīmā, 1861 yılında İstanbul’da doğmuştur. Babası Hilāhmer’in kurucularından Doktor Yarbay Aḥmed Servet Bey, kardeşi ise Millî Mücadele döneminin tanınmış isimlerinden İbrāhīm Süreyyā Yiğit’tir. ‘Alī Naẓīmā, Üsküdar’da tamamladığı ilk ve orta öğreniminin ardından Galatasaray Mekteb-i Sultānîsi’ne girmiş; burada eğitimini tamamladıktan sonra 1881’de Galatasaray Mekteb-i Sultānîsi Türkçe ve Arapça hocalığına, 13 Aralık 1893’te Galatasaray Mekteb-i Sultānîsi ders nâzırlığına tayin edilmiştir. Kasım 1888’de Necib Bey ile beraber Arapça ve Farsça öğretmek amacıyla Mekteb-i Edeb adıyla özel bir okul açmıştır. Devrin tanınmış eğitimci ve ediplerinden Meḥmed Zihnī Efendi, Mu‘allim Feyzī Efendi ve Mu‘allim Nācī de bu okulda ders vermiştir. Galatasaray’daki görevinden ayrılarak Aşiret Mektebi müdürlüğüne tayin edilen ‘Alī Naẓīmā, (1894), Mekteb-i Mülkiyye müdür muavinliği, Dârülfünun Ulûm-i Tabîyye ve Dîniyye Şubesi müdür muavinliği (1895), Mercan İdâdîsi Fransızca ve tercüme usulü hocalığı (1900), Dârümuallimîn ile Vefa İdâdîsi Fransızca hocalığı (1906), Dârülfünun Elsin (Filoloji) Şubesi Türk dili müderrisliği, İnâs Dârülfünunu müdürlüğü ve kavânîn-i câriye muallimliği (1916), Maârif Nezâreti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliği (1919) gibi pek çok önemli görevi yürütmüş; son olarak 1924’te Kadıköy, Davutpaşa, Gaziosmanpaşa orta mektepleri Fransızca hocalığını yapmıştır. 1925’te yaş haddinden emekliye ayrılan ‘Alī Naẓīmā, bundan sonra Amerikan Erkek ve Kız kolejleriyle Saint Benoit Lisesi Türkçe, Üsküdar Muhtelit Ortaokulu Fransızca hocalıklarında bulunmuş ve 1935 yılında İstanbul’da vefat etmiştir. Pek çok eseri bulunan ‘Alī Naẓīmā, daha ziyade Fâik Reşād’la beraber hazırladıkları *Mükemmel ‘Osmanlı Luğatı* ile tanınmıştır. Naẓīmā’nın *Luğat-ı Naẓīmā*, *Luğat-ı Tefeyyüz* ve *Mini Mini Luğat-ı Tefeyyüz* adlarıyla Fransızca’dan Türkçe’ye, Türkçe’den Fransızca’ya sözlükleri de mevcuttur. ‘Alī Naẓīmā, hemen hemen her alanda ilk ve orta okulların farklı sınıflarına göre 100’den fazla ders kitabı hazırlamıştır. *Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i*

Fārisī, haricinde Farsça dil bilgisine dair *Mebde-yi Taḥṣīl-i Fārisī* adında bir eseri daha mevcuttur.³⁶⁷

Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1309/1892, 52 s.)

Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī, Kemāl Paşa'nın *Ta‘līm-i Fārisī* adındaki Farsça dil bilgisi kitabı tertip ve usul yönüyle örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu eserde de kelimeden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem kullanmış; dil bilgisi konuları şahıs zamirleri, tamlamalar, sıfat, mastar ve fiil, cümle, isimlerde çokluk ve sayı sıfatları sırasıyla on bab içerisinde ele alınmış ve verilen örnekler aynen tekrar edilmiştir.

Birinci bapta “zamā’ir-i şahsiyye” başlığı altında ayrı şahıs zamirleri ve “mef’ūl edātī” başlığı altında را، در، به، از، edatları; “ba‘zī edevāt” başlığı altında با، بر، بی، ve برای edatları işlenmiştir. Sonrasında ayrı şahıs zamirleri ve verilen edatlar ile (از، مرا، بمن، برای ایشان) gibi kurulan terkiplere dair örnekler verilmiş, her bir örneğin Türkçe karşılığı yazılmıştır (s. 3-6). İkinci ve üçüncü bapta tamlama ve sıfat konusu ele alınmıştır (s. 6-17). İkinci babın başında “izāfet” başlığı altında tamlama konusuna kısaca değinildikten sonra “ba‘zī kelimāt” başlığı altında راه، اسپ، پا، دست، رو، سر، kelimelerinin Türkçeleri verilmiş ve sonrasında “zamīr-i şahsī ile bālāda mezkūr kelimelerden mürekkeḥ terkīb-i izāfīler” başlığı altında (سر من، روی ما، دست شما، اسپ) gibi şahıs zamirleri ile yapılan tamlamalar (s. 6-8); “iki terkīb-i izāfīden müteşekkil mürekkeḥ izāfīler” başlığı altında (سر اسپ من، دست اسپ ما) gibi tamlamalar listelenmiştir (s. 9-10). Üçüncü bapta tamlama konusuna devam edilmiş, “mef’ūlün ğayr-i şariḥ olan terkīb-i izāfīler” başlığı altında به edatı ile yapılan tamlamalar (s. 10-11); “mef’ūlün biḥ şariḥ olan terkīb-i izāfīler” başlığı altında سر ترا edatı ile yapılan tamlamalar (s. 12-13); “mef’ūlün ‘anh olan terkīb-i izāfīler” başlığı altında از سر تو edatı ile yapılan tamlamalar (s. 13-14); “iki terkīb-i izāfīden mürekkeḥ olan mürekkeḥ izāfīleriñ mef’ūlleri” başlığı altında از سر اسپ من، پسر اسپ من، در سر اسپ من، سر اسپ مرا şeklindeki tamlamalar anlatılmıştır (s. 15-17). Dördüncü bapta şıfat ve terkīb-i vaṣfī konusu ele alınarak bunlara da örnekler verilmiştir (s. 17-24). Bu bapta son olarak “ba‘zī kavā‘id” başlığı

³⁶⁷ Daha fazla bilgi için bk: Âlim Kahraman, “Ali Nazîmâ”, *TDVİA*, C.32, İstanbul, 2006, s. 453-454; Gökçe Özder-Didem Ardalı Büyükarman, “Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Yaşamış Bir Eğitimci: Ali Nazîmâ”, *Türkish Studies*, S. 12/15, s. 511-524.

altında şıfat-ı tafziliyye, şıfat-ı ifrâtiyye, edât-ı haber anlatılmış; “emsile” başlığı altında üstünlük ve en üstünlük sıfatlarına ve “mürekkebe cümle-yi ismiyye” başlığı altında isim cümlelerine örnek verilmiştir (s. 20-24).

Beşinci bab eserde mevcut değildir. “Bâb-ı sâdis” başlıklı altıncı bapta fiil konusu ele alınmıştır (s. 24-33). Fiil bahsinde “maşdar ve fi’l-i müşbet” başlığı altında mastar ve fiil konusu işlenmiştir. Mastarlar dâli ve tâ’î olarak iki gruba ayrılmış; **کردن** fiili mâzî-yi meşhûd, **hikâyetü’l-hâl fi’l-mâzî**, **hikâyetü’l-mâzî fi’l-mâzî**, **mużârî’**, **hâl**, **istikbâl**, **mużârî’-i mechûl** başlıklarında olumlu şekli tüm zaman ve şahıslarda çekimlenmiştir (s. 81-90). Sonra “emir ve temenna şîğaları” başlığı altında emir kipi, **ism-i fâ’ il** ve **ism-i mef’ûl**; “menfî fi’iller” başlığı altında **کردن** fiilinin olumsuz hâli tüm zaman ve şahıslarda çekimlenmiş; “ba’zı cümleler” başlığı altında **داشتن** fiili ile oluşturulan cümleler verilmiştir.

Yedinci bapta isimlerde çokluk; “zamîr-i bâriz-i muttaşıl” başlığı altında bitişik şahıs zamirleri (s. 33-34); sekizinci bapta “esmâ-yı a’ dâd” başlığı altında sayı sıfatları işlenmiştir (s. 34-40). “Bâb-ı tâsi’” başlıklı dokuzuncu babın başında “*çocuklarıñ istihrâc-ı ma’ânide meleke hâşıl etmesi zımnında evvelce yazılan ve bundan sonra yazılacak olan luğatleriñ maḥall-i isti’ mâllerini mübeyyen olarak bu bâbda tercümeleriyle birlikte bir takım ufaḫ cümleleriñ tahrîri münâsib görülmüşdür*” şeklinde bir açıklamada bulunmuş ve bazı kelimeler ve bu kelimelerle kurulan cümleler Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 40-43). Onuncu bapta “maşâdir-ı Fârisiyye ve onlardan mütevellid fi’l-i mużârî’ ve emr-i hâzır şîğaları” başlığı altında mastarlar harf sırasına göre emr-i hâzır ve mużârî’ kökleri ile birlikte listelenmiştir (s. 43-52).

Son olarak müellif “ihţâr-ı mühim” başlığı altında kitabını okutacaklara şu uyarı ve önerilerde bulunmuştur:

“Mu’ allimîn efendiler ḥâzretlerine yalnız risâlede muḥarrer dersleri ta’rif ile iktifâ etmeyip çocuklarda meleke ve rusûḫ hâşıl etmek üzere ḥâriçten daḫi oḫunulan derse münâsib birçok mişâller getirerek oḫunulan ḫâ’ideniñ ‘ ameliyâtı icrâ ettirmesi ve bir şâgird tarafından bir ders güzelce ezberlenmeyince o dersin geçdirilmemesi ve onuncu bâbda bulunan maşdarlarıñ bi’l-cümle şîğalarınıñ kemâl-ı diḫḫat ve i’ tinâ ile çekdirilmesi bi’l-cümle rica olunur.” (s. 52).

Tertib-i Cedid Ta'lim-i Fārisī, Kemāl Paşa'nın *Ta'lim-i Fārisī* adlı kitabındaki yöntem, konuların tasnifi ve sıralaması esas alınarak yazılmış bir dil bilgisi kitabıdır. Kemāl Paşa'nın *Ta'lim-i Fārisī* ve Feyzī Efendi'nin *Ta'lim-i Suhan ve Uşul-i Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi bu eserde de terkib-i kelâm usulü takip edilerek kelimedenden cümleye giderek kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisinin kazandırılması amaçlanmıştır. Kitabın başından itibaren öğretilen her bir kelime ve konu, devamında yer alan konular içerisinde tekrar işlenmiş, örnek olarak verilen cümlelerde bunlardan istifade edilmiştir.

Eserin Baskıları

Tertib-i Cedid Ta'lim-i Fārisī, ilk defa Kasbar Matbaası tarafından 1309/1892'de 52 sayfa olarak neşredilmiştir. İkinci baskısı 1312/1894'de, üçüncü baskısı 1320/1902'de ve dördüncü baskısı 1324/1908'de yine Kasbar Matbaası tarafından yapılmıştır. İlk baskı hariç diğer tüm baskılar 56 sayfadır.

2.3.49. Ğurerü'l-Ķavā'id-i'l-Fārisiyye (tlf. 1310/1893)

İsmā'il 'İşmet (Sakızlı)

Ğurerü'l-Ķavā'id-i'l-Fārisiyye, Sakız Rüşdiyesi hocalarından İsmā'il 'İşmet tarafından Türkçe ile yazılmış muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

İsmā'il 'İşmet hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. *Ğurerü'l-Ķavā'id-i'l-Fārisiyye*'nin baskı kapağında "*Sakız mekteb-i rüşdiyesi mu'allim-i şānisi*" kaydı mevcuttur. Bu kayıttan Sakız Rüşdiyesi hocalarından olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca müellifin *Zübdetü'l-'Arūz ve'l Kavā'if* adında bir eseri olduğu tespit edilmiştir. Bu eserde müellifin ismi Mevlināzāde İsmā'il 'İşmet Sakızlı şeklinde yazılmıştır.

Ğurerü'l-Ķavā'id-i'l-Fārisiyye

(Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul, 1310/1893, 24 s.)

Ğurerü'l-Ķavā'id-i'l-Fārisiyye'nin başında herhangi bir giriş ya da mukaddime kısmı mevcut değildir. Dil bilgisi konuları bâbu'l-māzī (s.5-7), bâbu'l-muzāri' (s. 7-13), faşlu'l-edevāt (s. 13-21) ve faşlu'l-esmā'i'l-cevāmid ve'l-Ķavā'id (s. 21-24) başlıkları altında ele alınmıştır.

Ğurerü'l-Ķavā'id-i'l-Fārisiyye'de mastar konusuna kısaca değinilmiştir. Tanımı verilen Farsça mastarlar diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi sonu دن ve تن ile

bitenler şeklinde iki grupta incelenmiştir. Ayrıca kelimelerin sonuna yâ-yı maşdariyye eklenerek (بدی، نیکی) veya emr-i hâzır sigasının sonuna bir şîn-i maşdariyye getirilerek (دانش، روش) türetilen kelimelerin mastar anlamı taşıyacağı belirtilmiştir.

“Bābu’l-māzī” başlığı altında mastardan mazi kökü elde etme kaideleri anlatılmış; کردن mastarının geçmiş zaman gövdesinin Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile olumlu ve olumsuz yapıda çekimi yapılmış, şahıs ekleri ayrıntılı olarak Arapça ibarelerle açıklanmıştır.

“Bābu’l-muzāri” başlığı altında kurallı ve kuralsız fiillerin şimdiki/geniş zaman köklerinin tespiti konusu örnekleriyle işlenmiştir. Mastarların şimdiki/geniş zaman kökleri tespit edilirken üçüncü tekil şahıs çekimi esas alınmıştır. İsm-i fā’ il, ism-i mef’ ul, nefy-i hāl, nefy-i istikbāl, emr-i gā’ib, nehy-i gā’ib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır, ism-i zamān, ism-i mekân, ism-i âlet, binā’-ı merre, binā’-ı nev’, ism-i taşgîr, ism-i mensûb, ism-i tafzîl ve fî’l-i ta’ accub konuları kısaca izah edilerek örnekler eşliğinde anlatılmış “emşile-yi muhtelif” başlığı altında yukarıda belirtilen konularda کردن mastarı örnek verilerek yalnızca III. tekil şahısta çekimleri gösterilmiştir.

“Faşlu’l-edevât” başlığı altında edat, bağlaç, ön ek ve son ekler edevât-ı basîte ve edevât-i mürekkebe olarak ikiye ayrılarak örnekleriyle anlatılmıştır. Edevât-ı basîte içerisinde Farsçadaki tek başına kullanıldıklarında anlam taşımayan ancak kelimeye birleştiğinde bir görev üstlenen on iki adet harf ve şahıs zamirleri; edevât-ı mürekkebe içerisinde on üç birleşik edat, ön ek ve son ek örnekler ve şahit beyitler eşliğinde ele alınmıştır.

“Faşlu’l-esmâi’l-cevâmid ve’l-kavâ’id” başlığı altında Farsçadaki çeşitli dil bilgisi kuralları anlatılmıştır. Burada anlatılan kurallarda; Farsçadaki çoğullar, vaşf-ı terkîbî, şîfat-ı müşebbehe, kelime içerisindeki harflerin değişimi, dönüşümü ve hazf edilmesi gibi Farsçadaki bazı imla kurallarına değinilmiştir.

Ārurü’l-Kavâ’idi’l-Fārisiyye’de ele alınan konular sınırlı tutulmuş, mastar, mazi ve muzari zamanlar ile onların türevleri, edatlar, zamirler ve bazı dil bilgisi kaideleri anlatılmıştır. Bu eserde, Arapçanın etkisinde yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarında uygulanan yöntem görülmektedir. Fiil çekimlerinin şahıslara göre sıralanışı, şahıs zamirlerinin adlandırılması, ism-i zamān (هنگام دانستن), ism-i mekân (دانستگاه), ism-i âlet (آلت دانستن), binā’-ı merre (یکبار دانستن), binā’-ı nev’ (دیگر گونه دانستن), ism-i taşgîr

(داندۀ تر) gibi uydurma tasrifler bu eserde de görülmektedir. Eser, düzenli bir tertibe sahip değildir.

Eserde konuların sıralanışı ve izahı Hâşan Şubhî'nin *Gencîne-yi Hüner* adlı dil bilgisi kitabı ile benzerlik gösterse de müellif eserin kaynak ya da kaynakları konusunda herhangi bir beyanda bulunmamıştır. Ayrıca dil bilgisi konuları izah edilirken Farsça şahit beyit verilmiş; bu beyitlerin büyük bir kısmı Sa'dî-yi Şirâzî, Feriduddîn-i Âttâr ve Hâfız-ı Şirâzî'nin şiirlerinden seçilmiştir.

Eserin Baskıları

Ğurerü'l-Kavâ'id-i'l-Fârisiyye, ilk defa Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye tarafından 1310/1893'de basılmıştır. Eserin başka bir baskısı tespit edilememiştir.

2.3.50. Kandı Pârsî (tlf. 1310/1892)

Ahmed Feyzî (1258-1328/1842-1910)

(Ahter Matbaası: İstanbul, 1310/1892, 29 s.)

Kandı Pârsî, Mu'allim Feyzî'nin Farsça dil bilgisi hakkında yazılan beşinci kitabıdır. Bu eser Türkçe açıklamalı olarak hazırlanmıştır.

Eser "muqaddime" başlıklı kısa bir giriş ile başlar. Müellif mukaddimedede Farsça öğrenmenin yararını vurgulayarak yeni bir usul ile bu eseri yazdığını belirtmiştir:

"*Atîk ta'lîm-i Fârisîniñ meziyyeti ve hacminiñ küçüklüğüyle berâber fevâ'idiniñ büyüklüğü ğayr-i münkerdir. Esâs-ı mâde bâkî kalmağ şartıyla yalnız renk ve levniñi değıştirerek üslûb-i cedîde üzere işbu Kandı Pârsî nâm risâleniñ tertîbine ibtidâr ve bu cihetle hevesmendân-ı Fârisîniñ kesb-i telezzüz eylesine ictisâr kıldı.*"

Bu kısa giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. Ele alınan dil bilgisi konuları ile ilgili verilen bilgiler çok kısa tutulmuştur. Feyzi Efendi, *Uşûl-i Fârisî*, *İlâveli Uşûl-i Fârisî ve Muhtaşar Uşûl-i Fârisî*'de uyguladığı terkîb-i kelâm usulünü bu eserinde de devam ettirmiştir. Konular anlatılırken öncelikle bir başlık altında verilen dil bilgisi konusu ele alınmış, devamında "luğat" başlığı altında Farsça kelimeler Türkçe karşılıkları ile beraber verilmiş, sonrasında "terkîb" başlığı altında Farsça cümleler yazılmış ve bunların da Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Eserin ilk konusu "zamâ'ir-i şahsiyye" başlığı altında şahıs zamirlerine ayrılmış; akabinde "luğat" başlığı altında (پدر، مادر) gibi aile fertlerinin adlarına karşılık olan bazı isimler anlamları ile birlikte verilmiştir. Daha sonra "iki kelimededen mürekkeb" başlığı altında şahıs zamirleri ve sözlük kısmında verilen kelimelerle (پدر من، خواهر ما)

gibi terkipler oluşturulmuştur (s. 4). Devamında önce “ism-i işāre” başlığı altında işaret sıfatları, sonra “edevāt” başlığı altında (با، از، در، به، را،) edatları anlamları ile birlikte verilmiş; “terkīb” başlığı altında önce bu edatlarla iki kelimededen (خانه ما), sonra üç kelimededen (با مادر او) ve daha sonra dört ve daha fazla kelimededen oluşan terkipler (خانه شما دور است) oluşturulmuştur (s. 5-11). Bu konulardan sonra “maşdar” başlığı altında (کوشیدن) mastarı māzī-yi şuhūdī (کوشیدم), māzī-yi menkūl (کوشیده‌ام), hikāyetü'l-māzī fi'l-māzī (کوشیده بودم), hikāyetü'l-hāl fi'l-māzī (می کوشیدم), māzī-yi mechūl (کوشیده شدم), muzāri'-i mechūl (کوشیده شوم), müstaḫbel (خواهم کوشید), muzāri' (کوشم), muzāri' ve ḥāl (می کوشم), emr-i ḥāzır (کوش), ism-i fā' il (کوشنده), ism-i mef' ul (کوشیده) ve ḥāşıl-ı maşdar (کوشش) kip ve zamanlarında şahıslara göre çekimlenmiş; her bir çekimin Türkçe karşılığı altına yazılmıştır (s. 11-15). Sonra sırasıyla sahip olmak anlamındaki (داشتن) fiili, ayrı şahıs zamirleri ve isimlerde çokluk konusu ele alınmış, “terkīb” başlıkları altında bu konularla ilgili cümleler oluşturularak Türkçeleri altlarına yazılmıştır (s. 16-20). Son olarak yaygın ve çok sık kullanılan Farsça mastarlar muzari kökleri ve Türkçeleri ile birlikte harf sırasına göre liste hâlinde verilmiştir (s. 24-29).

Eserin kaynak ya da kaynakları konusunda eser içerisinde bir ifade veya ibareye rastlanmamıştır.

Eserin Baskıları

Eserin ilk ve tek baskısı incelemeye esas aldığımız Ahter Matbaası tarafından 1310/1892'de yirmi dokuz sayfa hâlinde yapılan neşridir.

2.3.51. Numūne-yi Ḳavā'id-i Fārisī (tlf. 1310/1893)

‘ Abdülvāhid Fehmī

Numūne-yi Ḳavā'id-i Fārisī, Lüleburgaz Rüşdiyesi baş öğretmenlerinden ‘ Abdülvāhid Fehmī tarafından Türkçe yazılmış bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

‘ Abdülvāhid Fehmī, *Numūne-yi Ḳavā'id-i Fārisī*'nin baskı kapağındaki “*Lüleburgaz rüşdiye mektebi mu'allim-i evveli*” kaydına göre Lüleburgaz Rüşdiyesi baş öğretmenlerindendir ve adı geçen okulda Farsça hocalığı yapmıştır.

Numūne-yi Ḳavā'id-i Fārisī

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1310/1893, 68 s.)

‘ Abdülvāhid Fehmī, eserin başında yer alan “ifāde” başlıklı ön sözde devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunmuş ve eseri hakkında bilgi vermiştir. Bu

bilgilere göre *Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī*, başlangıç seviyesinde Farsça öğrenen öğrenciler için sade ve anlaşılır bir şekilde yeni bir üslupla yazılmıştır:

“Pādişāh-ı ma‘ārif-perver efendimiz hazretleriniñ sāye-yi terakkiyāt-vāye-yi şāhānelerinde Fārisī okuyan mübtedilere ziyāde fā’ide bahş edecek şūrette zābtı sehil ve feh̄m ve idrākı kolay olmak üzere şu kavā'id-i Fārisī risālesini tarz-ı cedīde taḥrīr ve tertīb edip nāmını Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī tesmiye eyledim.” (s. 3).

Bu kısa ön sözden sonra müellif ilk olarak Farsçanın alfabesine ve bazı imla özelliklerine değinmiş, sonra kısaca kelimenin tanımını kelimeyi tür olarak fiil, isim, sıfat, kinaye ve edat olmak üzere beş kısma ayırmıştır.

Numūne-yi Kavā'id-i Fārisī, beş bab ve bir hâtimedden ibarettir. Birinci bapta “fi‘l”, ikinci bapta “isim”, üçüncü bapta “şıfat”, dördüncü bapta “kināye”, beşinci bapta “edevāt” konusu ve hâtime kısmında ise “icmālen aḫsām-ı terkibāt” başlığı altında tamlama türleri ve yapıları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci bapta Farsçada fiiller; fi‘l-i aḫlī, fi‘l-i zamānī ve fi‘l-i fer‘ī olarak üç grupta ele alınmıştır (s. 5-31). “Fi‘l-i aḫlī” başlığı altında masterlar lafiz bakımından dālī ve tāī ve yapı bakımından basīṭ, mürekkeb, ca‘lī, aḫlī, taḫfīfī ve ism-i maḫdar şeklinde tasnif edilerek anlatılmış; “envā‘-ı maḫādır” başlığı altında liste hâlinde yaygın olarak kullanılan d’li ve t’li masterlar Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiştir (s. 8-11). “Fi‘l-i zamānī” başlığı altında māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naḫlī, muzāri‘, fi‘l-i ḫāl, fi‘l-i müstaḫbel, fi‘l-i emrī, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucūbī, fi‘l-i iḫtidārī, fi‘l-i ta‘accub ve fi‘l-i i şarṭī zaman ve kipleri tarif edilerek örnekler eşliğinde ele alınmış; hepsinin etken-edilgen, olumlu-olumsuz hâlleri III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile çekimlenmiştir (12-29). Fiil çekimlerinin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Ayrıca ḫikāye-yi ḫāl-i māzī-yi şuhūdī (می کرد), ḫikāye-yi ḫāl-i māzī-yi naḫlī (کرده بودم), rivāyet-i māzī-yi naḫlī (کرده بودام)’nin de etken-edilgen, olumlu-olumsuz çekimleri yapılmıştır. “Fer‘i fi‘l” başlığı altında ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, şıfat-ı müşebbehe, ḫāl terkibi (ism-i mensūb, ism-i tafzīl) konuları işlenmiştir (s. 29-31).

İkinci bapta isim konusu ele alınmıştır (s. 31-38). İsimler ism-i muṭlaḫ, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet ve ism-i taḫgīr olmak üzere beş konu başlığı altında işlenmiştir. “Bir iş ve zamāna delālet etmeyip gerek zī-rūḫ ve gerek zī-rūḫuñ ḡayrı şeylerden haber veren kelimelerdir” şeklinde tarif edilen ism-i muṭlaḫ; ism-i cins ve ism-i ‘alem olarak ikiye ayrılarak tanımları yapılmış ve örnekleri verilmiştir. Konunun devamında da

tekil ve çoğul isimler ile çokluk kuralları hakkında bilgi verilmiştir. “Aḥvāl-i ism” başlığı altında Farsçadaki ismin hâlleri mücerred, mef’ülün bih (ismin -i hâli), mef’ülün ileyh (ismin -e hâli), mużāfun ileyh (tamlayan hâli) olarak dörde ayrılarak her biri örnekleriyle anlatılmıştır. Daha sonra sırasıyla ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, ism-i taşgīr konuları işlenmiştir. İsm-i zamān “*ism-i zamān (گاه، ستان، دم، هنگام، روزگار) edātlarından گاه ile ستان esmāniñ āḥirine روزگار، هنگام، دم، lafızları evveline geldiğinde ism-i zamān olur ve هنگام lafzı maşādırñ daḥi evveline getirilerek ism-i zamān yapılır.*”; ism-i ālet ise “*maşādırñ evveline (آلت) lafzı ‘ilāve etmekle olur (آلت نوشتن) gibi yazacak ālet demektir*” şeklinde tarif edilmiş; Arapçanın etkisi ile uydurma tasrifler kullanılmıştır.

Üçüncü bab sıfat konusuna ayrılmıştır (s. 38-47). Tanımı yapılan sıfatlar semā‘î ve kıyāsî olarak ikiye ayrılmış; semā‘î olanlar şifāt-ı basīte, kıyāsî olanlar şifāt-ı mürekkebe şeklinde adlandırılmıştır. “Şifāt-ı semā‘î başlığı altında terkīb-i tavşifî ve vaşf-ı terkībî konuları anlatılmıştır. Sıfat bahsinde son olarak “esmā-yı a‘ dād” başlığı altında sayı sıfatları işlenmiştir.

Dördüncü bapta “kināye” başlığı altında zamir konusu ele alınmıştır (s. 43-47). Bu kısımda ayrı şahıs zamirleri zāmīr-i şahşî-yi munfaşıl, bitişik şahıs zamirleri zāmīr-i şahşî-yi muttaşıl, fiile bitişen zamirler de zāmīr-i isnādî olarak adlandırılmıştır. Daha sonra “ism-i işāret” başlığı altında آن ve این işaret zamir ve sıfatları ile bunların türevleri ve “mübhemāt” başlığı altında eserde ism-i tecrīd olarak adlandırılan خود، آنچه آنکه، آنچه müşterek zamirleri, ism-i mevşul olarak adlandırılan چه، کجا، چند، کو، چون، کی، که gibi soru zamirleri işlenmiştir.

Beşinci ve son bapta edat, bağlaç, ön ek ve son ekler anlatılmıştır (s. 47-66). Bu bölümde edatlar basit ve birleşik olarak iki grupta değerlendirilmiş; ا، همزه، ب، ت، ر، ی، همزه، ب، ت، ر، ی harfleri basit edatlar grubunda ele alınmıştır. “Edevāt-ı mürekkebe” başlığı altında yüze yakın birleşik edat, ön ek ve son ekler örnekler ve şahit beyitler eşliğinde ele alınmıştır. Her bir edatın Türkçe karşılığı verilmiştir. “Ḥātime-yi kitāb” başlıklı son bölümde ise tamlama konusu anlatılmıştır (s. 67-68). Tamlama tür ve yapıları, terkīb-i izāfî, terkīb-i isnādî, terkīb-i tavşifî, terkīb-i vaşfî, terkīb-i ‘atfî, terkīb-i mezcî, terkīb-i ta‘ dādî başlıkları altında ele alınmıştır.

Numūne-yi Kavā‘id-i Fārisī, dil bilgisi konularının fiil, isim, sıfat, zamir ve edat sırasıyla ele alındığı bir kitaptır. Müellif eserini Farsça öğrenmeye yeni başlayan

öğrenciler için hazırlamıştır. Bu sebeple eserde her bir kaide anlatılırken kolay ve anlaşılır bir üslup tercih edilmiştir. ‘ Abdülvâhid Fehmî, ön sözde *Numûne-yi Kavâ'id-i Fârisî*'yi yeni bir üslupla yazdığını belirtmiş olmasına rağmen Arapçanın etkisi ile yazılan klasik dil bilgisi kitaplarında uygulanan yöntemlerden olan fiil çekimlerinin şahıslara göre sıralanışı, şahıs zamirlerinin adlandırılması, ism-i zamân ve ism-i âlet konularındaki uydurma tasrifler bu eserde de görülmektedir. Eserde bazı dil bilgisi terimleri için farklı isimlendirmeler de yapılmıştır. Örneğin isimler için ism-i muṭlaḳ ve *خويشتن خود، خویش، خود* müşterek zamirleri için ism-i tecrîd terimleri tercih edilmiştir.

Eserin Baskıları

Numûne-yi Kavâ'id-i Fârisî, İstanbul'da 1310/1892 yılında 68 sayfa olarak Kasbar Matbaası tarafından neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.52. Hâce-yi Lisân-ı ‘Osmâni, ‘İlm-i Şarf-ı Fârisî ve Nahv-i Fârisî (tlf. 1311/1893)

Manastırlı Meḫmed Rıf at (1851-1907)

‘İlm-i Şarf-ı Fârisî, Manastırlı Meḫmed Rıf at'ın dil bilgisi sahasında kaleme aldığı ve Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nin sarf ve nahiv kurallarını ele aldığı eseri olan *Hâce-yi Lisân-ı ‘Osmâni*'nin birinci cildinin dördüncü kitabı, *Nahv-i Fârisî* ise ikinci cildin üçüncü kitabıdır.

Meḫmed Rıf at, Atina muhacirlerinden alay kâtibi Râşit Efendi'nin oğludur. 1267/1851'de Manastır'da doğmuştur. Harbiye Mektebi'nde eğitim görmüş ve buradan kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra Harbiye Mektebi'ne öğretmen olarak tayin edilmiş ve bir süre sonra da kolağalığına terfi etmiştir. Gösterdiği gayret ve yararlılıkla Mekâtib-i Askeriyye nâzırı Süleymân Paşa'nın ilgisi ve sevgisini kazanmış ve Süleymân Paşa tarafından Sultan Abdülaziz'in hâl olunacağı gece Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatmakla görevli Mekteb-i Harbiye öğrencilerinden oluşan taburun başına getirilmiştir. Osmanlı-Rus savaşına katılan Meḫmed Rıf at bu savaşta esir düşmüş, barış antlaşmasından sonra serbest bırakılarak İstanbul'a geri dönmüştür. Sultan Abdülhamid, onun Sultan Abdülaziz'in hal'ine katılanlar arasında olduğu için İstanbul'da kalmasını uygun bulmamış ve rütbesini kaymakamlığa yükselterek Şam'a tayin etmiştir. Meḫmed Rıf at, bir daha İstanbul'a dönememiş ve son görev yeri olan Halep'te vefat etmiştir.³⁶⁸

³⁶⁸ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. IV, s. 1922-1925; Ahmet Bozdoğan, *Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal

Meḥmed Rıf'at, hem asker olması hem de edip kişiliği ile devrinin önde gelen şahsiyetlerinden birisi olmuştur. Din, edebiyat, dil ve belagat, sosyoloji, medeniyet tarihi, tiyatro gibi pek çok alanda eser kaleme almış ve bunların çoğunu da yayınlama imkânı bulmuştur. Özellikle dil ve edebiyat alanında yaptığı çalışmalarla öne çıkmaktadır. Onun dil ve belagat alanındaki kitapları şunlardır: *Uşûl-i Bedâi'*, *Külliyât-ı Kavâ'id-i 'Osmâni*, *Mükemmel 'Osmânlı Şarfi*, *Mufaşşal Nahv-i 'Osmâni*, *Kavâ'id-i 'İlm-i İnşâ*, *Mecâmi'ü'l-Edeb ve Hâce-yi Lisân-ı 'Osmâni* Meḥmed Rıf'at'ın dil ve belagata dair yazdığı eserlerdendir.

Hâce-yi Lisân-ı 'Osmâni, Kasbar Matbaası tarafından 1311/1893 yılında iki cilt hâlinde neşredilmiştir. Bu neşrin baskı kapağındaki açıklamaya göre bu kitap "*lisân-ı 'Osmâni'nin müfredât, mürekkebât, edebiyât kavâ'idini ḥavî olup dört mücellled üzerine müdevven bir eserdir.*" Müellif, *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmâni*'nin giriş kısmındaki "muḳaddemât-ı mühimme" başlıklı bölümde eserin tertip şekli hakkında daha detaylı bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre eserin birinci cildi "müfredât" ikinci cildi "mürekkebât", üçüncü ve dördüncü cildi "edebiyât" konularına tahsis edilmiştir. "Müfredât" genel başlığı altında toplanan ve sarf konusuna ayrılan birinci ciltte beş kitap bulunmaktadır. "Muḳaddime-yi Mühimme" adlı birinci kitap, yazarın eser hakkında kaleme aldığı dört mukaddime kısmından oluşmaktadır. "Medḥal-i 'İlm-i Lisân" başlıklı birinci mukaddimede dil, harf, kelime gibi terimler ve edebi bilgilerin muhtevası üzerinde durulmuştur. "Kavâ'id-i Türkiyye ve 'Osmâniyyeye Muta'allık Eşerler" başlıklı ikinci mukaddimede eserin yayınlanmasından önceki son yirmi beş yıl içerisinde Türk dili, edebiyatı ve belagatine dair yazılmış eserler tanıtılmıştır. Üçüncü mukaddimede "Bu Eşeriñ Şûret-i Tertibi" başlığı altında *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmâni*'nin tertip şekli hakkında bilgi verilmektedir. "İmlâ-yı Türkî ile Maşdarlara Dâ'irdir" başlığını taşıyan dördüncü mukaddimede ise Osmanlı Türkçesine dair harf ve mastarlara değinilmiştir. Birinci cildin ikinci kitabı, *'İlm-i Şarf-ı Türkî*, üçüncü kitabı *'İlm-i Şarf-ı Arabî*, dördüncü kitabı *'İlm-i Şarf-ı Fârisî* ve beşinci kitabı *Taḫbiḳât-ı Müfredât'tır*. Mürekkebât başlıklı ikinci cilt Türkçe, Arapça ve Farsçanın nahiv bilgisi hakkındadır. Bu ciltte dört adet kitap mevcuttur. İkinci cildin ilk kitabı *Nahv-i Türkî*, ikinci kitabı *Nahv-i Arabî*, üçüncü kitabı *Nahv-i Fârisî* ve dördüncü kitabı *Taḫbiḳât-ı Mürekkebât'tır*. Her ne kadar eserin baskı kapağında üç ve dördüncü

Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 12-27; Alim Kahraman, "Manastırlı Mehmet Rıfat", *TDVİA*, C. 28, İstanbul, 2003, s. 519-520.

ciltlerden bahsedilmiş olsa da *Hâce-yi Lisân-ı ‘Osmânî* iki ciltten meydana gelmiştir. Üçüncü ve dördüncü ciltlerin akıbeti hakkında eser içerisinde herhangi bir bilgi mevcut değildir.³⁶⁹

‘İlm-i Şarf-ı Fârisî

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1311/1893, 98 s.).

‘İlm-i Şarf-ı Fârisî, bir mukadime ile Farsçadaki isim ve fiil konularının ele alındığı makale adı verilen iki bölümden oluşmaktadır. “Muḳaddime” başlıklı giriş kısmında sarfın tanımı yapıldıktan sonra on bir madde içerisinde Farsçanın alfabesi ve imla hususiyetleri konusuna değinilmiştir. Ḥabîb-i İṣfahânî’nin dil bilgisi kitaplarında izlediği numaralandırma usulü örnek alınarak Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılarak anlatılmıştır. Bu eserde yüz on bir kaide içerisinde dil bilgisi konuları ele alınmıştır.

“Maḳale” başlıklı bölümlerin ilki isim konusuna ayrılmıştır (s. 60). İsim konusuna ismin (آن کلمه است که در نفس خود بمعنی دلالت می کند و از سه زمان بری باشد) “*üç zamāndan beri olarak bi’n-nefs bir ma‘nāya delālet eden kelime*” şeklinde hem Farsça hem Türkçe olarak tanımı yapılmış; sonrasında isimler anlamlarına göre muḳbir, muḳmir, mübhem ve kināye olarak dörde ayrılmıştır. Bu dört tür isme ilave olarak da isimlerin ism-i ma‘nā adıyla başka bir açıdan da tasnif edilmesi gerektiği belirtilerek isim konusu beş bab içerisinde işlenmiştir.

Birinci bapta “*bilā-vaṣṣṭa mevzū‘ olduğu ma‘nāya delālet eden isim*” şeklinde tarif edilen zamirler, fiile mensup olup olmama durumlarına göre iki gruba ayrılmıştır. Fiile mensup olanlara “ism-i müṣṭak”, olmayanlara ise “ism-i cāmîd” denmiştir. İsm-i müṣṭak bahsinin fiile ayrılan ikinci bölümde değerlendirileceği belirtilerek bu kısımda “ism-i cāmîd” üzerinde durulmuştur. İsm-i cāmîd yani türememiş isimler ism-i ‘alem, ism-i cins, ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i taṣḡîr ve şıfat başlıkları altında yedi gruba ayrılarak ele alınmıştır. Bu bölümde sıfatlar da üç fasıl içerisinde anlatılmıştır. Sıfatlar öncelikle aṣlî ve kıyāsî olarak ikiye ayrılmıştır. Şıfat-ı aṣlî, “*doğrudan doğruya ve ḥâl-i aṣliyyesi üzere bir ismi tavṣîf eden semā‘î kelimelerdir*” (s. 19) şeklinde tarif edilerek elfāz-ı vaṣṣiyye ve esmā-yı a‘dād olarak iki gruba ayrılarak işlenmiştir. İkinci fasılda şıfat-ı kıyāsîyye “*fi‘illerle isimlerden yapılan sıfatlardır*” şeklinde tanımı yapılmış, burada da şıfat-ı nisbiyye, a‘dād-ı vaṣṣiyye ve

³⁶⁹ Daha fazla bilgi için bk: Ahmet Bozdoğan, *Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 283-294.

a^ç dād-ı tevzī^ç iyye konuları ele alınmıştır (s. 25-29). Üçüncü fasılda sıfatlarda taqlil ve taşğir konusuna değinilmiştir (s. 29-30). Burada sıfatların taqlil ve taşğirine mahsus bir edat olmadığı, gerektiğinde (اندى) lafzı ile yapılabileceği belirtilmiş ve (اندى بزرگ) örneği verilmiştir.

“Müzmirāt” başlıklı ikinci bapta zamir konusu anlatılmıştır (s. 31-35). Zamirler, munfaşıl ve muttaşıl olarak iki grupta ele alınmıştır. Ayrıca bitişik şahıs zamirleri de kendi içerisinde izāfiyye ve nisbiyye olarak iki gruba ayrılmıştır.

Üçüncü bapta “mübhemāt” başlığı altında ism-i işāret ve ism-i mevşul (s. 35-37); dördüncü bapta “kināye” başlığı altında *“lisān-ı Fāriside kināye ism-i tecrid ve kelimāt-ı istifhāmiyyeden ‘ibārettir”* şeklinde bir izahtan sonra ism-i tecrid olarak (كه، چه، كى، خود، خویش، خویشتن) müşterek zamirleri, kelimāt-ı istifhāmiyye olarak da (كج، چنډ، چون، كدام) soru zamirleri örnekleriyle birlikte anlatılmıştır (s. 38-40).

“İsm-i ma^ç nā” başlıklı beşinci bapta mastar konusu işlenmiştir (s. 41-60). Mastarlar diğer tüm Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi dālī ve tā^çī olarak ikiye ayrılmış; daha sonra harf sırasına göre bazı yaygın mastarlar Türkçe karşılıkları ve muzari kökleri verilerek listelenmiştir.

Fiil konusuna ayrılan ikinci bölümde fiiller zāt-ı fi^çl ve fer^ç-i fi^çl olarak iki gruba ayrılmış ve bu iki fiil türü iki ayrı bab içerisinde ele alınmıştır. “Zāt-ı fi^çl” başlıklı birinci bölümde fiiller yapılarına göre basit ve birleşik olarak iki gruba ayrılmıştır. Birinci fasılda “ef^ç āl-i basīte” başlığı altında *“Fārisiniñ ef^ç āl-ı basītesi māzī, muzāri^ç, iltizāmī, hāl, emir ve nehy şīğalarından ‘ibārettir ve bunlar hep maşdardan müştaktır”* şeklinde bir izahta bulunarak fi^çl-i māzī (şuhūdī ve naqlī), fi^çl-i muzāri^ç, fi^çl-i iltizāmī, fi^çl-i hāl, fi^çl-i emir (emr-i hāzır, emr-i gā^çib, nehy-i hāzır ve nehy-i gā^çib) konuları tanımlanarak her biri tüm şahıslarda çekimlenerek örneklerle birlikte gösterilmiştir (s. 63-71). İkinci fasılda “ef^ç āl-i mürekkebe” başlığı altında birleşik fiiller mürekkebāt-ı hāşşa ve mürekkebāt-ı ‘āmmе olarak iki gruba ayrılmıştır. Mürekkebāt-ı hāşşa, fi^çl-i istikbāl, fi^çl-i vucūbī, fi^çl-i iktidārī, fi^çl-i hikāye (hikāye-yi māzī-yi naqlī ve hikāye-yi hāl), fi^çl-i rivāyet konuları ve “ef^ç āl-i mechūle” başlığı altında tüm zaman ve kiplerin meçhul durumları örnekleriyle anlatılmıştır (s. 71-89). Mürekkebāt-ı ‘āmmе, *“isim, şıfat ve fer^ç-i fi^ç illerden birinin münasib bir maşdar-ı Fārisi ile terkib edilerek taşrīf olunabilen ef^ç āl”* olarak tarif edilerek “fer^ç-i fi^çl” başlığı altında ism-i

fā' il, mubālağa-yı fā' il, ism-i mef' ūl, sıfat-ı müşebbehe ve hāl-i terkibi konuları ele alınmıştır (s. 89-98).

Naḥv-i Fārisī

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1311/1893, 98 s.).

Hāce-yi Lisān-ı 'Osmānī'nin ikinci cildinin üçüncü kitabı olan *Naḥv-i Fārisī*, Farsça nahiv kurallarının ele alındığı bir kitaptır. *Naḥv-i Fārisī*, “muḳaddime” başlıklı kısa bir giriş ile başlar. Bu giriş kısmında müellif Farsçanın nahvini “*elfāz-ı Fārisiyye ile lisān-ı Fāriside müsta' mel elfāz-ı 'Arabiyyeniñ ma'nā-yı aşliyyeleri 'itibāriyla ve lisān-ı Fārisiniñ şive-yi maḥşūşuna ri'āyetle terkib-i kelām ḳavā'idini beyān eden fenne naḥv-i Fārisī tesmiye olunur*” şeklinde tanımladıktan sonra terkiplerin Türkçe ve Arapçada olduğu gibi Farsçada da “müfid” ve “ğayr-i müfid” ya da “tām” ve “nāḳış” olarak ikiye ayrıldığını ve bunların dışında edatların da ayrıca değerlendirilmesi gerektiği için kitabını makale başlıklı üç bölüm hâlinde yazdığını belirtmiştir (s. 3):

“Terkibler lisān-ı Fāriside daḫi müfid ve ğayr-i müfid ya'nī tām ve nāḳış olmaḳ itibāriyla iki nev' olduğundan ve edevāt-ı lisān daḫi burada der-meyān olunacağından bu kitāp terkib-i müfid ve ğayr-i müfidlerle edevāta muta'allıḳ ma'lūmāt-ı mühimmeyi beyān etmek üzere esāsen üç maḳale üzerine taḫrīr olundu.”

Naḥv-i Fārisī'de de dil bilgisi kaideleri numaralandırılarak anlatılmıştır ve toplamda yüz otuz sekiz kaide mevcuttur.

Birinci bölümde “terkib-i ğayr-i müfidler” mezcī, izāfī ve taḳyīdī olarak üçe ayrılmış ve bu başlıklar altında üç fasıl içerisinde birleşik isimler, isim ve sıfat tamlamaları ele alınmıştır (s. 3-18). “Terkib-i mezcī” başlıklı birinci fasılda birleşik isimler (s. 4); “terkib-i izāfī” başlıklı ikinci fasılda isim tamlamaları (s. 4-9) ve “terkib-i taḳyīdī” başlıklı üçüncü fasılda terkib-i tavşīfī ve vaşf-ı terkibī alt başlıkları altında sıfat tamlamaları işlenmiştir (s. 9-18).

İkinci bölümde “terkib-i müfidler” başlığı altında “*isnād ile muttaşif olarak muḫātaba bir ḫaber-i tām veren terkibe terkib-i müfid denir*” şeklinde bir tanım yapılarak cümle konusu ele alınmıştır (s. 19-29). Bu bölüm “cümle-yi ismiyye”, “cümle-yi fi' liyye” “mütemmimāt-ı cümle” başlıklı üç fasıldan meydana gelmiştir. Birinci fasılda isim cümleleri (s. 19-22); ikinci fasılda fiil cümleleri, fā' il, nā'ib-i fā' il gibi fiil cümlesinin ögeleri ve mef' ūlün bih, mef' ūlün ileyh, mef' ūlün minh, mef' ūlün fih ve mef' ūlün ma'a başlıkları altında hāl ve durum edatları (s. 22-28); üçüncü fasılda hāl-i terkibi,

temyîz, muta‘allikât-ı fi‘l, edevât-ı ta‘lîl, isti‘lâ, muşâhabet, isti‘âne ve teşbih başlıkları altında cümleye dair diğer hususlar ele alınmıştır (s. 28-29).

“Edevât” başlıklı üçüncü bölümde Farsçadaki edatlar yapılarına göre bir harften ibaret olan edatlar, birden fazla harften oluşan edatlar olmak üzere iki gruba ayrılarak anlatılmış; kelimeler ve şahit beyitlerle örneklendirilmiştir (s. 30-58). Şahit beyitler Firdevsî, Nizâmî, Hâfız ve Mevlânâ, Sa‘dî-yi Şirâzî ve Feriduddîn-i ‘Atţâr’ın şiirlerinden seçilmiştir.

Hâce-yi Lisân-ı ‘Osmânî, Osmanlı Türkçesini meydana getiren Türkçe, Arapça ve Farsça ile ilgili kuralların bir bütün hâlinde anlatılması bakımından önem arz etmektedir. Bu kitapta Osmanlı Türkçesi öncelik arz etse de üç dilin sarf ve nahiv kuralları ayrı ayrı ele alınmış ayrıca bu dillerin sarf ve nahiv kurallarının birleşmesinden oluşan Osmanlı Türkçesindeki yapılar “taḫbikât” bölümlerinde uygulamalı olarak gösterilmiştir.³⁷⁰ Meḫmed Rıf at, bu tercihini birinci cildin ilk kitabı olan “muḫaddimât-ı mühimme” kısmında şöyle beyan etmektedir:

“Bundan otuz kırk sene muḫaddemine kadar lisân-ı ‘Osmânî’de pek çok Fârisî ve ‘Arabî kelimelerle terkîpler qarışıp ḫalmış ve bu sebebe mebnî lisân-ı ‘Osmânîniñ lâyıḫıyla taḫşîli için ‘Arabîniñ sarf ve naḫviyle ḫavâ‘id-i Fârisî ta‘allüme mecbûriyet gelmiştir... Lisân-ı ‘Osmânî tâlipleriniñ ‘Arabî ve Fârisî ile lüzüm-i istinâsları muḫaḫḫak olmasına mebnî ... Bu lüzüm-i istinâsa binâen ‘Arabî sarf ve naḫiv ile ḫavâ‘id-i Fârisiyi bellemek ehem olduğu ve bu elzemiyet ve ehemmiyet her zamân baḫî olup anbean ihtiyâç tezâyüt eylediği cihetle bu eḫerde daḫi onları derç ve imlâya lüzüm gördüm. Ancak şimdiye kadar ettiğim tecrübeler nazaran emşâli mevcûd olan maḫlûḫ ḫavâ‘id kitaplarından istifâde muta‘assır olduğu için ayrı ayrı yazmayı münâsip gördüm. Ve çünkü bir tâlip evvelen lisân-ı mâder-zâdı üzere ḫavâ‘id görür de muahḫaran diğer lisân ḫavâ‘idini okursa onu pek kolay anlayacağından faḫîr de bu müḫtâla‘aya mebnî evvelen ḫavâ‘id-i Türki ve ba‘dehu ḫavâ‘id-i ‘Arabîyye ve ba‘dehu ḫavâ‘id-i Fârisiyi yazıp onlardan sonra da taḫbikât ve imtizâç cihetlerini göstermek tariḫini evlâ gördüm.” (s. 10-11).

Hâce-yi Lisân-ı ‘Osmânî’nin Farsça dil bilgisi konuları *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî ve Fârisî Yeñi Sarf ve Naḫiv* adlı gramer kitaplarında olduğu gibi sarf ve nahiv olarak iki ayrı cilt/kısım hâlinde ele alınmıştır. ‘*İlm-i Sarf-ı Fârisî ve Naḫv-i Fârisî*’de konular

³⁷⁰ Ahmet Bozdoğan, *Mehmet Rıfat ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 284.

“maḳale” başlıklı bölümler içerisinde her bir kaide numaralandırılarak işlenmiştir. Sarfa dair olan ‘*İlm-i Şarf-ı Fārisī*’de Farsça dil bilgisi konuları isim ve fiil ana başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bu başlıklar altındaki tasnifler de dikkat çekmektedir. İsimlerin, muzḫir, muzmir, mübhem, kināye ve ism-i ma‘nā şeklinde gruplandırılması; diğer dil bilgisi kitaplarında genellikle aṣl-ı fi‘l olarak adlandırılan mastarların burada ism-i ma‘nā olarak adlandırılması ve isim bahsi altında değerlendirilmesi; fiillerin zāt-ı fi‘l, ḥuṣūṣī fi‘iller ve fer‘-i fi‘l şeklinde tasnif edildiği ‘*İlm-i Şarf-ı Türki*’den farklı olarak³⁷¹ zāt-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l şeklinde ikiye ayrılan fiil bahsinde “ef‘āl-i basīte” başlığı altında fi‘l-i māzī (ṣuhūdī ve naḳlī), fi‘l-i muzāri‘, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i ḥāl, fi‘l-i emr (emr-i ḥāzır, emr-i ğā‘ib, nehy-i ḥāzır ve nehy-i ğā‘ib) zaman ve kiplerinin işlenmesi ve “ef‘āl-i mürekkebe” başlığı altında birleşik fiillerin mürekkebat-ı ḥāṣṣa ve mürekkebat-ı ‘āmme olarak iki grupta ele alınarak fi‘l-i istikbāl, fi‘l-i vucübī, fi‘l-i iḳtidārī, fi‘l-i ḥikāye (ḥikāye-yi māzī-yi naḳlī ve ḥikāye-yi ḥāl), fi‘l-i rivāyet konularının “mürekkebat-ı ḥāṣṣa” şeklinde tasnifi dikkat çekmektedir.

Nahiv konusundaki *Naḥv-i Fārisī*’de de “müfid” ve “ğayr-i müfid” ya da “tām” ve “nāḳıṣ” olarak iki gruba ayrılmış olması da dikkate değer bir husustur.

Eserin Baskıları

Ḥāce-yi Lisān-ı ‘Osmānī, Kasbar Matbaası tarafından 1311/1893 yılında iki cilt hâlinde neşredilmiştir. ‘*İlm-i Şarf-ı Fārisī*, *Ḥāce-yi Lisān-ı ‘Osmānī*’nin birinci cildinin dördüncü kitabı, *Naḥv-i Fārisī* ise ikinci cildin üçüncü kitabıdır.

2.3.53. Gülistān-ı Ḳavā‘id (tlf. 1311/1893)

Mes‘ūd

Gülistān-ı Ḳavā‘id, Mekteb-i Osmanī Farsça hocası Mes‘ūd adlı bir şahıs tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eserin müellifi hakkındaki bilgilerimiz, *Gülistān-ı Ḳavā‘id*’in baskı kapağındaki “*Tehzībū’l-Kelām ṣāriḥi Şeyḫ ‘Abdülḳādir Efendiniñ ḥafīdi ve Mekteb-i ‘Osmānī Fārisī mu‘allimi*” kaydından anlaşıldığı kadarıyla Sa‘deddīn Teftāzānī (ö. 732/1390)’nin *Tehzībū’l-Manṭıḳ ve’l-Kelām* adlı mantık ve kelama dair olan eserini

³⁷¹ Ahmet Bozdoğan, *Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 289.

şerh eden Şeyh ‘ Abdülkâdir Efendi (ö. 1163/1750)’nin torunu ve Mekteb-i Osmanî Farsça hocası ibarettir.

Gülistân-ı Kavâ'id

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1311/1893, 60 s.)

Gülistân-ı Kavâ'id'in başında herhangi bir giriş ya da ön söz mevcut değildir. Müellif ilk olarak Farsçanın alfabesine değindikten sonra “ta‘rifât” başlığı altında öncelikle kelimenin tanımını yaparak kelime türlerini fiil, isim, edat olmak üzere üç gruba ayırmış ve her birini kısaca tarif etmiştir (s. 2).

Eserde konular bir düzen içerisinde anlatılmamıştır. Dil bilgisi kuralları açıklandıktan sonra “luğat” başlığı altında sözlük, “taḫḫîḫât” başlığı altında da sözlük kısmında Türkçe karşılıkları verilen kelimelerin de içerisinde geçtiği Farsça terkip ve cümlelerden oluşan metinler ve “tercüme oluna” notuyla Türkçesi verilen metinlerin Farsçaya tercüme edilmesi için alıştırmalar verilmiştir.

Gülistân-ı Kavâ'id'de “izâfet beyânındadır” başlığı altında tamlama konusuna değinilmiştir (s. 3-4). Bu başlık altında kısaca tamlamanın tanımı yapıldıktan sonra tamlamalar; izâfet-i lâmiyye (iyelik, ihtisas ve nispet bildiren) ve izâfet-i beyâniyye (açıklayıcı tamlama) şeklinde iki gruba ayrılmıştır. “Zamâ'ir beyânındadır” başlığı altında Farsçadaki zamir konusu ele alınmıştır (s. 4-5). Burada zamirler ilk olarak zamîr-i munfaşıl ve zamîr-i muttaşıl olarak ikiye ayrılmıştır. Zamîr-i muttaşıl, “*isim veya şıfat veya fi‘liñ âhîrîne bitişik yazılıp söylenen zamîrlerdir*” şeklinde tarif edildikten sonra zamîr-i ismî/izâfî başlığı altında (دستم، دستت، دستش) örneğinde olduğu gibi isimlerin sonuna eklenen ve iyelik bildiren bitişik şahıs zamirleri gösterilmiştir (s. 5). “Zamîr-i şıfatî/nisbî” başlığı altında öncelikle Farsçadaki sıfat bahsinin izahı yapılmış ve örnekleriyle kısaca anlatılmıştır. Sonrasında (سیرم، سیری، سیر است، سیریم، سیرند) şeklinde ek fiil ve fiil çekim eklerinin olumlu hâlleri; (نیم/نیستم، نیی/نیستی،) (نیم، نیستم، نیی/نیستی،) şeklinde olumsuz hâlleri gösterilmiş her birinin Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 5-6). Zamîr-i nisbî, (معمند، پسرید، مریدم، سنگ است، توی، منم، توی) şeklinde sıfat olmayan isimlerin sonuna geldiğinde edât-ı râbıḫa ya da zamîr-i isnâdî olarak adlandırılmıştır (s. 7). Bu bahisten sonra isimlerde çokluk ve işaret zamirleri konuları ele alınmıştır (s. 7-8). “Fi‘l ve zamâ'ir-i fi‘liyye beyânındadır” başlıklı fiil bahsinde fiil, fail ve mefulün tanımı yapılmış daha sonra Farsçadaki ismin hâlleri mef‘ülün bih (ismin -i hâli), mef‘ülün ileyh (ismin -e hâli), mef‘ülün minh (ismin -den) ve mef‘ülün fih (ismin -de

hâli) gösterilmiştir. Daha sonra “zamā’ir-i fi‘liyye beyânındadır” başlığı altında fiil çekim ekleri zamīr-i fā‘il ve zamīr-i mef‘ûl olarak ikiye ayrılmıştır. Zamīr-i fā‘il, “fi‘ili işleyenlere delâlet eden zamīrlerdir ki dâ’ima zamīr-i mef‘ûlden evvel gelip fi‘iliñ taşrifinde izâh olunur” (s. 11); zamīr-i mef‘ûl, “zamīr-i fā‘ilden şoñra gelen zamīr-i izâfîlerdir” şeklinde tarif edilmiştir (s. 12). Zamīr-i fā‘il, (خواندم، خواندی، خواند، خواندیم، نوشتتم، نوشتمت، نوشتمش، نوشتید، نوشتمتان، نوشتیمان، نوشتیمتان، نوشتمشان) şeklinde fiillere eklenen bitişik şahıs zamirleri olarak tarif gösterilmiştir. Bu izahlardan sonra fiil sigaları mâzî-yi şuhūdî, mâzî-yi naklî, ism-i mef‘ûl, mâzî-yi ba‘id/ hikâye-yi mâzî-yi naklî, hikâye-yi hâl-i mâzî, fi‘l-i müstaḳbel, hikâye-yi müstaḳbel, fi‘l-i iḳtidârî, fi‘l-i mechûl, muzâri‘ -i mechûl, emr-i hâzır, nehy-i hâzır, muzâri‘, fi‘l-i talebî/inşâ’î, hâl-i muzâri‘, fi‘l-i vucûbî, fi‘l-i müte‘addî ve fi‘l-i lâzım başlıkları altında anlatılmıştır (s. 11-44). “Ta‘rifât cedvelidir” başlığı altında verilen tablo içerisinde tüm bu zaman ve kipler نوشتن fiilinin I. tekil şahıs çekimi ile gösterilerek her birinin Türkçe karşılığı yazılmıştır (s. 43).

“Müştaḳkât beyânındadır” başlığı altında “müştaḳ, mâziden ve emr-i hâzırdan alınan isimlerdir ki ism-i fā‘il, ism-i mef‘ûl, şfat-ı müşebbehe, şfat-ı hâliyye, hâşıl-ı maşdar, ism-i zamân ve mekân, ism-i mensûb, ism-i taşgîr nâmlarıyla sekiz nev‘dir.” (s. 44) şeklinde tarif edilerek sekiz gruba ayrılarak türetme kuralları örnekler eşliğinde anlatılmıştır. Sonrasında “der beyân-ı terkibât” başlığı altında birleşik isim ve sıfatlar terkib-i ḥarfî, terkib-i edâtî, izâfe-i terkibî ve vaşf-ı terkibî olarak dört gruba ayrılarak tanımları yapılmıştır. Terkib-i ḥarfî, “bir cinsten veyâ birbiriyle mütenâsib veyâḥud birdenbire yekdiğerine zıt olan iki kelime arasında (ا، ب، م، و) harfleri gelir [سراسر، با، نا، بی، نآ] diğer kısmı ya nî (با، نا، بی، نآ) edâtları iki kelime arasına gelir [خانه بر دوش]” (s. 49); terkib-i edâtî, “terkib edâtınıñ bir kısmı terkib-i ḥarfî (در، بر، در) edâtları iki kelime arasına gelir [باهوش، نادان، بیچاره، همراه]” (s. 50) şeklinde tarif edilmiştir. İzâfe-yi terkibî, “evvelâ taḥfif için kesre-yi izâfîniñ ḥazfıdır [سر عسکر] sâniyen muzâfun ileyhiñ muzâfa taḳdîmidir ki izâfe-yi lâmiyye-yi beyâniyyeden tefriḳ lâzımdır [سپهسالار، سنگ دل]” (s. 51). Vaşf-ı terkibî, “bunuñ envā‘ı beş olup birincisi zıkr olunan izâfe-yi beyâniyyedeki terkibdir [ماهرو]; ikincisi izâfette olduğu gibi kesrei vaşfiyyeniñ ḥazfıyladır [روسفید]; üçüncüsü şfatıñ mevşûfa taḳdîmiyledir [بداخلق]; dördüncüsü ism-i fā‘iliñ ‘alâmetini ḥazf ve mef‘ûlüne taḳdîm etmesiyledir [جان آفرین] ve beşincisi ism-i mef‘ûlüñ ma‘mûlünü kendisine taḳdîm etmekle olur [جهاندیده]” (s. 51-52) şeklinde bir iki örneği verilerek açıklanmıştır.

“Der beyân-ı a‘dâd” başlığı altında sayılar (s. 52-53); “der beyân-ı edevât” başlığı altında yaklaşık elli adet edat, bağlaç, ön ek ve son ek harf sırasına göre görev ve kullanım alanları gösterilerek şahit beyitler eşliğinde ele alınmıştır (s. 53-60).

Gülistân-ı Kavâ‘id’de dil bilgisi konuları tamlama, zamir, fiil, isim, birleşik isim ve sıfatlar, sayı sıfatları ve edatlar şeklinde sıralanarak ele alınmıştır. Konuların izahında verilerin örneklerin ve fiil çekimlerinin Türkçe karşılıkları verilmiş; “luğat” ve “ta‘bikât” başlıklı sözlük ve alıştırma kısımları esere dâhil edilerek kuralların uygulanması amaçlanmıştır. *Gülistân-ı Kavâ‘id*’de zamirlerin zamîr-i ismî/izâfî, zamîr-i şıfatî/nisbî, zamîr-i isnâdî, zamîr-i fâ‘il, zamîr-i mef‘ûl olarak tasnif edilerek ele alınması ve zamîr-i fâ‘il ve zamîr-i mef‘ûl terimlerinin ilk defa bu eserde kullanılması eserin dikkat çeken bir özelliğidir. Ayrıca dilek-istek kipi için fi‘l-i talebî teriminin de ilk defa bu kitapta kullanıldığı tespit edilmiştir. “Müştaqqât” başlığı altında ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı hâliyye, hâşıl-ı maşdar, ism-i zamân ve mekân, ism-i mensûb, ism-i taşgîr konularının sekiz gruba ayrılmış olması da önemli bir husustur.

Eserin Baskıları

Gülistân-ı Kavâ‘id, İstanbul’da 1311/1893 yılında Kasbar Matbaası tarafından 60 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.2.54. Sû‘âlli Cevâplı Kavâ‘id-i Fârisî (tlf: 1311/1893)

‘Ömer el-Fârûk

Sû‘âlli Cevâplı Kavâ‘id-i Fârisî, rüşdiye mektepleri için soru-cevap şeklinde hazırlanmış Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eserin müellifi ‘Ömer el-Fârûk hakkında kaynaklarda ve biyografî kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamış; yalnızca mukaddime kısmında “*şehr-i emânet-i celîlesi ketebesinden ‘Ömer el-Fârûk*” kaydı düşülmüştür. Bu kayda göre müellif İstanbul belediyesi kâtiplerinden olmalıdır.

Sû‘âlli Cevâplı Kavâ‘id-i Fârisî

(Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1311/1893, 14 s.)

Sû‘âlli Cevâplı Kavâ‘id-i Fârisî, “mukaddime” başlıklı mensur bir giriş ile başlar (s. 2). Müellif bu giriş kısmında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’in sayesinde pek

çok kitabın telif edildiği bilgisini verdikten sonra kendisinin de okuduğu okullarda edindiği bilgiler ile dostlarına bir yadigâr bırakmak ve öğrencilerin eğitimine katkı sağlamak için rüşdiye mekteplerinde Farsça dil bilgisi derslerinde okutulan bir risaleyi soru-cevap şeklinde Türkçeye tercüme ettiğini belirtmiştir:

“‘Ācizleri daḥi vücūda getirilen āṣār-ı ‘adīde ve müfīdeye bir ‘ilāve-yi nācizāne olmak ve bundan aḳdem ikmāl-i taḥṣīl eylediğim mektepteki müktesebāt-ı kemterānemden sâ’ir ihvāna bir yādigār olmak üzere mekātib-i rüşdiyelerde Kavā’id-i Fārisiyye için tedrīs buyurulmakta olan Risāleyi suālî cevāplı Türkçe tercüme eyledim. Maḥzā mekteb-i ṣāgirdāneniñ teshīl-i taḥṣīline medār olmak üzere tab‘ına cesāret eylediğim şu ilk eser-i ‘ācizānemde vukū‘ı tabī‘ī olan kuṣūr ve ḥaṭī’etiñ dāmen-i ‘afv ile setr edilmesini erbāb-ı müṭāla‘dan temenni ederim.”

Konular, herhangi bir konu başlığı verilmeksizin elli dört adet soru-cevap ile tamamlanmıştır. Eserde sırasıyla maṣdar, māzī, māzī-yi mechūl, ḥikāye-yi ḥāl-i māzī, caḥd-ı mustaḡraḳ, muzāri‘, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, nefy-i ḥāl, nefy-i istiḳbāl, tekīd-i nefy-i istiḳbāl, emr-i gā‘ib, nehy-i gā‘ib, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, binā‘-ı merre, binā‘-ı nev‘, ism-i taṣḡir, ism-i mensūb, ism-i tafzīl ve fi‘l-i ta‘accub kuralları işlenmiştir.

Müellif, dil bilgisi konularına ilk olarak “Maṣdar neye derler?” sorusuyla başlanmış ve mastarı, “Maṣdar bir isimdir ki āḥirinde nūn-i sākine ola ve mā-ḳabli dāl veya tā olur. Eğer dāl olursa mā-ḳabli beş ḥarfden ḥālī olmaz ol ḥarfleri de (بارنو) ḥarfleri cem‘ eyler. Eğer tā olur ise māḳabli dört ḥarfden ḥālī olmaz ol ḥarfleri de muhmel olan (حششف) cem‘ eyler.” şeklinde tanımlanmıştır (s. 4). Sonrasında “Maṣdardan māzī yapmakta ḳā‘ide nedir? Maṣdar kaç kısımdır? Maṣdar-ı dālī ve maṣdar-ı tāminīñ nev‘leri kaçtır? Maṣdarlarıñ evveline bā-yı zā‘ide niçin dāḥīl olur? Maṣdarlarda terkīb cā‘izmidir? Maṣdarda kaç edāt vaz‘ edilir? Maṣdar-ı yāyi nerelere lāḥiḳ olur? Maṣdar-ı ṣmī nerelere lāḥiḳ olur?” sorularına verilen cevaplarda mastarların mazi kökünün tespiti, mastarların kaç türü olduğu, mastarların önüne (ب) harfinin eklendiği durumlar, ḥāşıl-ı maṣdar ve ism-i maṣdar konuları anlatılmıştır (s. 4-5).

Mastar bahsinden sonra “Māzī neden müṣtaḳdır?” sorusu ile fiillerde zaman konusuna geçilmiştir. “Kerd kelimesi nedir? Bundan cem‘-i müzekker-i gā‘ib nasıl yapılır? Müfred-i müzekker-i muḥāṭab nasıl yapılır? Cem‘-i müzekker-i muḥāṭab nasıl yapılır? Müfred-i mütekellim nasıl yapılır? Cem‘-i mütekellim nasıl yapılır? Māzī-yi mechūl

yapılmağda *ḳā'ide nedir? Hikāye-yi ḥāl-i māzī yapılmağda ḳā'ide nedir? Menfī yapılmağda ḳā'ide nedir? Caḥd-ı mustağrağ yapılmağda ḳā'ide nedir?*” soruları yöneltilerek (کردن) mastarının görülen geçmiş zamanda III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul ve I. tekil-çoğul sırasıyla çekimi yapılmış; geçmiş zamandaki meçhul ve olumsuz yapıları gösterilmiştir (s. 6-7).

Devamında “bābu'l-muzāri” başlığı altında fiillerin geniş zaman köklerinin elde edilme şekilleri ve şahıslara göre tasrifı (s. 9-10); ism-i fā' il, ism-i mef' ul, nefy-i ḥāl, nefy-i istiḳbāl, tek'id-i nefy-i istiḳbāl, emr-i gā'ib, nehy-i gā'ib, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, binā'-ı merre, binā'-ı nev', ism-i taşğīr, ism-i mensüb, ism-i tafzīl ve fi'l-i ta'accub konuları yine soru-cevap şeklinde ele alınmıştır (s. 11-14).

Bu kısımda “*İsm-i zamān neden müştakdır? İsm-i mekān neden müştakdır? İsm-i ālet neden müştakdır? Binā'-ı merre neden müştakdır? Binā'-ı nev' neden müştakdır? İsm-i taşğīr neden müştakdır? İsm-i tafzīl neden müştakdır? Fi'l-i ta'accub neden müştakdır?*” sorularının cevaplarında Arapça dil bilgisi geleneğinin etkisinde kalınarak ism-i zamān için (هنگام کردن); ism-i mekān için (کردنگاه); ism-i ālet için (آلت کردن); binā'-ı merre için (یکبار کرد); binā'-ı nev' için (دیگر گونه کردن); ism-i taşğīr için (کردنک); ism-i tafzīl için (کننده تر) ve fi'l-i ta'accub için (زهی کرد، آیا کند) örnekleri verilmiş; cevaplarda ilgili kural hakkında yapılan açıklamalar oldukça kısa tutulmuştur (s. 13-14).

Sū'ālli Cevāplı Ḳavā'id-i Fārisī, tespitlere göre *Mesā'il-i Deriyye*, *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī (Birinci Sene)*, *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī* ve *Mu'allim-i Ḳavā'id-i Fārisī*'den sonra Farsça dil bilgisi konularının Türkçe açıklamalı ve soru-cevap şeklinde ele alındığı beşinci kitaptır. Bu kitap, dil bilgisi kurallarının soru-cevap yöntemiyle işlendiği diğer kitaplara nazaran daha muhtasardır. *Sū'ālli Cevāplı Ḳavā'id-i Fārisī*'de mastar, fiillerde zaman ve isim konusu kısaca izah edilmiş; eserde sıfat, zamir, edat gibi diğer diğer temel konulara yer verilmemiştir. *Mesā'il-i Deriyye*, *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī* ve *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī*'de soru-cevap şeklindeki konu anlatımlarına ilave olarak verilen alıştırma ve sözlük kısımları bu eserde mevcut değildir. *Sū'ālli Cevāplı Ḳavā'id-i Fārisī*'de, daha önce soru-cevap şeklinde yazılan kitaplardaki dil bilgisi konularının izahı yerine *Ḳavā'id-i Fārisiyye*, *Dürerü'l-Ḳavā'idi'l-Fārisī* ve *Güzide-yi Ḳavā'id-i Fārisī* gibi Arapça sarf geleneği örnek alınarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitaplarındaki anlatım takip edilmiştir. Dil bilgisi konularının ele alınışında, fiil

çekimlerinde ve kullanılan dil bilgisi terimlerinde Arapça emsile ve sarf geleneği esas alınmıştır.

Müellif, soru-cevap yöntemini kullanan, aynı zamanda Arapça emsile ve sarf geleneği dikkate alınarak yazılan kitaplardan yararlanmış olsa da örnek aldığı ya da yararlandığı hiçbir eser ismini zikretmemiştir.

Eserin Baskıları

Sū'ālī Cevāplı Kavā'id-i Fārisī, İstanbul'da 1311/1893 yılında on dört sayfa olarak Matbaa-yı Âmire tarafından neşredilmiştir. Bu neşir, eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.55. Ğonçe-yi Kavā'id-i Fārisī (tlf. 1312/1894)

İbrāhīm Şemseddīn

Ğonçe-yi Kavā'id-i Fārisī, Orman, Maden ve Ziraat Nezâreti dairesinden İbrāhīm Şemseddīn adlı bir şahıs tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eserin müellifi hakkındaki bilgilerimiz, eserin baskı kapağındaki “*Ormān ve m'āden ve zirā'at nezâreti ketebesinden İbrāhīm*” kaydında ifade edildiği şekliyle Orman, Maden ve Ziraat Nezâreti'nde memur olarak görev yapmış olmasından ibarettir.

Ğonçe-yi Kavā'id-i Fārisī

(Sahafiye-yi Osmaniyye Şirketi Matbaası: İstanbul, 1312/1894, 66 s.)

Ğonçe-yi Kavā'id-i Fārisī, “muğaddime” başlıklı kısa bir ön söz ile başlamaktadır. Müellif, ön sözde Osmanlı Türkçesini oluşturan kelimelerin çoğunun Arapça ve Farsçadan meydana gelmesinden dolayı diğer pek çok müellif gibi kendisinin de devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in ilim ve eğitime verdiği teşvik ve destekten cesaret alarak Farsçanın dil bilgisini konu eden bir risale yazarak neşre hazırladığını belirtmiştir:

“*Şu esāsā müstenīden ta'allüm edilecek lisānıñ aqsām-ı edeb içinde şāhibine bir nāñka-yı belīğ tevdi' edecek meziyyāt-ı belīğayı cāmi' olması lüzümü ta'ayyün ettiğinden lisān-ı 'Osmāniyi terkib eden kelimātüñ 'Arabī ve Fārisiden mürekkeb olması nev-hevesān-ı edebiyātı bu maqsada hādım āsar tertibine sevğ etmesine mebnī muharrir-i 'aciz de kıllat bizā'ama bakmayıp 'aşr-ı celīl-i hāzret-i pādīşāh-ı ā'zamıñ celā'il-i fāhire-yi teraqqiyātından hişşemend-i sevğ ve intibāh olmağdan mütevellid*

ihtisāsāt-ı şükrân-perverâne ile riyâz-ı belâgatîñ isti‘dād-ı zekâ ile perveriş-yâb olmağ kabîliyyetini hâ’iz iki nev-nihâl feşâhat timşâliniñ izhâr-ı tâliyesi hükümünde olan Fârisî lisânına ‘â’id fevâ’id u kavâ‘idi muhtevî bir risâle tertîb eyleyerek meydân-ı intişâra vaz‘ ediyorum.”

Ön söz kısmından sonra dil bilgisi konularına kelimenin tarifi ile başlangıç yapılmış; Farsça kelime türleri isim, fiil ve edat olmak üzere üç gruba ayrılmış ve bunların her birinin kısaca tanımı verilmiştir (s. 2). Bu kısa girişten sonra “izâfet” başlığı altında isim tamlamaları lâmiyye ve beyâniyye olarak iki gruba ayrılarak izah edilmiştir. Sonrasında isimlerde çokluk konusu ve “esmâ-yı işâre” başlığı altında işaret zamirleri ele alınmıştır (s. 2- 5). İsim bahsinden sonra “der beyân-ı şîfat” başlığı altında Farsçadaki sıfat konusu işlenmiştir (s. 5-9). Sıfatlar ‘âdiyye ve tafziliyye başlıklarıyla iki kısma ayrılmış; terkîb-i vaşfî başlığı altında sıfat tamlamaları anlatılmıştır. Temel edatlar ise mef’ûlün bih (ismin -i hâli), mef’ûlün ileyh (ismin -e hâli), mef’ûlün minh (ismin -den), mef’ûlün fih (ismin -de hâli) ve mef’ûlün ma‘a, (ismin -ile hâli) başlıkları altında işlenmiştir. Bu kısmın sonunda “taṭbîkât” başlıklı (s. 9) alıştırma kısmı verilmiş; bu kısımda (باران رحمت، ورق سبز، درگاه خدا) gibi isim ve sıfat tamlamalarına Türkçe karşılıkları ile birlikte örnekler verilmiştir.

“Der beyân-ı zamâ’ir” başlıklı kısımda zamir konusuna değinilmiştir (s. 10-14). Burada zamirler ilk olarak zamîr-i munfaşıl ve zamîr-i muttaşıl olarak ikiye ayrılarak “zamâ’ir-i muttaşıla” başlığı altında bitişik şahıs zamirleri, zamîr-i izâfî/mef’ûl, zamîr-i isnâdî ve fâ‘il olmak üzere üç grupta değerlendirilerek örnekleriyle anlatılmıştır.

“Der beyân-ı ef‘âl” başlığı altında fiil konusuna geçilmiştir (s. 14-43). Fiil bahsine “ef‘âlîñ bir kısmı mâzîden bir kısmı emirden ve bu mâzî ile emir şîğaları da maşdardan aḥz edilmekte olduğu cihetle evvelâ maşdar ve andan fî‘l-i mâzî bulmanın uşûlü ber vech-i âtî zikr olunur.” şeklinde bir izahla giriş yapılarak öncelikle mastar konusuna değinilmiş; mastarlar tâ’î ve dâli olarak ikiye ayrılmıştır. Sonrasında mâzî-yi şuhûdî, hikâye-yi mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi nakli ve hikâye-yi mâzî-yi nakli başlıkları altında geçmiş zamana dair çekimler örnekler eşliğinde anlatılmıştır (s. 15-20). Fiil bahsinden itibaren *Gönçe-yi Kavâ‘id-i Fârisî*’de ele alınan konu içerisinde önce “luğat” başlığı altında bir lugatçe; “taṭbîkât” başlığı altında sözlük kısmında verilen kelimelerle soru-cevap şeklinde alışırmalar verilmiştir. “Der beyân-ı müte‘ddî ve lâzım” başlığı altında geçişli ve geçişsiz fiiller ve “der beyân-ı ef‘âl-i nâkışa” başlığı

altında fiillerde etken-edilgen olma durumları anlatılmıştır. Bu kısımdan itibaren ise “luğat” ve “taḥbikāt” kısımlarına ilave olarak “tercüme” başlığı altında Türkçeden Farsçaya çeviri alıştırmaları verilmiştir. “Maşâdır” başlığı altında mastarlar *Şevâhid-i Kavâ'id, Zübdetü'l-Kavâ'id, Tedrîsât-ı Fârisiyye*'de olduğu gibi tasnif edilerek her birinin emr-i hâzır sigalarının tespiti kıyâsî ve şâz olarak ikiye ayrılarak gösterilmiştir (s. 25-32). Daha sonra fi'l-i muzâri', hâl-i muzâri', fi'l-i inşâ'î, emr-i gâ'ib, nehy-i gâ'ib, fi'l-i vucûbî, fi'l-i iltizâmî, müstaḳbel, hikâye-yi müstaḳbel, ism-i fâ'il, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı hâliyye, hâşıl-ı maşdar, ism-i maşdar, maşdar-ı mürekkeb ve vaşf-ı terkîbî konuları örneklerle birlikte anlatılmıştır.

Fiil bahsinden sonra “şıfat-ı kıyâsiyye” başlığı altında son eklerle türetilen sıfatlar edevât-ı nisbiyye, edevât-ı teşbihiyye ve edevât-ı fâ'iliyyet ve mâlikiyyet başlıkları altında tasnif edilip örnekleri verilmiştir (s. 45-46). Daha sonra “*terkîb-i edâti ve ḥarfî*” başlığı altında “*iki kelimeniñ bir edât yâhud ḥarf vâsıtasıyla ictimâ'ından 'ibâret olan terkîblerdir ki ekşerisi ma'nâ-yı vaşf ettiğinden şıfat-ı edâtiyye ve ḥarfîyye nâmı daḥi verilir*” şeklinde izahı yapılan edat ve bağlaçlarla yapılan tamlamalar terkîb-i 'atfî, terkîb-i tecânîsî, terkîb-i tenâsübî, terkîb-i tezâdî, terkîb-i mezcî şeklinde tasnif edilerek anlatılmıştır.

Tamlama bahsinin ardından isim konusu ele alınmıştır (s. 47-51). İsimler öncelikle yapılarına göre basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i mensûb, ism-i taşgîr, a'dâd-ı aşliyye, a'dâd-ı vaşfiyye, a'dâd-ı tevzi' iyye, a'dâd-ı kesriyye başlıkları altında zaman, mekân, mensubiyet ve küçültme bildiren isimler ve sayı sıfatları işlenmiştir.

“Der beyân-ı ḥurûf ve edevât” başlıklı kısımda edat ve bağlaçlar anlatılmıştır (s. 51-65). Diğer dil bilgisi kitaplarının aksine *Uşûl-i Fârisî*'de olduğu gibi edatlar basit ve birleşik olarak ayrılmaksızın harf sırasına göre ele alınmıştır. Edatlar ve ekler anlatılırken öncelikle mezkûr edat ya da ekin kaç anlamda ve hangi anlamlarda kullanıldığı belirtilmiş, her biri için beyit ve cümle hâlinde örneği verilmiştir.

Çonçe-yi Kavâ'id-i Fârisî'de dil bilgisi konularının izahında belirli bir düzen takip edilmemiştir. Konulara öncelikle isim tamlaması ile başlanmış, sonrasında zamir ve sıfat konuları anlatılmıştır. Sıfat bahsinde ismin hâlleri gösterilmiştir. Sonra fiil konusuna geçilmiş, fiiller mazi kök ve emir kökünden türeyenler olarak tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Fiil bahsinin devamında bazı ön ek ve son eklerle oluşturulan

sıfatlar ve tamlamalar anlatılmış, devamında isim bahsi ve son olarak edat ve bağlaçlar anlatılmıştır. Sayı sıfatları isim bahsinde değerlendirilmiştir. Ele alınan dil bilgisi kaideleri on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi uygulamalı olarak izah edilmiştir. Müellif eser içerisinde herhangi bir dil bilgisi kitabının ismini zikretmemiş olmasına rağmen *Şevāhid-i Kavā'id, Zübdetü'l-Kavā'id, Tadrīsāt-ı Fārisiyye* ve *Uşūl-i Fārisī* gibi dil bilgisi kitaplarında izlenen usul ve tasnifleri takip etmiştir.

Eserin Baskıları

Ġonçe-yi Kavā'id-i Fārisī, İstanbul'da 1312/1894 yılında altmış altı sayfa olarak Sahafiyi Osmāniyye Şirketi Matbaası tarafından neşredilmiştir. Bu neşir, eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.56. Gülşen-i Fārisī (tlf. 1313/1895)

Meḥmed Kānī

Gülşen-i Fārisī, Numûne-yi Terakkî Mektebi Farsça hocası Meḥmed Kānī tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Meḥmed Kānī hakkında bilinen kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamış; yalnızca *Gülşen-i Fārisī*'nin baskı kapağında "*Numûne-yi Teraqqî mektebi Fārisī mu'allim mu'āvini*" ibaresinden Meḥmed Kānī'nin eserin basıldığı yılda Numûne-yi Terakkî Mektebi stajyer öğretmenlerinden olduğu bilgisi kayıtlıdır. Yine eserin ön sözünde verilen bilgilerden dönemin Farsça hocalarından ve mesnevihân Bedreddin Efendi'nin talebelerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Gülşen-i Fārisī

(Mahmud Bey Matbaası: İstanbul, 1313/1895, 66 s.)

Gülşen-i Fārisī, "ifāde-yi maḥşūşa" başlıklı kısa bir ön söz ile başlamaktadır. Meḥmed Kānī, ön sözde Osmanlı Türkçesinin Çağatayca ile birlikte Arapça ve Farsça kelime ve deyimleri barındırdığını, bu nedenle Osmanlı Türkçesinin daha iyi konuşup yazabilmek için bu dilleri öğrenmenin gerektiğini, bu nedenle Maârif Nezâreti tarafından okulların ders programlarına Arapça ve Farsça derslerinin konulduğunu ifade ederek *Gülşen-i Fārisī* hakkında şu bilgileri vermiştir.

"Lisān-ı şeker-beyān-ı Pārsī müzākeresiyle mütevaġġil bulunduğum ḥasebiyle mübtedilerce ḥıfz ve zabt ḥuşūşunda te'sîr-i 'azîmî der-kār ve de'b-i mu'allimîn-i belāġāt-kirdār olduğu üzere emr-i tadrîsde 'uḳûl-i selāseye riāyet edilerek evvelen

icmāl ba‘dehu tafsīl olunmaq uşūl-meḥāsīn-şumūlüne tevfiķen talebeye yazdırdığım ba‘zı kavā‘id müsveddâtını berāy-i taşḫīḥ üstād-ı ekremim Numūne-yi Terakḫī mektebi lisān-ı Fārisī mu‘allimi meşnevī-ḥān-ı şehir, fāzıl-ı bī-naẓīr Bedreddīn Efendi’ye taḫdīm etmiş idim. Maḥẓen bu dā‘i-yi kemīnelerini teşvīḫ için olmalıdır ki bir miḳdār ‘atf-ı liḥāza-yı taḫdīr-perverāne ve icāle-yi ḥāme-yi tenķid-kārāneden soñra Gülşen-i Fārisī nāmıyla sāḥa-yı intişāra vaz‘ ve eyādī-yi şāgirdāna tevdi‘ etmeḳliđimi emir buyurdular. Bu teşvīḫ-i me‘ālī-yi refīḫ üzerine mebhūşü’n-‘anh müsveddāta ḳudemā-yı müellifin-i kirāmīñ āşār-ı dürer-bārlarındaki neşāyih ve ḫikemiyyātı ḥāvī ba‘zı fiḫarāt ve maḳālāt bi’l-iḳtibās derç edilmiş. Bā-ḫuşuş üstad-ı meşarun ileyh taraf-ı ‘alīlerinden heveskārān-ı ‘ilim ü edebe tedrisi ārzū edilmekte olduğu ḫâlde neş-i maḫbū‘asınıñ bāzār-ı dād ü sitādede nedretine mebnī henüz bede’ edilemeyen fāzıl-ı bī-müdānī Mollā Cāmī ḫazretleriniñ mecmū‘a-yı ḫaḳāyīḳ-i şer‘iyye Mirātü’l-‘aḳā‘id nām manzūmeleriyle, ḫazīne-yi deḳāīḫ ḫükmiyye Lüccetü’l-Esrār nām ḫaşīdeleri teksīren li’l-nüsaḫ zeyl ḳılınmışdır.” (s. 2-3).

Müellifin de ifade ettiği gibi *Gülşen-i Fārisī*, müellifin Farsça dersleri sırasında öğrencelere yazdırdığı ders notlarından oluşmaktadır. Meḫmed Kānī, Farsça dil bilgisi kaidelerini içeren bu ders notlarını kitaplaştırmadan önce, gözden geçirmesi için arkadaşı olan Numūne-yi Terakḫī Mektebi Farsça hocası ve mesnevīhān olan Bedreddīn Efendi’ye sunmuştur. Bedreddīn Efendi de bazı düzenlemeler yaptıktan sonra bu kitabın *Gülşen-i Fārisī* adıyla yayınlanmasını istemiş; *Gülşen-i Fārisī*, Neşāyih-i Ḥükemā³⁷² başlıklı ahlaki öğütler içeren Farsça bir metin eklendikten sonra yayınlanmıştır. Farsça öğrenmeye istekli olanların göstermiş olduğu rağbet neticesinde *Gülşen-i Fārisī*’nin ilk baskısı tükenmiş ve ikinci baskısı Mollā Cāmī’nin *Mirātü’l-‘Aḳā‘id* ve *Lüccetü’l-Esrār* adlı eserleri de eklenerek manzum ve mensur Farsça metinlerle zenginleştirilerek yeniden neşredilmiştir.

Ön söz kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. Feyzī Efendi’nin *Ta‘līm-i Suḫan* ve *Uşūl-i Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi *Gülşen-i Fārisī*’de de terkīb-i kelām usulü takip edilmiştir. Bu usul neticesinde ilk olarak “zamā’ir-i şahşiyye” başlığı altında ayrı şahıs zamirleri belirtilmiştir. *Gülşen-i Fārisī*’de konularla ilgili açıklamalar bazen konu içinde bazen de dipnotlarda verilmiştir. “Zamā’ir-i şahşiyye” başlığında işaret edilen dipnot ile zamirler, zamā’ir-i şahşiyye, zamā’ir-i fi‘liyye, zamā’ir-i izāfiyye ve zamā’ir-i isnādiyye olarak dört

³⁷² Daha fazla bilgi için bk: Musa Balcı, “Sıbyān Mektepleri’nde Farsça ve Nasihat-i Ḥükemā Adlı Risale” *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, Sayı 28, 2016, s. 1-42.

gruba ayrılmıştır. Aynı şahıs zamirlerinin Türkçe ve Arapça karşılıkları gösterilerek “zamā’ir şahşiyeniñ ba‘zı edevāt ile taşrifi” başlığı altındaki tabloda (با او، بشما، بی) şeklinde edatlar ile kurulan terkiplere dair örnekler verilmiş; edatların görevleri belirtilmiştir. Sonrasında “luğat” başlığı altında (چشم، سر،) gibi bazı isimler verilmiş; “zamā’ir şahşiyeniñ isimler ve edātlarla taşrifi” başlığı altındaki dört tabloda ise sözlük kısmında verilen isimleri kullanarak (چشم من، سر تو، پای او، اسب ما، چشم اسب من، سر اسب من، بچشم اسب من، برای است) şeklindeki bazı edatlarla kurulan tamlalar ve cümleler verilmiş (s. 5-7); devamında tekrar “luğat” başlığı altında (سفید، سیاه، بزرگ،) gibi bazı sıfatlar verilmiş ve yine tablolar içerisinde (روی سفید، دست دراز) gibi bazı sıfatlar verilmiş ve yine tablolar içerisinde (ما، روی زیبای او، نامه است، بزرگتر است، چشم من سیاه است، دست من از دست تو کوتاهتر است، برادر من درازترین شاگردانست) şeklinde terkip ve cümleler yazılmıştır (s. 7-9). Tablolar içerisinde örnek olarak verilen tamlama, terkip ve cümlelerin Türkçe karşılıkları altlarına yazılmıştır.

“Maşâdir-ı meşhûre-yi Fârisi” başlığı altında harf sırasına göre yaklaşık yüz kadar yaygın Farsça master tablo içerisinde Türkçe karşılıkları ile birlikte listelenmiştir (s. 9-12). Sonrasında (کشیدن) fiilinin mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naklî, hikâye-yi naklî, emr-i hâzır, muzâri‘, hâl, istikbâl, iktidârî-yi mâzî, iktidârî-yi muzâri‘, fi‘l-i vucûbî, emr-i gâ’ib, ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı hâliyye ve hâşıl-ı maşdar başlıkları altında etken-edilgen ve olumlu-olumsuz çekimi yapılmıştır (s. 12-16).

“Maşâdir beyânındadır” başlığı altında master konusu ele alınmış; masterlar lafız bakımından dâlî ve tâ’î; terkip bakımından basî‘ ve mürekkeb; kullanım itibariyle maşdar-ı muraḥḥem olarak tasnif edilmiştir (s. 17).

“Bâb-ı fi‘l” başlıklı bölümde fiil konusu ele alınmıştır (s. 18-30). Fiil bahsinde mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naklî, hikâye-yi naklî, emr-i hâzır, muzâri‘, hâl, istikbâl, iktidârî-yi mâzî, iktidârî-yi muzâri‘, fi‘l-i vucûbî, emr-i gâ’ib, ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı hâliyye ve hâşıl-ı maşdar zaman ve kipleri izah edilmiştir. “Lâzım ve müte‘addi” başlığı altında fiillerde geçişli-geçissiz fiiller anlatılmış; Farsçanın alfabesine değinilerek isim ve fiil cümlesinin yapısına dair bilgiler verilmiştir. Fiil bahsinde son olarak (است، هست، نیست) ek fiilleri ve “istiṭrâd” başlığı altında fiiller ef‘âl-i mu‘âvene olarak adlandırılmış; bu fiiller fi‘l-i ‘am (بودن، شدن)، fi‘l-i hâş (خواستن)، fi‘l-i irâdî (شایستن)، fi‘l-i luzûmî (بایستن)، fi‘l-i vucûbî (توانستن، شایستن، دانستن) ve fi‘l-i iktidârî (توانستن، دانستن) şeklinde tasnif edilmiştir. Bu bölümde konu

izahlarında verilen “luġat” bařlıġı altında verilen lugatçeye ilave olarak “mümārese” bařlıġı altında Farsça basit ve birleşik cümlelere de yer verilmiştir.

Fiil bahsinden sonra isim bahsine geçilmiştir. İsimler yapı, tür ve anlamlarına göre ism-i cins ve ism-i ‘alem (ism-i hāř), ism-i ‘ayn ve ism-i ma‘nā, ism-i cem‘; görevlerine göre isimler, ism-i iřāret, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i tařġir, ism-i tafzīl, ism-i ālet, esmā-yı a‘dād ve esāmī-yi eyyām ve zamān olarak tasnif edilerek ele alınmıştır. Daha sonra izāfet” bařlıġı altında isim tamlaması konusu ele alınmıştır (s. 34-36). İsim tamlamaları izāfet-i lāmiyye ve izāfet-i beyāniyye olarak ikiye ayrılmıştır. “Zamā’ir-i izāfiyye” bařlıġı altında (پدرم، پدرت، پدرش) örneġinde olduġu gibi isimlerin sonuna eklenen ve iyelik bildiren bitişik şahıs zamirleri gösterilmiştir. Son olarak sıfatlar, semā‘ī (kuralsız) ve kıyasī (kurallı); řifāt-ı ‘ādiyye ve řifāt-ı mürekkeb olarak tasnif edilmiştir. řifāt-ı mürekkeb ise vaşf-ı terkībī ve terkīb-i vařfī olarak ikiye ayrılmıştır. Birleşik sıfatlar ise kendi içerisinde řifāt-ı nisbiyye, řifāt-ı levniyye, řifāt-ı müřābehet, řifāt-ı muhāfazat, řifāt-ı fā‘iliyyet, řifāt-ı liyakāt ve řifāt-ı edātiyye başlıkları altında örnekleri ile birlikte izah edilmiştir (s. 36-38).

“Cedvel-i edevāt” bařlıġı altında basit ve bileşik edatların listesi verilmiş, her bir edatın anlamı ve görevi gösterilmiştir (s. 38-40). Bu listeden sonra “ba‘zī esāmī ve řifāt-ı mürekkebe” bařlıġı altında bazı isimler ve sıfatlar Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 41). Sonrasında “edevāt beyānındadır” bařlıġıyla edat konusuna geri dönmüş; edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; her bir edat, baġlaç, ön ve son ek örnekler eřliġinde tarif edilmiştir (s. 41-48).

Gülřen-i Fārisī’nin sonuna Neřāyih-i Hükemā başlıklı ahlaki öġütler içeren Farsça bir bölüm eklenmiştir (s. 49-66). Bu bölümde dördü manzum, beři mensur olmak üzere dokuz adet Farsça metin yer almaktadır. Bu metinler “maķālāt-ı pīr-i Herāt” başlıklı Hāce ‘Abdullāh-i Ensāri’nin eserlerinden yapılan seçki; “goftār-ı Loķmān Hekīm” ve “neřāyih-i diġer” adlı pasajlardan oluşmaktadır. Ayrıca “mükāleme” bařlıġı altında *Zūbdetü’l-Ķavā’id*’de aynı başlık altında verilen diyalog esere dāhil edilmiştir. “Neřāyih-i manzūme” bařlıġı altında ‘Attār’ın *Pendnāme* ve Sa‘di’nin *Gūlistān* ve *Bostān*’ından bölümlere ve Mollā Cāmī’nin *Mirātü’l-‘Aķā’id* ve *Lūccetü’l-Esrār* kasidelerine yer verilmiştir.

Gülşen-i Fārisī, terkīb-i kelām usulüyle Farsça öġrenmeye istekli olan öġrenciler için hazırlanmış bir kitaptır. *Gülşen-i Fārisī*’de dil bilgisi kuralları zamir, mastar, fiil, isim, sıfat ve zarf sırasıyla ele alınarak önce özet hālde sonra tekrardan ayrıntılı olarak

işlenmiş; ayrıca sözlük ve alıştırmalarla birlikte uygulamalı olarak gösterilmiştir. Klasik dil bilgisi kitaplarından farklı olarak konulara şahıs zamirleri ve edatlar ile başlanılmış, kelimedden tamlama, tamlamalardan da cümle kurma yolu takip edilerek konuların her biri bir önceki konuyla birleştirilmiştir. Bu usul, Mu‘allim Feyzî’nin *Ta‘lîm-i Suḥan*, *Uşûl-i Fârisî*, *Zebân-ı Fârisî* ve Kemâl Paşa’nın *Ta‘lîm-i Fârisî* adlı eserinde de uygulanmıştır.

Eserin Baskıları

Gülşen-i Fârisî’nin tespit edebildiğimiz dört baskısı mevcuttur. İlk baskısı Mahmud Bey Matbaası tarafından 1313/1895 yılında, ikinci baskısı yine 1313/1895’de aynı matbaa tarafından bazı ilavelerle 66 sayfa hâlinde yapılmıştır. Üçüncü baskısı yine Mahmud Bey Matbaası tarafından 1318/1900’da 48 sayfa olarak ve dördüncü baskısı Kasbar Matbaası tarafından 1322/1904’de yapılmıştır. Üçüncü baskıda Mollâ Câmî’nin *Mirâtü’l-‘Aḳâ’id* ve *Lüccetü’l-Esrâr* kasidelerine yer verilmemiştir.

2.3.57. Mirât-ı Lisân-ı Fârisî yâhud Burhân-ı Teraḳḳî (tlf. 1313/1896)

Hâcezâde Aḫmed Cevdet (Öğretmenoğlu)

(Malumât Matbaası: İstanbul, 1313/1896 60 sayfa)

Mirât-ı Lisân-ı Fârisî, Farsça dil bilgisi konularını sarf ve nahiv olmak üzere iki kısımda ele alan Türkçe açıklama dil bilgisi kitabıdır. Baskı kapağında yer alan “*Lisân-ı Fârisîniñ maḳlûb vechle şarf ve nahiv kısımları muḥtevidir*” ibaresiyle eserin muhtevasına işaret edilmiştir.

Aḫmed Cevdet, eserin kısa önsözünde uzun bir tecrübe ile ortaya konulan *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*’yi okuyan birisinin Farsça dil bilgisi kurallarını öğrenebileceğini ifade etmiş ayrıca kendi dilimizdeki Farsça kelimelerin çokluğundan dolayı Farsçayı öğrenmenin de gerekliliğini vurgulamıştır.

“*Tecârüb-i medîde ve mütenevvi‘ eseri olarak ittiḥâz olunan tertib ve taḥlîl vechle Mirât-ı Lisân-ı Fârisîyi okuyan bir efendi, kavâ‘id-i lâzime-yi Fârisîyi istediği gibi bellemiş olur; Fârisîniñ tâtlı bir lisân olduğu şöyle dursun, yalnız lisânımızdaki elfâziñ muhimmecesi Fârisî olduğundan şiddet-i lüzümü bedîhiyyâtandır.*” (s. 3).

Müellif, esere sarfın tanımını yaparak başlangıç yapmıştır. Burada sarf, “*Fârisîde kullanılan sözleriñ kaç türlü olduğunu, nasıl yapılmış ve nasıl yapılacağını bildiren kavâ‘idiñ hey‘et-i mecmû‘asına şarf-ı Fârisî denir*” şeklinde tarif edilmiştir (s. 4).

Daha sonra kelime ve kelime türlerine değinilmiştir. Farsçada kelimeler maşdar, fi‘l, şîğa, ism, şıfat ve edât olmak üzere altı kısma ayrılmış; sarf kısmında sırasıyla bu konular ele alınmıştır.

Müellif Farsça mastarları, aşlî, taḥfîfî, ḥāşıl, ca‘lî, vaşfî ve murahḥem olmak üzere altı gruba ayırarak izah edilmiştir (s. 5-9). Eserde asıl mastarlar dālî ve tāî mastarlar olmak üzere iki gruba ayrılmış; ayrıca dālî ve tāî mastarlar, -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre tasnif edilmiştir. Bu tasnife göre dālî mastarlar “*maşdar-ı dālî-yi zā’î*”, “*dālî-yi mīmî*” şeklinde yedi; tāî mastarlar da “*tāî-yi ḥā’î*”, “*tāî-yi sînî*” gibi dört başlıkta incelenmiş, her bir mastar çeşidinin tanımı yapılarak örneği Türkçe karşılığı ile birlikte gösterilmiştir.

Dālî-yi elifî ta‘rîfî:

Şoñunda دن ve andan evvel (l) bulunan maşdara (dālî-yi elifî) denir: افتادن düşmek, vāki‘ olmak (s. 6).

Mastar bölümünün sonunda ve diğerk tüm konuların sonunda anlatılan konu ile ilgili sorular yöneltilmiştir.

Örnek:

صرف فارسی نهیه دینیر؟ کلمه نهیه دینیر؟ کلمه قاچ قسمدر؟ مصدر اصلی نصل یاپیلیر؟ مصدر دالیده ادات مصدر دن اول هانکی حرفلرک بری بولونور؟ (s.9)

Mastarlardan sonra fiil konusuna geçilmiş ilk olarak fiilin tanımı yapılarak emr-i ḥāzır (s. 10-13), nehy-i ḥāzır (s. 13), emr-i gā’ib (s. 13), nehy-i gā’ib (s. 13), māzi-yi şuhūdî (s. 14), māzi-yi naklî (s. 14), muzāri‘ (s. 14), fi‘l-i ḥāl (s. 15), fi‘l-i istiḳbāl (s. 15), fi‘l-i iltizāmî (s. 15), fi‘l-i vucübî (s. 15), fi‘l-i iḳtidārî (s. 16)’nin oluşumu ve kullanım şekli tarif edilmiştir. Örnek olarak verilen fiil çekimlerinin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Emr-i ḥāzırın yapımı mastar türlerine göre anlatılmıştır (s. 10-12).

“Şîğa”, diğerk Farsça gramer kitaplarında yer alan bir konu başlığı değildir. Müellif mastar ve fiil konusunun devamında zarf fiil yapısını göstermek düşüncesiyle siganın “*mādesi fi‘l olmak şartıyla şıfat ve diğerk kelime maḳāmında kullanılan kelimeye şîğa denir*” şeklinde tanımını yaparak ‘atfiyye ve ḥāliyye olarak iki kısma ayırmıştır (s. 19).

Şîğa-yı ‘atfiyye ve ḥāliyye teşkili:

Şîga-yı ‘atfiyye ve hâliyye teşkili için Fâriside kâ‘ide-yi maşşûşa yoktur; mâzî-yi naklîniñ müfred-i gâ‘ib şüreti iktizâsına göre şîga-yı ‘atfiyye icâbına göre şîga-yı hâliyye maķamında kullanılır: **موخته** belleyip, belleyerek (s. 11).

İsim konusu ile esere devam edilmiş; isimler semâi‘ (kuralsız) ve kıyâsî (kurallı) olarak ikiye ayrılmıştır. Semâi‘ ve kıyâsî isimler de kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Kuralsız isimler ism-i ‘âm/ism-i cins ve ism-i hâş olarak ikiye ayrılmış; cins isimler *“mâhiyeti bir cinsden olmaķ üzere birçok efrâdı gösteren ism-i semâi‘ ye ism-i ‘âm ve ism-i cins denir”*; özel isimler ise *“belli bir şahış yâhud bir şeyi gösteren ism-i semâ‘iye ism-i hâş denir”* şeklinde tarif edilmiştir (s. 20-21). Özel isimler içerisinde ism-i ‘alem, zamîr, ism-i işârât, ism-i mübhem ele alınmıştır. Kurallı isimler; ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i taşgîr, ism-i mensûb ve ism-i ‘aded olarak sekiz grubu ayrılmış ve örnekleriyle beraber anlatılmıştır (s. 24-28).

Sıfat başlığı altında da isimlerde olduğu gibi sıfatlar semâi‘ ve kıyâsî olarak ikiye ayrılmış; kıyasî sıfatlar şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı tafziliyye, şıfat-ı ifrâtiyye ve vaşf-ı terkîbî adları altında dört grupta incelenmiştir (s. 29-33). Bu başlık altında son olarak Farsçadaki isim ve sıfatlarda çoğul konusu işlenmiştir (s. 32-33).

Farsçadaki edat konusu *“başlı başına ma‘nâsı olmayıp diğer kelimelerden birine bitiştiği vakit ma‘nası aňlaşılın kelimeye edât denir”* diye tarif edilmiştir. Daha sonra edatlar başlangıç harflerine göre gruplandırılarak Türkçe karşılıkları ve kullanım şekilleri gösterilerek anlatılmıştır (s. 33-37).

Edatlardan sonra Farsçada yaygın olarak kullanılan mastarlar ve onların emr-i hâzır ve vaşf-ı terkîbî hâlleri verilmiş; bazı durumlarda vaşf-ı terkîbî hâllerinin olmadığı belirtilmiştir (s. 37-45).

Örnek:

(مصدر) أفريدن (ترکجهسى) ياراتمق (امر حاضر) أفريدن (ترکجهسى) يارات (وصف تركيبي) جهان أفريدن

Sarf kısmının sonunda *“ķavâ‘id-i müteferriķa-yı mühimme”* başlığı altında diğer bazı dil bilgisi konuları anlatılmıştır. Burada fiillerin ma‘lûm ve meçhûl ile tām ve nâķış olma durumları; hikâye-yi şuhûdî, hikâye-yi naklî, rivâyet-i naklî zamanları ve onların kullanımları; ism-i mevşûl olarak adlandırılan آنچه ve آنکه bağlaçları; harflerin değişim ve dönüşümü; هست ve است arasındaki fark; sonu ◦ harfi ile biten isimlerin çoğul yapılması ve şâz ve furû‘-i ef‘âl gibi terimlerin tanımları mevcuttur (s. 45-51).

Ahmed Cevdet, *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*'nin cümle bilgisine ayırdığı ikinci kısmında nahiv terimini “*Fârisî kelimelerden terkîbler, cümleler, fıkralar, maqâleler, yaparağ efhâm-ı merâm etmeniñ uşulünü bildiren kavâ‘idiñ heyet-i mecmû‘asına nahv-i Fârisî denir*” şeklinde tanımlayarak nahiv konusuna giriş yapmıştır (s. 51-52). Bu kısımda Farsçadaki terkipler (terkîb-i tām, terkîb-i nākış), cümle (cümle-yi ismiyye, cümle-yi fi‘liyye), tamlamalar (terkîb-i ‘adedî, terkîb-i ‘atfî, terkîb-i işâretî), tümleç (mütemmim) örneklerle birlikte anlatılmıştır (s. 52-60).

Mirât-ı Lisân-ı Fârisî, Aḥmed Cevdet’in Farsça dil bilgisi konusunda yazdığı ikinci kitaptır. 1309/1892 yılında telif edilen *Mu‘allim-i Kavâ‘id-i Fârisî* adlı eserinde Aḥmed Cevdet dil bilgisi konularını daha muhtasar olarak ve soru-cevap şeklinde anlatmayı tercih ederken bu eserde konular daha fazla detaylandırılmış ve dil bilgisi konularının ele alınış yöntemi değişmiştir. *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*’de Farsça dil bilgisini sarf ve nahiv olmak üzere iki kısma ayıran müellif her bir dilbilgisi konusunun tarifi, yapılış şekli ve kullanımını gibi bilgileri verdikten sonra bahsi geçen konunun sonuna konu ile ilgili soruları ilave etmiştir. Ayrıca bu eserde Ḥabîb-i İşfahânî’nin dil bilgisi kitaplarında izlediği numaralandırma usulü de örnek alınmış; Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılarak anlatılmıştır. Bu eserde yüz altmış dört kaide örnekler eşliğinde işlenmiştir.

Eserin Baskıları

Mirât-ı Lisân-ı Fârisî’nin tespit edilen üç baskısı vardır. İlk baskısı Malumât Matbaası, ikinci baskısı 1326/1910’da Araks Matbaası, üçüncü baskısı 1330/1914’da Tefeyyüz Kitabhanesi tarafından yapılmıştır.

2.3.58. Uşûl ve Muntahabât-ı Zebân-ı Fârisî (tlf. 1313/1895)

Bedros Zeki Garebedyân (1871-1937)

Uşûl ve Muntahabât-ı Zebân-ı Fârisî, Farsça dil bilgisi kaidelerinin daha çok alıştırmalar yoluyla uygulamalı olarak anlatıldığı Türkçe açıklamalı bir kitaptır. Baskı kapağında eser hakkında “*Naẓarî ve ‘ilmî ber tarz-ı nevîn ile Fârisî kavâ‘id-i şarfîyye ve nahviyyeyi, Türkçeden Fârisiye ve Fârisiden Türkçeye tercüme edilecek temrînleri, Gülistân, Bostân, Bahâristân gibi âşâr-ı güzîde-yi Fârisiyyeniñ eñ muntahab parçalarını ve daha sâ‘ir ma‘lûmât-ı nâfi‘ayî hâvîdir.*” ifadesi ile eserde uygulanan yöntem belirtilmiştir.

Bedros Zeki, 1871 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Üsküdar Berberyan Mektebi'nde eğitimini tamamladıktan sonra başta mezun olduğu Berberyan Mektebi olmak üzere İstanbul'da çeşitli okullarda Türkçe, Farsça ve Arapça öğretmenliği yapmıştır. Bir müddet Berberyan Mektebi müdürlüğü görevini yürüten Bedros Zeki, 1907'de kızlar için, 1908'de erkekler için Üsküdar'da Garabedian Mektebi'ni kurmuştur. 1893 yılında Şûrâ-yı Devlet üyeliğine seçilmiştir. *Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî*'nin baskı kapağında kendisi hakkında “*Şûrâ-yı Devlet Maḥkeme-yi Bidâyet ḥulefâsından ve lisân-ı Türkî, Fârisî ve ‘Arabî mu‘allimi*” kaydı mevcuttur. Bedros Zeki, 1937 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.³⁷³ Dil bilgisi, edebiyat, inşa ve sözlük alanında pek çok eseri olan müellifin başlıca eserleri şunlardır: *Numûne-yi Edebiyât-ı ‘Osmâniyye ve Ma‘lûmât-ı Fenniyye, Nev-deste yâḥud Münşe ‘ât-ı Cedîde, ‘İlâveli Şarf-ı ‘Osmâni: ‘Amelî ve Nazarî, Rehnümâ-yı Kırâ‘at ve Tercüme İkinci Sene, Elifbâ-yı Lisân-ı ‘Osmâni, Meşq yâḥud Ḥuṭût-i ‘Osmâni, Ermeniceden Türkçeye Mükemmel Lügat, Türkçeden Ermeniceye Mükemmel Lügat.*

Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî

(Nişan Berberyan Matbaası: İstanbul, 1313/1895, 80 s.)

Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî, müellifin eserin telif sebebi, tertibi hakkında bilgi verdiği “muḥaddime” başlıklı bir giriş ile başlamaktadır (s. 2-3). Bedros Zeki, bu giriş kısmında Farsçanın Osmanlı Türkçesi için önemine işaret ederek söze başlamış; devamında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in eğitime ve müelliflere verdiği destek ve teşvikine övgü dolu sözlerle işaret ederek onun bu desteği sayesinde Farsça sarf ve nahiv kurallarını anlatan pek çok kitabın telif edildiğini, kendisinin de bundan cesaret alarak bu eseri yazdığını ifade etmiştir. Sonrasında müellif *Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî*'nin tertibine değinmiştir. Bedros Zeki, eserini her kısmı yirmi ders olacak şekilde iki bölüm hâlinde tertip ettiğini ve bu derslerin dönemin müfredatına uygun olarak her birinin bir haftaya denk gelecek şekilde okutulması hâlinde bir sene zarfında tüm kitabın okutulacağını öngörmüştür. Birinci bölümün ilk dersinde fiiller, isimler ve sıfatlar verildikten sonra fiillerin çekiminin yapıldığı ve “ḳâ‘ide” başlıkları altında Farsça sarf ve nahiv konularına dair bazı kurallar anlatılmıştır. Anlatılan konuların öğrencilerin zihninde yer etmesi için ders başlangıcında verilen fiil, isim ve sıfatlardan kurulan cümlelerden oluşturmuş; bu

³⁷³ Kasım Ertaş, “Türk Dili ve Ermeniler: Osmanlı'nın Ermeni Dilbilimcileri”, s. 155.

cümlelerin Farsçadan Türkçeye ve Türkçeden Farsçaya olmak üzere öğrencilerin tercüme etmesi istenmiştir:

“*Beher kısmı yirmişer dersten ‘ibāret ve iki kısımdan mürekkebe olan işbu eṣer-i ‘āciziniñ kırk ders üzere tertīb olunması tensīb edildi; demek oluyor ki haftada bir ders almaḡ şartıyla tekmīl-i kitāb bir sene zarfında görülecek. Birinci kısmıñ her dersinde Fārisī fi‘iller, isimler, şıfatlar ve verildikten mā‘dā fi‘illeriñ şıgaları tederīcen çekildi ve kā‘ide nāmıyla şarf ve nahv-i Fārisiyye dā‘ir bi l-cümle kavā‘id-i lāzıma i‘tā kılındı. Verilmiş olan Fārisī isim ve şıfatlarıñ izhān-ı talabeye taḡrīr etmesi için kelimāt-ı mezkūre ile tertīb olunan Fārisī cümleler, ‘ibāreler talebe tarafından Türkçeye ve ba‘dehu Türkçe cümel ve ‘ibārātın da Fārisiye tercüme olunacaktır (s. 3).*”

Müellif tarafından da ifade edildiği gibi, *Uşul ve Muntaḡabāt-ı Zebān-ı Fārisī*, iki bölümden oluşmaktadır. Konular bu bölümler içerisinde ders başlıkları altında ele alınmış; eserin birinci bölümü yirmi, ikinci bölümü yirmi olmak üzere toplamda kırk derse ayrılmıştır. Birinci bölümde, ders başlıkları altında ilk olarak fiil, isim, sıfat gibi kelime ve sözcükler verilerek fiillerin çekimleri gösterilmiş; “temrin” başlıkları altında birisi Farsçadan Türkçeye diğeri Türkçeden Farsçaya olmak üzere öğrencilerin tercüme etmesi için ders başlangıcında verilen fiil, isim ve sıfatlardan kurulan cümlelerden oluşan alıştırmalar sunulmuş ve sonrasında “kā‘ide” başlıkları altında Farsça sarf ve nahiv konularına dair bazı kurallar anlatılmıştır. Eserin tertip ve usulüne örnek olmak üzere birinci bölümün birinci dersinin tamamı aşağıda verilmiştir:

درس نخستین – برنجی درس

یک «بر دو» ایکی سه «اوچ چهار-چار» درت پنج «بش شش» آلتی

مصدر = داشتن – طوتمق، مالک اولمق

کلمات		جمع	مفرد
ریگ = قوم	خامه = قلم	داریم = مالکز	دارم = بنم وار، مالکم
نال = قامش قلم	هم مکتب = مکتب آرقداشی	دارید = مالکسکز	داری = سنک وار، مالکسک
پشم دوات = لیف، لیقه	ریگدان = قوم قابی	دارند = مالکدرلر	دارد = آنک وار، مالکدر
استاد = خواجه، معلم	کاغذ = کاغذ		

سیاهی = مرکب	درج = حقع		
روزنامه = غزته	نامه = کتاب، مکتوب		
قطع زن = مقطع	دوات = دیویت		
	گزلک = قلم تراش		

۱ تمرین- ترجمه از فارسی بترکی - فارسیدن ترکجهیه ترجمه.

یک خامه دارم. یک ریگدان داری. دو درج دارد. سه استاد داریم. چهار همکیب دارید. یک گزلک دارند. سیاهی و پشم دوات دارم. یک کلک و دو نال داری. سه نامه و یک روزنامه دارد. شش کاغز و یک ریگدان داریم. ریگ و قطع زن دارند.

۲ تمرین- ترجمه از ترکی بفارسی = ترکجهدن فارسی به ترجمه.

بر کتابم وار. اوچ قلمنک وار. ایکی حقهسی و بر دیویتی وار. درت خواجهمز و آلتی مکتب آرقداشمز وار. بر مقطعکز ایله ایکی قوم قابکز وار. بر قلمتراش وار. اوچ قامش قلملری و ایکی قلمتراشلی وار.

قاعده - فارسی مصدرلرک آخری ساکن (نون) و آنک اوست طرفی (دال) یاخود (تا) بولنور. (نون) ساکنهنگ ماقبلی (دال) ایسه مصدر (دالی)، (تا) ایسه (تانی) نامی آلیر. مصدر دالیدن اول مجرد (یارنو) حرفلرندن بر حرف بولنمق لازمدر. مثلا خریدن (صاتون المق)، کندن (قویارمق، قازمق)، ستادن (آلمق)، بُردن (گوتورمک)، آلودن (بولاشدرمق) و سانره. یالکز شدن (اولمق)، زدن (اورمق)، آمدن (گلمک) شاذدرلر. مصدر تانیده تادن اول (خسشف) حرفلرندن بر حرف ساکن بلولنهجقدر. مثلا گفتن (سویلک)، داشتن (طوتمق، مالک اولمق)، دانستن (بیلمک)، یافتن (بولمق)، نوشتن (یازمق).

Uşul ve Muntahabât-ı Zebân-ı Fârisî'nin birinci bölümünde bu usul devam ettirilmiş; diğer tüm derslerde dersin başlangıcında bazı fiil, isim ve sıfatlar verilerek bunlar alıştırma kısımlarında kullanılmış “kâ’ide” kısımlarında dil bilgisi konuları ele alınmıştır. İkinci derste şahıs zamirleri (s. 6-8); üçüncü ve dördüncü derste isimlerde çokluk (s. 8-11); beşinci derste (دادن) fiilinin mâzî-yi şuhûdî çekimi; mef’ülün ileyh, mef’ülün fih, mef’ülün ‘anh, ve mef’ülün ma’ a başlıkları altında hâl ve durum edatları ve ism-i işâret (s. 12-14); altıncı derste (کشیدن) fiilinin mâzî-yi naklî çekimi ve mâzî-

yi şuhūdī ve māzī-yi naklīnin teşkil yöntemi (s. 14-16); yedinci derste hikāye-yi māzī ve el-Hāc Meḥmed'in *Şarf-ı Fārisī* ve Mihrī Apikyan'ın *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī* adlı eserlerinde olduğu gibi (آن من، آن تو، آن او) şeklinde gösterilen ve Türkçe karşılıkları benimki, seninki, onunki şeklinde verilen zamīr-i vaṣfī, yā-yı vahdet ve üstünlük sıfatları (s. 16-18); sekizinci derste hikāye-yi māzī-yi şuhūdī, istiḳbāl ve ism-i mürekkeb (s. 18-20); dokuzuncu derste muzāri' (s. 20-22); onuncu derste iltizāmī-yi ḥāl ve iltizāmī-yi māzī (s. 22-25); on birinci derste emir ve ism-i mensūb (s. 25-27); on ikinci derste ism-i fā' il, ism-i mef' ūl ve esmā-yı a' dād (s. 27-29); on üçüncü derste fiillerde olumsuzluk (s. 30-32); on dördüncü derste nehy-i ḥāzır, mechūl ve müte' addī (s. 32-34); on beşinci derste cümle-yi fi' liyye ve cümle-yi ismiyye (s. 35-36); on altıncı derste bazı edatların isimlerle kullanımı (s. 36-38); on yedinci derste mütemmimāt-ı cümle olarak gösterilen ḥāl terkibī, temyīz, şart ve cezā (s. 38-40); on sekizinci derste otuz sekiz adet basit ve birleşik edat (s. 41-48); on dokuzuncu derste (بودن) yardımcı fiilinin (fi' l-i i' āne) māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naklī, muzāri', ḥāl, hikāye-yi ḥāl, hikāye-yi māzī, istiḳbāl, iltizāmī-yi ḥāl, iltizāmī-yi māzī, emr-i ḥāzır, emr-i gā'ib, ism-i fā' il, ism-i mef' ūl ve şıfat-ı müşebbehe çekimleri ve devamında “taşrif cedvel”i başlığı altında (خوردن) fiilinin sırasıyla māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naklī, muzāri', ḥāl, hikāye-yi ḥāl, hikāye-yi māzī, istiḳbāl, iltizāmī-yi ḥāl, iltizāmī-yi māzī, emr-i ḥāzır, emr-i gā'ib, ism-i fā' il, ism-i mef' ūl ve şıfat-ı müşebbehe çekimleri (s. 49) ve yirminci derste “maşdar-ma' nā- emr-i ḥāzır” başlığı altında ef' āl-ı ğayr-i kıyāsiye olarak tabir edilen kuralsız fiillerin yalnızca muzari kökü ve anlamı gösterilmiştir (s. 50).

Uşūl ve Muntahabāt-ı Zebān-ı Fārisī'nin ikinci bölümü *Gūlistān*, *Bostān*, *Bahāristān*, *Tāriḫ-i Nigāristān*³⁷⁴, *Naşihat-ı Hükemā* gibi eserlerden seçilmiş manzum ve mensur Farsça metinler yer alır. Farsça metinler, “hikāye”, “naşihat”, “temşil” ya da “ez Gūlistān” gibi başlıklar altında verilmiştir. Bu metinlerin ana fikri, mesajı “ḥāşıl-ı maṭlab” başlığı altında müellif tarafından Farsça iki üç cümleyle ifade edilmiştir. Devamında “müfredāt” başlığı altında metinde geçen bir gramer hususiyeti taşıyan kelime ve ifadeler yazılarak Türkçe karşılıkları verilmiş; kelime ya da ifadenin gramer özellikleri tekrar niteliğinde açıklamalar yazılmıştır (s. 51-79).

³⁷⁴Ahmed b. Muhammed-i Gaffārī-yi Kazvīnī'nin (ö. 975/1567) 959/1552'da tamamlayıp Şah I. Tahmasb'a ithaf ettiği ve bazı tarihi hikāye ve olayları ihtiva eden bir eserdir. Daha fazla bilgi için bk: Sadıq Sajjadi, “Gaffārī”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 280-281.

Müellif eserin giriş kısmında ikinci bölüme dair de bilgiler vermiştir. Burada *Nazarî ve ‘İlmî Şarf-ı ‘Osmânî* adındaki kitabı okumuş olan öğrencilerin *Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî*’nin birinci bölümünde yer alan yirmi dersi de okuduğunda kısa bir süre içerisinde Farsçanın dil bilgisine dair pek çok şeyi öğreneceği belirtmiş; Farsçayı öğrenmek için eskiden olduğu gibi *Gülistân* ve *Bostân* gibi eserleri baştan sona okutmanın öğrenci için faydalı olmadığını ve bunun yerine çeşitli kitaplardan seçki yapılmak suretiyle okutulması hâlinde daha isabetli olacağını işaret etmiştir. Bu amaçla da kendisinin *Gülistân*, *Bostân*, *Bahâristân*, *Târîḥ-i Nigâristân* gibi eserlerden seçki yaptığını; ahlaki hüviyetteki bu metinlerin altlarında müfredât adlı kısımlar içerisinde Farsçası ile birlikte Türkçe karşılıklarının ve ayrıca yararlı olabilecek bazı diğer bilgilerin de sunulduğunu ifade etmiştir:

Tecârib-i ‘adîde ile görüldüğüne nazaran Nazarî ve ‘İlmî Şarf-ı ‘Osmânî nâmındaki eser-i ‘âciziye lâyıḳı vechle ta‘allüm etmiş olan nev-resîdegân bu yirmi dersi kemâ-hûve ezberledikte Fârisî pek çok isim, şıfat, fî‘l, edât, ḳâ‘ide öğrenmiş ve böylece müddet-i ḳalîle zarfında lisân-ı mezkûrda da ma‘lûmât-ı kāfiyye peydâ etmiş olur. Eski zamânda edildiği gibi lisân-ı Fârisîyi taḥşîl için dersḥânedede i‘tikâd-ı ‘âcizânemce Gülistân, Bostân gibi Fârisî kitaplarını sertâser okutmaḳ talebeyi düçâr-ı melâl etmek demektir. Âsâr-ı mütenevvi‘ bir güzîdeden muntaḥab parçalar okutulursa mücib-i melâl olacaḳ yerde ğayr-i ḳâbil-i ḳiyâs istifâde ḥuşule gelir. İşte bu maḳşatla da Gülistân, Bostân, Bahâristân, Târîḥ-i Nigâristân isimleriyle ma‘rûf te‘lifât-ı selîse-yi Fârisiyyeden taḥşîḥ-i âhlâḳa eñ ziyâde ḥâdim olabilecek ḥikâyât ve ḥikemiyyâtı cem‘ ve telfîḳ ve her biriniñ zîrinde müfredât nâmıyla Fârisî kelimâtîñ Türkçeleriyle beraber ba‘zı fevâ‘id-i lâzıma da ‘ilâve olundu.” (s. 3-4).

Eserde metnin işleniş yöntemine örnek olmak üzere yirmi dokuzuncu dersini tamamı aşağıda verilmiştir:

درس بیست و نهم – یکر می طقوزنجی درس

از گاستان

طائفه حکمائ هند، در فضائل بزرجمهر سخن می گفتند. آخر جز این عیبش ندانستند که در سخن گفتن بطیست یعنی درنگ بسیار می کند. مستمع را بسی منتظر باید بود تا وی تقریر سخن کند. بزرجمهر بشنید و گفت: اندیشه کردن که چه گویم به از پیشمانی خوردن که چرا گفتم.

{مفردات}

در – حقتده، فضائل- فضیلتلر. سخن می گفتند – مکالمه ایدیورلردی {مصدر مرکبی (سخن گفتن)} مکالمه ایتمک در. عیبش – آنک قصوری. ندانستند – بیلمدیلر {مصدری (دانستن) بیلمک، امر حاضر (دان) در}. بطی – آغز. درنگ می کند – تانی ایدیور. {مصدری مرکبی (درنگ کردن) در. درنگ – تانی، تأخیر}. مستمع – دیکلین، استماع ایدن. منتظر باید بود – انتظار ایتملیدر، بکلملیدر {بایدک مصدری (بایستن) گرک اولمق، لازم و واجب اولمقدر}. تا – تا که، دک. بشنید – ایشندی {مصدری (شنیدن) – ایشتمک، امر حاضر (شنو) در}. اندیشه کردن – تفکر ایتمک. چه گویم – نه سویلهیم. به – ایی. پشیمانی خوردن – ندامت چکمک، نادم اولمق. (s. 63).

Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî, uygulamanın ön plana tutulduğu bir dil bilgisi kitabıdır. Eserin birinci bölümünde “ders” başlıkları altında dersin başında konuyla ilgili bir ya da birkaç fiilin verilerek çekimlerinin gösterilmesi; isim ve sıfat soylu kelimelerin Türkçeleri ile birlikte verilmesi ve verilen bu kelimelerin Farsça ve Türkçe metinler içerisinde kullanılarak tercümesinin istenmesi eserin uygulama amacı gözetilerek hazırlandığını göstermektedir. İkinci bölümde de yine Farsça metinlerin gerekli yapılarının tercümesi ve bazı yapıların dil bilgisi bakımından izah edilmesi suretiyle dil bilgisi konuları uygulamalı olarak anlatılmıştır. Teorik olarak ise “kâ’ ide” başlıkları altında Farsça sarf ve nahiv konularına dair bazı kurallar ayrıntıya girmeksizin gösterilmiştir.

Eserin Baskıları

Uşûl ve Muntaḥabât-ı Zebân-ı Fârisî, 1313/1895 yılında Nişan Berberyan Matbaası tarafından 80 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk baskısıdır. İkinci baskısı Karabet Matbaası tarafından 1328/1912’de yapılmıştır.

2.3.59. Yeñi Uşûl Ta’lîm-i Fârisî (tlf. 1313/1895)

Maḥmūd Mes‘ūd

Yeñi Uşûl Ta’lîm-i Fârisî, Bahçesaray Rüşdiye Mektebi baş öğretmenlerinden Maḥmūd Mes‘ūd tarafından Farsçaya yeni başlayan öğrenciler için soru-cevap şeklinde yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır. Baskı kapağında yer alan “*Fârisî taḥşîline yeñi başlayan çocuklara maḥşûş olup her derse ve her kâ’ideye münâsip vazîfe, ta’lîm, sū’aller mevcûd ve ef’âliñ suhûlet-i taḥşîline ḥidmet eder bi’l-cümle kavâ'id-i Fârisiyyeyi câmi’dir*” ifadesiyle eserin muhtevası ve usulüne işaret edilmiştir.

Meḥmed Kānī hakkında elimizde yalnızca eserin baskı kapağındaki “*Bağcesarây Mekteb-i Rüşdiyyesi mu‘allim-i evveli*” ibaresinden çıkardığımız Bahçesaray Rüşdiye Mektebi baş öğretmenlerinden olduğu bilgisi mevcuttur.

Yeñi Uşûl Ta‘lîm-i Fârisî,

(Babîâli Caddesi 25 Numaralı Matbaa: İstanbul, 1313/1895, 183 s.)

Maḥmūd Mes‘ūd, eserin başında yer alan “muḳaddime” başlıklı ön sözüne devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid için yazdığı bir dua cümlesiyle başlar. Dua sözlerinin devamında onun dönemindeki eğitimin gelişmişliğini ve telif edilen eserlerin çokluğunu vurgulayarak eseri hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre *Yeñi Uşûl Ta‘lîm-i Fârisî*, başlangıç seviyesinde Farsça öğrenen öğrencilerin Farsçayı kısa sürede öğrenmeleri için Kemâl Paşa’nın *Ta‘lîm-i Fârisî* adındaki eserin muhtevasına dokunulmaksızın bazı ilavelerle ve yeni bir üslupla tekrar yazılmış; dil bilgisi konuları ödev, alıştırmalar, konular hakkındaki sorular ile uygulamalı olarak anlatılmıştır:

“Evlād-ı vaḫānîñ şimdiye kadar kemāl-ı şu‘ûbetle öğrenebildikleri Fârisîyi az bir müddet zarfında taḫşîl ve istifâde eylemeleri için velev nâçiz olsun nev-resîdegâna bir hizmette bulunmak ümniyyesiyle eski Ta‘lîm-i Fârisîniñ hiçbir nokḫasına dokunulmaksızın ber tarz-ı nevîn üzere ba‘zı kavâ‘id, vezâ‘if ve es’ile ve ecvibe-yi lâzıma ve ta‘lîmler derç ve ‘ilâve olunarak Yeñi Uşûl Ta‘lîm-i Fârisî nâmıyla mevsûm işbu ilk eşercigimi neşre muvâfık olmuş isem de mezkûr risâlede erbâb-ı ma‘ârif tarafından görülecek sehv ve ḫaḫâniñ nev-hevesliğime mebnî dâmen-i ‘afv ile pûşide ve mestûr buyurulması her ḫâlde temennî olunur.”

Yeñi Uşûl Ta‘lîm-i Fârisî’de dil bilgisi konuları on bab içerisinde soru-cevap şeklinde ele alınmıştır. Eserde dil bilgisi kural ve kaidelerinin izahı kısa ve öz bir şekilde belirtilmiş; “vâzife”, “ta‘lîm”, “şu‘âl” başlıkları altındaki alıştırmalar, “lûgat” başlığı altında verilen alıştırmalarda geçen kelimelerle ilgili bir lûgatçe hazırlanmış; Türkçeden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye tercüme edilmesi için verilen cümleler ile konuların daha iyi anlaşılmasına dair çok yönlü uygulamalar ön plana çıkarılmıştır. Müellif “vâzife” başlıklı alıştırmalar için “*lafızdan ma‘nâyı*”; “ta‘lîm” başlıklı alıştırmalar için “*ma‘nâdan lafzı şormaḫ için tertîb olundu*” açıklamasını kayda geçmiştir. “Şu‘âl” başlıkları altında öğrencilere bölüm içerisinde anlatılan konular ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Ayrıca zaman zaman dipnotlarda konularla ilgili ilave açıklamalarda bulunulmuştur.

Birinci bapta ilk olarak zamir ve bazı edatlar ele alınmıştır (s. 4-14). Dil bilgisi konularına “*zamīr ne demektir?*” sorusu ve bu soruya verilen “*zamīr ismin yerini tutan kelime demektir*” cevabı ile başlangıç yapılmış; sonrasında “*zamā’ir-i şahşiyye*” başlığı altında ayrı şahıs zamirleri gösterilmiştir. Zamir bahsinin ardından “*mef’ül edāti*” başlığı altında *را، به، در، از* edatları; “*ba’zı edevāt*” başlığı altında *edāt-ı muşāḥabet* ve *mef’ülün ma’a* edatı olan *با*; *edāt-ı isti’lā* olan *بر*; olumsuzluk edatı *بی* ve *edāt-ı ta’lil* ve *mef’ülün leh* görevindeki *برای* edatları işlenmiştir. Bahsi geçen konular “*vazife*”, “*ta’līm*”, “*sū’āl*” başlıkları altında birinci bapta anlatılan konular ile ilgili alıştırmalar verilmiştir.

İkinci ve üçüncü baplar tamlama konusuna ayrılmıştır (s. 15-55). İkinci babın başında “*izāfet nedir? izāfet neden mürekkebdir? muzāfiñ āḥiri naşl okunur? muzāfiñ āḥirinde (ل) yāḥūd (و) bulunursa ne yapılır? muzāfiñ āḥirinde (ی) yāḥūd (ه) bulunursa ne yapılır?*” sorularına verilen cevaplar ile tamlama konusuna giriş yapılmış; “*terkīb-i izāfi-yi maḳlūb*” başlığı altında ters çevrilmiş tamlama konusu anlatılmıştır. Sonrasında “*ba’zı luḡatlar*” başlığı altında “*ezberleyin*” notuyla، *پیر، پلنک، بزغاله، خدا، موش، چشم، مار، بانو، شکوفه، عصا، بنده، لب، بز، دنباله، شتر، ابرو، شهر، ناخن، گوسفند، گاو، گریه، کشتی* kelimeleri Türkçeleri ile birlikte verilmiş (s. 17); bu sözlük kısmının devamında “*aşağıdaki isimleri birbirine izāfet edin ve ma’nalarını söyleyin*” şeklinde bir başlık ile *(لب، شتر)*، *(بنده، خدا)*، *(بانو، خانه)* gibi parantez içerisinde verilen kelimelerle tamlama yapılması ve bunların da anlamlarının söylenmesi istenmiştir (s. 18). Ardından yine “*ba’zı kelimāt*” başlığı altında *راه، اسب، دست، پا، سر، رو، دست، من، دست تو، دست شما* gibi bu kelimelerin Türkçeleri verilmiş ve sonrasında *راه، اسب، ما، پای اسب او، دست اسب تو، روی اسب من، سر اسب من* gibi tamlamalar listelenmiş (s. 22-23); *vazife*, *ta’līm*, “*sū’āl*ler ile tamlamalar ile ilgili alıştırmalar verilmiştir. Üçüncü bapta *izāfet* konusuna devam edilmiş; “*mef’ülün ‘anh* olan *terkīb-i izāfīler*” başlığı altında *از* edatı ile yapılan tamlamalar (s. 26-27); “*mef’ülün ileyh* olan *terkīb-i izāfīler*” başlığı altında *به* edatı ile yapılan tamlamalar (s. 29-31); “*mef’ülün fih* olan *terkīb-i izāfīler*” başlığı altında *در* edatı ile yapılan tamlamalar (s. 33-34); “*mef’ülün bih* olan *terkīb-i izāfīler*” başlığı altında *را* edatı ile yapılan tamlamalar (s. 36-38); “*iki terkīb-i izāfiden mürekkebdir olan mürekkebdizāfīleriñ mef’ülleri*” başlığı

altında *از سر اسب من، بسر اسب من، در سر اسب من، سر اسب مرا* şeklindeki tamlamalar anlatılmıştır (s. 40-41).

Dördüncü bab sıfat konusuna ayrılmıştır (s. 56-73). Sıfat konusuna “*şıfat neye denir? mevşūf neye denir?*” sorularına verilen cevaplarla giriş yapılmış; terkib-i tavşifî, şıfat-ı tafziliyye, şıfat-ı ifrâtiyye, edât-ı haber başlıkları altında alıştırmalarla birlikte sıfat konusu işlenmiştir.

Beşinci bapta “cümle-yi ismiyye” başlığı altında isim cümlelerine örnek verilmiş; alıştırma kısmında Türkçeleri verilen isim cümlelerinin Farsçaya, Farsçaları verilen isim cümlelerin Türkçeye tercümesi istenmiştir (s. 74-81). Altıncı bapta fiil konusu ele alınmıştır (s. 81-103). Fiil bahsinde öncelikle “maşdar ve müşbet fi’ller” başlığı altında mastar konusu işlenmiştir. Mastarlar dālî ve tā’î olarak iki gruba ayrılmış; *کردن* fiili mâzi-yi meşhūd, hikâyetü’l-ḥāl fi’l-mâzi, hikâyetü’l-mâzi fi’l-mâzi, muzâri‘, ḥâl, istikbâl, muzâri‘-i mechûl başlıklarında olumlu şekli tüm zaman ve şahıslarda çekimlenmiştir (s. 81-90). Sonra “emir ve temennâ şîğaları” başlığı altında emir kipi, ism-i fâ’il ve ism-i mef’ûl; “menfî fi’iller” başlığı altında *کردن* fiilinin olumsuz hâli tüm zaman ve şahıslarda çekimlenmiş; “mâlik olmak” anlamındaki *داشتن* fiili işlenmiştir.

Yedinci bapta isimlerde çokluk; “zamîr-i bâriz-i muttaşıl” başlığı altında bitişik şahıs zamirleri; ism-i işâret, esmâ-yı a‘dâd konuları anlatılmıştır (s. 104-129). “Bâb-ı sâbi‘” başlıklı yedinci baptan sonra sekizinci bab olarak adlandırılması gereken bab, “bâb-ı tâsi‘” olarak adlandırılmıştır. “Bâb-ı tâsi‘” başlıklı dokuzuncu babın başında *Tertîb-i Cedîd Ta’lîm-i Fârisî’deki “çocuklarıñ istihrâc-ı ma‘ânide meleke ḥâşıl etmesi zımnında evvelce yazılan ve bundan şoñra yazılacak olan luğatleriñ maḥall-i isti‘mâllerini mübeyyen olarak bu bâbda tercümeleriyle birlikte bir takım ufaḫ cümleleriñ taḥrîri münâsib görülmüşdür*” şeklindeki izah aynen alıntılanmış ve bu açıklama da belirtildiği üzere bu bölümde bazı cümleler Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 130-139). Onuncu bab emr-i ḥâzır konusuna ayrılmıştır (s. 140-182). Bu bölümde “*emr-i ḥâzır nasıl yapılır?*” sorusunun cevabında emr-i ḥâzırın türeme şekli gösterilmiş, devamında “maşadır-ı Fârisiyye ve onlardan mütevellid fi’l-i muzâri‘ ve emr-i ḥâzır şîğaları” başlığı altında mastarlar harf sırasına göre emr-i ḥâzır ve muzâri‘ kökleri ile birlikte listelenmiştir.

Son olarak ‘Alī Naẓīmā’nın *Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī*’de “iẖtār-ı mühim” başlığı altında kitabını okutacaklara uyarı ve önerileri bu eserde de “iẖtār-ı mühim” başlığı altında aynen tekrar edilmiştir:

“Mu‘allimīn efendiler ẖazretlerine yalnız risālede muharrer dersleri ta‘rif ile iktifā etmeyip çocuklarda meleke ve rusūh ẖāşıl etmek üzere ẖāriçten daħi oĸunulan derse münāsib birçok mişāller getirerek oĸunulan ḵā‘ideniñ ‘ameliyātı icrā ettirmesi ve bir şāgird tarafından bir ders güzelce ezberlenmeyince o dersiṉ geĸdirilmemesi ve onuncu bābda bulunan maşdarlarıñ bi’l-cümle şīgalarınıñ kemāl-i diĸkat ve i‘tinā ile ĸekdirilmesi bi’l-cümle rica olunur.”(s. 183).

Yeñi Uşūl Ta‘līm-i Fārisī, tespitlere göre *Mesā’il-i Deriyye*, *Yeñi Uşūl Şarf-ı Fārisī* (Birinci Sene), *Zübde-yi Şarf-ı Fārisī*, *Mu‘allim-i Ķavā‘id-i Fārisī* ve *Sū‘alli Cevāplı Ķavā‘id-i Fārisī*’den sonra Farsça dil bilgisi konularının soru-cevap şeklinde ele alındığı altıncı kitaptır. *Yeñi Uşūl Ta‘līm-i Fārisī*’de müellif her ne kadar soru-cevap yöntemini benimsemiş olsa da dil bilgisi kural ve kaidelerinin sıralanışı, tasnifi ve tertibi bakımından bahsi geçen diğerkitaplardan farklı bir yol izlemiştir. Bu kitapta konuların sıralanışı ve tasnifinde Kemāl Paşa’nın *Ta‘līm-i Fārisī*, Feyzī Efendi’nin *Ta‘līm-i Suħan* ve *Uşūl-i Fārisī* ve ‘Alī Naẓīmā’nın *Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi terkīb-i kelām usulü takip edilerek alıştırmaya ve sözlük kısımları da benzer şekilde kullanılmıştır. *Yeñi Uşūl Ta‘līm-i Fārisī*’de dil bilgisi konuları müellifin eserin giriş kısmında ifade ettiği üzere Kemāl Paşa’nın *Ta‘līm-i Fārisī* adlı kitabı esas alınarak ona bab içerisinde soru-cevap şeklinde açıklanmış ve ödev, alıştırmaya, konular hakkındaki sorular sorular vasıtası ile uygulamalı olarak ele alınmıştır. Bu eserde *Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī*’deki bazı izah ve uyarılar aynen tekrar edilmiştir. Müellif yukarıda ismi geçen pek çok Farsça dil bilgisi kitabındaki usul ve izahlardan faydalanmış nihayetinde kendi üslubunca bir eser meydana getirmiştir.

Eserin Baskıları

Yeñi Uşūl Ta‘līm-i Fārisī, Tedrisāt-ı Rüşdiye Kütüphanesi’nin yetmiş altıncı kitabı olarak Babiâli Caddesi 25 Numaralı Matbaa tarafından 1313/1895’de 183 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısı budur.

2.3.60. Rehber-i Kavâ'id-i Fârisî (tlf. 1314/1896)

Meḥmed Celâl

Rehber-i Kavâ'id-i Fârisî, Menşe-yi Küttâb-ı Askeriyye mensuplarından Meḥmed Celâl adlı bir şahıs tarafından Türkçe yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Eserin müellifi hakkındaki bilgilerimiz, *Rehber-i Kavâ'id-i Fârisî'nin* baskı kapağındaki “*Menşe-yi Küttâb-ı Askeriyyeye mensûb*” kaydından anlaşıldığı kadarıyla onun dönemin askerî kâtip yetiştirme okulu olan Menşe-yi Küttâb-ı Askeriyye memuru olduğundan ibarettir.

Rehber-i Kavâ'id-i Fârisî

(Âlem Matbaası- Ahmed İhsan ve Şürekası: İstanbul, 1314/1896, 28 s.)

Rehber-i Kavâ'id-i Fârisî, “muḳaddime” başlıklı kısa bir ön söz ile başlamaktadır. Müellif, ön sözde devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e övgüde bulunarak onun eğitimin ve öğretimin gelişmesi için gösterdiği çabayı vurgulayarak Maârif-i Umûmiyye nâzırı Zühdü Paşa'nın (1834-1902) da himayesi ile kitabını bir mukaddime ve altı baptan oluşacak şekilde telif ettiğini belirtmiştir:

“İşbu kitâb *Rehber-i Kavâ'id-i Fârisiyye evlâd-ı vaṭana bir yâdigâr-ı âcizi olmaḳ üzere tab' edilerek maḳşad-ı ârzümüz ise menfe'at-ı zâtiyyeme baḳmayıp maḳzâ akrânıma bir ḥidmet etmek fikrinden ibâret olup işbu muvaffâkıyyet şevketlü padişâhımız efendimiz ḥazretleriniñ emr-i ma'arifiniñ teraḳḳî ve te'allisi ḥaḳḳında hemişe 'uyûn-ârâ-yı ibtihâc olan inâyet ve terḡibât-ı humâyunlarınıñ semere-yi celilesi ve ma'arif nâzır-ı mu'allâ-müzâhir devletlü Zühdü Paşa ḥazretleriniñ bu ḥuşûşda maşrûf buyurulan himâyet-i mütevâliyesi eşeri olduḡu âşikâr olmasına mebnî bir muḳaddime altı bâb olarak tab' edilen işbu risâle-yi âcizânemiñ sehv ve ḥaṭâsınıñ afvıyla bu küçük mü'ellifin daḡı mesrûr buyrulması müsteriḥimdir.”*

Bu ön söz kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiş; dil bilgisi konuları altı bab içerisinde anlatılmıştır. “Kavâ'id-i ef'âl” başlıklı birinci bapta kısaca mastarın tanımı yapılarak mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naḳlî, ḥikâye-yi şuhûdî, ḥikâye-yi naḳlî, müstaḳbel-i şariḥ, inşâ'î-yi müfred, inşâ'î-yi mürekkeb, emr-i gâ'ib, nehy-i gâ'ib, emr-i ḥâzır, nehy-i ḥâzır, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl zaman ve kipleri ele alınarak her bir başlık altında کردن fiilinin tasrifi örnek olarak verilmiştir (s. 3-7). “Maşdar ve fî'l-i muzâri niñ iştiḳâḳı beyânındadır” başlıklı ikinci bapta mastarlar ve mastarların geniş zaman gövdesinin tespiti üzerinde durularak “zamân-ı ḥâl” başlığı altında şimdiki

zaman, “fi‘l-i meçhul yapmağda kâ‘ide” başlığı altında fiillerin meçhul hâllerinin teşkili ve “nefy ve nehy” başlığı altında fiillerde olumsuzluk konuları ele alınmıştır (s. 7-12). Üçüncü bapta lâzım ve müte‘addi ve fi‘l-i ‘âm ve fi‘l-i hâş konuları anlatılmıştır (s. 12-13).

“Furū‘-i fi‘l” başlıklı dördüncü bapta öncelikle ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe, şîga-yı hâliyye, şîga-yı mubâlağa, ism-i maşdar ve ism-i âlet konuları işlenmiştir (s. 13). Daha sonra “naḥiv kısmı” başlığı altında Farsçanın alfabesi ve bazı imla konularına kısaca değinildikten sonra isim konusuna geçilmiştir (s. 14). İsimler, önce cins isim ve özel isim olarak iki gruba ayrılmış; daha sonra “*ismın sekiz kısmı daha vardır*” kaydı düşülerek isimler câmid, müştak, müfred, mürekkeb, ism-i mevşûl, şıfat, ‘ayn ve ma‘nâ olmak üzere sekiz grupta toplanarak bilgi verilmiştir (s. 15). Eserde (ش) ekiyle fiillerin muzari köklerinden türetilen ad fiile (ism-i maşdar) ism-i mevşûl denmiştir (s. 15). Ancak bu adlandırmanın ism-i maşdar yerine sehven yazılmış olabileceği de düşünülebilir. “Edât-ı cem‘” başlığı altında isimlerde çokluk; “izâfet” başlığı altında isim tamlaması anlatılmıştır (s. 15-16). İsm-i zamân, ism-i mekân, ism-i taşgîr konularına kısaca değinildikten sonra sıfat konusuna geçilmiştir. Sıfat bahsinde vaşf-ı terkîbî ve esmâ-yı a‘dâd başlıkları altında birleşik sıfatlar ve sayı sıfatları anlatılmıştır (s. 17-19). Daha sonra zamirlere değinilmiş; zamirler zamîr-i şahş-ı munfaşıl, zamîr-i şahş-ı muttaşıl ve zamîr-i isnâdî olarak üç gruba ayrılmıştır. Dördüncü bölümde son olarak ism-i işâret başlığı altında işâret zamirleri ve “mübhemât” başlığı altında (كجا، چه، چون، كه، کدام، چند) soru zamirleri anlatılmıştır (s. 20-21).

“Edât” başlıklı beşinci bapta otuz kadar Farsça edat ile ön ekler ve son ekler basit bir şekilde görevleri ve örnekleriyle gösterilmiştir (s. 22-23). Müellif peh peh, hey ve uh gibi ünlemleri de edatlar grubunda değerlendirmiştir. Altıncı bapta yüze yakın master geniş zaman kökü ve Türkçe karşılıkları ile birlikte harf sırasına göre verilmiştir (s. 24-26). Son olarak “luğat-ı lâzime” başlığı altında bazı isim ve sıfatlardan oluşan kelimelerin Türkçeleri ve “terkîb” başlığı altında bu kelimelerle oluşturulan bazı tamlamalar sunulmuştur (s. 27-28).

Rehber-i Kavâ‘id-i Fârisî, muhtasar olarak yazılmış bir dil bilgisi kitabıdır. Ele alınan dil bilgisi konularının kısaca izahı yapılmış, az sayıda verilen örneklerle konular

anlatılmıştır. Eserde alıştırma, metin vs. gibi uygulamaya yönelik bir anlatım mevcut değildir.

Eserin Baskıları

Rehber-i Kavā'id-i Fārisī'nin ilk baskısı Âlem Matbaası (Ahmed İhsan ve Şürekası) tarafından 1314/1896 yılında İstanbul'da yapılmıştır. İkinci baskısı Kasbar Matbaası tarafından 1322/1904'te, üçüncü baskısı Necm-i İstikbâl Matbaası tarafından 1331/1915'de neşredilmiştir.

2.3.61. Manzûm Kavā'id-i Fārisī: Nazmu'l-Ferīd (tlf.1315/1897)

Ahmed Remzî Akyürek (1892-1944)

Manzûm Kavā'id-i Fārisī: Nazmu'l-Ferīd, mesnevi tarzında Farsça yazılmış manzum bir dil bilgisi kitabıdır. Ahmed Remzî Akyürek tarafından nazmedilmiştir.

Ahmed Remzî, Kayseri Mevlevîhânesi şeyhi Süleymân Atâullâh Efendi'nin oğludur. 1289/1872 yılında Kayseri'de doğmuştur.³⁷⁵ Sıbyan mektebini ve rüşdiyeyi bitirdikten sonra çeşitli hocalardan Arapça ve Farsça dersleri almıştır. 1310/1892 yılında İstanbul'a gitmiş, bir müddet sonra tekrar Kayseri'ye geri dönmüştür. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra 1898'de Kayseri İdadisi'ne din ve ahlak dersi hocası olarak atanmış, bu sırada Kayseri Mevlevîhânesi'nde Farsça dersleri vererek, *Meşnevî*, *Gülistân*, *Bostân*, *Pend-i Aftâr* gibi eserleri okutmuştur. 1909'da Kütahya Ergüniye Mevlevîhânesi meşihatı vekâletine atanmış, dokuz ay sonra Kastamonu Mevlevîhânesi şeyhliğine getirilmiştir. 1914'te ise Halep Mevlevîhânesi şeyhliğine tayin edilmiştir. Anadolu'daki bütün Mevlevî şeyhleri ve müntesipleri gibi o da, I. Dünya Savaşı'nda Mevlevî alayına katılarak üç buçuk sene kadar Şam'da bulunmuş, döndükten sonra ise 25 Ekim 1919'da Üsküdar Mevlevîhânesi şeyhliği görevine getirilmiştir. Tekke ve zaviyelerin 4 Eylül 1925'te kapatılması üzerine Üsküdar Selimağa Kütüphanesi müdürlüğüne atanmıştır. Bir müddet Ankara'da yaşadıkten sonra Kayseri'ye dönmüş ve orada 6 Kasım 1944 tarihinde vefat etmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Tuhfe-yi Remzî*, *Tarihçe-yi Akttâb*, *Türkçe Dîvân*, *Tuhfetü's-Şâi'mîn*, *Bir Günlük Karaman Seyahatnâmesi*, *Münâcât-ı Hazret-i Mevlânâ*, *Gülzâr-ı Aşk*.³⁷⁶

³⁷⁵ Doğum tarihi konusunda ihtilaf vardır. Bu konu hakkında bk: Hüseyin Vassaf, *Remzinâme*, hz. Yakup Şafak, Tekin Kitabevi, Konya, 2006, s. 7-8.

³⁷⁶ Eserleri ve hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk: Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, s. 1427-1430; Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Sevinç Matbaası, Ankara,

Ahmed Remzî, uzun yıllar Farsça ile meşgul olmuş, görev aldığı çeşitli mevlevihanelerde Fars edebiyatının mühim eserlerini okutmuş ve Farsçadan tercüme yapmıştır. Farsça olarak kendisi de şiir kaleme almıştır.

Manzûm Kavâ'id-i Fârisî: Nazmu'l-Ferîd

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1316/1900, 8 sayfa.)

Nazmu'l-Ferîd, 8 sayfa ve 118 beyitten ibarettir. Eser mütekârib bahrinin fa'lün feülün fa'lün feülün vezninde mesnevi nazım şeklinde yazılmıştır. Eser bir mukaddime, dokuz bab ve hâtîme kısmından oluşmaktadır. Konu başlıkları da nazım şeklinde düzenlenmiştir.

Besmele ile başlayan mukaddime kısmı beş beyittir. İlk üç beyti hamdele ve salveleye ayrılmıştır. Diğer iki beyitte ise, eserini çocuklar için nazmettiğini; eserinin düzenli bir dil bilgisi kitabı olduğunu ve onu okuyup idrak edenin de Fars diline aşina bir kişi olacağını ifade etmiştir (s. 2):

از من شنو ای طفل مودب   گرتو قواعد خواهی مرتب
هر که بخواند این نظم فرحزا   در فارسی شد دانای یکتا

“Benden dinle ey edepli çocuk!

Düzenli bir dilbilgisi istersen;

Ferahlık veren bu nazmı okuyan herkes,

Fars dilinde eşsiz bir bilgin olur.”

Birinci bab *اینگ بگویم احوال مصدر*: Mastar konusunun işlendiği birinci bab sekiz beyitten ibarettir. Bu kısımda mastarları mazi köklerinin son harflerine göre mastarlar, d'li mastar ve t'li mastar olarak ikiye ayırmış, d'li mastarlar, d'den önce ن، ر، ی، و، ا، و (یارنو) harfleri gelen mastarlar olarak beşe; t'li mastarlar ise t'den önce ف، ش، س، خ (خسشف) harfi gelen mastarlar olarak dörde ayrılmıştır. Terkiib-i maşdar olarak da *عهد بستن* ve *داد کردن* örnek olarak verilmiştir (s. 2).

İkinci bab *این باب ماضی باید شد از بر*: Dokuz beyitten müteşekkil olan ikinci bapta mazi fiillerin köklerinin elde edilme yöntemi ve *رفتن* fiilinin tüm şahıslarda mazi çekimi

1987; Hasibe Mazıoğlu, “Ahmed Remzi Akyürek”, *TDVİA*, C. II, İstanbul, 1989, s. 304-305; Hüseyin Vassaf, *Remzinâme*.

با نظم گفتیم بر تو قواید başlığı altında iki beyit olarak sunulan hâtîme kısmında müellif adını, yalnızca Remzî şeklinde zikretmiş; eserini *Nazmu'l-Ferîd* adıyla 1315/1897 Receb ayında manzum olarak tamamladığını beyan etmiştir. *Nazmu'l-Ferîd* ibaresi ebced hesabıyla eserin telif tarihini de vermektedir. Ayrıca sonda eserin telif tarihi 1315/1897 yılı da kayıtlıdır:

کتر گدای درگاه ملا رمزی بکرد این منظومه املا
ماه رجب بود بدأ و تمامش نظم الفریدست، تاریخ و نامش

Mevlevî Dergâhının bu aciz kulu Remzî,

Bu manzumeyi yazdı;

Başlangıcı da, bitişi de Recep ayı,

Tarihi de, adı da Nazmu'l-Ferîd'dir..

Nazmu'l-Ferîd, ağırlıklı olarak fiil konusunu işleyen ve bu arada temel zamanların çekimini de anlatıp örneklendiren bir dil bilgisi kitabıdır. Eser çocukların Farsça dil bilgisini öğrenmesi için hazırlanmıştır. Eserde isim, sıfat, zamir ve zarf gibi konular hususi bir başlık altında anlatılmamıştır. Edatlar ve kelimeye bitişen ön ekler ve son ekler konusu ise teferruatlı olarak ele alınmıştır.

Ahmed Remzî, eser içerisinde herhangi bir eser ya da isme değinmemiştir. Müellifin uzun süre medreselerde verdiği Farsça derslerinden derlediği notlardan ve kendi bilgi birikiminden istifade ederek eserini kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Nazmu'l-Ferîd, 1315/1899 yılında yazılmış ve bir yıl sonra 1316/1900 yılında Kasbar Matbaası tarafından neşredilmiştir. Bu neşir *Nazmu'l-Ferîd*' in ilk ve tek baskısıdır. Eserin iç kapağında 1314/1898 tarihli baskı ruhsatnamesinin metni de yer alır. *Nazmu'l-Ferîd*, Çivicizâde Gâlib tarafından şerh edilmiştir.³⁷⁷

2.3.62. 'Arūsân-ı Fevâ'id der Gülistân-ı Kavâ'id (tlf. 1316/1898)

Mes'ûd

'*Arūsân-ı Fevâ'id der Gülistân-ı Kavâ'id*, müellifin kaleme aldığı ve daha önce tanıtılan *Gülistân-ı Kavâ'id* adlı dil bilgisi kitabının ikinci baskısıdır. Müellif ikinci baskıda *Gülistân-ı Kavâ'id*'in muhtevasına bazı ilavelerde bulunmuş ve tertibinde de

³⁷⁷ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. II, s. 700.

değişiklikler yaparak eserini ‘*Arūsān-ı Fevā’id der Gülistān-ı Kavā’id*’ adıyla neşretmiştir.

Eserin müellifi olan Mes‘ūd hakkındaki bilgilerimiz, *Gülistān-ı Kavā’id*’in baskı kapağındaki edindiğimiz kayıttan ibarettir. Bu kayda göre müellif, Sa‘deddīn Taftāzānī (ö. 732/1390)’nin *Tehzībü’l-Mantıq ve’l-Kelām* adlı mantık ve kelama dair olan eserini şerh eden Şeyh ‘Abdülkâdir Efendi’nin torunudur ve Mekteb-i Osmanî’de Farsça hocalığı yapmıştır. Fakat eserin ‘*Arūsān-ı Fevā’id der Gülistān-ı Kavā’id*’ adlı ikinci baskının kapağında ise müellif hakkında “*Trābluṣṣām maḥkeme-yi ticāret re ’īsi*” kaydı bulunmaktadır. Bu kayıttan müellifin ‘*Arūsān-ı Fevā’id der Gülistān-ı Kavā’id*’i neşrettiği yılda Trablusşam Ticaret Mahkemesi başkanlığı yaptığını da öğrenmiş oluyoruz.

‘*Arūsān-ı Fevā’id der Gülistān-ı Kavā’id*
(Matbaatü’l-belâga, Trablusşam: 1316/1898, 88 s.)

‘*Arūsān-ı Fevā’id der Gülistān-ı Kavā’id*’in başında herhangi bir giriş ya da ön söz mevcut değildir. Fakat eserin sonunda “müellifin ifâdesi” başlığı ile bir sunuş yazısı mevcuttur. Bu kısımda müellif eseri hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“*İşbu risāle-yi dā’iyānemiñ ikinci tab‘ına deġin aṣḫāb-ı fezā’ıl tarafından te’lif ve ta‘mīm buyurulan mütenevvi‘ kavā’id-i Fārisiyye resā’ilini mütāla‘a eden zevāt-ı kirāmiñ ma‘lūmu olduġu vechle yārī-yi bārī ile dā’ileriniñ istiḥrācına muvafıq olduġu kavā’id-i cedīde ve fevā’id-i ‘adīdeniñ ekşeri resā’il-i mezkūrede zikri sebaḳ etmemiştir.*”

Ez cümle zamīr-i şifātiniñ menfisi, ism-i mef’ul, fi’l-i mechul, fi’l-i müte‘addi, şifāt-ı müşebbehe, ism-i mensüb, ḥāşıl-ı maşdar, terkibāt ve edevāt beyānındaki kavā’idiñ kısım-ı ā‘zamını kavā’id-i cedīdeden ma‘dūd buyuracaklarına eminim. Bundan başka talebeye ḥidmet olmaḳ üzere ‘ibārede sādellik, icāz, selāset mesleġi iḥtiyār olunmuştur.”(s. 85-87).

Ayrıca eserin sonuna Trablusşam Ceza Reisi Sofyalı Şâkir adındaki bir şahıs tarafından 1 Receb 1316/15 Kasım 1898 tarihli bir takdim yazısı da ilave olunmuş ve bu yazıda müellif ve eseri hakkında şu ifadelere yer verilmiştir:

“*Trābluṣṣām maḥkeme-yi ticāret re ’īsi faziletli Mes‘ūd Efendi’niñ eser-i ḥāme-yi kemālāt-güsterileri olup lisān-ı ‘uzūbet-beyān Deriniñ kāffe-yi taḥbikāt ve kavā’idini*

cāmi‘ bulunan bu *eşer-i kıymetdār daḥi intizār-ı müṭāla‘a-yı ‘ācizānemden emrār edildikde ḥaḳḳā ki emşāline fā’iḳ ve şimdiye dek ṭab‘ ve neşredilen ḳavā‘id-i Fārisiyye kütüb ve resā’ilinde şūret-i terkīb ve isti‘māllerinden baḥş olunmamış bir çok mebānī ve deḳāyıklā ārāste bir gencīne-yi pūr-ḥaḳā’iḳ iṭlāḳına şāyeste görülmüş ve ḥadiḳa-yı rāiḳa-yı ma‘ārif-i ‘Oşmāniyyeye yādigār buyurduḳları bu güldeste-yi nevīn-i edibānelerinden dolayı müellif zī-iḳtidārı her vechle şükür ve sitāyişe sezāvār bulunmuştur.”(s. 87-88).*

Eserde konular *Gülistān-ı Ḳavā‘id*’de olduḡu gibi bir düzen içerisinde anlatılmamış; dil bilgisi kuralları açıklandıktan sonra “luḡat” başlığı altında sözlük, “taṭbiḳāt” başlığı altında da sözlük kısmında Türkçe karşılıkları verilen kelimelerin de içerisinde geçtiḡi Farsça terkip ve cümlelerden oluşan metinler ve “tercüme oluna” notuyla Türkçesi verilen metinlerin Farsçaya tercüme edilmesi için alıştırmalar verilmiştir. *‘Arūsān-ı Fevā’id*’de ele alınan konular *Gülistān-ı Ḳavā‘id* ile aynı olmakla beraber konuların sıralanışları zaman zaman farklılık göstermiştir. Örneḡin *Gülistān-ı Ḳavā‘id*’de tamlama konusu ile dil bilgisi konularına başlangıç yapılmış olmasına rağmen bu eserde “ma‘lūmāt-ı ibtidā’iyye” başlığı altında Farsçadaki harfler, kelime ve zamanların kısaca tanımı yapılarak dil bilgisi konularına giriş yapılmış (s. 3-4); daha sonra “cem‘ edātı” başlığı altında isimlerde çokluk konusu işlenmiştir (s. 4-5).

Ayrıca bu eserin sonunda *Gülistān-ı Ḳavā‘id*’den farklı olarak “temrin” başlığı altında “*Fārisīde kaç ḥarf vardır ve bulunmayan ḥarfler hangileridir? Kelime kaç kısımdır ve bunların ta‘rifi nedir?*” şeklinde anlatılan tüm dil bilgisi konuları hakkında elliye yakın soru alıştırma olarak öğrencilere yöneltilmiştir (s. 81-85).

Eserin Baskıları

‘Arūsān-ı Fevā’id der Gülistān-ı Ḳavā‘id, Gülistān-ı Ḳavā‘id’in ikinci baskısı olarak Trablusşam’da 1316/1898 yılında Matbaatü’l-belāga tarafından 88 sayfa olarak neşredilmiştir.

2.3.63. Bedreḳa-yı Ḳavā‘id-i Fārisī (tlf. 1316/1898)

Rāşid

Bedreḳa-yı Ḳavā‘id-i Fārisī, askerî okullar (Mekātib-i Rüşdiye-yi Askeriyye) için hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitaplarından.

Müellif hakkındaki bilgilerimiz, eserin baskı kapağındaki “*Mekteb-i Harbiyye-yi Şâhâne kitâbet mu‘allimi piyâde binbaşı Râşid*” kaydından anlaşıldığı üzere onun Mekteb-i Harbiye’de piyade binbaşı rütbesiyle görevli öğretmen olduğundan ibarettir.

Bedreka-yı Kavâ‘id-i Fârisî

(Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-yi Şâhâne Matbaası: İstanbul, 1316/1898, 111 s.)

Bedreka-yı Kavâ‘id-i Fârisî, askerî rüşdiyelerde okutulan Farsça derslerinin müfredatına uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Muhtevasının özel bir amaçla hazırlandığı eserin baskı kapağında yer alan “*Mekâtib-i Rüşdiyye-yi ‘Askeriyye şâgirdânına tedris olunmağ üzere Meclis-i Ma‘ârif-i ‘Askeriyye tarafından kabul olunmuştur*” kaydıyla da belirtilmiştir.

Sarf ve nahiv olarak iki kısma ayrılan *Bedreka-yı Kavâ‘id-i Fârisî*’de dil bilgisi konuları “ders” başlıkları altında anlatılmıştır. Sarf kısmında yirmi üç, nahiv kısmında on üç olmak üzere toplamda otuz altı ders mevcuttur. “Temrîn” başlığı altında dersin ilgili olduğu dil bilgisi konusu ile ilgili çeşitli alıştırmalar verilmiştir.

Sarf kısmının birinci dersinde “muqaddime” başlığı altında “*‘ilm-i şarf-ı Fârisî, Fârisî lisânını doğru söyleyip yazmağ fennidir. Yazılan ve söylenen lakırdılara kelâm denilir ki kelimelerden ve kelimeler de hurûf-i heceden yapılırlar*” (s. 4) şeklinde bir tanımdan sonra “hurûf-i hece” başlığı altında Farsçanın alfabesi; “hareke ve işârat” başlığı altında harekeler; “işârât-ı imlâ” başlığı altında hemze, şedde gibi imla işaretleri ve “âksâm-ı kelime” başlığı altında isim, fiil ve edat olarak üç gruba ayrılarak kelime türlerine değinilmiştir (s. 3-5).

İkinci ders ile birlikte sarf kısmı bab ve fasıllara ayrılmıştır. İkinci ve on altıncı dersleri içeren birinci bapta dört fasıl, on yedi ve yirmi üçüncü dersleri içeren ikinci bapta ise bir fasıl mevcuttur.

İkinci ve yedinci dersler arasındaki birinci babın ilk faslında isim konusu ele alınmıştır (s. 6-17). İsimler, ism-i muṭlağ, şıfat, kinâye ve maşdar olarak dört grupta incelenmiştir. İkinci derste ‘ Abdülvâhid Fehmî’nin *Numûne-yi Kavâ‘id-i Fârisî* adlı eserindeki “*bir şahşı veya bir şeyi bildiren kelimedir*” şeklindeki ism-i muṭlağ tanımı aynen tekrar edilerek ism-i muṭlağ; ism-i cinsî, ism-i ‘alem, ism-i cem‘, ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet olarak altı gruba ayrılmıştır (s. 6). Ayrıca ism-i ‘ayn ve ism-i ma‘na da dipnot kısmında isim türleri arasında gösterilmiştir (s. 7). İkinci, üçüncü ve

dördüncü dersler bu tür isimler ve örneklerine ayrılmıştır (s. 6-12). Üçüncü dersin başında mücerred, mezīdunfih, cāmid ve müştak isimlerin tanımları ve örnekleri verilmiş yine bu ders içerisinde ism-i zamān ve ism-i mekān konusuna yer verilmiştir (s. 9). İsim türlerinden olmak üzere ism-i cinsī, “*kendi cinsiniñ her ferdine söylenilebilen isimdir*”; ism-i ‘alem, “*yalñız belli bir şeye delālet eden isimdir*”; ism-i cem‘, “*lafzen müfred ve ma‘nen cem‘ olan isimdir*”; ism-i ‘ayn, “*medlülü hāricde mevcūd olan isimdir*”; ism-i ma‘nā, “*medlülü hāricinde mevcūd olmayıp yalñız zihinde mevcūd olan isimler*”; ism-i zamān, “*bir vaqtini beyān eden isimdir*”; ism-i mekān, “*bir şeyiñ yerini bildiren isimdir*” ve *ism-i ālet*, “*bir işiñ yapılmasına vāsıta olan şeyi bildiren isimdir*” şeklinde tanımlanarak her biri örnekleriyle ve alıştırmalarla işlenmiştir. Beşinci ve altıncı derslerde “hāşşiyet-i esmā” başlığı altında isimler kemiyet ve keyfiyet itibarıyla ikiye ayrılarak “kemiyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu, “keyfiyet” başlığı altında erillik-dişillik konuları işlenmiştir (s. 13-17).

Eserin birinci babının ikinci faslı (s. 18) sıfat konusuna ayrılarak yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu derslerde sıfat ve türleri konusuna yer verilmiştir (s. 18-29). Sıfatlar, semā‘ī ve kıyāsī olarak ikiye ayrılmıştır. Şıfat-ı semā‘ī “*bir kâ‘ide ile yapılmayıp ağızdan işitmekle bellenen sıfatlardır*” şeklinde tarif edilmiş; elfāz-ı vaşfiyye ve esmā-yı a‘dād olarak iki gruba ayrılmıştır (s. 18). Şıfat-ı kıyāsīyye, “*kā‘ide ile yapılan sıfatlardır ki fi‘illerden müştak oldukları için fer‘-i fi‘l nāmı verilen ve ef‘āl bahşinde ayrıca beyān edilecek olan ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı mubālağa şīğalarıyla isimlere ve semā‘ī şıfatlara ba‘zı edātlar ‘ilāvesiyle yapılan şıfat-ı mürekkebeden ve bi‘l-cümle a‘dād-ı rütbiyye ve tevzī‘iyyeden ‘ibārettir*” şeklinde tanımlanmıştır (s. 20). Daha sonra isimlerden yapılan kıyāsī sıfatlar, şıfat-ı nisbiyye, şıfat-ı fā‘iliyye, şıfat-ı muhāfazat, şıfat-ı levniyye, şıfat-ı liyakāt; semā‘ī (kuralsız) sıfatlardan yapılan kıyāsī sıfatlar, şıfat-ı tafziliyye, şıfat-ı ‘āliyye, şıfat-ı ifrāṭiyye ve şıfat-ı taḳlīliyye başlıkları altında ele alınmıştır (s. 21-27). Son olarak “a‘dād-ı tevzī‘iyye” başlığı altında üleştirme sayı sıfatları ve “a‘dād-ı rütbiyye” başlığı altında sıra sayı sıfatlar işlenmiştir (s. 28-29).

On bir, on iki, on üç ve on dördüncü dersleri içeren üçüncü fasıl “kināyāt” başlığı altında zamir konusuna ayrılarak bu derslerde sırasıyla zamīr, ism-i işāret ve mübhemāt konuları anlatılmıştır (s. 30-39). Zamirler, zamīr-i şahşī-yi muttaşıl, zamīr-i şahşī-yi munfaşıl ve zamīr-i isnādī ve fi‘lī olarak üç grupta değerlendirilmiştir. Daha

sonra ism-i işâret konusuna değinilmiştir. “Mübhemât” başlığı altında ism-i tecrid olarak adlandırılan خوشتن، خویش، خود، مشترک zamirleri, ism-i mevşul olarak adlandırılan آنچه، آنکه bağlaçları ve مگر، چگونہ، چون، کو، چند، کجا، کدام، چه، کی، که gibi soru zamirlerine yer verilmiştir.

Dördüncü fasılda mastarlar lafız bakımından dâli ve tâi ve yapı bakımından basit, mürekkebe; lafız ve mana bakımından hâs, ‘âm, ca‘lî, taḥfîfî, ḥâşıl-ı maşdar ve ism-i maşdar şeklinde tasnif edilerek anlatılmıştır (s. 40-44).

Bir fasıldan ibaret olan ikinci bapta on yedinci ve yirmi üçüncü dersler içerisinde fiil konusu ele alınmıştır (s. 45-63). Fiiller; aşl-ı fi‘l/maşdar, zât-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Bu tasniften sonra öncelikle on sekiz ve on yedinci derslerde fiillerin emr-i ḥâzır köklerinin tespiti gösterilmiştir (s. 45-48). On dokuz, yirmi, yirmi bir ve yirmi ikinci dersler mâzî-yi şuhûdî/muṭlaḳ, ḥikâye-yi şuhûdî, mâzî-yi naklî/ḳarîb, mâzî-yi ba‘îd/rivâyet-i naklî, muzârî‘, fi‘l-i ḥâl, fi‘l-i istiḳbâl, emr-i ḡâ‘ib, nefy-i istiḳbâl, fi‘l-i ta‘accub, lâzım ve müte‘addî, ma‘lûm ve mechûl başlıkları altında Farsçadaki zaman ve kipliklere (s. 49-61); yirmi üçüncü ders ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı mubâlağa, şîğa-yı ḥâliyye konularına (s. 62-63) ayrılmıştır.

Nahiv (cümle bilgisi) konusunun ele alındığı eserin ikinci kısmında on üç adet ders içerisinde kelime öbeklerinin terkihi ve cümleyi oluşturan tümleç, nesne, zarf gibi ögeler ile edat, bağlaç, ön ek ve son ekler işlenmiştir. Yirmi dört ve otuz altıncı dersler bu konulara ayrılmıştır. Müellif bu bölümün ilk dersi olan yirmi dördüncü derste ilk olarak nahiv, kelam ve terkihi terimlerinin tanımı ile cümle konusuna başlangıç yapmış; nahvi “*kelâmîñ terkihi ve te’lîfînden bahşedilen bir ‘ilimdir’*”; kelamı, “*maḳşadı beyân için irâd olunan nuṭḳ ve ‘ibâreye denir’*”; terkihi, “*iki veya daha çok kelimeleriñ bir araya gelmesinden ḥâşıl olana denir’*” şeklinde tarif etmiştir (s. 64). Farsça terkipler terkihi-nâḳış ve terkihi-tâm olarak ikiye ayrılmıştır. Terkihi-nâḳış, terkihi-izâfî, terkihi-tavşîfî, vaşf-ı terkihi, terkihi-‘atfî, terkihi-‘aynî ve terkihi-ta‘dâdî olmak üzere altı başlık altında ele alınmış; konular tanımlarının yanı sıra örneklendirilmiş ve alıştırmalar verilmiştir (s. 64-72). “Terkihi-izâfî” başlığı altında tamlamalar izâfet-i lâmiyye, izâfet-i beyâniyye, izâfet-i teşbihiyye olarak üç başlıkta izah edilmiştir. Terkihi-tâm konusuna ayrılan yirmi yedinci derste cümle-yi ismiyye (isim cümlesi) ve yirmi sekizinci derste cümle-yi fi‘iliyye (fiil cümlesi) anlatılmıştır. Fiil cümlesi içerisinde “mütemmimât-ı cümle” başlığı altında cümlelerin ögeleri mef‘ûlün bih,

mef' ūlün ma' a, mef' ūlün minh, mef' ūlün leh, mef' ūlün fih ve mef' ūlün ileyh şeklinde sıralanmıştır.

Yirmi dokuzuncu derste zarf konusuna geçilmiş; kıyūd-i zamān, kıyūd-i mekân, kıyūd-i kemiyyet ve kıyās, kıyūd-i keyfiyyet ve vaşf, kıyūd-i nefy ve işbāt ve kıyūd-i şekk ve zan başlıkları altında Farsçadaki zaman, mekân, azlık-çokluk, nicelik, miktar, soru, olumsuzluk ve tasdik, şüphe ve zan zarfları anlatılmıştır (s. 76-82).

Zarflardan sonra edat bahsine geçilmiş ve edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmıştır. Otuzuncu derste (با، از، اگر، آگین، آنه، آی، آیا، ب); otuz birinci derste (خواه، در، دان، را، زار، زهی، زیرا، زنهار، فرا، فراز،) (برای، بی، تا، جز، چه) (کار، گر، کاه، گون، گونه، کده، کی، کو، کجا، کدام، کاش، لایخ، لیک،) (فرود) (نا، ناک، نیز، و، وا،) ve otuz dördüncü derste (وار، وان، ور، وش، وند، ها، هان، هر، هرگز، هم، هنوز، ی، یا، یار، ین) edat, bağlaç, ön ek ve son ekleri örneklerle birlikte anlatılmıştır (s. 83-97). Otuz beşinci ders ünlem (eşvāt) hakkındadır (s. 97). Bu derste (آه، آخ، آمان، آفرین، به به، زه زه، وه وه) gibi üzüntü, mutluluk, takdir, hayret, uyarı, feryat gibi amaçlarla kullanılan ibare ve lafızlar verilmiştir. Otuz altıncı derste “ḥazf ve işāl” başlığı altında kelime içerisindeki harflerin değişimi, dönüşümü ve hazf edilmesi ve “maşādır-ı meşhûre-yi Fārisī” başlığı altında yaygın ve çok sık kullanılan Farsça masterlar, emr-i hâzır kökleri ve Türkçeleri ile birlikte harf sırasına göre liste hâlinde verilmiştir (s. 98-111).

Bedreka-yı Kavā'id-i Fārisī'de Farsça dil bilgisi konuları sarf ve nahiv olarak iki kısım içerisinde; isim, sıfat, zamir, fiil, fiilin şubeleri, isim ve sıfat tamlaması, cümle, cümleyi oluşturan tümleç, nesne, zarf gibi öğeler ve edat, bağlaç, ön ek ve son ekler sırasıyla “ders” başlıkları altında ele alınmıştır. Eserde konuların sıralanışı ve kullanılan dil bilgisi terimleri Ḥabīb-i İşfahānī'nin dil bilgisi kitapları ve *Mu'allim-i Fārisī* ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. *Bedreka-yı Kavā'id-i Fārisī*'de Farsça isim, sıfat, zamir ve fiillerin tasnifi ve başlıklandırılmaları ve ders sayıları *Mu'allim-i Fārisī* ile birebir örtüşmektedir. Ayrıca zarflar ve ünlem konusu da *Destūr-i Suḥen* ve *Mu'allim-i Fārisī*'de olduğu gibi anlatılmıştır. *Bedreka-yı Kavā'id-i Fārisī*'de işlenen dil bilgisi konularının peşi sıra alıştırmaların verilmiş olması da eserin önemli bir özelliğidir.

Eserin Baskıları

Bedreka-yı Kavā'id-i Fārisī'nin ilk baskısı Mekteb-i Harbiye-yi Şâhâne Matbaası tarafından 1316/1901 yılında neşredilmiştir. İkinci baskısı da yine aynı matbaa tarafından 1320/1904'te yapılmıştır.

2.3.64. Mi'yâr-ı Kavā'id-i Fārisī (tlf. 1318/1900)

Ahmed Şükrü

Mi'yâr-ı Kavā'id-i Fārisī, rüşdiye mektepleri için hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitaplarından. Baskı kapağında eserin muhtevasına ve konuların işleniş tarzına değinen kısa bir açıklama ve ayrıca müellifine dair bir kayıt yer alır.

"Şemsü'l-Ma'ârif Hamîdî Mektebi müdürü" şeklindeki bu kayıttan Ahmed Şükrü'nün 1882 yılında Beşiktaş'ta özel statüde açılmış olan Şemsü'l-Maârif Hamîdî Mektebi'nde müdür olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Mi'yâr-ı Kavā'id-i Fārisī

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1316/1901, 62 s.)

Mi'yâr-ı Kavā'id-i Fārisī, Farsçanın bütün gramer konularını içeren, başka bir Farsça gramer kitabına müracaatı gerektirmeyecek muhtevada yazılmış; kitapta konuların işleniş ve anlatımında kolay ve anlaşılır bir üslup benimsenmiştir. Eserin bu muhteva ve usul özellikleri baskı kapağında yer alan şu ifadelerle aktarılmıştır:

"Şu eŕerde lisân-ı 'azbü'l-beyân Fārisîniñ bi'l-cümle kavā'id ve deķā'iki diğer kavā'id-i Fārisî kitaplarına mürâca'atdan istiğnâ hâsıl olacak ŕürette gösterilmekle berâber tarz-ı taħrîri de 'âdeta sehl-i mümteni' derecesinde olduğundan eŕer-i mezkûr mekâtib-i rüşdiye ŕâgirdânınıñ bi-haķķın istifâdelerini te'mîn edecek ŕürette mükemmeldir."

Eser "ifade-yi maħşûŕa" başlıklı kısa bir ön söz ile başlamaktadır. Ahmed Şükrü, ön sözde devrin padiŕahı Sultan II. Abdülhamid için yazdığı bir dua cümlesiyle başlar. Dua sözlerinin devamında Farsça dil bilgisine dair pek çok kitabın yazıldığını fakat kendisinin de on beŕ senedir Farsça öğretmekle meŕgul olduğu için Farsça dersleri sırasında öğrencelere yazdırdığı ders notlarını bir araya getirmek suretiyle bu kitabı hazırladığını belirtmiştir:

"Gerçi ŕimdiye kadar lisân-ı Fārisîniñ kavā'id ve zāvâbıtı haķķında müteħaŕŕiŕin-i kirâm tarafından pek çok âŕâr-ı kalemiyye sâha-pirâ-yı maṭbû'ât olmuş ise de bu 'abd-i kem-bizâ'aları on beŕ seneden beri lisân-ı mezkûruñ tadrîsiyle meŕgûl ve mütevaĕĕil

bulduğumdan bu kadar müddetten beri sebğ eden tecârub-i kaç‘iyye-yi ‘âcizânemiñ neticesi olarak şâgirdâna noñ ettirdiğim uşûl ve kavâ‘id-i Fârisiyyi kitap şeklinde cem‘ ve telfîk ederek evlâd-ı memleketiñ nazargâh-ı istifâdelerine vaz‘ eyledim.”(s. 2).

Ön söz kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. *Mi‘yâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî’de* dil bilgisi konuları bir mukaddime ve dokuz bab içerisinde anlatılmıştır.

Ahmed Şükrü, mukaddimede “*kavâ‘id-i Fârisî, Fârisî lisânını doğru söyleyip yazmak fennidir*” şeklinde bir izah ile söze başlamıştır (s. 3). Sonrasında kelimenin tarifi yapılmış; Farsçada kullanılan harfler anlatılmıştır. Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler, Ebû Naşr Ferâhî’nin *Nisâbu’ş-Şıbyân* adlı eserinde manzum olarak anlattığı ve diğer dil bilgisi kitaplarının çoğunda tekrar edilen kıtasıyla açıklanmıştır. Daha sonra “*hurûf-ı imlâ*” başlığı altında Farsçadaki hareketleri anlatmış; “kelime” başlığı altında Farsçada kelime türleri, el-Hâc Meğmed’in *Şarf-ı Fârisî* adlı eserindeki gibi maşdar, fi‘l, fer‘ -i fi‘l, isim, şıfat, zâmir, ism-i işâret, mübhemât ve edevât olmak üzere dokuz gruba ayrılmıştır. Her bir kelime türü bir bab içerisinde değerlendirilmiştir.

“Maşdariñ aḥvâli beyânındadır” başlıklı birinci bapta mastarlar anlatılmıştır (s. 5-20). Bu kısımda mastarlar dâli ve tâ‘î olarak iki gruba ayrılmış; ayrıca *Şevâhid-i Kavâ‘id, Zübdetü’l-Kavâ‘id, Tedrîsât-ı Fârisiyye* ve *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî* adlı dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre dâli mastarlar “*maşdar-ı dālî-yi zâ‘î*”, “*dālî-yi mîmî*” şeklinde beş; tâ‘î mastarlar da “*tâ‘î-yi ḥâ‘î*”, “*tâ‘î-yi sînî*” gibi dört başlıkta incelenmiştir (s. 5-7). Daha sonra pek çok Farsça mastar tablo içerisinde muzari kökleri ve Türkçeleri ile birlikte harf sırasına göre listelenmiştir (s. 7-19). Mastarlar türleri bakımından aşl-ı maşdar, ḥâşıl-ı maşdar ve ism-i maşdar olarak üç gruba ayrılmıştır (s. 19-20).

İkinci bapta fiil konusu ele alınmıştır (s. 20-36). Fiil bahsinde mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naḳlî, fi‘l-i istiḳbâl, fi‘l-i iḳtidârî, fi‘l-i vucûbî, fi‘l-i muzâri‘, fi‘l-i ḥâl, fi‘l-i iltizâmî, emr-i ḥâzır, nehy-i ḥâzır, emr-i gâ‘ib ve nehy-i gâ‘ib olarak on iki zaman ve kip işlenmiş ve her bir zaman ve kiplik ele alınırken “taşrifât” başlığı altında (داشتن) fiili örneğiyle çekimleri gösterilmiştir (s. 20-30). Daha sonra “kâ‘ide-yi meçhûl” başlığı altında tüm bu zaman ve kiplerin meçhul hâlleri verilmiştir (s. 31-36).

Üçüncü bapta “fer‘i fi‘l” başlığı altında ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şıfat-ı müşebbehe konuları ele alınmıştır (s. 36-39).

Dördüncü bab isim konusuna ayrılmıştır (s. 39-42). Bu kısımda öncelikle ismin tanımı yapılmış; isimler anlam bakımından ism-i cins, ism-i ‘alem; kemiyet bakımından müfred ve cem‘; keyfiyet bakımından müzekker ve mü’enneş olarak iki gruba ayrılmıştır. İsm-i mekân, ism-i zamân, esmâ-yı a‘dâd konuları da bu bapta anlatılmıştır.

Beşinci bapta sıfat ve tamlama konusu ele alınmıştır (s. 42-48). Burada sıfat türlerinin tanımı yapılarak semâ‘î ve kıyâsî olarak ikiye; anlam bakımından şıfat-ı ‘adiyye, tafzîlî, ifrâî olarak üç kısma tasnif edilmiştir. “Vaşf-ı terkîbî” başlığı altında bileşik sıfatlar ile “terkîbât” başlığı altında tamlama konusu işlenmiştir (s. 44-48). Bu bölümde tamlamalar terkîb-i izâfî (lâmiyye, beyâniyye, teşbihîyye), terkîb-i vaşfî, terkîb-i ‘aţfî, terkîb-i mezcî, terkîb-i ta‘dâdî diye tasnif edilerek örnekleriyle birlikte anlatılmıştır.

Altıncı bab, zamir konusuna ayrılmıştır (s. 48-50). Zamirler; *Şarf-ı Fârisî*’de olduğu gibi burada da zâmir-i şahşî, zâmir-i izâfî, zâmir-i nisbî, zâmir-i fi‘lî ve zâmir-i vaşfî olarak beş kısma ayrılarak işlenmiştir. Ayrı şahıs zamirleri zâmir-i şahşî, bitişik şahıs zamirleri zâmir-i izâfî, ek fiil zâmir-i nisbî, fiil çekim ekleri zâmir-i fi‘lî olarak adlandırılmış; zâmir-i vaşfî veya mülkî ise (آن من، آن تو، آن او) şeklinde gösterilerek Türkçe karşılıkları benimki, seninki, onunki şeklinde verilmiştir.

Yedinci bab içerisinde işaret sıfatı ve zamirleri (s. 51); “mübhemât” başlıklı sekizinci bapta خویشن، خویش، خود müşterek zamirleri işlenmiştir (s. 51-52). Dokuzuncu ve son bab ise edat ve bağlaç konusuna ayrılmıştır (s. 52-62). “Başlı başına ma‘nâsı olmayıp diğer bir kelimeye katılmasıyla kendisinden ma‘nâ aňlaşılın kelimedir” şeklinde tanımlanan edat, basit ve mürekkebe olarak iki grupta işlenmiştir. “Edevât-ı basite” ve “edevât-ı mürekkebe” başlıkları altında anlatılan edat, bağlaç, ön ek ve son eklerin görev ve kullanım yerleri izah edilmiştir.

Mi‘yâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî, muhtasar olarak hazırlanmış bir dil bilgisi kitabı özelliğini taşımaktadır. Müellif, eserini kendisinin verdiği Farsça derslerindeki notlarından meydana getirmiştir. Eserinden rüşdiye mektebi öğrencilerinin faydalanacağını düşündüğü için dil bilgisi konularını izah ederken sade bir üslup tercih etmiş, genellikle konuları kısaca tarif ederek örneklerle açıklamıştır. Öğrencilerin konuları pekiştirmesi için diğer dil bilgisi kitaplarında verilen alıştırmaya gibi uygulamalar bu esere dâhil edilmemiştir. *Mi‘yâr-ı Kavâ‘id-i Fârisî*’de kelime türleri, el-Ĥâc

Meḥmed'in *Şarf-ı Fārisī* adlı eserindeki gibi maşdar, fi' l, fer' -i fi' l, isim, sıfat, zāmīr, ism-i işāret, mübhemāt ve edevāt olmak üzere dokuz gruba ayrılarak dokuz bab içerisinde ele alınmıştır. Fakat bu eserde konular *Şarf-ı Fārisī*'den farklı olarak mastar, fiil, fiilin şubeleri, isim, sıfat, zamir, işāret zamir ve sıfatları, belgisiz zamirler, bağlaç ve edatlar şeklinde sıralanmıştır.

Eserin Baskıları

Mi'yār-ı Kavā'id-i Fārisī, İstanbul'da 1318/1900 yılında 62 sayfa olarak Kasbar Matbaası tarafından basılmıştır. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısı Hamidiye Kütüphanesi Külliyyatı serisinden neşredilmiştir.

2.3.65. Mufaşşal Kavā'id-i Fārisī (tlf. 8 Zilhicce 1322/13 Şubat 1905)

İskilipli Fevzī (‘ Oşmān Fevzī b. Dervīş Muḥammed İskilibī)

Mufaşşal Kavā'id-i Fārisī, Kastamonu Mekteb-i İdadīsi Farsça hocası İskilipli Fevzī tarafından Türkçe açıklamalı olarak yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Tam adı ‘ Oşmān Fevzī b. Dervīş Muḥammed İskilipli’dir. Hakkındaki bilgilerimiz, eserin baskı kapağındaki “*Sābık Dārūlmū‘allimīn mu‘allimī Kavāmonu Mekteb-i İ‘dādisi Fārisī mu‘allimī İskilipli Fevzī*” kaydından anlaşıldığı üzere onun Dārūlmullimīn’de ve Kastamonu Mekteb-i İdadīsi’nde Farsça hocalığı yaptığından ibarettir.

Mufaşşal Kavā'id-i Fārisī

(Kastamonu Vilayet Matbaası: İstanbul, 1322/1905, 107+4 s.)

Mufaşşal Kavā'id-i Fārisī nin başında herhangi bir giriş ya da ön söz mevcut değildir. Fakat eserin sonunda “ifāde-yi maḥşūşa” başlıklı (s. 108-109) bir sunuş yazısı mevcuttur. Bu kısımda müellif devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’e duada bulunarak onun eğitime ve müelliflere verdiği destek ve teşvikinden söz etmiştir. Devamında eserin adına, telif ve neşir tarihine ve muhtevasına dair bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre bu kitap ‘ Oşmān Fevzī b. Dervīş Muḥammed İskilibī tarafından *Mufaşşal Kavā'id-i Fārisī* adıyla 1316/1900-1901 senesinde kaleme alınarak Maarif Nezareti’nin 2 Haziran 1320/13 Şubat 1905 tarihli ve 428 numaralı ruhsatıyla 8 Zilhicce 1322/13 Şubat 1905’te basılmıştır. Eser türeme bilgisi, cümle ve kelam, zamir, mastar, zarf, edat gibi Farsçanın dil bilgisi konularını içermektedir:

“*Āsār-ı celile-yi ħazret-i ħilāfet-penāhilerinden ez cümle āsār-ı nāfi‘a ṭab‘ ve neşri ve bu şüretle tedāvül-i ma‘lūmāt ve ‘ümrāniyyetiñ yevmen fi yevmen teraḳḳisi ehem āmāl-ı sa‘ādet iştimali sāyesinde ‘abd-i ‘āciz ‘Oşmān Fevzi b. Derviş Muhammed İskilibi daḫi üçyüz on altı senesi taḫririyle fi 2 Teşrinievvel sene 317 târiḫ ve 345 numaralı Daḫiliye ve fi 2 Haziran sene 1320 târiḫ ve 428 numaralı Ma‘ārif Nezāret-i Celileleriniñ tedḳiḳiyle taşdiḳ kılınan Mufaşşal Ḳavā‘id-i Fārisi nām risāle-yi dā‘iyānem Ḳaşamonu maṭba‘ında biñ üç yüz yirmi iki senesi Zilḫicce-yi şerīfesiniñ sekizinde ṭab‘ ve neşir olunmuştur. İşbu risāle gerçi mufaşşal tesmiye kılınmış ise de çendān tafşilāt ve ḫaşiv ve zevā’idden vāreste, ḫall-i müşkilāta ve mizān-ı Fārisi tesmiyesine vāfi derecede ḳavā‘id, taşrifāt, iştikāḳ, terkibāt, kelām, kināyāt, taḫlilāt, maşādır-ı ḳiyāsiyye ve şāze, zūrūf, edevāt ve birçok menāfi‘ ve ḳavā‘id-i lisān derc ve imlā kılınarak maḫzā ḫidmet-i mūrānede bulunmaḫ niyet-i ḫālişanesiyle ṭab‘ ve neşir olunmuştur.”*

Fevzi Efendi, “*ḳavā‘id-i Fārisi, Fārisi kelimeleriñ iştikāḳıyla kelāmıñ tertib ve te’lifinden baḫiş eder*” şeklinde bir giriş ile söze başlamıştır (s. 2). Sonrasında kelimenin tarifi yapılmış; Farsçadaki kelimeler isim, fiil ve harf olarak üç başlık altında değerlendirilmiştir. İsimler, şarf-ı isim, şıfat-ı isim, ism-i ‘aded, ism-i işāret, ism-i mübhem, ism-i mevşül, zamir, maşdar, edāt olmak üzere dokuz başlıkta incelenmiştir. Şarf-ı isim, “*zāt ve cevhere delālet eden lafiẓlardır ki ism-i cins ve ism-i ḫāş kısımlarına ayrılır*” şeklinde tarif edilmiş; devamında cins isim ve özel ismin tanımı yapılmıştır (s. 3). Daha sonra isimler keyfiyyet bakımından müzekker ve mü’ennes; kemiyyet bakımından müfred ve cem‘ olarak iki gruba ayrılmıştır. “*Aḫvāl-i ism*” başlığı altında Farsçadaki ismin hālleri ve isim tamlaması mücerred, mef’ül, izāfet şeklinde üç gruba ayrılarak işlenmiştir (s. 6-11).

“*Şıfat-ı ism*” başlığı altında sıfat konusu ele alınmıştır (s. 11-20). Sıfatlar, semā‘i ve ḳiyāsi olarak ikiye ayrılmıştır. Şıfat-ı semā‘i, “*ḳā‘ide ile yapılmayıp resmen şıfat olan lafiẓlardır*” (s. 16); şıfat-ı ḳiyāsiyye, “*ismiñ āḫirine nisbet, levniyye, liyāḳat, fā‘iliyyet, muḫāfazat, müşābehet edātlarınıñ ilḫāḳıyla yapılan şıfatlardır*” şeklinde tarif edilerek semā‘i sıfatlar, şıfat-ı ifrātiyye, şıfat-ı tesāviyye, şıfat-ı ‘āliyye ve şıfat-ı tafziliyye; ḳiyāsi sıfatlar, şıfat-ı nisbiyye, şıfat-ı levniyye, şıfat-ı liyakāt, şıfat-ı fā‘iliyye, şıfat-ı muḫāfazat ve şıfat-ı müşābehet başlıkları altında anlatılmıştır. Sıfat konusunda son olarak “*vaşf-ı terkibi*” başlığı altında birleşik sıfatlar (s. 16-18) ve “*esmā-yı a‘dād*” başlığı altında sayı sıfatları işlenmiştir (s. 18-20).

“Kināyāt” başlığı altında, ism-i işâret, ism-i mevsûl, mübhemât ve zamîr konuları ele alınmıştır (s. 20-29). Bu kısımda ism-i işâret, ism-i mevsûl ve “mübhemât” konularına değinilmiştir. “*Belli etmeyerek bir şahşı veya bir şeyi ifâde eden kelimedir*” şeklinde tanımı yapılan “mübhemât” başlığı altında خویشن، خویش، خود، مشترک zamirleri ile mübhemât-ı istifhâmiyye olarak adlandırılan چه، چند، کجا، کی، کدام، چرا، چون، چه، که، آيا، هيج، مگر، گونه، مگر، هيج soru zamirleri örneklerle birlikte işlenmiştir (s. 22-25). Daha sonra zamirler, zamîr-i muttaşıla, zamîr-i munfaşıla ve zamîr-i nisbî ve zamîr-i fi‘lî olarak dört grupta işlenmiştir (s. 25-29).

İsimler, yapılarına göre ism-i cāmîd ve ism-i müştak olarak ikiye ayrılmıştır. Türememiş isimlerin “*maşdardan müştak olmayan isimlerdir*” şeklinde tanımı yapılmış; sonrasında “*bir lisânda kesb-i ma‘lûmât ve terakķî, kavâ‘idinden ziyâde luğât-ı esmâya vuķûfâ vâbeste ettiğinden burada ba‘zı esmâ-yı cāmideniñ luğat ve ma‘nâları beyân olduktan soñra esmâ-yı müştak ve taşrîfâtı beyân olunacaktır*” şeklinde bir açıklama ile bazı türememiş isimler harf sırasına göre anlamları ile birlikte listelenerek verilmiştir (s. 29-39). Bu kısımdan sonra “tebdîlî câ‘iz olan harfler ile ba‘zı esmâniñ luğatları” başlığı altında (سپید-سفید)، (سوز-سوچ) gibi ses değişimine uğramış kelimelerin bir listesi verilmiştir (s. 40-43).

“Esmâ-yı müştakka ile ef‘âl-ı zamâniyyeniñ şîğa-yı muhtelifesi” başlığı altında mâzî-yi şuhûdî (کرد)، muzâri‘ (کنند)، maşdar (کردن)، ism-i fâ‘il (کننده)، ism-i mef‘ûl (کرده)، mâzî-i menfî (نکرد)، muzâri‘-i menfî (نکنند)، nefy-i hâl (مکی کند)، muzâri‘-i menfî-yi te’kîd (هر آینه نکنند)، emr-i gâ‘ib (کنند)، nehy-i gâ‘ib (مکنند)، emr-i hâzır (کن)، nehy-i hâzır (مکن)، ism-i zamân (کردنگاه)، ism-i mekân (کردنگاه)، ism-i âlet (آلت کردن)، maşdar-ı binâ‘-ı merre (یکبار کردن)، maşdar-ı binâ‘-ı nev‘ (دیگر گونه کردن)، ism-i taşgîr (کردنک)، ism-i mensûb (کردنی)، mubâlağa-yı ism-i fâ‘il (کردگار)، ism-i tafzîl (کنندهتر) ve fi‘l-i ta‘accub (زهی کرد) zaman ve kiplerinde (کردن) fiilinin III. tekil şahıs; “şîğa-yı muţtaride” başlığı altında sırasıyla III. tekil-çoğul, II. tekil-çoğul ve I. tekil-çoğul olarak tüm şahıslarda etken ve edilgen çekimi yapılmıştır. Tüm fiil çekimlerinin karşısında Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 43-46).

“Maşdar, müştak-ı menh, aşl-ı fi‘l” başlığı altında Farsçadaki mastarlar ve türeme bilgisi anlatılmıştır (s. 46-81). Mastarlar lafız bakımından dālî ve tā‘î olarak iki gruba ayrılmış; -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre dālî mastarlar “*maşdar-ı dālî-yi zâ‘î*”, “*dālî-yi mîmî*” şeklinde beş; tā‘î mastarlar da “*tā‘î-yi hâ‘î*”, “*tā‘î-yi sînî*” gibi dört başlıkta gruplandırılmıştır. Sonra ism-i maşdar ve hâşıl-ı maşdar

konuları ele alınmıştır (s. 49-50). “Mâzî ve envâ‘ı” başlığı altında mâzî-yi şuhūdî, hikâye-yi mâzî-yi şuhūdî, mâzî-yi naklî, hikâye-yi mâzî-yi naklî zamanlarının tasrifî gösterilmiş (s. 51-53); “maşdar-ı dâlıden muzâri‘ in iştikâkı” ve “maşdar-ı tâ‘iden muzâri‘ in iştikâkı” başlıkları altında d’li ve t’li mastarların geniş zaman kökleri gösterilmiştir (s. 53-67). Mastarlar yapılarına göre maşdar-ı basit ve maşdar-ı mürekkeb olarak ikiye ayrılmış; basit mastar, “*yalñız müsta‘mel olan aşl-ı maşdarlardır*”; birleşik mastar, “*isim veya şıfat yâhud edât ile ekseriyye mürekkeb isti‘mâl olunurlar*” şeklinde tanımlanmıştır (s. 67-68). Fi‘l-i hâl ve fi‘l-i istikbâl başlıkları altında şimdiki zaman ve gelecek zaman; emr-i gâ‘ib, nehy-i gâ‘ib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır konuları anlatılmış; “lâzımı müte‘addî kılmak” başlığı altında geçissiz bir fiili geçişli kılma kuralları gösterilmiştir (s. 69-71).

“Esmâ-yı müştakka, fer‘-i fi‘l” başlığı altında şıfat-ı müşebbehe, ism-i fâ‘il ve ism-i mef‘ûl konuları (s. 42-73); “şîga-yı müştereke” başlığı altında ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âlet), maşdar-ı binâ‘-ı merre, maşdar-ı binâ‘-ı nev‘, ism-i taşğir, ism-i mensûb, şıfat-ı mubâlağa, ism-i tafzîl ve fi‘l-i ta‘accub konuları ele alınmıştır. “Esmâ-yı mürekkebe” içerisinde terkîb-i mezcî, terkîb-i ğayr-i mezcî, terkîb-i terâdüfî, terkîb-i tekerrürî, terkîb-i tenâsubî, terkîb-i ihmâlî adlarıyla bileşik isimler, birleşik oluşturan tamlama yapıları ve ikilemler anlatılmıştır (s. 81-83).

“Envâ‘-ı mürekkebât” başlığı altında terkip ve cümle konusuna değinilmiştir. Farsçadaki terkipler, terkîb-i nâkış ve terkîb-i tām olarak ikiye ayrılmıştır. “*Nisbet-i hükmiyyeyi şâmil olmayarak iki veya üç kelimeniñ yekdiğeriyle rabt olunmasından ‘ibâret olup yedi kısımdır*” şeklinde tanımlanan terkîb-i nâkış, terkîb-i mezcî, terkîb-i ğayr-i mezcî, terkîb-i terâdüfî, terkîb-i tekerrürî, terkîb-i tenâsubî, terkîb-i ihmâlî adlarıyla yediye ayrılmıştır (s. 83). Terkîb-i tām ise “*nisbet-i hükmiyyeyi hâşıl olan mürekkebâtır ki cümle ve kelâm tesmiye olunur*” şeklinde tarif edilmiş ve cümleler, yüklemelerine göre cümle-yi ismiyye, cümle-yi fi‘liyye; isnad itibariyle de cümle-yi ihbâriyye ve cümle-yi inşâ‘iyye olarak tasnif edilerek anlatılmıştır (s. 83-86). Daha sonra “teşbih, erkân-ı teşbih” başlığı altında teşbihin tanımları yapılarak benzetme edatları gösterilmiş; “*eğer edât-ı teşbih mezkûr olursa teşbih-i ‘âdiyye ve eğer mahzûf olursa teşbih-i belîğ tesmiye olunur*” şeklinde bir izahla da kısaca örnekleriyle beraber teşbih sanatları anlatılmıştır (s. 87-88). Daha sonra “tertîb-i cümle, mütemmimât-ı cümle” başlığı altında cümlenin yapısı ve öğeleri anlatılmıştır (s. 88-89). Cümle bahsinden sonra zarf konusuna geçilmiş; kıyûd-i zamân, kıyûd-i mekân, kıyûd-i

te'kîd, kıyûd-i kemiyyet ve kıyâs, kıyûd-i keyfiyyet, kıyûd-i icâb, nefy, kıyûd-i şekk u zann ve kıyûd-i şart adlarıyla zaman, mekân, tekit, azlık-çokluk, nicelik, miktar, olumsuzluk, şüphe ve zan ve şart zarfları anlatılmıştır (s. 90-93).

“Edevât ve muta‘ allıkat-ı fi‘ l” başlığı altında Farsçadaki edatlar ele alınmıştır (s. 93-107). Bu kısımda ilk olarak mef' ulün bih şarih (را), mef' ulün ileyh (ب), mef' ulün 'anh (از), mef' ulün fih (در، اندر)، mef' ulün ma' a (با) ve mef' ulün leh (بر، چون، برای، از بهر، چون، بر) başlıkları altında hâl ve durum edatları işlenmiştir (s. 93-94). Daha sonra pek çok basit ve birleşik edat görevlerine göre tasnif edilerek örnekler ve şahit beyitlerle birlikte anlatılmıştır. Edatlar için kullanılan şahit beyitlerin tercümeleri de verilmiştir. Bu kısımda diğer dil bilgisi kitaplarında görmediğimiz (بو، بو که) ve (آل) gibi edatlar da mevcuttur. Burada (بو، بو که) edatı “maşdarından muhaffef-i tereccî ma' nāsına” (s. 105); (آل) edatı “müşābeheth (شغال) gibi” şeklinde tarif edilmiştir (s. 107).

*Mufaşşal Kavā'id-i Fārisi'*de konuların tasnifi, sıralanışı ve ele alınışında hem Arapça sarf geleneği ile yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının hem de daha sonra yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının izleri görülmektedir. Nitekim bu eserde de Arapça dil bilgisi terimleri sıklıkla kullanılmış; Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile fiiller çekimlenmiş ve ism-i zamān (هنگام کردن), ism-i mekân (کردنگاه), ism-i ālet (آلت کردن), binā' -1 merre (بیکبار کردن), binā' -1 nev' (دیگر گونه کردن), ism-i taşgîr (کردنک) ve ism-i tafzîl (کننده تر) konularında Arapça dil bilgisi geleneğine ait tasriflerden yararlanılmıştır. Zarf, cümle gibi konuların ele alınması, fiil, zamir ve sıfatların tasnifi bakımından da yeni bir bakış açısı ile yazılan *Destūr-i Suhen, Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisi'* gibi eserlerin etkisi görülmektedir.

*Mufaşşal Kavā'id-i Fārisi'*de isimlerin, şarf-ı isim, şıfat-ı isim, ism-i 'aded, ism-i işāret, ism-i mübhem, ism-i mevşul, zamir, maşdar, edāt olmak üzere dokuz gruba ayrılması; Farsçadaki terkiplerin *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisi'*de olduğu gibi terkib-i nākış ve terkib-i tām olarak ikiye ayrılması; *Rehnümā-yı Fārisi'*deki gibi tamlamaların terkib-i mezcî, terkib-i ğayr-i mezcî, terkib-i terādüfî, terkib-i tekerrürî, terkib-i tenāsubî, terkib-i ihmālî şeklinde tasnifi eserin dikkat çeken yönleridir.

*Mufaşşal Kavā'id-i Fārisi'*de konuların izahında pek çok Farsça dil bilgisi kitabının usul ve yöntemlerinin esas alındığı görülmüş olmasına rağmen müellif açıkça bir kitap ismi zikretmemiştir. Fakat dil bilgisi konuları örneklendirilirken verdiği beyitleri

Sa' dî-yi Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Mollâ Câmî'nin eserlerinden seçmiştir. Eserde örnek olarak verilen beyitlerin tercümeleri de yapılmıştır.

Eserin Baskıları

Eserin sonunda yer alan “ifâde-yi maḥşûşa” başlığını taşıyan kısımdaki müellifin ifadesine göre *Mufaşşal Kavâ'id-i Fârisî*, 1316/1900-1901 senesinde kaleme alınarak Maârif Nezâreti'nin 2 Haziran 1320/13 Şubat 1905 tarihli ve 428 numaralı ruhsatıyla ilk defa 8 Zilhicce 1322/13 Şubat 1905'te Kastamonu Vilayet Matbaasında basılmıştır. Eserin ikinci bir baskısı tespit edilememiştir.

2.2.66. Târz-ı Nevîn Ta'lim-i Fârisî (tlf. 1322/1904)

Hüseyin Hıfzî

Târz-ı Nevîn Ta'lim-i Fârisî, dil bilgisi konularının alıştırmalar ve soru-cevap yoluyla ele alındığı muhtasar bir Farsça dil bilgisi kitabıdır.

el-Hâc Seyyid Hüseyin Hıfzî, Bilecik Pazaryeri'nde doğmuştur. Eğitim için İstanbul'a gelmiş, Demirkapı civarındaki medreselerin birinde eğitimini tamamladıktan sonra Demirkapı Şeyh Camii'nde Bedevî âyini icra eden Hilmî Efendi'ye intisap etmiştir. Daha sonra İstavroz Deresi Abdullah Ağa Mahallesi Bedeviyye Tekkesi Sokağı'ndaki Bedevî Dergahı'nı 1271/1854 yılında kurmuş ve dergâhın ilk şeyhi olmuştur. Hüseyin Hıfzî, 5 Safer 1302/23 Aralık 1884 tarihinde vefat etmiş ve tekkenin türbesine defnedilmiştir.³⁷⁸

Hüseyin Hıfzî ile ilgili bilgi veren kaynaklarda onun vefat tarihi olarak 1302/1884 yılı verilmektedir.³⁷⁹ Eserleri ise vefatından sonra 1906-1912 yılları arasında basılmıştır.³⁸⁰

Hüseyin Hıfzî, tarih, dil bilgisi, matematik, geometri, tıp, coğrafya, mantık ve dini konularda otuz beşe yakın eser telif etmiştir. Hüseyin Hıfzî'nin en önemli eserleri arasında Osmanlı ve dünya tarihi hakkındaki *Hülâşa-yı Târîh-i 'Osmânî*, *Hülâşa-yı Târîh-i 'Umûmî*, *Mücmel Târîh-i 'Osmânî*, *Sultân 'Azîz Devri*, *Girîd Veķâyî 'î*; Osmanlı Türkçesi'nin öğretimi için yazdığı *Hülâşa-yı Şarf-ı 'Osmânî*, *Teshîl-i Elifbâ-*

³⁷⁸ Hüseyin Hıfzî, *Kısa Osmanlı Tarihi (Mücmel Târîh-i Osmânî)*, haz. Faruk Gündüz, Pergole Yayınları, Isparta, 2019, s. 22-23.

³⁷⁹ Hüseyin Hıfzî, *Kısa Osmanlı Tarihi*, s. 22; Kadir Özköse, “İstanbul Tasavuf Kültüründe Bedeviyyenin Yeri ve Üsküdar Bedeviyye Tekkeleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, c. XVI, 2012, s. 530.

³⁸⁰ Hüseyin Hıfzî, *Kısa Osmanlı Tarihi*, s. 23; Salim Yorgancıoğlu, *Üsküdar Dergahları*, haz. Ahmet Yüksel Özemre, Üsküdar Belediyesi, 2004, s. 71.

yı ‘Osmānī, coğrafya konusundaki *Rehnümā-yı Coğrāfyā-yı ‘Umūmī ve Sū ‘ālli ve Cevāplı Muşavver Ta‘līm-i Coğrāfyā*; mantık alanındaki *Zübde-yi Manṭıḳ yāḥud Sū ‘ālli ve Cevāplı İṣāğūcī* gösterilebilir. Ayrıca onun Farsça dil bilgisine dair yazdığı *Sū ‘ālli ve Cevāplı Fezleke-yi Ḳavā‘id-i Fārisiyye* adlı eseri de vardır.

Ṭarz-ı Nevīn Ta‘līm-i Fārisī

(Şirket-i Mürettibiyye Matbaası: İstanbul, 1322/1904, 53 s.)

Ṭarz-ı Nevīn Ta‘līm-i Fārisī’de dil bilgisi konuları “ders” başlıkları altında anlatılmıştır. Toplamda yirmi beş ders mevcuttur. Dil bilgisi konuları ele alınırken çok fazla bir izahta bulunmaksızın daha ziyade, “ta‘līm” ve “taṭbīḳ” başlıkları altında alıştırmalar, “luğat” başlığı altında verilen alıştırmalarda geçen kelimelerle ilgili bir luğatçe; “mükāleme” başlığı altında diyalog gibi konuların iyice anlaşılmasına dair çok yönlü uygulamalardan yararlanılmıştır. Alıştırma kısımlarında anlatılan konu ile ilgili tasrifler örnek olarak gösterilmiş bunların Türkçe karşılıkları da verilmiştir. Bazen de alıştırmalar içerisinde Farsça olarak verilen terkip ve cümlelerin “tercüme ediniz” notuyla Türkçeye tercümesi istenmiştir.

Eserin başlangıcında herhangi bir giriş ya da ön söz kısmı olmaksızın dil bilgisi konularına giriş yapılmıştır. Birinci derste ayrı şahıs zamirleri (s. 2); ikinci derste mef‘ülün ileyh görevindeki (پ) edatı (s. 3); üçüncü derste mef‘ülün bih görevindeki (را) edatı (s. 4); dördüncü derste mef‘ülün ‘anh görevindeki (از) edatı (s. 5); beşinci derste “zamirlerle isimlerin terkibi” başlığı altında şahıs zamirlerinin isimlerle tamlama şeklinde kullanımı ve (از، را، ب) edatları ile kullanımları (s. 6-7); altıncı derste (با) ve (بر) edatları (s. 7-8); yedinci derste (برای) edatı (s. 9); sekizinci derste (بی) olumsuzluk edatı (s. 10-11); dokuzuncu derste yine ayrı şahıs zamirleri ile oluşturulan tamlamalar alıştırmalar eşliğinde anlatılmıştır (s. 12). Onuncu derste terkib-i tavşifi (s. 13); on birinci derste terkib-i tavşifi ile zamirlerin birleşmesi (s. 14-15); on ikinci derste (ترترین) ekleri ile yapılan üstünlük ve en üstünlük sıfatları işlenmiştir (s. 15-16).

On üçüncü derse kadar sadece örnekler ve kısa açıklamalar şeklinde işlenen dil bilgisi konuları fiil bahsinin ele alındığı on üçüncü derste soru-cevap şeklinde anlatılmıştır. On üçüncü derste “ef‘āl-i Fārisiyye” başlığı altında “fi‘iller neden müştaktır?”, “Fāriside ‘alāmet-i maşdar nedir?”, “māzī-yi şuhūdi nasıl yapılır?” “mużāri‘ nasıl yapılır?” “ḥāl şığası nasıl yapılır”, “istiḳbāl şığası nasıl yapılır?”, “fi‘l-i iltizāmī nasıl yapılır?”, “fi‘l-i vucūbī nasıl yapılır”, “emr-i ḥāzır nasıl yapılır?”, “emr-i ḡā‘ib nasıl

yapılır?” ve “bu şîğalar nasıl taşrif edilir?” şeklindeki soruların cevabında kısaca mastar, geçmiş, geniş, şimdiki ve gelecek zaman ile dilek-istek, gereklik ve emir kipleri ele alınarak fiil çekim ekleri gösterilmiştir (s. 17-21). On dördüncü derste “ef‘âl-i ‘umūmiye” olarak adlandırılan (بودن) ve (شدن) fiillerinden (بودن) fiilinin tüm şahıslarda māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naqlī, muzāri‘, ḥāl, istiḳbāl, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucūbī, fi‘l-i şartī, emr-i ḥāzır, emr-i gā‘ib çekimleri (s. 21-24) ve on beşinci derste (گفتن) fiilinin yine tüm şahıslarda māzī-yi şuhūdī çekimi gösterilmiş; her birinin Türkçeleri karşılıklarına yazılmıştır (s. 24-25).

On altıncı derste birden ona kadar olan sayılar (s. 26-27); on yedinci derste yirmiden sonrasındaki sayılar verilmiş ve (داشتن) fiilinin geniş zaman çekimi gösterilmiştir (s. 28-30). On dokuzuncu derste yüzlü sayılar ve (گفتن), (خواندن), (آمدن) fiillerinin şimdiki ve geniş zaman çekimleri (s. 31-32); on dokuzuncu derste fiillerde olumsuzluk (s. 33); yirminci derste isimlerde çokluk (s. 34-37); yirmi birinci derste isimlerin bitişik şahıs zamirleri ile kullanımı (s. 38-41); yirmi ikinci derste (رفتن) fiilinin dilek-istek kipinde çekimi (s. 42-43) ve yirmi üçüncü derste gereklik kipinin olumlu ve olumsuz çekimi (s. 44-45) ve son olarak yirmi beşinci derste yaygın olarak kullanılan bazı mastarlar ve onların muzari ve emr-i ḥāzır kökleri harf sırasına göre listelenerek verilmiştir (s. 45-53).

Eserde dil bilgisi konularının ele alınmış yöntemini göstermek adına yedinci dersin tamamı kaynağın dili ve formatıyla aşağıda aktarılmıştır:

یدینجی درس

برای من	بنم ایچون	برای ما	بزم ایچون
برای تو	سنک ایچون	برای شما	سزک ایچون
برای او	آنک ایچون	برای ایشان	آنلر ایچون

تعلیم

برای اسب من	بنم آتم ایچون	برای سرما	بزم باشمز ایچون
برای درخت تو	سنک اغاجک ایچون	برای دست شما	سزک الیکز ایچون
برای باغ او	آنک اغاجی ایچون	برای پای ایشان	آنلرک ایاغی ایچون

لغت

نامه	مکتوب	دروغ	یلان
خامه	قلم	آری (ادات تصدیق)	اوت
کاغذ	کاغذ	آیا	عجبا
سخن	سوز	کجا	نره، نرهده

ترجمه ایدیکز:

نامه پدر من. خامه او دراز است. کاغذ ما سیاه است. سخن شما راست است. برادر شما کجاست؟ (s. 9)

Ṭarz-ı Nevîn Ta‘līm-i Fārisī’de dil bilgisi konuları kısa izahlarla daha ziyade örnekler eşliğinde ele alınmıştır. Eserde örnek olarak verilen tüm Farsça kelime, terkip ve tasriflerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bu eserde amaç dil bilgisi kaidelerin anlatılmasından ziyade onların örnekler ve alıştırmalar eşliğinde uygulamalı olarak gösterilmesi olmuştur. Fiil bahsinin de soru-cevap şeklinde izah edilmiş olması eserin önemli bir özelliğidir. Alıştırmalar dışında birkaç yerde “mükāleme” başlığı altında diyalog kısmının da olması öğrencilerin konuşma becerisinin de gelişmesinin amaçlandığını göstermektedir. Bu kitapta konuların ele alınışında ve sıralanışında Feyzî Efendi’nin *Ta‘līm-i Suḥan* ve *Uşûl-i Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi terkîb-i kelâm usulü takip edilerek alıştırma ve sözlük kısımları da benzer şekilde kullanılmıştır.

Eserin Baskıları

Ṭarz-ı Nevîn Ta‘līm-i Fārisī, ilk defa Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından 1322/1904’da 53 sayfa hâlinde neşredilmiştir. Eserin ilk ve tek baskısı budur.

2.3.67. ‘İkdu’l-Leālî (tlf. 1323/1905)

Meḥmed ‘Āṭıf İbnü’l-Ḥamdî

‘İkdu’l-Leālî, mesnevi tarzında Osmanlı Türkçesi ile yazılmış manzum Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Meḥmed ‘Āṭıf İbnü’l-Ḥamdî hakkındaki bilgilerimiz eserin baskı kapağındaki “*bāb-ı ‘ālî me ’mūrîn-i mülkiye komisyonu hey’et-i taḥririyyesinden*” kaydından anlaşıldığı üzere onun Bâbiâli me’ mūrîn-i mülkiye komisyonu yazı heyetinde görev yaptığından ibarettir.

‘İkdu’l-Leālî

(Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul, 1323/1905, 32 sayfa.)

‘İkdu’l-Leālî, 32 sayfa ve 340 beyitten oluşmaktadır. Eser hafif bahrinin fâ’ilâtün mefâilün feilün vezninde mesnevi nazım şeklinde yazılmıştır. Eserde “tevhîd-i cenâb-

ı bārī” başlıklı bir hamdele, “na‘ t-ı pāk-ı cenāb-ı peygamberi” başlıklı nat ve “sitāyiş-i ḥazret-i pādīshāhī” başlıklı devrin padişahın Sultan II. Abhülhamid’e övgü kısmı mevcuttur. Hamdele kısmı (s.2-5) kırk sekiz, naat kısmı (s. 6) on ve övgü kısmı (s. 7) üç beyitten ibarettir. Daha sonra “ifāde-yi merām” başlıklı ön söz kısmı (s. 8) mevcuttur. Bu kısım da dokuz beyittir. Müellif bu ön söz kısmında öğrenciye kolaylık olması için ve ne kadar çok metin olursa dil bilgisi kaidelerinin o kadar zihne kolayca yerleşip kalıcı olacağı düşüncesi ile kitabını manzum olarak telif ettiğini ifade etmiştir:

*“Nazm eylemiş kavā‘idi yekser
Tā ki tullāba sehl ola ezber*

*İşte ‘elfiyye’ ol güzīde eşer
Hıfz eden tālib istifāde eder*

*‘el-‘Ulūm fi’l-metūn’ ḥükmünce
Ne kadar metn olursa düzgünce*

*Ol kadar müstefidter eyler
Zihne gāyet kolāyca yer eder*

*Ben de bu fikre eyleyip ḥidmet
Kılk ü endişeye verip ruḥşat*

*Eyledim ‘ācizāne nazm u beyān
Fārisīniñ kavā‘idin āsān*

*Ƙıldı imdād feyz-i rabb-i Ƙadīr
Oldu ceffe’l-Ƙalem ḥitām-pezīr”*

‘Ikdu’l-Leālī’ nin nazmı hicri 11 Rebiülevvel 1323, rumi 3 Mayıs 1321 ve miladi 16 Mayıs 1905 tarihinde tamamlanmış ve bu tarih de “fi 11 Rebi‘ülevvel sene 1323 ve fi 3 Mayıs sene 1321” şeklinde yukarıdaki beyitlerin altına kaydedilmiştir.

Ön söz kısmından sonra herhangi bir başlık olmaksızın manzum olarak dil bilgisi konuları iki yüz yetmiş beyit içerisinde ele alınmıştır. İlk olarak birinci ve yirmi dördüncü beyitler arasında Farsça mastarlara değinilmiş ve burada mastarlar dālī ve tā’ī olarak ikiye ayrılmış; ism-i maşdar, ḥāşıl-ı maşdar ve maşdar-ı muraḥḥam tarif edilmiş ve bazı durumlarda bu mastarların başına “bā-yı zā’ide” olarak adlandırılan

harfini getirmenin uygun olacağı söylenmiştir (s. 9-10). Masterlardan sonra yirmi beş ve otuz dördüncü beyitlerde māzī-yi şuhūdī'nin tasrifi ve (کردن) fiilinin tüm şahıslarda çekimi gösterilmiştir (s. 10-11). Daha sonra otuz beş ve kırk üçüncü beyitlerde māzī-yi naklī, rivāyet-i māzī, hikāyet-i māzī, caḥd-ı mustağrak konuları ele alınmıştır (s. 11). Kırk dördüncü beyit ile birlikte fiillerin muzari köklerinin tespiti anlatılmış; altmış altıncı beyitte “fi'l-i istikbāl” olarak adlandırılan gelecek zaman; altmış sekizinci beyitte “fi'l-i ḥāl” başlığı altında şimdiki zaman konusuna değinilmiştir (s. 11-13). Yetmiş ve doksan üçüncü beyitler arasında ism-i fā' il, ism-i mef' ul, nefy-i ḥāl, nefy-i istikbāl, te'kid-i nefy-i istikbāl, emr-i gā'ib, nehy-i gā'ib, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, fi'l-i vucūbī konuları ele alınmıştır (s. 13-14). Fiil bahsinden sonra doksan dört ve yüz on beşinci beyitlerde ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, binā'-ı merre, binā'-ı nev', ism-i tasgīr, ism-i mensūb, ism-i tafzīl, fi'l-i ta'accub konuları işlenmiştir (s. 14-16). Yüz on altı yüz on yedinci beyitler arasında ayrı şahıs zamirleri gösterilerek (s. 16) edat konusuna geçilmiştir. Basit ve birleşik olarak iki gruba ayrılan edatlar yüz on sekiz ve iki yüz kırkinci beyitler arasında işlenmiştir (s. 16-23). Burada، ب، ت، ز، ا، از، آری، بلی، چندین، چه، با، بی، نه، در، اندر، ک، و، ه، ی، گر، و، ار، را، چرا، تا، مر، که، چون، آنکه، آنچه، کی، کجا، کو، کدام، است، همه، هر، هم، همچنان، edat, bağlaç, مگر، بهر، برای، گرچه، کار، گر، گار، لیک، لیکن، ولی، وش، سا، چرده، بام، فام، ön ek ve son ekleri birleşik edat grubunda işlenmiştir. Edat bahsi ele alınırken zaman zaman örnek olması için Farsça beyitlerden istifade edilmiştir. Bu beyitler eserin vezni de uygun olması bakımından Senāi-yi Ġaznevī'nin *Ḥadīkat'ul-Ḥaḳīqa ve Şerīa'tu't-Tarīqa* adlı eserinden seçilmiştir. Edat bahsinin devamındaki iki yüz kırk iki ve iki yüz yetmişinci beyitler arasında şıfat-ı müşebbehe, vaşf-ı terkībī ve terkīb-i mezcī, terkīb-i ta'dādī, izāfet-i beyāniyye, izāfet-i lāmiyye ve izāfet-i teşbihiiyye konuları anlatılmıştır (s. 24-25). Eserin sonunda yaygın olarak kullanılan Farsça masterlar Türkçeleri ve muzari köklerinin üçüncü tekil şahıs çekimi ile birlikte harf sırasına göre iki sütun hâlinde listelenerek verilmiştir (s. 26-32).

'Ikdu'l-Leālī, Farsça dil bilgisi kaidelerinin akılda kalıcı olması için manzum olarak yazılmış bir dil bilgisi kitabıdır. Eserde dil bilgisi konuları için ayrıca başlık kullanılmamış, konular beyitlerle zikredilmiştir.

“İsm-i fā'il daḥi muzāri'den

Oldu müştak bu bābda ḳā'ideten

Dālı meftūh eyleyip yekser

Nūn ile hā ‘ilāve eylerler

İsm-i fā‘il ‘konende’dir edici

Ki ‘revende’ demek daḥi gidici

İsm-i mef‘ūlūñ aṣl-ı terkibi

Fi‘l-i māzīden oldu ‘kerde’ gibi” (s. 13)

Eserde yer alan konular mastar, fiil, isim, zamir, edat ve sıfat şeklinde sıralanarak işlenmiştir. Eserde Arapça sarf geleneği ile yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının izleri de görülmektedir. Nitekim caḥd-ı mustağrak, binā’-ı merre, binā’-ı nev‘, te’kīd-i nefy-i istiḳbāl gibi Arapça dil bilgisi geleneğine ait tasrifler ve terimlerden yararlanılmış; fiil çekimlerinde III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması esas alınmıştır.

Eserin Baskıları

İkdu’l-Leālī, ilk defa Maârif Nezâreti celilesinin 20 Rebiülevvel 1323 ve 11 Haziran 1321 tarihli ve 177 numaralı ruhsatıyla Şirket-i Mürettibiyye Matbaası tarafından yayımlanmıştır. Eserin ikinci bir baskısı tespit edilememiştir.

2.3.68. Lisân-ı Fârisî (tlf. 1323/1905)

Meḥmed Bahā’eddīn Veled Çelebi (İzbudak, 1867-1953)

Geniş bir mukaddime, üç bölüm ve bir hâtimedden oluşan eser Veled Çelebi tarafından yazılmıştır. Dil bilgisi konuları dışında kelime ve cümle tahliline yer verilen ilk Farsça dil bilgisi kitaplarından birisidir.

Meḥmed Bahā’eddīn Veled Çelebi (İzbudak) 1867 yılında Konya’da dünyaya gelmiştir. Mevlânâ soyundan gelen bir aileye mensuptur. Babası Necīb Çelebi, annesi Rābia‘ Hanım’dır. Konya’daki tahsil hayatından ve dört yıl kadar Vilayet’in Yazı İşleri Dairesi’nde memuriyetten sonra 1889 yılında İstanbul’a göç etmiştir. Bahâriye Mevlevîhânesi’nde yaklaşık iki yıl ikamet ettikten sonra Dâhiliye Nezâreti Matbûât-ı Dâhiliye Kalemî’nde memur olarak görev almış, aynı zamanda çeşitli okullarda ve bir ara Dârülfünûn’da Farsça öğretmenliği yapmıştır. II. Meşrutiyet’ten sonra görevinden istifa etmiş ve önce Galata Mevlevîhânesi şeyhliğine, bir müddet sonra da Konya Mevlânâ Dergâhı postnişinliğine getirilmiştir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra bu

görevinden alınmış daha sonra yirmi yıl kadar milletvekilliği yapmıştır. Veled Çelebi 4 Mayıs 1953 yılında Ankara’da vefat etmiş ve Cebeci Mezarlığı’na defnedilmiştir.

Başta Türkçe olmak üzere Farsça ve Arapçayı çok iyi derecede bilen Veled Çelebi devrin en önde gelen Türkolog ve dil bilimcilerinden birisidir. Hayatı boyunca Türk dili, Türkçenin sorunları ile meşgul olmuş; Türkçenin kuralları ve kelime türetme yolları hakkında bilgi veren *Türk Diline Medhâl* adlı eseri, *Türk Dili* adlı sözlüğü ve makaleleri ile bu alanda söz sahibi olmuştur. Farsça ve Arapçadan yaptığı tercüme ve telif ettiği dil bilgisi kitapları ile de bu üç dildeki hâkimiyetini ortaya koymuştur. *Hayru’l-Kelâm*, *Menâkıb-ı Hâzret-i Mevlânâ*, *Ferhengnâme-yi Sa‘dî Tercümesi*, *Dîvân-ı Türkî-yi Sultân Veled*, *Atalar Sözü*, *el-İdrâk Hâşiyesi*, *Meşnevî Tercümesi*, Veled Çelebi İzbudak’ın başlıca eserleri arasında sayılır.³⁸¹

Lisân-ı Fârisî

(Hürriyet Matbaası: İstanbul, 1327/1909, 262 sayfa)

Arapça ve Türkçenin yanı sıra Farsçayı da İslam medeniyetini vücuda getiren üç büyük dilden biri olarak kabul eden Veled Çelebi, eserin bir dil bilgisi kitabı için uzun sayılabilecek mukaddime kısmında (s. 2-11), Türkçenin daha iyi idrak edilebilmesi için Farsça öğrenmenin gerekliliğine değinmiş ve Farsçanın da ancak bir hoca nezâretinde öğrenilebileceğini ifade etmiştir. Yine mukaddimedeki bir dil bilgisi kitabı hazırlamak için büyük bir dikkat ve gayret gerektiğini belirten Veled Çelebi, dil bilgisi kitaplarında olması gereken özelliklere de işaret etmiştir.

Veled Çelebi’ye göre bir dil bilgisi kitabının anlatımı akıcı ve anlaşılır; düzeni özenli ve mükemmel olmalıdır. Konu anlatımlarında açıklamalar kısa ve öz olmalı, konular iç içe işlenmemelidir. Konuların işleniş sırasında anlaşılır bir düzenin takip edilmesi gerekmektedir.

“Bir kavâ‘id-nüvîs için eñ lüzumlu olan, ancak hüsn-i te‘lîf ve berâ‘at-ı tedvîmdir. Kavâ‘id kitabı ıtnâb-ı mümil ve icâz-ı muhayyelden ‘arî; cem‘iyetli, müretteb, vâzih olmalıdır. Taqdim olunan beyânât; âtîde gelecek ‘ibârâtın sühûlet-i fehmine medâr olacak kavâ‘id ve zavâbi‘-ı zarûriyyeden müretteb olmalıdır ki bunlar hep mümârese, ezhân-ı effâle muvâzene sâyesinde kıdemli mu‘allimlere müyesser olur. Kitâb vardır ki

³⁸¹ Eserleri ve hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk: Mustafa Kara, “İzbudak Veled Çelebi” *TDVİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 503-505; Yakup Şafak-Yusuf Öz, *Tekke’den Meclis’e Sıra Dışı Bir Çelebi’nin Hatıraları*, Timaş, İstanbul, 2009; Yakup Şafak, *Mücâhidîn-i Mevlevîyye Kumandanı Veled Çelebi’den Anılar, Notlar, Şiirler*, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya, 2015, s. 17-25; Metin Akar, *Veled Çelebi İzbudak*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

haķikaten mükemmel yazılmış olduğu hâlde ya ĥüsn-i tertibi olmadığından veya ġayr-i zarūrî kavā'id ve fevā'idle taṭvîl edildiğinden dolayı kabûl-i 'âmmeye mazhar olmaz ve tadrîse taṭbîķ edilemez" (s. 3)

Mukaddimedede verilen bilgilere göre Veled Çelebi, "Rabbinin nimetini açıkça anlat"³⁸² ayeti ve Mevlânâ'nın "Nimete şükür senin nimetini artırır" sözünden hareketle, dil bilgisi kitabı için gerekli gördüğü hususiyetleri gözeterek *Lisân-ı Fârisî* adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca eserini kaleme alırken Farsçanın dil bilgisine dair telif edilmiş kitapları inceleyerek onlardan yer yer istifade etmiştir.

Müellif, eserinin başka dil bilgisi kitaplarına benzememesi için öncekilerin izlediği yolun aksini yapmayı uygun görmeyerek istifade ettiği kaynaklardaki bilgileri eserinde aynen veya zaman zaman ufak tefek tasarruflarla nakletmiş; eserin içerisinde ezberlenecek kısmın az ama hem faydalı hem de anlaşılır olmasına dikkat etmiştir. Her kaideyi bir iki kelimeyle örneklendirmiş; kullanımı nadir olan bazı kaideleri ve edatları da dipnotlarda izah etmiştir. Sayfa sonlarında ve konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri kendisinin Mevlevî dergâhında yetişmiş olması ve uzun yıllar *Meşnevî* okumakla meşgul olması hasebiyle daha ziyade *Meşnevî*'den olmakla beraber Sa' dî-yi Şîrâzî, Nizâmî-yi Gencevî, Feriduddîn-i Âttâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Mollâ Câmî ve Şâ'ib-i Tebrîzî, 'Ömer Hıyyâm, Senâ'î, Firdevsî, Hâkânî, Enverî, Kemâl-i İşfahânî, Bîdil-i Dihlevî, Şeyh Maĥmûd-i Şebûsterî, Kelim-i Kâşânî, Edîb Şâbir, Kâânî-yi Şîrâzî gibi büyük şairlerin şiirlerinden seçmiştir.

I. bapta "fi' l" başlığı altında mastar, fiil ve zamirler teferruatlı olarak ele alınmıştır (s. 12-56). Öncelikle kelimenin tarifi yapılmış sonra fiil konusuna geçilmiştir. Fiil, aşl-ı fi' l (اصل فعل), zât-ı fi' l (ذات فعل) ve fer' -i fi' l (فرع فعل) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Aşl-ı fi' l mastar olarak kabul edilmiş ve mastarları sonu دن ve تن ile bitenler şeklinde iki grupta incelenmiştir.

"Maşdarıñ Envâ' ı" başlığı altında ise mastar; maşdar-ı aşlî , maşdar-ı ca' lî , maşdar-ı taḥfîfî, maşdar-ı terkîbî olarak dört türe ayrılmıştır. Maşdar-ı aşlî, sonu دن ve تن ile bitip şekli bozulmayan asıl mastar (دانستن); maşdar-ı ca' lî, Arapça, Türkçe veya Farsça bir kelimenin sonuna يدن eki getirilerek yapılan yapma mastar (طلبیدن); maşdar-ı taḥfîfî, fiilin geçmiş zaman gövdesinin üçüncü tekil şahıs sigasından ibaret olan hafifletilmiş mastar (خرید); maşdar-ı terkîbî, anlamlı iki veya daha fazla kelimedenden oluşan bileşik

³⁸² *Kur'an-ı Kerim*, Duha Suresi, 11.

mastar (دوست داشتن) şeklinde tanımlanmıştır. Bu kısmın sonunda “ef‘āl cedveli” başlığı altında خواندن mastarının; māzī-yi muṭlaq-ı şuhūdī, hikāye-yi şuhūdī, māzī-yi qarīb-i naqlī, māzī-yi ba‘īd-i naqlī, fi‘l-i istimrārī, fi‘l-i müstaḳbel, fi‘l-i iktidārī-yi māzī, fi‘l-i iktidārī-i muzārī‘, fi‘l-i iktidārī-yi muṭlaq, fi‘l-i inşā’-i mürekkeb, māzī-yi mechül, muzārī‘-yi mechül, emr-i ḥāzır, nehy-i ḥāzır, emr-i gā’ib, nehy-i gā’ib, muzārī‘, fi‘l-i inşā’-i, fi‘l-i vucūbī zaman ve kiplerinde III. tekil şahıs çekimi yapılmış ve yanlarına Türkçe karşılıkları yazılmıştır. İsm-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, şıfat-ı müşebbehe ve ḥāşıl-ı maşdar konuları da bu bölümde işlenmiştir.

“Zamā’ir” başlığı altında zamir konusu ele alınmıştır (s. 27-33). Zamir konusu; zamīr-i şahşī-yi munfaşıl (ayrı şahıs zamirleri), zamīr-i şahşī-yi muttaşıl (bitişik şahıs zamirleri) ve zamīr-i isnādī ve fi‘lī (kelimeye bitişen ek fiil) olarak üç kısım olarak taksim edilmiştir. Konunun sonunda “fevā’id” kısmında ise edāt-ı haber olan است و هست ve zamirlerle ilgili çeşitli imla hususiyetleri anlatılmıştır. Müellif Farsçadaki است و هست ek fiillerini detaylı olarak ele almış, Türkçedeki haber edatı olan “dir” eki ile Uygurca ve Çağatay Türkçesindeki kullanımları arasında bir karşılaştırma yapmıştır (s.32). Veled Çelebi edat olarak değerlendirdiği است ek fiiline kendisinden önce yazılmış dil bilgisi kitaplarına nazaran farklı bir açıklama getirmiş ve bu ek fiilin aslında ایستادن fiilinden geldiğini öne sürmüştür. Konu ile ilgili açıklaması şöyledir: “Fārisīde (است) edātı (ایستادن) aşlındaki ma‘nāsını gā’ib idūp de diğerkelime zımnında ifāde-yi ma‘nā etmeye başlayınca ‘ādetā Türkçemizdeki (evet, belī) ma‘nāsına olan (hā, he, hı) gibi bu zamīr-i isnādīnin evvelinde bir şeyiñ işbāt ve ‘itirāfına delālet eyleyen (هه) gelip artık müşbet şīğası şeklini almışdır. Nitekim bu (هه) edāt-ı taşdıķine muķābil (نه) edāt-ı nefyi gelerek (نیستم نیستی) denilir. (راحتی نیست خانه که بیماری هست) mışra‘ı bu maķāmıñ cem‘iyetli bir mişālīdir.” (s.32)

Zāt-ı fi‘l’in “nefs-i fi‘liñ kendi dā’iresinde şūret-i taşrifidir ya‘nī müfred, cem‘, mütekellim, muḥāṭab, gā’ib şekillerinde emsile-yi muṭtaridesini bildirir” şeklinde tanımı yapılarak devamında “zamīr-i fi‘lī” başlığı altında, mazi ile yapılan etken, edilgen, yeterlik gibi kipliklerin yalnızca I. tekil şahısta olumlu ve olumsuz hālleri ve bu kökten yapılan türetmeler gösterilmiştir. Bu kısımda māzī-yi muṭlaq-ı şuhūdī, hikāye-yi şuhūdī, māzī-yi qarīb-i naqlī, māzī-yi ba‘īd-i naqlī, fi‘l-i istimrārī, fi‘l-i müstaḳbel, fi‘l-i iktidārī-i māzī, fi‘l-i iktidārī-yi muzārī‘, fi‘l-i iktidārī-yi muṭlaq, fi‘l-i inşā’-i mürekkeb, māzī-yi mechül, muzārī‘-i mechül, emr-i ḥāzır-ı mechül, emr-i gā’ib-i mechül, nehy-i gā’ib-i mechül ve ism-i mef‘ūl gibi alt başlıklar kullanılmıştır.

“Emir müştakqâti” başlığı altında muzari kökten yapılan çekim ve türetmeler emr-i hâzır, emr-i gâ’ib, muzâri‘, hâl ve muzâri‘, fi‘l-i inşâ’î, fi‘l-i vucûbî, ism-i fâ‘il, şıfat-ı müşebbehe, hâşıl-ı maşdar ve şıfat-ı hâliyye; “isti‘mâli kâlil ve taşrifî nâkış olan fi‘iller” başlığı altında az kullanılan ve diğer kiplikler, rivâyet-i ba‘id-i naklî, hikâye-yi hâl der mâzî, hikâye-yi hâl-i mâzî der mâzî, fi‘l-i imkânî, fi‘l-i inşâ’î-yi mâzî, fi‘l-i vucûbî-yi mâzî, fi‘l-i iltizâmî ve liyâkat, fi‘l-i istimrârî, fi‘l-i icâbî, fi‘l-i şartî ve fi‘l-i inşâ’î alt başlıkları altında yine aynı şekilde örneklendirilerek işlenmiştir (s.34-47).

“Furû‘ -i ef‘âl” (fiillerin türevleri) başlığı altında fiilden türeme ve türeme şekilleri izah edilmiştir (s. 47-53). Maşdar-ı taḥfifî’nin basit ve birleşik durumdayken ism-i maşdar hükmünde olduğundan bahisle; aynı kök üzerine gelen bazı eklerle hâşıl-ı maşdar, şıfat-ı fâ‘iliyyet, şıfat-ı mef‘ûliyyet, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı muṭallağa ve sîğa-yı mubâlağa türetimi konuları anlatılmıştır.

Devamında fiillerin muzari kökleri (emr-i hâzır) ve bu köklere bitişen ان، ش، ه، گار ekleri ile yapılan türetmeler anlatılmıştır. Bu bab içerisinde son olarak “lâzım-müte‘addî” başlığı altında (geçişsiz-geçişli) fiiller örnekleriyle açıklanmıştır (s. 54-56).

II. bapta ism, izâfet (tamlama), şıfat, cümle-yi fi‘liyye (fiil cümlesi) ve cümle-yi ismiyye (isim cümlesi) başlıkları altında konular ele alınmıştır. Konuların metin üzerinde pekiştirilmesi ve uygulaması amacıyla bölümün sonunda Sa‘dî-yi Şîrâzî’nin *Gülistân* adlı eserinin sekizinci babından alınma bir metin verilmiş; daha sonra metinde geçen kelimelerin manaları açıklanmış ve dil bilgisi yönünden her bir kelime ve cümlelerin şerhi yapılmıştır (s.57-117). “İsim” başlığı altında öncelikle konunun tanımı yapılmış ve isim, basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmış; ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i taşgîr, ism-i menkûl, esmâ-yı işâret ve esmâ-yı a‘dâd başlıkları altında isim konusu ele alınmıştır. Müellif “ism-i zamân” başlığı altında konuyu izah ettikten sonra dipnot olarak ism-i zamân ve ism-i mekân eklerini, fiilin emr-i hâzır sigasının sonuna eklemenin doğru olmadığını; bunların Arapçada fi‘l-i müştakktan olduğu için doğal olarak öyle tertip edildiğini, fakat bunların Farsçada ism-i basit veya mürekkepten oluştuğunu; bu nedenle آلت کردن، گاه، گاه، آلت کردن diyerek mecûl sigalarla Arapça dil bilgisine uydurmanın çıkar yol olmadığını ifade etmiştir. İsm-i mekân edatları olarak لان، لاخ، بار، سیر، سار، زار، ستان، گاه verilmiş; Türkçeleri ile birlikte örneklendirilmiştir. Türkçede var (وار) olarak telaffuz edilen بار edatının Çağatayca’dan Farsçaya geçmiş bir ek olarak kabul edilmiştir (s.60-61). İsm-i âlet

“Şıfât” başlığı altında sıfatlar basit ve bileşik olarak ikiye; bileşik sıfatlar da terkib edâtı, terkib-i tavşîfî, vaşf-ı terkibî olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bir ismin veya sıfatın öncesi veya sonrasına edat gelerek meydana gelen terkib edâtı; edevât-ı tafziliye (ی، انه، ین-ینه، مند، ناک، ان، گان، آگین-گین-گن، وند، اک، ور، وار-) (تر-ترین)، edevât-ı nisbiyye (وار، واره، ال، ن، ویه وار، وش، آسا، چون-همچون-همچو-چو، سار، سان، دیس-) (edevât-ı muşābehet (دیز، وان-ون ونگار، گر، سار، ی) (edevât-ı fa‘iliyyet (بان، وان، یار، سالار) (edevât-ı muḥāfazat (فرو، نا، هم) (terākib-i müteferriḳe (ب، با، بر، بی، فرو، نا، هم) şeklinde tasnif edilmiş ve örnekleri verilmiştir. Daha sonra terkib-i tavşîfî, vaşf-ı terkibî, terkib-i mezcî ve terkib-i tām başlığı altında cümle-yi fi‘iliyye (fiil cümlesi) ve cümle-yi ismiyye (isim cümlesi) konuları örneklerle birlikte anlatılmıştır (s. 85-113).

Üçüncü bapta “edevât” başlığı altında edatlar konusu çok kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Müellif edatları ikiye ayırmış ve bunun gerekçesini şöyle ifade etmiştir:

“Çünkü bir kısmı kelimâtı müte‘addid, faḳaṭ medlûlü bir olduğu cihetle ḳa‘ide ve ḥükümleri bir yerde mecmû‘ bulunup tekrâra maḥal ḳalmamak ve ḥıfzı âsân olmak gibi fâ‘idelerden nâşî cümlesinin bir yerde zikri münâsib görüldü.”

Edatlar konusu, edevât-ı mefā‘il (بر، در، از، برای، با، ب، را، ب، کو، چون، چند، چگونه، چسان، چرا-برای چه- از بهر چه، مگر edāt-ı cem‘ (کدام، کدامین، کی، کجا، کو، چون، چند، چگونه، چسان، چرا-برای چه- از بهر چه، مگر (ی، ه، فام، چرده، گون، رنگ) (edevât-ı levniyye (نیز، هم، پس، یا، و) (edevât-ı ‘atf (ها، آن) (اگر، گر، وگر، واگر، ار، ور) (edevât-ı şartiyye (شاه، ارد، دیو، نره، خر، پیل، گاو) (edevât-ı iḡrāk (ار، از، ان، ای، ب، بر، خود، در) (edevât-ı zā‘ide (اگرچه، گرچه، از چه، اگر چند، هر چند، هرگاه (را، فرا-فرو-فراز-فرو، که-بلکه-سبکه-چراکه-تا که، مر، می، و- ولیکن-وهم-ویا، ه، هم، همی، ی، ین، از، ب، بار، باری، باز، بس، پس، بلکه، بوکه، بی، تا، جز، چندان، چندین، چون) (edevât-ı muḥtelife (چه، خود، خواه، را، زیرا، زینهار-زینهار، شاید، کاش که، گاه، گویا، که، لیک-لیکن-ولیک-ولیکن-ولی، مگر، نا، نه، نی، وای، وه، ه، ها، هان، هر، هرگز، هله-هلا، همان، همانا، همه، همین، هنوز، هی، هیچ، یا) başlıkları altında izah edilmiş, verilen ekler örneklendirilmiştir. Bütün bu edatların hangi anlamda ve görevde kullanıldığından bahsedilmiş; bazı edatların kullanımı, anlamları ve adlandırmaları konusunda *Ferheng-i Nāşirî, Usûl-i Fārisî, Tenbihu ‘ş-Şıbyān* gibi eserlerdeki izahlara yer verilmiştir (s. 118-257).

“Ḥātime” kısmında müellif, Farsçada bulunmayan ve Farsçaya özgü olmayan harfleri Şerafeddîn ‘Alî’nin bir kıtası, Farsçadaki دال ve دال harfleri arasındaki farkı da Ḥāce Maḥmūd b. Yemîn’in bu kuralı açıkladığı bir kıtası, Zāhîr-i Fāryābî’nin bir şiiri ve Şehābeddîn-i Kirmānî’nin bir rubaisi ile manzum olarak anlatmıştır. Daha sonra 1

harfinin “ū “olarak telaffuz edilmesi, ب،ن harflerinin yan yana olduğunda م harfine dönüşmesi, bazı kelimelerde ل harfinin ع harfine dönüşmesi gibi birtakım ses değişimleri anlatılmıştır (s 258-262).

Lisān-ı Fārisī, dil bilgisi konularının teferruatlı olarak ele alındığı bir kitaptır. Müellif ön sözde belirttiği üzere diğer dil bilgisi kitaplarını göz önünde bulundurarak eserini kaleme almış; zaman zaman bu kitaplardan alıntılar yapmıştır. Eserde yer alan konuları bir düzen içerisinde ele almaya gayret göstermiş; konu hakkındaki öncelikli bilgileri verdikten sonra ilave olarak bilinmesi faydalı olacağını düşündüğü hususiyetleri dipnot veya konuların sonunda aktarmıştır. Eserde fiil, isim ve edat sırasıyla üç temel başlık altında ele alınmıştır. Diğer dil bilgisi kitaplarında rastlamadığımız birtakım farklı tasnifler yapılmıştır. Örneğin fiil; aşl-ı fi‘l, zāt-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l olmak üzere üç kısma, mastar ise maşdar-ı aşlī, maşdar-ı ca‘lī, maşdar-ı taḥfīfī ve maşdar-ı terkībī olarak dörde ayrılmıştır. Genellikle sıfat konusunda anlatılan Farsçadaki sayılar isim başlığı altında ele alınmıştır. Müellif daha önceki dil bilgisi kitaplarında Farsçanın dil bilgisi kurallarını bazı durumlarda Arapça dil bilgisine uydurulduğunu, bunun doğru bir yol olmadığını ifade etmiştir. Eser içerisinde pek çok konuda imla konusuna değinilmiştir. Ayrıca zaman zaman Veled Çelebi Farsçanın köken bilgisi (etimoloji) üzerinde de durmuş; Farsçadaki bazı kelimelerin kökenleri konusunda Türkçe kaynak dil olarak gösterilmiştir.

Müellif, eserin mukaddime kısmında *Burhān-ı Kātibī*, *Ferheng-i Cihāngīrī*, *Ferheng-i Nāşirī* gibi sözlüklerin mukaddimeleriyle, Zemaḥşerī’nin *Muḥaddimetü’l-Edeb*’i gibi Arapça olarak yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarını incelediğini, ikinci olarak Mu‘allim Feyzī’nin *Usūl-i Fārisī*, Ḥabīb-i İṣfahānī’nin *Debistān-ı Pārsī* ve *Rehnūmā-yı Fārisī* ve Mīrzā Ḥüseyn Ḥān’ın *Tenbihu’s-Şıbyān* adlı eserlerini dikkate aldığını ve son olarak da neşredilmiş diğer Farsça dil bilgisi kitaplarını gözden geçirerek eserini telif ettiğini zikretmiştir. Eser içerisinde konuların izahında zaman zaman bu eserlerdeki izahlara yer verilmiştir.

Sayfa sonlarında ve konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade *Meşnevī*’den olmakla beraber Sa‘dī-yi Şīrāzī, Nizāmī-yi Gencevī, Feriduddīn-i Attār, Ḥāfız-ı Şīrāzī, Mollā Cāmī, Şā‘ib-ı Tebrīzī, ‘Ömer Ḥayyām, Senā‘ī, Firdevsī, Ḥākānī, Enverī, Kemāl-ı İṣfahānī, Bīdil-ı Dihlevī, Şeyḫ Maḥmūd-ı Şebūsterī, Kelīm-ı Kāşānī, Edīb Şābir, Kāānī-yi Şīrāzī ve Ḥüseyn Vā‘iz-ı Kāşifī, Zāhīr-ı Fāryābī, Şerafeddīn

‘Alī, Şehābeddīn-i Kirmānī ve Hāce Maḥmūd b. Yemīn gibi şairlerin beyitlerinden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Lisān-ı Fārisī, 1323/1905 yılında telif olmuş, Hürriyet Matbaası tarafından 1327/1909 yılında küçük ebatta 262 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen tek ve ilk baskısıdır.

2.3.69. Āmūzgār-ı Pārsī (tlf. 1323/1905-1324/1906)

Ṭāhirü’l-Mevlevī (Meḥmed Ṭāhir Olgun, 1877-1951)

Ṭāhirü’l-Mevlevī’nin Farsçanın öğretimine dair yazdığı eserlerinden biri olan *Āmūzgār-ı Pārsī*, Kısım-ı Evvel (Birinci Kısım) ve Kısım-ı Şāni (İkinci Kısım) olmak üzere iki kitap hâlinde yayınlanmıştır. Birinci kısım dil bilgisi konularını, ikinci kısım Farsça manzum-mensur metinleri ve Türkçe tercümelerini ihtiva etmektedir.

Ṭāhirü’l-Mevlevī, 5 Ramazan 1294/13 Eylül 1877 tarihinde İstanbul’da doğmuştur. Asıl adı Meḥmed Ṭāhir’dir. Eğitimini Gülhane Askerî Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî’de tamamlamıştır. 1892’de Bâb-ı Ser-askerî’de memuriyete başlamıştır. Bu arada Fatih dersiamlarından Filibeli Râsim Efendi’den ders almış ve Meḥmed Es’ad Dede’nin *Meşnevî* derslerine devam ederek mesnevîhânlık icâzetnâmesi almıştır. 1894’de Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Meḥmed Celâleddin Dede’ye intisap etmiş ve memuriyetten 1896’da istifa ederek çilekeşliğe başlayarak 1001 gün süren bu eğitimini tamamlamıştır. Tahir Dede Kütüphanesi’ni kurup kitap yayımına başlamıştır. Burada haftalık bir dergi yayınlamayı arzu etmiş, başvurusu reddedilince *Resimli Gazete*’yi Karabet’ten kiralamış, ilk sayısını 1899’da yayınlamıştır. Ancak gazetenin ilk sayısının hemen ardından bir İttihâd-ı Mevlevî komitesi oluşturmak amacıyla gazete çıkardığı gerekçesiyle gazete kapatılmıştır. Meḥmed Ṭāhir, dükkanı kapandıktan sonra 4 yıl Nâzime Sultan’ın vekilharçlığı görevini üstlenmiş; daha sonra Orman ve Ziraat Nezâreti’nde memuriyete başlamıştır. Daha sonra Burhân-ı Terakkî ve Rehnümâ-yı Füyûzât mekteplerinde Farsça ve İslam tarihi dersleri vermiştir. 14 Aralık 1909’da Dârüşşafaka’da edebiyat ve usul-i tahrîr dersi hocalığına tayin edilmiş ve 36 yıl bu görevi sürdürmüştür. Ayrıca İmam Hatip Mektebi, Maltepe Askerî Lisesi ve Kuleli Askerî Lisesi’nde de hocalık yapmıştır. Bir dönem İstiklal Mahkemesi’nde yargılanmış ve suçsuz olduğu anlaşıl原因 beraat etmiştir. 12 Şubat 1944’de Dârüşşafaka’daki görevinden emekliye sevk edilmiş, 29 Mayıs 1948’de Süleymaniye

Camii'nde *Meşnevî* okutmaya başlamıştır. 21 Haziran 1951'de vefat etmiş ve Yenikapı Mevlevîhânesi yakınındaki mezarlığa defnedilmiştir. Şiir, dil ve edebiyat bilgileri, edebiyat tarihi, biyografi, şerh, İslam tarihi ve medeniyeti, hatıra, mektup, çeviri gibi alanlarda pek çok eseri mevcuttur.³⁸⁴

Âmûzgâr-ı Pârsî 1. Kısım-ı Evvel (Birinci Kısım)
(Asır Matbaası: İstanbul, 1323/1905, 146 sayfa)

Âmûzgâr-ı Pârsî, telif sebebinin açıklandığı ' arz-ı merâm kısmı, bir mukaddime ve üç baptan oluşmaktadır. Kitabın sonunda baskı hatalarını gösteren doğru yanlış cetveli yer alır.

Eser, "' arz-ı merâm" başlığı ile başlar (s.1-10). Bu kısımda, Sünbülzâde Vehbî'nin "Fârisiden vü ' Arabîden iki şeh-bâl ister/ tâ ki pervâz-ı bülend eyleye ' anka-yı suhen" beytinden hareketle Farsçayı öğrenmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. Müellif Türkçe ile Farsçanın tarihsel münasebeti çerçevesinde Farsçaya dair görüşlerini açıklamıştır. Tâhirü'l-Mevlevî'ye göre Farsçadan birkaç cümle veya kelime öğrenmek yeterli değildir; aksine Farsçayı dil bilgisi kuralları ile öğrenmek gereklidir. Müellif Farsçaya dair görüşlerinin devamında Farsça için yazılmış dil bilgisi kitapları üzerinde genel bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmelere göre, son dört yüzyılda pek çok Farsça dil bilgisi kitabı yazılmış, ancak bu kitaplar ya ihtiyaca binaen ya da mastarların emr-i hâzır kökünden türediği tarzında temelsiz kuralları ve duyulmadık ibareleri ihtiva ettikleri için veya konular içerisinde hatalı izahlar ve örnekler barındırdıklarından dolayı yararlı görülmemektedir. Bu sebeplerden dolayı Tâhirü'l-Mevlevî, kendisinin Farsça derslerini verdiği Rehnümâ-yı Füyûzât Mektebi talebeleri için *Âmûzgâr-ı Pârsî* adlı eserini kaleme almıştır.

"Lâkin ma 'at-teessüf i 'tirâf edilebilir ki bunlar ya ihtişâre ri 'âyet edildiğinden yâhud emr-i hâzırîñ mâdde-yi aşliyye i 'tibâr olunarağ maşdarlarıñ onlardan teşkil edileceği tarzında bir tākım 'indî kâ'ideleri ve mâzî-yi qarîb, mâzî-yi ba'îd mişalli cidden ba'îd bir çok elfâz-ı nâ-şenideyi ihtivâ ettiğinden ve yâhud garâbetde bunlardan kalmayan (dest-i esb-i men) gibi değil bir 'acemî, hatta bir 'Acemî güldürecek mişâlleri câmi' bulunduğundan te'min-i istifâde edemiyorlar. Bundan dolayıdır ki min ğayr haddin

³⁸⁴ Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk: Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. IV, s. 1856-1860; A. Atilla Şentürk, *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991; Âlim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *TDVİA*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 407-409; Yakup Şafak-Yusuf Öz, *Feridun Nâfiz Uzluk'a Gönderilen Mevlevî Mektupları*, Tekin Kitabevi, Konya, 2007, s. 13-18.

müzakere etmekte olduğum (Rehnümâ-yı Füyûzât) mektebi talebesine mektebin tedrisât-ı ciddiye ve ihtimâmkârânesine muvâfık bir kitâb intiḥâbında muzṭar kaldım.” (s. 5)

Müellif, *Âmûzgâr-ı Pârsî*'yi dil bilgisi konularını anlattığı birinci kısım ve Mevlânâ, Sa' dî-yi Şîrâzî, Mollâ Câmî gibi şairlerin eserlerinden seçki yaptığı ikinci kısım olmak üzere iki ayrı kitap hâlinde hazırlamıştır. Tâhirü'l-Mevlevî, bu eserini hazırlarken yabancı dil öğretimindeki yeni yaklaşımları dikkate almış ve eserin telifinde izlediği gayeyi “söyletmekten çok anlatmak” ifadesiyle açıklamıştır. Bu ifadeden, Tâhirü'l-Mevlevî'nin konuşma becerisinin kazandırılması yönünde ısrarcı olunmaması gerektiği; kuralların öğretilmesinin yanı sıra metinlerle birlikte işlenmesi ve tatbikinden yana olduğu anlaşılmaktadır. Müellif de konulara uygun manzum ve mensur metinler seçmiş ve bu metinleri ikinci kitabında toplamıştır. Ayrıca ön sözde, bu kitabı okutacak hocaların birinci kısımda öğrettikleri dil bilgisi konularını ikinci kısımdaki manzum ve mensur olarak verilmiş metinlerle pekiştirmesinin Farsça öğretiminde daha yararlı olacağı tavsiye etmiştir (s. 7-8)

“Muḫaddime” kısmında Farsçanın kısaca geçirmiş olduğu tarihi seyre ve lehçelerine, alfabe konusuna ve Arapça ve Farsçaya özgü harflere değinilmiş; burada verilen bilgilerde daha çok *Burhân-ı Kâti'* adlı eserden yararlanılmıştır. Ayrıca on üçüncü yüzyıl sözlük yazarlarından olan Ebû Naşr Ferâhî'nin *Nisâbu's-Şıbyân* adlı eserinde Farsçada olmayan sekiz harfi manzum olarak anlattığı kıtası nakledilmiştir. Harfler noktalı ve noktasız olarak tasnif edilmiş, dâl ve zâl harfleri arasındaki fark Şehâbeddîn-i Kirmânî'nin bu iki harfin kullanım farkın ilişkin rubaisi ile anlatılmıştır. Son olarak kelimenin tanımı yapılmış; kelime tür olarak fiil, isim ve edat olmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir (s. 10-19).

Eserin birinci babında “ef'âl” başlığı altında mastar ve fiil konusu anlatılmıştır (s. 19-60). Mastar konusunda, öncelikle mastarlar son harflerine göre d'li ve t'li mastarlar olarak ikiye ayrılmış; mastar türleri de maşâdır-ı şâze, maşâdır-ı müşâbih esmâ-yı câmide, maşâdır-ı basîte ve mürekkebe, maşâdır-ı mec'ûle, maşdar-ı muraḥḥam, ism-i maşdar ve ḥâşıl-ı maşdar başlıkları altında ele alınmıştır. Konunun sonunda öğrencilerin ezberlemeleri için yaklaşık yüz elli kadar basit ve birleşik mastar, muzari kökleri ve Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Fiil konusunda fiilin tanımı yapılarak zamanlarına göre mâzî, muzâri' ve emr olarak üç gruba ayrılmış ve durumuna, yapılarına, anlamına, nesnesine ve öznesine göre iḥbârî-inşâ'î, müşbet-

menfî, lâzım-müte[‘]addî, fâ[‘]il-mef[‘]ûl ve ma[‘]lûm-mechûl başlıkları altında incelenmiştir. “Fi[‘]l-i mâzî” başlığı altında mazi zamanlar; şuhûdî, naklî, hikâye-yi mâzî, hikâye-yi hâl-i mâzî olarak dörde ayrılarak olumlu-olumsuz ve meçhul çekimleri Arapça zamir tanımlamalarına göre yapılmıştır. “Fi[‘]l-i muzâri[‘]” başlığı altında öncelikle d’li ve t’li mastarların muzari gövdelerinin tespitinin kaideleri anlatılmış, bu kaidelere uyan mastarlar kıyâsî uymayanlar semâ[‘]î diye adlandırılmıştır. Sonrasında دانستن fiilinin geniş zaman çekimi yapılmıştır. “Fi[‘]l-i hâl” başlığı altında fi[‘]l-i hâl, fi[‘]l-i hâliñ mechûlü, fi[‘]l-i istiğbâl, fi[‘]l-i istiğbâliñ mechûlü, fi[‘]l-i iltizâmî, fi[‘]l-i vucûbî, fi[‘]l-i iktidârî ve emir zaman ve kipleri anlatılarak çekimleri yapılmış; ism-i fâ[‘]il, ism-i mef[‘]ûl, mubâlağa-yı ism-i fâ[‘]il, şıfat-ı müşebbehe ve şıfat-ı hâliyye konuların olumsuz hâlleri; tekil ve çoğul yapıları ve bunlarla ilgili imla kuralları anlatılmıştır.

II. bapta ism, şıfat, zâmîr ve terākîb (tamlamalar) konuları ele alınmıştır (s. 65-106). İsimler; anlamlarına, sayılarına, yapılarına ve delalet ettiği nesnelere göre ism-i ‘ayn, ism-i ma[‘]ânî, ism-i cins/ism-i ‘âm, ism-i hâş, ism-i cem[‘], maşdar, müştak, câmid, basîṭ ve mürekkeḳ olarak tasnif edilmiş; Farsça isimlerde keyfiyyet, kemiyyet ve cînsiyyet konusu üzerinde durulmuştur. Keyfiyyet ismin müzekker ya da mü’ennes olması; kemiyyet ismin müfred, teşniye ya da cem[‘] olması; cînsiyyet Farsçada meczûm olan kelimenin harekelenmesi şeklinde tanımlanmıştır. İsimlerin tekil, ikil ve çoğul olma durumlarının işlendiği kemiyyet başlığı altında Farsçada Arapça çoğul ekleri olan (آت) ve (جات) ile yapılan çoğullar anlatılmıştır. Burada müellif, Ḥabîb Efendi’nin Arapça çoğul ekleri ile yapılan çoğullara cumû[‘]-yi mec[‘]ûle ismini verdiği ve ayrıca İranlıların konuşma sırasında kelimeleri (ها) ile çoğul yapsalar da yazıda dil bilgisi kurallarına riayet ettikleri bilgisini nakletmiştir (s.71). İsm-i işâret, ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i taşğîr, ism-i mensûb ve esmâ-yı a[‘]dâd yine bu bölümde anlatılmış konular arasındadır. Müellif ism-i taşğîr konusunda (ك، ا، چ، ه) küçültme edatları arasına, Kirmân ve Fars eyaletinde edât-ı taşğîr olarak kullanılan (و) harfini de dâhil etmiştir (s. 79).

Şıfatlar semâ[‘]î (kuralsız) ve kıyâsî (kurallı); ‘âdiyye ve tafzîliyye; basîṭ ve mürekkeḳ olarak tasnif edilmiştir. Birleşik şıfatlar kendi içerisinde şıfat-ı nisbiyye, şıfat-ı levniyye, şıfat-ı müşâbehet, şıfat-ı muhâfazat, şıfat-ı fâ[‘]iliyyet, şıfat-ı liyakât ve şıfat-ı mubâlağa başlıkları altında örnekleri ile birlikte izah edilmiştir (s. 86-96). “Zâmîr” başlığı altında zamirler şahsî, nisbî ve fi[‘]lî başlıkları altında işlenmiştir (s. 92-96). Tamlamaların ele alındığı “terākîb” konusunda öncelikle terkîb-i izâfî’nin (isim tamlaması) “muzâf ve muzâfun ileyhdn ‘ibâret bir terkîbdır ki muzâfiñ muzâfun

1 Şîrâzî, Mollâ Câmî, Şâ'ib-i Tebrîzî, 'Omer Hıyyâm, Senâ'î, Firdevsî, Hâkânî, Enverî, Kemâl-i İşfahânî, Bîdil-i Dihlevî, Şeyh Maḥmûd-i Şebüsterî, Kelîm-i Kâşânî, Edîb Şâbir, Qâânî-yi Şîrâzî, Rûdekî, Emîr Mu'izzî, 'Unsûrî, Ezrâkî-yi Herevî, Reşiduddîn-i Vatvât, Selmân-i Sâvecî, Suzenî-yi Semerkandî, Hâcû-yi Kirmânî, 'Alî Şîr Nevâî, İmâd-i Faḫîh-i Kirmânî, Emîr Hıusrev-i Dihlevî, Daḫîkî-yi Tûsî gibi şairlerin manzum ve mensur eserlerinden oluşan bir antoloji niteliğindedir. Eserde yer alan Farsça metinlerin tercümesi verilmiş; metin kısmının sonunda zikredilen şairler hakkında kısa bir biyografik bilgi verilmiştir (s. 3-46). Atasözleri ve son olarak da bazı deyimler alfabetik bir şekilde Türkçe karşılıkları ile birlikte sözlük hâlinde esere ilave edilmiştir (s. 47-58).

Ṭâhirü'l-Mevlevî *Âmûzgâr-ı Pârsî*'de öncelikli olarak Farsçayı kural ve kaideleri ile birlikte öğrenmenin gerekliliğini vurgulamış ve Farsçanın geçirdiği tarihi seyre değinmiştir. Müellif kitabını yazarken daha önce telif edilmiş kitapları incelemiş fakat onlarda birtakım eski anlayışların mevcut olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı kendisi de bir eğitimci olan Ṭâhirü'l-Mevlevî, *Âmûzgâr-ı Pârsî* adlı eserini Farsça dersi alan öğrenciler için hazırlamıştır. Kitabını iki bölüm olarak telif eden yazar, ilk kısımda ele alınan dil bilgisi konularını ikinci kısımda seçkin şair ve ediplerin eserlerinden derlediği Farsça okuma metinleri ile pekiştirmeyi amaçlamıştır. Müellif dil bilgisi konularını ele alırken zaman zaman dipnotlarda ek bilgiler vermiştir. Ṭâhirü'l-Mevlevî, bazı dil bilgisi konularını açıklarken önemli bir dilbilimci ve Farsça dil bilgisine dair eserleri olan Hâbîb Efendi'den istifade etmiş ve Farsçanın yerel ağızlardaki kullanımına dair bilgiler vermiştir. Sıfat konusunda yaptığı tasnif de dikkate değerdir. O, sıfatları semâ'î (kuralsız) ve kıyasî (kurallı); 'âdiyye ve tafzîliyye; basîṭ ve mürekkeb olarak tasnif etmiştir. Burada kullanılan semâ'î ve kıyasî ibarelerine incelediğimiz dil bilgisi kitaplarında rastlanılmamıştır.

Eserin Baskıları

Ḳısm-1 evvel (birinci kısım) baskısı:

Âmûzgâr-ı Pârsî, Asır Matbaası: İstanbul, 1323/1905, 146 sayfa.

Ḳısm-1 şânî (ikinci kısım) baskısı:

Âmûzgâr-ı Pârsî, Asır Matbaası: İstanbul, 1324/1906, 58 sayfa.

2.3.70. Zebān-ı Fārisī (tlf. 1323/1905)

Aḥmed Feyzī (1258/1842-1328/1910)

(Matbaa-yı Osmaniye: İstanbul, 1321/1903, 156 s.)

Aḥmed Feyzī'nin Farsça dil bilgisine dair Türkçe açıklamalı olarak yazdığı eseridir. *Zebān-ı Fārisī*, taşrada bulunan idadî mekteplerde ve özellikle de rüşdiye mekteplerinin ikinci sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmıştır.

Mu'allim Feyzī, eserin "ifāde-yi maḥşūşa" başlıklı giriş kısmında *Uşūl-i Fārisī*'nin baskılarının rağbet gördüğü ve nüshaları tükendiği için *Zebān-ı Fārisī*'yi daha kapsamlı ve bazı ilavelerle hazırladığını belirtmiştir:

"Uşūl-i Fārisīniñ tab'ı raġbāt-ı 'āmmeye mazhar olmasından ḥuşūle gelen teşekkürātım, birçok 'ilāvāt-ı müfide ile Zebān-ı Fārisīyi sāḥa-yı vücūda getirdi."

Giriş kısmında ayrıca dil bilgisi konularını örneklendirirken verdiği şiirleri Firdevsī, Ḥākānī, Nizāmī, Ḥāfız ve Mevlānā gibi şairlerin eserlerinden seçtiğini belirterek eserini devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e ithaf etmiştir.

Zebān-ı Fārisī'de dil bilgisi konularının sıralanışı, ele alınış yöntemi, konu anlatımları, alıştırma ve örnekler, *'İlāveli Uşūl-i Fārisī* adlı eser ile birebir aynıdır. "Luġat" kısımlarında verilmiş olan Farsça kelimeler dahi aynıdır ancak bazı hususlarda ilave ve düzeltmeler görülmektedir. Terkiḅ konusunda özellikle de terkiḅ-i ismī (isim tamlaması) ve vaşf-ı terkibī, edat ve bağlaçlar konusunda bazı ilaveler yapılmıştır. *'İlāveli Uşūl-i Fārisī ve Zebān-ı Fārisī*'de yirmi beş adet ders mevcuttur. Her bir dil bilgisi konusu "ders" başlığı altında anlatılmıştır.

Mu'allim Feyzī, diğer dil bilgisi kitaplarında sadece "vażīfe" ya da "temrīn" başlığı altındaki Türkçe metinlerin Farsçaya tercüme edilmesini istemiş; *Zebān-ı Fārisī*'de ise eserin sonuna yazdığı *"şāgirdān tarafından Fārisī dersler Türkçeye ve Türkçe temrīnler Fārisīye tercüme olunmalıdır"* ihtarı ile hem Farsça metinlerin Türkçeye hem de Türkçe metinlerin Farsça tercümesini daha yararlı görmüştür (s.156).

Feyzī, Efendi'nin *Zebān-ı Fārisī*'de uyguladığı yöntem ve konuları ele alış şekli bir başka Farsça dil bilgisi kitabı sahibi Meḥmed Cemāleddīn tarafından tenkid edilmiştir. Meḥmed Cemāleddīn, *Muḥīt-i Uşūl-i Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitabının giriş kısmında kendi eserini kaleme almadan önce Ḥabīb Efendi'nin *Rehnümā-yı Fārisī ve Feyzī Efendi'nin Zebān-ı Fārisī*'sini incelediğini; bu eserler her ne kadar kullanışlı bir

faydalı olsalar da işlenen konuların ve verilen örneklerin düzensiz olması, türeme bilgisi konusundaki izahların eksikliği ve edat bahsine de yeterince yer verilmemesi sebebiyle eğitim esnasında bazı güçlükler doğurduğunu belirtmiştir.³⁸⁵

Müellif diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserde de dil bilgisi konularını örneklendirirken verdiği şahit beyitleri Firdevsî, Hâkânî, Nizâmî, Hâfız ve Mevlânâ, Sa' dî-yi Şirâzî, Menûcehrî, Mollâ Câmî, Senâî, Soğdî-yi Semerkandî, Ebû'l-Abbâs Mervezî gibi şairlerin şiirlerinden seçmiştir.

Eserin Baskıları

Zebân-ı Fârisî, ilk defa Matbaa-yı Osmaniye tarafından 12 Şaban 1323/12 Ekim 1905, 156 sayfa hâlinde basılmış; ikinci baskısı 1325/1907 yılında Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, üçüncü baskısı 1327/1911 yılında Kasbar Matbaası olmak üzere toplamda on iki defa çeşitli matbaalar tarafından neşredilmiştir. Son ve on ikinci baskısı ise Mu'allim Feyzî'nin vefatından sonra oğlu Şafâ Feyzî tarafından kısa bir ön söz ile Şems Matbaası tarafından 1329/1913 yılında yapılmıştır. Şafâ Feyzî bu ön söz kısmında babasının bu eserinin son zamanlarda çokça taklit edildiğini ifade ederek okuyuculardan kendi mührünü taşımayan baskıları almaması ricasında bulunmuştur.³⁸⁶

2.3.71. Sû 'âlli ve Cevâplı Fezleke-yi Kavâ'id-i Fârisiyye (tlf. 1324/1908)

Hüseyin Hıfzî

Sû 'âlli ve Cevâplı Fezleke-yi Kavâ'id-i Fârisiyye, soru-cevap şeklinde tertip edilmiş Türkçe açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Sû 'âlli ve Cevâplı Fezleke-yi Kavâ'id-i Fârisiyye

(Şirket-i Mürettibiyye Matbaası: İstanbul, 1327/1910, 32 s.)

Sû 'âlli ve Cevâplı Fezleke-yi Kavâ'id-i Fârisiyye 'de dil bilgisi konularına “*kelime neye denir? kelime kaç türlüdür?*” sorularına verilen cevaplar ile başlangıç yapılmış; Farsçadaki kelimeler tür olarak sırasıyla isim, sıfat, kinaye, fiil ve edat şeklinde beş gruba ayrılmıştır. Bu konular sırasıyla beş bölüm içerisinde soru-cevap yöntemi ile anlatılmıştır. Eserde toplamda seksen sekiz soru-cevap mevcuttur.

³⁸⁵ Bk: Mehmed Cemâleddin, *Muhtıf-i Uşûl-i Fârisî*, s. 6.

³⁸⁶ Baskıları için bk: M. Nazif Şahinoğlu- M. Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, s. 23.

Birinci bölümde yirmi bir adet soru-cevap ile isim konusu ele alınmıştır (s. 2-6). İsim bahsinde öncelikle “İsim nedir? Kaç nev‘dir? İsm-i hâş neye denir? Müfred neye denir” gibi sorular ile ism-i hâş, ism-i cins, ism-i müfred, ism-i cem‘ konuları anlatılmıştır (s. 2-3). “Aḥvāl-i ism” başlığı altında ismin hâlleri ve isim tamlaması (s. 4-5); ismiñ nev‘leri” başlığı altında ism-i zamān, ism-i mekân, ism-i taşğir konuları yine soru-cevap şeklinde işlenmiştir (s. 6).

İsim konusunun devamındaki ikinci bölümde sıfat konusu ele alınmıştır. Farsçadaki sıfatlar “Şıfat neye derler? Mevsûf neye derler? Şıfatlar nasıl cem‘lenir? Şıfatlar kaç türlüdür? Şıfat-ı semā‘iyye hangileridir? Şıfat-ı kıyāsiyye hangileridir? Şıfat-ı tafzīliyye nasıl yapılır? Esmā-yı a‘dād kaç kısımdır? Vaşf-ı terkībī neye derler” tarzında on dört soru ve bunlara verilen cevaplar ile anlatılmıştır (s. 6-11).

“Kināye” başlıklı üçüncü bölümde “Kināye kaçdır?” sorusunun cevabında “Kināye üçdür. Zāmīr, ism-i işāret, mübhemāt” cevabı verilmiş ve sekiz adet soru-cevap ile ayrı ve bitişik şahıs zamirleri, fiil çekim ekleri, işaret zamirleri ve چه، کچا، کچا، چنډ soru zamirleri anlatılmıştır (s. 11-13).

Dördüncü bölüm fiil konusuna ayrılmıştır (s. 13-30). Bu bölümde otuz altı adet soru-cevap mevcuttur. Fiil bahsine, “Fi‘l kaç kısımdır?” sorularına verilen cevaplarla giriş yapılmıştır. Fiiller aşl-ı fi‘l, zāt-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l olarak üçe ayrılmış ve fiil konusu bu üç grupta değerlendirilmiştir (s. 13). “Aşl-ı fi‘l” başlığı altında mastarlar, dālī ve tā‘ī; basīṭ ve mürekkeb; ca‘lī ve taḥfīfī olarak tasnif edilmiştir (s. 14-15). Fiil ve fiil çekimine dair kurallar, “zāt-ı fi‘l” başlığı altında, “Fi‘l neye denir? Fā‘il neye denir? Fi‘llerde kaç şahıs vardır? Fi‘lde başlıca kaç zamān vardır? Fi‘l-i müte‘addī hangisidir? Fi‘l-i lāzım hangisidir? Fi‘ller kaç şığaya taḫsīm olunmuştur?” gibi sorulara verilen cevaplarla anlatılarak kısaca fiil ve failin tanımı yapılmış; fiiller zaman bakımından māzī, ḥāl ve istikbāl; siga bakımından ise māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naklī, muzāri‘, ḥāl, istikbāl, emr-i ḥāzır, emr-i gā‘ib, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucübī ve fi‘l-i şartī olarak gruplandırılmıştır (s. 15-16). Sonrasında “uşul-i iştikāk” başlığı altındaki soru ve cevaplarda tüm bu zaman ve kiplerin teşkil yöntemi gösterilmiştir. “Fer‘-i fi‘l” başlığı altında, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ül, şıfat-ı müşebbehe konuları ele alınmıştır (s. 19). Daha sonra آموختن، خواندن، شدن، بودن fiilleri, fiil bahsinde işlenen zaman ve kiplerde I. tekil, II. tekil, III. tekil sırasıyla tüm şahıslarda çekimlenmiştir (s. 20-26). “Ef‘āl-i mürekkebe” başlığı altında “Fārisīde fi‘l-i mürekkepler hangileridir” sorusuna “Fārisīde fi‘l-i mürekkepler şunlardır: hikāye-yi māzī, hikāye-yi ḥāl, fi‘l-i

ıktidārī-yi mǎzī, fi‘l-i ıktidārī-yi muzāri‘, fi‘l-i iltizāmī-yi mǎzī’ cevabı verilerek yardımcı fiillerle çekimlenen basit fiiller birleşik fiil kabul edilmiştir (s. 27). Ayrıca “*Hikāye-yi mǎzī nasıl teşkil olunur? Hikāye-yi hāl nasıl teşkil olunur*” şeklinde sorulan sorulara verilen cevaplarda bütün bu zaman ve kiplerin teşkil yöntemleri gösterilerek خوردن fiili örnek olarak çekimlenmiştir (s. 27-28). Son olarak fiillerde etken-edilgen, geçişli-geçişsiz ve olumlu-olumsuz olma durumları anlatılmıştır (s. 28-29).

Beşinci bölümde Farsçadaki edat, bağlaç, ön ek ve son ek konuları anlatılmıştır (s. 30-32). Diğer bölümlerin aksine bu kısımda soru-cevap yöntemi terk edilmiş; edat, bağlaç, ön ek ve son ekler görevleri ve anlamları belirtilerek örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Sū ‘ālli ve Cevāplı Fezleke-yi Kavā‘id-i Fārisiyye, tespitlere göre *Mesā‘il-i Deriyye, Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī (Birinci Sene), Zübde-yi Şarf-ı Fārisī, Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī, Sū ‘ālli Cevāplı Kavā‘id-i Fārisī ve Yeñi Uşul Ta‘līm-i Fārisī*’den sonra Farsça dil bilgisi konularının soru-cevap şeklinde ele alındığı yedinci kitaptır. Soru-cevap yöntemiyle dil bilgisi konularının ele alındığı diğer kitaplar dikkate alındığında *Fezleke-yi Kavā‘id-i Fārisiyye*, konuların sıralanışı ve sorulan sorular bakımından daha çok *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī*’ye yakın gözükmektedir. Ama *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī*’de mevcut olan alıştırma ve sözlük kısımlarına bu eserde yer verilmemiştir. Konu anlatımlarında *Sū ‘ālli Cevāplı Kavā‘id-i Fārisī*’de olduğu gibi Arapça gramerinin taklit edildiği usul takip edilmemiştir. *Fezleke-yi Kavā‘id-i Fārisiyye*’de fiillerin aşl-ı fi‘l, zāt-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l olarak üç gruba ayrılması ve daha da önemlisi diğer dil bilgisi kitaplarında rastlamadığımız bir şekilde “ef‘āl-i mürekkebe” başlığı altında hikāye-yi mǎzī, hikāye-yi hāl, fi‘l-i ıktidārī-yi mǎzī, fi‘l-i ıktidārī-yi muzāri‘, fi‘l-i iltizāmī-yi mǎzī konularının birleşik fiil olarak anlatılması dikkat çeken özelliklerdendir.

Müellifin dil bilgisi konularının izahında soru-cevap yöntemini kullanan kitaplardan yararlandığı açıktır. Özellikle fiillerin tasnifinde *Destūr-i Suḥen* ve *Müfīd Kavā‘id* adlı kitapların etkisi görülmektedir ancak müellif örnek aldığı ya da yararlandığı hiçbir eserin ismini zikretmemiştir.

Eserin Baskıları

Sū ‘ālli ve Cevāplı Fezleke-yi Kavā‘id-i Fārisiyye, ilk defa Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından 1324/1908’da 32 sayfa hâlinde neşredilmiştir.

İncelemeye esas aldığımız ikinci baskısı 1327/1910’da yine aynı matbaa tarafından yapılmıştır. Tespit edilen başka baskısı mevcut değildir.

2.3.72. Destāvīz-i Fārisī-ḥānān (tlf. 1325/1907)

Ṭāhirü’l-Mevlevī (Meḥmed Ṭāhir Olgun, 1877-1951)

Destāvīz-i Fārisī-ḥānān, Rehnümâ-yı Füyûzât mekteplerinin başlangıç seviyesindeki öğrencileri için Farsça öğretmek amacıyla hazırlanmış bir ders kitabıdır. Eser, müfredata göre düzenlenmiş ve okulun ders kitapları serisinin ilk kitabı olarak basılmıştır.

Ṭāhirü’l-Mevlevī, eserine “mīnī mīnī şāgirdlere” hitabıyla başlamış, eserini Farsça öğrenmeye başlayan çocuklar için kaleme almıştır. Eserini kısa fakat faydalı bir kitap olarak tanıtmıştır.

“Siz henüz Fārisī okumağa başlıyorsunuz. Medār-ı teşvīkiñiz olmak ve bu dersi seve seve okumağ için size ufağ bir hediye vermek istedim. Bir şāgirdde verilecek eñ büyük hediye güzelce yazılmış bir kitāb olacağından ben de şu muḥtaşar lākin müfīd risāleyi yazdım. İsmi de Destāvīz-i Fārisī-ḥānān koydum. Fārisī okuyanlara küçük bir hediye demektir.” (s.4)

Müellif, kısa bir mukaddime kısmından sonra konulara önce harfleri ve harekeleri anlatarak başlangıç yapmış, daha sonra kısaca kelimenin tanımını yaparak onu isim, fiil ve edat olarak üç kısma ayırmıştır.

Eserde konular bir düzen içerisinde anlatılmamıştır. Öncelikle “isim ve müte‘alliḳātı” başlığı altında isim ve isme dair dil bilgisi konuları ele alınmış; isimler tekil ve çoğul olarak ikiye ayrılmıştır. İsimlerin çoğul yapılma yöntemleri izah edilmiş ve örnekler verilmiştir (s. 6-7). Sonrasında izāfet (tamlama) konusuna değinilmiş; tamlamalar lāmiyye, beyāniyye ve teşbihīyye olarak tasnif edilerek örneklendirilmiştir (s. 7-8). Şıfat başlığı altında öncelikle sıfatın tanımı yapılmış ve sıfatlar semā‘i ve kıyasī olarak ikiye ayrılmıştır. Ayrıca bu kısımda terkīb-i vaşfī ve vaşf-ı terkībī konuları da anlatılmıştır (s. 9-11). Devamında zamir konusuna geçilmiş, zamirler “*mütekellim, muḥātab ve gā‘ibe delālet eden kelimeler*” olarak tarif edilmiş; bunlar da zamā‘ir-i şahsiyye ve zamā‘ir-i izāfiyye olarak ikiye ayrılmıştır. Şahıs zamirlerinin mef‘ūl (tümleç) edatları olan **ب، با، از، در، را** ile kullanımı gösterilmiştir. Ayrıca isimlere eklenen (zamīr-i isnādī) ve fiillere bitişen (zamīr-i fi‘lī) zamirler de anlatılmıştır (s. 13-15).

Fiil bahsinde, fiil ve fiilin mazi ve muzari köklerinden yapılan fiil çekimleri ve türetmeler sırasıyla fi‘l-i māzī, ism-i işāret, ism-i zamān ve ism-i mekān, esmā-yı a‘dād, ism-i mensūb, fi‘l-i muzāri‘, emr-i hāzır, fi‘l-i hāl, fi‘l-i istiḳbāl, fi‘l-i iḳtidārī, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucūbī, emr-i ḡā‘ib, emr-i hāzır, şıfat-ı müşebbehe, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, ism-i ālet, ism-i tasḡir, edāvāt başlıkları altında ele alınmıştır. İsm-i zaman ve ism-i mekan konusu işlenirken Farsçada bu iki kullanım için Arapçada olduğu gibi özel bir sığa olmadığına işaret edilmiş ve sıfat konusunda olduğu gibi bu iki konuda da semā‘i ve kıyasī olarak ayırma gidilmiştir. Kıyasī zaman isimleri, bir ismin sonuna زار، ستان، گه، گاه، سار، كده، سرا، دان، گاه ve گاه; kıyasī mekan isimleri, bir ismin sonuna خانه، لاخ eklerinden birisi ilave olan kelimeler olarak tarif edilmiştir (s. 25). Daha önceki bazı dil bilgisi kitaplarında muzari fiillerin Türkçede olduğu gibi emr-i hazırda türediği hâkim bir görüş olarak kabul edilse de Tâhirü’l-Mevlevî bu görüşü kabul etmemiş; Farsçada muzari fiillerin mastardan türediği görüşünü savunmuştur.

“Fi‘l-i muzāri‘ maşdardan müştakdır. Ba‘zı kitâplarda bunu emr-i hāzırdan teşkil etmeğe çabalyorlar; zannedersem bu Türkçe emr-i hāzırlarıñ mādde-yi aşliyesiyile olup onlara ba‘zı edevāt ilhâkıyla diğەر şığalarıñ teşkil edilmesini taḳlîd olacaḳ.” (s. 32)

Destāvīz-i Fārisī-hānān’da dil bilgisi konuları izah edilirken kısaca konunun tarifi yapılmış ve örneklendirilmiştir. Mazi ve muzari kök ile çekimlenen zamanların kullanımı gösterilmiş ve Arapçadaki fiil çekim usulleri esas alınarak çekimler III. tekil-çoğul şahıs, II. tekil-çoğul şahıs ve I. tekil-çoğul şahıs sıralaması ile yapılmıştır. Ayrıca anlatılan tüm konuların sonunda öğrencilerin kaideleri iyice öğrenmesi için alıştırmalar kısmı da eklenmiştir. Alıştırmalarda öğrencilerden Türkçe olarak verilen kelime veya cümlelerin Farsçaya, Farsça olarak verilen kelime ve cümlelerin Türkçeye tercüme etmeleri istenmiştir. Tercüme yapılırken kolaylık olması için alıştırmalarda verilen Türkçe kelimelerin Farsçaları, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Türkçeye çeviri örneklerinin yer alması, eserin önemli bir özelliğidir. Müellif bu konuya yer vererek çeviri becerisi kazandırmak istemekle. gramer kitaplarındaki çeviri konusunun da eksikliğine işaret etmiştir.

Destāvīz-i Fārisī-hānān, muhtasar bir dil bilgisi kitabıdır. Konu anlatımları kısa tutulmuştur. Bu nedenle müellif daha geniş izaha ihtiyaç duyulması hâlinde konuların ayrıntılı olarak anlatıldığı *Āmūzgār-ı Pārsī* adlı eserine bakılabileceğini ifade etmiştir.

Bunun haricinde zaman zaman diğer gramer kitaplarındaki bazı dil bilgisi konularına değinmiş olmasına rağmen açıkça herhangi bir kaynak ismi zikretmemiştir

Destâvîz-i Fârisî-hânân, Rehnümâ-yı Füyûzât Mektebi Külliyyatı'nın ilk kitabı olarak Cihan Matbaası tarafından 1325/1907'de 48 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısı budur.

2.3.73. Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî (tlf. 1325/1909)

Żiyâeddîn (Żiyâ) Şükun (1870-1949)

Żiyâ Şükun'un Farsçanın öğretimine dair yazdığı eserlerinden biri olan *Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî*, iki kısım hâlinde hazırlanmıştır. Birinci kısımda dil bilgisi konuları işlenmiş ikinci kısımda Farsça manzum-mensur metinlerden seçki yapılmıştır.

Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî'nin baskı kapağında “*Aydın vilâyeti Dârülmü'allimîn mu'allimi*” şeklindeki kayıttan 1325/1909 yılında Aydın Dârümuallimîn Mektebi'nde öğretmenlik yaptığını da öğrendiğimiz Żiyâ Şükun, 1870'de İzmir'de doğmuştur. Asıl adı Yusûf Żiyâeddîn'dir. İlk eğitimini babası Kıbrıslı Meĥmed Kâmil Efendi'den ve diğer hocalardan özel ders alarak tamamlamış; yüksek öğrenim için İstanbul'a gelmiştir. Babasının vefatı üzerine 1987 yılında tekrar İzmir'e dönerek İzmir Muallimîn Mektebi'ne öğretmen olarak atanmıştır. Öğretmenliği sırasında babasının açtığı Mekteb-i Terakkî binasında Dârüledeb adıyla özel bir okul açmıştır. Daha sonra 22 Eylül 1909'da Muallimîn Mektebi'ndeki görevinden ayrılarak İstanbul'a gitmiş; 14 Aralık 1909'da Dârülfunûn'da ve Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde Farsça hocalağına başlamıştır. 1913'te Dârülfunûn'daki görevine son verilmiş daha sonra Dârüşşafaka Medresesi'nde Farsça ve 1917'de Numûne Mektebi'nde Türkçe derslerine girmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında oğlunun vefatı üzerine hocalığı bırakmış ve altı yıl boyunca derslerden uzak kalmıştır. Maârif vekili olan öğrencisi Vasif Çınar'ın ısrarı üzerine 1924 yılından 1929 yılına kadar Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde Farsça ve Arapça dersleri vermiştir. Arapça ve Farsça derslerinin eğitim ve öğretim müfredatından kaldırılmasından sonra üç yıl boyunca Balıkesir Öğretmen Okulu'nda din dersleri vermiş; daha sonra İstanbul Cumhuriyet Orta Mektebi ve Vefa Lisesi'nde Türkçe öğretmenliği yapmıştır. 1935'te kendi isteğiyle emekliye ayrılmış ve çalışmalarını hazırlamakta olduğu Farsça-Türkçe sözlük üzerine yoğunlaştırmıştır.³⁸⁷ Nitekim onun en mühim eseri olan *Gencîne-yi Güftâr* diğer adıyla

³⁸⁷ Daha fazla bilgi için bk: Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, IV, s. 2554-2556; Rıza Kurtuluş, “Ziyâ Şükûn” *TDVİA*, C. 44, İstanbul, 2013, s. 479-480.

*Ferheng-i Zîyâ*³⁸⁸ Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yeni harflerle basılmıştır. Arkasında böyle hacimli bir eser bırakan Zîyâ Şükun, 13 Haziran 1949'da seksen yaşında vefat etmiştir.³⁸⁹

Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî

(Cihan Matbaası: İstanbul, 1325/1909, 64 sayfa)

Eserin başında İzmir Müftüsü Meḥmed Sa'îd Efendi tarafından baskı için yazılmış tanıtım yazısı yer alır (s. 3). Türkçe olarak yazılmış bu yazının bir kısmı mensur bir kısmı da manzumdur. Meḥmed Sa'îd, bu tanıtım yazısında yeni bir üslup ve tarz ile yazılan *Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî*'nin Farsçanın dil bilgisi kaidelerini öğrenmede faydalı bir eser olduğunu belirtmiştir.

Bu tanıtım yazısının devamında müellifin eserin tertibi ve telif sebebi hakkında bilgi verdiği "ifâde" başlıklı ön söz kısmı mevcuttur (s. 4-5). Müellif bu ön sözde eserinin öğretmenlik tecrübelerinin ürünü olduğunu belirterek söze başlamış; Farsçanın öğretilmesinin Türkçe için yararı ve Farsça olarak yazılmış ahlakî ve edebî eserleri okuyup anlamak için gerekliliği ortaya konmuştur. Daha sonra müellif eserinde yer verdiği dil bilgisi kaidelerinin, kural, örnek ve alıştırmalardan ziyade Farsça manzum ve mensur metinler üzerinde tatbik edilmesinin dil öğretiminde yararlı olacağı düşüncesiyle *Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî*'nin ikinci kısmında Farsça metinlere yer vermiştir. Ahlakî muhtevaya sahip olan metinleri "Âhlâkî Âşâr-ı Muntaḥabe" başlığı altında toplamıştır. Müellif "ifâde" başlıklı ön sözde eserini devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e ithaf ederek eserin tertibi ve telif sebebi hakkında şu ön bilgileri vermiştir:

"Neşrine ictisâr eylediğim şu eser-i vecîz, tecârib-i 'adîde-yi ta'limiyyeniñ netîce-yi müstaḥşilesidir. Lisân-ı Fârisîniñ bizce lüzûm-u taḥşîli Türkçemize ḥidmeti ve lisân-ı mezkûr üzere yazılmış âhlâkî, edebî âşârı okuyup âñlamaḡ maḡşadına mübtenî olduḡu vâreste-yi beyândır.

Binâ'en 'aleyh kavâ'id-i mazbûḡaniñ 'ibârâta taḡbîki temrîn ve mümâreseyi dahâ ziyâde teshîl eder fikriyle risâlemize (Âhlâkî Âşâr-ı Muntaḥabe) 'unvânı altında bir kısım 'ilâvesi ta'limlere, temrînlere terciḡ edilmiştir. İ'câl-i fikr-i medîd, mezîd-i istifâdeyi mücib olacaḡından edevâta 'â'id şevâhid zeyl-i kitapta mütercemdir."

³⁸⁸ Daha fazla bilgi için bk: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, s. 299-301.

³⁸⁹ Rıza Kurtuluş, "Ziyâ Şükûn", s. 480.

Gencine-yi Güftâr-ı Fârisî'nin birinci bölümünde dil bilgisi kaideleri anlatılmıştır. Konular bölümlere ayrılmaksızın ele alınmıştır. İlk olarak hareke ve alfabe konusuna değinilmiş; devamında Farsçadaki kelimeler isim, şıfat, zâmîr, fi'1 ve edevât olarak beş gruba ayrılarak bu başlıklar altında ele alınmıştır.

Eserin ilk bahsi isim konusuna ayrılmıştır (s. 6-13). İsimler; anlamlarına, türlerine, yapılarına ve delalet ettiği nesnelere göre ism-i cins, ism-i 'alem, müştak, cāmîd, basîf, mürekkeb, ism-i 'ayn ve ism-i ma'ânî olarak tasnif edilmiş; devamında isimlerde çokluk konusu anlatılmıştır. "Aḥvâl-i ism" başlığı altında ismin hâlleri ve isim tamlaması (s. 9) ve "izâfet" başlığı altında tamlama konusuna değinilmiş, tamlamalar lâmiyye, beyâniyye ve teşbihîyye olarak tasnif edilerek örneklendirilmiştir (s. 9-10). Ayrıca tamlama bahsinde "terkîb-i izâfî-yi maḳlûb" başlığı altında ters çevrilmiş ve "terkîb-i izâfî-yi maḳtû'" başlığı altında da kesik tamlama gösterilmiştir. Devamında "ism-i işâret" başlığı altında این ve آن işâret zamirleri (s. 11) ve "ism-i 'aded" başlığı altında aşliyye, vaşfiyye, kesriyye ve tevzi' iyye olarak dört kısma ayrılan sayı sıfatları (s. 11-13) işlenmiştir.

İsim bahsinden sonra sıfat konusuna geçilmiştir. Sıfatlar, herhangi bir tanım ya da izah olmaksızın semâ'î ve kıyâsî olarak ikiye ayrılmıştır. Semâ'î sıfatlar için (بلند، باریک،) örnekleri verilmiş; kıyâsî (kurallı) sıfatlar "*isimlerîñ âḫirine edevât-ı nisbiyye, edevât-ı teşbihîyye, edevât-ı muḫâfaza ve fâ'iliyyet 'ilâvesiyle olur*" şeklinde tanımlanarak sıfat yapan ekler ele alınmıştır. "Edevât-ı nisbiyye" başlığı altında (ی، آنه، ین، مند، ناک، ور، یار) son ekleri ve (شیرازى، شیرانه، نوشین، هوشمند، خشمناک،) nisbet bildiren sıfatlar; edevât-ı teşbihîyye" başlığı altında (وار، وش، آسا،) teşbih bildiren sıfatlar ve (بندهوار، مهوش، مهرآسا، دیوسار، آینهسان، فرشتهمانند) edevât-ı muḫâfaza ve fâ'iliyyet" başlığı altında (بان، گر، گار، کار، وان) son ekleri ve (پاسبان، دروگر، آموزگار، فریبکار، پشتیوان) meslek adları Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 14). "Şıfât-ı tafziliyye ve mubâlağa" başlığı altında üstünlük sıfatları ve bu üstünlük sıfatlarının önüne (بسیار، خیلی) gibi zarf görevli kelimelerden birisinin gelmesiyle yapılan aşırılık bildiren sıfatlar (s. 14-15) ve "vaşf-ı terkîbî" başlığı altında birleşik sıfatlar (s. 15-16) örneklerle birlikte anlatılmıştır.

Daha sonra zamir konusu ele alınmıştır (s. 16-18). Zamirler, zâmîr-i şaḫşî, zâmîr-i izâfî, zâmîr-i nisbî ve fi'1î ve zâmîr-i vaşfi olarak dört başlıkta anlatılmıştır. Ayrı şahıs zamirleri zâmîr-i şaḫşî, bitişik şahıs zamirleri zâmîr-i izâfî, ek fiil zâmîr-i nisbî, fiil

çekim ekleri zāmīr-i fi‘lī olarak adlandırılmış; *Şarf-ı Fārisī*’de olduğu gibi zāmīr-i vaşfi de (آن من، آن تو، آن او) şeklinde gösterilmiştir.

Mastar ve fiil konusunda mastarlar dālī ve tā’ī olarak iki gruba ayrılmış; bunlar da kendi içerisinde *Şevāhid-i Kavā’id*, *Zübdetü’l-Kavā’id*, *Tedrisāt-ı Fārisiyye* ve *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī* adlı dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi “*maşdar-ı dālī-yi zā’ī*”, “*dālī-yi mīmī*”, “*tā’ī-yi hā’ī*”, “*tā’ī-yi sīnī*” şeklinde tasnif edilmiştir. “Ef’āl” başlığı altında fiil konusuna geçilmiş; “*maşardan dokuz fi’l teşkīl olur*” şeklinde bir izahta bulunulmuş ve mastardan türediği ifade edilen dokuz tür fiilin zaman ve kipleri emr-i hāzır, fi‘l-i muzāri‘, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucūbī, emr-i gā’ib, hāl, māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naqlī, istikbāl başlıkları altında işlenmiştir. Tüm zaman ve kipler kısaca izah edilerek örneklendirilmiştir. Daha sonra ism-i fā‘il (رونده), ism-i mef’ul (شکسته), şıfat-ı müşebbehe (دانا) ve hāl-i terkībi (خندان) bir grup olarak; maşdar-ı taḥfīfī (آمد), ḥāşıl-ı maşdar (روش), maşdar-ı mürekkebe (شاد شدن) ve ism-i maşdar (گفتار) diğer bir grup olarak işlenmiştir (s. 25-26). “Ef’āl-i mürekkebe” başlığı altında “*ef’āl-i mürekkebeden lisān-ı ‘Osmānīde başlıca isti‘māl olunanlar şunlardır hikāye-yi māzī-yi naqlī ve hikāye-yi hāl, iktidārī-yi māzī, iktidārī-yi muzāri‘*” denilerek di’li geçmiş zamanın hikāyesi (نوشته بودم), şimdiki zamanın hikāyesi (می نوشتم), yeterlik kipinin di’li geçmiş zaman çekimi (توانستم نوشت) ve geniş zaman çekimi (توانم نوشت) klasik metinlerde kullanılan şekliyle gösterilmiştir. *Gencīne-yi Güftār-ı Fārisī*’de yeterlik kipi iktidārī-yi māzī, iktidārī-yi muzāri‘ olarak iki kısma ayrılmıştır. “İktidārī-yi māzī” başlığı altında yeterlik kipinin di’li geçmiş zaman sureti “*iktidārī-yi māzīsi teşkīl olunacak fi‘l-i māzī-yi şuhūdī müfred-i gā’ibi evveline (توانستن) maşdarınıñ māzī-yi şuhūdī şīğaları getirilir*” şeklinde tarif edilerek (توانستم نوشت، توانستی نوشت، توانست نوشت، توانستید نوشت، توانستند نوشت) çekimi gösterilmiş; “iktidārī-yi muzāri‘” başlığı altında yeterlik kipinin geniş zaman sureti “*iktidārī-yi muzāri‘i teşkīl olunacak fi‘l-i māzī-yi şuhūdī müfred-i gā’ibi (توانستن) maşdarınıñ muzāri‘ şīğaları getirilir*” diye tanımlanarak (توانم نوشت، توانی نوشت، تواند نوشت، توانیم نوشت، توانید نوشت، توانند نوشت) şeklinde çekimlenmiştir (s. 27-28). Daha sonra “mechül” başlığı altında fiillerde edilgen; “müte‘addī-lāzım” başlığı altında geçişli-geçişsiz olma durumları anlatılmıştır (s. 28-29). “Esmā-yı mürekkebe” başlığı altında terkīb-i ‘aḥfī-i mezcī, terkīb-i terādūfī, terkīb-i tenāsübī, terkīb-i ihmālī ve terkīb-i tekerrürī adlarıyla bileşik isimler, birleşik oluşturan tamlama yapıları ve ikilemler anlatılmıştır (s. 29). Fiil bahsinde son olarak terkīb-i tām ve terkīb-i nāḫış başlıkları altında cümle ve cümlenin ögeleri işlenmiştir.

“*Nisbet-i tammeyi müfid olan terkibdir ki cümle ve kelâm da itlâk olunur*” şeklinde tanımı yapılan terkib-i tām başlığı altında cümle-yi ismiyye (isim cümlesi) ve cümle-yi fi‘liyye (fiil cümlesi) anlatılmıştır (s. 30). “Nisbet-i terkibiyyeyi müfid olan terkibdir” şeklinde tanımı yapılan terkib-i nâķış ise “terkib-i izâfî, terkib-i vaķfî ve hâl terkibi olarak üç gruba ayrılmıştır.

Fiil konusundan sonra “*edevât*” başlığı altında Farsçadaki edat, bağlaç ve eklere yer verilmiştir (s. 30-38). Edatlar basit ve birleşik olarak ayrılmaksızın harf sırasına göre ele alınmış; kullanımı ve anlamı gösterilen edatlar örneklerle ve şahit beyitlerle anlatılmıştır. Burada verilen örnek beyit ve cümleler konu içerisinde numaralandırılmış; edat bahsinin devamında “*terâcim-i şevâhid-i edevât*” başlığı altında sırasıyla Türkçeleri verilmiştir (s. 39-44). Eserde dil bilgisi kaidelerinin anlatıldığı birinci kısım böylelikle tamamlanmıştır.

Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî’nin “*Âhlâķî Âşâr-ı Muntaķabe*” başlıklı ikinci bölümü Sa‘dî-yi Şirâzî, Mollâ Câmî, Mevlânâ, Senâ‘î, Aţţâr, ‘Ömer Hâyâm, Ebû Sa‘id Ebû’l-Ĥayr’ın eserlerinden seçilmiş manzum ve mensur Farsça metinlerden oluşmaktadır (s. 46-64). Farsça manzum metinler, “*müfredât*”, “*ķıta‘ât ve rubâ‘iyât*”, mensur metinler de “*ĥikâye*” ve “*naşihat*” gibi başlıklar altında verilmiştir.

Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nde uzun yıllar okutulan³⁹⁰ *Gencîne-yi Güftâr-ı Fârisî*’nin birinci bölümünde Farsça dil bilgisi kaideleri sade ve anlaşılır bir üslup ile ele alınmış, ikinci bölümünde öğrencilerin okuması için ahlaki muhtevaya sahip Farsça manzum ve mensur metinlere yer verilmiştir. Aynı yıllarda yazılan Farsça dil bilgisi kitaplarının aksine bu eserde alıştırmaya ya da sözlük gibi uygulamaya dönük ilavelere yer verilmemiştir. Müellif, bazı konu izahlarında önce yazılmış dil bilgisi kitaplarına nazaran farklı bir açıklama getirmiştir. Örneğin fiil bahsinde mastardan emr-i ĥâzır, fi‘l-i muzâri‘, fi‘l-i iltizâmî, fi‘l-i vucûbî, emr-i ġâ‘ib, hâl, mâzî-yi şuhûdî, mâzî-yi naklî, istikbâl olarak dokuz zaman ve kipin türediği belirtilmiştir. Bazen de diğer dil bilgisi kitaplarındaki tasnif ve izahlardan yararlanılmıştır. Eserde, dil bilgisi konuları *Güzide-yi Ķavâ‘id-i Fârisî*’deki sırayla isim, sıfat, zamir, fiil ve edat şeklinde ele alınmış; *Sû‘âlî Cevâplı Ķavâ‘id-i Fârisî*’de olduğu gibi “*ef‘âl-i mürekkebe*” olarak *ĥikâye-yi mâzî-yi naklî ve ĥikâye-yi hâl, iķtidârî-yi mâzî, iķtidârî-yi muzâri‘* başlıkları altında yardımcı fiillerle çekimlenen basit fiiller birleşik fiil kabul edilmiş ve *Bedreķa-*

³⁹⁰ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. IV, s. 2555.

yı *Ḳavā'id-i Fārisī*'deki gibi terkib-i tām ve terkib-i nākiş başlıkları altında cümle ve cümlelerin öğeleri işlenmiştir.

Eserin Baskıları

Gencâne-yi Güftār-ı Fārisī, Cihan Matbaası tarafından 1325/1909'da 64 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu neşir, eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.74. Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisī (tlf. 11 Temmuz 1324/24 Cemazeyilahir 1326/24 Temmuz 1908)

Meḥmed Cemâleddîn

Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisī, rüşdiye ve idadî mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir dil bilgisi kitabıdır.

Meḥmed Cemâleddîn hakkında kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. *Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisī*'nin baskı kapağında ve giriş kısmında yer alan “*Lāzistān sancāğī bidāyet maḥkemesi cezā dā'iresi re'isi*” kaydından onun Trabzon Sancağı asliye mahkemesi ceza dairesi reisi olarak görev yapmış olduğu söylenebilir.

Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisī

(Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1327/1911, 212+4 sayfa).

Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisī rüşdiye mekteplerin ikinci ve üçüncü; idadî mekteplerin birinci ve ikinci senesinde okutulan Farsça derslerinin programına göre hazırlanmıştır. Eserin belirtilen okul ve sınıflarda yürütülen Farsça derslerinin müfredatına uygunluğu baskı kapağında “*mekâtib-i rüşdiyyeniñ ikinci ve üçüncü ve mekâtib-i idādîyeniñ birinci ve ikinci seneleri progrāmına muvāfiq olarak tertib edilmiştir*” kaydıyla da ifade edilmiştir.

Muḥîṭ-i Uşûl-i Fārisī'nin başında müellifin eserin telif sebebi ve içeriği hakkında bilgi verdiği “ifāde-yi maḥşūşa” başlıklı üç sayfalık bir giriş kısmı mevcuttur (s. 2-4). Bu kısımda Meḥmed Cemâleddîn kendisinin bir sohbet esnasında Rize Rüşdiye Mektebi öğretmeni İbrāhîm Ethem Efendi'nin kendisinden bu okulda haftada bir ya da iki ders olacak şekilde Farsça dersleri vermesini istediğini ve kendisinin de bu teklifi kabul ettiğini ifade ederek eserin telifine İbrāhîm Ethem Efendi'nin vesile olduğu söylemiştir. Eserin telifi 11 Temmuz 1324//24 Temmuz 1908 tarihinde tamamlanmış ve telif tarihi ayrıca eserin sonunda yer alan “Temme'l-kitāb” başlıklı kısmında ifade

edilmiştir. Eserin telif tarihinin Türkler için çok önemli bir tarih olduğunu ve bu tarihte İkinci Meşrutiyet ilan edildiğini belirtmiştir (s. 212).

Bu teklifi kabul etmesinin ardından Farsça derslerinde kullanmak üzere kendisine Mu'allim Feyzi'nin *Zebān-ı Fārisī* adlı kitabının takdim edildiği ve yine o sırada Mīrzā Ḥabīb-i İṣfahānī'nin *Rehnümā-yı Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitabının birisi tarafından kendisine verildiği bilgisini vermiştir. Bu iki eseri de okuyup inceledikten sonra her ikisinin de kullanışlı ve faydalı birer eser olma özelliğini taşıdığını ancak bu kitaplarda işlenen konuların ve verilen örneklerin düzensiz olması sebebiyle eğitim esnasında öğrencilerin istifade edemeyecekleri bir seviyede olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca müellif adı geçen eserler hakkında, her iki eserde türeme bilgisi konusunda anlatılması gerekli görülen bazı konulara değinilmediği ve edat bahsinin de yeterli derecede işlenmediği şeklinde tenkitte de bulunmuştur:

“Mektebiñ tedrisātına ibtidār olunduğu şırada yedimize Mekteb-i Sulṭānī edebiyāt-ı Fārisī mu'allimi fazīletlü Feyzī Efendi ḥazretleri tarafından tertīb buyurulmuş olan Zebān-ı Fārisī nām kitāb-ı müsteṭāb verildi. Müsta'inen bi-tevfīkihi te'āla bunuñ tedris ve taḫrīrine mübāşeret olunduğda ne güzel ve mükemmel bir eşer olduğu ve tedkīkāt-ı lāzımayı ḥāvī bulunduğ görüldü. O şırada idi ki encümen-i teftiş ve mu'āyene ā'zasından dānişver-i edīb fazīletlü Ḥabīb Efendī ḥazretleriniñ Rehnümā-yı Fārisī nāmındaki eşer-i bihterini daḫi li-ecli'l-mütāla' aḥibbādan bir zāt tarafından tevdī' olunmuş idi. Ba'de 'l-mütāla'a bu eşerde daḫi icrā buyurulmuş olduğu görülen tettebbu'āt ve tedkīkātıñ cidden medḫ ü şenāya şāyān ve sitayiş ü taḫdīre çesbān bulunduğ nazar-ı taḫsīn ve teşekkür ile müşāhede kılındı. Şu kadar var ki şu eşeriñ ḳābil-i inkār olmayan kıymetleriyle berāber tarz-ı tertībleri talebeniñ bi-ḫaḳḳın istifādelerini mücib olacaḳ mertebede rehīn-i mükemmeliyet görülemedi çünkü ebḥās ve mesā'il ḳarıştirilmiş ve bu sebeple zābṭ ve ihāta işkāl edilmiştir. Buñunla berāber müştakḳātta daḫi zıkr ve beyānı lāzım gelen ba'zı cihetler noḳşān bırakıldığı gibi edevāt bahşi daḫi derece-yi kifāyette görülememiştir.”

Müellif ön söz kısmında eserini, Feyzī Efendi ve Ḥabīb Efendi'lerin eserlerinde gördüğü ve yukarıda işaret ettiği eksiklikleri dikkate alarak bazı ilavelerle telif ettiğini ve kitabın baplara ayrılması ve konuların ayrı ayrı verilmesinin rüşdiye mekteplerinin ikinci ve üçüncü, idadî mekteplerin birinci ve ikinci senesinde okutulan Farsça dersleri için uygun olduğu bilgisini vermiştir:

“Ve bir fikr-i mahşûş icmâli verir derecede bulunduğundan nev-resîdegân-ı vaṭanıñ kolaylıkla zabt ve mutâla‘asına medâr olmak ve bi-ḥaqqın istifâdeleri te`mîn edilmek üzere tarz-ı tertîb daḥi tensîk ve tehzîb edilerek noḳşân kalan cihetler daḥi ikmâl kılınmış ve tedkîkât-ı ‘amîke netîcesinde taḥşil eden bir tâkîm muṭâla‘ât ve ma‘lûmât-ı şaḥîḥe ve müfîde ‘ilâve edilmekle işbu eṣer vücûda getirilmiştir.

Kitâbıñ ebvâba taḳsîmi ve mebâḥişîñ ayrı ayrı irâ’esi mekâtib-i rüşdiyyeniñ ikinci veya üçüncü ve î‘dâdiyyeniñ birinci ve ikinci senelerinde tedrîs ve ta‘lîmi için daḥi birer hadd-i fâsıl teşkîl ve ta‘yinine müsâ‘id olduğundan ayrıca câlib-i muḥsinâttır.”

“Muḳaddime” başlıklı kısımda öncelikle dil öğretiminin nasıl olması gerektiği, dil öğretiminde hangi usullerin olduğu beyan edilmiştir. Meḥmed Cemâleddîn’e göre bir dilin öğretimi “‘ameli” ve “naẓarî” olmak üzere iki şekilde mümkündür ve “‘ameli” usul bahse konu dil ile ilgili konuşma kitaplarının okunması ve ezberlenmesi ile ya da o dili konuşan kişilerin içinde bulunarak onlarla sohbet ederek bir dili uygulamalı olarak öğrenme; “naẓarî” usul bir lisanın çeşitli dil bilgisi kaidelerini görerek hem sözlü hem de yazılı olarak bir dili teorik olarak öğrenmedir. “‘Ameli” usulün bazı durumlarda dil öğrenmek için elverişli olmasına rağmen bir dili yazma, tahlil ve ifadede kâfi değildir ve “naẓarî” usul ile tahsil için birçok kaide ve yöntem olduğu ve bunlara da “‘ilm-i şarf”, “naḥiv” ve “iştikâk” denmektedir. Farsçanın kavaidi ve iştikakı sade ve kolay olduğu ve irab ve harekeleme olmadığı için sarf, naḥiv ve iştikakının hepsine birden “‘ilm-i şarf-ı Fârisî” denmektedir (s. 5-6).

“Ba‘dehu edâ-yı mâ-vecebe ‘aleynâ ma‘lûm ola ki her lisânıñ taḥşîli iki şüretle ḥuşûle gelir. Biri ‘ameli diğeri naẓarîdir. ‘Ameli o lisâna ‘â’id olup mükâlemeye dâ’ir te’lîf edilmiş olan kitâpların muṭâla‘a ve ezberlenmesi yâḥud o lisân ile mütekellim olanların içinde bulunarak onlar ile muḥâvere ve muşâḥabet etmek şüretiyle öğrenmekten ‘ibârettir.

Ama bu ṭarîk, yâlnız ba‘zı ḥuşûşda tefhîm-i merâma elverişli olup uşûl-i lisâna muṭâbîk taḥrîr ü taḳrîre ve ifâde ve istifâdeye kâfi değildir.

Naẓarî bir lisânda müsta‘mel müfredât ve mürekkebâtı ve cevâmid ve müştakḳâtı ve envâ‘-ı teşârif ve terâkîbi ta‘allüm ile şifâhen ve taḥrîren ḥiṭâbet ve kitâbete muḳtadir olmaḳtan ‘ibârettir.

Bir lisânıñ naẓarî ṭarîkıyla taḥşîli için birçok kavâ‘id ve uşûl vaz‘ olunmuştur ki onlara ‘ilm-i şarf ve naḥiv ve iştikâk denir. Lisân-ı Fârisîniñ kavâ‘id ve iştikâkı sâde ve âsân

ve evâhîr-i kelimâtı ba‘zı kelimeler müsteşnâ olduğu hâlde envâ‘-ı i‘râb ve harekeden ‘uryân bulunduğundan bu lisânın şarf ve naḥiv ve iştiqâkına hep birden ‘ilm-i şarf-ı Fârisî iṭlâk edilmiştir.”(s. 5-6).

Gramer yazarları eserlerinde dil öğrenmenin önemine işaret etmişlerdir. Ancak Meḥmed Cemâleddin, dil bilgisi kitaplarında öncelikle öğrenilecek dil hakkında gerekli tanımların yapılması, muhtevanın, konuların ve hedeflerin öncelikle çok iyi şekilde belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir (s. 6).

“Bir ‘ilmi, bir fennî diğer ‘ilim ve fenlerden tefrîk etmek ve mechûl-i muṭlaқа şurû‘ ve mālâya ‘nî ile iştiğâl olunmamağ için evvel emirde bir ṭâlib-i taḥşilini irâde eylediği bir ‘ilim veya lisânın ta‘rif ve mevzû‘ ve gâyetini bilmek lâzımdır.”

Farsçanın dil bilgisine geçmeden önce Farsça lafzının kökeni hakkında bilgi vermiş ve lehçelerine değinmiştir (s. 6-9). “Ta‘rif” başlığı altında ‘ilm-i şarf-ı Fârisî; “*lisân-ı Fârisîyi doğruca okuyup yazmağ fennidir*” şeklinde tanımlanmış ve Farsçanın alfabesi gösterilmiştir (s. 9-10). “Mevzû‘” başlığı altında “*‘ilm-i şarf-ı Fârisîni mevzû‘ ya ‘nî baḥiş ettiği şey kelimât, kelâm, edevâtır ya ‘nî kelimâtın iştiqâk ve isti‘mâl ve kelâmın tarz-ı terkib ve edevâtın kelimâta rabṭ ve ilhâkı beyândan ‘ibârettir*” (s. 10); “gâyet” başlığı altında “*‘ilm-i şarf-ı Fârisîni gâyeti ya ‘nî bu ‘ilmi taḥşilden gârağ ve fâ‘ide lisân-ı Fârisîyi sehv ve ḥaṭâdan sâlim olarak okuyup yazmağ ve kelimât ve edevâtını, şûret-i terkib ve edâ ve isti‘mâllerini bi-ḥaḳḳın ta‘allüm etmektir.*” (s. 10) şeklinde Farsça sarf ilminin konusu ve amacı ifade edilmiştir.

Mukaddime kısmından sonra “ifâde-yi maḥşûşa” başlıklı bir kısım daha mevcuttur. Bu kısımda müellif her lisanın isim, fiil ve sıfatlardan oluştuğunu ve bunların kendi içerisinde taksim edildiğini belirtmiştir. Bu izahın sonra Farsçadaki isimler “ism-i cins ya da ism-i ‘âm” ve “ism-i ‘alem ya da ism-i ḥâş” olarak iki gruba ayrılmıştır. Daha sonra fiil bahsine değinilmiş; fi‘l-i muṭlağ yani maşdar, delalet ettiği zamana göre mâzî, ḥâl ve istikbâl olarak üçe; muhatabına karşı taşıdığı anlam ve tesire göre “iḥbârî” ve “inşâ‘î” olarak ikiye ayrılmıştır. İḥbâr, “*bir fi‘ilin ya ‘nî bir işin vuḳû‘ veya ‘adem-i vuḳû‘unu ḥaber vermek*”; inşâ, *bir fi‘ilin icâd ve inşâ ya ‘nî işleniş veya ‘adem-i inşâ ya ‘nî işlenmemesini ḳaşd ve ṭaleb etmek demek*” şeklinde tanımlanmıştır (s. 13). Bu tanım ve tasniften sonra fi‘l-i iḥbârî, mâzî, ḥâl ve istikbâl; fi‘l-i inşâ‘î ise emir ile nehyinden ibarettir şeklinde tasnif edilmiştir.

Müellif, ayrıca “ifāde-yi maḥşūşa” kısmının sonunda yabancı dil eğitiminde ilk gerekli olan konunun ve önceliğin fiillerin öğretilmesi olması sebebiyle dil bilgisi kitaplarında da ilk önce fiil bahsinin işlendiğini belirtmiş; kendisinin de bir mukaddime ile dört baptan oluşan eserinin birinci babını fiil bahsine ayırdığını ikinci bapta isim, üçüncü bapta cümle ve dördüncü bapta edat konularını işlediğini belirtmiştir (s. 14).

Muḥīṭ-i Uşūl-i Fārisī’nin birinci babında “fi‘l-i muṭlaq, maşdar, me’ḥaz-ı aşlī ve ef‘āl-ı kıyāsiyye ve müştakḳāt-ı sâ’ire beyānındadır” alt başlığı ile fiil konusu ele alınmıştır (s. 14-68). Fiil bahsine öncelikle fi‘l-i muṭlaq, maşdar-ı şaḳīl, maşdar-ı taḥfifī tanımı ile başlanmıştır. “Maşdar-ı taḳsimāti” başlığı altında ise mastarlar ilk olarak dālī ve tā’ī olarak iki gruba ayrılmıştır. Ayrıca dālī ve tā’ī mastarlar, -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre dokuz gruba ayrılmıştır. Müellif d’li mastarların tasnifindeki harfler için bazı dil bilgisi kitaplarında kullanılan (يارنو) kodlaması yerine (ويران) kodlamasını tercih ettiğini ama kendisinin buna rağmen (يارنو) kısaltmasını kullandığını; yine bazı dil bilgisi kitaplarında t’li mastarların tasnifinde kullanılan (خسشف) kodlaması yerine (فسخش) kodlamasını kullandığını belirtmiştir. Bazı dil bilgisi kitaplarında fiillerin muzari köklerinin tespitinde kural dışı olan (آمدن، شدن، زدن، زمين خوش فارس) fiillerini kural dışı olmaktan çıkarmak için dāl ve tā’nın önüne harflerinden birisi bulunur denmiş olmasına rağmen bunun yaygın olmadığına işaret etmiştir (s. 17). Mastarlar yapı ve görevlerine göre aşlī, ca‘lī, taḥfifī ve mürekkeb olarak dörde ayrılmış ve her biri izah edilmiştir (s. 17-19). Ḥāsıl-ı maşdar; “*emr-i ḥāzır-ı āḥir-ine bir hā veyā sākīn bir şīn veyāḥud maşdar-ı taḥfifīniñ āḥir-ine (آ) edātının idḥāl ve ilḥāqıyla teşkil olan şīḡaya denir*” şeklinde tanımlanarak bunların Türkçede ‘yapmak’ fiilinden hasil olan ‘yapış’, ‘görmek’ fiilinden ‘görüş’, ‘işitmek’ fiilinden ‘işitış’ gibi “*bir işi işlemekten meydana ne çıkar ve ne ḥāşıl olursa o ma‘nāyi ifāde eden kelimeye ḥāşıl-ı maşdar ıtlāk olunur*” şeklinde tanımlanmıştır (s. 19).

Mastar bahsinden sonra “cüz-i evvel” ve “cüz-i şānī” başlıklı iki fasılda fiil ve fiilerde zaman ve kiplikler anlatılmıştır. “Cüz-i evvel” başlıklı birinci fasılda “ef‘āl-i iḥbārī” alt başlığı altında geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ele alınmıştır. “Fi‘l-i māzī” başlığı altında geçmiş zaman māzī-yi muṭlaq ya da māzī-yi şuhūdī, māzī-yi ḳarīb, māzī-yi ba‘īd ve ḥikāye-yi ḥāl-i māzī olmak üzere dört gruba ayrılmış ve her birinin malum-mechul ve olumlu-olumsuz hâlleri gösterilmiş ve örnek fiil çekimleri yapılmıştır (s. 22-31). “Muzārī‘-yi muṭlaq” başlığı altında müellif öncelikle geniş zamanın kökünün tespitinde farklılıkların olduğunu kimilerinin bazı gerekçelerle geniş zaman kökünün

mastardan müştak kimisinin de emr-i hâzırdan müştak olması gerektiği görüşünü savunduğunu belirtmiştir.

Müellif, *Gülistân* şerhinde Sûdî Efendi'nin bu konu ile ilgili (آمدن) mastarından (آید) şeklinde gelen muzari fiil sigasının (آیدن) ve (خواستن) mastarından (خواهد) şeklinde gelen muzari fiil sigasının (خواهیدن) fiillerinden müştak olduğu görüşünü “*müştakbelât-ı Fârisiyyeden şâz ve zî-ref^ç ve izâle için her ne kadar muzâri^ç var ise de maşdar-ı dâli-yi yâ^îden müştak olduğunu beyân ve dâli-yi yâ^îsi bulunmayan maşdarlara birer maşdar-ı dâli-yi yâ^î farz ve taqdiri lâzım gelir*” ifadesi ile ortaya koyduğunu ancak bu şekilde Farsçadaki mastarların kök harflerine göre dokuz grupta değil de sadece dâli-yi yâ^î şeklinde sadece bir gruptan teşkil olacağını ve bu fiillerin bu şekilde kullanımlarının olmadığını ifade ederek Şûdî Efendi'nin izahına katılmadığını beyan etmiştir (s. 32-33).

Geniş zaman kökünün tespitindeki tüm bu farklılıklar ortaya konduktan sonra müellif bu eserde iki görüşe de yer vereceğini belirtmiştir. Önce “*fi^ç-i muzâri^ç kavlı-i evvele göre maşdardan müştaktır. Şûret-i iştikâk, nev^ç-i maşdara göre tahtif eder. Ya^ç-ni her nev^ç maşdara göre bir tarîk-i iştikâk gösterilmiştir. Ancak şâzdan hâli değildir. Biz şurada yukarıda geçen tertib üzere evvelâ maşdar-ı dâli şâniyyen maşdar-ı tâ^îyi birer birer tafşîl ve izâh edeceğiz*” diyerek sırasıyla kök harflerine göre maşdar-ı dâli-yi yâ^î, maşdar-ı dâli-yi elifî, maşdar-ı dâli-yi râ^î, maşdar-ı dâli-yi nünî, maşdar-ı dâli-yi vâvî, maşdar-ı tâ^î-yi hâ^î, maşdar-ı tâ^î-yi şînî, maşdar-ı tâ^î-yi sînî, maşdar-ı tâ^î-yi fâ^î şeklinde ele alınmış ve kural dışı olanlar gösterilmiştir (s. 34-40). Daha sonra “*muzâri^ç-i muflak kavlı-i şâniyye göre emr-i hâzırdan müştaktır, tarîk-i iştikâkı emr-i hâzırîñ âhîrîne zamâ^çır-i fi^çliyye idhâliyle olur yalñız müfred-i gâ^çib^ç alâmeti mâ-kaibli meftûh olmağ şartıyla dâl harfidir.*” açıklaması ile ikinci görüşe yer vermiştir (s. 41). Burada (آشامیدن) maşdar, (آشام) emr-i hâzır, (آشامد) muzâri^ç şeklinde dokuz fiil örnek olarak gösterilmiştir. Geniş zaman kökünün tespitine değinildikten sonra fi^ç-i hâl başlığı altında şimdiki zaman (s. 43-44), fi^ç-i müştakbel başlığı altında gelecek zaman (s. 45-46) ve fi^ç-i şartî başlığı altında şart kipi (s. 46) işlenmiştir. Gelecek zaman müştakbel-i şarih ve müştakbel-i gayr-i şarih şeklinde malum ve mechul olmak üzere iki şekilde anlatılmıştır. “İstitrâd” başlığı altında “*bundan sonra ma^çlûm ola ki ba^çzı edevât veyâhûd fi^çilleriñ i^çânesiyle bir takım fi^çiller vücûda getirilir ki bunlara fi^ç-i iltizâmî, fi^ç-i vucûbî veyâ icâbî ve fi^ç-i iktidârî veyâ imkânî ve fi^ç-i istimrârî iqlâk*

olunmaktadır” şeklinde bir açıklama ile dilek-istek, gereklik, yeterlik ve süreklilik kipleri ele alınmıştır (s. 47-53).

“Cüz-i şāni” başlıklı ikinci fasılda ise “ef’āl-i inşā’iyye beyānındadır” açıklaması ile emr-i gā’ib (s. 53-54), nehy-i gā’ib (s. 55), emr-i hāzır (s. 55-57), nehy-i hāzır (s. 57-58) başlıkları altında emir konusu; “fi’l-i lāzım ve mütē’addī” başlığı altında fiillerde geçişli-geçişsiz olma durumları (s. 59-61) ve “müştakḳāt-ı sâ’ire yāḥud fer’-i fi’l” başlığı altında ism-i fā’il, ism-i mef’ūl, şıfat-ı müşebbehe, ḥāl-i terkibi (şıfat-ı ḥāliyye) ve mubālağa-yı fā’il konuları (s. 62-68) işlenmiştir. “*Maşdar-ı taḥfifiniñ veyā emr-i ḥāzıriniñ yāḥud bir ism-i cāmidiñ āḥirine mubālağa-yı fā’il edātı olan (كار) lafziniñ ilḥāḳıyla ḥāşıl olan şūrete mubālağa-yı fā’il denir*” (s. 67) şeklinde tarif edilen mubālağa-yı fā’il konusu için bazı dil bilgisi kitaplarında ism-i failin sonuna (تر) ilavesiyle ya da (خندان، گریان، نالان) örneklerinde olduğu gibi emr-i hāzırın sonuna bir (ن) eklenmesiyle yapılıp gibi bir anlatım olduğu bu adlandırma ve izahların doğru olmadığı söylenmiştir (s. 68).

İkinci bapta isim konusu ele alınmıştır (s. 69-119). İsm-in tanımı yapılarak isimler mazhar, muzmer, mübhem ve kināye olarak dört gruba ayrılmıştır. Daha sonra anlamlarına göre ism-i cins/’ām ve ism-i ḥāş/’alem; delalet ettiği nesnelere göre ism-i ’ayn ve ism-i ma’ nā; yapılarına göre ism-i müştak ve ism-i cāmīd şeklinde taksim edilmiştir. Mazharāt, “*muẓmerāt, mübhemāt, kināyāt dan mā’ adā olan ve bilā-vasıta mevzū’ olduğu ma’ nāya delālet eden isim*” şeklinde tanımlanmış ve müştak ve cāmīd olarak iki gruba ayrılmıştır. Müştak olanlar ism-i fā’il, ism-i mef’ūl, şıfat-ı müşebbehe, mubālağa-yı fā’il; cāmīd olanlar ism-i cīns, ism-i ḥāş, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, ism-i taşgīr, ism-i tafzīl, ism-i mensūb ve şıfat-ı ḡayr-i müştakḳa olarak ifade edilmiştir (s. 70). Bir önceki bapta müştak olanlar yani ism-i fā’il, ism-i mef’ūl, şıfat-ı müşebbehe, mubālağa-yı fā’il konuları anlatıldığı için tekrar edilmemiş; ism-i cīns (s. 70-71), ism-i ḥāş (s. 71), ism-i zamān (s. 71-73), ism-i mekān (s. 73), ism-i ālet (s. 74-75), ism-i taşgīr (s. 75-76), ism-i tafzīl (s. 76-77), ism-i mensūb (s. 77-78) ve şıfat-ı ḡayr-i müştakḳa yani sıfat konusu (s. 79-86) örnekler eşliğinde anlatılmıştır. Sıfat başlığı altında Farsçadaki sıfatlar semā’ī ve kıyāsī olarak ikiye ayrılmış sayı sıfatları semā’ī sıfatlar içerisinde değerlendirilirken kıyāsī sıfatlar fiillerden teşkil olan ve isimlerden teşkil olanlar olarak iki gruba ayrılmıştır. Fiillerden yapılan kıyāsī sıfatlar ism-i fā’il, ism-i mef’ūl, şıfat-ı müşebbehe, mubālağa-yı fā’il; isimlerden yapılan kıyāsī sıfatlar ism-i tafzīl ve ism-i mensūb ve teşbih edatları ile teşkil olan sıfatlar

olarak gösterilmiştir. Ayrıca sıfatlar, ihtiva ettiği anlam bakımından da şifāt-ı ‘adiyye, şifāt-ı tafzīliyye, şifāt-ı ‘āliyye, şifāt-ı ifrātiyye ve şifāt-ı mütesāviyye adlarıyla beş gruba ayrıldığı belirtilerek üstünlük, en üstünlük, aşırılık ve eşitlik sıfatları anlatılmıştır (s. 74-75). “Muzmerāt” başlığı altında ise şahıs zamirleri ele alınmıştır (s. 86-90). Şahıs zamirleri zāmā’ir-i munfaşıla ve zāmā’ir-i muttaşıla olarak ikiye ayrılmış; bitişik şahıs zamirleri de kendi içerisinde zāmā’ir-i izāfiyye ve zāmā’ir-i nisbiyye olarak iki başlıkta incelenmiştir. Zamir bahsinde konu izahlarında örnek olarak şahit beyitler verilmiş ve bu beyitlerin vezinleri dipnotlarda verilmiştir. “Mübhemāt” başlığı altında ism-i işāret ve ism-i mevşūl (s. 90-91); “kināyāt” başlığı altında ism-i tecrīd adı altında (خود، خویش، خویشتن) müşterek zamirleri ile (اندک، اندی،) (پاره، برخی، بس، بسا، بسی، بسیار، چندی، چندان، چندین، چیز، چیزی، دیگر، فلان، کس، کسی، همگان) gibi nicelik, zaman ve soru zarfları kelimāt-ı istifhāmiyye adı altında (آيا، كه، چه، کدام،) (هیچ، مگر، چگونه، چند، چسان، چون، کجا، کو، کدامین، کی) gibi soru zamirleri anlatılmıştır (s. 91-93). “Āḥvāl-i isim” başlığı altında isimler Ḥabīb Efendi’nin *Destūr-i Suḥen* adlı eserinde olduğu gibi isimler keyfiyyet, kemiyyet ve ḥayṣiyyet şeklinde tasnif edilmiştir. “Keyfiyyet” başlığı altında isimlerde eril ve dişil olma durumları (s. 93-94); “kemiyyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu (s. 94-67) ve “ḥayṣiyyet” başlığı altında ismin hālleri mücerred (yalın), mef’ ūlün bih (ismin -i hāli), mef’ ūlün ileyh (ismin -e hāli), mef’ ūlün fih (ismin –de hāli), mef’ ūlün anh (ismin –den hāli), mef’ ūlün leh (ismin için hāli), mef’ ūlün ma’ a (ismin ile hāli), ḥāl, temyīz, muzāf ve muzāfun ileyh, ma’ tūf ve ma’ tūfun ileyh, ‘aṭf-ı beyān, münādī ve müstesna şeklinde on yedi gruba ayrılarak bunların her biri ayrı ayrı anlatılmış örnek olarak şahit beyitler verilmiştir (s. 97-106).

“Terkīb-i ismī” başlığı altında isim tamlaması konusu ele alınmıştır (s. 106-111). Bu başlık altında terkīb-i mezcī (s. 107-109); terkīb-i izāfī (s. 109-113); terkīb-i tavşifī (s. 113-114) ve vaşf-ı terkībī (s. 114-119) konuları anlatılmıştır.

Üçüncü bab cümle konusuna ayrılmıştır (s. 120-127). Bu bölümde Farsça terkipler terkīb-i nākış ya da terkīb-i ḡayr-i müfid ve terkīb-i tām, terkīb-i isnādī ya da terkīb-i müfid adlarıyla ikiye ayrılmıştır. “Terkīb-i nākış” başlığı altında terkīb-i ismī bahsindeki tamlamalar; “terkīb-i tām” başlığı altında cümle-yi ismiyye (isim cümlesi) ve cümle-yi fi’ liyye (fiil cümlesi) ele alınmıştır.

“Ḥurūf-i ma’ ānī ve edevāt beyānındadır” başlıklı dördüncü bapta edat, bağlaç, ön ek ve son ekler geniş bir şekilde işlenmiştir (s. 127-179). Bu bapta “mebḥaṣ-ı evvel” alt

başlığı altında on bir adet basit (s. 127-154); “mebħaş-ı şānī” alt başlığı altında doksan üç adet birleşik edat (s. 154-179) örnekler ve şahit beyitlerle birlikte anlatılmıştır.

“Fevā’id-i şettā” başlığı altında bazı kelime ve isimlerdeki harf değişimleri anlatılmış ve bu kısımda Kātip Çelebi’nin Sa‘dī-yi Şīrāzī’nin شرف نفس به جودست و کرامت به سجود mısra ile başlayan gazeline yazdığı tahmisini almıştır (s. 185-192). Eserin sonuna yaygın masterlar Türkçe karşılıkları ile birlikte harf sırasına göre verilmiştir (s. 193-211). Eserin sonuna dört sayfadan oluşan fihrist ve doğru yanlış cetveli dāhil edilmiştir.

Muħīṭ-i Uşūl-i Fārisī, rüşdiye ve idadī mekteplerinde okutulan Farsça derslerinin müfredatına göre hazırlanmış bir dil bilgisi kitabıdır. Müellif bu eserini telif etmeden önce Mu‘allim Feyzī’nin *Zebān-ı Fārisī* ve Ĥabīb-i İşfahānī’nin *Rehnümā-yı Fārisī* adlı Farsça dil bilgisi kitaplarını incelemiş eserini yazarken bu kitaplarda gördüğü eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Bir mukaddime ve beş baptan oluşan *Muħīṭ-i Uşūl-i Fārisī*’de dil bilgisi konuları baplara ayrılarak işlenmiştir. Ele alınan konu ve kurallar hakkında gerekli açıklamalar yapılarak konu ile ilgili örnekler ya da zaman zaman şahit beyitler verilmiş fakat *Zebān-ı Fārisī*’de olduğu gibi alıştırma ya da ödev gibi uygulamaya dönük kısımlar esere dāhil edilmemiştir. Diğer dil bilgisi kitapların aksine bu kitapta dil öğrenme yöntemlerine dair usullerden bahsedilmiş, müellif hangi yöntemin daha yararlı olacağı konusunda görüş beyan etmiştir.

Mehmed Cemāleddīn, ön söz kısmında *Zebān-ı Fārisī* ve Ĥabīb-i İşfahānī’nin *Rehnümā-yı Fārisī* adlı eserlerini incelediğini açıkça beyan etmiş olmasına rağmen konu izahlarında onun diğer Farsça dil bilgisi kitaplarını da gördüğü anlaşılmaktadır. Zira masterların tasnifinde kullanılan kısaltmalar, geniş zaman kökünün tespiti, mubalağalı ism-i fail gibi pek çok konu izahında işaret edildiği üzere müellif “*bu konu diğer Farsça dil bilgisi kitaplarında böyle anlatılıyor fakat biz eserimizde bunu tercih ettik*” benzeri ifadeleri kullanmış; ayrıca Şūdī-yi Bosnevī’nin *Şerħ-i Gülistān* adlı eserine de atıfta bulunmuştur. Ayrıca eserde edatlar kısmında Sa‘dī-yi Şīrāzī, Feriduddīn-i ‘Attār, Ĥāfız-ı Şīrāzī’den şahit beyitler verilmiş; verilen her beytin vezni dipnotta belirtilmiştir.

Müellif, dil bilgisi konularını fiil, isim, cümle ve edat sırasıyla ele almıştır. Fiil konusu iħbārī ve inşā’ī olarak iki gruba ayrılarak işlenmiş; sıfat ve zamir konuları isim başlığı altında değerlendirilmiştir.

Eserin Baskıları

Muḥīṭ-i Uṣūl-i Fārisī, 11 Temmuz 1324/24 Cemazeyilahir 1326/24 Temmuz 1908'de Rize'de telif edilmiş ve ilk defa Matbaa-yı Âmire tarafından r. 1327/ m. 1911'de İstanbul'da basılmıştır.

2.3.75. Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv (tlf. 1327/1909)

Aḥmed Cevād

Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv, rüşdiye ve idadî mekteplerinde okutulmak üzere iki cilt hâlinde hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir dil bilgisi kitabıdır. Eserin birinci kısmında dil bilgisi kaideleri ele alınmış, “muntaḥabāt” başlıklı ikinci kısmında Farsça mensur-manzum metinlerden seçki yapılmıştır.

Aḥmed Cevād hakkında bilinen kaynaklarda ve biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. *Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv*'in baskı kapağındaki “*Dārulmu‘allimîn mu‘allimlerinden*” kaydından Dârümuallimîn'nde öğretmen olarak görev yaptığı söylenebilir.

Birinci Kısım

Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naiv

(Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası: İstanbul, 1327/1909, 187+7 sayfa)

Baskı kapağında “*mekâtib-i rüşdiyeye maḥşûş olmaḡ üzere tertib edilmiştir*” kaydı düşünülmüş olan *Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv*'in birinci cildinde Farsça dil bilgisine dair her bir kural ve kaide numaralandırılarak Türkçe yazılmış konu başlıkları altında uygulamalı olarak ele alınmıştır. Ele alınan her bir dil bilgisi konusundan sonra önce “luḡat” başlığı altında “temrîn” kısmındaki alıştırmalar ile ilgili bir lugatçe daha sonra “temrîn” başlığı altında üç adet alıştırma verilmiştir. Birinci “temrîn” başlığı altında “*Türkçeye tercüme ediñiz*” notuyla verilen Farsça metnin Türkçeye; ikinci “temrîn” başlığı altında “*Fārisiye tercüme ediñiz*” notuyla verilen Türkçe metnin Farsçaya tercüme edilmesi istenmiştir. Eserin başlangıcında alıştırma olarak verilen metinler daha kolay ve kısa cümlelerden oluşmasına rağmen konular ilerledikçe bu metinler “kışşa” veya “ḥikāye” başlığıyla beraber çeşitli edebî metinlerden seçilmiş; zaman zaman metin içinde bazı kısımların Türkçe ya da Farsça karşılığı kolaylık olması için parantez içinde verilmiştir. Üçüncü “temrîn” başlığı altında ise “*Türkçeye tercüme ediñiz ve Fārisī olaraḡ söyleyiñiz*” şeklinde bir açıklamayla “muḥāvere” başlıklı diyalog kısımları verilmiştir. Bu alıştırmalar birinci cildin tamamında uygulanmıştır.

Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv'de dil bilgisi kaideleri bölüm ya da bab başlıkları olmaksızın anlatılmıştır. “*Lisān-ı Fārisī evvelā doğrudan doğruya Fārisī ve derece-yi şānīde ‘Arabī kelimelerden terkib eder*” (s. 1) şeklinde bir izah ile esere başlangıç yapılmış; Farsçada, Arapçadaki gibi canlı ya da cansız varlıklarda eril ve dişil olma durumu olmayıp canlılarda erkek ya da dişiye gösteren farklı kelimeler ile birlikte ifade edildiği örneklerle birlikte gösterilmiştir (s. 1-2) “Kemiyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu ele alınmış (s. 2-7); konunun sonunda alıştırma kısımları verilmiştir (s. 7-9). “İzāfet” başlığı altında birleşik kelime oluşturan tamlama yapıları ele alınmıştır (s. 10-16). Bu kısımda diğer dil bilgisi kitaplarında rastlamadığımız (محمود سبکتگین) örneğinde olduğu gibi kişinin babasına işaret eden izāfet-i ibniyye terimi kullanılmış (s. 11) ve “fekk-i izāfet” başlığı altında özellikle şiirde vezin için tamlama kesresinin düşürülmesi ile (سر انگشت) gibi tamlamalar da anlatılmıştır (s. 12). “Taşrifāt-i isim ve zamir” başlığı altında isimlerin ve zamirlerin mücerred (yalın); mef’ülün şariḥ (را) mef’ülün ileyh (به، را), mef’ülün fih (در، بر، به)، mef’ülün ‘anh (از)، mef’ülün leh (برای، از بهر) ve mef’ülün ma‘a (با) başlıkları altında hâl ve durum edatları ile ve muzāfun ileyh ve izāfet başlıkları altında tamlama şeklinde kullanımı örneklerle birlikte gösterilmiştir (s. 17-19). “Zamā’ir-i izāfiyye” başlığı altında bitişik şahıs zamirleri (s. 20) ve “zamir-i mef’ülî” başlığı altında ise (دیدمت) şeklinde fiillere eklenen ve nesne ya da tümleş durumunda olan (ش، ت، م) bitişik şahıs zamirleri gösterilmiştir (s. 21). Zamir bahsinden sonra (ی) harfinin çeşitli kullanımları gösterilmiştir (s. 21-22).

“Şıfat hakkında tafşilāt” başlığı ile birlikte sıfat konusuna geçilmiştir. Bu başlık altında öncelikle sıfatın tanımı yapılarak bazı sıfatlar ve sıfat tamlamaları kısaca ve örnekleriyle birlikte anlatılmış (s. 26-28); “şıfatta derecāt” alt başlığında üstünlük ve en üstünlük sıfatları (s. 28); “muḳayese” alt başlığında (خر باربر به از شیر مردمدر) örneğinde olduğu gibi iki sıfatın karşılaştırması (s. 29); (ین) ve (ینه) ekleri ile “şıfatlarda te’kid” alt başlığında verilen (خیلی، بسیار، بس، زیاده، سخت) kelimeleri ile sıfatlarda aşırılık durumu (s. 30-31) ve son olarak “adedler” alt başlığı altında sayı sıfatları işlenmiştir (s. 35-45). Sıfat bahsinin devamında (که، چه، کدام، آیا، چند، کی، کجا، چرا، چطور،) (کو) soru zamirleri (s. 46-49); (خود) ve (خویش) müşterek zamirleri (s. 54-56); “ba‘zı edātlar” başlığı altında (جز، تا، در، بی، بر، با، از) edatları (s. 61-62) ve “mürekkeb edātlar ve ba‘zı terkīpler” başlığı altında (در مقابل، در پیش طیبب آمد، در پی وی، بر سر راه، در پی وی، پیش طیبب آمد، در مقابل) (مسجد) şeklinde edatlarla yapılan terkipler (s. 62-63) ele alınmıştır.

Fiil bahsinde ilk olarak “maşdar ve andan müştak zamānlar” alt başlığıyla mastarlara ve mastarlardan türeyen zamanlar anlatılmıştır (s. 68-79). Burada mastarlar dālī ve tā’ī olarak iki gruba ayrılmış ve ayrıca maşdar-ı ca’lī konusuna da yer verilmiştir. Mastarlardan sonra fiillerde zaman konusuna geçilmiş; ilk olarak māzī-yi şuhūdī ya da diğer adıyla māzī-i muṭlaq kısaca anlatılarak (نوشتن، دانستن، خواندن، بودن) fiillerinin tüm şahıslarda çekimi gösterilmiştir (s. 68-69). Sonra “māzī-yi qarīb” başlığı altında mişli geçmiş zaman anlatılmış; Farsçada miş’li geçmiş zamanda Türkçede olduğu gibi şüphe ve tereddüt manası olmadığı belirtilmiştir (s. 69-70). “Zamā’ir-i fi’liyye” başlığı altında fiil çekim ekleri gösterilmiş (s. 70) devamında “şīga-yı hikāye-yi hāl ve muzāri’” başlığı altında şimdiki zamanın hikāyesinin teşkili gösterilmiş ve (گفتن، نوشتن، خواندن) fiillerinin çekimi örnek olarak verilmiştir (s. 71). Şimdiki zamanın hikāyesinin māzī-yi istimrārī veya māzī-yi nā-tamām olarak da adlandırıldığı belirtilmiş ve māzī-yi istimrārīnin bazen (کردمی) ya da (بکردمی) şeklinde māzī-yi muṭlaq çekiminin sonuna bir (ی) ilavesiyle bazen de (همی کردمی، همی کردمی) şeklinde (می) veya (همی) edatlarının başa gelmesi suretiyle de tasrif edildiğine işaret edilmiştir (s. 72). “Şīga-yı hikāye-yi māzī” başlığı altında da miş’li geçmiş zamanın hikāyesinin tanımı yapılarak (گفتن، دانستن، خواندن، نوشتن) fiillerinin tüm şahıslarda çekimi gösterilmiştir (s. 73). “Taşrif-i fi’l” başlığı altında emir ve emir kökünden türeyen zaman ve kipler anlatılmıştır. Burada mastardan emir kökünün tespitinde birtakım kuralların ve kural dışı durumların olduğu belirtilmiş; mastar kökünde –den (دن) ve –ten (تن) mastar eklerinden önce *Debistān-ı Pārsī* ve *Mu‘allim-i Qavā‘id-i Fārisī*’de de kullanılan (زمین) (خوش فارس) terkindeki harflerinden birisinin bulunması şart kabul edilmiştir (s. 79). Fiillerin emir kökünün tespitindeki kaideler ve kural dışı durumlar aşağıdaki örnekte olduğu gibi fiillerin sonlarındaki harflere göre liste hâlinde verilmiştir (s. 80-84).

۱- منتها: یدن (امرك تشكىلى منتهانك حذفيلهدر)

مصدر	امر	شاذلر
كوشیدن	كوش	گزیدن (كاف فارسینك ضمیله – سچمك) ، گزین.
(چالشمق)	(چالش)	آفریدن (یازمق)، آفرین. دیدن (گورمك)، بین.
رسیدن	رس	چیدن (دهوشرمك، اقتطاف ایتمك)، چین.
(ایریشمك)	(ایریش)	آجیدن (بویامق)، آجین.
بوسیدن	بوس	
(اوپمك)	(اوپ)	
آبادانیدن	آبادان	
(معمور ایتمك)	(معمور ایت)	
آرامیدن	آرام	
(راحت ایتمك)	(راحت ایت)	

Mastarların emirköklerinin tespitine dair kurallar gösterildikten sonra emir kökünden türetilen emir, muzāri‘, ḥāl, müstakbel, ṣīga-yı iltizāmiyye (inṣā’iyye), ṣīga-yı vucūbiyye başlıkları altındaki zaman ve kipler ele alınmıştır (s. 84-93). Devamında ism-i fā‘il ve ism-i mef‘ūl konuları; “fi‘ilden müştak şıfatlar” başlığı altında emir kökünün sonuna (الف) veya (ان) lafızlarının eklenmesi ile (دانا) örneğinde olduğu gibi yapılan sıfatlar; “fi‘ilden müştak isim” başlığı altında ḥāşıl-ı maşdar ve “بودن=باش” (etmek) fi‘illeriñ taşrifî” başlığı altında (بودن) fiilinin tüm zamanlarda tasrifi işlenmiştir (s. 94-96).

“Fi‘l-i mechūl” başlığı altında fiillerde edilgen olma durumları (s. 102-104) ve “lāzım-müte‘addî” başlığı altında fiillerde nesnelere göre geçişsiz ve geçişli olma durumları gösterilmiştir (s. 108-110). “Mürekkab fi‘iller” başlığı altında (نمودن، آوردن، بُردن،) fiilleri ile (خوردن، دادن، داشتن، دیدن، زدن، کشیدن، گرفتن، یافتن، نهادن، شدن، آمدن، بودن، افتادن) fiilleri ile yapılan birleşik fiillerin listesi Türkçe karşılıkları ve aldıkları edatlar ile birlikte verilmiştir (s. 119-124). Daha sonra “edâtlarla mürekkeb fi‘iller” başlığı altında (باز،) (بر، برون، بیرون، پیش، در، اندر، فرا، فراز، فرو، فرود) ön edatları ile yapılan birleşik fiiller örneklerle birlikte gösterilmiştir (s. 130-132).

“Luğatlar, ta‘bīrler, ıstılahlar” başlığı altında bazı kelime, tabir ve ıstılahlar (s. 134-135); “mürekkab isimler, şıfatlar, zarflar” başlığı altında terkib-i ismî adı altında (اندک) (اندک، آهسته آهسته، کن مکن، جستجو، شست و شوی) örneğinde olduğu gibi bir kelimenin tekrarıyla oluşturulan terkipler; mükerrer kelimelerin arasına bazen bir edatın

girmesiyle oluşan ve terkib-i tecānisi olarak da bilinen (دست بدست، سر تا سر) şeklindeki terkipler; anlamca zıt kelimelerden oluşan ve terkib-i teẓādī adındaki (آمد و رفت) gibi terkipler; aralarında bir nispet bulunan kelimelerden yapılan ve terkib-i tenāsubī olarak adlandırılan (تیر و کمان) örneğindeki gibi terkipler ve anlamlı bir kelime ile ona lafzen yakın fakat bir anlam ihtiva etmeyen diğer bir kelimeden oluşan ve terkib-i ihmālī ya da terkib-i itbā‘ī olarak da bilinen (تار و مار) şeklindeki terkipler anlatılmıştır (s. 139-143). Sonra yine “mürekkebe isimler, şifatlar” başlığı altında iki isimden oluşan isimler (پندنامه); iki isimden oluşan sıfatlar (پری پیکر); bir sıfat ile bir isimden oluşan sıfatlar (خوش نویسی، نو); sıfat ile emr-i hāẓır veya ism-i mef’ūlden oluşan sıfatlar (رسیده); isim ile emr-i hāẓır veya ism-i mef’ūlden ya da māẓī-yi muṭlaqtan oluşan sıfatlar (سحر خیز، دلپذیر، پیغمبر); isimle sıfattan oluşan birleşikler (آگاه دل) ve şifat-ı ‘adediyye ve mübhemedden biriyle oluşturulan birleşik isim ve sıfatlar (چند گونه) örnekleriyle ve Türkçeleri ile birlikte verilmiştir (s. 147-151). Burada birleşik sıfatlar vaşf-ı terkibī olarak adlandırılmıştır. Tekrar “mürekkebe isimler, şifatlar” başlığı altında (نا، ب، با، بی، بر، در، زیر) ön edatları ile oluşturulan birleşik sıfat ve isimler örneklerle birlikte işlenmiştir (s. 156-157). “Edevāt-ı lāhika” başlığı altında (ا، اک، ال، ان، انه، ه، ا، ک، چه، گان، گین، ش، نا، ی، ين، ينه، ار، مند، وند، ور، وار، آور، یار، یر، ناک، وانه، وان، ون، بد، بُد، بان، گر، گار، کار، دان، بار، زار، سار، سان، ستان، شن، لآخ، آسا، سا، سان، دیس، دَس، دَس، مان، وش، فام، فش، وام، فام) son ekleri ile yapılan isim ve sıfatlar örneklerle birlikte ele alınmıştır (s. 157-187). Kitabın sonunda “fihrist-i mūndericāt” başlığı altında içindekiler kısmı eklenmiştir (s. 189-194).

İkinci Kısım

Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv

(Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası: İstanbul, 1327/1909, 155+5 sayfa)

Eserin “muntahabāt” başlıklı ikinci kısmı rüşdiye mekteplerinin son sınıfları, idadî mekteplerin ilk sınıflarının müfredatına göre hazırlanmıştır. Bu husus eserin baskı kapağındaki “mekātib-i rüşdiyyeniñ soñ senelerine i‘dādīleriñ ilk senelerine maḥşūş olmaḫ üzere tertīp edilmiştir” kaydı ile dile getirilmiştir. Müellif bu kısmın başlangıcına “iki söz” başlıklı bir ön söz kısmı ilave etmiştir. Bu ön sözde öncelikle Farsçanın öğretimine olan ihtiyacın fazlalığına rağmen döneme kadar yazılan kitapların yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Bu sebeple müellif Farsçanın öğretimini kolaylaştıracak bir usul arayışı içine girmiş ve İngilizce ve Fransızca olarak yazılmış iki önemli kitaba ulaşmıştır. Bu iki kitaptan da imkân dāhilinde yararlanarak

öğrencilerin anlayabileceği seviyede bir usul ile eserini *Lisân-ı Fârisî* adıyla iki kısım hâlinde telif etmiştir:

“Lisân-ı Fârisîniñ taḥşîline ihtiyâcımız ne derece kaṭ‘î ve müberrem ise şimdiye kadar bu taḥşîl için vücûda getirdiğimiz âşâr o derece nâ-kâfidir. Bu kifâyetsizlik cümlelerin taḥşîkindedir. Buña binâen bu laṭîf ve âheng-dâr lisânîñ taḥşîlini teshîl ve te’yîd edecek bir uşûl takrîrine koyuldum. İngilizce ve Fransızca yazılmış iki mühim eşere dest-res oldum. Bunlardan imkân dâ’iresinde istifâdeye ve eñ mantıķî bir uşûlü ‘Oşmânlı şâgirdânınıñ seviye-yi idrâk ve ma‘lûmâtına muvâfık bir hâle getirmeğe gayret ettim. Lisân-ı Fârisî nâmıyla naḳl ve te’lif ettiğim eşeriñ birinci kısmı talebeyi Fârisîniñ lehce-yi musta‘meline ḥayli alıştırır, ikinci kısmı ise üslûb-i edebî ile kesb-i ünsiyet ettirir.”

Ön söz kısmının devamında müellif eserin ikinci kısmının muhtevası ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre ikinci kısımda verilen mensur ve manzum metinlerin büyük bir çoğunluğu Sa‘dî-yi Şîrâzî’nin *Bostân* ve *Gülistân* adlı eserlerinden seçilmiş; seçilen bu metinlerin şerhi öğrenci için sıkıcı olacağı için gerekli görülen yerlerde metinlerde geçen kelimelerle ilgili izahlar yapılmış; okumada güçlük olacağı düşünülen yerlerde hareketler kullanılmıştır. Ayrıca hikâyelerin sonunda hikâyeye ilişkin Farsça sorular sorulmuş ve bu soruların cevaplandırması istenmiştir:

“Munteḥabâtınıñ kısım-ı a‘zamı, ‘umûm-ı cihân-ı edebde kudr-i bülend-‘irfânıyla kemâlât-ı vicdâniyesiyle bi-ḥaḳḳın ḥâ’iz-i temeyyüz büyük Sa‘dî’niñ Gülistân ve Bostân’ından iktitâf edilmiş izhâr-ı şâf-ı nezâhettir. Muṭavvel şerḥleriñ ne kadar şıḳıcı oldukları ma‘lûmdur, onun için elzem gördüğüm izâḥât ile iktifâ ettim; ḳırâ’atıñ eñ müşkil mevķi’lerinde ḥareke vaṣ‘ına ehemmiyet verdim; Kâf-ı Fârisîyi de iki ḥaṭ ile kâf-ı ‘Arabîden tefriḳ ettirmeğe çalıştım; ekşeri hikâyelerden soñra lisân-ı Fârisî ile irâd olunan sū’âllere yine Fârisî olarak talebeye cevaplar tertîp ve i‘fâ ettirilecek olursa ‘amelî cihetinde büyük bir mümârese te’mîn eylemiş olur. Tercümelere gelince kâmilen Gülistân’dan intiḥâb edildikleri için onları ifâ ettirmek pek kolaydır.”

Müellifin ön sözde de belirttiği üzere eserin ikinci kısmında verilen mensur ve manzum metinlerin büyük bir çoğunluğu Sa‘dî’niñ *Gülistân* ve *Bostân*’ından alınmış; ayrıca Firdevsî, Enverî, Zâhîr-i Fâryâbî, Kâânî-yi Şîrâzî, ‘Örfî-yi Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî, ‘Ömer Ḥayyâm gibi şairlerin şiirlerinden yararlanılmıştır. Bu kısımda verilen metinlerin sonrasında “izâḥât” başlığı altında metinde geçen bazı kelimelerin Türkçe

karşılıkları ya da bir yapının dil bilgisi açısından izahı yapılmış ve “sū’ālhā” başlığı altında metin ile ilgili sorular yöneltilmiştir. “Temrīn” başlıklı alıştırmalarda ise Farsça olarak verilen metinlerin Türkçeye tercümesi istenmiş; bununla da yetinilmeyerek *Gūlistān*’ın Türkçe tercümesinden seçilen metinlerin de Farsçaya tercümesi istenmiştir. Türkçeden Farsçaya yapılması istenilen tercüme için “teshīl-i tercüme” başlığı altında bazı kelimelerin Farsçaları verilmiştir. Bu bölümde “Gūlistān-ı Sa‘dīden” başlığı altında Sa‘dī’niñ *Gūlistān*’ından seçilen manzum ve mensur metinler (s. 1-113); “Bostān-ı Sa‘dīden” başlığı altında *Bostān*’dan seçilen manzum ve mensur metinler (s. 114-141); “Firdevsīden” başlığı altında Firdevsī’den kırk dört beyit (s. 142-146); “Enverīden” başlığı altında Enverī’den yirmi dokuz beyit (s. 147-149); “Zahīr-i Fāryābīden” başlığı altında Zahīr-i Fāryābī’den dokuz beyit (s. 150); “Kāānīden” başlığı altında Kāānī-yi Şīrāzī’den sekiz beyit (s. 151); ‘Örfīniñ faḥriyyesinden” başlığı altında ‘Örfī-yi Şīrāzī’den dokuz beyit (s. 152); “Ḥāfīzdan” başlığı altında Ḥāfīz-ı Şīrāzī’den yedi beyit (s. 153); “Ḥayyāmdan” başlığı altında ‘Ömer Ḥayyām’den sekiz rubai (s. 154-156) ve “yine Gūlistāndan” başlığı altında *Gūlistān*’dan on bir beyit (s. 155) verilmiştir.

Eserde metinlerin ele alınış usulünü göstermek adına aşağıdaki bölüm örnek olarak verilmiştir (s. 13-16):

حکایت

یکی از بزرگان پسری شایسته داشت، وفات یافت، پرسیدندش که بر صندوق ثربتش چه نویسیم؟ گفت: آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آنست که بر چنین جایها نویسند که بروز گار سوده گردد و خلاق پرو بگذرند و سگان بروشاشند. اگر بضرورت چیزی می نویسند این دو بیت کفایت می کند:

قطعه

وہ کہ ہر گہ کہ سبزہ در بستان	بدمیدی چه خوش شدی دل من
بگذر ای دوست تا بوقت بہار	سبزہ بینی دمیدہ از گل من

تمرین – تورکجهیه ترجمه ایدیکز.

ایضاحات

۱- آیات کتاب مجید را عزت و شرف (کتاب مجیدک آیاتک عزت و شرفی. بوراده عزت و شرف آیات کتاب مجید دیمک قابل ایسه ده تتابع اضافات سببیلہ عبارہ یہ تعقید کلیر، شیمدیکی سلاست قالمازدی)

- ۲- بیش از آنست که بر چنین جایها نویسند (آندن فضلهدر که بو کبی موقعلره یازه لر یعنی بو کبی یرلره یازلمه لرینه جواز براقمایه جق درجه ده بویو کدر).
- ۳- سوده گردد (سودن = سورتوب اسکیتمک و سیلمک مصدرندن اسکیمش، بیپرانمش، سیلنمش اولور).
- ۴- بدمیدی، شدی فعللری ماضی استمراری یعنی حکایه مضارعدر. بیتردی، اولدردی دیمکدر).
- ۵- گل، کاف فارسینیک کسره سیله کیل و چامورد.

سوالها

(۱)

چه گونه پسر آن بزرگ داشت؟ آن پسر چه شد؟ او را چه پرسیدند؟ چرا بر تربتش آیت نوشتن بخواست؟ آن دو بیت که گفت بنویسند چه معنی دارند؟ از زبان که گفته اند؟

حکایه (ترجمه)

بر حریفک کوزی آغریدی، بر بیطرک یاننه کیدرک بکا بر علاج یاپ دیدی. بیطر دورت آیاقلی حیواناتک کوزینه ایتدیکی (سوردیکی) شیدن آنک کوزینه چکدی، آدم کور اولدی. دعوایی حضور حاکمه کورتور دیلر. حاکم دیدی «بیطرک هیچ قباحتی یوق، اگر بو حریف اشک اولمسه ایدی بیطرک اوکنه کیتمزدی.»

هر کیم تجربه ایدلمه مش انسانه بویوک بر ایش بویورور، نادم اولدقن باشقه عقلیلر عننده خفت رای ایله مذموم اولور.

تمرین - فارسیه ترجمه ایدیکز.

تسهیل ترجمه

- ۱- حریف، مردک (دالک فتحیله) = (حریف، آدمجغز). چشم درد کرد، یاخود در چشم درد خاست (کوزی آغریدی). خاست = قالدی، پیدا اولدی).
- ۲- مرا دوا کن (بکا علاج یاپ)
- ۳- از آنچه در چشم چهار پایان کردی (دورت آیاقلی حیواناته ایتدیکی یعنی سوردیکی شیدن)، کوز (چشم، دیده).
- ۴- دعوی، یا حکومت (دعوا)، تاوان (قباحت، جرم)، نا آزموده (تجربه ایدلمه مش).
- ۵- با آنکه ندامت برد (پشیمان اولمقله برابر، برد، بردن = کورتورمک مصدرندن مضارع).

Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarfı Naḥv, rüşdiye ve idadî mekteplerinde okutulmak üzere iki cilt hâlinde hazırlanmış hacimli bir dil bilgisi ve okuma kitabıdır. Eserin birinci bölümünde dil bilgisi konularına yer verilirken ikinci kısmında çeşitli edebî eserlerden bir seçki yapılmıştır. Hem dil bilgisi konuları ele alınırken hem de seçki kısmında alıştırma, diyalog, tercüme ve sözlük gibi uygulamalar ile öğrencilerin konuşma, yazma ve anlama becerilerinin de geliştirilmesi amaçlanmıştır. Eserde verilen tüm alıştırmalarda verilen metinlerin Farsçadan Türkçeye ve Türkçeden Farsça çevirisinin

istenmiş ve Farsça olarak verilen diyalogların da önce uygulanması ardından yine Türkçeye tercüme edilmesi önerilmiştir.

Müellif eserin birinci bölümünde dil bilgisi konularını isim, zamir, sıfat, fiil ve edat sırasıyla işlemiştir. Konuları ele alırken her bir kaideyi numaralandırarak anlaşılır bir şekilde izah etmiştir. Eserin genelinde diğer kitapların aksine bu eserde konu başlıkları ve gramer terimleri Türkçe olarak yazılma gayreti güdülmüştür. Sözlük, tercüme ve diyalog kısımlarını her konunun sonuna ilave ederek uygulamalı olarak dil bilgisi kaideleri ele alınmıştır. Burada fiiller ilk defa aldıkları edatlarla birlikte bu eserde zikredilmiştir ve bu eserin önemli bir özelliğidir. İkinci kısımda ise çoğunluğunu *Gülistân* ve *Bostân*'dan seçtiği mensur-manzum metinlerden bir okuma kitabı yapmak yerine bu eserlerde geçen bazı kelime ve cümleleri açıklayarak öğrencilere konularla ilgili sorular yöneltmiş ve verilen metinlerin yine Farsçadan Türkçeye ve Türkçeden Farsçaya tercümesini istenmiştir. Bu da kitabın önemli bir özelliğidir.

Eserin Baskıları

Lisân-ı Fârisî Mükemmel Şarf u Nahv, iki cilt olarak İstanbul'da 1327/1909 yılında Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası tarafından basılmıştır. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısı "Halimîniñ Yeni Mekteb Külliyyâtı" serisinden neşredilmiştir.

2.3.76. Mebde-yi Taḥşîl-i Fârisî (tlf. 1328/1910)

‘Alî Naẓîmâ

Mebde-yi Taḥşîl-i Fârisî, Farsça öğrenmeye yeni başlayan öğrenciler için hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir dil bilgisi kitabıdır. *Tertîb-i Cedîd Ta‘lîm-i Fârisî* adlı dil bilgisi kitabının da yazarı olan ‘Alî Naẓîmâ bu eseri Farsça öğrenimine yeni başlayan öğrenciler için hazırlamıştır. Eserin baskı kapağında "*Lisân-ı Fârisî taḥşîline yeñi başlayanlara maḥşûşdur*" kaydı düşülerek eserin muhtevasının hangi düzeyde olduğuna işaret edilmiştir.

Mebde-yi Taḥşîl-i Fârisî

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1328/1912, 71 s.)

Müellif diğer eseri olan *Tertîb-i Cedîd Ta‘lîm-i Fârisî* de olduğu gibi *Mebde-yi Taḥşîl-i Fârisî* de de Kemâl Paşa'nın *Ta‘lîm-i Fârisî* adlı Farsça dil bilgisi kitabını örnek almıştır. Bu eserde dil bilgisi konuları on bab içerisinde ele alınmıştır. *Tertîb-i Cedîd Ta‘lîm-i Fârisî* de bölüm başlıkları Arapça sıra sayıları ile ifade edilmiş olmasına

rağmen bu eserde “birinci bāb”, “ikinci bāb” gibi Türkçe sıra sayıları ile ifade edilmiştir. Her bab ayrı bir konuya ayrılmıştır. Bab başlıkları altında herhangi bir konu ya da kaide izahı yapılmamış, yalnızca Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilen örneklerin hangi konu hakkında olduğu kısa bir alt başlık ile işaret edilmiştir. İzahı gereken durumlarda “ih̄tār” kaydı ile gerekli açıklamalar yapılmış ve örnekleri verilmiştir. Örnekler ve satır altı Türkçe karşılıklar verildikten sonra “luğat” başlığı altında ezber edilmesi istenilen kelimeler Türkçe karşılıkları ile birlikte verilmiş ve “ta‘līm” başlığı altında “Türkçeye tercüme olunacak” Farsça, “Farsçaya tercüme olunacak” Türkçe cümle örnekleri verilmiştir. Bu luğat ve ta‘līm kısımları müellifin *Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī* adlı eserinde yoktur. Eserde “ta‘līm” başlıklı toplamda on dört adet alıştıırma mevcuttur.

Birinci bapta “zamā’ir-i şahsiyye” başlığı altında ayrı şahıs zamirleri ve “mef’ūl olan zamā’ir-i şahsiyye” başlığı altında ayrı şahıs zamirleri ve edatlar ile (بمن، مرا، از ما، بر) gibi kurulan terkiplere dair örnekler verilmiştir (s. 3-4). İkinci bapta “isim ile zamā’ir-i şahsiyyeden mürekkeb terkīb-i izāfīler” başlığı altında (پدر، مادر، پسر، دختر، نان، گوسفند) gibi isimler ve ayrı şahıs zamirleri ile oluşturulan terkipler (s. 5-8); üçüncü bapta “mef’ūl olan isim ile zamā’ir-i şahsiyyeden mürekkeb terkīb-i izāfīler” başlığı altında (دختر ما را، از مادر من، با پسر شما، از گوسفند پسر تو) şeklindeki tamlamalar (s. 9-14); dördüncü bapta “şıfat ve şıfat-ı tavşīfiye ve sāire üzerine emsile” başlığı altında (چشم خوب، چشم خوب من، پای کوتاه، روی سفید شما) gibi sıfat tamlamaları ve edāt-ı haber olan (است) ve üstünlük sıfatları (s. 14-18); beşinci bapta “bir yāhud daha ziyāde terkīb-i vaşfī ve izāfīler ile birlikte zamir ve şıfatlardan mürekkeb cümleler” başlığı altında (راه دبستان تو از راه دبستان من دورتر است، پای مرغاب سفید ما از پای بط سیاه شما) gibi bir ya da birden fazla tamlama, zamir ve sıfatlar ile oluşturulan cümleler (s. 18-23); altıncı bapta کردن fiili māzī-yi şuhūdī (hikāyetü’l-ḥāl fi’l-māzī, hikāyetü’l-māzī fi’l-māzī, māzī-yi şuhūdiniñ mechülü); māzī-yi menḳūl (hikāyetü’l-ḥāl fi’l-māzī, hikāyetü’l-māzī fi’l-māzī, māzī-yi menḳūlūñ mechülü); muzāri‘ (ḥāl, istiḳbāl, muzāri‘-yi mechül); emir ve temennī (ism-i fā‘il, ism-i mef’ūl iḳtidārī-yi māzī, iḳtidārī-yi muzāri‘) başlıklarında olumlu şeklinin tüm zaman ve şahıslarda çekimi (s. 23-31); yedinci bapta “taşrīf-i ef’āl ve ba‘zı ifade” başlığı altında muzari kökleri ve Türkçe karşılıklarıyla beraber harf sırasına göre listelenen mastarlar ve “mālik olmak” anlamındaki داشتن fiili (s. 32-49); sekizinci bapta isimlerde çokluk, işaret zamirleri ve bitişik şahıs zamirleri (s. 50-54); dokuzuncu bapta “esmā-yı a‘dād” başlığı altında sayı

sıfatları (s. 55-67) ve onuncu bapta “ba‘ zı tafşilât” başlığı altında (۴۳، ۴۴) gibi soru zamirleri örneklerle ve alıştırmalarla birlikte ele alınmıştır (s. 67-71).

‘Alî Naẓīmā, Farsça dil bilgisine dair yazdığı ikinci kitabı olan *Mebde-yi Taḥşil-i Fārisī*’de de *Ta‘līm-i Fārisī*’den yararlanmış; bu eserde de kelimedden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem kullanmıştır. Başlangıç seviyesindeki öğrenciler için hazırlanan bu kitapta dil bilgisi konularının izahına çok değinilmeden şahıs zamirleri, isim ve sıfatlarla oluşturulan terkip ve cümleler ve örnekler ile Farsça dil bilgisine dair bilgiler verilmiştir. Verilen her örnek, terkip, cümle ve fiil çekiminin Türkçe karşılığı altına yazılmıştır. Bu eserin müellifin diğer eseri olan *Tertib-i Cedid Ta‘līm-i Fārisī*’den farkı “ta‘līm” başlığı altındaki alıştırmalar ve “luğat” başlığı altında verilen alıştırmalarda geçen kelimelerle ilgili lugatçe kısımlarıdır.

Eserin Baskıları

Mebde-yi Taḥşil-i Fārisī, Kasbar Matbaası tarafından 1328/1910’da 71 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısı budur.

2.3.77. Āğāz-ı Fārisī (tlf. 1329/1911)

Muştafa Nūrī

Āğāz-ı Fārisī, İstanbul maarif müfettişi Muştafa Nūrī tarafından rüşdiye mekteplerinin ikinci senesinin programına göre hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitabıdır.

Muştafa Nūrī hakkındaki bilgilerimiz eserin baskı kapağındaki “*İstanbul vilāyeti mā‘arif müfettişi*” kaydından anlaşıldığı üzere onun İstanbul’da ma‘arif müfettişi olarak görev yaptığından ibarettir.

Āğāz-ı Fārisī

(Kasbar Matbaası: İstanbul, 1329/1911, 95 sayfa.)

Āğāz-ı Fārisī, rüşdiye mekteplerinin ikinci senesinde okutulan Farsça derslerinin müfredatına uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Muhtevasının özel bir amaçla hazırlandığı eserin baskı kapağında yer alan “*Mekātib-i rüşdiyyeniñ ikinci senesi proğramına tevfiķen tertib olunmuştur*” kaydıyla da belirtilmiştir.

Āğāz-ı Fārisī’nin başında “*mu‘llimīn-i kirāmīn nazar-ı mütāla‘alarına*” başlıklı ön söz kısmı mevcuttur. Bu ön sözde müellif öncelikle eseri hakkında bilgi vermiş daha sonra bu kitabı okutacak olan öğretmenlere öneri ve uyarılarda bulunmuştur. Müellif burada

ilk olarak rüşdiye mekteplerinde Farsçanın öğretimine ikinci seneden itibaren başlandığı bilgisini vermiştir. Eserini de bu programa riayet ederek telif ettiğini belirtmiştir:

“Mekâtib-i rüşdiyyeniñ ikinci senesinden i‘tibâren tadrîsine başlanılan Fârisî lisânına mahşûş olmak üzere telfîk olunan işbu risâlede durûs tertîbince mehmâ emken resmi proğrama ve uşûl-i tefhîme ri‘âyet noktası gözetilmiştir.”

Âgâz-ı Fârisî’de dil bilgisi kaideleri ders başlıkları altında ele alınmış ve dil bilgisine dair her bir kaide numaralandırılarak anlatılmıştır. Bu eserde yirmi altı adet “ders” ve otuz bir kaide içerisinde dil bilgisi konuları ele alınmıştır. Ders başlıkları altında ele alınan dil bilgisi konusunun haricinde bütün derslerde “temrîn” başlığı altında işlenen konu ile ilgili sorular sorulmuş ve “âtideki luğatlar ma‘naları ile ezberlenecek ve ayrıca ezber defterine yazılacak” uyarısıyla “luğat” başlıklı sözlük kısımlarında öğrencilerin ezberlemesi için kelimeler verilmiştir. Ayrıca “vazîfe” başlığı altında verilen Farsça metinlerin Türkçe, Türkçe metinlerin Farsçaya tercümesi ödev olarak istenmiş ve “vazîfeler toplanırken ba‘zılarına okutturulacak” denilerek öğrencilerin yaptığı ödevlerin de toplandığı sırada okutturulması uyarısında bulunulmuştur. Öğrencilerin ileriki aşamada dil bilgisinden ziyade Farsça metinleri okumakla meşgul olacakları görüşünden yola çıkarak müellif her dersin sonunda verilen sözlük kısmına ilave olarak kitabın sonunda ayrıca bir luğatçe vermiş ve üçüncü sınıflar için fiil konusunu biraz daha ayrıntılı olarak ele almıştır. Bu hususlar ön söz kısmında müellif tarafından şu ifadelerle dile getirilmiştir:

“Lisân-ı Fârisîniñ ilk devre-yi taḥşîliyesini teşkîl eden sınıf-ı mezkûruñ proğramı tertîb olunurken dürûsuñ şarf-ı ibtidâ‘î ve taḥbîkî olması ve yalñız lisânımızda keşretle müsta‘mel terākîb ile ta‘bîrât ve luğat-ı Fârisiyyeniñ ta‘lîmine muta‘allık bulunması cihetleri düşünölmüş olmakla işbu kitâpta taşrîf-i ef‘âl bahşî tertîb-i senevîden ḥâric tutulmuş ve şu kadar ki kitâbet-i ‘Osmâniyyeye dâhil olan maşâdır ile furû‘-i ef‘âlîñ şûret-i teşkîli mücmelen gösterilmiştir. Temrînleriñ her ders ‘aḳabinde konuşu ancak mevzû‘-i bahşî edilen kavâ‘idiñ taḥbîkîni mümârese ḥuşûlü için olmakla şîve-yi lisân każiyyesi burada câ-yı münâzarâ değıldir. Çocuklar sinîn-i âtîde kavâ‘idden ziyâde kırâ‘at-ı Fârisiyye ile tevağğul edeceklerinden muḥtâç olacakları luğatları bu seneden i‘tibâren ders sırasında ḥıfz ve zabt etmeleri vecibeden görölerek bu nokta-yı nazardan kelimât-ı müsta‘mele haftalık dersleriñ mütemmimi olmak üzere uşûl-i tadrîc ve

tenvî‘a tevfiķen her baķsiñ nihāyetine ‘ilāve edildiği gibi kitābıñ soñuna dađi bir luğatçe ve üçüncü sınıf řāgirdānına ātiyen yazılacaķ olan fi‘l baķsi biraz tavzīh edilerek lāhiķa tarzında ‘ilāve edilmiştir. Her hālde çocuklara az zamanda çok şey belletilmesine řarf-ı maķderet olunması mu‘allimīn efendileriñ himmetlerinden mercūdur.”(s. 4-5).

Ön söz kısmından sonra Farsçanın alfabesine ve bazı imla hususiyetlerine dair bilgiler ve bunlarla ilgili verilen alıştırmalardan sonra “ders” başlıkları altında dil bilgisi konularına geçilmiştir (s. 5-9). Birinci derste “müfred ve cem‘” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu (s. 10-13); ikinci derste “aķsām-ı kelime” başlığı altında Farsçadaki kelime türleri isim, zāmīr, şıfat, fi‘l, ve edāt olmak üzere beř gruba ayrılmış ve isim konusuna geçilmiştir. Kısaca ismin tanımı yapılarak isimler; ism-i müfred, ism-i cem‘, ism-i ‘ayn, ism-i ma‘na, ism-i ‘aded ve ism-i iřāret şeklinde gruplandırılmış ve bunların herbirinin tanımı verilmiştir (s. 14-15). Üçüncü ve dördüncü derslerde “ism-i ‘adedler” başlığı altında sayılar (s. 15-18); beşinci derste ism-i iřāret ve edāt-ı ĥaber olan است ve اند ekleri (s. 19-20) anlatılmıştır. Altıncı derste önce ayrı şahıs zamirleri verilmiş devamında “*gerek isimler gerek zāmīr-i řaĥřiler cümleler arasında iken evvel ve řonlarıña aldıķları bir taķım edātlarıñ yardımıyla fażla ma‘nālara delālet ederler. Bunlarıñ řu hāliline āĥvāl-ı ism denir.*” şeklinde bir tanımdan sonra altında Farsçadaki ismin hālleri mücerred, mef‘ülün řariĥ, mef‘ülün ileyh, mef‘ülün fih, mef‘ülün ‘anh olarak gösterilmiştir (s. 20-23). Yedinci derse isim bahsi ile devam edilmiş ve ism-i cins, ism-i mürekkebe ve ism-i ĥāř konuları işlenmiştir (s. 23-28).

Sekizinci derste şıfat konusu ele alınmıştır (s. 29-39). Sıfatın, “*İsimleriñ ‘alāmetlerini yapılış ve ķuruluřlarını, biķimleri ve bütüñ hāllerini keyfiyyetlerini bildiren kelimeler*” şeklinde tanımı yapılmış (s. 29); bazı sıfatlara örnek verilerek sıfat tamlaması konusuna geçilmiştir. “Terkīb-i vaşfi” başlığı altında birleşik sıfatlar ve “terkīb-i ta‘dādi” başlığı altında sayı sıfatları anlatılmış ve daha sonra sıfatlar “*doğrudan doğruya şıfat olan kelimelere şıfat-ı semā‘ī ve ķā‘ide ile isimlerden ve şıfat-ı semā‘īden veya fi‘illerden yapılan şıfatlara şıfat-ı kıyāsī ta‘bir olunur*” (s. 31) şeklinde bir tarif ile semā‘ī ve kıyāsī olarak iki gruba ayrılmıştır. Burada (تر) ve (ترین) ekleri ile yapılan üstünlük ve en üstünlük sıfatları ile ism-i fā‘il, ism-i mef‘ül, emr-i ĥāzır, māzī-yi naķlī de kıyasi sıfatlar arasında gösterilmiştir (s. 32). Sıfat ve sıfat tamlamaları hakkında verilen alıştırma ve ödevlerden sonra yine bu ders iķerisinde

terkīb-i ismī ve terkīb-i izāfī başlığı altında isim tamlaması konusu ele alınmıştır (s. 35-39).

Dokuzuncu derste zamīr-i fi‘lī/zamīr-i nisbī olarak bilinen fiil çekim ekleri (s. 40-42); onuncu derste ism-i maşdar, şıfat-ı tafzīliyye, şıfat-ı müşebbehe ile isimlerin sonuna (ان، وان، گار، کار، گر، بان، وان) eklerinin ilavesiyle mülkiyet ve (ی) harfinin ilavesiyle nispet bildiren sıfatlar anlatılmıştır (s. 42-43). On birinci dersle birlikte fiil konusuna geçilmiştir. Bu ders içerisinde “*Fārisīde fi‘illeriñ muhtelif şıgaları maşdar ile emr-i hāzırdan yapılırlar. Maşdardan ya māzī-yi şuhūdī ve naqlī ve ism-i mef‘ūl; emr-i hāzırdan ise muzāri‘ ve emr-i gā‘ib ve ism-i fā‘il müştaktır. Fi‘l-i hāl muzāri‘in evveline (می) edātiniñ ‘ilāvesiyle yapılır. Hikāye-yi hāl-i māzī daħi māziniñ evveline (می) ‘ilāvesiyle hāşıl olur.*” (s. 44-45) şeklinde fiil bahsinde kısa bir izahta bulunulmuş ve on ikinci derste yüz yirmi dört yaygın mastar aşağıdaki tabloda olduğu gibi harf sırasına göre listelenmiştir (s. 46-59).

معنا	مصدر اصلی	ماضی شهودی و مصدر تخفیفی	ماضی نقلی و اسم مفعول	امر حاضر و صفت فاعلیت	مضارع و امر غائب	اسم فاعل	مصدر نوعی
بزهک	آراستن	آراست	آراسته	آرا، آرای	آراید	آراینده	آرایش
اینجتمک	آزردن	آزرد	آزرده	آزار	آزارد	آزارنده	آزار

On üçüncü ders, edat, bağlaç ve ekler konusuna ayrılarak özellikle eserde yer alan Farsça metinlerde sıklıkla kullanılmış olan edat, bağlaç ve eklere yer verilmiştir (s. 60). Bu derste otuz dört edat, bağlaç, ön ek ve son ek örnekler ve Sa‘dī’nin *Gūlistān*’ından seçilen şahit beyitler eşliğinde aşağıdaki şekliyle ele alınmış ve dersin sonunda yine alıştırma ve ödev kısımları verilmiştir (s. 60-67).

۱- (آ): کلمه لرك آخرينه قونور ندا و تعجب بيان ايدر. شهریارا = ای شهریار. خوشا = نه خوش! (s. 60)

On dördüncü dersten itibaren yirmi altıncı derse kadar yaygın olarak kullanılan isimler sözlük şeklinde Türkçe karşılıkları ile birlikte sunulmuştur. On dördüncü derste aile ve ailede yer alan bireylere dair isimler (s. 67-68); on beşinci derste yiyecek içecek ve alet isimleri (s. 68-70); on altıncı derste hayvan isimleri (s. 70-71); on yedinci derste bitkiler (s. 71-73); on sekizinci derste sebze ve meyveler (s. 73-74); on dokuzuncu derste organlar (s. 74-76); yirminci derste zaman zarfları (s. 76-77); yirmi birinci derste

gün ve ay adları (s. 77-78); yirmi ikinci derste bazı sıfatlar (s. 28); yirmi üçüncü derste bazı birleşik isimler (s. 78-79); yirmi dördüncü ve yirmi beşinci derslerde bazı basit ve birleşik sıfatlar (s. 79-81) Türkçeleri ile birlikte verilmiştir.

Yirmi altıncı derste “ḥurūf-ı hece tertībince ba‘zı luġāt-ı meşhūre” başlığı altında yine yaygın olarak kullanılan kelimeleri ihtiva eden bir sözlük kısmı esere dâhil edilmiştir (s. 81-86). “Lāḥika” başlığı altında ise ön söz kısmında da müellif tarafından belirtildiği üzere fiil konusuna dair ilave bir bahis açılmıştır (s. 86-95). Burada fiil ve fiillerde zaman konusuna değinilerek ef‘āl-i iḥbāriyye, ef‘āl-i inşā’iyye, müşbet, menfī, aşl-ı fi‘l, fer‘-i fi‘l, fi‘l-i ḥāş, fi‘l-i ‘ām, lāzım ve müte‘addī başlıkları altında fiil bahsi daha ayrıntılı olarak işlenmiştir. “Şiġa-yı iḥbāriyye” başlığı altında basit ve birleşik olarak ikiye ayrılan haber kiplerinin basit olanları māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naḳlī, ḥāl, muzāri‘, ḥikāye-yi ḥāl-i māzī, rivāyet-i ḥāl-i māzī olarak altı ve birleşik olanları ḥikāye-yi māzī-yi naḳlī, rivāyet-i māzī-yi naḳlī, müstaḳbel, ḥikāye-yi müstaḳbel, rivāyet-i müstaḳbel ve fi‘l-i iḳtidāriyye olarak yine altı gruba ayrılmıştır. “Şiġa-yı inşā’iyye” başlığı altında ise yine basit ve birleşik olarak ikiye ayrılan kipliklerin basit olanları fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i temennī, emr-i ḥāzır ve emr-i ġā’ib ve birleşikler fi‘l-i vucūbī olarak tasnif edilmiştir (s. 90). Fiil bahsinde son olarak *“taşrif-i ef‘āle numūne olmağ üzere goften fi‘iliniñ ezmine-yi basīte ve mürekkebesiniñ taşrifātı cedvel-i ātiye derc olunur”* şeklindeki izahtan sonra yukarıda bahsi geçen tüm zaman ve kipliklerde (گفتن) fiilinin birinci tekil şahıs çekimi olumlu ve olumsuz yapıda çekimlenmiştir. Ayrıca “şiġa-yı furū‘” başlığı altında (گفنده) fiilinin ism-i fā‘il (گوینده), ism-i mef‘ūl (گفته), şıfat-ı müşebbehe (گویا), şıfat-ı ḥāliyye (گویان) ve şıfat-ı mubālaġa-yı fā‘il (پروردگار) çekimleri de gösterilmiştir (s. 94-95).

“Şiġa-yı iḥbāriyye” başlığı altında māzī zamanlar māzī-yi şuhūdī (گفتم), māzī-yi naḳlī (گفته‌ام), ḥikāye-yi ḥāl-i māzī (میگفتم), ḥikāye-yi māzī-yi naḳlī (گفته بودم), rivāyet-i māzī-yi naḳlī (گفته بودهام), rivāyet-i ḥāl-i māzī (میگفته‌ام); muzāri‘ zamanlar muzāri‘-yi muṭlaḳ (گویم), ḥāl (میگویم), müstaḳbel-i şarīḥ (خواهم گفت), müstaḳbeliñ ḥikāyesi (خواهم گفته بودم), müstaḳbeliñ rivāyeti (خواهم گفته بوده‌ام), müstaḳbel-i muḳaddem (گفته خواهم شد); yeterlik kipi māzī (توانستم گفت), muzāri‘ (توانم گفت), ḥāl (می توانی گفت), müstaḳbel (خواهم توان گفت) şeklinde tasrif edilerek çekimlenmiştir. “Şiġa-yı inşā’iyye” başlığı altında emr-i ḥāzır (گوی، بگوی), nehy-i ḥāzır (مگوی)، emr-i ġā’ib (بگوید)، nehy-i ġā’ib (مگوید)، fi‘l-i vucūbī (بایستی بگویم، باید بگویم) ve fi‘l-i temennī (بگویم) çekimleri gösterilmiştir.

Āgāz-ı Fārisī, Rüşdiye mekteplerinin müfredat programı dikkate alınarak hazırlanmıştır. Müellif her haftaya bir ders gelecek şekilde konuları “ders” başlıkları altında işlemiş; alıştırmaya ve ödevler gibi çeşitli uygulamalarla işlenen konular pekiştirilmiştir. Böylelikle sadece dil bilgisi kaidelerinin tanımı ile yetinmeyerek öğrencilerin konuşma ve yazma becerileri de kazandırılmak istenmiştir. Müellif ayrıca okuma aşamasında ihtiyaç olacağı düşüncesiyle hem dersler içerisinde hem de kitabın sonundaki sözlük kısımları ile öğrencilerin kelime dağarcığını zenginleştirmeye gayret göstermiştir. Eserde konular isim, zamir, sıfat, fiil ve edat şeklinde sıralanarak ele alınmış; kitabın sonunda üçüncü sınıf öğrencileri için fiil konusu tekrar anlatılmıştır. Burada fillerin diğer dil bilgisi kitaplarından farklı olarak şîğâ-yı ihbâriyye ve şîğâ-yı inşâ’iyye başlıkları altında ikiye ayrılması ve bu zaman ve kipliklerin de kendi içerisinde basit ve birleşik olarak tasnif edilmesi dikkate değer bir husustur. Eserde gelecek zaman bahsinin şarih, hikâye, rivâyet ve muqaddem olarak dört farklı şekilde tasrif edilmesi, diğer dil bilgisi kitaplarında rastlanılmayan bir tasnif biçimidir.

Eserin Baskıları

Āgāz-ı Fārisī, Kasbar Matbaası tarafından İstanbul’da 1329/1911 yılında 95 sayfa olarak neşredilmiştir. Eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.78. Fārisī Yeñi Şarf u Nahv (tlf. 1329/1913)

Hâcezâde Ahmed Cevdet (Öğretmenoğlu)

Fārisī Yeñi Şarf u Nahv, Mekteb-i Askeriyye’de okutulan Farsça dil bilgisi kitaplarından biridir ve birinci kısmı sarf ikinci kısmı nahiv olmak üzere iki ayrı cilt/kısım hâlinde neşredilmiştir. Bu eser Türkçe açıklamalı dil bilgisi kitabıdır.

Müellif, baskı kapağında bu eserin hangi amaçla ve kimler için hazırlandığını beyan etmiştir. Bu beyana göre *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*, öğrencilerin Osmanlı Türkçesinde yer alan Farsça ibare ve kelimeleri, manzum ve mensur metinleri, atasözleri ve özlü sözleri daha doğru okuyup anlamasına; Farsça ile aşinalık kurarak tercüme usulüne alışmasına yardımcı olacak bir eserdir.

“*Osmānlıcadaki Fārisī kelimeleri, terkîbleri şâgirdânî seviye-yi idrāk ve derece-yi tahşîllerine göre kolay ve esâslı bir tarzda gösterir; lisân-ı edeb ve inşâyâ geçmiş, zebân-zed olmuş, mensûr, manzûm kelâm-ı kibârî aqvâl-i hekimāneyi darb-ı meşelleri doğru okutup anlatır. Fārisī ile âşinâlık peydâ ettirerek usûl-i tercüme-yi alıştıtır. Ayrıca Fārisī kırâ’at dersine ihtiyâc bırakmaz.*”

Baskı kapağında yer alan diğer ibarede ise eserin Askeriye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlandığı ve birinci kısım yani sarf kısmının ikinci yıl, ikinci kısmın yani nahiv kısmının üçüncü sene okutulması gerektiği kaydı düşülmüştür:

“Mekâtib-i Rüşdiye-yi ‘Askeriyyeniñ ikinci, üçüncü senelerinde tedīs olunmağ üzere mürettebdir. Birinci kısım ikinci, ikinci kısım üçüncü seneye maḥşūşdur.”

Müellif baskı kapağında yer alan eseri tanıtıcı ibarelere “ifāde” başlığı altındaki muhtasar giriş kısmında açıklık getirmiştir. Bu başlık altında da baskı kapağındaki eserin yazılış amacını tekrar etmiş, eserini Sa‘ dī-yi Şīrāzī’nin beyitleri ile süslediğini ve kitabın sonunda verilen öğretim usulüne (*ṭarz-ı tedīs*) göre öğrencilere okutulursa yararlı olacağını belirtmiştir:

*“Bu kitāpcığı yazmağtan maḥşad, vaṭanıñ gençlerine ‘Osmānlıcada kullanılan Fārisi kelimeleri, terkībleri kolay ve esāslı bir şūretde öğretmek olmağla berāber şāgirdānıñ seneleri, derece-yi taḥşīlleri seviyesine göre zebān-ı şīrīn-beyān Fārisiyye unsiyet peydā ettirmek olduğı için taḥbiḳātı mümkün mertebe lisānımızda me’nūs luğatlar ve terkīpler teşkil ettiğı gibi cihān-ı edeb ve ḥikmetiñ şehinşāh-ı belāğat-penāhı olan büyük Sa‘ dīniñ sözlerinden muntaḥab parçalarla da tetvīc ettim. Zeyl-i kitāptaki (*ṭarz-ı tedīs*) tevfiḳ-i ta‘līm edilirse şemere-yi maṭlūbe ḥāşıl olacağına tecārüb-i mesbūḳaya müsteniden ümidvārim.”* (s. 3).

Birinci Kısım

(Mekteb-i Harbiye Matbaası: İstanbul, 1329/1913, 121+2 sayfa)

Aḥmed Cevdet, *Fārisi Yeñi Şarf u Nahv* eserinde dil bilgisi konularını “ders” başlığı altında numaralandırarak anlatmıştır. Birinci kısımda altmış sekiz adet ders mevcuttur. Müellif eserin birinci kısmında birinci dersi sarf konusuna ayırarak kelime, lafız, ma‘na ve ḥarfın tanımını vermiştir (s. 4-5). İkinci derste hareke konusu işlenmiş, Farsçadaki harekeler ḥareke-yi resmiyye ve ḥareke-yi ḥarfıyye olarak ikiye ayrılmıştır. Ḥareke-yi resmiyye zeber, medd, zīr, pīş, cezm, şedde olarak tarif edilmiş ve her birinin görevleri örnekleriyle beraber anlatılmıştır (s. 6). Müellif şeddeyi tarif ederken *“Türkçede olduğı gibi Fārisicede de şedde yoktur فَرَح، بَجَه، شَبَوَى، اَمِيْد، gibi bir kaç kelime şāz olarak müşeddeditir.”* diyerek Türkçede olduğı gibi birkaç kelime haricinde Farsça kelimelerde şedde olmadığını ifade etmiştir (s. 7). Ḥareke-yi resmiyye ise *“esāsen ḥarf-i şāmit oldukları ḥālde ḥareke yerine kullanılan (ى، و، ا، ه) ḥarflerine ḥareke-yi ḥarfıyye/ḥareke-yi imlā denir”* şeklinde tarif edilerek görev ve

kullanımları gösterilmiştir (s. 7). Müellif, ikinci dersin sonunda “nazari sū’aller” başlığı altında “*şarf nedir?, kelime neye denir?*” türünden anlatılan konu ile ilgili sorular eklemiştir (s. 8); bu usul *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī’de* olduğu gibi bu eserde de her konunun sonunda uygulanmıştır.

Üçüncü derste isim konusuna geçilmiş; isimler ism-i muṭlaḳ, kināye ve maṣdar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. İsm-i muṭlaḳ “*insanı, ḫayvanı, şeyleri, ma’naları bildiren isme (ism-i muṭlaḳ) denir*” şeklinde tarif edilerek cins ve ḫāṣ olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. Üçüncü dersin sonunda “mümārese” başlığı altında alıştırmalar verilmiştir (s. 10):

Mümārese:

Aşağıdaki esmādan hangisiniñ ism-i cins, hangisiniñ ism-i ḫāṣ oldukları ayrılacak.

مردم (insān)، خراسان، بلبل، همدان، درخت (ağaç)، علی، لب (dudak)، ماه (ay)، پای (ayaḳ)، آذربایجان، فرشته (melek)، شیراز، اختر (yıldız)، آفتاب (güneş)، خاک (topraḳ)، خورشید (güneş)، اصفهان، نمک (tuz)، طهران

Bu kısımda verilen özel isimlerin Türkçe karşılıkları verilmezken cins isimlerin tümünün Türkçeleri verilmiştir. Konuyu pekiştirmeye ve uygulamaya yönelik alıştırmalar, üçüncü dersten itibaren her konunun sonunda yine “mümārese” başlığı altında verilmiştir.

Dördüncü derste isimlerde teklik-çokluk konusu işlenmiş; tekil (müfred) ve çoḡul (cem‘) ismin kısaca tanımı yapılarak Farsçada çokluk kuralları örnekleriyle anlatılmıştır (s. 10-12). Beşinci derste “taṭbīḳāt” başlığı altında Farsçadaki çoḡullara *مردان دلاوران* (yürekli erkekler), *فریاد ستمدیدگان* (haksızlık görenlerin feryadı) ve *توانگران* (zenginler ve fakirler) gibi örnekler verilerek uygulama yapılmış; “mümārese” başlığı altında çoḡul hâlleri verilmiş olan kelimelerin tekil, temrin başlığı altında tekil hâlleri verilen kelimelerin çoḡul hâllerinin yapılması istenmiştir (s. 13). Son olarak “nazari su’aller” altında isim konusunun geneli ile ilgili “*isim neye denir? kaç türdür, nelerdir? ism-i muṭlaḳ neye denir?*” gibi sorular yöneltilmiş ve “luḡat” (sözlük) kısmında bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Altıncı derste “kināye” konusuna geçilmiş; “*bir şeyi söyleyip başka şeyi kaşd etmeye kināye denir*” şeklinde tanımı yapılan kinaye zamir, ism-i işāret, ism-i mevşül, *kelimāt-ı istifhāmiyye* adlarında dört gruba ayrılmıştır (s. 15-22). Altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu dersler zamir konusuna ayrılmıştır. Burada zamirler şahşı ve

isnādī olarak ikiye ayrılmıştır. Müellif konuyu pekiştirmek için sözlük kısmında isim ve sıfat soylu kelimeler dışında zamir içeren ve zamirlerin kullanımını gösteren kelimeler vermiş; daha sonra zamirlerle ilgili basit cümlelerden oluşan Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Türkçeye çeviri alıştırmaları eklemiştir.

Örnek:

ترجمه: از فارسی به ترکی:

من خردمندم. او دانا است. شما هوشیارید. ایشان شاعرند. آب دریا تلخست. هوا سرد است. برف سفیدست. چه خواندی. شما چه خواندید. ما ترکی خواندیم. برادرت چه نوشت. نامه نوشت.

ترجمه: از ترکی به فارسی:

Berāderiñiz kimdir. Bu mektubu kim yazdı. O kıyunuñ şūyu azdır. Qar soğuktur. Gece karanlıktır. Babañ ne söyledi. Gözyaşı tuzludur. O ırmağ uzundur. Siz ne okuduñuz. Tavşan küçük, at büyüktür. (s. 21).

Dokuzuncu derste tatbikat olarak *Gülistān*'dan beyitler örnek olarak verilmiştir. Daha sonra, dokuz ve onuncu derste ism-i işāret, on birinci derste ism-i mevşül ve kelimāt-ı istifhāmiyye konuları ele alınmıştır. On ikinci derste “ism-i mevşül ile kelimāt-ı istifhāmiyyeye dā'ir” başlığı altında *Gülistān*'dan bir bölüm verilmiş, sözlük, Farsçadan Türkçeye, Türkçeden Farsçaya çeviri ve konu ile ilgili sorular ile bu konu tamamlanmıştır (s. 27-29).

On üçüncü derste kıyāsī isim ile konulara devam edilmiştir. Kurallı isimler; ism-i mekān, ism-i zamān, ism-i ālet, ism-i taşğir, ism-i 'aded, ism-i mensüb, ism-i fā' il ve ism-i mef' ul, olarak sekiz grubu ayrılmış ve on üç ve yirmi ikinci ders arası kurallı isimler konusuna ayrılmıştır (s. 29-46). Bu dersler içerisinde tüm bu konuların tarifi ve yapılaş şekilleri tercüme, sözlük ve alıştırma kısımları eşliğinde anlatılmıştır.

Yirmi üçüncü dersle birlikte sıfat konusuna geçiş yapılmış; kıyāsī sıfat başlığı altında sıfatlar tafzīliyye, fā'iliyye, müşebbehe, hāliyye, teşbīhiyye, liyākāt, teksīriyye, tafzīliyye, taqlīliyye, levniyye, selbiyye, mürekkebe, vaşf-ı terkībī adları altında on bir grupta incelenmiştir. Otuz sekizinci derse kadar bu sıfat türleri anlatılmıştır (s. 46-63). Ele alınan bu sıfatlar arasında diğer dil bilgisi kitaplarında çok sık rastlanılmayan sıfat-ı selbiyye, sıfat-ı teksīriyye ve sıfat-ı taqlīliyye vardır.

Sıfat-ı selbiyye, “bir hāl ve keyfiyyetiñ yokluğunu bildiren şifata denir. İsmiñ evveline بی ادب، بیچاره، نادان (s. بی ادب، بیچاره، نادان) getirilerek yapılır. بی یāhud ba 'z şifāt ve emr-i hāziriñ evveline

bulunursa [جُستَن- جوی؛ آراستن- آرای؛ خواستن- خواه] [وی، ای، ه] harfine dönüşerek emr-i hâzır yapıldığı gösterilmiştir. Müellif emir konusunda ayrıca Farsçadaki emr-i hâzır yapısının Osmanlıcada sık görüldüğü fakat bunların emir manasında değil birleşik sıfat (vaşf-ı terkîbî) şeklinde kullanıldığı uyarısını düşmüştür:

İhtâr: Fârisî emr-i hâzırlar ‘Osmânlıcada pek çok kullanılır; faқаt emir ma‘nâsında değil, mürekkeб şıfat (vaşf-ı terkîbî) şeklinde bulunur: şevk getiren = شوق آور (s. 84)

“Bir işin yapılmasını mümkün olup olmadığını bildiren fi‘l” şeklinde tarif edilen fi‘l-i iktidârî; maşdar-ı taḥfîfiniñ evveline (توانستن) maşdarının muzâri‘ leri olan (توانم، توانی،) getirilerek muzâri‘ -yi iktidârî; (توانستن) niñ mâzîleri getirilerek (توانند، توانید، توانیم، تواند،) getirilerek muzâri‘ -yi iktidârî; (توانستن) niñ mâzîleri getirilerek (توانستم، توانستی، توانست، توانستیم، توانستید، توانستند) mâzî-yi iktidârî; (توان) kelimesinin ‘ilâvesiyle iktidârî-yi muṭlaқ hâllerinin olduğu ifade edilmiştir (s. 106).

Altmış altıncı derste “fi‘llerin aḥvâlî” başlığı altında fiillerin müte‘addî, ğayr-i müte‘addî, ma‘lûm, mechûl, müşbet ve menfî olmak üzere altı hâli olduğu ve bunların üçünün bir fiilde bulunduğu ifade edilmiştir. Altmış sekizinci derse kadar bu fiillerin anlam, çatı, nesne bakımından durumları örnek ve alıştırmalar eşliğinde anlatılmıştır (s. 109-117).

Birinci bölümün sonunda son olarak isimlerde keyfiyyet, eril ve dişil olma durumları anlatılmış (s.118); “tercüme ve taḥlîl” başlığı altında önce cümledeki her bir kelime tek tek sonra tüm cümle Türkçeye tercüme edilmiş, daha sonra her bir kelime sarf bakımından değerlendirilerek tahlil edilmiştir:

Tercüme ve taḥlîl:

گرت خوی آمد نا سزاوار، تو خوی خوب خویش از دست مگذار

Müfredleri tercüme numûnesi:

گر (se) ت (sañā) خوی (müfred) من (ben) آمد (geldi) ناسزاوار (münâsebetsiz, biçimsiz) تو (sen) خوی (müfred) خوب (müfred) خویش (müfred) از (kendi) از (den) دست (den) مگذار (bırakma)

Eğer benim ḥüyum sañā nâ-maḥbûl (münâsebetsiz, biçimsiz) geldiyse sen kendi güzel ḥüyunu elden bırakma.

şarf taḥlîli numûnesi:

گر : şart edâtı, (اگر) kelimesinden taḥfîf edilmiştir.

ت :zâmir-i şahşî-yi muttaşılıñ müfred-i muḥâtab şüreti.

خوى : ism-i cins, müfred.

من : zamîr-i şahşî-yi munfaşılıñ müfred mütekellim şüreti.

آمد : (آمدن) maşdarından mâzî-yi şuhûdiniñ müfred gâ'ib şîğası.

نا : nefy edâtı.

سزا : (سزیدن) maşdarından emr-i hâzır, müfred. (سزای) taḥfif edilmişdir.

وار : nisbet ve liyâkat edâtı.

سزاوار : şıfat-ı nisbiyye, şıfat-ı liyâkat.

ناسزاوار : şıfat-ı selbiyye.

تو : zamîr-i şahşî-yi munfaşılıñ müfred muḥâtab şüreti.

خوى : ism-i cins, müfred.

خوب : şıfat-ı semâ'î, müfred.

خویش : zamîr-i şahşîniñ müfred gâ'ibi yerine kâ'im isim, ism-i tecrîd.

از : mef'ûlün 'anh edâtı; beyân, ibtidâ ma'nâlarını müfid olur.

دست : ism-i cins, müfred.

م : nehy edâtı

گذار : (گذاشتن) maşdarından emr-i hâzır, müfred

مگذار : menfî emr-i hâzır, nehy-i hâzır. (s. 119-120).

Müellif birinci bölümün sonunda “tarz-ı tadrîs” başlığı altında dört maddede bu eserden ne şekilde istifade edileceğini beyan etmiştir. Bu maddelere göre her bir konunun sonunda yer alan “nazârî su'âller” kısmındaki sorulara, konulara göre cevap verilerek öğretmenlerin tahtada örneklerini gösterip gerekli açıklamaları yapması ve böylelikle dil bilgisi konularının ezberlenmesinden kaçınılması; mümârese kısımlarında verilen alıştırmaların Türkçe karşılıklarını muallimlerin öğrencilere söylemesi ve bu tercümelerin deftere yazılması; taḥbîkât kısımlarında verilen metinlerde geçen her bir kelimenin ve cümlenin Türkçe karşılıklarının verilerek izah edilmesi ve Osmanlı Türkçesinde kullanılan kelimeler üzerinde daha çok durulması; tercüme ve tahlillerin eserin sonunda verilen örneğe göre yapılması ve öğrencilerin de ödevlerini bu doğrultuda hazırlaması tavsiye edilmiştir:

- 1- Her bahşin cevâbları bahiş nihâyetindeki nazari su'âllere tevfiķan tedris edilecek, tahta başında mişâlleri gösterilerek icâb eden izâhât verilecek, şarf ezbercilikten ictinâb olunacaktır.
- 2- Mümâreselerle temrinleriñ Türkçelerini mu'allimler söyleyecek. Şâgirdân huşuşi deftere yazacak.
- 3- Taṭbikâtın Türkçeleri müfred ve hulâşâ olarak tahtaya yazdırılacak, iktizâ eden tefhimât ve tafzîlât yazdırılacak, 'Oşmânlıcada kullanılan kelimelerin taṭbikât ve izâhâtına daha i'tinâ edilecektir.
- 4- Tercüme ve şarf taḥlilleri kitabın soñundaki nümüneye göre yapılacak, mu'allim tarafından verilecek tercüme ve taḥlil vazîfelerini şâgirdân yaptıktan sonra bir muşahhihi tahtaya yazdırılacak, oña göre her şâgird kendi vazife müsveddesini ba'de't-taḥhih taṭbikât ve taḥlilât defterine geçirecektir (s. 121).

İkinci Kısım

(Mekteb-i Harbiye Matbaası: İstanbul, 1329/1913, 147+2 sayfa)

Fârisî Yeñi Şarf u Nahv, Farsça nahiv konusunun teferruatlı olarak ele alındığı ilk dil bilgisi kitaplarından birisidir. Nahiv konusunun ele alındığı eserin ikinci kısmında yetmiş adet ders içerisinde kelime öbeklerinin terkiibi ve cümleyi oluşturan tümleç, nesne, zarf gibi ögeler işlenmiştir. Müellif birinci derste ilk olarak nahiv teriminin tarifi ile cümle konusuna başlangıç yapmış; nahvi “*müfred sözlerden yekdiğerine münâsebet alanları-kavâ'id-i mahşûşasına tevfiķan- birleştirerek terkîb ḥâline koymaya nahiv denir*” şeklinde tarif etmiştir (s. 4). Nahvin tarifinden sonra birinci derste terkîb konusuna geçilmiş, Farsçadaki terkipler terkîb-i nâkış ve terkîb-i tām olarak ikiye ayrılmıştır. Terkîb-i nâkış “*ifadesinde eksiklik olan, tamamlanmak için başka kelimeler ilâvesine muhtâc bulunan terkibe terkîb-i nâkış denir (آب دریا)*” şeklinde; terkîb-i tām ise “*ifadesinde eksiklik olmayıp muḥâṭaba tām bir fikir veren terkibe terkîb-i tām/terkîb-i mürekkeb denildiği gibi daha kısa bir ta'birle cümle/kaziyye nâmları da verilir*” şeklinde tarif edilmiştir (s. 4-5). Terkîb-i nâkış, izâfî, tavşîfî, ta' dâdî, işârî, 'atfî ve mezcî olmak üzere altı başlık altında ele alınmıştır.

İkinci derste Farsçadaki tamlamalar (terkîb-i izâfî) “*ḥükümsüz olarak mâlikiyet, mahşûşiyet ve nisbet, ta'rif ve beyân gibi huşuşi bir ma'nâ elde etmek için iki ismi yâhud isim ḥükümünde bulunan iki kelimeyi birbirine bağlamaya (izâfet), bu şüretle bağlanılan isme (muzâf), kendisine başka isim bağlanana (muzâfun ileyh), muzâf ile muzâfun ileyhiñ birleşmesinden ḥâsil olan terkibe (terkîb-i izâfî) nâmı verilir*” şeklinde

tarif edilerek teşkili anlatılmıştır (s. 5-6). On birinci derse kadar izāfet-i lāmiyye, izāfet-i beyāniyye, izāfet-i teşbihiyye başlıkları altında tamlama konusu anlatılmıştır (s. 4-22). Kitabın ikinci kısmında da ilk kısımda olduğu gibi ele alınan konular mümārese, temrin, taṭbikāt, tercüme, luġat, nazārī şu’aller başlıkları altında alıştırmalar, Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Türkçeye tercüme, tercüme için verilmiş Farsça metinlerde geçen kelimelerin anlamlarının verildiği sözlük kısmı, uygulama amaçlı Farsça manzum ve mensur metinler uygulamalar ve en sonda konu ile ilgili verilen sorular eşliğinde pekiştirilerek ele alınmıştır.

On bir ve yirmi beşinci dersler arası terkīb-i tavşifî konusuna ayrılmıştır (s. 22-46). Terkīb-i tavşifî, “bir şıfatla o şıfatın tavşif ettiği ismin birleşmesinden hâşıl terkibe terkīb-i tavşifî denir” şeklinde tarif edilmiş ve “mevşûf olan isim evvel, şıfat sonra getirilir. Mevşûfuñ soñunda ħurûf-i imlâdan biri yoksa esre okunur, bu esreye kesreyi tavşifî denir” şeklinde açıklanmış (ماه نو، سال گذشته، چشم سیاه) örnekleri verilmiştir (s. 22). Sonraki derslerde örnekler, tercüme ve alıştırmalar ile konuya devam edilmiştir. On üç ve on beşinci derste tamlamalardaki imla hususiyetlerine değinilmiş; tamlanan kelimenin sonuna (•) ya da (ى) harfi geldiğinde bir hemze ilave edildiği ve bu hemzeye hemze-yi viķāye (سنة جدیده، صوفى صاف), (ل) ya da (و) harfinden birisi geldiğinde bir esre (ى) ilave edildiği, buna da yā-yı viķāye (آرزوى شديد) dendiği ifade edilmiştir.

On yedinci derste sıfat tamlamalarında eril-dişil, tekil-çoğul olması bakımından tamlananın tamlayana olan uyumuna “muṭābakāt” denmiştir. Sıfatın mevsufa eril-dişil, tekil-çoğul yönünden mutabık olması için her ikisinin de Arapça olması şart koşulmuş ve bunun da beş şekilde olduğu ifade edilmiştir. Bu şartlar “uşul-i muṭākabāt” başlığı altında şöyle sıralanmıştır:

- 1- Mevşûf müfred müzekker ise şıfat da müzekker olur [رجل عاقل ‘ağıllı erkek] (s. 31).
- 2- Mevşûf müfred mü’enneş olursa şıfat da müfred mü’enneş olur.[مدینه منوره nūrlū şehir] (s. 34).
- 3- Mevşûf teşniye olursa şıfat da teşniye olur [بلدتين طاهرتين iki temiz şehir] (s. 37).
- 4- Mevşûf cem’-i mükesser olursa şıfat müfred mü’enneş getirilir [احوار نادره az bulunan taşlar] (s. 37-38).

5- Mevşūf cem‘-i müzekker-i sālim olursa şıfat ekşeriyye müfred mü’ennes ba‘zen cem-i müzekker-i sālim olur [مورخين محققين hakikati arayan tarihçiler]. (s. 43).

Yirmi altıncı derste şıfat-ı zātiyye ve şıfat-ı sebebiyye konusuna geçilmiş; *şıfat-ı zātiyye*, “doğrudan doğruya mevşufuñ kendisiniñ vaşfi olan şıfata denir” (چشم سياه); şıfat-ı sebebiyye, “doğrudan doğruya mevşufuñ vaşfi olmayıp eczā ve ‘azāsından yaħud müteferri‘āt ve muta‘allıqātından birini tavşif eden şıfata şıfat-ı sebebiyye daha zebān-zed bir ta‘bire vaşf-ı terkibi, mürekkeb şıfat nāmı verilir” (درويش دلشکسته) şeklinde tarif edilmiştir (s. 46-47).

Otuz altıncı ders terkib-i ta‘dādī (s. 61-64), otuz yedinci ders terkib-i işārī (s. 64-66), otuz sekiz-kırk bir arasındaki dersler terkib-i‘atfī (s. 66-73) ve kırk iki ve kırk üçüncü ders terkib-i mezci (s. 73-80) konularına ayrılmıştır.

Kırk dördüncü derste cümle konusuna geçilmiş; cümleler, yüklemelerine göre cümle-yi ismiyye, cümle-yi fi‘liyye olarak ikiye ayrılmıştır. İçinde fi‘l bulunmayan cümle olarak tarif edilen isim cümlesinin teşkili “cümle-yi ismiyye mübtedā, haber denilen iki rükun ile zamir-i isnādiden yapılır, bir sebep olmadıkça mübtedā evvel, haber sonra getirilir; zamir-i isnādiler haberin şonuna ‘ilāve edilir” şeklinde gösterilmiştir (s. 77). Gerçekte ya da hükmen fiil ile failden oluşan fiil cümlesinin teşkili ise “cümle-yi fi‘liyye fi‘l (iş) ile fā‘ilden (iş yapan) yapılır; fā‘il evvel, fi‘l sonra getirilir; fi‘lin şonundaki zamirler fā‘ilin naşıl bir şahış olduğunu bildirmeğe hizmet eder” şeklinde izah edilmiştir (s. 83).

İsim ve fiil cümlelerinin diğer hususiyetleri de anlatılarak elli birinci dersle birlikte cümlenin öğelerine geçilmiştir. “Mütemmimāt-ı cümle” başlığı altında cümlenin öğeleri mef‘ülün bih, mef‘ülün anh, mef‘ülün ileyh, mef‘ülün fih, mef‘ülün leh, mef‘ülün ma‘a, hāl, temyiz ve müsteşnā şeklinde sıralanmıştır (s. 90).

Mef‘ülün bih, “fā‘ilin yaptığı işin teşir ettiği şey” [را] (s. 90); mef‘ülün anh, “bir işin başlangıcını bildiren yaħud ma‘nāsındaki müphemliği beyān ve izāh eden” [از] (s. 94); mef‘ülün ileyh, “bir işin şonunu bildiren mef‘ül” [ب، بر] (s. 98); mef‘ülün fih, “bir işin ne vakit yaħud nerede olduğunu bildiren mef‘ül” [در، اندر] (s. 101); mef‘ülün leh, “bir işin sebebini ya‘nī niçin yapıldığını yaħud neye maħşūs olduğunu bildiren mef‘ül” [برای] (s. 105); mef‘ülün ma‘a, “bir işin kim ile beraber yaħud ne vāşıtası ile yapıldığını bildiren mef‘üle [با] denir (s. 107) şeklinde tarif edilmiştir.

Altmışınıcı derste cümlenin ögelerinden biri olan mütemmim (zarf tûmleci) hâl başlığı altında anlatılmıştır (s. 111). Burada failin ya da mefulün nasıl ve ne durumda olduğunu bildiren tûmleç olarak tarif edilen zarf tûmlecinin üç surette teşkil olduğu ifade edilmiştir. Birincisi bir sıfat ve fiil birlikte olacak şekilde (خوب خواند); ikincisi bir sıfatın iki defa tekrar edilmesiyle (آهسته آهسته آمد); üçüncüsü hâl sigalarının bizzat kendisidir (گریان آمد). Altmış ikinci derste “temyîz” adı anlatında cümlede kapalılığı ortadan kaldıran açıklayıcı öge ve “müsteşna” adı altında istisna zarfları anlatılmıştır. Temyîz “mezkr, yâhud muqadder olan bir şeydeki müphemliğı gideren mütemmimeme temyîz denir” diyerek tarif edilmiş; “isim yâhud isim hükümündeki kelimenin evveline (cihetinden, cihetle = از روی = ‘ağıllılık cihetiyle)’” şeklinde de nasıl yapıldığı anlatılmıştır (s. 114). Müsteşnâ ise “bir yâhud daha ziyâde şeyi bir huşudaki hükümden ayıran mütemmimeme müsteşnâ denir” şeklinde tarif edilmiş; “isim yâhud isim hükümündeki kelimenin evveline (den başka = جز) edâtı getirilerek yapılır (جز من)” şeklinde teşkil yöntemi örnekleriyle beraber izah edilmiştir (s. 115).

Altmış dördüncü derste edat konusuna geçilmiş, yetmişinci derse kadar Farsçadaki yaygın edatlar harf sırasına göre alıştırma ve örneklerle beraber anlatılmıştır (s. 118-138).

Müellif ikinci kısmın son dersini birinci kısımda olduğu gibi cümle tahlili konusuna ayırmıştır. “Tercüme ve taḥlîl” başlığı altında önce cümledeki her bir kelime tek tek sonra tüm cümle Türkçeye tercüme edilmiş, daha sonra her bir kelime sarf bakımından değerlendirilerek tahlil edilmiştir. Birinci bölümdeki tahlil kısmına ilave olarak bu bölümde örnek olarak verilen cümle nahiv bakımından da tahlil edilmiştir:

Naḥiv taḥlîli numûnesi:

سرور جمله حیوانات شیرست و کمترین جانوران خر. باتفاق خرردمندان خر بار بر به از شیر مردم در.

سرور: muzâf, جمله: muzâf, حیوانات: muzâfun ileyh, جمله حیوانات: terkîb-i izâfî/ mürekkeb muzâfun ileyh, سرور جمله حیوانات: terkîb-i izâfî/ mürekkeb mübtedâ = müsnedun ileyh, شیر: ḥaber = müsned, است: râbîta = ḥaber edâtı

سرور جمله حیوانات شیر است: cümle-yi ismiyye (isim cümlesi)

و

کمتربن: muzāf, جانوران: muzāfun ileyh, کمتربن جانوران: terkīb-i izāfī/mürekkeb mübtedā=müsnedun ileyh, خر: haber = müsned:rābīṭa maḥzūfdur, کمتربن جانوران خر : cümle-yi ismiyye (isim cümlesi)

(و) den evvelki cümle ma‘ṭūfun ileyh şonraki ma‘ṭūfdur. Cümle cümle üzerine ‘atf edilmek şūretiyle mecmū‘u bir terkīb-i ‘atfī teşkil eder.

اتفاق: muzāf, خرردمندان: muzāfun ileyh, باتفاق خرردمندان: terkīb-i izāfī, (به) şıfatıñ mürekkeb mef‘ülün ma‘ası, خر: mevşūf, بار بر: şıfat, خر بار بر: terkīb-i tavşifī/mürekkeb mübteda=müsnedun ileyh, به: haber = müsned:rābīṭa maḥzūfdur, مردم در: şıfat, شیر مردم در: terkīb-i tavşifī, (به) şıfatıñ mef‘ülü ‘anhı.

باتفاق خرردمندان خر بار بر به از شیر مردم در: cümle-yi ismiyye (s. 143-144).

İkinci kısmın sonunda da “ṭarz-ı tadrīs” başlığı altında eserin birinci kısmındaki öğretim yöntemine dair tavsiyeler tekrar edilmiş (s. 147) ve son olarak eser içerisinde imla yanlışlıkları giderildiği iki sayfalık bir doğru yanlış cetveli ile kitap tamamlanmıştır.

Fārisī Yeñi Şarf u Nahv, Aḥmed Cevdet’in Farsça dil bilgisi konusunda yazdığı üçüncü kitaptır. O, önceki yazdığı kitaplara oranla bu eseri daha hacimli olarak kaleme almıştır. Bu eser, müellifin 1313/1896 yılında telif ettiği *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī* adlı eserin bir nevi genişletilmiş hâlidir. Aḥmed Cevdet, bu eserde *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī*’de olduğu gibi Farsça dil bilgisi konularını sarf ve nahiv olmak üzere iki kısma ayırarak “ders” başlığı altında numaralandırarak sırayla anlatmıştır. Fakat *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’de dil bilgisi konuları daha teferruatlı olarak anlatılmış; ilaveten “mümārese” ve “temrīn” kısımlarında konu ile ilgili çeşitli alıştırmalar, taṭbīkāt başlığı altında konulara göre *Gūlistān* ve *Bostān*’dan seçilen nazım ve nesir örnekleri; “tercüme” kısımlarında Türkçeden Farsçaya-Farsçadan Türkçeye tercüme edilmesi için anlatılan konu ile ilgili verilen cümle ve metinler ve “luḡat” başlığı altında tercüme edilecek metinlerde geçen Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiş ve her konunun sonunda konu ile ilgili sorular sorulmuştur. Zaman zaman gerekli görülen yerlerde ihtar, tetimme (ek), tenbih ve dipnot kısımları içerisinde ilave izahlar yapılmıştır. *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’nin dil bilgisi konularını ele alma usulünü göstermek adına eserin birinci kısmının altmış üçüncü dersinde anlatılan “fi‘l-i iltizāmī” konusunu başlıklar altında birkaç örnekle iktifa ederek aktarıyoruz (s. 101-103):

فعل التزامی:

تعریفی: بر ایشمک یاپیلماسنک آرزو ایدلمکده اولدیغنی بیلدیرن فعله (فعل التزامی) دینیر.

تشکیلی: فعل مضارعك اولنه بر مکسور (ب) کتیریلهرک (فعل التزامی) یاپیلیر. گویم – بگویم = سویلهیهیم، بگوئی = سویلهیهسک، بگوید = سویلهیه. بگویم = سویلهیهلم. بگوید = سویلهیهسکز. بگویند = سویلهیهلر.

تنبیه: (ب) علاوه ایدلمکسزین مضارع صیغهنسک دوغروندن طوغرویه التزامی یرنده قوللانیلدیغی ده واردر. بو خصوص معناه اکلایشیلیر: گوید = سویله، سویلهیه.

تطبیقات:

هر که در میان سخن دیگران افتد تا مایه فضلش بدانند مایه جهلش بشناسند.

در سخن با دوستان آهسته باش تا ندارد دشمن خونخوار گوش.

...

ممارسه:

آشاغیکی فعل التزامیلرک مضارعلری بولوناجق، ترکجهلریله برابر تصریف ایدیلهجک.

بدانم، بروی، بخواهند، بخوانیم، بنویسید، بدهند، بگذارم، ببیند...

تمرین:

آشاغیکی مضارعلرک اولنه (ب) علاوهسیله فعل التزامی یاپیلاجق، ترکجهلریله برابر تصریف ایدیلهجک.

دوم، شنود، نشینی، بر خیزیم، فهمم، آساید، چینم، ...

لغت:

پس (اویله ایسه، او حالده) گیرم (طوتالم، فرض ایدلم)، هم (دخی)، بگاه (ارکن، وقتیله)، تشنه دسته (صوسز دمت)، شمع (موم)، پیش (اوک)، پاک (تمیز).

ترجمه: از فارسی بترکی:

زود بیا، بازار برویم، برای هفته آینده کاغذ و دفتر و خامه بخریم. من بازار بروم، بخواهم که اندکی در خانه بنشینیم و بیاسایم، پس از آن بیاجه بروم، اندکی شکوفه بچینم...

ترجمه: ترکجهدن فارسی به:

بوکون چوق کج قالدق. یارین ارکن قالقالم. چوق صوصادق. شو چشمه به کیدهلمده بر از صووق، تمیز صو ایچلم. (s. 101-103)

Eserin en önemli yönlerinden birisi de hangi seviyedeki öğrencilere okutulması gerektiğinin belirtilmesi ve “tarz-ı tedris” başlığı altında bu eserden ne şekilde istifade

edileceğinin gösterilmesidir. Nahiv kısmına geniş bir şekilde yer ayrılmış olması ve cümle tahlilinin gösterilmiş olması da diğer bir önemli husustur.

Fārisī Yeñi Şarf u Nahv'de anlatılan dil bilgisi konuları içerisinde terimler de mevcuttur. Farsçada kullanılan hareketlerin hareke-yi resmiyye ve hareke-yi harfiyye/hareke-yi imlâ; tamlamalar konusunda tamlanan kelimenin sonuna gelen harflerin durumuna göre eklenen hemzenin hemze-yi viķāye, ع harfinin yā-yı viķāye olarak adlandırılması bu terimlere birer örnektir. Ayrıca bu eserde, sıfat konusunda sıfat-1 teksiriyye, sıfat-1 taķlıliyye ve sıfat-1 selbiyye; sıfat tamlamalarında tamlanan kelimenin tamlayana uyumunu gösteren muţābaķāt; zarf konusunda açıklayıcı öge görevindeki temyiz ve istisna zarfı olan müsteşnā gibi diğer dil bilgisi kitaplarında çok sık rastlanılmayan konular ele alınmıştır.

Eserin Baskıları

Fārisī Yeñi Şarf u Nahv, Tadrîsât-ı Askeriyye kitaplarından birisidir. Bu eser İstanbul'da Mekteb-i Harbiye Matbaası tarafından 1329/1913 yılında iki cilt hâlinde neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk ve tek baskısıdır.

2.3.79. Fārisī Lisānı (tlf. 1329/1913 sonrası)

Hâcezāde Aħmed Cevdet (Öğretmenoğlu)

(Karabet Matbaası: İstanbul, ?, 122 s.)

Fārisī Lisānı, Aħmed Cevdet'in Farsça dil bilgisine dair yazmış olduğu dördüncü eserdir ve rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere Türkçe açıklamalı olarak hazırlanmıştır.

Aħmed Cevdet, eserin “medħal” başlıklı giriş kısmında Farsçanın önemi üzerinde durarak Osmanlı Türkçesinin Türkçe, Arapça ve Farsçadan müteşekkil bir dil olduğu; Farsça öğrenmenin bir anlamda kendi dilimizi öğrenmek olacağı görüşünü dile getirmiştir. Eserde, Farsçayı kendi kendine öğrenmek isteyenler için kelime bilgisi ve cümle bilgisi üzerine tercüme ve konuşma kabiliyetinin kazandırılması amaçlanmıştır. Müellif eserin sağlayacağı kazanımları *Fārisī Lisānı* içerisinde anlatılan dersleri düzenli olarak her hafta okuyup idrak eden birisinin Farsçayı iyi derecede öğrenebileceği şeklinde ifade etmiştir:

“Bilirsiniğ ki söyleyip yazdığımız, ismine ‘Oşmānlıca dediğimiz lisān yalnız Türkçe sözlerden meydāna gelmemiştir. Belki gül, yasemin ve sümbülden yapılma bir çiçek

demeti gibi Fārisī, ‘Arabī, Tūrki bir takım sözleriñ bir araya gelmesinden hāşıl olmuştur. Dimek odur ki biz kendi lisānımızı bilmemiz için kullandığımız Fārisī, ‘Arabī lafızlarını öğrenmeğe muhtācız. Bu iki lisāndan lisānımızıñ büyük bir kısmını meydāna getiren Fārisīyi az bir zamānda hem de kendi kendiñize öğrenmeñiz için şu ser-levha altında evvelā (şarf-ı Fārisī) ya ‘nī Fāriside kaç türlü kelime bulunduğunu ve kelimeleriñ nasıl yapılacağı, şāniyyen (nahv-i Fārisī) ya ‘nī Fārisī cümle ve ‘ibāreleriñ ne yolda terkib edileceği, şālisen uşul-i tercüme ve tekellüm gösterilecektir. Her hafta yazılacak derslere güzelce çalışırsanız hem mükemmel bir lisān öğrenmiş olursunuz hem de kendi lisānımızdaki sözleriñ kısm-ı küllīsini teşkil eden Fārisī kelimeleri doğru okuyup yazabilirsiniz.”

Bu giriş kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiş, dil bilgisi konuları “ders” başlığı altında numaralandırılarak fiil, isim, sıfat ve edat sırasıyla anlatılmıştır. Fakat birinci ve ikinci derste yazılan ders başlıkları daha sonra ihmal edilmiş ve diğer konularda ders başlığı yazılmamıştır. Birinci derste müellif ilk olarak kelimenin tarifi ile başlamış, Farsçadaki kelime türlerini fi‘l, isim, sıfat ve edāt olmak üzere dört gruba ayırmış ve bunların her biri tek tek tarif edilerek örnekler eşliğinde kısaca anlatılmıştır. Fiil, isim, sıfat ve edat terimlerini izah eden müellif birinci dersin sonunda “kelimeniñ dört türlü olduğunu ta‘rifleriyle mişālleriyle güzelce añladınız öyleyse şimdi söylenen kā‘idelere ta‘bīken şu (پسر خردمند در هر جای محترم باشد) cümlesindeki sözlerden hangisiniñ fi‘l, hangisiniñ isim, hangisiniñ şıfat, hangisiniñ edāt olduğunu tahlil edelim” diyerek bu cümlede geçen her bir kelimeyi tahlil etmiştir (s. 3). Dersin sonunda “temrīn” başlığı altında kelime neye denir?, Fārisī lisānındaki kelimeler kaç kısma ayrılır? İsim neye denir? Şıfat hangi kelimedir? türünden sorular sorulmuştur (s. 4). Tanım, uygulama ve alıştırmalardan ibaret olan bu yöntem eserin tümünde her konu sonunda uygulanmıştır.

İkinci derste fiil konusuna geçilmiş; Farsçadaki fiiller “fi‘l bulunduğu hey ‘et ve ifāde ettiği ma‘nā itibāriyle maşdar, emir, nehy, māzī, müstakbel, hāl, muzāri‘ nāmlarıyla yedi büyük kısma ayrılır” denilerek anlam ve görev bakımından yediye ayrılmıştır. İlk olarak maşdar ile fiil konusu ele alınmıştır. Maşdar “şoñlarında (دن) yāhud (تن) bulunān kelimelerdir ki Tūrķçede bunlara bedel (mek) ve (maķ) edātleri kullanılır” şeklinde tarif edilerek Farsçadaki mastarlar son harflerine göre dālī ve tāī mastarlar olmak üzere iki gruba ve her bir grup da basit ve mürekkeb olarak ikiye ayrılmıştır. Maşdar-ı dālī’de mastar edatı olan (دن)den önce (زمین خوش فارس) terkibindeki (ز، م،

ر، و، ن، و، ا، ر) yedi harften birisi bulunduğundan dālī masterlar “maşdar-ı dālī-yi zā’ī”, “dālī-yi mīmī” şeklinde yediye ayrılarak her bir master çeşidinin tanımı yapılmış ve örneği Türkçe karşılığı ile birlikte gösterilmiştir (s. 6-8).

Fiil konusundan sonra maşdar-ı dālī’nin mürekkebi kısmının türleri ve maşdar-ı tāī anlatılmıştır (s. 9-13). Maşdar-ı dālī’nin mürekkebi kısmı, mürekkebi-aşlī ve mürekkebi-ca’lī olarak ikiye ayrılmıştır. Mürekkebi-aşlī, “bir maşdar-ı basīṭ ile bir edāttan yapılarak hey’et-i mecmū’ası kullanışta bir kelime hükümünü alan ve bir ma’nā ifade eden maşdardır. Meşelā در یافتن añlamak; mürekkebi-ca’lī, maşdar-ı basīṭiñ bir isim veya bir şifarla birleşmesinden hāşıl olan maşdardır. Meşelā واقف شدن vāqıf olmak.” şeklinde anlatılmıştır (s. 9). Bu konunun sonundaki “tenbīh” başlığı altında mürekkebi-aşlī’nin semā’ī (kuralsız) olduğu ve daima her masterın önüne bir edat getirilerek yapılamayacağı; mürekkebi-ca’lī’nin ise kıyāsī (kurallı) olduğu ve basit bir masterın önüne bir isim ya da sıfat getirilerek her zaman yapılabileceği şerhi düşülmüştür (s. 10). Tāī masterlar da basīṭ ve mürekkebi olarak ikiye ayrılmış; tāī masterlarda master edatı olan (تن)den önce (زمین خوش فارس) terkipteki (خ، ش، ف،) dört harften birisinin bulunması gerektiğinden tā’ī-yi hā’ī”, “tā’ī-yi sinī” şeklinde dört grupta incelenmiş ve her biri örneklerle birlikte izah edilmiştir (s. 11-13).

Master konusuna maşdar-ı taḥfīfī, hāşıl-ı maşdar ve maşdar-ı ca’lī konuları ile devam edilmiştir (s. 13-18). Her bir konu tarif edildikten sonra örneklendirilmiş; hāşıl-ı maşdar için yaygın örnekler verilerek bu örneklerin ezberlenmesi istenilmiştir.

Masterlardan sonra fiilin ikinci kısmını teşkil ettiği ifade edilen fi’l-i māzī konusuna geçilmiştir. Mazi fiiller, māzī-yi şuhūdī (رفت), māzī-yi naqlī (رفتهام) ve hikāye-yi naqlī (رفته بود) olmak üzere üç kısma ayrılarak örnekler eşliğinde anlatılmıştır. Anlatılan bu zamanlarda رفتن fiili, I. tekil, II. tekil, sırasıyla tüm şahıslarda çekimlenmiş ve her birinin Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 19-25). Bu tasrif kısmının sonunda “zamā’ir-i isnādiyye” başlığı altında fiile bitişen şahıs zamirleri anlatılmıştır (s. 25).

Mazi zamanlardan sonra emir konusuna geçilmiş; Farsçadaki emir kipleri, emr-i hāzır ve emr-i gā’ib olarak ikiye ayrılmıştır. Emr-i hāzır, masterın sonundaki دن-ekinden önce bulunan harflerine göre yedi kaide (s. 26-32); -تن-ekinden önce bulunan harflere göre dört kaide altında anlatılmıştır (s. 32-35). Daha sonra emr-i gā’ib ve nehy konuları anlatılarak emir konusu bitirilmiştir (s. 35-37).

Farsçadaki zamanlara muzâri‘, hâl ve istiğbâl konuları ile devam edilmiştir. Bu konular kısaca tarif edilip teşkili gösterildikten sonra örneklendirilmiştir. Müellif muzâri‘ bahsinde “tenbîh” başlığı altında muzari ve emr-i gaib sigalarının birbiri ile aynı olduğunu belirtmiştir. Bazen bu sigaya mazide hikâye, muzaride edât-ı hâl olan (می)‘nin dâhil edildiği; bu (می)‘nin muzari fiilin manasını şimdiki zamana dönüştürürse şîğa-yı hâl; muzari fiilin manasını değiştirmezse şîğa-yı muzâri‘ olduğu ve bu durumda bu (می)‘nin hâl edatı olmak üzere değil taḥsîn-i lafz için kullanıldığı ifade edilmiştir. Sonrasında muzari fiillerin emr-i hazırda yapıldığını söyledikten sonra ‘Alî Naẓīmā’nın *Tertîb-i Cedîd Ta‘lîm-i Fârisî* adlı eserinin otuz birinci sayfasında “*ekşer-i muzâri‘ler emir şîğalarının âḥirine zamâ‘ir-i isnâdiye ‘ilâvesiyle teşkîl olunur*” tarzındaki ifadesinin yazılmasının tuhaf olduğu; bu ifadeden birçok muzari fiilin emr-i hâzırda yapılmayıp başka sigalardan yapıldığının anlaşılacağı belirtilmiştir (s. 39-40).

Bir sonraki derste müellif “*şimdiye kadar gösterilen derslerde fi‘liñ basîṭ kısmınıñ envâ‘ı ḥitâm buldu. Bundan böyle mürekkeb kısmı gösterilecektir*” diyerek bunları vucûbî, iktidârî, temenni/ṭalebî, irâdî ve imkânî olarak tasnif etmiş; yardımcı fiil olarak kullanılan fiillerin tarifi ve şahıslara göre yapılaş şeklini anlatmıştır (s. 41). Bu yardımcı fiiller eserde şu şekilde izah edilmiştir:

Fi‘l-i vucûbî, “*bir işiñ vucûben (lüzûmen) vuḳû‘unuñ mültezem olup olmadığını irâ‘eye vâsiṭa olan kelimedir, maṭlûb fi‘liñ evveline (بایستن) fi‘liniñ muzâri‘ olan (باید) lafzınıñ ‘ilâvesiyle yapılır*” [gitmeliyim = باید بروم] diye tarif edilmiştir (s. 42).

Fi‘l-i imkânî, “*bir işiñ olup olmamasınıñ şüpheli olduğunu gösteren kelimedir, bu kelimeniñ müfred-i gâ‘ib şîğası maṭlûb olan fi‘liñ muzâri‘iniñ evveline (شایستن) fi‘liniñ muzâri‘iniñ müfred-i gâ‘ibi olan (شاید)in ‘ilâvesiyle yapılacağı gibi maṭlûb fi‘liñ muzâri‘iniñ şonuna isnâd zamîrleri ‘ilâvesiyle diğere beş şîğası da yapılır*” [belki gider = شاید رود] şeklinde tarif edilmiştir (s. 43).

Fi‘l-i iktidârî, “*bir işiñ mütekellimiñ kudreti dâhilinde olup olmadığını irâ‘eye vâsiṭa olan kelimedir. Fi‘l-i iktidârî, iki kısımdır. Biri fi‘l-i iktidârîniñ mâzîsi, diğeri muzâri‘idir. Mâzî kısmı maṭlûb olan bir fi‘liñ mâzî-yi şuhûdisiniñ müfred-i gâ‘ibi evveline (توانستن) maşdarınıñ ‘ilâvesiyle [توانستم رفت], muzâri‘ kısmı maṭlûb olan fi‘liñ mâzî-yi şuhûdisiniñ müfred-i gâ‘ibi evveline yine (توانستن) maşdarınıñ muzâri‘iniñ ‘ilâvesiyle yapılır*” [توانم رفت] şeklinde izah edilmiştir (s. 44-45).

Fi‘l-i irādī, “bir işiñ vuķū‘unda mütekellimin istediği olup olmadığını irā‘eye vāsıta olan kelimedir. Bu kelime tıbk-ı istiķbāl şığası gibi teşkil olunur ya‘nī maṭlūb fi‘iliñ māzī-yi şuhūdiniñ müfred-i ğā‘ibi evveline (خواستن) fi‘liniñ muzāri‘leri ‘ilāve olunarak yapılır” [yazmak isterim = خواهم نوشت] diye tarif edilmiştir (s. 46).

Fi‘l-i iltizāmī/temenni‘/talebi, “bir işiñ olmasınıñ veya olmamasınıñ mütekellimce mültezem ve mütemennā olduğunu irā‘eye vāsıta olan kelimedir. Bu kelime de bi-‘aynihi muzāri‘

عمر گرانمایه درین صرف شد   تا چه خورم صیف و چه پوشم شتا
ای شکم خیره بنانی بساز   تا نکنی پشت بخدمت دو تا

Қıymetdār olan ‘ömür yazın ne yiyeyim, kışın ne giyeyim diye şarf ve telef oldu.

Ey alçaq қарın! Bir ekmeğe қанā‘at et ki arқаñı һidmetde iki қат etmeyesin

қıṭ‘asındaki (خورم، پوشم، نکنی) muzāri‘leri gibi ki fi‘l-i temennā ma‘nāsı olan (yiyeyim, giyeyim, etmeyesiñ) ma‘nālarında kullanılmışdır” şeklinde anlatılmıştır (s. 47). Daha sonra anlatılan tüm bu kiplerin çekimleri Türkçeleri de verilerek gösterilmiştir (s. 48-50).

Zaman ve kipleri anlatılan fiillerin olumsuz, geçişsiz, geçişli, etken ve edilgen hâlleri anlatılmış; ilgili kurallar Sa‘dī-yi Şirāzī’nin *Gūlistān*’ından aktarılarak Türkçe tercümeleri de verilmiş beyitler içerisinde geçen fiiller üzerinde uygulamalı olarak anlatılmıştır (s. 51-57).

Eserde fiil konusu bu şekilde işlendikten sonra isim bahsine geçilmiş; Farsçadaki isimler, ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, ism-i mekān, ism-i zamān, ism-i ālet, ism-i taşğīr, ism-i mensūb başlıkları altında yedi kısma ayrılarak anlatılmıştır (s. 58-90). Müellif bahsi geçen konuların tanımlarını vermiştir.

Farsçadaki isim konusunun devamında ğayr-i müştak (cāmid) isimler müfred ve mürekkeb olarak ikiye ayrılmış; daha sonra ister müfred ister mürekkeb olsun ikinci safhada ism-i cins ve ism-i ‘alem (ism-i ḥāş) adlarıyla iki kısımda gruplandırılmıştır (s. 69). İsimlerde çoğul konusuna değinilerek müfred ve mürekkeb olarak daha önce iki gruba ayrılan türemiş isimler zamīr, ism-i işāret, ism-i ‘aded, ism-i mübhem adları

altında dört alt gruba daha taksim edilmiştir (s. 73). Bu grup içerisindeki her bir konu örnekler ve Sa‘dî’nin eserlerinden örnek beyitler eşliğinde anlatılmıştır (s. 83-89).

İsim konusundan sonra sıfat konusu işlenmiştir (s. 90-100). Sıfatlar önce kıyâsî ve semâ‘î olarak tasnif edilmiştir. Kıyâsî sıfatlar, bir isim ya da bir sıfatın edata birleşmesi ile yapılan şîfât-ı mürekkebe, ikincisi bir fiil ile yahut ismin ya da iki ismin veya bir sıfatla bir ismin birleşmesinden meydana gelen vaşf-ı terkîbî adlarıyla yapıları itibariyle incelenmiştir. Şîfât-ı mürekkebenin sekiz, vaşf-ı terkîbî’nin dört türü, örnekleriyle izah edilmiştir.

Son derste edat konusu ele alınmıştır. Farsçada yaygın olarak kullanılan edatlar başlangıç harflerine göre alfabetik olarak sıralanarak görevleri anlatılmıştır. Bu sıralamada bağlaçlar da verilmiştir (s. 100-119). Bazı edatlar izah edilirken *Usûl-i Fârisî*’de anlatıldığının aksine, bunların farklı anlamda kullanıldığı şerhi düşülmüştür. Örneğin, isimlerin sonuna ilhak edilen ve fâ‘iliyyet edatı olan (بأن) edatının bazı kitaplarda muhâfızat ve mâlikiyyet edatı olarak telaffuz olduğu belirtilerek dipnotta *Usûl-i Fârisî*’nin yetmiş yedinci sayfası işaret edilmiştir (s. 104).

Kitabın “temrin” başlığı altında sıfatlar ve edatlar hakkında “*Fârsîde kaç türlü sıfat vardır, şîfat-ı semâ‘î hangileridir, şîfat-ı mürekkebenin dördüncü kısmı nasıl yapılır, şîfat-ı mürekkebenin dördüncü kısmına mişâl söyle, (بلكه) ne edâttır, (بلكه) ’ye bir mişâl söyle türünden*” sorular yöneltilmiştir (s. 120-122).

Ahmed Cevdet, Farsça dil bilgisi konusunda dördüncü ve son kitabı olan *Fârisî Lisânı* adlı eserde de âdeti üzere dil bilgisi konularını sarf ve nahiv olarak iki bölümde ele almıştır. *Fârisî Lisânı* adlı bu eserde fiil, isim, sıfat ve edat sırasıyla anlatılan dil bilgisi konularının tanımı ve yapılaş şekli gösterilerek örnekler ve şahit beyitler eşliğinde anlatılmış, “temrin” başlığı altında konular ile ilgili sorular sorularak anlatılan konu pekiştirilmek istenmiştir. *Fârisî Yeñi Şarf u Nahv’in* birinci (sarf) kısmında yapılan cümle tahlili bu eserin ilk dersinde de uygulanmıştır.

Ahmed Cevdet, Farsça dil bilgisi konularını *Mu‘allim-i Kavâ‘id-i Fârisî*’de soru-cevap, *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*’de her bir kuralı numaralandırarak, *Fârisî Yeñi Şarf u Nahv* ve *Fârisî Lisânı* adlı eserlerde “ders” başlığı altında anlatmayı tercih etmiştir. Ahmed Cevdet, Farsça gramerine dair bu dört eseri içerisinde konuları anlatırken bazı farklı ayırtırmalar yapmış ve konuların ele alınış sırası her eserde başka şekilde olmuştur. Örneğin *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*’de kelime mastar, fiil, sigâ (zarf fiil), isim,

sıfat ve edat; *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’de isim, fiil, edat; bu eserde ise fiil, isim, sıfat ve edat olarak türlere ayrılmış, konular bu sıralama esas alınarak işlenmiştir. Bu eserde Farsçadaki mastarlar fiil başlığı altında anlatılmış olmasına rağmen *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī*’de müstakil olarak, *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’de isim başlığı altında ele alınmıştır. *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’de isimler ism-i mutlak, kinaye, sıfat ve mastar olarak dörde ayrılmış olmasına rağmen bu ayırım diğer eserlerde yapılmamıştır. Bu eserde türetilmemiş (camid) ismin bir türevi olarak anlatılan zamir, ism-i işaret, ism-i ‘aded ve ism-i mübhem konularından; zamir, ism-i işaret ve ism-i mübhem *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī*’de özel isimler içerisinde; zamir ve ism-i işaret *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’de kinaye başlığı altında değerlendirilmiştir. Sıfat konusu bu eserde sıfat-ı mürekkebe ve vaşf-ı terkibî başlıkları altında ele alınmış olmasına rağmen *Mu‘allim-i Kavā‘id-i Fārisī*’de sıfat-ı ‘adiyye, sıfat-ı tafziliyye, sıfat-ı ifratiyye, sıfat-ı mürekkebe ve vaşf-ı terkibî; *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī*’de sıfat-ı müşebbehe, sıfat-ı tafziliyye, sıfat-ı ifratiyye ve vaşf-ı terkibî ve *Fārisī Yeñi Şarf u Nahv*’de tafziliyye, fā‘iliyye, müşebbehe, hāliyye, teşbihiiyye, liyākāt, teksiriyye, tafziliyye, taqliliyye, levniyye, selbiyye, mürekkebe, vaşf-ı terkibî başlıkları altında anlatılmıştır.

Fārisī Lisānı’da ele alınan dil bilgisi konuları Sa‘dī-yi Şirāzī’nin *Gūlistān* ve *Bostān* eserlerinden seçilen şahit beyitler eşliğinde anlatılmıştır. Müellif daha önce yazılmış dil bilgisi kitaplarını mütalaa etmiş; Mu‘allim Feyzī’nin *Usūl-i Fārisī*, Sāfi Üskūdārī’nin *Nevbāve-yi Kavā‘id-i Fārisī*, ‘Ali Nazīmā’nın *Tertīb-i Cedīd Ta‘līm-i Fārisī*, *Kavā‘id-i Fārisī* adlı eserlerini kaynak olarak göstermiş, dipnotlarda kaynakların künyelerini vererek yaptığı alıntılarının sayfalarını göstermiştir.

Ahmed Cevdet, zaman zaman konular içerisinde bazı ihtilafli durumlarda diğer Farsça dil bilgisi kitaplarında bahsi geçen konu hakkındaki açıklama ve örnekleri değerlendirmiş ve çoğu zaman da bu kitaplardaki tanım ve izahları eleştirmiştir. Müellif, müracaat ettiği kaynakları ilgili yerlerde sayfa numaraları ile birlikte dipnotlarda zikretmiştir. Örneğin ism-i mekân edatları konusunda (دان) son ekinin nadiren ism-i mekân eki görevinde kullanıldığı, bu ekin (شمعدان) örneğinde olduğu gibi ism-i âlet edatı olarak tercih edildiğini ifade eden Ahmed Cevdet, Mu‘allim Feyzī’nin *Usūl-i Fārisī* adlı kitabının seksen altıncı sayfasında bu eki mekân zarfı olarak adlandırmasını yanlış bulmuş ve “*tuz konulacak âlet*” anlamı verdiği (نمكدان) kelimesinin (دان) edatıyla yapılmış ism-i âlet olduğunu ifade etmiştir. (s. 61-62). Yine bu konu içerisinde “tenbih” başlığı altında *Kavā‘id-i Fārisī* gibi eski Farsça dil bilgisi

kitaplarında ism-i mekânı, mastarın sonuna (گاه); ism-i aleti, mastarın önüne (آلت) edatlarını ilave edilerek yapıldığını fakat bunun doğru bir usul olmadığı belirtmiştir:

Tenbîh: “Şurasınıñ ihţârı lâzımdır ki Fârisî kavâ‘id kitaplarınıñ eñ eski ve eñ eski uşûlde yazılmış olan Kavâ‘id-i Fârisî ismiyle mevsûm ve meşhûr risâlede ism-i mekânı maşdarıñ şoñuna (گاه), ism-i âleti maşdarıñ evveline (آلت) ‘ilâvesiyle yapılmış ise de lisân-ı Fârisî’de bu yolda ism-i mekân, ism-i âlet yoktur.”(s. 63).

Eserin Baskıları

Fârisî Lisânı, baskı kapağında “Mekteb Kitâbhânesi, rüşdiye kısmı” notuyla Kasbar Matbaası tarafından basılmıştır. Fakat baskı tarihi zikredilmemiştir. Müellifin 1329/1913 yılında basılan *Fârisî Yeñi Şarf u Nahv* adlı kitabından sonra yazıldığına göre 1 *Fârisî Lisânı*’nın 1329/1913 yılında ya da sonrasında basıldığı söylenebilir. Eserin tespit edilen tek baskısı budur.

2.3.80. Netîce-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye (tlf. 1329/1911)

‘ Abdülmecîd Şirvânî

Netîce-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye, ‘ Abdülmecîd Şirvânî tarafından idadî ve sultânî mektepleri Farsça derslerinde okutulmak üzere Türkçe yazılmış Farsça dil bilgisi kitabıdır. ‘ Abdülmecîd Şirvânî, *Gencîne-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye* adlı Farsça dil bilgisi kitabının da müellifidir.

Netîce-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye

(Nefaset Matbaası: İstanbul, 1329/1911, 59 sayfa.)

Netîce-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye, eserin baskı kapağında yer alan “mekâtib-i i‘dādîyye ve sultânîlerde tederîs olunmağ üzere tertîb edilmiştir” kaydından da anlaşılacağı üzere idadî ve sultânî mekteplerde okutulmak için ve bu okulların programına göre telif edilmiş bir eserdir.

Netîce-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye, “ifâde-yi merâm” başlıklı mensur bir giriş ile başlamaktadır (s. 2-4). Müellif bu giriş kısmında Farsça ile olan ilişkisinden kısaca bahsederek daha önce Farsçanın dil bilgisine dair *Gencîne-yi Kavâ‘id-i Fârisiyye* adında Farsça olarak bir kitap telif ettiğini ifade etmiştir. Birkaç bin nüsha olarak neşredilen bu kitabın baskılarının tükenmesi nedeniyle ve talep üzerine daha muhtasar olarak bir kitap hazırladığını; bu eserinde de çeşitli şair ve ediplerin eserlerinden

seçtiği manzum ve mensur metinlerle dil bilgisi kaidelerini ele alarak eserine *Netîcetü'l-Ḳavā'id* adını verdiğini beyan etmiştir:

“Risāle-yi mezkûreniñ nüshâ-yı maṭbu‘ası kalmadığından bu kere ‘umûmuñ ârzûsu ve muḥaşşiliniñ ḥâhişi üzere maḥtaşar ve müfid olmakla berâber lâzım gelen ḳavâ‘idiñ kemâl-i suhûletle uşânç vermeksizin iktisâb edilmesini ve âdâb ve âhlâk nokṭa-yı nazarıdan ḳabûle şâyân bulunması piş-i nazara alarak meşâhir-i şu‘arâ ve üdebânıñ âsâr-ı ber-güzîdelerinden edebî ve âhlâkî emsile ve şevâhid ahz ü intihapla te’lif ve taḥrîr ve ‘azbû’l-beyân lisân-ı ‘Oşmânî üzere îzâḥ ve taştîr edip Netîcetü'l-Ḳavâ'id nâmiyla tesmiye ettiğim tarz-ı nevîndeki şu eserimi şâyân-ı vaṭanıñ nazargâh-ı istifâdelerine vaz‘ eylerim.” (s. 3-4).

Müellif bu kısımda eserin adını Arapça terkip ile *Netîcetü'l-Ḳavâ'id* şeklinde zikretmiş olmasına rağmen eser *Netîce-yi Ḳavâ'id-i Fârisiyye* adıyla basılmıştır. *Netîce-yi Ḳavâ'id-i Fârisiyye*'de dil bilgisi kaideleri konu başlıklarının altında işlenmiş ayrıca “îzâḥ”, “tenbîh”, “ihṭâr” ve “ḳâ‘ide” gibi alt başlıklar ile işlenen konuyla ilgili diğer kaideler ve izahlar belirtilmiş; dipnot kısımlarında işlenen konularla ilgili öğrencilere alıştırmalar verilmiştir.

Netîce-yi Ḳavâ'id-i Fârisiyye'de dil bilgisi konularına Farsçanın alfabesi ile başlangıç yapılmıştır. Devamında “kelimât-ı Fârisiyye” başlığı altında kelime; isim, fiil ve harf ya da edat olmak üzere üç gruba ayrılmış ve dil bilgisi konuları bu kelime türlerine göre ele alınmıştır. İsim, fiil ve edatın tanımı yapıldıktan sonra mastar konusuna geçilmiştir. “Maşdar” başlığı altında kısaca mastarın tanımı yapılmış; “maşdarıñ aḳşâmı” başlığı altında mastarlar; aşl-ı maşdar, maşdar-ı taḥfîfî, maşdar-ı câ‘lî, maşdar-ı mürekkeb, maşdar-ı müte‘addî, maşdar-ı lâzım, maşdar-ı menfî ve maşdar-ı mezîdun fih şeklinde tasnif edilerek anlatılmıştır (s. 6-10). Maşdar-ı mezîdun fih, “maşâdırdan ba‘zısınıñ evveline bir hemze ziyâde ḳılmaḳ ile diğerk bir ma‘nâya delâlet eder” şeklinde tarif edilmiş ve (سودن – آسودن، كندن=آكندن، رمیدن-آرمیدن) örnekleri verilmiştir (s. 9). “İki mâzî maşdar ma‘nâsına” başlığı altında (رفت و آمد) örneğinde olduğu gibi iki mastarın geçmiş zaman kökü ile yapılan mastarlar ve bazı ön ek ve son ek ya da edatların ilavesiyle yapılan ve mastar anlamı taşıyan ism-i maşdar, ḥâşıl-ı maşdar konularına da kısaca değinilmiştir. Mastar konusunun ele alındığı sayfaların dipnot kısmında “âtiyüz-zıkr maşâdırıñ envâ‘ını taṭbîḳ olunarak îzâḥ ve beyânı”

notuyla yaklaşık elli kadar mastar verilerek bunların öğrenciler tarafından türlerine ayrılması istenmiştir (s. 8-10).

Mastar bahsinden sonra “ismiñ envā‘ı ve āksāmı” başlığı altında ismin tanımı yapılarak isimler, müştak ve ğayr-i müştak olarak önce ikiye; müştak olanlar ise ism-i fā‘il, ism-i mef‘ūl, şıfat-ı müşebbehe, şığa-yı hāliyye, ism-i maşdar ve hāşıl-ı maşdar olarak ğayr-i müştak olanlar ism-i cins, ism-i hāş, ism-i müfred ve ism-i cem‘, ism-i ma‘rife, ism-i nekre, ism-i basit, ism-i mürekkebe, ism-i ‘ayn, ism-i ma‘nā olarak tasnif edilerek anlatılmıştır (s. 10-13). İsm-i ma‘rife diğer dil bilgisi kitaplarında rastlamadığımız ve bu kitapta bahsi geçen bir konudur ve “*nekre olan isimler (ma‘rife)ye muzāf olmakla olur ve münādī ve müşārun ileyh bulunmakla (پدرم), (برادرش), (ای خواجه) ve (این خامه) gibi*” şeklinde tanımlanmıştır. İsm-i nekre ise “*ğayr-i mu‘ayyen isimlerdir (یکی درویشی) gibi*.” şeklinde tarif edilmiştir (s. 13). İsim bahsinin devamında ism-i işāret (s. 13-14); esmā-yı mevşūle (s. 15); zamā‘ir-i şahşiyye (s. 15-16); esmā-yı ‘aded, esmā-yı mübheme; ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i taşğir, ism-i ālet ve ism-i menkūl (s. 16) konuları kısaca anlatılmıştır. Bu kısımda da esmā-yı mübheme olarak (خود، خویش، خویشان) müşterek zamirleri ve ism-i menkūl olarak da *Lisān-ı Fārisī*’de olduğu gibi isimlerin sonuna (ه) harfinin ilavesiyle (دسته، پنجه) örneklerinde olduğu gibi mecaz anlamı kazanan isimler anlatılmıştır. İsim bahsindeki dipnotta “*ismiñ envā‘ına dā‘ir talebeyi kırā‘ate alıştırmağ ve envā‘-ı isimden yazılan kelimeleri ta‘yīn ve tefriğ etmek için bir tāqım cümleler*” ve “*esmā ve maşdarıñ envā‘ından hangilerinin bu cümleler meyānında bulunduğunun izāh ve beyānı*” notlarıyla isim konusunda öğrencilere alıştırma vermiştir.

Fiil konusu ile dil bilgisi konularına devam edilmiştir. “Fi‘ilin envā‘ı ve āksāmı” başlığı altında fiiller māzī-yi şuhūdī, māzī-yi naklī, hikāye-yi hāl-i māzī ve māzī-yi ba‘id, fi‘l-i iktidārī-yi māzī ve māzī-yi mechūl, fi‘l-i muzārī‘, hāl-i muzārī‘, fi‘l-i istikbāl, fi‘l-i iktidārī-yi muzārī‘, muzārī‘-i mechūl, fi‘l-i inşā‘ī, fi‘l-i vucūbī, nehy-i hāzır, emr-i hāzır, nehy-i ğā‘ib başlıkları altında olumlu ve olumsuz yapıları da gösterilerek örneklerle anlatılmıştır (s. 17-27). Fiil bahsinde “*fi‘illeriñ ta‘yīn ve tefriğine dā‘ir vazīfeler*” notuyla (امروز چه خواندی، چیزی خواندم، چرا خواندی، زیرا بیمار) (بودم) şeklinde verilen fiillerin öğrenciler tarafında çekiminin yapılması (s. 20) ve “*fi‘illeri yekdiğerinden tefriğe dā‘ir mişāller*” notuyla da (برادر چرا دیر آمدی، بیمار بودم) şeklinde verilen cümlelerdeki fiil çekimlerinin tasrihi öğrencilere ödev olarak verilmiştir. Daha sonra “terkībler” başlığı altında “terkīb ya tām olur ya nākış”

şeklinde bir açıklama ile Farsça terkipler terkib-i nâkış ve terkib-i tām olarak ikiye ayrılmıştır. “Terkib-i tām” başlığı altında cümle-yi ismiyye (isim cümlesi) ve cümle-yi fi’liyye (fiil cümlesi); “terkib-i nâkış” başlığı altında ise terkib-i izāfī, terkib-i tavşīfī, terkib-i ‘atfī, vaşf-ı terkībī, terkib-i ta‘dādī, terkib-i tecānisī, terkib-i mezcī, terkib-i tenāsubī, terkib-i teżād, terkib-i tekerrürī, terkib-i ihmālī ve terkib-i edātī başlıkları altında tamlama konusu işlenmiştir (s. 27-32). Tamlama bahsindeki dipnotlarda ise öğrencilere ezberletilmesi için Menūçehri-yi Damgāni’nin *Dīvān*’ından seçilen iki rubai örnek olarak verilmiş (s. 33-35); “*zırdeki muharrer kıta’ şāgirdāna ezberlettirilmesi*” notuyla Farsça olarak verilen izahla sayılarla ilgili Sümbülzāde Vehbī’nin *Tuhfe-yi Vehbī* adlı manzum sözlüğünde yer alan aşağıdaki “kıta’ a-yı rā’iyye rā ez heme rengīn şümār” başlıklı manzumesi sunulmuştur:

ای میر پسندیده خوی در زبان پارسی اعداد چه گونه شمار کرده شود، برادر اچنانکه در لسان عثمانی بچهار
قسم منقسم است، همچنین در زبان فارسی بچهار قسم و درین باره شاعر شیرین زبان (وهیبی) این قطعه را
چه خوش تنظیم کرده است. (s. 36).

(Ey iyi huylu efendi! Farsçada sayılar nasıl sayılır? Ey dostlar Osmanlıcada olduğu gibi Farsçada da sayılar dört bölümdür ve bu konuda tatlı dilli şair Vehbī bu kıtayı ne de hoş nazmetmiştir.)

Yek bir iki dü se üç dörde di çār u çehār

Penç beş ü altı şeş heft yidi şay şümār

Heşt sekiz nüh doğuz deh daği ondur temām

Bist yigirmi otuz sī vü çihil kırka var

Elliyе pencāh di şaşt dinür altmışa

Yetmiş heftād yaz deftere ey nām-dār

Seksene heştād di toğşān olunca neved

Şad yüz olur şayıda biñe gelince hezār

Üçde biri se-yekī dördde biri çār-yek

Hep bu kıyās üzere tā onda kılursıñ qarār

Āhir-i āhāda bir mim getirseñ hemān

Cümle ikinci düvvum gibi olur aşikār

Nīm yarım yarısı nīme bütündür dūrüst
Şāyısı kaçdur demek çend iki kere dü-bār
Pānzde on beş demek beşyüze pānşad denür
On biñe büyür dañi yüz biñe di şad hezār
Böyle cefāsın felek şāyısız etti baña
Çerħ çunin cev̄r ħod kerde merā bī-şümār

Bu bahisten sonra “ħurūf-i ma‘ ānī ve edevāt” başlığı altında ön ek, son ek, bağlaç ve edatlar harf sırasına göre listelenerek kullanım yerleri ve anlamları gösterilerek işlenmiştir (s. 36-59). Bu konuda “şāgirdānı kırā’ate alıştırmağ için ser-tāc-ı şu‘arā Firdevsīniñ tercüme-yi ħālī Mollā Cāmī ħazretleriniñ Bahāristānından intiĥāb olunmuştur” başlığıyla Mollā Cāmī’nin Bahāristān’ındaki Firdevsī’nin hayatı hakkındaki kısım olduğu gibi parça parça dipnotlarda öğrencilerin okuması için verilmiştir.

Netīce-yi Kavā‘id-i Fārisīyye, ‘Abdülmecīd Şirvānī’nin Farsça dil bilgisine dair yazdığı ikinci kitabıdır. Müellif bu kitabını *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’den farklı olarak Osmanlı Türkçesi ile yazmıştır. *Netīce-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’nin *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’den farkı sadece bununla sınırlı değildir. Konuların sıralanışı, kullanılan terimler ve dipnotlarda verilen alıştırmalar, konu örneklerinde verilen örnek metinler bakımından da bu eser *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’den farklıdır. *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’de kelime türleri isim, sıfat, fiil ve harf olarak dört kısma ayrılmışken bu eserde isim, fiil ve edat olarak üç gruba ayrılmış; zamirler isim bahsinde işlenirken sıfat konusuna doğrudan değinilmemiştir. *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’de fiil çekimleri ve kullanılan bazı tasriflerde Arapçanın etkisi görülürken bu eserde fiil çekimleri günümüzdeki gibi I. tekil, II, tekil şahıs sıralaması ile yapılmıştır. İsim konusu bu eserde daha ayrıntılı olarak anlatılmış; isimlerin tasrifinde farklı bir yol izlenmiştir. Bu kitapta hem *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’den hem de diğer dil bilgisi kitaplarından farklı olarak ism-i ma‘ rife, ism-i nekre terimleri kullanılmış; *Lisān-ı Fārisī*’den sonra ism-i menķül konusu ikinci defa bu eserde anlatılmıştır. Müellif *Gencīme-yi Kavā‘id-i Fārisīyye*’de konu izahları ile yetinirken bu eserinde öğrencilere okuma ve yazma becerisi kazandırmak için alıştırma ve ödev kısımlarını ilave etmiştir.

Eserin Baskıları

Netīce-yi Kavā'id-i Fārisiyye'nin ilk ve tek baskısı Nefaset Matbaası tarafından İstanbul'da 1329/1911'de 59 sayfa olarak yapılmıştır.

2.3.81. *Destūr-i Zebān-ı Fārisī* (tlf. 1329/1913)

Ġulām Huseyn-i Kāşif

Rüşdiye ve idadî mekteplerin birinci sınıflarında okutulmak üzere hazırlanan *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*, Farsça dil bilgisi konularını sarf ve nahiv olmak üzere iki kısımda ele alan Farsça açıklamalı dil bilgisi kitabıdır. Ön söz kısmında eserin dört bölüm şeklinde tertip edildiği ifade edilse de *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*, sarf ve nahiv konularının ele alındığı iki bölüm hâlinde basılmıştır. Eserin sonunda müellif, kitabın sonunda birinci ve ikinci kısmın basıldığını; üçüncü ve dördüncü bölümün de daha sonra basılacağını belirtmiştir.

Eserin müellifi Ġulām Huseyn-i Kāşif hakkında görülen kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak müellifin ana dilinin Farsça olması ve eserini Farsça açıklamalı olarak yazmasını ve ismini de dikkate alarak İstanbul'da mukim İran asıllı olduğunu söyleyebiliriz.

Destūr-i Zebān-ı Fārisī

(Şems Matbaası: İstanbul, 1329/1913, 333 s.)

Destūr-i Zebān-ı Fārisī, rüşdiye ve idadî mekteplerinde okutulmak üzere bu okulların programına göre düzenlenmiş bir eserdir ve bu hususa eserin baskı kapağında işaret edilmiştir. Eser “dibāce” başlığını taşıyan bir ön söz ile başlamaktadır (s. 3-5). Müellif bu ön sözde güzel konuşmanın önemine değinerek güzel konuşma, okuma ve yazma becerilerini edinmenin sarf ve nahiv ilmi ile birlikte mümkün olduğunu belirtmiştir.

Müellif çağın ihtiyaçlarına uygun, düzenli ve derli toplu bir Farsça dil bilgisi kitabı olmadığı düşüncesinden yola çıkarak *Destūr-i Zebān-ı Fārisī* adıyla Farsçanın sarf ve nahvini öğretmek amacıyla eserini yazmış ve eserinde eğitim çağındaki çocuklar ve Farsçayı öğrenmek isteyen kişiler için kolay ve anlaşılır bir üslup kullandığını ifade etmiştir (s. 3):

(تاکنون دستوری منتظم و موافق این زمان در دست نداشتیم، لذا مولف وظیفه بر خود دانست که کتاب صرف و نحوی، در تحت اسم دستور زبان فارسی بطور ساده و آسان و باصول جدید تألیف نماید، تا نو باوکان

دبستانی و کسانی را که تحصیل زبان شیرین گفتار فارسی در سرست، رهبری صادق و کتابی واثق باشد؛ و ضمناً خدمتی بوطن عزیز و بلسان مادر زادی خود شده باشد.)

(Şimdiye kadar düzenli ve bu çağın ihtiyaçlarına uygun bir dil bilgisi kitabımız yoktu. Bu sebeple müellif eğitim çağındaki çocuklar ve Farsçayı öğrenmek isteyen kişilere kaynak kitap olması için sade, kolay ve yeni bir üslup ile Destûr-i Zebân-ı Fârisî adıyla sarf ve nahiv kitabını telif etmeyi kendisine vazife edindi. Böylelikle aziz vatana ve ana diline bir hizmet olur.)

Müellif yine bu “dibāce” kısmında kendisinden önce yazılmış dil bilgisi kitaplarını genel bir değerlendirmeye tabi tutmuş ve değerlendirmelerini şu sözlerle dile getirmiştir (s. 4):

دانشوران کلام، تا کنون، دستوری چند مانند: دبستان فارسی، رهبر سخن، قواعد پارسی و غیره بالسنة فارسی و ترکی تألیف نموده‌اند؛ ولی با هزار افسوس می بینم که آن قواعد چندان مفید بحال فارسی طلبان نیست و شاگرد را بزحمت می‌افکند: چه، قسمی از آنها از روی قواعد عربی تشکیل یافته و مقلق العبارة نوشته شده است و پاره دیگر نیز خیلی مختصر و بی اصول و ترتیب که تنها صنوف ابتدائیه را ثمری جزئی تواند بخشید.)

(Söz üstatları, şimdiye kadar Debistân-ı Pârsî, Rehber-i Suhen, Kavâ'id-i Pârsî gibi birçok Farsça dil bilgisi kitabı yazmıştılar ama ne yazık ki o kitapların bir kısmının Arapça gramer kuralları örnek alınarak ve muğlak ibarelerle yazılması bir kısmının da sadece başlangıç seviyesindeki Farsça öğrenenlere uygun olarak muhtasar ve bir tertip düzene dayalı olmaksızın yazılması sebebiyle öğrenciler için faydalı olmadığı ve onlara zahmet verdiğini gördüm.)

Yazar ön söz kısmında son olarak yazılan dil bilgisi kitaplarının alıştırma ve ödev kısımları olmaksızın telif edildiği ve bu durumda da bir dilin gramerini öğrenmenin güç olacağını belirtmiş; kendisi de bu eksikliği fark ederek Farsça gramerini anlaşılır ve kolay bir üslup ile ele alarak öğrencilerin konuları pekiştirmesine yardımcı olmak amacıyla çeşitli alıştırma ve ödevlerle eserini dört kısım hâlinde tertip etmiştir. Kitabın birinci kısmında on fasıl içerisinde sarf konularına; ikinci kısmında cümle tahlillerine ve noktalama işaretlerine, üçüncü kısmında bazı görüşlere ve dördüncü kısmında Arapça gramerine dair bazı izahlara yer verilmiştir (s. 4):

(و کلیه تمام دستورهای تا امروز بدون وظائف و تمرینات تبییض شده‌اند. معلوم و بدیهی است که بدون تمرینات و تعلیمات قواعد لسان به خیلی دشواری در ذهن طفل جای گیرد. لذا مولف لازم دید که درین نامه

قواعد زبان عذب البیان فارسی را بطرز اسهل و بسیط ذکر نموده و تمرینات زیاد و وظائف مختلفه مفیده بر آن افزاید که بآسانی آن قواعد مفهوم طلاب گردد و بزودی در زمین مغز شان کاشته شود. و این نیز مکتوم نماید که دستور زبان فارسی را بچهار تقسیم کردیم و هر بخشی را بچند فصل: بخش نخست مشتمل است بر اقسام ده گانه کلام، بخش دوم بر تحلیلات و اعجام، بخش سوم پاره ملاحظیات و بخشی چهارم بر جزئی قواعد عربی.)

(Bugüne kadar yazılan tüm gramer kitapları ödev ve alıştırmalar olmaksızın yazılmıştır. Alıştırma ve ödevler olmadan bir dilin gramerini öğrenmenin güç olduğu ortadadır. Bu yüzden müellif bu kitapta latif Farsça dil bilgisi kaidelerini öğrencilerin anlaması ve çabucak zihinlerine yerleştirmesi için kolay basit bir şekilde pek çok alıştırma ve muhtelif ödevi eklemeyi gerekli gördü. Ve Destūr-i Zebān-ı Fārisī'yi dört bölüme ve her bölümü de bir fasla taksim ettim: birinci bölüm on fasıl içerisinde sarf konularından; ikinci bölüm cümle tahlillerinden ve noktalama işaretlerinden, üçüncü bölüm bazı değerlendirmelerden ve dördüncü bölüm Arapça gramerine dair bazı izahlardan oluşmaktadır.)

Bu ön söz kısmından sonra “medḥal” başlıklı bir giriş yer alır. Bu giriş kısmında müellif Farsçanın tarihi seyri ve önemine, konuşulduğu yerlere ve lehçelerine değinmiş; giriş bölümünün sonunda bu kısımda verilen bilgilerle ilgili öğrencilere sorular yönelmiştir (s. 6-8).

Sarf ve nahiv olarak iki kısma ayrılan *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*'de Farsça dil bilgisine dair her bir kural, alıştırma ve soru numaralandırılmıştır. Eserin birinci bölümde iki yüz on altı kaide, iki yüz altmış bir alıştırma ve yüz yetmiş üç soruya yer verilmiştir. Kaideleri pekiştirme amacıyla sorulan sorulara konunun sonunda yer verilirken alıştırmalar ise *Yeñi Uşul Şarf-ı Fārisī*'nin birinci senesinde olduğu gibi sayfa altlarında verilmiştir.

Birinci Bölüm

Eserin Farsçanın sarfına ayrılan birinci bölümünde (s. 9-221) “ma^ʿ lūmāt-ı ibtidā'iyye” başlığı altında Farsçaya dair temel bilgiler verilmiştir. Bu bölüm içerisinde Farsçanın alfabesine, ayrı ve bitişik yazılan harflerine, yazı ve imla işaretleri ile kelime türlerine değinilmiş ve konunun sonunda işlenen kaidelerle ilgili sorulara yer verilmiştir (s. 9-16). Farsçada kelimeler ism, zamir, şıfat, kināyāt, fi^ʿl, furū^ʿ āt-ı fi^ʿl, zūrūfāt, edevāt-ı ḥaber, edevāt-ı ^ʿ atf ve edevāt-ı eşvāt olmak üzere on kısma ayrılmış; bu konular sarf kısmında sırasıyla “faşıl” başlıkları altında sırasıyla ele alınmıştır.

Birinci fasılda isim konusuna yer verilmiştir (s. 17-65). İsm-in tanımı yapıldıktan sonra isimler ism-i cins ve ism-i h̄aş olarak iki gruba ayrılmış; “āksām-ı ism-i cins” başlığı altında cins isimler, ism-i ‘ayn, ism-i ma’ nā, ism-i cāmīd, ism-i müştak, ism-i müfred, ism-i mücerred, ism-i mezidun fih, ism-i zamān, ism-i mekān, ism-i ālet, ism-i taşğīr, ism-i ‘aded ve ism-i cem’ olarak taksim edilerek her biri bu başlıklar altında anlatılmıştır (s. 18-30). “İsm-i mürekkeb” başlığı altında terkīb-i izāfī, terkīb-i ‘atfī, terkīb-i terādūfī, terkīb-i tebāyīnī, terkīb-i tekerrūrī, terkīb-i tenāsūbī, terkīb-i ihmālī, terkīb-i āhengī, terkīb-i mezcī başlıkları altında isim tamlamaları (s. 18-21) ve “ism-i ‘aded” başlığı altında esmā-yı a’ dād-ı aşlī, esmā-yı a’ dād-ı tertībī, ism-i ‘aded-i kesrī ve ism-i ‘aded-i tevzī’ i ve ism-i ‘aded-i mecmū’ a başlıklı asıl, sıra, kesir, üleştirme ve topluluk ifade eden sayılar (s. 24-28) işlenmiştir. “Ḥavāş-ı esmā” başlığı altında isimler keyfiyyet, kemiyyet ve ḥayşīyyet olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmiştir. “Keyfiyyet” başlığı altında isimlerde erillik-dişillik (s. 30-31); “kemiyyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu (s. 31-38) ve “ḥayşīyyet” başlığı altında ism-in cümle içerisinde yalın, nesne, dolaylı tümleç olma durumları; isim tamlaması ve türleri (s. 38- 65) anlatılmıştır. İsimler ḥayşīyyet bakımından “mücerred, mef’ ul, izāfet, ta’ rīf ve tenkīr şeklinde ayrılarak ele alınmıştır. “İzāfet” başlığı altında isim tamlamaları izāfet-i lāmiyye, izāfet-i beyāniyye, izāfet-i teşbihīyye, izāfet-i isti’ āriyye ve izāfet-i i’ tibāriyye şeklinde beş ayrı türde işlenmiştir. “Ta’ rīf ve tenkīr” başlığı altında isimlerde belirli ve belirsiz olma durumları anlatılmıştır (s. 58-64). İsim konusunun sonunda konu ile ilgili sorular sorulmuştur. İsim bahsindeki alıştırmalarda öğrencilerden verilen kelimelerin hangi tür isim grubuna ait olduklarını tespit etmeleri; cümle ya da metinlerde boş bırakılan yerlere uygun düşen ismi yazmaları; bazı isim türlerine örnek verilerek bunlarla cümle kurmaları; belirtilen konularda kompozisyon oluşturmaları; Firdevsī, Ḥāfız, Sa’ dī, Hātīf-i İşfahānī, Kāānī-yi Şīrāzī’ nin şiirlerinden seçilen parçaları tercüme ve tefsir etmeleri yahut beyitlerin anlamlarını mensur olarak yeniden yazmaları ya da şiirlerde boş bırakılan yerlere uygun düşen kelimeleri yazmaları veya şiirlerle ilgili sorular sorularını cevaplayarak tüm şiirleri ezber etmeleri; rakamların yazı olarak karşılıklarını belirtmeleri; kelimelerin eş ya da zıt anlamlılarını söylemeleri; tekil hālleri verilen isimleri çoğul yapmaları; verilen bazı fiillerin tüm zamanlarda tasrif etmeleri ve cümleleri tahlil etmeleri istenmiştir. Böylelikle öğrencilerin çok farklı dil becerilerini geliştirmeleri amaçlanmıştır.

İkinci fasılda zamir konusu ele alınmıştır (s. 66-77). Zamirler zamâ'ir-i şahşiyye, izâfiyye, isnâdiyye ve fi' liyye şeklinde tasnif edilerek anlatılmıştır. Zamirlere dair alıştırmalarda da cümle tamamlama, verilen kelimelerin Farsça olarak açıklanması, cümlede verilen zamirlerin tespiti ve şiirlerin mensur olarak yazılması gibi uygulamalar mevcuttur.

Üçüncü fasılda sıfat konusu anlatılmıştır (s. 78-101). Sıfatın tanımı yapıldıktan ve sıfat tamlamasının teşkil şekli gösterildikten sonra “âksâm-ı şîfât” başlığı altında sıfatlar semâ'î veya basî' ve kıyâsî ya da mürekkeb olarak iki gruba ayrılmıştır. Basî' sıfatlar şîfat-ı 'âdiyye, şîfat-ı tafzîliyye, şîfat-ı 'âliyye, şîfat-ı ifrâtiyye ve şîfat-ı mütesâviyye şeklinde beş başlık altında anlatılmıştır (s. 81-86). Birleşik sıfatlar ise terkîb-i vaşfî ve vaşf-ı terkîbî şeklinde gruplandırılmış; terkîb-i vaşfînin türevleri şîfat-ı nisbiyye, şîfat-ı levniyye, şîfat-ı müşâbehet, şîfat-ı muhâfazat, şîfat-ı fâ'iliyyet, şîfat-ı liyâkat, şîfat-ı iğrâkiyye ve şîfat-ı edâtiyye şeklinde gruplandırılarak nispet, renk, benzerlik, koruma, yapıcılık, liyakat ve abartma bildiren sıfatlar ele alınmıştır (s. 87-95). Vaşf-ı terkîbînin de türevleri gösterildikten sonra (s. 95-100) sıfat konusu ile ilgili sorulan sorularla (s. 100-101) sıfat konusu tamamlanmıştır. Sıfat bahsindeki alıştırmalarda cümle tamamlama, verilen sıfatların türlerinin gösterilmesi ve bunlarla cümle kurulması, birleşik sıfat oluşturulması ve birleşik sıfatların türünün belirtilmesi ve kompozisyon yazılması istenmiş; örnek olarak Hâkânî, Hüseyin Dâniş ve Sa'î'nin beyitlerinden örnekler verilmiştir.

“Kinâyât” başlıklı dördüncü fasılda ism-i işâret, mevşûlât, edevât-ı istifhâm ve mübhemât başlıkları altında işâret zamirleri, bazı bağlaçlar ve muhtelif soru zamirleri ve belgisiz zamirler örnekler ve alıştırmalar eşliğinde ele alınmıştır (s. 102-124).

Beşinci fasılda fiil konusuna yer verilmiştir (s. 125-179). Fiil bahsinde “me' haz-ı ef'âl-âksâm-ı taşrifât” başlığı altında fiillerin görünüşte mastar gerçekte emr-i hâzır kökünden türediği belirtilmiş (s. 125) ve mastarlar da dâlî ve tâ'î şeklinde iki gruba ayrılmıştır. “Ef'âl-i mu'âvene” başlığı altında بودن ve شدن fiilleri (s. 126-127) ve “âksâm-ı maşâdir” başlığı altında Farsçadaki mastarlar ca' lî, basî', mürekkeb, taḥfîfî ve şânevî olmak üzere beş gruba taksim edilmiş ve her biri kısaca izah edilmiştir (s. 127-129). Daha sonra بودن, شدن, گفتن ve کردن fiilleri tüm zaman ve kiplerde çekimlenmiştir (s. 130-137). “Mütemmimât” başlığı altında birleşik fiillerin bir kısmının isim, sıfat, zarf ya da edatlar vasıtası ile teşkil olduğu diğer bir kısmının da (آمدن، بایستن، خواستن، توانستن، زدن، شدن، کردن، داشتن، شایستن، دیدن، ساختن، نمودن، یافتن) gibi

mastarla oluştuğu belirtilmiş ve fiiller ef'āl-i 'āme ve ef'āl-i hāřa olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (s. 138). “Ezmine” başlığı altında fiiller zaman bakımından māzī, hāl ve istiķbāl olarak üç gruba ayrılmış ve “müřtaķķāt ez māzī” başlığı altında mazi zamanlar māzī-yi řuhūdī, hikāye-yi māzī, māzī-yi ba'īd, māzī-yi naķlī, müřtaķbel-i řariħ, hikāye-yi müřtaķbel, iķtidārī-yi muřlaķ, iķtidārī-yi māzī, iķtidārī-yi naķlī, iķtidārī-yi muzāri', istimrārī, inřā'ī-yi māzī ve ism-i mef'ul zaman ve kipleri anlatılmıştır (s. 143-158). Burada iķtidārī-yi muřlaķ, iķtidārī-yi māzī, iķtidārī-yi naķlī, iķtidārī-yi muzāri' başlıklarıyla dört gruba ayrılarak anlatılan yeterlik kipinde eski Farsçada kullanılan tasriflerin verilmesi tercih edilmiştir. İķtidārī-yi muřlaķ (توان یافت) şeklinde gösterilirken; iķtidārī-yi māzī başlığı altında (توانستم گفت، توانستی) fiili (گفتن) şeklinde; iķtidārī-yi naķlī başlığı altında (می توانستم گفت، می توانستی) şeklinde; iķtidārī-yi muzāri' başlığı altında (توانم گفت، توانی گفت،) şeklinde ve iķtidārī-yi muzāri' başlığı altında (تواند گفت، گفتستم، گفتستی،) şeklinde çekimlenmiştir. Ayrıca řīga-yı istimrārī adı altında (گفتست، گفتستیم، گفتستید، گفتستند) şeklinde māzī-yi řuhūdī sigasının sonuna (است) lafzı eklenerek tasrif edildiğinde de yeterlik anlamı taşıdığı belirtilmiştir (s. 156). “Teřkil-i emr-i hāzır ez ef'āl-i kıyāsi” başlığı altında kurallı fiillerin şimdiki/geniş zaman köklerinin tespiti gösterilmiş; dālī ve tā'ī olarak iki gruba ayrılan mastarları د harfinden önce ر، و، ن، ی harfleri gelenler ve ت harfinden önce ش، خ، س، ف harfleri gelenler olarak tasnif edilmiştir (s. 159-168). “Müřtaķķıyyāt ez emr-i hāzır” başlığı altında emir kökünden türeyen emr-i hāzır, hāl, muzāri', inřā'ī-yi muzāri', emr-i ğā'ib, vucūbī-yi muřlaķ, vucūbī-yi muķaddem ve ism-i fā' il zaman ve kipleri işlenmiştir (s. 168-175). “Ef'āl-i müřtaķ ez maşdar” başlığı altında da mastardan müřtaķ olan iltizāmī-i muřlaķ ve iltizāmī-yi muķaddem konuları anlatılmış; iltizāmī-yi muřlaķ (گفتنیام، گفتنیی،) şeklinde ve iltizāmī-yi muķadeddem (گفتنی بودم،) şeklinde ve iltizāmī-yi muķadeddem (گفتنی است، گفتنی ایم، گفتنی اید، گفتنی اند) şeklinde ve iltizāmī-yi muķadeddem (گفتنی بودی، گفتنی بود، گفتنی بودیم، گفتنی بودید، گفتنی بودند) şeklinde çekimlenmiştir (s. 176-178). Bu çekimler ilk defa bu eserde görölmüştür. Fiil bahsindeki alıştırmalarda ise verilen fiillerin tüm zamanlarda tasrifī, cümlelerin sarf ve nahiv aķısından tahlili, cümle tamamlama, hikāye ve kıssalardan oluşan mensur metinlerde mastar hālī verilen fiillerin uygun zaman ve şahsa göre çekimlenmesi ve metinlerle ilgili soruların cevaplanması, manzum metinlerin tefsir edilmesi ve belirtilen bazı konularda kompozisyon yazılması gibi uygulamalar mevcuttur.

Altıncı fasılda “furū' -i ef'āl” başlığı altında fiillerin türevleri ele alınmıştır (s. 180-195). Fiillerin türevleri mastardan ve emr-i hāzır kökünden türeyenler olarak iki gruba

İkinci Bölüm

Destūr-i Zebān-ı Fārisī'nin ikinci bölümü sarf ve nahiv bakımından cümle tahlillerine ve noktalama işaretlerine ayrılmıştır. Bu bölümde üç fasıl mevcuttur. Birinci fasılda “taḥlilāt-ı şarfi” başlığı altında sarf, “taḥlil-i naḥvī” başlığı altında nahiv yönünden cümle tahlilleri yapılmış ve üçüncü fasılda “A‘cām” başlığı altında noktalama işaretleri anlatılmıştır (s. 225-290).

Birinci fasılda “taḥlil-i şarfi” başlığı altında tahlilin tanımı, “uṣūl-i taḥlil-i şarfi” başlığı altında sarf yönünden cümle tahlilinin usulleri gösterilmiş; isim, izāfet, şıfat, zamīr, kināyāt, fi‘l, furū‘-i fi‘l, zūrūf, ḥurūf-i cer, ḥurūf-i ‘aṭf ve eşvāt türünden olan kelimelerin nasıl tahlil edileceği gösterilmiştir. Cümlenin tür, keyfiyyet ve görevi; tamlamanın cins, tamlama türü, görev, tamlanan ve tamlayanın tespiti; sıfatın tür, basit ya da birleşik olma durumu ve görevi; zamirin tür, şahıs ve görevi; kinayenin tür ve tahsisi; fiilin tasrif, mastar türü, fiil türü, sigası, görevi; fiil yapılarının iştikak, tür ve görevi; zarfin tür ve anlamı; bağlaçların edat, ünlem ve anlam bakımından tahlil edilmeleri istenmiştir. “Vucūhāt-i şarfiyye” başlığı altında özellikle şiirde kullanılan teẓhīr, taḳdīr ve ḥaṣv sanatlarına değinilmiştir (s. 237-245). Teẓhīr cümlede kelimelerin yer değiştirmesi, taḳdīr cümlede anlamı bozmaksızın bazı kelimelerin hazfı ve ḥaṣv, aynı manadaki iki kelimeyi yanyana kullanma olarak anlatılmıştır. Bu izahlardan sonra “numūne-yi taḥlil-i şarfi” başlığı altında sarf yönünden cümle tahlili örneklerine yer verilmiştir (s. 245-256).

İkinci fasılda “taḥlil-i naḥvī” başlığı altında cümlenin nahiv yönünden tahlili konu edilmiştir (s. 257-290). “Ḳāziyye-yi ism ve fi‘l” başlığı altında cümleler yüklemine göre isim ve fiil cümlesi olarak ayrılmış ve isim ve fiil cümlesinin öğeleri gösterilmiştir (s. 258-270). “Āḳsām-ı ḳāziyye” başlığı altında cümleler anlamlarına göre muṭlaḳa, ibtidā’iyye, mütemmime, mu‘tariẓa ve muntazama şeklinde gruplandırılmıştır. Daha sonra “uṣūl-i taḥlil-i naḥvī” başlığı altında nahiv yönünden cümle tahlilinin usulleri gösterilmiş (s. 275-277) ve nahiv bakımından cümle tahliline örnek verilmiştir (s. 278-290).

Üçüncü fasılda “A‘cām” başlığı altında noktalama ve imla işaretleri işlenmiştir (s. 291-333). Bu fasıla noktalama işaretlerinin görevi, kullanım amacı ve önemi kısaca izah edildikten sonra (s. 295-296), “iṣārāt-ı a‘cāmiyye” başlığı altında on iki adet noktalama işareti anlatılmıştır. Burada virgül (سکته), noktalı virgül (مفرزه), nokta

(نقطه), iki nokta (دو نقطه), kısa çizgi (رابطه), uzun çizgi (فارقه), parantez (معترضه), köşeli parantez (تفریقہ), tırnak işareti (مميزه), soru işareti (استفهامیه), ünlem işareti (تعجبیه) ve üç nokta (نقاط انصرافیہ) olarak adlandırılmış ve her bir noktalama işareti örnekler eşliğinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde de ilk bölümde olduğu gibi alıştırmalara yer verilmiştir. Bu alıştırmalarda mensur ya da manzum olarak verilen metinlerin sarf ya da nahiv bakımından tahlili, sözlü olarak özetlenmesi ya da yazılı olarak şerh edilmesi istenmiştir. Fasil sonlarında konular ile ilgili sorulara yer verilmiştir. Bu bölümde yetmiş altı kaide yüz yirmi alıştırma ve elli bir soru mevcuttur.

Destūr-i Zebān-ı Fārisī, Farsça dil bilgisi kaidelerinin sade ve anlaşılır bir üslupla ayrıntılı olarak ele alındığı bir kitaptır. Bu eserin en önemli özelliği işlenen dil bilgisi konularının pekiştirilmesi için muhtelif türde çok sayıda alıştırma ve konularla ilgili sorulan soruların varlığıdır. Müellif bu alıştırmalarda cümle tamamlama, kompozisyon, cümle tahlili, verilen kelimelerle cümle oluşturma; Firdevsī, Hāfız, Sa‘dī, Hātıf-i İşfahānī, Kāānī-yi Şirāzī, Enverī, Hākānī, Hüseyn Dāniş, ‘Ömer Hayyām, Mevlānā gibi şair ve ediplerin şiir ve nesir türündeki metinlerinin izahı, sözlü ve yazılı olarak şerhi, bu metinlerle ilgili sorulan soruların cevaplandırılması istenmiş; öğrencilerin okuma, yazma ve konuşma becerilerini geliştirmeye dönük çok amaçlı uygulamalara yer verilmiştir. Bu özellikleriyle eser Farsça dil bilgisine dair yazılmış kitaplar arasında farklı bir yere sahiptir. Ayrıca eserin ikinci bölümünün cümle tahliline ayrılmış olması ve bu bölümde noktalama işaretlerine geniş bir şekilde yer verilmiş olması bu eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*, *Lisān-ı Fārisī* ve *Fārisī Yeni Şarf vu Nahv* ile birlikte cümle tahliline yer veren üçüncü, noktalama işaretlerine de değinilmiş olması itibariyle ilk gramer kitabıdır.

Eserin giriş kısmında Farsçanın dil bilgisine dair çok sayıda eser telif edildiği ancak bu kitapların yeterli olmadığı görüşünü ortaya koyan ve Hābīb-i İşfahānī’nin *Debistān-ı Pārsī*, *Rehber-i Suhen*, adlı dil bilgisi kitaplarını açıkça zikreden müellif her ne kadar bu eserlerin üslubunu yetersiz görmüş olsa da bu eserlerin tertip şekli ve konu tasniflerinden yararlanmış. Bahsi geçen eserlerde olduğu gibi bu kitabın birinci bölümünde de dil bilgisi konuları isim, zamir, sıfat, kinaye, fiil, fiil türleri, zarf, edat ve ünlemler şeklinde sıralanmış, her bir kaide numaralandırılarak işlenmiştir.

Destūr-i Zebān-ı Fārisī, işlenen konuların tasnifi ve kullanılan bazı dil bilgisi terimleri bakımından da dikkat çekmektedir. Örneğin ayrı ve bitişik yazılan harflere ilk defa bu eserde değinilmiş; izāfet-i itibāriyye, şıfat-ı iğrākiyye, iltizāmī-yi muṭlaḳ ve iltizāmī-

yi muḳaddem terimleri ilk defa bu eserde kullanılmıştır. ‘Abdülmeccid Şirvānī’nin *Netīce-yi Ḳavā’id-i Fārisīyye* adlı eserinden sonra ikinci defa ism-i ma‘rife ve ism-i nekre terimlerinden istifade edilmiştir.

Eserin Baskıları

Destūr-i Zebān-ı Fārisī, Şems Matbaası tarafından İstanbul’da 1329/1913 yılında 333 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen tek baskısıdır.

2.3.82. Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv (tlf. 1330/1914)

Fevzī

Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv, Farsça sarf ve nahiv konularının tercüme, mükâleme ve çeşitli alıştırmalar eşliğinde Türkçe olarak anlatıldığı bir kitaptır.

Eserin baskı kapağında müellifin ismi Fevzī olarak yazılmıştır. Bu kayıttan *Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv*’in Fevzī adlı bir şahıs tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak eser içerisinde müellife dair başka bir bilgi mevcut değildir.

Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv

(Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul, 1330/1914, 183 s.)

Farsçanın daha kalıcı bir şekilde öğretilmesi amacıyla yeni usulleri benimseyen öğreticiler, daha çok müderrisler hazırladıkları eserlerde gramer kaide ve kuralları dışında Türkçe-Farsça ya da Farsça Türkçe metinlere özellikle de diyalog metinlerine ve çeviri faaliyetlerine yönelik alıştırmalara da eserlerinde yer vermiş; bu içerikte olan kitapların Farsça öğrenimi ve öğretimini kolaylaştıracağını öne sürmüşlerdir.

Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv’de Farsça dil bilgisi kaidelerinin daha çok alıştırmalar yoluyla uygulamalı olarak işlendiği Türkçe açıklamalı bir kitaptır. Müellif, baskı kapağında bu eserin telif sebebini, muhtevasını ve konuların işleniş yöntemini beyan etmiştir. Bu beyanlara göre Farsçanın öğretimini kolaylaştırılması için telif edilen *Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Nahv*’de tercüme ve diyalog, lugatçe ve çeşitli alıştırmalar vasıtasıyla Farsçayı kolay bir şekilde öğretme amacı güdülmüştür:

“Lisānımızıñ müteşekkil olduğu elsine-yi selāşeden biri olan zebān-ı Fārisīniñ teshīl-i taḫşīli maḳşadıyla tertīb ve taḫrīr edilen bu kitāb eñ soñ tecrübe üzerine yazılmış ve tercüme ve mükâleme-yi Fārisī ile kolayca ünsiyet ḥāşıl edilmek için bir çok luḡāt ve temrīnleri muḫtevē bulunmuş olmakla zebān-ı Fārisīniñ suhūletle taḫşīlini te’minē ḥādīm olacaqdır.”

Yeñi Uşul Fārisī: Mükemmel Şarf u Naḥv'de dil bilgisi konuları isim, sıfat, zamir, fiil, edat, zarf ve ünlem sırasıyla işlenmiş ve her bir kaide numaralandırılmıştır. Toplamda üç yüz sekiz kaide mevcuttur. Dil bilgisi konuları, çok yönlü uygulamalarla işlenmiştir. “Temrīn” başlıkları altında çeşitli alıştırmalar, “ta‘līm” başlıkları altında Farsça mensur metinler, “tercüme” başlıkları altında Farsçaya tercüme edilmesi maksadıyla Türkçe mensur metinler, “luġat” başlıkları altında Farsça ve Türkçe metinlerde geçen kelimelerle ilgili lugatçe, “mükāleme” başlıkları altında Farsça diyalog metinleri verilmiştir. “sū‘āl” başlıkları altında işlenen konular ile ilgili sorular sorulmuş ve soruların sözlü ya da yazılı olarak cevaplandırılması istenmiştir. Eserde “temrīn” başlığı altında toplamda yirmi bir adet alıştırma verilmiş; “ta‘līm” başlığı altında Farsça olarak verilen metinlerin Türkçeye tercümesi ve “tercüme” başlığı altında Türkçe olarak verilen metinlerin Farsçaya tercümesi istenmiştir.

Eserde “medḥal” başlıklı giriş kısmı ile başlanmıştır (s. 3-5). Bu giriş kısmında kelam, kelime ve harfin tanımı yapılarak Farsçanın alfabesi ve hareketlerine değinilmiştir (s. 3-4). “Aḫsām-ı kelime” başlığı altında Farsçada kelime türleri önce isim, fi‘l ve ḫarf şeklinde üç gruba ayrılmış ve her birinin tanımı yapılmıştır. Eserde kelime türleri “*Ḳavā‘id-i lisāniyyeniñ zabtını kolaylaştırmak için kelimeyi yedi kısma ayırmışlardır*” tanımında da işaret edildiği gibi isim, şıfat, zamir, fi‘l, edevāt, zūrūf ve nidā şeklinde yedi gruba ayrılmış ve bu sıra ile kelime türleri ve ilgili kurallar yedi bölümde ele alınmıştır (s. 5).

Yeñi Uşul Fārisī: Mükemmel Şarf u Naḥv'de ilk olarak isim konusuna yer verilmiştir (s. 6-41). İsimler anlamlarına, sayılarına, yapılarına ve delalet ettiği nesnelere göre ism-i basit ve ism-i mürekkeb, ism-i ‘ayn, ism-i ma‘nā, ism-i cem‘, ism-i müştak, ism-i cāmid, ism-i cins (‘ām), ism-i ‘alem (ḥāş) şeklinde tasnif edilmiştir. “Ḥāşiyyet-i esmā” başlığı altında ise isimler, kemiyyet, keyfiyyet ve ḥāşiyyet şeklinde üç gruba ayrılmıştır. “Keyfiyyet” başlığı altında isimlerde erillik-dişillik; “kemiyyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu ve “ḥāşiyyet” başlığı altında ismin cümle içerisinde yalın, nesne, dolaylı tümleç olma durumları; isim tamlaması ve türleri anlatılmıştır. İsimler ḥāşiyyet bakımından “mücerred, mef‘ūl, izāfet şeklinde ayrılarak ele alınmıştır. “İzāfet” başlığı altında isim tamlamaları izāfet-i lāmiyye, izāfet-i beyāniyye, izāfet-i teşbihiyye şeklinde üç başlık altında değerlendirilmiş ayrıca terkib-i izāfi-yi maḫtū‘ ve terkib-i izāfi-yi maḫlūb başlıkları altında kesik ve ters çevrilmiş tamlamalar da gösterilmiştir (s. 25). Daha sonra ism-i zamān (s. 29), ism-i

mekân (s. 30-31), ism-i âlet (s. 31-32), ism-i taşğîr (s. 32) ve ism-i menkûl (s. 32-33) başlıkları altında zaman, mekân, alet, küçültme ve kelimelerin sonuna hâ-yi nakliyye eklenerek mecaz anlam kazanan isimler anlatılmıştır. İsm-i menkûl, “bir kelimeniñ ma‘nâ-yı haķikîsini ma‘nâ-yı mecâziye naķil etmek için âhirîne hâ-yı nakliyye ‘ilâve edilen isimdir” şeklinde tanımlanmış ve isim türünün taşşışde (= زمان – وقت = هفت = هفت = یدی - هفته = یدی), müddette (= چشم گوز – چشمه = پیکار), müddette (= نیم = یاریم – نیمه = یاریسی), adedde (= سفید = بیاض – سفیده = بر شینک اقی), rengde (= گونلک), cihette (= کناره = بر شینک اطرافی) ve nisbette (= یگیتچه = مردانه = ارکک - مردانه = یگیتچه) olmak üzere yedi şekilde kullanıldığı belirtilmiştir (s. 32). “Esmâ-yı mürekkebe” içerisinde terkîb-i ismî alt başlığıyla terkîb-i izâfî, terkîb-i mezcî, terkîb-i terâdüfî, terkîb-i tebâyinî, terkîb-i tekerrürî, terkîb-i tenâsubî, terkîb-i ihmâlî ve terkîb-i âhengî adlarıyla bileşik isimler, birleşik oluşturan tamlama yapıları ve ikilemler anlatılmıştır (s. 36-41). İsim bahsinde eserin genelinde olduğu gibi alıştırma, sözlük, tercüme, soru ve diyalog gibi uygulamalardan sıkça yararlanılmıştır. Eserin tertip ve usulüne örnek olmak üzere “Esmâ-yı mürekkebe” başlığı altındaki bileşik isimler ve birleşik oluşturan tamlama yapılarının sonunda verilen alıştırmalar aşağıda nakledilmiştir (s. 39-41).

تمرین

آشاغیدهکی ترکیبلك نوعلى آیريلاجقدر.

گفت و شنید = چان چان

نشست و بر خاست = دوشوب قالمه

تاب و توان = گوچ وقوت

یال و بال = قول قناد

تکادو = قوشمه، سگیرتمه

تلخ و ترش = آجی و اکشى

شست و شو = سیلوب سوپورمه

خان و مان = او، بارق

کم و کاست = اکسک گدیک

خفت و خیز = یاتوب قالمه

لغات

تر = دها، زیاده

گر به = کدی

بسته = باغلى

در = ده

می کند = ایدەر

قصد جان = جانه قصد

سخت = قاتی، سرت

بسا = چوق

در = قپو

خواهید رفت = کیدهچکسکز

نخجیر = آو

زده اند = دوگمشلر

آهن = دمیر

ماهی = بالق

دیده اند = گرمشلر

نگاه مکن = باقما

دریا = دکز

مینداز = آتما

کرده = ایتمش

موش = فاره

سوی = طرف

تعلیم

ای فرزند! انسان از آهن سخت‌تر و از گل نازک‌تر است. مرغ را در هوا و ماهی را در دریا نخجیر می‌کند. بسا دیده‌اند که گربه را در خانه در بسته زده‌اند و قصد جان انسان کرده است. بخانه همسایه نگاه مکن و سنگ مینداز.

ترجمه

بو بیاض کدی گوزلدر. او قابو دمیردر. جیو بیاضدر. دکز صوی آجیدر. آغلیه آغلیه گلدی. الما طاتیدر. بو الما آجیدر. او اریک آغاجیدر. آوجی (صیاد) قوش اولار. دکزده بالق واردر. کدی فاره اولار. آغاجه طاش آتما. طاش قاتیدر. بر آغاجده فاج قوش واردر؟

مکالمه

- این گربه سفید اینجا از کجا آمد؟
- از خانه.
- آیا موش نخجیر می‌کند؟
- آری، خیلی موش نخجیر می‌کرد.
- بکدام سوی خواهید رفت؟
- بسوی بازار.
- در بازار چه هست؟
- بسیار چیز هست.
- بمن از بازار چیزی بیاور.
- چه آورم؟ (نه کتیره‌یم).
- یک (بر) دسته قلم بیاور.
- بر سر و چشم.

Eserde ikinci olarak sıfat bahsi işlenmiştir (s. 41-72). “Bir şahşın veyâ bir şeyin hâl ve şânını bildiren kelimedir” şeklinde tanımlanan sıfatlar, semâ‘î veya basî‘î ve kıyâsî ya da mürekkeb olarak iki gruba ayrılmıştır. Basit sıfatlar şıfat-1 ‘âdiyye, şıfat-1 tafziliyye, şıfat-1 ‘âliyye, şıfat-1 ifrâtiyye ve şıfat-1 mutesâviyye şeklinde beş başlık altında anlatılmıştır (s. 42-45). “Şıfat-1 mürekkebe” başlığı altında ise birleşik sıfatlar terkib-i edâtî, terkib-i tavşifî ve vaşf-1 terkibî şeklinde üç gruba ayrılarak anlatılmıştır. Terkib-i edâtî, “bir ismiñ veyâ şıfatın evveline yâhud âhîrine edât ‘ilâvesiyle teşkil edilen şıfatlardır” şeklinde tarif edilmiş (s. 46) ve nispet, teşbih, iş ve malikiyet bildiren sıfatlar anlatılmıştır (s. 46-49). Daha sonra “şıfat-1 vaşfiyye ve şıfat-1 ta‘yiniyye” başlığı altında sıfatlar vaşfî ve ta‘yini şeklinde iki gruba ayrılmıştır (s. 54). Şıfat-1 vaşfî, “bir ismiñ hâl ve keyfiyyetini bildiren şıfatlardır”; şıfat-1 ta‘yini, “bir ismi ta‘yin eden şıfatlardır” şeklinde tarif edilmiş (s. 54) ve şıfat-1 ta‘yini, şıfat-1 ‘adedî, şıfat-1 iş‘âriyye/esmâ-yı işâret, şıfat-1 mübheme ve şıfat-1 istifhâmiyye şeklinde tasnif edilerek anlatılmıştır. “Şıfat-1 ‘adedî” başlığı altında sayı sıfatları (s. 54-62); “şıfat-1

iş‘āriyye” başlığı altında işaret sıfatları (s. 62-68); “şifat-ı mübheme” başlığı altında belgisiz sıfatlar (s. 68-69) ve “şifat-ı istifhāmiyye” başlığı altında soru sıfatları (s. 69-72) alıştırmalar eşliğinde ele alınmıştır.

Zamir konusun işlendiği bölümde (s. 72-84) zamirler, zamā’ir-i şahsiyye, zamā’ir-i nisbiyye ve zamā’ir-i mübheme şeklinde üç grupta değerlendirilmiştir. “Zamā’ir-i şahsiyye” başlığı altında ayrı ve bitişik şahıs zamirleri (s. 72-74); “zamā’ir-i nisbiyye/fi‘liyye” başlığı altında fiil çekim ekleri ve است و هست ek fiilleri (s. 75-80) ve “zamā’ir-i mübheme” başlığı altında (خود، خویش، خویشن) müşterek zamirleri ve belgisiz zamirler işlenmiştir (s. 81-84).

Eserin fiil konusuna ayrılmış bölümünde (s. 84-133) fiiller; aşl-ı fi‘l/maşdar, zāt-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Aşl-ı fi‘l başlığı altında mastarlar lafız bakımından dālī ve tāī olmak üzere iki gruba ayrılmış; ayrıca dālī ve tāī mastarlar, -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre tasnif edilmiştir. Ayrıca mastarlar yapı bakımından maşdar-ı aşlī, maşdar-ı ca‘lī, maşdar-ı taḥfifī ve maşdar-ı mürekkeb şeklinde dört gruba ayrılmıştır. Fā‘il, mef‘ūl, nā’ib-i fā‘il, lāzım-müte‘addī, ma‘lūm-mechūl, müşbet-menfī konuları anlatılmış; “āḥvāl-ı fi‘l” başlığı altında anlam ve lafız bakımından fi‘l-i ḥāş, fi‘l-i ‘ām; tasrif bakımından ise fi‘l-i tām ve fi‘l-i nākış şeklinde tasnif edilmiştir (s. 94).

“Zāt-ı fi‘l” başlığı altında māzī-yi şuhūdī, ḥikāyet-i şuhūdī, māzī-yi naḳlī, rivāyet-i naḳlī, muzāri‘, ḥāl, müstaḳbel, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucūbī, fi‘l-i şartī, emr-i ḥāzır, emr-i ḡā’ib, ism-i fā‘il ve ism-i mef‘ūl zaman ve kiplerinde önce fi‘l-i ‘ām olarak adlandırılan (بودن، شدن) fiillerinin tüm şahıslarda olumlu çekimleri gösterilmiş (s. 95-100); “iştiḳāk” başlığı altında fiillerin türeme şekli “maşdardan müstaḳ olan fi‘iller” ve “emr-i ḥāzırdan müstaḳ olan fi‘iller” başlıkları altında anlatılmıştır (100-121). “Maşdardan müstaḳ olan fi‘iller” başlığı altında māzī-yi muḫlaḳ-ı şuhūdī, ḥikāye-yi şuhūdī, māzī-yi ḳarīb-i naḳlī, māzī-yi ba‘id-i naḳlī, fi‘l-i istimrārī, fi‘l-i müstaḳbel, fi‘l-i iḳtidārī-yi muḫlaḳ, fi‘l-i iḳtidārī-yi māzī, fi‘l-i iḳtidārī-yi muzāri‘, fi‘l-i inşā’i-yi mürekkeb ve ism-i mef‘ūl zaman ve kipleri; “emr-i ḥāzırdan müstaḳ olan fi‘iller” başlığı altında öncelikle fiillerin emr-i ḥāzır köklerinin tespiti daha sonra muzāri‘, ḥāl, fi‘l-i inşā’i-yi müfred, emr-i ḡā’ib, fi‘l-i vucūbī, ism-i fā‘il, şīḡa-yı şartiyye zaman ve kiplerinin teşkil yöntemi gösterilerek (خواندن) fiilinin tüm şahıslarda olumlu ve olumsuz şekilde çekimi yapılmıştır. Ayrıca geçissiz bir fiili geçişli kılmak ve etken bir fiili edilgen kılmak kuralları örnekleriyle gösterilmiştir (s. 117-121).

“Furū’ -i ef’ āl” (fiillerin türevleri) başlığı altında fiilden türeme ve türetim kuralları izah edilmiştir (s. 122-126). Fer’ -i fi’l, “*māddeleri fi’l olup kâ’ide ile yapılan isim ve şifatlardır*” şeklinde tarif edilmiş ve ism-i maşdar, hâşıl-ı maşdar, şıfat-ı müşebbehe, sîğa-yı hâliyye, şîğa-yı mubālağa ve ism-i âlet konuları bu başlık altında anlatılmıştır. “Te’lif-i kelām” başlığı altında cümle konusu işlenmiştir (s. 126-133). Bu bölümde Farsça terkipler terkib-i nâkış ya da terkib-i ğayr-i müfid ve terkib-i tām ya da terkib-i müfid adlarıyla ikiye ayrılmıştır. Terkib-i nâkışın, “*kendisinde isnād olmayan ve muḥaṭaba ḥaber-i tām ifāde etmeyen terkiblerdir*” şeklinde tanımı yapılmış ve terkib-i ismî bahsindeki tamlamalar terkib-i nâkış olarak belirtilmiştir (s. 126-127). Terkib-i tām veya diğer adıyla terkib-i müfid “*kendisinde isnād bulunup muḥaṭaba ḥaber-i tām ifāde eden terkiblerdir*” şeklinde tarif edilmiş ve terkib-i tām cümle dendiği ifade edilmiştir. Cümle, isim cümlesi ve fiil cümlesi şeklinde ikiye ayrılmış ve “mütemmimāt-ı cümle” başlığı altında cümlenin öğelerinden bahsedilmiştir. Fiil bahsinde de alıştırma, tercüme, sözlük, diyalog ve konu ile ilgili sorulan sorular yer almıştır.

Fiil bahsinden sonra edat konusu ele alınmıştır (s. 134-167). Bu bölümde edatlar basit ve birleşik olarak iki gruba ayrılmış; her bir edat, bağlaç, ön ve son ek harf sırasına göre görev ve kullanımları gösterilerek anlatılmıştır. Diğer bölümlerdeki alıştırmaların yerini bu bölümde şahit beyitler almıştır. Müellif edatların kullanımına dair verdiği örnekleri Sa’ dī-yi Şīrāzī, Hāfız-ı Şīrāzī, Vaḥşī-yi Bāfiķī gibi şairlerin şiirlerinden seçmiştir.

Daha sonra “zarf” başlığı altında zaman ve mekân zarflarına örnek verilmiş (s. 167-168) ve “nidā” başlığı altında *هله، هين، هان، وه، وه، زهی، خنک، اينت، آوه، آوخ* gibi üzüntü, mutluluk, takdir, hayret, uyarı, feryat gibi amaçlarla kullanılan ibare ve lafızlar örnekler eşliğinde ele alınmıştır (s. 168-170). Son olarak kitabın sonunda üç sayfalık bir fihrist kısmı eklenmiştir (s. 171-173).

Yeñi Uşûl Fārisī: Mükemmel Şarf u Naḥv’de Farsça dil bilgisi kaideleri daha çok alıştırmalar yoluyla uygulamalı olarak anlatılmış; böylelikle bir yandan dil bilgisine dair bilgi verilirken diğer taraftan da öğrencilerin okuma, yazma ve konuşma becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Eser tertip ve muhteva yönüyle *Yeñi Uşûl Şarf-ı Fārisī, Mu’allim-i Fārisī, Zübdetü’l-Kavā’id, Tarz-ı Nevîn Ta’līm-i Fārisī, Lisān-ı Fārisī Mükemmel Şarf u Naḥv* adlı dil bilgisi kitaplarına benzemektedir.

Eserin Baskıları

Yeñi Uşûl Fârisî: Mükemmel Şarf u Nahv, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından 1330/1914'te 182 sayfa hâlinde neşredilmiştir. Eserin tespit edilebilen tek baskısıdır.

2.3.83. Ta' lîm-i Lisân-ı Fârisî (tlf. 1331/1915)

Hüseyin Dâniş [Pedrâm] (1870-1943)

Ta' lîm-i Lisân-ı Fârisî, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi Farsça hocası, Dârülfünûn İran edebiyatı muallimi ve Duyûn-i Umûmiyye Tercüme Şubesi müdürü olan Hüseyin Dâniş tarafından mekteb-i sultânîlerde okutulmak üzere hazırlanmış bir Farsça dil bilgisi, okuma ve edebiyat tarihi kitabıdır. Dört kitaptan oluşan eserin birinci kitabı Farsça dil bilgisi, ikinci kitap metinler ve alıştırmalar, üçüncü kitap Farsça manzum ve mensur parçalardan müteşekkildir. Dördüncü kitap ise muhtasar bir edebiyat tarihi kitabıdır.

İran asıllı gazeteci ve yazar olan Hüseyin Dâniş, 1870 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Muhammed Hâşim, 1850'de İstanbul'a gelerek buraya yerleşmiş olan İsfahanlı bir tüccardır. İlk eğitimini babasından alan müellif, ilk ve orta öğrenimini tamamlayıp Mekteb-i Mülkiyye'ye girmiştir. Bir müddet sonra Fransızca öğrenmek için Beyoğlu'nda Institution adlı bir Fransız okuluna, sonrasında Arapça ve Farsçasını geliştirmek için de Debistân-ı İrâniyân adlı okula devam etmiştir. Debistân-ı İrâniyân'da bir müddet öğretmen olarak da çalışmıştır. Burada Ahter gazetesi yazarlarından Mîrzâ Mehdî-yi Tebrizî, Mîrzâ Aqâ Hân-i Kirmânî ve Mîrzâ Habîb-i İşfahânî'nin derslerine iştirak etmiştir. Bir süre sonra Debistân-ı İrâniyân'dan ayrılarak 1894 yılında *İkdam* gazetesinin yazı kuruluna dâhil olmuş, aynı yılın sonlarında Damad Maḥmûd Paşa'nın oğulları Prens Sabahaddin ile Lutfullah'ın hocalığına getirilmiştir. Maḥmûd Paşa ve çocuklarıyla birlikte on dört ay kadar Fransa, İngiltere, İsviçre, İtalya ve Mısır'ı dolaşmış; bu seyahat sırasında bazı Avrupalı şarkiyatçılarla tanışma fırsatı bulmuştur. İstanbul'a dönünce Duyûn-ı Umûmiyye Dairesi'nde mütercim olarak göreve başlamış ve bu görevde iken Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde Farsça hocalığı yapmıştır. 1909'da Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi İran edebiyatı muallimliğine getirilmiştir. Mîrzâ 'Alî Ekber Hân ile birlikte Farsça *Surûş* dergisini yayınlamışlardır. Eylül 1922'de Dârülfünûn'dan istifa etmiş; 1923'de Osmanlı Bankası İstanbul Şubesi'nde başmütercimlik görevine getirilmiştir. 1934'de

Tahran Üniversitesi İran ve Türk edebiyatı hocalığına atanmıştır. Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti sırasında İran elçiliğinde göreve getirilen Hüseyin Dâniş, basın ataşesi olarak görev yaparken 1943'te Ankara'da vefat etmiştir. Mezarı İstanbul Üsküdar'dadır.³⁹¹

Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce'yi iyi derece bildiği için Doğu ve Batı edebiyatlarını yakından tanıma imkânı bulmuş, bu dillerden özellikle de Farsçadan yaptığı çeşitli tercümelemlerle tanınmıştır. Farsça ve Türkçe şiirler de yazan Hüseyin Dâniş, çeşitli gazetelerde yazılar kaleme almıştır. Müellifin ders kitabı, çeviri ve sözlük mahiyetinde pek çok eseri vardır. Onun *Ta'ûm-i Lisân-ı Fârisî* dışında belli başlı eserleri, Kaânî-yi Şirâzî, Enverî, Firdevsî, Sa'cî-yi Şirâzî gibi İranlı şairler hakkında yazdığı makalelerle Batılı yazarlardan yaptığı çevirilerden oluşan *Nevâ-yi Şarîr*; Hâkânî-yi Şirvânî'nin ünlü kasidesinin Türkçe tercümesi olan *Medâyin Harabeleri*; La Fontain'in Contes ve Fables'ından yapılmış Farsça manzum çevirilerden ibaret olan *Cengelistân*; Tevfik Fikret'e ithaf ettiği Farsça manzumesini ihtiva eden *Hediye-yi Sâl*; Dârülfünûn Edebiyat ve İlâhiyat fakülteleriyle Dârümuallimîn'in edebiyat bölümlerinde okutulmak üzere hazırlanmış Farsça bir antoloji olan *Serâmeden-i Suhen*; Rızâ Tevfik'le beraber 'Ömer Hâyyâm'ın rubaileri ve tercümelerini hazırladığı *Rubâiyyât-ı 'Ömer Hâyyâm* ve hukuk terimlerini içeren *Fransızca-Türkçe Hukukî ve Medenî Lugat* (1934) adlı kitaplarıdır.³⁹²

Ta'ûm-i Lisân-ı Fârisî

(Matbaa-yı Âmire: İstanbul, 1331/1915, kısım-ı evvel: 138 s.; kısım-ı sâni: 60 s.; kısım-ı şâlis: 340 s.; kısım-ı râ'bi: 99 s.)

Birinci Bölüm

Ta'ûm-i Lisân-ı Fârisî'nin birinci bölümü mekteb-i sultânîlerin sekizinci ve dokuzuncu sınıflarındaki öğrencilere okutulmak için hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitabıdır. Bu husus eserin baskı kapağında “*mekâtib-i sultânîleriñ sekizinci ve tokuzuncu senelerine mahşûştur*” kaydıyla ifade edilmiştir.

Ta'ûm-i Lisân-ı Fârisî, “müellifiñ ifadesi ve ihtârı” başlıklı bir ön söz ile başlamaktadır (s. 3). Ön sözde Hüseyin Dâniş, bu kitabı okutacak öğretmenlere derslerin nasıl işleneceğine dair uyarılarda bulunmuştur. Bu uyarılarda ilk olarak dil

³⁹¹ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C I, s. 398-400; Tahsin Yazıcı, “Hüseyin Daniş” *TDVİA*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 540; Mustafa Çiçekler, “*Tanzimat Sonrası Türkiye’de Farsça Eğitimi*”, s. 100-101.

³⁹² Tahsin Yazıcı, “**Hüseyin Daniş**” s. 540-541.

bilgisi kaidelerinin öğrencilere açıklanması ve açıklanan dil bilgisi konularının gerek kitapta yer alan gerekse başka kitaplardan vereceği örneklerle pekiştirilmesi; ikinci olarak her dersteki “temrîn” başlığı altındaki Farsça metinleri Türkçeye ve “tercüme” başlıkları altındaki Türkçe metinleri Farsçaya sözlü ve yazılı olarak tercüme ettirmeleri daha sonra bu metinleri diyalog şeklinde öğrencilere okutmaları; her dersin sonundaki “mükâleme” başlığı altındaki diyalogları öğrencilere ezberletmeleri istenmiş ve böylelikle öğrencilerin öğrendikleri kelimelerle cümle kurabilecekleri ve yavaş yavaş konuşabilecekleri belirtilmiştir.

“Mu‘allim efendiler evvelâ bu kitâbda münderic mebħaşlara tedricen serpilmiş kavâ‘idi talebeye izâh edecekler ve anlattıkları kıvâ‘ideleri gerek metin kitâbından gerek ħâricden irâd edecekleri mişâllerle tevşîk eyleyeceklerdir. Şânîyyen her mebħaşiñ temrîni şifâen Türkçeye tercüme ettirecekler ve kezâ her mebħaşiñ [tercüme] ser-nâmesi altına geçirilen kısmını tahriren Fârisiye nakl ettireceklerdir. Şâlişen gerek tercümeniñ gerek temrîniñ muhtevî olduğu cümleleri ayrıca mükâleme şeklinde şâgirdâna tekrar ettirerek Fârisiyi yazıp okumağta şâhib-i rusûh olmalarına himmet edeceklerdir. Râbi‘an her mebħaşiñ sonuñda [mükâleme] ser-nâmesi altında gösterilen ‘ibâreleri şâgirdân evvelâ ezber öğrenecekler ve böylece ħâfızalarına yerleşecek luğatlarıñ yardımıyla istedikleri gibi cümleler teşkil edebilecekler ve yavaş yavaş tekellüme alınsacaklardır.”

Eserde yer alan bu tür uygulamaların İran’da hem resmi hem de günlük konuşma diline uygun olması bakımından da önem arz ettiği; Fars edebiyatına aşinalık ve Farsçayı konuşmaya alıştırmak için yazılmış bu eserin öğretmenlerin gayretiyle daha da faydalı olacağı ifade edilmiştir.

“Ĥâmisen Fârisiyi gören şâgirdâna ‘âdetâ bir mebde demek olan bu risâleniñ taḥbîkâta dâ‘ir olan kısımlarınıñ bugün İrânîñ resmi ve ħayr-i resmi meħâfilinde tekellüm edilmekte olan lehçeye tamamıyla muḥâbiḳ olmak gibi müsteşnâ bir meziyyeti de vardır. Binâ‘en ‘aleyh hem edebiyât-ı Fârisî ile istinâsa, hem lisân-ı Fârisiyi tekellüme medâr olmak üzere tertîb edilmiş olan iş bu mebâhişiñ kifâyetiyle mu‘allimler elinde bir kaç kat daha ehemmiyet peydâ edeceğini söylemeye ħâcet var mıdır?”

Bu ön söz kısmından sonra dil bilgisi konularına geçilmiştir. Eserde dil bilgisi konuları “mebħaş” başlıkları altında işlenmiştir. Eserde toplamda yirmi ders mevcuttur. Ön sözde müellifin ifade ettiği üzere dil bilgisi konuları kelimeler, alıştırmalar, tercüme ve karşılıklı konuşmalar ile birlikte anlatılmıştır. Ĥüseyn Dâniş bu alıştırmalar, metin ve diyaloglara dersler ilerledikçe hem hacim hem de seviye kazandırmıştır. İşlenen tüm

dil bilgisi konularında kurallar örneklendirilmiş ve Farsça örneklerin Türkçe karşılıkları da yazılmıştır.

Birinci derste Farsça isimlerde eril-dişil olma durumu, برای، از، به، در، اندر، بر، برای، edatları ve çokluk ekleri anlatılmıştır (s. 4-12). İkinci derste isim ve sıfat tamlamaları, üstünlük ve en üstünlük sıfatları, Türkçede zamā'ir-i mülkiyye denildiği ifade edilen benimki, seninki, onunki, bizimki, sizinki ve onlarınki şeklindeki mülkiyet ifade eden zamirlerin Farsçada da (از آن من، از آن تو، از آن او، از آن ما، از آن شما، از آن ایشان) şeklinde edatlarla ya da (آن من، آن تو، آن او) şeklinde yalın olarak veya daha yaygın olarak (مال او، مال تو، مال من) şeklinde kullanıldığı anlatılmıştır (s. 13-22). Üçüncü derste harf-i ta'rif ve tenkîr, nisbet ve maşdariyet bildiren ی edatı (s. 23-39); dördüncü derste şahıs zamirleri (تا، دانه، دست) (s. 29-34); beşinci derste sayı sıfatları ve adet, grup bildiren (تا، دانه، دست) edatları (s. 34-43); altıncı derste (که، چه، هر کدام، کرا، چرا، آیا، چند، کجا) soru zamir ve zarfları ile ism-i işaret ve ism-i mevşul başlıkları altında soru zamirleri ve bağlaçları (s. 43-51); yedinci derste muṭāva' at zamiri olarak adlandırılan (خود، خویش، خویشتن) ortak kişi zamirleri (s. 51-59) konu edilmiştir. Sekizinci derste (را، به، در، اندر، از، با) برای، پیش، پس، بر) gibi edatların isimlerle birlikte kullanımına ve bazı bağlaçlara yer verilmiş ve tüm örneklerin Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 59-67). Dokuzuncu derste Arapça çoğul eki (آت) ve birleşik şahıs zamirlerinin (خانهات) şeklinde edāt-ı mef'ül ile kullanımı gösterilmiştir (s. 68-71).

Onuncu derste māzī-yi muṭlaq, māzī-yi qarīb, māzī-yi ba'īd, hikāye-yi ḥāl-i māzī başlıkları altında geçmiş zaman çekimleri (s. 72-78); on birinci derste emr-i ḥāzır kökünden türeyen fi'l-i muzāri', ḥāl-i muzāri', fi'l-i inşā'i, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı ḥāliyye, ism-i fā'il zaman ve kiplerinin çekimi (s. 79-84), on ikinci derste müstaḳbel, fi'l-i vücūbī ve fi'l-i iktidārī başlıkları altında gelecek zaman, gereklilik ve yeterlik kiplerinin çekimi yapılmış (s. 85-91), bu üç derste de her bir çekimin Türkçesi yanlarına yazılmıştır. On üçüncü derste ḥāl-i muzāri', hikāye-yi māzī, māzī-yi muṭlaq, māzī-yi qarīb, maşdar, ism-i mef'ülün etken ve edilgen çekimleri gösterilmiş; "Fāriside cümlelerin tarz-ı tertibi" başlığı altında cümlenin ögeleri anlatılmıştır (s. 92-104). On dördüncü derste mastarların muzari köklerinin elde edilme şekilleri ve fi'l-i lāzım ve fi'l-i mütē'addī başlıkları altında fiillerde geçişli-geçişsiz olma durumları (s. 104-112); on beşinci derste (ام، ای، است، ایم، اید، اند) (که، نه، چه) soru edatlarının sonuna (ام، ای، است، ایم، اید، اند) fiil çekim eklerinin getirilmesiyle (کهام، کیستم) şeklinde yapılan tasrifleri ve bazı mastarların geniş zaman kökleri işlenmiştir (s. 113-118). On altıncı derste "emr-i ḥāzırları ḡayr-i kıyāsī olarak vücūda gelen ef'āle maḥşūş cedvelidir" başlığı altında

kuralsız olarak ifade edilen masterların emr-i hâzır köklerinin listesi verilmiştir (s. 119-122). On yedinci derste “vaşf-ı terkîbî” başlığı altında birleşik sıfatlar konu edilmiştir (s. 122-126). On sekiz ve on dokuzuncu derslerde bazı deyim ve atasözleri hem (از باران زیر ناودان گریخت = یاغموردان اولوغك آلتنه قاچدی. یاغموردان قاچارکن طولویه طوتلدى. örneğinde olduğu gibi Türkçeleri hem de Türkçedeki muadilleri ile birlikte listelenmiştir (s. 126-132). Yirminci derste müellifin *Cengelistan* adlı kitabından dokuz beyitlik bir manzumesi verilmiş ve bu şiirin nesir şeklinde yeniden yazılması ve Türkçeye tercümesi istenmiştir (s. 136-138).

Eserin sekizinci dersindeki alıştırma, tercüme ve diyaloglar eserin konu işleniş yöntemine örnek olması için burada verilmiştir (s. 63-67).

کلمات

بر برینی، بر بری	یکدیگر	رسام	نقاش
چکهلم، آلهلم (یاپهلم)	بکشم	سویله‌دیلم	گفتند
چکیور، آلیور، پکر	میکشد	چکسین، آلسین (یاپسین)	بکشد
چکوب، الوب (یاپوب)	کشیده	چکدی، آلدی (یاپدی)	کشید
سن چکدک، آلدک، (یاپدک)	کشیدی	چکدم، آلدم (یاپدم)	کشیدم
باقسینلر، گورسونلر	بینند	گورهلم، باقهلم	بینیم
اوزوم	انگور	صالقیم	خوشه
بیوک قاپو	درب/دروازه	قاپو	در
غاغا	منقار	آصدی	آویخت
ظن اییدیوردیلر	گمان میبردند	اورییوردیلر	میزدند
بکندیلم	پسندیدند	خلق، اهالی	مردمان
اوک، ایلمو	پیش	صوردیلم	پرسیدند
گلوب، کلهرک	آمده	آرد، گیلرو	پس
اوزاتدی	دراز کرد	اوزون	دراز
گوروب	دیده	آردنده، پشنده	در پی
آلداندیلر	فریفته شدند	آلداندی	فریفته شد
قاچدی	گریخت	آز بر مدت	چندی
قاچمشسک	گریخته	سن قاچدک	گریختی
اوروب، اورهرق	زده	اتک	دامن
شیمدی	حالا	چالوب، چالهرق	دزدیده
جزا، مجازات	سزا	بولدم	یافتم
ایسته‌دیلم	خواستند	ویریرم، ویره‌جکم	میدهم
آلیقویوب، مجبور ایدوب	وا داشته	پنجره	دریچه

ببرون کنند	طرد ایتسینلر، قوغسونلر	شمشیر	قیلیچ
گردن	بوگون	بزن	اور
سخن	سوز، کلام	ترسید	قورقدی
فی الفور	همان، چارچابوق	فهمید	آکلادی
تازیانه	ریالامچی، قیرباچ	سازد	یاپار، قلاز
میبود	ایدی	نقش	رسم
رهانی	قورتولش، خلاص	گول خورد	آلداندی

تمرین-حکایه

دو نقاش بیکدیگر گفتند که ماهر دو تصویر بکشیم، ببینیم که کدام یک از ما بهتر میکشد. نقاش اول یک خوشه انگور کشید و آنرا بر بالای درب باغ خود آویخت. پرنده‌ها آمده بر آن منقار میزدند زیرا که گمان می بردند که در حقیقت انگورست. مردمان آن تصویر را بسیار پسندیدند و با آن نقاش بخانه نقاش دیگر رفتند از او پرسیدند که تصویر تو کجاست؟ گفت: در پس آن پرده است. نقاش اول پیش آمده دست خویش را دراز کرد تا پرده را بر دارد؛ آنگاه معلوم کرد که همان پرده تصویرست. چون نقاش انگور این را دید، بصاحب گفت: ای عزیز! تو از من کاملتری؛ زیرا که من تصویر را چنان کشیدم که پرنده‌ها فریفته شدند و تو چنان تصویری کشیدی که نقاشی فریفته آن گشت.

ترجمه

بر کوله افندیسندن قاجدی. آز بر مدت صوکره، افندیسی دیگر بر شهره گیده‌رک اونی اوراده بولدی و اونی طوتوب دیدی که: سن بنم کوله‌مسک. نیچون بندن قاجدک؟ بونی ایشیدن کوله اونک اتکندن طوبوب اوکا جواباً (در جوابش، دینله‌جک) دیدی که: خیر، بالعکس سن بنم کوله‌مسک. بندن بر چوق پاره چالوب قاجمشدک. شیمدی سنی بولدم. جزا کی ویره‌جکم. نهایت، والی نزدینه کیدوب عدالت ایسته‌دیلر. شهرک والیسی (حاکم شهر دییه ترجمه اولنه‌جق) ایکسینی ده بر پنجره‌نک یاننه یاقلاشدیروب امر ایتدی که هر ایکسی ده عینی زمانده باشلرینی پنجره‌دن چیقارسینلر. اونلر بو حالده ایکن والی کندی ملازملریندن برینه شو امری ویردی: قیلجکی چک و بو کوله‌نک باشنی کس (بزن، دینله‌جک). کوله بو سوزلری ایشیدنجه در حال باشنی پنجره‌دن ایچری‌یه چکدی. لکن، افندیسی اصلا حرکت ایتدی و یرندن قیملدامدی (از جای نجنید، دینله‌جک). او زمان والی هانکیسنگ کوله و هانکیسنگ افندی اولدغینی آکلادی و کوله‌نک جزاسنی ویروب اونی افندیسنه تسلیم ایتدی.

مکالمه

جواب

هر دو تصویر کشیدند اما یکی بهتر از دیگری بود. ایشان آنجا نقش خوشه انگور دیده آنرا خیلی پسندیدند. نزد او رفتند تا ببینند که او چه طور تصویر کشیده است.

سوال

کدام یکی از آن دو نقاش تصویر کشد؟
مردمان چه چیز را بر در نقاش اول دیدند؟
پیش نقاش دیگر برای چه رفتند؟

چه طور معلوم شد که نقاش دویم از نقاش

خود نقاش اول آنرا اقرار کرد چون گفت که تو مرا
فریفتی و من فقط پرنده ها را فریغتم.

اول کاملترست؟

آیا آقا غلام خود را یافت؟

غلام چرا ادعای خواجگی کرد؟

آری، او را در فلان شهر یافته گرفتم.

زیرا گمان برد که ممکن است که خویشتن را بحیله
آزاد سازد.

آیا خود را نفریفت؟

آری، گول خود را خورد و از بندگی رهایی یافت.

İkinci Bölüm

Eserin ikinci bölümü mekteb-i sultânîlerin dokuzuncu sınıflarında okutulmak için hazırlanmıştır. Altmış sayfadan oluşan bu bölümün başında bu kitabı okutacaklara uyarı ve öneri mahiyetinde “ihtâr” başlıklı bir kısım yer alır. Burada müellif, öğretmenlerin önce derslerde geçen metinleri tercüme etmeksizin yüksek sesle ve Farsça okuma kurallarına uygun bir tarzda okumaları; ardından bu metinlerde geçen her bir kelimenin ve cümlenin Türkçesini söylemeleri ve bu esnada kelimelerin telaffuzunu da belirtilmeleri; daha sonra sınıfta metinlerle ilgili sorulan soruları okuyup Farsça cevaplandırmaları ve bunları öğrencilere de tekrar ettirmeleri ve böylelikle öğrencilerin Farsça konuşmaya alışacağı; son olarak tüm bu derslerin takibiyle öğrencilere Farsça konuşma ve yazma becerisi kazandırmak için alıştırmalardaki soru ve cevapları ödev vererek yazdırmaları ve bu ödevleri de ders sırasında tashih etmeleri önerilmiştir.

Bu uyarı ve öneri faslından sonra “ders” başlıkları altında mensur bir okuma parçası, bu okuma parçası ile uyumlu kısa bir şiir verilmiş; “temrîn” başlıkları altında bu mensur-manzum parçalarla ilgili sorular sorulmuştur. Eserde toplamda kırk ders mevcuttur. Mensur ve manzum metinlerde geçen bazı kelimeler numaralandırılarak Türkçe kaşıkıkları dipnotlarda verilmiştir. Bu bölümde yararlanılan şiirlerin bir kısmı Sa‘ dî-yi Şîrâzî, ‘Ömer Hâyyâm gibi şairlere bir kısmı da müellifin kendisine aittir.

Üçüncü Bölüm

Mekteb-i sultânîlerin dokuzuncu ve onuncu sınıflarının müfredatına göre hazırlanmış olan üçüncü bölüm bir antoloji özelliğini barındırmaktadır. Bu bölümde müellif, Firdevsî (s. 5-29), Sa‘ dî (s. 30-145), Enverî (s. 146-149), ‘Ömer Hâyyâm (s. 150-159), Hâcû-yi Kirmânî (s. 160-161), Hâkânî (s. 162-176), Câmî (s. 207-210), Muhteşem-i Kâşânî (s. 211-220), ‘Örfî-yi Şîrâzî (s. 221-226), Kelîm-i Kâşânî (s. 227-244), Hâtîf-i İsfahânî (s. 245-255), Nizâmî-yi Gencevî (s. 256-258), Kaânî-yi Şîrâzî (s. 259-268),

Şeybānī (s. 269-270), Şeyḥu'r-Re'īs Ebū'l-Ḥasan-i Mirzā (s. 271-273), Yağmā-yi Candaḳī (s. 274), Mirzā Ākā Ḥān-i Kirmānī (s. 275-280), Malkom Ḥān (s. 281-283), Edībū'l-Memālik (s. 284-288), Edībū'ş-şaltāna (s. 289-295), 'Alī Ekber Diḥḥodā (s. 296-301), Ni' met [Mirzā Maḥmūd Ḥān Fesā'ī] (s. 302-305), Pūrdāvud (s. 306-314), Ḥüseyn Dāniş (s. 315-328) ve Murtaẓā Ḥān-i Ferheng (s. 329-331) gibi Farsça şiir söylemiş klasik ve çağdaş şair ve yazarların eserlerindeki manzum-mensur parçalardan bir seçki yapmış ayrıca şair ve yazarlar hakkında kısaca bilgi vermiştir.

Dördüncü Bölüm

Doksan sayfadan müteşekkil olan *Ta'lim-i Lisān-ı Fārisī*'nin dördüncü bölümü İran edebiyat tarihine dairdir. Bu bölüm de mekteb-i sultānîlerin on bir ve on ikinci sınıflarının programına göre Türkçe olarak hazırlanmıştır.

Mekteb-i sultānîlerin muhtelif sınıflarında okutulan *Ta'lim-i Lisān-ı Fārisī*, hem bir dil bilgisi, hem bir okuma hem de edebiyat tarihi kitabı olması bakımından önem arz etmektedir. Eser Farsça öğrenmeye yeni başlayan bir lise öğrencisinin dört senelik müfredatına göre bir seviye gözetilerek hazırlanmıştır. Dört aşamalı olarak hazırlanmış ders kitabı olan bu eserde liselerin ilk senesinde dil bilgisi konuları ile Farsçanın temel bilgileri verilerek konuşma, yazma becerisini geliştirmeye dönük uygulamalardan yararlanılmış; ikinci senesinde kolay ve anlaşılır metinler ve alıştırmalar ile bir ileri düzeyde olan öğrencilerin Farsçası belli bir aşamaya taşınmış; üçüncü senede muhtelif şairlere ve yazarlara ait mensur-manzum metinlerden seçilen antoloji ile ileri düzeyde bir Farsça seviyesine ulaştırılmak istenmiştir. Son olarak edebiyat tarihine dair bilgiler de verilerek öğrencilerin Fars edebiyatına aşina olmaları amaçlanmıştır. Bu husus dördüncü bölümün başlangıcındaki ifade-i müellif' başlıklı ön sözde de *"bu risāleniñ tadrīs edileceği sınıfa kadar olan merāḥil taḥşīli muntazāman tayy eden şāgirdler onuñ münderecātını suhūletle añlayacaḳ dereceyi çoktan bulmuş olacaklar ve ḥalli için bir rehber'e arz-ı ihtiyāc edecekleri hiçbir müşkül kalmayacaktır"* ifadeleriyle işaret edilmiştir.

Müellifin ana dilinin Farsça olması da eserde geçen diyaloglarda resmi ve gündelik dilde tedavülde olan kelimelerin kullanılmasına katkı sağlamıştır. Bu da eserin diğer bir özelliğidir.

Eserin Baskıları

Ta'lim-i Lisān-ı Fārisī, ilk defa 1331/1915 yılında Matbaa-yı Âmire tarafından dört bölüm hâlinde neşredilmiştir. Eserin birinci bölümü 138, ikinci bölümü 60, üçüncü

bölümü 340 ve dördüncü bölümü 99 sayfadan ibarettir. Eserin tespit edilen başka bir baskısı mevcut değildir.

2.3.84. Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî (tlf. 1338/1922)

Ṭâhir Nâdî (1876-1952)

İstanbul Sultânîsi ve Adana Kız Muallim Mektebi edebiyat öğretmeni, Vefa ve Kadıköy Sultanisi Farsça hocası Ṭâhir Nâdî tarafından Sultanî mekteplerinin yedinci ve sekizinci sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmış Farsça dil bilgisi kitabıdır. Bu kitap Cumhuriyet'in ilanından sonra da liseler ve öğretmen okullarında okutulmuştur.

Ṭâhir Nâdî, 1876 yılında Divriği'nde doğmuştur. Asıl adı Meḥmed Ṭâhir Nâdî'dir.³⁹³ Soyadı kanunundan sonra Ozanözü soy ismini almıştır.³⁹⁴ Turgutoğlu Meḥmed Ḥalîm Efendi'nin oğludur. Babasının memuriyeti dolayısıyla Kilis'te rüşdiye mektebini okumuş, Maraş'ta Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Babasının isteği ile İstanbul'a gitmiş ve burada Dârülfünûn'da eğitimine devam etmiştir. Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde edebiyat bölümünde eğitimini tamamlayarak öğretmen ve idareci olarak farklı şehirlerde pek çok okulda görev yapmıştır. İlk olarak Mardin'e öğretmen olarak tayin edilmiş üç yıl burada kaldıktan sonra Selanik ve Biga İdadilerinde muallim ve müdür yardımcılığı yapmıştır. Ankara Dârülmualîmin-i Rüşdi'de edebiyat ve Türkçe dersleri vermiş akabinde Kerkük İdadisi ve Basra Sultanisi müdürlüğü yapmıştır. Basra'nın işgalinden sonra İstanbul'a geri dönmüş ve burada Kadıköy, Kabataş, Vefa Liseleri, Osman Paşa Mektebi, İstanbul ve Adana Kız Öğretmen Okulu, Amerikan Koleji, Pertevniyal ve İstanbul Kız ve Erkek Liselerinde Arapça, Farsça ve edebiyat öğretmenliği yapmış³⁹⁵ ve İstanbul Erkek Lisesi'nden emekliye ayrılmıştır. 1952 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.³⁹⁶

Öğretmen ve idareci olarak çeşitli okullarda görev almış olan Ṭâhir Nâdî, aynı zamanda bir şairdir. Daha çok hiciv şairi olarak bilinen müellif, şiirlerinde Ṭâhir mahlasını ve eserlerinde Ṭâhir Nâdî imzasını kullanmıştır.³⁹⁷ İbnülemin Mahmut Kemal'a bizzat kendisinin verdiği biyografisinde Mollâ Câmî'nin *Dîvân*'ı ve 'Ubeyd-

³⁹³Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. V, s. 2326.

³⁹⁴Müjgân Cumhuri-Hüseyin Ağca, "Ozanözü, Mehmet Ṭâhir Nâdî", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara, 2007, s. 81; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Ṭâhir Nâdî", Dergâh Yayınları, C. VIII, s. 197.

³⁹⁵Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. V, s. 2326.

³⁹⁶*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Ṭâhir Nâdî", C. VIII, s. 197; İbrahim Arslanoğlu, *Geçmişten Günümüze Sivas Meşhurları*, C. II, 2006, Sivas, s. 471.

³⁹⁷Müjgân Cumhuri-Hüseyin Ağca, "Ozanözü, Mehmet Ṭâhir Nâdî", s. 81;

i Zākānī'nin *Leṭā'if*'inin tercümesi ile 1200 sayfadan oluşan divanının ve 2500 cild kitabının Üsküdar'da dayısının evinde yandığını ifade etmiştir.³⁹⁸ Onun divanı ve *Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī* haricinde Türkçenin sarf ve nahvine dair yazdığı ve ilk eseri olan *'Umdetü'l-Ḳavā'id* ve ilk defa eski harflerle 1326/1908'de yeni harflerle ise 1950'de yayımlanan *Tahir Nadi Mevlid*³⁹⁹ adlı kitapları vardır.

Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī

(Cihan Biraderler Matbaası: İstanbul, 1338/1922, 112 s.)

Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī, Sultani mekteplerin yedinci ve sekizinci sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmış bir eserdir ve bu husus baskı kapağında şöyle ifade edilmiştir: “*Meclis-i Kebîr-i Ma'ârifîñ 14 Ağustos 338 ve 198 numaralı kararı ile mekâtib-i sultaniyyeniñ yedinci ve sekizinci sınıflarında tadrîs olunmağ üzere kabul olunmuş ve eñ soñ müfredât progrâmına tevfiķen yazılmıştır.*” *Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī*, müellifin İstanbul Sultanisi edebiyat öğretmeni, Vefa ve Kadıköy Sultniîsi Farsça hocası olduğu sırada neşredilmiştir. Bu da yine baskı kapağında “*İstanbul Sultânîsi edebiyât-ı Fārisiyye, Vefâ ve Ḳādıköy Sultânîleri lisān-ı Fārisī mu'allimî Dîvrîkli Mu'allim Ṭāhir Nādî*” kaydı ile belirtilmiştir. Eserin ikinci baskısı ise 1928'de Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılmış ve bu baskıda da müellif hakkında “*Adana Kız Mu'allim Mektebi edebiyât ve Türkçe mu'allimi*” kaydı düşünülmüştür. Bu kayıt bize Ṭāhir Nādî'nin 1928 yılında Adana'da muallim olarak görev yaptığı bilgisini vermektedir.

Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī'nin Cumhuriyet'in ilanından sonra da liseler ve öğretmen okullarında okutulmakta olduğu eserin ikinci baskısının kapağında yer alan “*Ma'ârif Vekâlet-i Celilesi tarafından liselerde ve mu'allim mekteplerine kabul edilmiştir.*” ifadesinden anlaşılmaktadır.

Fezleke-yi Lisān-ı Fārisī, iki bölüm hâlinde tertip edilmiştir. Eserin birinci bölümünde Farsça dil bilgisi konuları ele alınmış ve dil bilgisi konularından sonra bazı yaygın mastarlar ve çeşitli soyut ve somut isimlerden oluşan lugatçe verilmiş (s. 3-87); “*Güldeste-yi hikâyât-ı muṭâyabât*” başlıklı ikinci bölümde (s. 88-112) ise çeşitli Farsça manzum ve mensur metinlerden seçki yapılmıştır.

³⁹⁸ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. V, s. 2326.

³⁹⁹ Alim Yıldız, “Divriğili Bir Şair: Tahir Nadi ve Mevlid'i”, *Revak Dergisi*, Sivas, 2003, s. 26.

Birinci Bölüm

Farsça dil bilgisi kural ve kaidelerinin ele alındığı birinci bölümde dil bilgisi konuları maşdar, isim, zamir, fi'l, fer' -i fi'l, muta' allikāt-ı fi'l, şıfat, ism-i işâret, kinâyât, edevât ve eşvât sırası ile ele alınmıştır. *Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî*'de dil bilgisi konuları, bu dönemde yazılan diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi çok yönlü uygulamalarla işlenmiştir. “Temrîn” başlıkları altında Farsçaya tercüme edilmesi maksadıyla Türkçe mensur metinler, “vazîfe” başlıkları altında çeşitli alıştırmalar, “tercüme” başlıkları altında Türkçeye tercüme edilmesi için Farsça mensur metinler, “luğat” başlıkları altında Farsça ve Türkçe metinlerde geçen kelimelerle ilgili lugatçe, “mükâleme” başlıkları altında Farsça diyalog metinleri verilmiştir.

Esere “maşâdır” başlıklı Farsça mastarlar konusu ile başlangıç yapılmıştır (s. 3-14). Bu başlık altında mastarlar lafız bakımından dâli ve tâi olmak üzere iki gruba ayrılmış; ayrıca dâli ve ve tâ'i mastarlar, -den ve -ten mastar eklerinden önceki kök harfine göre tasnif edilmiştir. Daha sonra “âksâm-ı maşdar” başlığı altında mastarlar maşdar-ı aşlî, maşdar-ı ca' lî, maşdar-ı tahfîfî ve maşdar-ı mürekkeb şeklinde dört gruba ayrılmış, her biri kısaca tarif edilmiştir. İsm-i maşdar ve hâşıl-ı maşdar konuları işlenmiştir. “Mâzî teşkîli” başlığı altında mastarların geçmiş zaman kökleri (s. 9-); “maşdar-ı dâli den emr-i hâzır teşkîli” ve “maşdar-ı tâ'iden emr-i hâzır teşkîli” başlıkları altında ise geniş zaman köklerinin tespiti anlatılmıştır (s. 10-13). Son olarak ise “cedvel-i ef'âl” başlığı altında (نوشتن) fiilinin birinci tekil şahıs çekimi mâzî-yi şuhûdî, hikâye-yi şuhûdî, muzâri', hâl, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, hikâye-yi naklî, müstağbel, hikâye-yi müstağbel, fi'l-i iktidârî-yi mâzî, fi'l-i iktidârî-yi muzâri', fi'l-i vucûbî-yi mâzî, fi'l-i vucûbî-yi muzâri', fi'l-i iltizâmî, emr-i gâ'ib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır zaman ve kipliklerinde yapılmıştır (s. 14).

“Kelime” başlığı altında kelimenin tanımı yapıldıktan sonra kelime türleri isim, zamir, fi'l, fer' -i fi'l, muta' allikāt-ı fi'l, şıfat, ism-i işâret, kinâyât, edevât ve eşvât şeklinde tasnif edilmiş ve konular bu sıra ile ele alınmıştır (s. 15).

“İsim” başlığı altında isimler “ism-i 'ayn, ism-i ma'nâ, ism-i cem', ism-i mürekkeb, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i taşgîr, ism-i âlet, ism-i 'aded ve ism-i câmid ve ism-i müştak şeklinde anlam, yapı, sayı, görev bakımından taksim edilerek her biri bu başlıklar altında anlatılmıştır (s. 15-26). “Zamâ'ir” başlığı altında zamirler zamâ'ir-i şahsiyye, izâfiyye, isnâdiyye ve fi' liyye şeklinde dört gruba ayrılarak anlatılmış (s. 26-

29); “izāfet” başlığı altında isim tamlamaları izāfet-i lāmiyye, izāfet-i beyāniyye, izāfet-i teşbihiyye şeklinde üç başlık altında değerlendirilmiştir (s. 30-33). Daha sonra sıfat bahsine geçilmiş; sıfatlar semā‘î ve kıyāsî olarak iki gruba ayrılarak anlatılmış, “vaşf-ı terkîbî” başlığı altında birleşik sıfatlar gösterilmiştir (s. 33-37). Sonra sırasıyla “Fāriside cem‘ler” başlığı altında çoğul ekleri (s. 37-39), “ism-i işâret” başlığı altında işâret zamirleri (s. 39-41), “ism-i mevsûl” başlığı altında soru zamirleri (s. 41-42), “fi‘l lâzım-fi‘l-i müte‘addî” başlığı altında geçişli-geçişsiz fiiller (s. 42), “fi‘l-i ma‘lûm-fi‘l-i meçhûl” başlığı altında etken-edilgen fiiller (s. 43) ve “ism-i mensûb” başlığı altında nispet bildiren isimler (s. 45-46) kısaca anlatılmıştır. “Mütemmimât-ı cümlemuta‘allikât-ı fi‘l” başlığı altında ise cümlenin ögeleri ve bu ögelerden olmak üzere mef‘ulün bih, mef‘ulün ileyh, mef‘ulün ‘anh, mef‘ulün fih, mef‘ulün leh ve mef‘ulün ma‘ başlıkları altında edatlar işlenmiştir (s. 47-49). Edatlar basit ve birleşik olarak ikiye ayrılmıştır. (ا، ب، ش، ك، م، ن، و، ه، ی) harfleri basit edatlar grubunda ele alınarak üstlendikleri görevler örneklerle anlatılmış (s. 49-53); daha sonra gerçek edatlar istifhām, ta‘lîl, şartiyye, istidrāk, teşbiyye, nisbet, mekân, zamân başlıkları altında sıralanmıştır (s. 53-54). Bu başlıklar altında yalnızca ilgili edatlar yazılmış, örnekleri verilmemiştir. “Maşâdir-ı me’nüse-yi Fārisiyye” başlığı altında alfabetik olarak Farsçada yaygın olarak kullanılan fiiller Türkçe karşılıkları ve geniş zaman kökleri ile birlikte listelenmiştir (s. 55-69). Daha sonra yaygın olarak kullanılan soyut ve somut isimler çeşitli başlıklar altında tasnif edilerek sözlük şeklinde Türkçe karşılıkları ile birlikte sunulmuştur (s. 70-87). Burada yeryüzüne dair isimler, maden adları, renkler, yön adları, para ve ticaret ile ilgili isimler, ağırlık ve ölçü birimleri, ağaçlar, günler ve zamana dair isimler, aylar, gökyüzüne dair isimler, hava olayları, kuşlar, hayvanlar, dini içerikteki isimler, insan uzuvları, bitkiler, giyecekler, yiyecek ve içecekler, ev aletleri, akraba ve aile fertleri, somut isimler, askerlik ve okul ile ilgili isimlere örnek verilmiştir.

İkinci Bölüm

“Güldeste-yi hikâyât-ı mutâyabât” başlıklı ikinci bölümde okuduğunu anlama becerisinin geliştirilmesi amacıyla *Bahāristān*, *Gülistān*, *Bostān*’dan derlenmiş manzum ve mensur Farsça metinlere yer verilmiştir (s. 88-112). Bu metinlerin her biri ahlaki bir öğüt ya da ders içeren metinlerden seçilmiştir.

Fezleke-yi Lisān-ı Fārisî, hem Cumhuriyet’in ilanından önce Sultanilerde hem de Cumhuriyet’in ilanından sonra liselerde verilen Farsça derslerinde okutulmuştur. İki

bölümden oluşan eserde dil bilgisi konuları oldukça sade ve muhtasar bir şekilde ele alınmış; alıştırma, sözlük, diyalog ve tercüme gibi uygulamalarla işlenen konular pekiştirilmek istenmiştir. Ayrıca eserin birinci bölümünün sonunda Türkçeleri ile birlikte verilen yaygın fiiller, soyut ve somut isimler ile öğrencilere kelime bilgisi kazandırılmak amaçlanmıştır. İkinci bölümde ise Farsça manzum ve mensur parçalarla da okuma ve okuduğunu anlama becerisi kazandırılmak istenmiştir.

Eserin Baskıları

Fezleke-yi Lisân-ı Fârisî, ilk defa Cihan Biraderler Matbaası tarafından 1338/1922 yılında 112 sayfa hâlinde basılmıştır. Eserin ikinci baskısı 1928'de Gündoğdu Matbaası tarafından eski harflerle yapılmıştır. Tespit edilen diğer bir baskısı mevcut değildir.

2.4. Nüshası Bulunamayan Matbu Dil Bilgisi Kitapları

Çeşitli kütüphane kataloglarında ve kaynaklarda Farsça dil bilgisi kitabı olarak ismi geçen fakat nüshası tüm araştırmalara rağmen tespit edimeyen kitap ve risaleler de mevcuttur.⁴⁰⁰ Bu eserlerin nüshalarına ulaşılmadığı için muhtevaları hakkında bilgi verilememiştir. Bu eserlerin künye bilgileri şöyledir:

- 1) *Gevher-i Fârisî*, Ömer Şıdķı, Konya: Konya Vilayeti Matbaası, 1288/1871, 55 s., Taşbaskı.
- 2) *Ķavâ'id-i Emşile-yi Fârisî*, İsmâ' il Kâzım Uz, Karabet Matbaası, 1315/1897, 54 s.
- 3) *Ķavâ'id-i Fârisî*, Ali Râsim, Bekir Efendi-Karagöz Matbaası, 10 s.
- 4) *Muhtasar Fârisî*, Muştafa Hayrullah, el-Hâc Hüseyin Efendi Matbaası, 1307/1890, 15 s.
- 5) *NaĶv-ı Fârisî*, MeĶmed Rıf' at Manastırlı, Kasbar Matbaası, İstanbul 1893, 59 s.
- 6) *Ta'Ķm-i Lisân-ı Fârisî*, Selim Kohen, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1328/1912, 32 s.
- 7) *Teshîl-i Fârisî*, İsâ Ruhî Şirvâni, Mekke Hicaz Vilayeti Matbaası, 1321/1903, 62 s., Taşbaskı
- 8) *Tezkire-yi Ķavâ'id-i Fârisiyye*, AĶmed b. İsmâ' il Ķamîd Ķamdullâh

⁴⁰⁰ Şahinoğlu, M. Nazif-Çögenli, M. Sadi, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*.

9) *Ḳavā'id-i Fārsī-yi Ḥalimiyye*

10) *Nev-uşūl Mürekkebat-ı 'Arabiyye ve Fārisiyye Risālesi*

2.5. Yeni Harfli Farsça Dil Bilgisi Kitapları

2.5.1. Farsça Dilbilgisi

Ahmet Ateş ve Tahsin Yazıcı

Ahmet Ateş ve Tahsin Yazıcı tarafından İmam Hatip okullarında ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanmıştır. Üç bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde alfabe ile ilgili bilgiler verilmiş; ikinci bölümde isim, sıfat ve zamirler konuları ele alınmış; üçüncü bölümde ise çeşitli eserlerden seçilmiş Farsça manzum ve mensur metinler verilmiştir. Eserin sonuna da sözlük kısmı ilave edilmiştir.⁴⁰¹

2.5.2. Farsça Grameri

Ahmet Ateş ve Abdulvehhab Tarzi

Farsça Grameri, son dönemde Farsça dil bilgisine dair Türkiye’de yapılan önemli çalışmalardan birisidir. Bu eser ilk defa İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü tarafından iki ayrı cilt hâlinde basılmış; gramer ve metinleri içeren birinci cilt (VII+198 s.) 1942 yılında, sözlük ve bibliyografya olan ikinci cilt (IV+264 s.) 1945 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra yapılan baskıları ise tek cilt hâlinindedir. Bu eserde dil bilgisi konuları üç bölümde işlenmiştir. Birinci bölümde alfabe ile ilgili bilgi verilmiş, ikinci bölümde fiil, isim, sıfat, zamir, zarf edatlar, ünlemler ve bağlaçlar gibi kelime türleri üzerinde durulmuş ve üçüncü bölümde ise terkip ve iştikak konusu ele alınmıştır. Eserin sonuna Farsça manzum ve mensur metinlerden bir seçki ile birlikte sözlük kısmı dâhil edilmiştir. Eserde sadece sarfa dair konulara yer verilmiş, nahve dair konulara değinilmemiştir.⁴⁰² Bu eserde Avrupalı gramercilerin yararlandığı ve Muḥammed Na‘im Fraşiri’nin *Ḳavā'id-i Fārisiyye ber Ṭarz-ı Nevîn*; Mīrzā Ḥabīb-i İşfahānī’nin *Destūr-i Suḥen*, *Destūrçe*, *Debistān-ı Pārsī ve Rehnümā-yı Fārsī*; Ḥācezāde Ahmed Cevdet’in *Mirāt-ı Lisān-ı Fārisī ve Fārisī Lisānı* gibi eski harflerle basılmış Farsça dil bilgisi kitaplarında da uygulanan tariflerin ve açıklamaların numaralandırılması usulü görülmektedir.

⁴⁰¹ Daha fazla bilgi için bk: M. Nihad Çetin, “Ahmed Ateş, Hayatı ve Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, VII, İstanbul, 1972, s.1-24; Mehmet Kanar, “Yazıcı Tahsin”, *TDVİA*, C. 43, İstanbul, 2013, s. 359-360; Orhan Başaran, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum, 2000, s. 45.

⁴⁰² Ayrıca bk: Orhan Başaran, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, s. 45-46; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum, 2011, s.293-294

2.5.3. Farsça Dilbilgisi

İsmail Bangi

Giriş, kelime türleri, cümle kuruluşu ve tahlili ve masterlar ve sözlük başlıklı dört bölümden oluşan bir eserdir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Farsça derslerinde kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Eserin ilk baskısı 1972 yılında yapılmıştır.

2.5.4. Farsça Dilbilgisi

Mürsel Öztürk

Bu eser, üniversite öğrencilerine yönelik hazırlanmıştır ve beş bölüm hâlinde tertip edilmiştir. Birinci bölümde alfabe, yazı ve imla ile ilgili bilgiler; ikinci bölümde fiil, isim, sıfat, zamir, zarf, edatlar, bağlaçlar ve ünlem gibi sarfa dair konular; üçüncü bölümde ön ek ve son ekler; dördüncü bölümde bileşik kelimeler ve beşinci bölümde nahve dair konulara yer verilmiştir. İlk defa 1988 yılında Ankara'da neşredilen eserin muhtelif baskıları da yapılmıştır.⁴⁰³

2.5.5. Farsça Grameri Sarf ve Nahiv

M. Nazif Şahinoğlu

Farsça Grameri Sarf ve Nahiv, ülkemizde Farsça dil bilgine dair telif edilen en kapsamlı eserdir. Bir giriş ve iki kısımdan oluşmaktadır. Eserin giriş kısmında “dünya dilleri ve Farsça”, “tarihte dil bilgisi” başlıkları altında Farsça ve gramerin tarihsel seyri hakkında bilgi verilmiştir. Sarfa dair olan birinci bölümde konular üç kısma ayrılarak işlenmiştir. Birinci kısımda alfabe, yazı ve imla; ikinci kısımda isim, sıfat, zamir, fiil, zarf gibi kelime türleri; üçüncü kısımda türeme konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Nahve dair konulara yer verilen ikinci bölümde de konular üç kısımda anlatılmıştır. Birinci kısımda terkip; ikinci kısımda cümlenin ögeleri ve cümle çeşitleri; üçüncü kısımda ise yan cümlecikler ve görevleri işlenmiş; son olarak *Lisān-ı Fārisī*, *Fārisī Yeñü Şarf u Nahv*, *Fārisī Lisānı* ve *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*'de olduğu gibi cümlenin sarf ve nahiv yönünden tahlili üzerinde durulmuştur. Bu eserde de eski harfli Farsça dil bilgisi kitaplarında ve Ahmet Ateş'in *Farsça Grameri*'nde olduğu gibi tarifler ve açıklamalar numaralandırmıştır. *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, ilk defa 1997'de İstanbul'da basılmıştır.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Orhan Başaran, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, s. 46; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, s. 304.

⁴⁰⁴ Orhan Başaran, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, s. 47.

2.5.6. Farsça Dilbilgisi

Nimet Yıldırım

Nimet Yıldırım tarafından kaleme alınan *Farsça Dilbilgisi*, üç bölüm hâlinde tertip edilmiştir. Birinci bölümde alfabe ve yazı hakkında bilgiler verilmiş, ikinci bölümde kelime türleri, isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç ve ünlem olmak üzere sekiz gruba ayrılarak ele alınmış; üçüncü bölümde cümle bilgisine yer verilmiştir. Eserde konular ele alınırken verilen örneklerin Türkçeleri de sunulmuştur. İlk baskısı 1997 yılında Erzurum'da yapılan *Farsça Dilbilgisi*, daha sonra birkaç farklı yayınevi tarafından da yayınlanmıştır.

2.5.7. Uygulamalı Farsça Grameri

Hasan Çiftçi

Uygulamalı Farsça Grameri, Farsçanın gramerine dair son dönemde yazılan en önemli kitaplardandır. Eser bir giriş ve sekiz bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında Farsça gramerine dair konuları kısaca izah edilmiş; daha sonra sırasıyla fiil, isim, sıfat, zamir, zarf, ünlem, edat ve bağlaç, cümle bilgisi konuları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Konular işlenirken alıştırmalar olarak Farsça metinler, hikâyeler ve manzum metinlerden istifade edilmiş; verilen mensur ve manzum metinlerin Türkçe tercümelemeleri verilmiştir. Eserin sonuna tekrar Farsça manzum ve mensur metinler ile sözlük kısmı dâhil edilmiştir. *Uygulamalı Farsça Grameri*, Erzurum'da 2011'de yayınlanmıştır.

2.5.8. Farsça (Dilbilgisi-Metinler-Sözlük)

Mehmet Vanlıoğlu

Türk Dili ve Edebiyatı ile Tarih bölümü öğrencileri için hazırlanmış bir eserdir. Kitapta Farsça gramerinin sarf konuları üzerinde durulmuştur. Nahiv konusuna ise kısaca değinilmiştir. Eserin sonuna çeşitli eserlerden alınan manzum ve mensur okuma parçalarının yer aldığı metinler kısmı ve sözlük kısmı eklenmiştir. Eser, Erzurum'da 1993 yılında basılmıştır.

2.5.9. Farsça Dilbilgisi (Konuşma-Çeviri Tekniği-Anahtar Kelimeler)

Mehmet Kanar

Farsça klasik ve modern dil bilgisine dair yazılmış eserlerden birisidir. Eserde Farsça gramerinin sarf ve nahiv konuları üzerinde durulmuş ilaveten gündelik konuşmalarda sıkça kullanılan diyaloglar ve Farsçadan Türkçeye çeviri yapılırken dikkat edilmesi gereken hususların yer aldığı konuşma, çeviri bölümleri ve Farsçada sıklıkla kullanılan

kelimelerin verildiği sözlük kısmı eklenmiştir. Eser, Say Yayınları tarafından 2015 yılında basılmıştır.

SONUÇ

Gramere dair ilk eserler Hintliler, Yunanlar, Romalılar ve Araplar tarafından yazılmıştır. Farsça dil bilgisine dair yazılan ilk eserler ise daha çok bu dili öğrenmek için çaba sarf eden Türkler ve Hintliler tarafından telif edilmiştir.

Daha ziyade Arapça grameri konusuna yoğunlaşan İran asıllı gramerciler ana dilleri olan Farsçanın dil bilgisine dair çalışmaları göz ardı etmişler ve kendi ana dillerinin kurallarını tespit ve izah eden bir esere ihtiyaç duymamışlardır. İranlıların aksine ana dili Farsça olmayan Türkler ve Hintliler için ise Farsçanın öğrenilmesi ve öğretilmesi bir ihtiyaç olarak görülmüştür.

V./XI. yüzyılın başlarında Gazneliler döneminde (963-1086) özellikle de Gazneli Sultan Mahmud (998-1030) devrinde Farsça Hindistan coğrafyasına taşınmış; Büyük Selçuklu sultanları Anadolu'nun kapılarını Türklere açarken diğer taraftan Farsçanın da bu coğrafyada yayılmasına vesile olmuş; Osmanlı Devleti (1299-1923) döneminde de Farsça ilgi görmeye devam ederek Farsçanın sınırları Türkler vasıtasıyla Balkanlar ve Afrika'ya kadar genişlemiştir.

Farsçanın İran, daha ziyade Anadolu ve Hindistan sahasında ilgi görmesi ve yaygınlık kazanmasında Türk sultanlarının şair ve edipleri korumaları etkili olmuştur.

Moğol saldırılarının tetiklemesiyle pek çok Farsça şiir söyleyen şair ve eser telif eden edip ve bilgin Anadolu'ya ve Hindistan'a göç etmiştir. Hindistan sahası ve Anadolu'da muhtelif konularda özellikle tarih, edebiyat, tasavvuf, sözlük ve dil bilgisine dair Farsça eserlerin telif ve tercümesi hız kazanmış; çeviri, şerh gibi faaliyetler için sözlüklerin telifine önem verilmiştir.

Gerek Hindistan sahasında gerek Anadolu'da Farsça için yazılmış ilk eserler sözlükler olmuş; bu sözlüklerin giriş kısımlarında Farsça ve Farsça grameri hakkında temel bilgiler verilmiştir. Hindistan sahasında giriş kısmında Farsça dil bilgisi konularına yer veren bu sözlüklerden ilki 925/1519 yılında telif edilen *Mü'eyyidü'l-Fuzalâ* iken Anadolu'da bir asırdan fazla bir süre öncesinde *Tuḥfe-yi Ḥüsāmī* (tlf. 802/1399) gibi manzum, Farsça gramer kurallarının Farsça izah edildiği bir bölüm de ihtiva eden *Miftāḥu'l-Edeb* (tlf. 803/1400-1) gibi mensur sözlük telif edilmiştir.

Anadolu'da hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlüklerde daha ziyade Farsça fiillerin çekimleri üzerinde durulmuş; kuralların ezberlenmesi arzu edildiğinden bazı

sözlüklerde bu kurallar manzum olarak anlatılmıştır. Sözlüklerin dil bilgisine ayrılmış kısımlarında genellikle fiil bahsine genişçe yer verilmiştir.

Zamanla sözlüklerin giriş kısımlarında genellikle muhtasar olarak değinilen Farsça dil bilgisi konuları yeterli görülmemiş müstakil olarak Farsça dil bilgisi kurallarını anlatan kitaplara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Hindistan sahasında müstakil olarak yazılmış ve günümüze kadar ulaşan ilk Farsça dil bilgisi kitapları ya da risaleleri miladi XVII. yüzyılın sonlarında, İran sahasında ise on dokuzuncu yüzyılda kaleme alınmıştır. Anadolu sahasında müstakil dil bilgisi kitaplarının hazırlanması miladi XVI. yüzyıla kadar geri gitmektedir ve bu eserlerin çoğu yazma hâlinindedir.

Anadolu'da Farsça gramerine dair yazılan ilk müstakil eser Şabāyī Ḥayreddīn'in 918-934/1512-1528 yıllarından önce telif ettiği '*Avāmil-i Fūrs* adlı risalesidir. Daha sonra Kemāl Paşazāde'nin *Risāle-yi Yāiye* (tlf. 940/1534 öncesi) ve *Ḳavā'id-i Fūrs* (940/1534 öncesi) adlı risaleleri; Ḥüsām Efendi'nin *Ḳavā'id-i Fūrs* (tlf. 957/1550) adlı manzum dil bilgisi kitabı, ilk yazılan eserler arasındadır.

Farsça dil bilgisine dair ilk müstakil eserler Anadolu'da yazılmıştır. Gramere dair bilgilerin daha çok sözlüklerde yer alması ve Farsçanın öğretiminde bu sözlüklerden ve *Bostān*, *Gūlistān* ve *Pendnāme* gibi ahlakî ve tasavvufî eserlerden yararlanılması; ayrıca Farsça edebî eserler üzerine yazılmış şerhlerde gramere dair bilgilerin aktarılması gibi sebeplerle on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda Farsça dil bilgisine dair müstakil bir eser yazılmasına önem verilmemiştir. Bu nedenle bu yüzyıllarda telif edilmiş Farsça gramerine dair eser sayısı oldukça azdır.

Araştırmalar neticesinde on altıncı yüzyılda yazılmış on bir, on yedinci yüzyılda yazılmış iki ve on sekizinci yüzyılda yazılmış on iki eser tespit edilmiştir. Verilen bu sayıların dışında *Emşile* ve *Ḳavā'id-i Fārisiyye*, *Ḳavā'idü'l-Fūrs*, *el-Emşiletü'l-Fārisiyye*, *el-Emşiletü'l-Muhtelif*e gibi adlarla neşredilen emsile tarzında risaleler de mevcuttur.

Çoğu yazma hâlindeki Farsça dil bilgisine dair yazılan bu ilk grup müstakil kitap ve risalelerde daha çok Arapça sarf ve nahiv geleneğinin etkisi görülmektedir. Bu eserlerde Farsça dil bilgisi konuları genellikle isim, fiil ve harf başlıkları altında ele alınmış; sıklıkla Arapça dil bilgisi terimlerinden yararlanılmış ve Arapça fiil çekim usulleri ile tertip yöntemleri tercih edilmiştir. Bu kitapların büyük bir kısmında Farsça

dil bilgisi konu ve kuralları Türkçe ve Arapça anlatılmış, birkaçında Farsça, bazılarında ise hem Türkçe hem Farsça izah edilmiştir.

Bahsi geçen Farsça dil bilgisi kitapları, medreselerde, tekke ve zaviyelerde, dârü'l-mesnevî ile mevlevîhânelerde, camilerde, 18. yüzyıldan itibaren okul işlevi de gören kütüphanelerde eğitim gören; on dokuzuncu yüzyıldan sonra da özellikle sıbyan mekteplerinde tahsil gören küçük yaştaki çocuklara (sıbyan) ve eğitime yeni başlayanlara (mübtedi) *Gülistân*, *Bostân*, *Meşnevî* ve *Hâfiz Divân'ı*, *Bahâristân* ve *Pendnâme* gibi ahlakî, edebî ve tasavvufî eserleri okuyup anlayacak derecede Farsça öğretmek amacıyla yazılmışlardır.

On dokuzuncu yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın da ilanı ile Osmanlı Devleti'nde bir değişim ve yenileşme süreci yaşanmış; bu süreç eğitime de sirayet etmiştir. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kurulması ile birlikte eğitim alanındaki yenilikler hız kazanmış; daha önce açılan askerî okullara ilave olarak ilk, orta ve yüksek dereceli birçok örgün eğitim kurumu açılmıştır. Yoğun bir şekilde kelime, terkip ve terimin girdiği Türkçenin öğretiminin, daha kolay ve daha etkin bir şekilde yapılabilmesi için açılan bu okulların müfredatında Farsçaya yer verilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Farsça dil bilgisine dair yazılan bu eserlerde müellifler talebelerin ihtiyaçları ve mekteplerin müfredatını göz önünde bulundurarak usulde ve içerikte büyük değişiklikler yapmışlardır. Mekâtîb-i Umûmiyye nâzırı Aḥmed Kemâl Efendi *Ta'lim-i Fârisî* adlı risalesinde “*tertîb-i cedîd*” dediği kelimedenden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem kullanmıştır. Daha sonraları Yûsuf Ziyâuddîn, Ḥabîb-i İşfahânî ve Mu'allim Feyzî gibi eğitimciler Kemâl Efendi'nin takipçisi olmuş ve Farsça dil bilgisi kurallarının izahında ve tasnifinde yeni arayışlar içerisinde olmuşlardır. Yûsuf Ziyâuddîn, *Mesâ'il-i Deriyye* adlı eserde soru-cevap yöntemi ile dil bilgisi kaidelerini ele almış; Mîrzâ Ḥabîb-i İşfahânî, Farsça gramerini Arapçadan ayırarak Arapça dil bilgisi kitaplarını taklit ve tercüme usulünü terk etmiştir. *Ta'lim-i Suḥan* ve *Uşûl-i Fârisî* gibi Farsça dil bilgisi kitaplarının müellifi Mu'allim Feyzî ise uygulamayı ön planda tutarak dil bilgisi konularını kelimedenden cümleye giden ve kelimeyi cümle içerisinde kullanma becerisini kazandırmaya yönelik bir yöntem olan terkîb-i kelâm ile ele almıştır.

Aḥmed Kemâl Efendi, Yûsuf Ziyâuddîn, Ḥabîb-i İşfahânî ve Mu'allim Feyzî'nin Farsça dil bilgisi konularını işleyiş yöntemleri pek çok müellif tarafından örnek

alınmış ve her müellif kendisinden önce yazılan Farsça dil bilgisi kitabında gördüğü eksikliği gidermek suretiyle daha yararlı bir kitap yazma gayretinde olmuştur.

Başlangıçta Arapçanın da etkisiyle isim, fiil ve harf şeklinde üç gruba ayrılan kelime türleri Hâbib-i İşfahânî ve Kemâl Paşa gibi müelliflerin batılı gramer kitaplarını da örnek almasıyla birlikte mastar, sıfat, zamir, zarf gibi türlerin de ilavesiyle yedi sekiz gruba ayrılarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu eserlerin büyük bir çoğunluğunda öğrencilerin sadece dil bilgisi kuralları ile yetinmeyip alıştırmaya yaparak konuları pekiştirmelerine olanak sağlamak için soru-cevap, diyalog, tercüme, tahlil gibi alıştırmalar ile tüm dil becerilerini öğretmeyi amaçlayan uygulamalara yer verilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda yazılmış bazı gramer kitaplarında eski geleneğin takip edildiği görülmektedir. Nitekim Ahmed Remzi Akyürek, çocuklara dil bilgisi kurallarını ezberletmek amacıyla *Naẓmu'l-Ferîd* adıyla manzum bir risale kaleme almış; Tâhirü'l-Mevlevî ve Zîyâ Şükun gibi müellifler dil bilgisi konularını Farsça manzum ve mensur metinlerle pekiştirmenin daha yararlı olacağı düşüncesiyle Mevlânâ, Sa' dî-yi Şîrâzî, Mollâ Câmî'nin eserlerinden seçki de ilave etmişlerdir.

On dokuzuncu yüzyılda Farsçanın çeşitli eğitim kurumlarının müfredatında yer almasıyla pek çok eser telif edilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Farsça dil bilgisine dair seksen dört adet kitap ve risale neşredilmiştir. Önceki yüzyılların aksine bu dönemde çoğu rüşdiye, idadî ve sultanîlerin ve yükseköğretim kurumlarının müfredatına göre hazırlanan ve neşredilen Farsça dil bilgisi kitapları eğitimciler arasında yabancı dil öğretiminde yabancı dilin kurallarının ana dilde anlatılmasının daha yararlı olacağı görüşünün ağırlık kazanmasıyla büyük oranda Türkçe açıklamalı olarak yazılmıştır. Bu yüzyılda Arapça açıklamalı Farsça dil bilgisi kitabı telif etme anlayışı tamamen terkedilmiş; az sayıdaki Farsça açıklamalı dil bilgisi kitapları da genellikle Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî, Mu'allim Feyzî gibi İran asıllı müellifler tarafından kaleme alınmıştır.

KAYNAKÇA

‘Abdullāh Necīb b. Muḥammed b. Şa‘bān, *Şerḥ-i Mefāīḥu’d-Derīyye fī İsbātī’l-Kavānīni’d-Dürriyye*, Süleymaniye YEK, Hacı Mahmud Efendi, nr.05773.

Açık, Kerim, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 20, S. 65, 2016, s. 313-342.

Ağır, Hasan Mahir, *Hülâsatü’ş-Şüruh Adlı Mesnevi Şerhinin 2. Cildinin 103-204 Varaklarının Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Aḥmed Ḥamdi Şirvānī, *Kavā‘id-i Fārisiyye-yi Selīmiyye*, Matbaa-yı Osmāniyye, İstanbul, 1302/1884.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, TTK Yayınları, 1992, C. IV.

Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ‘id-i Osmaniyye*, haz. Nevzat Özkan, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

Akar, Metin, *Veled Çelebi İzbudak*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

Akkuş, Mehmet, ‘Abdullāh Salāḥaddīn-i ‘Uşşākī (Salāḥī)’nin Hayatı ve Eserleri, MEB, Ankara, 1998.

Aksan, Doğan *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2015.

Aksoy, Hasan, “Şemseddin Sivâsî”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 523-526.

Aksoy, Hasan, *Şemseddin Sivâsî, Hayatı, Eserleri ve Mevlidi: Tenkitli Neşir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1984.

Aktaş, Şerif- Özcan, Nuri “Ahmed Rasim” *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 117-119.

Akyıldız, Ali, “Osmanlılar-Modern Dönem”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 506-509.

Akyol, Hasan, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim-Öğretim-Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar (1299-1789)-”, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 90-150.

Akyürek, Süleyman, *Tanzimat Dönemi İlköğretim Okullarında Usul-i Cedid Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri, 1998.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara, 2018.

Albayrak, Nurettin, “İzzet Ali Paşa”, *TDVİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 556-557.

Aldemir, Ünal, “Nüshaları Işığında Kitâbü’l-İdrâk li-lisâni’l-Etrâk”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, Sayı 67 (Haziran), 2018, s. 65-86.

Aliye, Fatma, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995.

Alparslan, Ali, “Habib Efendi”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 370-371.

Ahmed Cevdet Paşa ve Keçecizâde Fu‘at Paşa, *Ḳavâ‘id-i ‘Osmâniyye*, Taş Baskı, İstanbul, 1267/1851.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu (I), Üniversite A ve Üniversite B Koleksiyonları, haz. Derya Örs, Kemal Tuzcu, Muhammet Hekimoğlu, AÜ DTCF Yayınları, Ankara, 2006.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu (III/1), Mustafa Çon A ve B Koleksiyonları, haz. Derya Örs, Kemal Tuzcu, Muhammet Hekimoğlu, AÜ DTCF Yayınları, Ankara, 2008.

Azereng, ‘Abdulhuseyn, “Ḥabîb-i İşfahâni”, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, C. 12, Tahran, 1387, s. 544.

Arıcı, Resul, *Salâhî’nin Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2006.

Arslandoğlu, İbrahim, *Geçmişten Günümüze Sivas Meşhurları*, C. I-II, Sivas, 2006.

Aruçi, Muhammed, “Naîm Fraşiri”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 195-197.

Âryân-pür, Yahya, *Ez Şabâ Tâ Nîmâ*, C. I-III, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1372hş./1993.

Ateş, Ahmed, “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler” *Türkiyat Mecmuası*, C. III, İstanbul, 1958, s. 94-135.

Ateş, Ahmed, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968.

Ateş, Ahmed–Tarzi, Abdülvehhâb, *Farsça Grameri (Gramer, Arûz, Metinler, Sözlük ve Bibliyografya)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1962.

Atlansoy, Kadir, *Sabayi Sırat-ı Müstakim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, SBE., Bursa, 1987.

Atsız, “Kemal Paşaoğlu’nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul, 1966, s. 71-112.

Ay, Nazif, *Manastırlı İsmail Hakkı’nın İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1995.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-‘Arifin Esmâu’l-Müellifin ve Âşâru’l-Muşannifin*, C. I, (haz. Kilisli Rıfat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç), MEB Yayınları, Ankara, 1951.

Bahâr, Muhammed Taķi, *Sebk Şinâsî*, C. I-III, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân, 1380 hş./2002.

Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2019.

Bakış, Nesrin, *Ahmed Rasim’in Dilbilgisi Kitapları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1987.

Balcı, Musa, “Sıbyân Mektepleri’nde Farsça ve Nasihat-i Hükemâ Adlı Risale” *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, Sayı 28, 2016, s. 1-42.

Başaran, Orhan, *Fars Dili ve Edebiyatı ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2000.

Başaran, Orhan, *Farsça Grameri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2000.

Benli, Ali, “Leâlî Ahmed Çelebi”, *TDVİA*, Ek.2, TDV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 150-151.

Benli, Ali, “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretiminde Başlangıç Kitabı Emsile’nin Serüveni”, *Osmanlı’da Dil ve Edebiyat*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Birbudak, Togay Seçkin, Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Eğitim, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, s. 173-190.

- Birinci, Ali, "Mehmet Ali Fethî (Ruşçuklu)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1999, s. 104-105.
- Bloch, E. *Catalogue des Manuscrits Persans De La Bibliotheque Nationale*, Paris, 1905.
- Bozdoğan, Ahmet, *Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2001.
- Brockelmann, Carl, *GAL: Geschichte der Arabischen Litteratur*, C. I-III, Leiden, 1943.
- Bursalı Mehmed Tâhir, '*Osmânî Müellifleri*', C. I-III, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1333-1342/1915-1923.
- Buzpınar, Ş. Tufan, "Hidiv Tefkik Paşa", *TDVİA*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 14-15.
- Canım, Rıdvan, *Laṭîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabşıratu'n-Nuzemâ (İnceleme-Metin)*, AKM Yayınları, Ankara, 2000.
- Canım, Rıdvan, *Edirne Şairleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.
- Cemâleddin, Mehmed, *Muḥîṭ-i Uşûl-i Fârisî*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1327/1911.
- Cevâd, Maḥmûd, *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti Târihçe-yi Teşkilât ve İcrâati*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1922.
- Cevâdî, Ḥasan Ḥâc Seyyid, *Destûr-nivîsî der Şibh-i Kârre*, İntişârât-i Merkez-i Taḥkîkât-i Fârsî İrân ve Pâkistân, İslâmâbâd, 1372 hş./1993.
- Ceyhan, Semih, "Salâhî Efendi", *TDVİA*, 36, İstanbul, 2009, s. 17-19.
- Cumhur, Müjgân- Ağca, Hüseyin, "Ozanözgöl, Mehmet Tâhir Nâdi", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara, 2007, s. 81.
- Cunbur, Müjgân-Kaya, Dursun, *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
- Çağrı, Mustafa, "İbrahim Hakki", *TDVİA*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 305-311.
- Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde (Eserleri)", *TDVİA*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 245-247.
- Çelik, Ahmet, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2005.

Çetin, Abdülbaki, “Ahmed-i Dâî'nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredât” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20-Güz, s. 113-128.

Çetin, M. Nihad, “Ahmed Ateş, Hayatı ve Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, VII, İstanbul, 1972, s. 1-24.

Çetin, M. Nihad, “Arap”, *TDVİA*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 276-309.

Çetin, M. Nihad, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1973.

Çetin, Nihad, “Sibeveyhi” *İslam Ansiklopedisi*, C. X, MEB Yayınları, İstanbul, 1980, s. 578-585.

Çetiner, Esra, *Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü't-Teysîr Fî Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, SBE, Bursa, 2019.

Çetiner, Mehmet, “*Molla Murad ve Türkçe Divanı*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Kırıkkale, 2010.

Çetinkaya, Gökhan, “Mevlevî Şahsiyetler Tarafından Yazılan Farsça Dil Bilgisi Kitapları”, *Mevlânâ Araştırmaları-6*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019 s. 257-274.

Çetinkaya, Gökhan, Anadolu'da Farsça Öğretimi için Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fârisî Tekellüm Risâlesi”, *Nüsha*, Yıl: XVIII, S. 47, 2018, s. 171-190.

Çetinkaya, Gökhan, Osmanlı Devleti'nde Tercüme ve Farsçadan Yapılan Tercümelere”, *Tezkire Dergisi*, Sayı 63, 2018, s. 63-83.

Çetinsaya, Gökhan- Buzpinar, Ş. Tufan, “Midhat Paşa”, *TDVİA*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 7-11.

Çiçekler, Mustafa, “*Kemal Paşazade ve Nigaristan'ı*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1994.

Çiçekler, Mustafa, “Şems-i Kays”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 508.

Çiçekler, Mustafa, “Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça”, *Name-yi Aşina*, Yıl: 6, Sayı:15-16, Kış-İlkbahar 2004, s. 85-102.

Çiftçi, Hasan, *Uygulamalı Farsça Grameri* (Gramer-Metin-Sözlük), Eser Ofset, Erzurum, 2013.

Dâdbih, Aşğer, “Tārīḡ-i Destūr-i Zebân-i Fârsî”, *Tārīḡ-i Cāmi‘-i İrân*, C. 15, Merkez-i Dâ’iretu’l-Ma‘ârif-i Bozorg-i İslâmî, 1393hş./2014, s. 81-97.

Dâniş Pejûh, Muhammed Taḡî, *Fihrist-i Mîkrofilmhâ-yi Ketâbhâne-yi Merkezî-yi Dânişgâh-i Tehrân*.

Dârâni, ‘Alî Ekber Aḡmedi-İsfendiyârî, Ebûzer “Ḳavâ’id-i Zebân-i Fârsî-yi ‘Abdulvâsi‘-i Hânsevî”, *Hemâyiş-i Gird-hemâyi-yi Beynelmilelî-yi Encumen-i Tervîc-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*, Dânişgâh-i Urûmiye, (8-10 Ekim 2019), Urûmiye, s. 262-276.

Davud, Fatîn, *Ḥâtimetü’l-Eş‘âr*, (*Fatîn Tezkiresi*), haz. Ömer Çiftçi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Debîrî Nejdâd, Bedi‘ullâh, “Selçuklular Devrinde Kültürel Durum”, çev. Mürsel Öztürk, *Erdem Dergisi*, C. III, S. 8, s. 479-490.

Değirmençay, Veyis, *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2013.

Demir, Gökhan, *Et-Tansîsü’l-Muntazar Fî Şerh-i Ebyâtî’t-Telhîs ve’l-Muhtasar (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, Trabzon, 2016.

Demircan, Ömer, *Dünden Bugüne Türkiye’de Yabancı Dil*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Develi, Hayati, “Kitâbü’l-İdrâk”, *TDVİA*, C. 26, Ankara, 2002, s. 108.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2013.

Dihḡudâ, ‘Alî Ekber, *Luğatnâme*, Dânişgâh-i Tahrân, C. 1-15, Tahrân, 1377hş./1998.

Dilaçar, Agop, “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tariḡçesi”, *Belelten 1971*, TDK Yayınları, Ankara, 1989, s. 83-145.

Dilaçar, Agop, *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayınları, Ankara, 1968.

Durmuş, İsmail, “Nahiv”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 300-306.

Ebû’l-İşme Muştafa İşâmeddin Üsküdarî el-İstânbülî, *Tercüme-yi Şerḡü Mefâtîḡu’d-Deriyye fî İsbâtî’l-Ḳavânini’d-Dürriyye*, Süleymaniye YEK, Ragıp Paşa, nr. 001156.

Efendizâde, Nebi, *Kaşîde fi'l-Kütübi'l Meşhûre fi'l-'Ulûm*, Köprülü Kütüphanesi III. Kısım, nr. 720/29.

Efşâr, İrec “Ketâbşinâsî-yi Destûr-i Zebân-i Fârsî”, *Ferheng-i İrân-Zemân*, C.II, Tahrân 1385, s.19-44.

Efşâr, İrec, “Mirzâ Hâbib-i İşfehânî”, *Yağmâ*, 13/10, 1339/1961, s. 491-497.

Elbirlik, Tolga, *Tuhfe-i Hüsâmî (16. Yüzyıl) Çeviriyazı ve Dil Öğelerinin İncelenmesi*, Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Manisa, 2006.

Erdem, Sadık, *Râmîz ve Âdâb-ı Zurafâsı (İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks-Sözlük)*, AKM Yay., Ankara, 1994.

Erdoğan, Teyfur, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 51, S. 1, s. 183-247.

Eren, Hasan, “İbn Mühennâ Lügati Hakkında” *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Ankara, 1950, s. 127-158.

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Erkan, Mustafa, “İbn Mühennâ”, *TDVİA*, C. 20, İstanbul, 1999, s. 218-219.

Ertaş, Kasım, Türk Dili ve Ermeniler: Osmanlı'nın Ermeni Dilbilimcileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 53, s. 151-162.

Esrâr Dede, *Tezkire-yi Şu'arâ-yı Mevleviyye*, haz. İlhan Genç, AKM Yayınları, Ankara, 2000.

Faroe, Charles E., *Lütfullah Halimi'nin Bahrü'l-Garaib'i*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ, SBE, Ankara, 1991.

Farooqi, Naimur Rahman, “Delhi Sultanlığı”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 130-132.

el-Fârûk, 'Ömer, *Sü'âlli Cevâplı Kavâ'id-i Fârisî*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1311/1893.

Fatîn Davud, *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*, haz. Ömer Çiftçi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Fazlıođlu, Őukran, “Nebi Efendi-zāde’nin *KaŐide fi el-kutub el-meŐhūre fi el-‘ulūm*’una Gōre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim AraŐtırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Mart 2003, s. 191-221.

Fazlıoğlu, Őukran, “Ta‘līm ve İrŐād Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Mūfredatı”, *Dīvān İlmī AraŐtırmalar Dergisi*, S. 18, 2005, s. 115-173.

Feyzī, Ağmed, *Ta‘līm-i Suğan*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 1292/1875.

Feyzī, Ađmed, *UŐūl-i Fārisī*, Ahter Matbaası, İstanbul, 299/1882.

Feyzī, Ađmed, *‘İlāveli UŐūl-i Fārisī*, A. Asaduryan Őirket-i Mūrettibiye Matbaası, İstanbul, 1307/1289.

FraŐirī, Muđammed Na‘īm, *Kavā‘id-i Fārisiyye ber Tarz-ı Nevīn*, Őirket-i Mūrettibiye Matbaası, İstanbul, 1303/1885.

GAL. bk: Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*

Goldziher, Ignae, *Klasik Arap Literatūri*, (çev. Rahmi Er, Azmi Yūksel), Vadi Yayınları, Ankara, 2012.

Gōlpınarlı, Abdūlbaki, *Mevlānā’dan Sonra Mevlevīlik*, İnkılāp Yayınevi, İstanbul, 2006.

Ėulām Hūseyin-i KāŐif, *Destūr-i Zebān-ı Fārisī*, Őems Matbaası, İstanbul, 1329/1913.

Gūfta, Hūseyin, “Salim”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 46-47.

Gūnay, H. Mehmet, “Son Dōnem Hukukçusu Kūçūk Ali Haydar Efendi (1853-1935); Hayatı, İلمي Faaliyetleri ve Eserleri” *İslam Hukuku AraŐtırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2005, s. 179-188.

Gūntan, Zekiye, *Muđammed Murad NakŐibendī ve Hūlāsatū’Ő-Őūrūh Adlı Mesnevī Őerhinden İlk 1001 Beyit*, Konya Valiliđi İl Kūltür ve Turizm Mūdūrlūđü Yayınları, Konya, 2011.

Hābīb-i İŐfahānī, *Destūr-i Suđen* (be kūŐiŐ-i Muđsin-i Mu‘ayyenī), NeŐr-i ÇeŐme, Tahran, 1396hŐ./2017.

Hābīb-i İŐfahānī, *Destūr-i Suđen*, İzzet Efendi Matbaası, İstanbul, 1289/1872.

Hābīb-i İŐfahānī, *Rehnūmā-yı Fārisī*, Matbaa-yı Osmāniyye, İstanbul, 1309/1891.

Hâcezâde Ahmed Cevdet, *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*, Malumât Matbaası, İstanbul, 1313/1896.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah, “Abdülkâhir el-Cürcânî”, *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 247-248.

Halaçoğlu, Yusuf, “Murad Nakşibendi”, *TDVİA*, C. 7, s. 448.

Hamada, Reda, *Siyâhîzâde Alîfendi ve Gülşen-i Ahbârı Pend-i Attâr Tercümesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2014.

Hâncânî, Jilâ, “Sibeveyh ve Ser-âgâz-i Destûr-nivîsî-yi Zebân-i ‘Arabî”, *Zebân-şinâht, Pejûhişgâh-i ‘Ulûm-i İnsânî ve Muţâla‘ât-i Ferhengî*, şomâre 2, 1389/2010, s. 39-50.

Haqqı, İbrâhim, *Tertîb-i ‘Ulûm* (İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, nr. Ty. 3727/1), 1165/1752.

Hânlerî, Pervîz Nâtil, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, C. I-III, Tahrân, 1366 hş./1987.

Hayrî, ‘Oşmân, *Dürrü’l-Kavâ‘idi’l-Fârisî*, Terakki Matbaası, İstanbul, 1285/1868.

Hayyâmpür, ‘Abdurreşûl, *Destûr-i Zebân-i Fârsî*, İntişârât-i Tebrîz, Tebrîz, 1344 hş.

Hazer, Dursun, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2002, S. I, s. 284-292.

Hıfzî, Hüseyin, *Kısa Osmanlı Tarihi (Mücmel Târih-i Osmânî)*, haz. Faruk Gündüz, Pergole Yayınları, Isparta, 2019.

Humâ’î, Celâleddîn, “Destûr-i Zebân-i Fârsî”, *Muqaddime-yi Luğatnâme-yi Dihhudâ, Dânişgâh-i Tahrân*, 1377hş./1998.

Hotek, Şefekât Cihân, *Destûr-nivîsî der Şibh-i Kârre-yi Hind u Pâkistân*, Dânişgâh-i Tahrân, 1376 hş./1998.

İbn Kuteybe, ‘Abdullâh b. Muslîm, *eş-Şi‘r ve’s-Şu‘erâ*, I-II, Beyrut, 1983.

İbnu’n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1398/1978.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I-IV, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013.

İnalcık, Halil, *Has Bağçede ‘Ays u Tarab: Nedimler, Şairler ve Mutrîbler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

- İnce, Adnan, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ Sâlim Efendi*, AKM Yay., Ankara, 2005.
- İpek, İsmet, *Neş'e Mollâ Câmî Şiirlerinin Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.
- İsen, Mustafa, *Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, AKM Yayınları, Ankara 1994.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019.
- Kaçalin, Mustafa S., *Hilyetü'l-insân fi Halbeti'l-lisân*, TDK Yayınları, Ankara, 2016.
- Kafes, Mahmut, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 152-153.
- Kahraman, Âlim, "Ali Nazîmâ", *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 453-454.
- Kahraman, Âlim, "Manastırlı Mehmet Rıfat", *TDVİA*, C. 28, İstanbul, 2003, s. 519-520.
- Kahraman, Âlim, "Tâhirülmevlevî", *TDVİA*, C. 39, 2010, s. 407-409.
- Kanar, Mehmet, "Yazıcı Tahsin", *TDVİA*, C. 43, İstanbul, 2013, s. 359-360.
- Kanar, Mehmet, *Çağdaş İnan Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, C. I-II, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kânî, Meşmed, *Gülşen-i Fârisî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1313/1895.
- Kaplan, Yunus "18. Yüzyıl Şairlerinden Nihâlî ve Dîvânçesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 57, Konya, 2011, s. 57-109.
- Kara, Mustafa, "İzbudak Veled Çelebi" *TDVİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 503-505.
- Karabulut, Ali Rıza, *Râşid Efendi Yazma Eserler Kataloğu*, Cilt 1, Mektebe Yayınları, Ankara, 1995.
- Karaismailoğlu, Adnan, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, C. I-II, haz. Ş. Yaltkaya, R. Bilge, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

- Kavaklık, Rüstem, *On Beşinci Yüzyıl Şairi Sabâyî ve Divançesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2008.
- Kaya, Bayram Ali, “Neşâtî”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 18-19.
- Kaya, Selim, “Süleyman Şah II”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 105-108.
- Kâzerûnî, Āsyâ-Râdmeneş, ‘Aţâ Muhammed, “Ferheng-i Reşîdî ve Mu‘arrif-i Nushehâ-yi Ān”, *Ayîne-yi Mirâs*, şomâre 58, 1395 hş./2016, s. 267-288.
- Khalîq Ahmad Nizami, “Hindistan, Din”, *TDVİA*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 85.
- Kılıç, Hulusi, “Sarf”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 136-137.
- Kılınçarslan, Hüseyin, *Ahmed b. Mustafa es-Saruhânî el-Lâlî’nin Kavânînu’s-Sarf Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Tebyîzi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir, 2007.
- Kıyçak, Özgür, “Câbî-zâde Halîl Fâ’iz’in Türkçe Şiirleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XLIII, Aralık 2019 s. 1862-1908.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Komisyon, *Türkiye’de Basılmış Farsça Eserler, Çeviriler ve İran’la İlgili Yayınlar Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları, Ankara, 1971.
- Konukçu, Enver, “Babürlüler”, *TDVİA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 400-404.
- Konukçu, Enver, “Behmenî Sultanlığı”, *TDVİA*, C. 5, İstanbul, 1994, s. 353-354
- Konukçu, Enver, “Ekber Şah”, *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 542-544.
- Korkmaz, Zeynep, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 2017.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara, 2017.
- Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyat Tarihi-I*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.
- Köse, Davut *“Molla Murad ve Divanı”* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2008.

Kunt, İbrahim- Özkan, M. Ali, *Aşk Bağından Öğütler Mâ Hazar (Pendnâme Şerhi)*, Semarkand, İstanbul, 2013.

Kur'an-ı Kerim, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.

Kurşun, Zekeriya, “Küçük Said Paşa” *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 576-578.

Kurtuluş, Rıza, “Ziyâ Şükûn” *TDVİA*, C. 44, İstanbul, 2013, s. 479-480.

Küçük, Cevdet, “Abdülhamid II”, *TDVİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 216-224.

Küçük, Murat, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitiminde Dil Bilgisi Kitaplarının Yeri”, *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 171-177.

Küçükler, Ali, “Hint-Avrupa Diline Bir Katkı: Pânini Dilbilimi”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 61, Mayıs, Haziran, Temmuz 2012, s. 265-275.

Levend, Agah Sırrı, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, (Tarih Boyunca Türk Dili), Cilt I-II, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

Levend, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Yayınları, Ankara, 1960.

Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî, *Lügat-i Halîmî*, haz. Adem Uzun, TDK Yayınları, Ankara, 2013.

Manastırlı, Meşmed Rıf' at, *Hâce-yi Lisân-ı 'Osmânî*, Kasbar Matbaası, 1311/1893.

Mansuroğlu, Mecdud, “Ebu Hayyân”, *İA*, C. 4, s. 30-32.

Mazıoğlu, Hasibe, “Ahmed Remzi Akyürek”, *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 304-305.

Mazıoğlu, Hasibe, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987.

Merçil, Erdoğan, “Gazneliler” *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 480-484.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.

Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

Muderresî, Faîme, “Zebân ve Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Şağîr”, *Nâme-yi Ferhengistân*, Behâr 1384 hş., Şomâre 25, s.70-84.

Muhammed Huseyn b. Mes'ud b. 'Abdurrahim-i Ensarî, *Tenbihu's-sıbyân*, Ahter Matbaası, İstanbul, 1298/1880.

Muştafa Şafâyî Efendi, *Tezkire-yi Şafâyî*, haz. Pervin Çapan, AKM Yayınları, Ankara, 2005.

Mezâhiri, Cemşid-Hâşimî, Seyyid Murtażâ-Mutevellî, Seyyid Mehdi, “*Ber-resî ve Tahlîl-i Vech-i İltizâmî der Destûr-i Zebân-i Fârsî*”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-i İsfahân, Yıl: 1383hş., Sayı: 38, İsfahân, s. 95-108.

Muhammed Nihâlî'nin *Miftâh-ı Mefâihü'd-Deriyye*, Giresun İHK, nr. 28 Hk 3526.

Muhammed b. Ebû Bekr el-Halebî Kayserî'nin *el-Fevâ'idü'l-Hisâriyye fi Şerhi'l-Mefâihü'd-Deriyye*, Süleymaniye YEK, Hacı Mahmud Efendi, nr.006114.

Mütercim Âsim Efendi, *Burhân-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs, TDK Yayınları, İstanbul, 2009.

Nakşbendî, Murad, *Kitâbu Mâ Hazar Şerhu Alâ Pend-i Attâr*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1328.

Naqavî, Şehriyâr, “Ferheng-nivîsî der Hind u Pâkistân”, *Armağan*, 1339 hş./1960, Şomâre 5-6, s. 171-180.

Nejâd, 'Înâyetullâh Fâtihi, “Zebân ve Edebiyât-i 'Arab der İrân”, *Dânišnâme-yi Cihân-i İslâm*, C. 16, s. 692-693.

Ocak, Ahmet Yaşar, “Selçuklular-Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 375-377.

Öngören, Reşat, “İshak Hocası”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 533-534.

Öz, Yusuf, “Tuḥfetu'l-Uşşâk Eşeri Te'lif Şode be Menzûr-i Âmûzeş-i Zebân-i Fârsî be Turkân” *Nüşa*, C. 18 S. 46, 2018, s. 1-14.

Öz, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yayınları, Ankara, 2010.

Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya, 1999.

Özbalıkcı, Mehmet Reşit, “Sîbeveyhi”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 130-134.

Özcan, Azmi, “Saffet Mehmed Esad Paşa” *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s.467-469.

Özcan, Tahsin, “Mustafa Nuri Paşa”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 342-343.

Özder, Gökçe-Büyükarman, Didem Ardalı, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Yaşamış Bir Eğitimci: Ali Nazîmâ”, *Türkish Studies*, S. 12/15, s. 511-524.

Özgüdenli, Osman G., “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Sonbahar 2014, s. 39-67.

Özköse, Kadir, “İstanbul Tasavuf Kültüründe Bedeviyyenin Yeri ve Üsküdar Bedebiyeye Tekkeleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, c. XVI, 2012, s. 507-540.

Öztürk, Cemil, “Rüşdiye”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 300-303.

Öztürk, Mürsel, *Farsça Dilbilgisi*, Murat Kitabevi, Ankara, 2013.

Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Pamukciyan, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2014.

Pervâne b, Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası*, haz. Kâmil Ali Gıynaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Pervin Çapan, Mustafa *Safâyi Efendi Tezkire-yi Safâyi, İnceleme-Metin-İndeks*, AKM Yay., Ankara, 2005.

Polat, Kadim, *Ali Nazîf’in Zînetü’l-Kelâm’ı ve Türk Belâgatindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara, 2016.

Râdfer, Ebû’l-Kâsım, “Der Âmedî ber Zebân ve Edebiyât-i Fârsî der Şibh-i Kârre-yi Hind u Pâkistân”, *Mecelle-yi Târîh-i Edebiyât*, Pâyiz u Zimistân 1392 hş./2013, şomâre 73, s. 184-197.

Râdfer, Ebû’l-Kâsım, “Destûr-i Zebân-i Fârsî der Kişverhâ-yi Hind u Pâkistân”, *Costârhâ-yi Edebî*, Pâyiz-Zimistân 1369 hş./1991, Şomâre 90-91 s. 540-570.

Râdfer, Ebû’l-Kâsım, “Nağdî ber Ferheng-i Encümen Ârâ-yi Nâsiri”, *Kohennâme-yi Edeb-i Fârsî*, Şomâre-yi evvel, 1393 hş./2014, s. 1-30.

Râşid, *Mirât-ı Lisân-ı Fârisî*, Malumât Matbaası, İstanbul, 1313/1896.

er-Râduyânî, Muḥammed b. ‘Ömer, *Tercümânü’l-Belâğa*, haz. Ahmet Ateş, İstanbul, 1949.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudur ve Âyet-üs-Sürûr*, I. Cilt, haz. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, 1999, Ankara.

er-Râzî, Muhammed b. Qays, *el-Mu'cem fî me'âyiri'l-eş'âri'l-'Acem*, Tahrân, 1373hş./1994.

Riyâhî, Muhammed Emîn *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzû's-Su'arâ*, haz. Namık Açıkgöz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Ruşenzâde, Bâbek, "Destûr-nivîsî-yi Fârsî der Ânâtoli ve Bâlkân" *Ferhengnâme-yi Edebî Fârsî*, C.VI, Ketâbhâne-yi Millî-yi İrân, Tahrân 1381, s.382-385.

Sağırılı, Abdurrahman, *Keşfi Mehmet Çelebi Selim-name veya Bağ-ı Firdevs-i Guzat ve Ravza-i Ehl-i Cihad*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi., SBE, İstanbul, 1993.

Sajjadi, Sadiq, "Gaffârî", *TDVİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 280-281.

Şâlih, Mehmed, *Mühcetü'l-ibrâr Şerh-i Lüccetü'l-esrâr*, Mühendishâne-yi Berrî-yi Hümâyûn Matbaası, İstanbul, 1288/1871.

Şâlih, Mehmed- Siret, Mehmed-Hâliş, Mehmed, *Gevher-i Sencîde*, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-yi Şahâne Matbaası, İstanbul, 1295/1878.

Sami Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. I-VI, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889-1898.

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK Yayınları, Ankara, 2019.

Sami, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, C. I-V., Ankara, 1996.

Şanî', Mehîn Bânû, *Seyrî der Destûr-i Zebân-i Fârsî*, Ketâb Serâ, Tahrân, 1371hş./1992.

Savi, Saime İnal "Destûr Nevîsî der Dovre-yi Tanzîmât" *Dânişkede-yi Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî Dânişgâh-i Tahrân*, Behâr-Tâbistân 1355, Şomâre 93-94.

Savi, Saime İnal, "Anadolu'da Farsça Gramer Çalışmaları", *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995, s. 123-126.

Savi, Saime İnal, *Taşhîh-i Yekî ez Mutûn-i Destûrî bâ Zîkr-i Muḳaddime-yi Kâmil Derbâre-yi Tārîḫ ve Teḫavvul-i Destûr-i Zebân-i Fârsî der ‘Osmânî ve Turkiye*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân, 1348hş./1969,

Şafâ, Zebîhullâh, *Tārîḫ-i Edebiyât der İrân*, İntişârât-i Firdevs, C. I-V, Tahrân 1373hş./1994.

Sehî Beg, *Heşt Bihişt* (haz. Haluk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, Turgut Karabey), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Selim Sabit Efendi, *Rehnümâ-yı Mu‘allimîn*, İstanbul, 1299/1881.

Severcan, Şerafettin, *Keşfi'nin Selim-Namesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri, 1988;

Siddiqui, İqtidar Husain, “Gurlular”, *TDVİA*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 207-211.

Siddiqui, İqtidar Husain, “Ludîler”, *TDVİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 217-218.

Sofuoğlu, Nesrin, “İshak Hocası Ahmed Güzelhisârî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1, S. 39, s. 73-98.

Sümer, Faruk, “Anadolu Selçukluları”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 380-384.

Sümer, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 96, 1960, s. 567-594.

Süreyyâ, Meḫmed, *Sicill-i ‘Osmânî*, C. I-III, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1308/1891.

Şafak, Yakup, *Aruz Terimleri*, Tekin Kitabevi, Konya, 2003.

Şafak, Yakup, *Müçâhidîn-i Mevleviyye Kumandanı Veled Çelebi'den Anılar, Notlar, Şiirler*, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya, 2015.

Şafak, Yakup-Öz, Yusuf, *Feridun Nâfiz Uzluk'a Gönderilen Mevlevî Mektupları*, Tekin Kitabevi, Konya, 2007.

Şafak, Yakup-Öz, Yusuf, *Tekke'den Meclis'e Sıra Dışı Bir Çelebi'nin Hatıraları*, Timaş, İstanbul, 2009.

Şahin, Ayşegül Altınova, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

- Şahinoğlu, M. Nazif-Çöğenli, M. Sadi, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1989.
- Şahinoğlu, M. Nazif, *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Şefik, Hüseyin *Müfîd Kavâ'id*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1300/1883.
- Şentürk, A. Atilla, *Tahirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
- Şentürk, M. Hüdei, "Bezmiâlem Vâlide Sultan", *TDVİA*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 108-113.
- Şentürk, M. Hüdei, "Dârülmaârif", *TDVİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 548-549.
- Şentürk, M. Hüdei, "Murad Nakşibendî" *TDVİA*, C. 31, İstanbul, s.188-189.
- Şentürk, M. Hüdei, "Murad Nakşibendî" *TDVİA*, C.31, İstanbul, s.188-189.
- Şentürk, M. Hüdei, *Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendî ve Vekâyi'-nâme'si*, İstanbul Araştırmaları, I, İstanbul, 1997.
- Şerî'at, Muhammed Cevâd, "Minhâcu't-ţaleb Yekî ez Kohenterin Destürhâ-yi Zebân-i Fârsî", *Mecelle-yi Âyende*, Şomâre 7-8, 1359 hş./1980, s. 581-587.
- Şerîfî, Cevâd, "Debistân-i Pârsî" *Ferhengnâme-yi Edebî-i Fârsî C.VI*, Ketâbhâne-yi Millî-yi İrân, Tahrân 1381 hş./2003, s.377-378.
- Şerîfî, Cevîd, "Destür-i Suhen" *Ferhengnâme-yi Edebî-i Fârsî C.VI*, Ketâbhâne-yi Millî-yi İrân, Tahrân hş. 1381, s.381-382.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyi'ul-Fuzalâ*' C I-III (*Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri-III-IV*), haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Şıra, Hüseyin, *Rusçuklu Ali Fethi Efendi, Hayatı, Eserleri ve Hilyesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2008.
- Tanrıkörür, Ş. Barihüda, "Mevleviyye" *TDVİA*, C. 29, 2004, s. 468-475.
- Tanyıldız, Ahmet, Şahin, Oğuzhan, "Kemâl Paşazâde'nin Farsçadaki Yâ Harfine Dair Bir Eseri: Yâiyye Risâlesi", *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı, Yıl 4, Aralık 2018, s. 336-370.

Tatçı, Mustafa-Kurnaz, Cemal, “Mehmed Esad Dede”, *TDVİA*, C. 28, İstanbul, 2007, s. 469-470.

Tayyar, Altıkulaç, “Kisâî Ali b. Hamza”, *TDVİA*, C. 26, İstanbul, 2006, s. 69-70.

TDVİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1-42, 1987-2015.

Tekeli Fatma Miraç, *Abdullah Necip el-Ayıntabî'nin er-Risaletü'l-Vaz'iyyesi ve Şerhi (Tahkik ve İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2019.

Telli, Burak, *Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmâniyye İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi SBE, Adıyaman, 2017.

Terek, Faruk Z., *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1961.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 311-313.

Turan, Muhittin, *Yeni Usul Sarf-ı Farisi (Metin-Terimler-Dizin-Lügatçe)*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003.

Turan, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *TDVİA*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 202-204.

Tülücü, Süleyman- Abak, Bahattin, “Seyyid Ahmed b. Mustafa es-Saruhânî el-Leâlî ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri”, *Erzincan Üniversitesi SBE Dergisi*, XI-I, 2018, s. 141-154.

Tülücü, Süleyman, “İbn Mühanne Sözlüğü ve Bu sözlükte Kadın ve Kadın Akrabalık Adları İçin Kullanılan Sözcükler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1995, s. 155-165.

Türk Dili Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, haz. Müjgan Cunbur, Dursun Kaya, Niyazi Ünver, Hacı Yılmaz, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, “Tâhir Nâdî”, Dergâh Yayınları, C. VIII, s. 197.

Türk, İbrahim Caner, “Osmanlı Devleti'nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Bahar 2009 s. 267-291

Uçman, Abdullah, “Encümen-i Dâniş” *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 176-178.

Uğur, Ahmet, “Selimnâme”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul, 2000, s. 400-401.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, MEB Yayınları, İstanbul, 1964.

Uysal, Abdulhadi, “İsmi Unutulmuş Bir Müellif: Osmancıklı Hüseyin Sabri Efendi’nin Hayatı ve Eserleri” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 10, Yıl 2017, s. 327-348.

Uzun, Adem, Salâhî’nin *Mecam-i Fenn-i Zarâfet* Adlı Farsça Grameri”, *Nüşa*, Yıl: XX, Sayı: 50, Haziran, 2020 s. 141-164.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Vassaf, Hüseyin, *Remzinâme*, Hz. Yakup Şafak, Tekin Kitabevi, Konya, 2006.

Veysî, Süleymân, *Tuḥfetu’s-Su‘adâi’l-Veysî*, Tophâne-yi Âmire İstihkâm Alayları Litografya Destgâhları, İstanbul, 1271/1854.

Yaman, Ahmet, *Nazîf Sürûrî’nin Terbiyeyi-i İslâmiyye Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*, İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya, 2016.

Yavuz, Mehmet, “Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar (II./VIII. Asrın Sonuna Kadar)”, *Nüşa*, Yıl III, Sayı 10, 2003, s. 119-129.

Yavuz, Mehmet, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri (XVI-XIX. Asırlar)*, Cantay Yay. İstanbul, 2008.

Yavuz, Salih Sabri, “Manastırlı İsmâil Hakkı” *TDVİA*, C. 27, İstanbul, 2003, s. 563-564.

Yazar, Sadık, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul. 2011.

Yazar, Sadık, “Mustafa İsâmeddîn Efendi’nin Şerhleri ve Şerh Usulü”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, Haziran 2017, s. 97-126.

Yazıcı, Tahsin- Öztürk, Mürsel, “İran: Dil ve Lehçeler”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 413-416.

Yazıcı, Tahsin, “Hüseyin Daniş” *TDVİA*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 540-541.

Yazıcı, Tahsin, “Habib Eşfahāni”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/habib-esfahani> (Erişim tarihi: 09.07.2018).

Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2011.

Yıldırım, Nimet, *Farsça Dilbilgisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2015.

Yıldırım, Nimet, “Farsça Gramerinin Tarihi Seyri”, *Akademik Araştırmalar Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 1, S. 2, Güz 1996, s. 180-186.

Yıldırım, Yusuf, *Şemseddin Sivasî Külliyyatı Umdetü’l-edîb fi ta’lîm ve’t-tedîb ve es-Safâiyih fi Tercümeti’l-Levâiyih*, Sivas Belediyesi Yayınları, Sivas, Eylül 2017.

Yıldız, Alim, “Divriğili Bir Şair: Tahir Nadi ve Mevlid’i”, *Revak Dergisi*, Sivas, 2003.

Yıldız, Âlim, “Sâfi Üsküdarlı” *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 470-471.

Yorgancıoğlu, Salim, *Üsküdar Dergahları*, haz. Ahmet Yüksel Özemre, Üsküdar Belediyesi, 2004.

Yörür, Ali “Câbî-zâde Halîl Fâ’iz Efendi’nin Râmî Mehmed Paşa’ya Sunduğu Bahâriyye’si”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, Bahar 2019, s. 201-210.

Zehr-i Mâar-zâde Seyyid Mehmed Rızâ, *Rızâ Tezkiresi*, haz. Gencay Zavotçu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Zer-şinâs, Zohre “Destûr-i Târîh-i Zebân-i Fârsî” *Ferheng*, Behâr 1375, şomâre 17, s.441-446.

Ziyaüddîn, Yûsuf, *Mesâ’il-i Deriyye*, Taş baskı, İstanbul, 1269/1853.

Zübeyiroğlu Ruhsar, *Mecmûatu’t-Terâcim Mehmed Tevfik Efendi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1989.

Zülfiķâr Râhnumâyi-yi Hurremî, *Gosterde-yi Destûr-pejûhî-yi Zebân-i Fârsî der İrân ve Şibh-i Kârre (Hind u Pâkistân)*, İntişârât-i Umîd-i Mihr, Tahrân, 1385 hş./2006.

Elektronik Kaynaklar

Ceyhan, Âdem, “Fethî/Alî, Osmân Bey-zâde Fethî Mehmed Alî Efendi”, (Erişim: 26.11.2018)

<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4583>

Es'ad Mehmed Efendi, *Esad Mehmed Efendi ve Bağce-yi Safâ-Endûz'u İnceleme-Metin*, hz. Rıza Oğraş, (Erişim: 15.02.2021)

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59393,esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduzpdf.pdf?0>,

Kaplan, Yunus, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (Erişim: 15.02.2021.)

<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zadi-hallac-zadi>,

